

Б. Ғ. ҒАФУРОВ

ТОҶИКОН

ОХИРҲОИ
АСРИ МИЕНА
ВА ДАВРАИ НАВ

КИТОБИ ДУЮМ

ДУШАНБЕ
НАШРИЁТИ „ИРФОН“
1985

ББК 63.3 (2Т)
9 (С53)
F 45

Муҳаррири масъул аъзо-корреспонденти
АФ Тоҷикистон
А. МУХТОРОВ

Мутарҷимони китобҳои яқум ва дуҷум
А, МАНИЕЗОВ, Н, ХОЛМУҲАММАДСВ

© Нашриёти «Наука», 1972.

© Тарҷума аз забони русӣ. Нашри пурра
ва сахтшудаи тоҷикӣ, нашриёти «Ирфон», 1985.

Фасли панҷум

ТОЧИКОН ДАР ОХИРҶОИ
АСРИ МИЁНА

ҲАЁТИ ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ДАВЛАТИ ШАЙБОНИЁН (АСРИ XVI)

1. ТАЪРИХИ СИЁСИ

ИСТИЛОИ ДАВЛАТИ ТЕМУРИЁН

Сиёсати дохилии Шайбониҳон

Дар охирҳои асри XV ва ибтидои асри XVI ўзбекҳои бодиянишин бо сардории Муҳаммад Шайбониҳон Мовароуннаҳри Марказӣ ва андаке баъдтар тамоми қисмати боқимондаи давлати Темуриёно забт намуданд. Давлат ва сулолаи нав бо номи таъсиқунандаи худ — Шайбонӣ машҳур гардид. Худи Шайбониҳон аслан аз хонадони Чингизхон буд. Бобон ӯ, Абулхайрхон, дар нимаи аввали асри XV давлати пуриқтидори бодиявӣ ташкил намуд. Қавму тоифаҳои туркзабони муттаҳидкардаи ӯ аз аслу насабҳои гуногун иборат буданд. Онҳо дар паҳноҳои бекаронии дашту сахро, ки домони он аз поини даръеи Сир то Сибирь рафта мерасид, ҳаёт ба сар мебуданд. Вале ин иттиҳодияи бавучудовардаи Абулхайрхон мабдаи иқтисодӣ надошт ва бо зӯри силоҳ арзи вучуд мекард. Ин буд, ки вай пояҳои худро устувор карда натавониста, ба зудӣ пас аз ҷафти Абулхайрхон аз по афтод¹. Шайбониҳон хост таҷрибаи бобояшро такрор намояд, вале қораш барор нагирифт. Ҷангу талошҳо бо дигар Чингизиёни ҷоҳталаб ва ихтиёрҳои гоҳ ба фонда ва гоҳ ба зарари ӯ анҷом меёфт. Ҳарчанд ки баъзан бо ғаниматҳои хеле хуб зафар меёфт, вале ин барои таъмини имтиёзи сиёсии ӯ кофӣ набуд.

Шайбониҳон дар ин муборизаҳо борҳо аз ёрию дастгирии Темуриёни баҳрамандаи гардида буд. Ӯ дар яке аз ҷангҳои мағлуби шуда, ду сол дар Бухоро зист ва аз рӯи шаҳодати сарчашмаҳои ҷиддан машғули андӯштани илму дониш гардид.

*

¹ Муфассалаи инг.: Семёнов А. А., 1954, 6; Аҳмадов Б. А., 1965 а.

Душмани ашаддин Темуриён дар қисмати шимоли мамлакат
моғулҳо* ба шумор мерафтанд, ки Тошкентро маркази худ ихти-
ёр карда буданд. Онҳо чандин бор ҳатто ба ноҳияҳои Мовароун-
наҳри Марказӣ ҳамла намуда, молҳоро толон ва аҳолиро тороч
мекарданд. Темуриён Шайбониҳонро ба муқобили моғулҳо исти-
фода кардани шуданд. Лекин Шайбониҳон иттифокчии бад ба-
ромад: ӯ фақат аз паи манфиати худ шуда, аксаран хилофи ваъ-
даи худ амал мекард, гоҳ тарафи Темуриёнро мегирифт, гоҳ та-
рафи моғулҳоро, ҳар замон ба мулкҳои ину он ҳучумҳои ғоратга-
рона менамуд. Ниҳоят, ӯ чунин шаҳрҳои истехкомӣ, мисли Утрор,
Сайрам ва Яссаро ба тахти тасарруфи худ дароварда, ҳамкавмо-
ни худро даъват кард ва дастаи қавми аскарӣ ташкил дода, бо
моғулҳо муохида баст ва соли 1499 ба истилои Мовароуннаҳр шу-
рӯ намуд. Аввал ӯ пойтахти Темуриёни Осиёи Миёна шаҳри Са-
марқандро ба муҳосира гирифт. Вақте ки волии Бухоро бо қўшу-
ни худ ба тарафи Самарқанд равона шуд, Шайбониҳон аз муҳо-
сира бархоста, ба муқобили ӯ шитофт ва дар роҳ ин қувваи аска-
риро торумор намуда, ба сӯи Бухорон заифгардида ҳаракат кард.
Аз муҳосира ҳатто се рӯз нагузашта аъёну ашроф ва рӯхониён
шаҳрро ба ӯ таслим намуданд.

Дар чунин лаҳзаи пурмасъулият ҳам, ки мамлакатро хатари
ҷиддӣ таҳдид мекард, ашрофи Самарқанд ва шахзодагони темурӣ
тамоман саргарми нифоку низоъҳои байниҳудӣ буданд. Гурӯҳе
саршоҳан Темуриёни Осиёи Миёна Султон Алӣро тарафдорӣ ме-
карданд, гурӯҳи дигар хешованди вай — Бобурро ба Самарқанд
даъват намуда, таслими шаҳрро ба ӯ ваъда медоданд. Хангоми
Самарқандро муҳосира кардани Шайбониҳон ин низоъҳо боз ҳам
қувват гирифт. Баъзе намоёндагони хеле бонуфузи рӯхониён хис-
си навамедӣ ва кайфияти мағлубиятро падид меоварданд. Султон
Алӣ дар ҳама ҷо хиёнатро гумон бурда, аз дигарон пештар бо як
гурӯҳ рикобдорони худ ба қароргоҳи Шайбониҳон равона шуд.
Ашрофи Самарқанд аз ин воқиғ гардида, бо тўҳфаву инъомҳои
зиёле ба ҳузурӣ Шайбониҳон омада, сари таъзим фуруд оварданд.
Ба ин тариқа, соли 1500 Самарқанд бе ҷанг ба дасти Шайбониҳон
даромад.

Аммо ин муваффақияти аввалин, ки ба зудӣ ва осонӣ ба даст
омада буд, бақое наёфт. Як қисми ашрофи Бухоро ва Самарқанд
тарафдори барқарор намудани ҳокимияти Темуриён буд. Агарчанде
ки ӯ нахустин суиқасдро фош намуда, гунаҳкорон ва ҳатто гумон-
барҳоро аз дами тег гузаронид, ба ҳар ҳол дасти муқобилоии ӯ
боло шуд. Акнун ҳарифи асосии Шайбониҳон шахзодаи ҷавони те-

*

* Бо истилоҳи «моғулҳо» як дониша нашавад, зеро ин халқест, ки дар а. 16
дар баъзе ноҳияҳои Осиёи Миёна зиндагӣ мекард ва дар адабиёти Ғарбу ру-
сӣ бо номи «моголы» машҳур буд (мутарҷим).

мурӣ, асосгузори ояндаи давлати Темуриёни Хинд Бобур гардид. Қароргоҳи Шайбониҳон дар ҳаволии Самарқанд буд. Аъёну ашрофе, ки пиҷонӣ бо Бобур мукотиба доштанд, ба рӯи ӯ дарвозаи шаҳро кушоданд ва ӯро подшоҳ эълон намуданд. Дар нагузашта дар баъзе шаҳрҳо ва истехкомоти дигар низ пирузӣ насиби тарафдорони Темуриён гардид. Вале дар муҳорибаи кушоди сохили Зарафшон, ки дар моҳи апрели соли 1501 ба вуқӯъ омад, Бобур шикаст хӯрд ва ба Самарқанд ақиб нишаст. Худи ӯ дар ёддоштҳояш аз тарафи Шайбониҳон моҳҳои дароз муҳосира шудани Самарқандро ба тариқи хеле муфассал тасвир намудааст.² Аз гуфтаҳои Бобур маълум мешавад, ки халқ, аҳолии оддии шаҳр, пешаварону косибон аввалҳо дар муҳофизати шаҳр бисёр фаълонаништирок доштаанд, часорат ва қаҳрамонӣ нишон дода, нақшаҳои ҳучуми фикркардаи Шайбониҳонро вайрон мекардаанд. Аммо сокинони шаҳр манфиатҳои сулолави Бобурро, чунон ки ӯ соддалавҳона гумон мебурд, ҳимоя намекарданд. Самарқандиро акнун таҷрибаи калон ва талхе доштанд: хиёнат ва суиқасдҳои аъёну ашроф, аз даст ба даст гузаштани шаҳр боиси ғорат, қатлу қуштор ва қаҳтиву гуруснагӣ мегардид. Лекин ин бор манфиати шаҳриён ва Бобур мувофиқ афтод.

Бо вучуди ин, нигоҳ доштани Самарқанд муяссар нагардид. Шаҳриён яроку аслиҳа надоштанд. Дар шаҳри муҳосирашуда гуруснагӣ ҳукмфармой мекард. «Вақти гандумпаз расида буд, вале касе ҳосили нав намеовард. Рӯзҳои муҳосира тӯл кашид, мардум ба маҳрумиятҳои зиёде дучор гардиданд; кор ба ҷое расид, ки бенавоён ва мӯхтоҷон гӯшти сағу харро мехӯрдагӣ шуданд. Чун еми асп камъёб шуд, одамон ба ҷои он барги дарахтро медоданд»³.

Бобур барои кӯмак ба ҳокимони гуногун муроҷиат намуд, вале имдодде нарасид. Ӯ чунин хислати Темуриёнро, ки манфиати умум барояшон бегона буд, хеле аниқ ва дақиқ хотирнишон намудааст: «Мо ба кӯмак ва пуштубонии моликони ҳамсоя ва атрофу акноф умед баста будем, лекин ҳар яки онҳо нақшаҳои худро дошт»⁴. Хусусан кӯтоҳандешии сардори Темуриёни Хуросон Султон Хусайн, ки на фақат дасти ёрӣ дароз накард, балки ҳатто ба Шайбониҳон чоплусӣ намуд, ӯро дар ҳайрат гузошт.

Сокинони шаҳр, сарбозон ва ҳатто наздикони Бобур ба қаҳтӣ ва гуруснагӣ тоб наёварда, ба ҳар сӯ фирор мекарданд. Ниҳоят, худи Бобур ҳам роҳи гурезро пеш гирифт. Шаҳри пойтахтии Самарқанд дубора ва тамоман ба дасти Шайбониҳон даромад. Ин ҳодиса дар соли 1501 рӯй дод.

Ба Шайбониҳон аз ҳама бештар сокинони шаҳри Қароқул му-

*

² Бобур, 1958, с. 106 ва давомиаш.

³ Ҳамон ҷо, с. 109.

⁴ Ҳамон ҷо.

ковимат карданд. Бахорони соли 1501 дар ин ҷо шӯрише ба амал омад, ки амалан хусусияти синфӣ дошт. Ба сари шаҳр намояндаи халқро, зоҳиран, сардори шӯришро нишонданд. Номи ӯ маълум нест, дар манбаъҳои онвақта ӯро таҳқиромезона «гадо» ва «чо-хил» номидаанд.

Шайбониҳон худ бо кӯшуни зиёде ба ҷанги зидди Қароқул рафт. Шаҳрро гирифта, сардори шӯришгаронро ба қатл расонид. Вале пас аз шаҳрро тарк кардани Шайбониҳон мардум боз шӯриш бардошт. Феодалон дар ин лаҳза ташаббусро ба дасти худ гирифтанд, онҳо ҷият доштанд, ки ин шӯришро ба манфиати Темуриён истифода баранд. Онҳо аз ҳокимони ҳамсояи темурӣ мадад хостанд. Шайбониҳон дубора ба Қароқул кӯшуни сершуморе фирисотод. Муҳорибаи ниҳоятдараҷа шадид ба амал омад, фуқарои шаҳр диловарӣ ва қаҳрамониҳои бемислу монанде нишон доданд. Дар охири охирон Шайбониён шаҳрро ишғол намуда, онро ба кушторгоҳи ҳақиқӣ мубаддал карданд. Сипас ба мақсади тарсонидани ҷашми мардум бо амри Шайбониҳон аз сари қароқулиҳои мақтул дар Бухоро калламанора сохта шуд⁵.

Муддате ҷанд Шайбониҳон барои аз хатар эмин намудани ақибгоҳи худ чораҳои лозима дида, пас ба истилои мулкҳои ҷанубии Темуриён камар баст. Дар ин ҷо ҳам ҳамон вазъияти парокандагии қувваҳои ин хошадон ба истилокорон мадад расонид. Ҳокимони вилоятҳои мухталиф ин дафъа ҳам нахостанд ба ҳам муттаҳид шаванд. Ҳисси нобоварӣ ба якдигар, иғво, суиқасд ва хиёнатҳои ошкоро заминаҳои мусоиди истилоро фароҳам овард. Шайбониҳон аз ҷунин вазъият ба хубӣ истифода бурда, ба яке ваъдан подош меод, ба дигаре сиёсат мекард ва худ ба василаи тохтотозҳои бемалол, тороҷ ва ғорати мардум очизӣ ва нотавонии Темуриёнро нишон меод ва дар байни онҳо кайфияти мағлубиятро ҷорӣ менамуд.

Дар вилояти хеле калоне, ки марказаш Ҳисор буд, Хусравшоҳ ҳукмронӣ мекард. Чун замоне ӯ ба дараҷае иқтидор пайдо намуда, ба худрағӣӣ ва сарватмандӣ шӯҳрат ёфта буд, шаҳзодагонии темурӣ дар ин лаҳзаи душвор барои кӯмак ва пуштибонӣ ба вай рӯ оварданд. Вале ӯ нисбат ба вазъияти мавҷуда модонӣ ва нофаҳми тамом зоҳир намуд: ба ҷои муттаҳид шудан бо Темуриён ва ё лоақал кӯмак расондан ба онҳо, ки борҳо илтимосаш карда буданд, аз тарси даъвоҳои онҳо роҳи макру фиребро пеш гирифт ва дар натиҷа комилан дар ҳолати ҷудой ва танҳои монда, аз аввалин хабари ҳаракати кӯшуни Шайбониҳон ба Ҳисор буздилона фирор кард. Қаламрави ӯ, ки ноҳияҳои ҷанубии Тоҷикистон, қисмати шимолӣ Афғонистон ва ҷануби Узбекистонро фаро мегирифт, ба осонӣ ба таҳти тасарруфи Шайбониҳон даромад. Даре нагузаш-

*

⁵ Мукминова Р. Г., 1950, с. 13—14.

та, соли 1505 Хоразм ҳам аз тарафи кӯшуни Шайбониён ишғол карда шуд.

Навбати забти пойтахти дигари Темуриён — Ҳирот расид. Султон Ҳусайн фақат акнун то чӣ андоза чиддӣ будани хатари таҳдид кардаистодаро дарк намуда, бо қувваи асосии худ ба муқобили Шайбониён равона шуд. Вале ӯ, ки пир ва бемор буд, дар роҳ вафот намуд. Дар байни асилзодагони темурӣ низоъу нифоқ ба амал омад. Дар натиҷа якбора ду писари Султон Ҳусайнро ба тахт нишонданд, ки онҳоро ду гуруҳи ашрофи соҳибнуфуз пуштибонӣ мекарданд. Шайбониён аз ин дигар шароити мувофиқро орзӯ ҳам карда наметавонист. Ин буд, ки Бобур навиштааст: «Ин амрест ғариб: ҳеч гоҳ касе нашунидааст, ки дар як мулк ду подшоҳ якҷоя ҳукмронӣ кунанд»⁶.

То чамъ кардани кӯшун, то тамом шудани баҳсу мунозираи наздикони ду подшоҳ, ки ба як қарор омада наметавонистанд, Шайбониён Балхро забт намуда, ба ҳок яксон кард ва зуд ба тарафи Ҳирот раҳсипор гардид. Ӯ дар наздикии шаҳр кӯшуни ба ҷанг хуб омода нашудаи темуриро мағлуб намуд⁷.

Бисёр амиронӣ амалдорон аз майдони ҷанг ва баъзеҳо аз шаҳр гурезон шуданд. Ҳар ду подшоҳ ҳам — яке ба ғарб ва дигаре ба шарқ фирор карданд. Рӯҳониёни олимақом ва аъёну ашроф бо ҳам машварат намуда, ба Шайбониён хати таслим ва итоат фирристоданд. Аҷобат дар ин ҷост, ки ин номаро муаррихи маъруф, нигорандаи асари калони таърихӣ «Ҳабиб-ус-Сияр» Хондамир иншо намудааст. Фақат аҳолии шаҳр андаке муқовимат нишон доданд. Онҳо ногаҳон ҳамла карда, қариб сесад нафар ўзбекро, ки дар атрофи Ҳирот машғули яғмогарӣ буданд, нобуд сохтанд.

Дар айни замон, Шайбониён ба вакилони ашрофу рӯҳониён шарту шароити супурдани Ҳиротро пешниҳод карданд: мардуми авом ва пешаварон мебоист ба тариқи товои маблағи калоне мебардохтанд, аз аъёну ашроф ба сифати инъом ва бахшиш пули зиёде ситонда мешуд. Аммо мусодара асосан ба молу мулкҳои сулолаи мағлуба ва ашрофи наздики он дахл мекард.

Дар як муддати кӯтоҳ шаҳру вилоятҳои боқимонда, то ҳуди Астаробод забт карда шуд. Дар тамоми шаҳрҳои калони давлати собиқани темурӣ — Самарқанд, Бухоро, Марв, Сарахс, Балх, Ҳирот, Машҳад, Нишопур, Тӯс, Нимрӯз ва Астаробод пулҳои нуқра ба номи фотеҳи нав сикка заданд. Шайбониён ҳам ба ин аҳамияти бузурги сиёсӣ меод, зеро ин амр маънии расман ба сари тахти подшоҳӣ омадани ӯро дошт.

Шайбониён ҷияти истилои давлати Темуриён ва тасарруфи

*

⁶ Бобур, 1958, с. 212.

⁷ Барои тафсили забти Ҳирот ва воқеаҳои минбаъда ниг.: Болдырев А. Н., 1957, с. 59 ва давомаш.

сарзамини бузургеро дар дил парварида, ба хубӣ ангошта буд, ки дар ҳусули ин мақсад фақат муваффақиятҳои чангӣ кофӣ нест. У намояндагони хонадони Темуриёро бераҳмона таъқиб ва маҳв намуда, аз қадамҳои аввал барои ба тарафи худ кашидани феодалону рӯҳониёни бонуфуз саъй кард. Зоҳиран, ин усул ба ӯ бештар аз силоҳи чангӣ зафар ва пирузӣ овард. На фақат худ ӯ, балки наздиконаш ҳам мефаҳмиданд, ки танҳо ҳокимият дигар мешавад, аммо муқаррароти зиндагӣ ба ҳар ҳол мисли пештара боқӣ мемонад. Дар ин бобат ҳикояти Зайниддини Восифӣ, ки шоҳиди Ҳиротро гирифтани Шайбониҳон буд, хеле ҷолиби диққат аст. Як амири ӯзбек ӯ ва ҳамраҳашро деҳқон пиндошта, ба онҳо фаҳмондани мешавад, ки фақат хоҷае бо хоҷаи дигар иваз шудаасту ҳалос. Хоҷаҳои нав барои зудтар барқарор шудани хоҷагӣ саъй мекунанд, зеро акнун замин ва деҳқонон ба онҳо «тааллуқ гирифт» ва «тарбияву нигоҳубини» деҳқонон дигар дар ӯҳдаи онҳост⁸.

Сиёсати дохилии Шайбониҳон пас аз истилои давлати темурӣ тамоман ба манфиати синфи ҳукмрон, синфи феодалоне, ки акнун ба таркиби он ашрофи тоифаҳои бодиянишини ӯзбек ҳам дохил шуда буд, хизмат мекард. Ҳатто тадбироти зоҳиран мусбати ӯ ҳам манфиати синфи ҳокимро ифода менамуд.

Худи Шайбониҳон, муқаррабони ӯ, амирони тоифа ва ҳатто наздиктарин сипоҳиёнаш аз ҳисоби мусодираи молу мулкҳои Темуриён, феодалони ашрофӣ ва рӯҳонии тарафдори онон ва ҳамаи қасоне, ки ба суиқасди зидди Шайбониён гумон бурда мешуданд, хеле сарватманд гардиданд. Шайбониҳон тамоми давлатро ба мулкҳои тақсим карда, ихтиёри онҳоро ба дасти ҳешовандон ва амирони номии худ супорид.

Ҷиҳати иқтисодии ин мулкҳои инъомӣ аз он иборат буд, ки маддохилот на ба хазинаи Шайбониҳон, балки тамоман ё қисман ба дасти мулкдорони шахру вилоятҳо мебаромад. Истилогарон зуд хис карданд, ки сарвати ғораткарда ва ҷабран ситонидаро дуру дароз беҳаракат нигоҳ доштан хуб нест. Ба ин мулоҳиза онҳо ба харидани замин, иморатҳои шахр ва устохонаҳо сар карданд. Онҳо ҳамчунин дар ҳар вазъият моликияти аз ҳама устувор будани чизҳои харидаро фаҳмиданд. Бинобар ин аксар вақт моли ҷабран ситонидан худро ҳамчун моли харида ба расмият мебароварданд. Аҷобаташ ин ки гоҳо заминҳои зӯран кашада гирифтара пас гаҳта додан ҳам лозим меомад⁹.

Мусодира ва харид дар як муддати кӯтоҳ боиси ба дасти Шайбониён ва ашрофи ӯзбек гузаштани заминҳои зиёд, бисёр иморат-

• Болдырев А. Н., 1957, с. 66.

• Муқминова Р. Г., 1966, с. 26 ва давомат.

хои шаҳр, осиебҳо ва дигар ҷойҳои сердаромад гардид. Хамин як мисол кофист: ҳанӯз дар солҳои 20-уми асри XVI келини (за-ни писари) Шайбониҳои барои вақфи мадраса бештар аз 40 дӯ-кони қосибӣ, тимча, 8 осиеб, устохонаи қоғазрезӣ, амборҳо, ҳавли-ҳо, тақрибан 150 қитъаи замин, пурра ё қисман 6 деҳа ва ғайра дода тавоништ.¹⁰

Хамин тариқа, Шайбониён ва ашрофи тоифаҳои бодиянишини ўзбек ва калонтарин феодалони заминдор ба шахсони манфиат-бари касбу ҳунар ва тичорати шаҳр табдил ёфтанд. Манфиатҳои иқтисодии онҳо аз манфиатҳои феодалони ашрофӣ ва рӯҳонии ир-сии Осиеи Миёна, ки дар замони Шайбониён заминҳои меросӣ ва сарватҳои шаҳрии пешини худро нигоҳ дошта буданд, қариб ҳеҷ фарқ намеркард.

Ислоҳоти пулие, ки Шайбониҳои дар соли 1507 ба амал овард¹¹, аз кӯшишҳои ӯ дар бобати ба тарафи худ ҷалб кардани табақаҳои ҳокими давлати истилокардааш ва ба ин васила васеъ наму-дани базаи синфии худ гувоҳӣ медиҳад.

Касбу ҳунар, тичорат ва муомилоти пулӣ аз муҳимтарин мод-даҳои оидоти давлатӣ ва мадоҳили соҳибони мулк ба шумор ме-рафт. Охириин намоёндагони сулолаи Темуриён аз ин модда ба таври хеле васеъ ва беибо истифода мекарданд, ба дараҷае ки муомилоти пулӣ аз манфиати тичорат дур гардида, ба инкишофи мӯътадили он ҳалал мерасонид ва ин вазъият ба соҳаи пешаварӣ ҳам таъсир накарда намерасид. Ин бар зарари манфиати на фа-қат пешаварон ва майдасавдогарон, балки тамоми синфи ҳоким ҳам буд, чунки дар ҷамъияти феодалии Осиеи Миёна феодал дар ай-ни замон тоҷир ҳам ба шумор мерафт, ӯ на танҳо соҳиби замини шаҳру қишлоқ буд, балки коргоҳҳои мухталифи ҳунармандӣ ва ти-чоратӣ ҳам дошт ва аз ин рӯ дар тичорати дохилишаҳрӣ ширкат менамуд ва дар тичорати байнивилоятӣ ва байналхалқӣ симон асосӣ ҳисоб мешуд¹².

Ислоҳоти Шайбониҳои дар тамоми давлат муомилоти ягонаи пулиро ташкил карда, онро аз ҳар гуна тағйирот раҳо намуд. Вай вазн, ҳаҷм ва нави сиккаҳои нукрагию мисӣ ва муносибати бай-ни онҳоро муайян кард. Ин сиккаҳо дар ҳамаи шаҳрҳо ва дар ҳамаи вилоятҳо қувваи баробар доштанд, соҳибони мулкҳои наме-тавонистанд ба муомилоти баробари онҳо монеае ба вучуд овар-данд, қурби онҳоро мувофиқи табиӣ худ баланд ё паст қунанд.

Табиист, ки чунин ислоҳот дар тамоми мамлакат таъсироти бу-зурги сиёсӣ ба амал овард ва бартариин чорабиниҳои фотеҳи на-вро нисбат ба фаъолияти молиявии намоёндагони охириини Темури-

*

¹⁰ Ҳамон асар, с. 41 ва давомаш.

¹¹ Давидович Е. А., 1954, с. 85 ва давомаш.

¹² Иванов П. П., 1954, с. 42—43. Давидович Е. А., 1961 а, с. 40—42.

ён нишон дод. Бесабаб набуд, ки фармони ислохот фавран пас аз сукути Ҳирот — дуввумин пойтахти Темуриён эълон карда шуд. Дар қатори дигар чорабиниҳои нисбатан қузъии Шайбониён, ки барои муътадил гардонидани ҳаёти дар натиҷаи амалиёти ҷангӣ ҳалалдоршуда нигаронида шуда буданд, ислохоти соли 1507 мебоист дафъатан ба ҳамаи табақаҳои синфи ҳукмрон нишон меод, ки аз нвазшавии сулола онҳо на ин ки зарар دیدанд, балки бурд карданд, зеро Шайбониён манфиати онҳоро мефаҳмад ва ҳимоя мекунад.

Муборизаи байни Шайбониён ва Бобур

Дар сарзамини паҳновари давлати Шайбониён чанд сол сулҳу осоиш ҳукмфармо гардид ва ба ин восита ҳаёти хоҷагии мамлакат қадре рӯ ба беҳбудӣ ниҳод. Вале дар соли 1510 якбора аз ду самт — ҳам аз шимоли шарқӣ ва ҳам аз ҷануби ғарбӣ ин оромӣ ҳалалдор карда шуд. Бодиянишинони қазок, ки замоне аз Шайбониён саҳт шикаст хурда буданд, бо моғулҳо як шуда, дар наздикии даръеи Сир ба салтанати Шайбониён зарбаи ҳалокатовар расониданд. Дар ҳуди ҳамин вақт подшоҳи Эрон Исмоили I аз ғарб ба тарафи Хуросон лашкар кашид. Вай дар сари роҳи худ яке аз паси дигаре шаҳрҳоро ишғол карда, фотехона ба сӯи Ҳирот ҳаракат намуд.

Исмоили I аслан аз хонаводаи суфияи шаҳри Ардабил буд. Чун аз байни шайхони ин хонадон хусусан Сафиуддини Исҳоқ ба «порсой» ном бароварда буд, тамоми авлоди ӯ ва аъзон тариқати дарवेशия ба худ номи сафавиро гирифта, пас аз қадам гузоштан ба арсаи сиёсат бо унвони сулолаи Сафавиён шӯҳрат ёфтанд. Дар асри XV пуштибони асосии ин сулола тоифаҳои бодиянишини турк буданд, ки дар хиттаи Озарбойҷони Эрон зиндагонӣ мекарданд. Онро ба озарӣ қизилбош — «сурхсар» меномиданд, зеро сарбозони бодиянишин ба хотири 12 имоми шиа саллаи 12 раҳи арғувонӣ доштаро ба сари худ мебастанд. Ин тоифаҳо ҳам аз ҷиҳати маънавӣ ва ҳам аз ҷиҳати сиёсӣ тобеи шайхони сафавӣ буданд. Шайхони сафавӣ дар сеяки охири асри XV аввал ба кишварҳои ғайриисломӣ тохтутозҳои ғоратгарона карда, баъдтар ба муборизаи зидди баъзе ҳукмронони мусулмон низ шурӯъ намуданд. Вале аз байни онҳо фақат ба Исмоили I муяссар гардид, ки пируӣ ба даст оварад: ӯ Табрэро забт карда, онро пойтахти худ қарор дод ва дар соли 1501 унвони шаҳаншоҳи Эронро ба худ гирифт. Қизилбошҳо бо сардории Исмоили Сафавӣ аз низоҳон байниҳудии хонадонҳои мухталиф истифода намуда, дар як муддати кӯтоҳ тамоми қисматҳои ғарбии Эронро ба тахти тасарруфи худ дароварданд.

Ду давлат — Шайбониён ва Сафавиён дар ҳамсоғии якдигар воқеъ гардиданд. Вале дар байни онҳо аз сулҳу сафо асаре набуд. Сарони ин ду салтанат ба мақсадҳои сиёсии худ ранги маҳзабӣ меоданд: Шайбониён дар қаламрави худ ба муқобили шиаҳо мубориза мебард, дар сурате, ки Исмоил ва қизилбошҳо шиаҳои мутаассиб буданд.

Шайбониён барои муқовимат кардан бо Шоҳ Исмоил қалъаи Марвро тақвияҳол интиҳоб намуда, қушуни худро ба он ҷо ақиб кашид ва феврал аз қувваҳои ҳарбии ҳамқавамонаш қумак хоста, худ ба мустаҳкам кардани истеҳкомоти шаҳр машғул гардид. Шоҳ Исмоил аз ин кор воқиф шуда, ба зудӣ худро ба Марв расонид ва бо қувваи зиёде онро муҳосира намуд. Азбаски қалъаи Марвро бо ҷанг фатҳ кардан хеле душвор буд, Шоҳ Исмоил фиребе ба кор бурда, қувваи худро аз муҳосира гирифт ва ҷунун вонамуд кард, ки гӯё ақибнишинӣ мекунад. Шайбониён ин бор саҳни барои сарлашқари корозмуда афвлопазире содир намуд: ӯ ба ин ҳилаи Шоҳ Исмоил фирефта шуда, аз қалъа берун баромад ва бо андак қуввае вайро таққиб кард, дар натиҷа ба ихтоси душман афтада, тамоми сарбозонашро талаф дод ва худ дар майдони ҷанг кушта шуд. Исмоил аз косаҳои зарандудаи сари Муҳаммад Шайбониён барои худ ҷоми шароб сохт.

Шоҳ Исмоил ба муқобили Шайбониён на фақат бо силоҳ мубориза бурд, балки тамоми тадбироти дипломатии худро ба кор андохт. Ӯ бозмондагони хонадони теуриро бо ҳар роҳ ташвиқ менамуд, ки барои мулки падару бобоёни худ талош кунанд. Дар ҳоле, ки намояндагони бонуфузи сулолаи Шайбониён ба ҳалли масъалаи вориси тахти салтанат саргарм буданд, Теуриён Фарғонаро ишғол намуданд. Бобур, ки то ин вақт мавқеи худро дар Қобул мустаҳкам карда буд, феврал бо роҳи Қундуз ба сӯи Хисор ҳаракат кард. Муҳорибаи ҳалқунандаи Пули Сангин дар дарёи Вахш (дар он ҷое, ки ҳоло станцияи электрикии обии Ёрак сохта шудааст) бо ғалабаи Бобур анҷом ёфт. Тамоми ноҳияҳои марказии Мовароуннаҳр бидуни ҷанг ба тахти тасарруфи ӯ даромаданд. Худи султониҳои шайбонӣ ҳам аз муқовимат даст кашида, шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Қарши ва ғайраро ба ихтиёри Бобур вогузоштанд.

Ғалабаи ба осонӣ дастдода Бобурро рӯҳбаланд ва дар айни замон як дараҷа фориғбол ҳам намуд. Мувофиқи шаҳодати сарчашмаҳо, Бобур ва наздикони ӯ, ҳатто сарбозонаш ҳам ба базму зиёфат ва айшу ишрат машғул шуданд. Ин ҳама маблағи зиёдеро талаб мекард ва Бобур барои пайдо кардани он аз ҳеч чиз рӯй намегардонид. Як мисоли нисбат ба вазъи худ хеле бепарвона муносибат кардани Бобур дар зарби сикка ҳилаву найранг ба кор бурдан ва меъёри муомилоти пулии муқарраркардаи Шайбониёнро вайрон кардани ӯст. Аз ин амали Бобур тамоми табақаҳои

ба харидуфурӯш сарукордоштаи чамъият зарар кашиданд. Қушун чандинҳазорнафараи Бобур, ки таъминоти он аз ҳисоби аҳолӣ муқаррар гардида буд, тамоми буду бозъёфти мардумро ба ғорат бурд. Вале Бобур, ки аз талхҳои рӯзгори гузаштаи худ сабақ гирифта буд, ба кам кардани сарбозони худ ҷуръат намекард. Махсусан дастаҳои қизилбош, ки Шоҳ Исмоил ба кӯмаки Бобур фиристода буд, боиси норизоияти аҳолӣ мегардиданд. Қайфияти шиапарастии Бобур ва инро бебокони намоиш додани ӯ ба онҳо ҳеҷ маъкул набуд.

Табақаҳои васеи Бухоро ва Самарқанд ба сари қор омадани Бобур ва пирӯзиҳои ӯро бо хушнудӣ истиқбол карда буданд. Вале ин сол ҳам нагузашта, вай аз чунин пуштупаноҳи муқтадир маҳрум гардид ва чашми умед фақат ба кӯшуни гуногунхайли худ дӯхта монд. Аммо ҳамин пуштибони ягона ҳам ба дарди ӯ барнахӯрд. Баҳорони соли 1512 бародарзодаи Шайбониён ҷавони хеле ғаюр ва шучоъ Убайдулло-султон ба дигар намоёндагони хонадони шайбонӣ аз вачҳи сар кардани ҷанги нав баҳри Мовароуннаҳр ҷизе нагуфта, худ бо кӯшуни начандон калон ба Бухоро ҳамлавар шуд. Ва ба ҳайрати ҳамзамонони худ, дар набарди шадид бар кӯшуни миқдоран чандин мартаба афзунтари Бобур ғалабаи қатъӣ ба даст овард.¹³

Бобур ба Ҳисор фирор намуд. Тирамоҳи ҳамон сол, вақте ки кӯшуни пуршумори қизилбош ба ёри ӯ расид, барои дубора ба даст даровардани Мовароуннаҳр охири кӯшчи худро ба қор бурд. Қувваҳои аскарӣ ӯ дар хоки Мовароуннаҳр чун мӯру малях ҳаракат мекарданд, гуё ки ба ин сарзамин офати табиӣ рӯ оварда бошад. Онҳо ба ҳар ҷое, ки по мегузошанд, сокинонашро аз дами тег мегузaronиданд. Хусусан қатлиҳои аҳолии Қарши ба худ манзараи даҳшатаңгезеро гирифта буд. Ниҳоят дар назди Ғиждувон ба Шайбониён муяссар гардид, ки қизилбошҳоро қомилан торумор намоянд.¹⁴

Қатлу қуштори ваҳшиёнаи мардуми Қарши ҳатто норозигӣ ва ʻʻтирози муаррихони тамоюли сафавиро низ ба вучуд овард. Ба ғамми ин, боз овозае паҳн шуд, ки қизилбошҳо тамоми аҳолии Самарқандро низ қир кардананд. Ҳамаи ин сабаб шуд, ки аҳолии маҳаллӣ ба атрофи Шайбониён муттаҳид гардида, нисбат ба онҳо хусни тавачҷуҳ ва нисбат ба Бобур ҳисси нафрат пайдо кунанд.

¹³ Манбаъҳои форсӣ ин марҳилаи муборизаи байни Шайбониён ва Бобурро таври дигар тасвир менамоянд, вале бояд ба муосирон ва шохидони воқеа бештар бовар кард. (Семёнов А. А., 1954 г., с. 127—131). Қатилан Бобур ба ҳамин давраи ҳаёти ӯ тааллуқ дорад (ниг.: Мухторов А., 1960)

¹⁴ Ҷузъиёти ин воқеаҳо дар ҳар манбаъ ба таври гуногун баён ёфтааст (Семёнов А. А., 1954 г., с. 131—138; Болдырев А. Н., 1957, с. 115—121),

Осиён Миёна дар нимаи аввали асри XVI

Дере нагузашта Шайбониён ҳамаи вилоятҳои Осиён Миёна: Тошкент, Фарғона, Ҳисор ва ғайраро аз сари нав ба зер тасарруфи худ гирифтанд. Вале сарзамини Осиён Миёна тамома ба харобӣ рӯ ниҳода буд. Хучуми қизилбошҳо, истибдод ва ғорати моғулҳо, қатли омҳо ба зиндагонии мардум ва ҳаёти хоҷагии мамлакат таъсири ҳалокатбор расониданд. Зимистони қаҳратуни соли 1512/13 ин аҳволро боз ҳам вазнинтар гардонид. Нарху наво баланд рафта, дар як қатор маҳалҳо қаҳтию гуруснагӣ рӯй дод. Дар сарчашмаҳо махсусан аҳволи табоҳи мардуми вилоятҳои Ҳисор ва Самарқанд батафсил баён ёфтааст.

Моғулҳо вилояти Ҳисорро ба кулӣ хароб намуда, тамоми ғалла ва чорвои аҳолиро тороҷ карданд, ки дар натиҷа гуруснагии даҳшатангезе рӯй дода, бисёрҳо мардум аз гуруснагӣ ҳалок гардиданд¹⁵. Аҳволи халқ дар Самарқанд ва атрофи он беҳтар аз ин набуд. Шоир ва нависандаи машҳур Зайниддини Восифӣ, ки он вақтҳо дар Самарқанд зиндагӣ ба сар мебард, аз зимистони сард ва қаҳти соли 1512/13 чунин нақл менамояд: «Дар ин сол дар Самарқанд қаҳтӣ ва гаронӣ ба дараҷае расид, ки халқи ба ҷуз курси моҳу офтоб, ки дар дастархони фалак буд, дар дигар ҷой сурати нонро намедиданд ва гуруснагии фақир шабҳо ба ҷои хӯшани гандум, дар ҳаёли худ аз хирмани парвин хӯша мечиданд». Восифӣ дар яке аз шеърҳои ин қаҳтӣ ва гуруснагиро тасвир намуда, нисбат ба мардуми азияткашида хайрхоҷию ҳамдардӣ ва нисбат ба давлатмандони ҳарису бераҳм нафрат ва қароҳат ибтидор доштааст. Чунончи, ӯ дар бораи давлатмандон мегӯяд:

Гандум зи ҳар кӣ кас талабад, орд мекунад
Аз зарби мушт рустаи дандони вай тамома¹⁶.

Дар тимсоли зоғи ҳарису форигбол худи Шайбонӣ тасвир ёфтааст:

Эй бод, агар ба ҷониби саҳро гузар кунӣ,
Аз ман калогро бубарӣ тухфуву салом.
В-он гаҳ бигӯ, ки қоқ чаро мекушӣ зи хирс
Нонҳои хешро, ки шавад сабз бар давом.
Эй тойири хучиста, зи нонҳои хештан
Якчанд нон бидех ба фақирон ба расми вом¹⁷.

Аҳволи дигар вилоятҳои Осиён Миёна аз ин беҳтар набуд. Онҳо низ ба майдони ҷангу ҷидолҳои хунин табдил ёфта, шоҳиди зуд-зуд иваз шудани ҳокимон мегардиданд. Шаҳрҳои бораҳо ба

*

¹⁵ Семёнов А. А., 1954 г., с. 139

¹⁶ Иқтибос аз Айни С.: Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоъ», с. 181.

¹⁷ Восифӣ, 1961, с. 92.

муҳосира афтода, ҳар бор аз тарафи ҳокимони тарсу ба душман таслим мешуданд.

Вазъи хочагии пулӣ низ боиси афзудани гаронӣ мегардид. Ҳануз Бобур бо мақсади ба даст овардани нафъи бештаре дар қорӣ пул дасисаҳои зиёде намуд. Шайбониён ба ҷои он, ки оқибатҳои суиистифодаи Бобурро барҳам диҳанд, қардаҳои ӯро намунаи ибрат қарор доданд. Дар натиҷа тангаҳои нуқра аз саҳнаи тичорат берун рафта, ба ивази онҳо дар бозор қариб тамоми тангаҳои мис ҳукмфармо гардиданд. Вале дере нагузашта қурби ин тангаҳо низ шикаста, бозори онҳо торафт касод мешуд.

Ҳангоми тавсияи вазъияти ҳаёти хочагии онвақта инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки тоифаҳои бодиянишини ба сарзамини Осиён Миёна омадаи ўзбек беҳтарин яйлоқхоро ишғол намуда, на фақат бодиянишинҳои маҳаллӣ, балки аҳолии муқимиро ҳам танг қарда бароварданд. Ақидае мавҷуд аст, ки умуман дар асри XVI мароҳати заминҳои кишт хеле кам гардидааст.¹⁸

Мувофиқи одати Шайбониён, шахси аз ҳама қалонсоли хонадон бояд сардори давлат мешуд. Ба ҳамин сабаб, пас аз он, ки дар соли 1512 ҳамаи муддаиёни салтанат аз Осиён Миёна ронда шуданд, ба сари ҳокимият на ин ки Убайдуллоҳон — обрӯмандтарин намояндаи хонадони Шайбонӣ, балки Қўчқунҷихон омад, ки обрӯву эътибори қазой надошт, дар ҳукуматдорӣ шахси беҳунаре буд ва аксар вақти худро дар тоату ибодат мегузaronид. Баъди ӯ писараш Абӯсаидхон ҳукмрон гардид ва фақат пас аз ин Убайдуллоҳон (1533—1539) имкони ба тахт нишастанро пайдо намуд.

Ҳануз дар аҳди Шайбонихон давлат ба амлок, яъне мулкҳои хоса тақсим шуда буд. Акнун ин тақсимот боз ҳам расмитар гардида, мулкҳо тамоми ба ихтиёри намояндагони хонадони салтанатӣ гузаштанд. Соҳибони амлок дар умури дохилии қаламрави худ истиқлолияти қомил доштанд, онҳо акнун метавонистанд мулкҳои ба фарзандонашон мерос гузоранд. Амлок фақат дар натиҷаи нифоқи байниҳудӣ гоҳо аз даст ба даст мегузашт. Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Балх, Ҳисор ва амсоли инҳо амлоқи қалонтарин маҳсуб меёфтанд. Соҳибони ин мулкҳо дар вақтҳои гуногун ҳукмрони мамлакат ҳам гардидаанд, аз ҳама бештар ин маснад (дар нимаи аввали асри XVI) ба ҳокимони Самарқанд насиб шудааст. Аз соли 1560 Бухоро мустақиман пойтахти давлати Шайбониён гардид.

Се чорьяки аввали аср давлати Шайбониён як давлати хоси амлоқӣ буд, ки онро яке аз соҳибони мулк, сарфи назар аз иқтидор ва эътибори худ, бо номи хон ва ҳокон идора менамуд. Ӯ фақат имтиёзҳои зоҳирӣ дошт: ба вай унвонҳои олӣ меоданд,

*

¹⁸ Абдураҳимов М. А., 1966, с. 260.

хутбаро ба номи вай мехонданд ва дар сиккаҳо номашро сабт мекарданд.¹⁹ Ин қоида то солҳои чилуми асри XVI давом намуд, баъдтар баъзе амлоқдорон гоҳо сиккаҳоро ҳатто аз номи худ мепарвардагӣ шуданд, ки ин маънии на фақат исман, балки амалан ҳам соҳибхитиёр гардидани онҳоро дошт.

Дар аҳди се ҳукмрони аввал (Кучкунчиҳон, Абӯсандхон ва Убайдуллоҳон) вазъи дохили давлат нисбатан собит ва барои барқарор намудану ба ҳадди эътидол даровардани хоҷагӣ шароити муайяне мавҷуд буд. Ҳукмронҳо ва соҳибони мулкҳо ҳатто дар пешбурди қори ҳамон ҷанбаҳои ҳаёти хоҷагӣ, ки бо манфиати синфи феодалҳо ва, албатта, худашон алоқе дошт, баъзе тадбирҳои муҳим пешбинӣ мекарданд. Дар ин бобат хусусан ислоҳоти пулие, ки дар замони ҳукмронии Кучкунчиҳон гузаронида шуда буд, ҷолиби диққат мебошад. Чи навъе ки қайд карда шуд, муомилоти пулӣ дар натиҷаи ҷангҳои харобкунандаи хоҷагии мамлакат ва найрангҳои Бобуру Шайбониён дар сикказанӣ ба вазъи бӯҳронӣ афтада буд. Ин ҳолат умуман ба қори тижорат таъсири бад расонида, манфиатҳои синфи феодалонро халалдор месохт ва ниҳоят даромадҳои худ Шайбониёнро аз тижорат ва муомилоти пулӣ кам мекард. Инак, зарурати ислоҳоти пулӣ ба миён омад, аммо дар шароити сохти амлоқии давлат ва соҳибхитиёрии комили соҳибони мулк ба амал овардани ислоҳот амри маҳол буд. Охир қор ба ҷое расид, ки Кучкунчиҳон дар Самарқанд ва Убайдуллоҳон дар Бухоро, ҳар яке дар мулки худ, сиёсати мустақилонаи пулӣ қорӣ намуданд. Бештар аз даҳ сол лозим омад, ки муомилоти пулӣ дар миқёси тамоми давлат ба тартиб дароварда шавад.²⁰

Боз як ҷиҳати муҳими ин давра юришҳои Шайбониён ба Хуросон буд²¹. Ин юришҳо бештар дар аҳди Убайдуллоҳон ба вуқӯъ пайваست, зеро вай ҳамеша дар замири худ нияти барқарор кардани ҳудуди аввалии давлати Шайбониёнро мепарварид. Ғайр аз ин, Шайбониён маҳз худро вориси қонунии Темуриён меҳисобиданд.²²

Онҳо дар вақти лашкаркашиҳои худ ба забт намудани шаҳрҳои қалон саъй мекарданд, дар навбати аввал диққати онҳоро Хирот ба худ мекашид. Дарвоқеъ, онҳо се дафъа Хиротро ишғол карданд, вале ҳар бор ба нигоҳ доштани он муваффақ шуда наметавонистанд. Соли 1532 Шайбониён Хиротро муҳосира карданд,

¹⁹ Дар назари муосирон хутба ва сикка чунон аломатҳои муҳими ҳокимияти олий ба шумор мерафтанд, ки дар сарчашмаҳои ҳатти хангоми баъни воқеа ба сари ҳокимият омадани касе ин ду лаҳза ҳатман таъкид карда мешуд.

²⁰ Давидович Е. А., 1951 а, с. 106—120.

²¹ Тафслии онро ниг.: Давидович Е. А., 1953 а, с. 97—106.

²² Миклухо-Маклай Н. Д., 1952, с. 11 ва давомаш.

вале барояшон ишғоли он муяссар нашуд. Бо вучуди ин, тамоми шаҳрҳои калон то Астаробод ба тахти тасарруфи онҳо даромад. Охирии юриши Убайдуллоҳон дар солҳои 1535—1537 сурат гирифт. Пас аз муҳосираи панҷмоҳа Ҳиротро забт карда, зиёда аз як сол дар дасти худ нигоҳ дошт. У ба мақсади мустаҳкам кардани ин ғалабаи худ хост, ки ба ҳукмрони давлати Сафавӣ зарбаи саҳт ворид оварад. Лекин султонҳои шайбонӣ, мисли ҳарвақта, ӯро дастгирӣ накарда, ба сӯи мулкҳои худ ақиб ништастанро авло до-нистанд. Барои мустақилона тасмим гирифтани ҳатто қудрати чу-нин ҳукмрони соҳибэътибор, мисли Убайдуллоҳон, ки он вақт дар сари салтанат қарор дошт, намерасид.

Юришҳои хуросонии Шайбонӣён аслан қасди ғоратро надошт, ҳарчанд ки иштирокчиёни ин юришҳо барои афзудани сарвати худ аз онҳо истифода мебуданд. Илова бар ин, чунон ки дуруст қайд шудааст,²³ онҳо ба таври объективона шиддати ҷангу низоъҳои байнихудии Шайбонӣёро бозмедоштанд. Ин буд, ки давлати Шай-бонӣён дар ин давра бо он ҳама худсарӣ ва худкомиҳои соҳибони мулк ба арсаи ҷангу ҷидолҳои доимии байнихудӣ мубаддал нагар-дид. Албатта, лашкаркашиҳои ҷандиқарата ба сӯи Хуросон, та-дорукот ва таҷҳизоти юришҳо, бар иловаи хирочу молиёт, ҳамчун бори гароне ба души аҳолии Осӣён Миёна меафтод. Бо вучуди ин, авзои ин давра нисбатан оромтар ва шароити хоҷагидорӣ мусонд-тар буд.

Низоъҳои феодалон. Абдуллоҳони II ва «ҷамъ кардани мулкҳои ҳоса»

Аз солҳои қилуми асри XVI ҷангу низоъҳои феодалӣ як ҳоди-саи муқаррарӣ гардид. Оташи ниғоқ аввал дар байни амлоқдору-ни калон фурузон шуда, баъд амлоқдорони хурдро низ фаро ги-рифт: яке ғамӣ муҳофизати мулки худро меҳурд, дигаре дар са-дади тасарруфи мулки нав буд.

Ба тасвир ва тавсифи ин ҳама ҷангҳои сершумори феодалон, гуруҳсозӣ ва гуруҳбозии султонҳо ҳоҷате нест.²⁴ Фақат ҳаминро хотирнишон мекунем: Султонҳои шайбонӣ яқсар вақт ҳатто дар масъалаи вориси тахт ҳам мувофиқат ҳосил карда наметавонис-танд ва сардори давлат ҳамчун амлоқдори муқаррарӣ дар ҷангҳои Сайини феодалон иштирок менамуд. Гоҳо чунон воқеъ мегардид, ки баъзе султонҳо на фақат сардори давлатро эътироф намекарданд, на фақат бо ӯ ва тарафдоронаш мечангиданд, балки ҳатто ба худ рутбаву унвонҳои олиро нисбат дода, хутбаро ба номи худ мехо-нанд ва дар сиккаҳо номи худро сабт мекунонданд. Гоҳо чу-

*

²³ ИТН, II, 1, 1964, с. 372.

²⁴ Тафсили онро инг.: Бельяминов — Зернов В. В., 1859; Вяткин В. Л., 1927.

нин ҳодисае ҳам рӯй меод, ки ҳар як тарафи муқобил подшоҳи худро эълон мекард ва ба ин тариқа дар мамлакат як навъ дуҳокимияти ба вучуд меомад. Яке аз ҳамин қабил рӯйдоғҳо бо номи ҳокими Ҳисор Темур-Аҳмад алоқаманд аст. Чунон ки тазаққур ёфт, Ҳисор аз калонтарин мулкҳои хосаи давлати Шайбонийён буд. Дар вақте ки ҳокими Тошкент Наврӯз-Аҳмадхон ба тахти салтанат нишаст, ҷангҳои байнихудӣ хеле авҷ гирифт. Дар ин маврид сардори давлат на ин ки роли оштидиҳандаро бозид, балки худаш ташаббускори сар задани низову ниҳоқ гардид. Оқибат ду гурӯҳи асосии муҳолифи якдигар ба вучуд омад: хонадони амлокдорони тошкентӣ ба сардорин ҳоким Наврӯз-Аҳмадхон ва гурӯҳе, ки дар сари он Абдулло-султони ҷавон менстод. Дар ҷандин муҳосира ва муҳорибаҳо Наврӯз-Аҳмадхон бар Абдулло ғолиб омада, ӯро ба ақибнишинӣ маҷбур кард ва ҳатто мулкҳои падараш — вилояти Миёнқолро, ки дар байни Бухоро ва Самарқанд воқеъ буд, бо маркази он шаҳри Кармина забт намуд.²⁶

Пас аз фавти Наврӯз-Аҳмадхон, мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои ҳатти, волии Балх ва амаки Абдулло-султон Пирмуҳаммадхон тахти салтанатро соҳиб шуд. Аммо мадракҳои сиккашиносӣ ба тавсифи ҳаводиси сиёсии он замон тағйироти ҷолибе медаваранд.²⁶ Маълум мешавад, ки ду гурӯҳи муҳолифи собиқа ба таври худ ду ҳокимро ба маснади ҳукумати олий менишонанд: хонадони амлокдорони тошкентӣ ҳокими Ҳисор Темур-Аҳмадро сардори давлат хонда, сиккаро бо номи ӯ мезананд, гурӯҳи Абдулло-султон бошад, узви хонадони ӯ амакаш Пирмуҳаммадро сардори давлат эълон мекунанд ва охири охириро пируӣ насиби ин гурӯҳ мегардад.

Дарвоқеъ, ин аввалин ғалабаи калони сиёсии Абдулло-султон буд. Пас аз ин ӯ боз як қатор муваффақияти ҳарбӣ ва сиёсӣ ба даст овард. Дар навбати аввал амлоки хонадони худ Миёнқолро бозгардонид, сипас писарони Наврӯз-Аҳмадхонро аз Самарқанд ронда, дар соли 1557 Бухороро тасарруф намуд. Даре нагузашта, Абдулло аз ниҳоқи Балх (писари Пирмуҳаммадхон дар вақти набудани падараш ин шаҳро ғасб кард) истифода бурда, падарашро аз Кармина ба Бухоро хонд ва дар соли 1560 ӯро сардори давлат эълон намуд,²⁷ ҳарчанд ки амакаш Пирмуҳаммадхон зинда буд

²⁶ Вельяминов — Зернов В. В., 1859, с. 379—386.

²⁶ Давидович Е. А., 1952, с. 27—36.

²⁷ Чунон русуми варосати тахти салтанатро шохиди воқеаҳои он замон Ҳофиз Таниш дар асари худ «Абдуллонома» нақл намудааст. В. В. Вельяминов — Зернов (1859, с. 392—395) дуруст қайд мекунанд, ки баёни муаррихи асрҳои баъдина Муҳаммадҷусуфи Мушӣ тамоми ғалат буда, аз таҳрифот иборат аст. Барои тақвияти ин фикри В. В. Вельяминов — Зернов бояд илова кард, ки мадракҳои зиёди дар давоми асри гузашта ҷамъшудаи сиккашиносӣ (ниг. хулосаи ахбори охири: Lowick N. M., 1966) нақли Ҳофиз Танишро, фақат бо қадре возеҳу равшантар сохтани баъзе маълумоти ӯ, қомилан тасдиқ менамоянд.

ва Балхро дубора ба даст даровард ва мебоист то охири умр дар маснади хокони мемонд. Аммо ӯ дигар пир шуда, мубталои ташвишҳои хонавода гардида буд ва аз ин рӯ барои дубора баргардонидани тахти салтанат ҳатто кӯшише ҳам зоҳир накард. Падари Абдулло Искандар фақат исмаи ҳукмрон буд, амалан зимоми ҳокимиятро Абдулло дар дасти худ нигоҳ медошт. Ягона душмани ашаддии сиёсии вай хонадони амлоқдорони Тошкент махсуб меёфт.

Абдулло, ки акнун ҳеч кас ва ҳеч чиз истиклолиятро маҳдуд намекард, собитқадамона ва бо чидду ҷаҳди тамои ба кори минбаъдаи «ҷамъ кардани мулкҳои хоса» иқдом намуд. Соли 1573 Балх, соли 1574 Ҳисор, соли 1578 Самарқанд ва ниҳоят соли 1582 Тошкентро ба тахти тасарруфи худ даровард. Соли 1583, пас аз ҷавти падар, Абдулло (ки бо номи Абдуллоҳони II маъруф гардидааст) бар хилофи русуми мавҷуда, ки мебоист фарзанди калонии хонадон ба тахт менишаст, ҳукмрони мамлакат эълон карда шуд. Акнун ӯ амалан ва расман ба тамоми ҳуқуқи ҳукмрони мутлақии салтанат соҳиб гардид. Ӯ дар байни ҳоконҳои шайбонӣ ягона касе буд, ки дар муборизаи зидди худсарии соҳибони мулк муваффақ шуда, давлати то як андоза мутамарказ ба вуҷуд оварда тавонист.

Вале Абдуллоҳони II бо ин ҳама қаноат накарда, орзуи ба қаламрави худ баргардонидани ҳамаи он мулкҳои, ки замоне сарсилсилаи ин хонадон Муҳаммад Шайбонихон ҷаҳд карда буд, дар дил мепарварид. Дар ҳақиқат ҳам, бар хилофи пешгузаштагони бетолаш, ӯ дар ин роҳ пирузии намоён ба даст овард. Яке аз сабабҳои ин муваффақият, албатта, ҳокимияти номаҳдуди ӯ буд, ягон иқдоми вай ба нозу нуз ва қарори дигар аъзои хонадони салтанатӣ вобастагӣ надошт.

Дар соли 1584 Абдуллоҳони II Бадахшонро забт кард. Соли 1588 Ҳирот ва пас бисёр шаҳрҳои дигари Хуросон ба тасарруфи ӯ дароманд. Ҷаҳди Хоразм қувват ва вақти зиёдеро талаб намуд: ӯро лозим омад се мартаба ба он ҷониб лашкар кашад, то ки ниҳоят соли 1595 каму беш дар он ҷо ҳокимияти худро барқарор созад.

Ба анҷом расидани ҷангҳои байниҳудӣ ва ба дараҷаи муайян марказият ёфтани давлат барои ба ҳолати муқаррарӣ даровардани ҳаёти хоҷагӣ баъзе заминаҳои мусонд фароҳам намуд. Абдуллоҳони II, зоҳиран, ходими барҷастаи давлат буд. Дар нақлу ривоятҳои халқӣ таъмиру бинокориҳои зиёде аз қабилҳои сохтмони иншоотҳо, роҳҳо, сардобаҳо, пулҳо, қорвонсаройҳо, тимҳои тичорат ва амсоли инҳо ба номи ӯ марбут гардидаанд. Ин нақлу ривоятҳо асоси воқеӣ доранд.

Дар сарчашмаҳо баъзе қорҳои обӣ ёдоварӣ мешаванд, ки бо амри ӯ анҷом ёфтаанд. Чунончи, дарғоти Нурато барои пешги-

рии сел, таъмири каналҳои ноҳияи Саврон, обамбори канори даръи Кушка, пули дар наздикии Ғиждувон будаи Зарафшон, ки аз яфташ, ба мақсади бардоштани об ва ба ҷӯйборҳо тақсим намудани он низ хизмат мекард, аз ҳамин қабиланд²⁸.

Абдуллоҳони II ба масъалан тичорати дохилӣ ва хориҷӣ диққати махсус меод. Инро ободонии роҳҳои корвонгард ва умуман беҳтар намудани шароити тичорат, ки дар аҳди ӯ ба вуқӯъ пайвастаанд, собит менамоянд. Дар ин бобат ислоҳоти пулии ӯ, вазифа ва натиҷаҳои объективии он хеле ҷолиби таваҷҷӯҳ мебошанд.²⁹

Ҷангу низовҳои муттасили феодалие, ки тақрибан муддати панҷоҳ сол дар сарзамини Осиёи Миёна давом карданд, барои тичорат ва гардиши пул вазъияти хеле номусоид ба миён оварданд. Ҳокимони мустабид ва худсари мулкҳои хоса дар масъалаи пул ҳам сиёсати мустақилонаи худро қорӣ кардан мехостанд, то ки аз ин моддаи даромад низ ҳарчи зиёдтар фоида ба даст оранд. Онҳо ҳамаи муқаррароти муомилаҳои давлатиро вайрон карданд. Инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки дар натиҷаи ба дараҷаи лозима набудани истихроҷи маъдан ва аз хориҷа ворид нашудани он эҳтиёҷ ба маводди нуқра дар мамлакат торафт бештар ба миён меомад. Дар ҷунун шароит аз тарафи ҳокимони мулкҳои хоса густохона сикка задан ва ба гардиш андохтани пулҳои нуқра боиси он гардид, ки захираи онҳо дар муомилоти тичоратӣ тадриҷан кам шудан гирифт. Пулҳои нуқра бо ду роҳ нопадид мегардид. Як қисми онҳо «барои рӯзи нек» пинҳон карда мешуд, қисми дигари онҳо аз паи фоидае ба хориҷа мерафт. Ин тариқа хоҳиш ёфтани нуқра дар ҳолати эҳтиёҷи зиёда ба он таносуби байни мису нуқраро дар хариду фурӯш тағйир дода, сабабгори аз ҳам ба дараҷаи зиёд тафовут кардани арзиши бозорӣ ва расми давлатии сиккаҳои нуқра гардид.

Бӯҳрони муомилоти пулӣ ба андозае тунду тез гардида буд, ки мудохилаи ҷиддиро талаб мекард. Ин вазъиятро маҳз ислоҳоти пулии Абдуллоҳони II баргараф намуд. Дар манбаъҳои хаттӣ аз ин хусус маълумоти бевосита мавҷуд нест. Фақат дар «Абдуллонома»-и Ҳофизи Таниш ба таври мубҳам гуфта шудааст, ки Абдуллоҳони II бо диққат назорат мекард, то дар зарробхона сиккаҳои тиллоро бо омезиши филизи паст вайрон насозанд. Дар ҳақиқат ҳам, Абдуллоҳони II зарби сиккаҳои тиллои асилро ба роҳ гузошт. Вале қисмати муҳими ислоҳоти ӯ ба зарб ва гардиши сиккаҳои нуқра алоқаманд аст. Барои амалӣ шудани ин тадбироти ӯ марказият ёфтани давлат, ки дар натиҷаи он бисёр зарробхонаҳои амлоки хоса баста шуданд, мусоидат намуд. Акнун пулҳои, ки асо-

*

²⁸ Бартольд В. В. 1965 а, с. 153, 200, 226; Чехович О. Д., 1954, а, с. 106.

²⁹ Давидович Е. А., 1951 а, с. 120—141.

сан дар Бухоро бароварда мешуданд, аз «садди мулкӣ» берун омада, дар саросари давлат баробар ба гардиш даромаданд. Нархи бозорӣ ва расмии пули нукра бо ҳам мувофиқат пайдо намуд. Ба ин васила қоҳиши нукра дафъатан боздошта шуд. Ислохоти пулӣ ҳам ба манфиати тичорат ва ҳам ба манфиати давлат гардид. Пас аз ин даромади зарби сикка асосан ба хазинаи Абдуллоҳони Нирехтан гирифт.

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Моликият ва истифодаи замин

Дар асри XVI замин аз рӯи ҳуқуқи моликият, мисли пештара, ба 5 категория тақсим мешуд. Истилокорихон Шайбониён дар ин ҷиҳат ягон дигаргунии ҷиддие ба миён наовард. Бо вучуди ин, баъзе ҳодисот ва тамоюлоти наvero бояд қайд намуд. Замини давлатӣ ҳамонро аз калонтарин категорияҳо маҳсуб меёфт ва он захираи асосӣ, вале на ягонаи мулки инъомӣ, яъне заминдорин шартии феодалиро ташкил мекард. Навигарӣ ин буд, ки акнун заминҳои давлатӣ ба таври табиӣ аз нав тақсим карда мешуданд. Дар асри XVI соҳибони асосии заминҳои инъомии давлатӣ гурӯҳи нави синфи феодалон: аъзон сершумори хонадони салтанатӣ ва табақаи болои бо Шайбониён омадаи тоифаҳои сахронишини ўзбек гардиданд.

Чунон ки хотирнишон гардид, давлати Шайбониён аз маҷмӯи мулкҳои хоса фароҷам омада буд. Асоси иқтисодии ин «мулкият» иборат аз он буд, ки мулкдор метавонист хирочу андозҳои заминии давлатии ба тариқи инъом соҳибшудаашро тамоман ё қисман (ҳар ду навъ ҳам маъмул буд) ба нафъи худ ҷамъоварӣ намояд. Мулкҳои калони инъомшударо дар асри XVI низ суюрғол меномиданд.³⁰ Соҳибони чунин мулкҳо як қатор масъулиятҳо доштанд, аз ҷумла метавонистанд нисбат ба молҳои замини инъомгирифташон қомилан мувофиқи савобдиди худ ихтиёрдорӣ кунанд. Талриқан қор ба дараҷае расид, ки онҳо низ дар навбати худ як қисми замини давлатии мулкашонро ба зумраҳои нисбатан хурди аъёну ашроф, рӯҳониён ва намояндагони табақаи ҳарбӣ тақсим карда медоданд. Ба ин тариқа, қисми заминҳои дараҷаҳои инъомии замин ба вучуд омад, ки ин амри воқеӣ дар санадҳои расмӣ асри XVI воқеан равшан қайд гардидааст.³¹

Ин қабил инъомҳои дараҷаи поинтарро, ки аз тарафи ҳукумати марказӣ ва ё соҳибони мулкҳои хоса дода мешуданд, низ бо

*

³⁰ Иванов П. П., 1934, с. 26.

³¹ Набиев Р. Ё., 1959, с. 26—28.

истилоҳи суюрғол ифода мекарданд. Дар айни замон, истилоҳоти дигаре ҳам вучуд доштанд. Чунончи, инъомро, ки барои хидматҳои харбӣ дода мешуд, дар ин аср аксаран таиҳо ва иқтоъ (иқтаъ) меномиданд³².

Дигар категорияи замин аз рӯи ҳуқуқи моликият — милки феодалӣ (яъне замин, ки қисми оидоти он ба фондани давлат ва қисми дигараш ба нафъи шахси ҳудогона — феодал истифода мешуд) ниҳоят калон буд. Дар ин ҷо се тамоюл ба назар мерасад. Аввал он ки аъзоёни хонадони Шайбонийён ва табақаи болон тоифаҳои сахрониини ўзбек тамоми сазъо кӯшиши худро барои соҳиб шудан ба заминҳои милк сарф мекунанд. Қисми зиёди заминҳои милк бо роҳи мусодарани Темурӣён, ашрофи темурӣ ва амалдорони фурсати ба тарафи Шайбонийён гузаштандро наёфта ва ҳатто дар мавридҳои ҳудогона тавассути мусодарани рӯҳонийён ба дасти истилогарон мебаромад. Баъдтар, чунон ки аз санадҳои расмӣ асри XVI бармеояд, аъзоёни хонадони салтанатӣ ва табақаи болониини тоифаҳои ўзбек ҳам дар деҳот ва ҳам дар шаҳр ба харидани милкҳо хеле вусъат доданд³³.

Тамоюли дуввум, ки дар ин бобат ҳам санадҳои расмӣ шаҳодат медиҳанд, «таҷзияи» заминҳои милк, аз рӯи даромади солиёна байни давлат ва феодал мутаносибан тақсим шудани он мебошад. Масалан, агар ҳиссаи давлат аз се ду қисми даромади заминҳои милк ва ҳиссаи феодал аз се як ҳиссаи онро ташкил намояд, он гоҳ пас аз тақсимоат аз се ду қисми заминҳои милк ба заминҳои давлатӣ ва аз се як қисми он ба заминҳои ҳурри ҳолис (яъне мулки хусусӣ) табдил ёфт³⁴. Дар натиҷаи чунин тақсимоат захираи заминҳои милк кам мешуд. Боз як манбаи коҳиши заминҳои милк дар он давра ба андозаи хеле зиёд барои вақф бахшидани онҳост. (Аз ин хусус дар поён сухан хоҳад рафт).

Ва, ниҳоят, чунон ки аз санадҳои асри XVI ва давраҳои минбаъда маълум мешавад, давлат заминҳои милкро беш аз пеш ҳамчун захирае барои подоши феодалӣ истифода менамуд. Дар ин маврид давлат ҳиссаи даромади худро аз заминҳои милк ишғом мекард³⁵. Ин навъ подоширо аз «сафедкунии» заминҳои милк, ки давлат милкдорро аз хирочи даромади солиёна озод мекард ва он соҳиби тамоми даромади замин мегардид, бояд фарқ намуд. Давлат заминҳои милкро (мисли заминҳои давлатӣ) барои подоши истифода намуда, ҳиссаи даромади худро аз ин заминҳо метавонист на ин ки ба милкдор, балки ба шахси тамоман дигар инъом ку-

³² Иванов П. П., 1954, с. 26—27. Бояд гуфт, ки истилоҳоти ба инъомҳои асри XVI алоқаманд хануз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст.

³³ Иванов П. П. 1954, с. 24—25.

³⁴ Давидович Е. А., 1961, а, с. 28—32.

³⁵ Давидович Е. А., 1961 а, с. 29—30.

над. Дар ин ҳолат як қисми даромади солиёнаи заминро (дар асоси подош) шахси дигар соҳиб мешуд.

Вазни қиёсии заминҳои категорияи милки ҳурри холис дар асри XVI он қадар калон набуд, вале торафт меафзуд. Санадҳои расмӣ дар ин давра ду роҳи афзудани миқдори ин қабил заминҳои комилан моликияти хусусӣ гардидаро нишон медиҳанд: яке, чунон ки дар боло қайд карда шуд, тақсимшавии заминҳои милк дар байни давлат ва феодал, дигаре аз тарафи феодалон хариди шудани заминҳои давлатӣ. Қобили таваҷҷӯҳ аст, ки хариди заминҳои давлатӣ ҳамчун табдил додани онҳо ба заминҳои милк ба тақсими минбаъдаи дар боло баёнёфтаи ин заминҳо ба расмият дароварда мешуд.

Захираи заминҳои вақф дар асри XVI, ҳам аз ҳисоби заминҳои милк ва ҳам як андоза аз ҳисоби заминҳои милки ҳурри холис, ғанитар гардид. Миқдори зиёди масҷиду мадрасаву хонақоҳҳои дар давоми асри XVI сохташуда, ки ҳамаи онҳо ҳатман бо молу мулки вақф, беш аз ҳама замин таъмин мегардиданд, ба ин иддао гувоҳӣ медиҳанд. Ғайр аз ин, аз асри XVI вақфномаҳои зиёде боқӣ мондаанд, ки ба чуз таъминоти аслий, барои сохтмонҳои хайрия аз тарафи шахсони ҷудогона нисор шудани ионаҳоро собит менамоянд.

Давлат аз даромади заминҳои вақф гоҳе ҳиссаи худро мегирфт ва гоҳе не. Вале ҳақонҳо аксар вақт заминҳои вақфро «сафед мекарданд». Аз ин ҷиҳат асри XVI аз даврҳои пеш кам тафовут дошт. Аммо аҷобат дигар аст. Чунон ки маълум аст, аслан замини вақф тақсимнопазир ва умуман дастнорас дониста мешуд. Бо вучуди ин, дар баъзе вақфномаҳо падидаҳои ташвишу изтироб аз он ки феодалони калон ба даромад ва молу мулки вақф даст дароз кардани мешаванд, ба назар мерасад. Ба ин маънӣ хусусан вақфномае, ки ба нафъи мадрасаи Шайбонихони Самарканд навишта шудааст, равшан шаҳодат медиҳад, Масалан, дар байни шартҳои вақфгузор чунин таъкид ёфтааст «... (ин молу мулки вақфро) ба касе ба орият додан нашояд, ки аз он хавфи ғасби ин (молу мулки) ориятӣ ба миён меояд, минҷумла: ба ситамкорон, касони хусуматпарвар ва тарсангез, султонҳо...»; «...ин молу мулки вақф ба ҳеҷ ваҷҳ ба иҷораи амалдорон ва одамоне, ки аз онҳо рӯёнидани ҳаққи орият душвор ва ё номумкин аст, дода нашавад»³⁶.

Замин ва молу мулки вақф одатан дар ихтиёри мутаваллӣ буда, ҳадьянома дар дасти яке аз авлодони шахси вақфгузор нигоҳ дошта мешуд. Вақф барои рӯҳониён яке аз воситаҳои истисмори

*

³⁶ Мукминова Р. Г., 1966. с. 293.

бераҳмонаи табақаҳои меҳнаткаши аҳолии мамлакат ва муҳимтарин василаи сарватмандшавии онҳо маҳсуб меёфт.

Шайху эшонҳои ду тариқати суфияи хеле бонуфузи Осӣи Миёна — «кубравия» ва «накшбандия» аз бузургтарин ихтиёрдорони заминҳои вақф ва ниғаҳдорандагони вақфномаҳо ба шумор мерафтанд. Шайхони дарвеш сарвати бисёреро ба даст оварда буданд. Масалан, дороии хочагони Ҷӯйборӣ ҳадду ҳисоб надошт³⁷.

Муосири Абдуллоҳони II Хоҷа Исломи Ҷӯйборӣ дорои галаву рамаҳои бешумори асп, гӯсфанд, уштур ва заминҳои кишти беканоре буд. Хоҷа Исломи ба сайёди шуғл варзида, сағҳои зиёди шикорӣ нигоҳ медошт ва чандин мири шикор ба ӯ хидмат мекарданд. Зиёраткунадагон аксаран гилагузорӣ мекарданд, ки «пири муқаддас» аз одамон дида, бо мурғону сағони шикорӣ бештар сӯхбат мекунад. 300 гулом хидмати боргоҳи ӯро бачо меовард ва барои ҳисобу китоби иқтисодиёташ идораи махсусе вучуд дошт. Хоҷа Исломи ба тичорат ҳам машғул мешуд. Корвонҳои ӯ то ба Москва расида буданд. Ҳамаи ин ҳукмронони тоҷдору бетоҷ — ашрофу рӯхонӣ, ҳама гуна шайхону муридонашон мардумро бераҳмона ғорат мекарданд.

Дар санадҳои расмӣ гоҳо боз як категорияи замин — қитъаи хурди замини милк ё доварӣ шудааст, ки соҳиби он худи қорандан замин будааст³⁸. Мо дар бораи миқдори чунин милкҳои деҳқонон маълумоти бевосита дар даст надорем. Вале мушоҳидаҳои ғайримустақим нишон медиҳанд, ки захираи ин қабил заминҳо дар асри XVI ва даврҳои баъдина торафт кам мешуд. Деҳқонон заминҳои худро ба феодалони давлатманд мефурухтанд. Албатта, ин бо майлу ихтиёри онҳо набуда, балки таҳти фишори феодалон ва ё дар натиҷаи ҷочориҳои иқтисодӣ сурат мегирифт. Дар ин бобат хусусан роли судхӯрӣ ва гаравмонӣ калон буд.

Деҳқонони милкдор назар ба қисмати боқимондаи қорандагони замин як дараҷа вазъияти имтиёзнок доштанд, зеро хирочи аз даромади солиёна ба давлат мепардохтагӣ онҳо нисбат ба он қӣ, ки дигар деҳқонон ба давлат ва феодалон медоданд, камтар буд. Аммо ночизии қитъаи замин, зиёд шудани аъзои хонавода ва пеш омадани тангии маишат боис мегардид, ки деҳқонони милкдор ҳам аз қарздорӣ ба асорати феодалон ва судхӯрон гирифтдор шаванд.

Аҳволи деҳқонони безамин — иҷоранишин ниҳоят дараҷа бад буд. Дар асри XVI, мисли даврҳои гузашта, воҳиди асосии хочагӣ ҳамонои хочагии деҳқонӣ ба шумор мерафт. Заминҳои ҳама гу-

*

³⁷ Вяткин В. Л., 1927, с. 3 ва давомаш, Иванов П. П., 1954, с. 48 ва давомаш. Дар бораи муборизаи байни шайхони «кубравия» ва «накшбандия», ки асоси онро манфиатҳои моддӣ ва кӯшишҳои пайдо кардани нуфузи сиёсӣ ташкил мепабуд, ҳамчунин роҷеъ ба усулҳои фирефтани мардум инг.: Семёнов А. А., 1940 ва 1941.

³⁸ Иванов П. П., 1954, с. 32—33, 41.

на категорияҳо ба тариқи ичора ба деҳқонон дода мешуд. Вазъияти деҳқонони ичоранишин яқсон набуд. Аз санадҳои расмии асри XVI маълум мегардад, ки аксар вақт ичорадори заминҳои вақфӣ ва давлатӣ феодалон буданд. Дар ин маврид деҳқонон дар заминҳои ичорагирифтаи феодалон кироянишинӣ мекарданд. Шартҳои кироянишинӣ хеле гарон буд, зеро феодали ичорадор аз деҳқони кироянишин ба андозаи дилхоҳи худ ҳақ меситонид³⁹. Аҳволи деҳқонони ичоранишин ва кироянишин боз аз он сабаб ҳам бад мегардид, ки мӯҳлати ичора кӯтоҳ буд. Масалан, дар вақфномаҳо бисёр вақт таъкид шудааст, ки замин на бояд зиёда аз се сол ба ичора гузошта шавад.

Дар Оснён Миёнаи асри XVI заминдорини ҷамоавӣ (общинагӣ) ва боқимондаҳои маҳками ҷамоа ҳанӯз давом мекард⁴⁰. Аҳволи деҳқони ҷамоа аз деҳқони ичоранишин хеле кам тафовут дошт. Вале ўро чунин як имтиёзе буд: ў метавонист аз ҳуқуқи як навъ «ичораи доимӣ» истифода намояд ва «бемӯҳлат» ба кишти замин машғул шавад. Гумон набояд кард, ки деҳқонони ҷамоа фақат дар заминҳои давлатӣ буданд. Замини ҷамоавӣ аз як молик ба молики дигар мегузашт, метавонист дохили милк ё тобеи вақф бошад, аммо дар ҳар сурат деҳқони ҷамоа ҳуқуқи нисбат ба «ичораи доимӣ» доштаашро аз даст намедод. Ва аз ҳама муҳимтар он аст, ки дар вақти хариду фурӯш замини ҷамоа тақсим намешуд. Дар амал ин на хариду фурӯши худи замин, балки ба даст овардани ҳуқуқи аз қоранди он ситонидани даромади солиёна буд. Чунин ҳодисаҳо ҳам сабт шудаанд, ки замини ҷамоавӣ ба чанд молик тааллуқ пайдо намуда, вале байни онҳо тақсим нагардидааст, онҳо фақат даромадро ба ҳам дидаанд.⁴¹

Мо дар даст далеле надорем, ки дар бораи тағйир ёфтани ё наёфтани шакли истисмори асри гузашта дар аҳди Шайбониён қаволат кунем. Ба хубӣ исбот шудааст, ки ҳаҷми қонунӣ ва муайяни қисми асосии даромади солиёнаи замин дар асри XVI, маъмулан, 30 фоизи ҳосили киштро ташкил мекард (гоҳе то 40 фоиз ҳам мерасид) ва ба шакли мол пардохта мешуд⁴². Ғайр аз ин, бисёр молиёту андозҳои дигаре ҳам вучуд доштанд, ки гоҳ ба шакли пул ва гоҳ бо шакли мол ситонда мешуд. Ҳаҷми ин молиёту андозҳо яқинан маълум нест. Вай аксаран ба худсарии ҳокимияти марказӣ ва маъмурони маҳаллӣ алоқаманд буд. Даромад ва ҳаққи ичора аз боғоту токзорҳо, таомулан, ба шакли пул гирифта мешуд. Мисли пештара ба тариқи қор карда додан адо намудани андози замин низ вучуд дошт.

Гувоҳи бешубҳа ва бегумони аҳволи табоҳи деҳқонон, чунон

*

³⁹ Иванов П. П., 1954, с. 33—34.

⁴⁰ Иванов П. П., 1958, с. 62.

⁴¹ Давидович Е. А., 1961 а, с. 36—38.

⁴² Ҳамон ҷо, с. 30—32.

ки дар манбаъҳои мухталиф зикр ёфтааст, замин ва ҷойҳои муқими худро гузошта фирор кардани онҳост⁴³. Зоҳиран, чунин ҳодиса ба андозае зиёд рух додааст, ки ҳукумат маҷбур шудааст дар ин бобат тадбирҳои муассир, аз қабили ба замин банд кардани деҳқонро пешбинӣ намояд. Аз ин лиҳоз хусусан ҳуҷҷатҳои марбут ба Фарғона ҷолиби тавачҷӯханд: дар онҳо аз хусуси ба ҷойҳои худ баргардонидани деҳқонони фирорӣ сухан меравад.

Дар шаҳрҳои Осиёи Миёна низ ҳамон категорияҳои моликияти замин, ки дар деҳот вучуд дошт, амал мекард. Чунон ки аз санадҳои расмӣ онвақта бармеояд, як ҳодисаи ҳам ба шаҳр ва ҳам ба деҳот хос беш аз пеш ба дасти аъзои хонадони салтанатӣ, аъёну ашроф ва рӯхониёни олирутбаи феодалӣ чамъ шудани моликияти замин мебошад. Ҳам дар шаҳр ва ҳам дар деҳот ин ҳолат аз ҳисоби қонахароб шудани мулкдорони хурд ва ҳатто миёна ба вуқӯъ меомад. Баробари ин дар шаҳрҳо ҳодисаи дигар — ба дасти феодали даромадани дӯкӯнҳои қосибӣ, қорғӯҳҳои ҳунармандӣ ва манзилҳои иқоматӣ ба амал меомад. Пешаварон на фақат аз минро, балки акнун ҷои қор ва ҳатто иқоматгоҳи худро ҳам ба иҷора мегирифтанд. Ин боиси афзудани норми истисморӣ қувваҳои қорни шаҳр мегардид. Ғайр аз ин, дар шаҳр хирочҳои маъмулӣ ҳам вучуд доштанд. Дар ин бобат Ченкинсон навиштааст: «Хони Бухоро даҳяки арзиши ҳама гуна молҳои фурушии ҳунармандон ва тоҷиронро меситонад, ки ин тамоми мардумро бенаво хоҳад кард»⁴⁴. Борӣ хирочҳои шаҳр боз аз он сабаб ҳам ҷандин мартаба вазнинтар мешуд, ки ҳокимон ғайр аз молиёту андозҳои расмӣ худсарона шаҳриёнро ба пардохтани андозҳои иловагӣ водор мекарданд, ҳамчунин аз андозҳои ғайримустақим низ истифода менамуданд⁴⁵.

Қасбу ҳунар, тиҷорати дохилӣ ва муомилоти пулӣ

Дар адабиёти илмӣ доир ба вазъияти истехсолоти ҳунармандӣ Осиёи Миёнаи асри XVI ду фикри ба ҳам муқолиф баён ёфтааст. Баъзе муаллифон чунин мепиндоранд, ки қасбу ҳунар пас аз истилои Шайбонӣ ру ба таназзул ниҳод, вале муаллифони дигар, баракс, дар ин давра падидаҳои инкишофи мянбаъҳои онро мушоҳида мекунанд. Ба назари мо, ҳар ду фикр ҳам нодуруст аст.

Дар соҳаи истехсолоти ҳунармандӣ ва тиҷорати дохилии пулӣ дар давоми асри XVI тағйирот ва пешрафти муайяне ба амал омад. Аммо ин ба ҷиҳатҳои техникаи истехсолоти молӣ кам дахл

*

⁴³ *Набиев Р. Н.*, 1964, с. 95—96; *Мукминова Р. Г.* 1966, с. 52, 55, 56.

⁴⁴ *Ченкинсон*, 1937, с. 183.

⁴⁵ *Шишкин В. А.*, 1917, с. 25—26; *Давидович Е. А.*, 1961 а, с. 40—44.

дорад. Тахассусъёбни касбу хунар дар ин аср ҳам, мисли асри XV, ҳамон маҳдуд буд. Барои тавзеҳи ин тахассусъёбӣ дар асри XVI мо нисбат ба асри гузашта бештар материал дорем, зеро микдори хеле зиёди ҳуҷҷатҳои расмӣ — санадҳои хариду фурӯш, вақфномаҳо ва ғайра маҳфуз мондаанд, ки дар онҳо дуқону устохона ва коргоҳҳои гуногуни хунармандӣ зикр шудаанд. Ҳар як намуди моли тайёр ва ҳатто нимтайёр аз тарафи пешавари ҷудогона таҳия мегардид. Дар ин давра ҳосилнокии меҳнат дар соҳаи касбу хунар ба ҳамон дараҷаи ҳадалимкон баланди замони феодалӣ воқеъ гардида буд ⁴⁶.

Дар сифати маҳсулот ҳам ягон тағйироти муҳим рӯй надод. Масалан, агар сифати баъзе навъҳои маснуоти кулолӣ ва ё касбҳои амалӣ бад шуда бошад, дар айни замон қоғазӣ самарқандӣ ⁴⁷ ва бисъёр маҳсулоти хунармандии Осиёи Миёна шӯҳрати пешини худро нигоҳ дошта, ба хориҷа содир мешуданд. Ба ҳамин тариқа, истеҳсолоти хунармандӣ ва сифати маҳсулоти он дар давоми асри XVI аз нуқтаи назари савияи техники ба ягон тағйироти ҷиддӣ дучор нашуда, аз ин ҷиҳат комилан ба ҳолати пешини худ боқӣ монд.

Бо вучуди ин, назар ба нимаи дуввуми асри XV баъзе тамоюлоти нав: як андоза камшавии ҳаҷми истеҳсолоти молӣ ва тичорати пулӣ (ҳам дар соҳаи чаканафурӯшӣ ва ҳам дар савдон калон) зоҳир мегардид. Ин тамоюлот якбора падидаи наомада, фақат дар чорьяки дуввум ва миёнаҳои асри XVI ба назар намоён шуд ⁴⁸. Баъзе тадбироти ҳокимияти давлатӣ дар роҳи фароҳам овардани шароити мусоид барои тичорати пулӣ (ислоҳоти Шайбонихон, Кучкунҷихон ва Абдуллоҳони II дар назар дошта шудааст), албатта, инкишофи ин тамоюлотро бозмедоштанд, вале онро тамоман аз байн бурда наметавонистанд. Таҳқиқи сабабҳои тадричан, вале устуворона кам шудани истеҳсолоти молӣ ва тичорати пулӣ дар асри XVI ва бо суръати бештар дар асрҳои XVII—XVIII хеле қобили тавачҷӯҳ аст. Муаррихон ин масъаларо ҳанӯз бояду шояд мавриди баррасӣ қарор надодаанд.

Дар сари баъзе сабабҳои ҷузъие, ки мебоист ба вазъи касбу хунар ва тичорати пулии асри XVI таъсир мерасонид, таважҷуғи маънавоме. Дар ин бобат тағйироти тичорати хориҷӣ нақши муайяне дорад. Чунон ки маълум аст, дар муддати ҷандин аср роҳи калони корвонгард аз Осиёи Миёна гузашта, Шарқу Ғарбро ба ҳам мепайваст, вале дар асри XVI, пас аз кашфӣҳои бузурги географӣ, ин роҳ аҳамияти худро гум кард. Осиёи Миёна аз чара-

*

⁴⁶ Беленицкий А. М., 1940; Беленицкий А. М., 1949; ИТН, П. 1, 1964, с. 401—402.

⁴⁷ Мукминова Р. Г., 1966, с. 32.

⁴⁸ Давидович Е. А., 1965, с. 90—91.

ёни асосии ҳаракати молҳои тиҷоратӣ дар қанор монд ва ин ҳолат ба истехсолоти молии дохилӣ таъсир карда, боиси камшавии ҳаҷми маснуоти як қатор соҳаҳои касбу ҳунари гардид, хусусан он соҳаҳои, ки моли худро ба тиҷорати байналхалқӣ мебароварданд ва ҳам хидмати қорвонҳои ояндаву равандаро анҷом медиҳанд.

Албатта, робитаҳои тиҷоратии Осиёи Миёна бо Россия, ки дар асри XVI ривож ёфта буд, як дараҷа қусури ин зиёнхоро мебаровард. Лекин анвои гуногуни молҳои, ки ба миқдори торафт афзоянда аз Осиёи Миёна ба Россия содир карда мешуд, манфиати фақат гурӯҳи муайяни қорхонаҳои ҳунармандиро таъмин мекард.

Вазъияти хоҷагии пулӣ дар асри XVI, таъсири сохти амлоқии давлати Шайбонийн ба пулбарорӣ ва муомилоти пулӣ аз нуқтаҳои хеле муҳим ба шумор мераванд. Барои охири асри XV ва даҳаи аввали асри XVI истифодаи боздоштанишавандаи нишони пулӣ хос аст. Ҳокимони зуд-зуд ивазшавандаи шаҳру вилоятҳои сабӣ мекарданд, ки аз қорӣ пулбарорӣ ба ҳар василаи фоидаи бештаре ба даст оваранд. Дар ин давра хусусан дар сикказани ва муомилоти пулӣ мисӣ бетартибӣ ва худсарии зиёде рӯй дод, дар сурате ки маҳз ҳамин пул дар чаканафурӯшӣ истифода мешуд. Ҳам қосибоне, ки на олоғи зинатӣ, балки асбобҳои ба мардуми шаҳришин зарурӣ тайёр мекарданд ва ҳам худӣ шаҳриёну деҳқононе, ки барои хариди молҳои лозима ба дӯқони онҳо меомаданд, ба чунин навъи савдо манфиатдор буданд. Барои савдои қалон, ки пеш аз ҳама табақаҳои гуногуни синфи ҳукмрон аз он манфиат мебарданд, низ ҳар гоҳ вазъияти номусоид ба вуҷуд меомад ва ин дар навбати худ ба таври ғайримустақим ба касбу ҳунари ҳам зарар мерасонид.

Ду ислоҳоти пулӣ, ки дар зарфи қорьяки аввали асри XVI гузаронида шуда, мақсади аслии онҳо омода сохтани шароити мусоид барои тиҷорати пулӣ буд, возеҳу равшан шаҳодат медиҳанд, ки фароҳам овардани чунин шароит, тавре ки мебоист, имқонпазир нагардид. Хеле мавриди аҷобат аст, ки ислоҳоти дуввум ба сабаби худсарии соҳибони мулк якбора гузаронида нашуд, барои аз байн бурдани бӯҳрон ва дар миқёси тамоми давлат мураттаб сохтани муомилоти пулӣ бештар аз понздаҳ сол лозим омад.

Истиқлоли ҳукмронони мулкҳои дар давраҳои баъдина ба муомилоти қорбарӣ пулӣ умумидавлатӣ торафт монеаҳои нав ба нав ба вуҷуд меовард.

Пас аз ислоҳоти Қўчқунқон, ки соли 1525 ба анҷом расид, фоидаи аз зарбу қордиши пул ба даст орандаи ҳокимони мулк боз ҳам афзунтар гардид. Тавассути ин ислоҳот қоидае расмӣ пайдо қард, ки мутобиқи он даромади мулкдорони қалон аз сикказани, масалан, пулӣ нуқра аз ду манбаъ ҳосил мешуд: яке — қардохти ба мизони муайян даромадаи соҳибони қилиз, дигаре —

оидоте, ки аз макру найрангҳои ошқорони табдили қурби нуқра ба даст мебаромад. Маънии манбаи охири аз ин иборат буд, ки пулҳои нуқран ҳамвазну ҳаммаҳак ба ду гуруҳ — сиккаи «кӯҳна» ва сиккаи «нав» ҷудо карда, ба онҳо арзиши гуногун дода мешуд, (чунинчи, қобилияти хариди 10 танган «кӯҳна» баробари 9 танган «нав» буд). Ба истифодаи ҳокимияти давлати тақия карда, дар ҳар сари чанд вақт пулҳои «нав» худсарона «кӯҳна» эълон карда мешуданд, ки ба ин васила 10% даромади муфт ба хазинаи давлат мебаромад ва соҳиби пул ҳам якбора 10% зиён мекашид. Ченкинсон, ки дар солҳои 1558—1559 ба Бухоро сафар карда буд, истифодаи беисти нишони пули ва оқибати онро дар тичорат хеле боғаварибахш тавсиф намудааст: «Подшоҳ ҳар моҳ ва гоҳо дар як моҳ ду бор арзиши нуқраро баланд ё паст мекунад: вай аз ҳоли мардум парвоя надорад, чунки барои аз ду ё се сол зиёдтар ҳукм рондан чашмаш намерасад, ўро ё мекушанд ва ё меронанд. Ин ҳолат мамлакатро хароб ва тоҷиронро муфлис мебаронад».

Ба ин бояд ҳаминро ҳам илова кард, ки ҳокимони мулк баробари афзудани парокандагии феодалӣ беш аз пеш ба муомилоти пулии умумидавлатӣ мамониат мекарданд. Онҳо ҳарчи бештар даромад ба даст овардани шуда, пеши роҳи дар қаламравашон гардиш кардани пули мулкҳои дигарро мебастанд.

Бе сабаб нест, ки дар чорьяки сеюми асри XVI Оспӣи Миёна боз як бӯҳрони хеле саҳти муомилоти пулиро аз сар гузаронид.

Сеюмин нуқтаи муҳим вазъи умумии мамлакат ва таъсири беэоситаи он ба хоҷагист. Лашкаркашӣ ва тохтутозҳои сершумор ба Хуросон ҳокимони шайбонӣ ва то андозае аскарони онҳоро сарвагманд намояд, тадорукот ва таҷҳизоти ин лашкаркашиҳо барои аҳолӣ бисёр гарон меафтод. Хусусан чапғҳои байнихудии феодалон, ки қариб ним аср муттасил давом намуд, аҳволи мардумро ниҳоятдараҷа табоҳ сохт: дар натиҷаи муҳорибаҳои байни султонҳои шайбонӣ, аз даст ба даст гузаштани шаҳру мулкҳои заминҳои кишт зери по, шаҳрҳои тороч ва хирочу андозҳои зиёд мешуданд. Ба ҳамаи тариқа, шароити ин замон ҳам ба раванқ ва ҳатто як дараҷа илҳотадил гардидани вазъи истехсолоти хунармандӣ ва тичорат кӯмаке нарасонид.

Дуруст аст, ки дар охири аср, вақте ки Абдуллоҳони II ба чапғҳои байнихудӣ хотима дода, барои бештар гардидани шароити тичорат як қатор тадбирҳои пешбини кард, вазъият тағйир ёфт ва хоҷагии мамлакат каме ба ҳолати эътидол даромад. Аммо ин давраи на он қадар тӯлонии истиқрор барои бартараф намудани тамоми оқибатҳои ҳасорате, ки дар давраи пешина ба касбу хунар ва тичорат ворид омада буд, кифоят накард. Чараёни инкишофи минбаъда ба зудӣ ҳамаи он натиҷаҳои мусбатеро, ки дар аҳди Абдуллоҳони II дар бобати ба дараҷаи маъмулӣ даровардани вазъияти умумии мамлакат ба даст омада буданд, ба боди фано дод.

Ба ҳамон хулосае, ки се чорьяки асри XVI давраи тадриҷан камшавии ҳаҷми истеҳсолоти хунармандӣ ва тиҷорати дохилист, амри воқеии маҳз дар ҳамин аср нисбатан бештар ба тараққӣ рӯ ниҳодани шаҳрҳо муҳолифате надорад. Масалан, дар давоми асри XVI масоҳати Бухоро афзуда, як қисми маҳалҳои атрофи он ба шаҳр дохил карда шуданд. Дар ин давра дар Бухоро бисёр ҷиҳватҳои нави муҳташам ба вучуд меоянд, аз ҷумла тоқҳои тиҷорат, қорвонсаройҳо ва амсоли инҳо сохта мешаванд. Бухоро дар нимаи дуввуми асри XVI ба таври қатъӣ пойтахти давлати Шайбонӣ мегардад. Боз муҳимтар аз ин, Бухоро маркази тиҷорати Осиёи Миёна, маҳалли омаду рафти аксари тоҷирони хориҷӣ ва гузаргоҳе барои молҳои хориҷӣ маҳсуб меёфт. Аз ин рӯ, ҳаҷми тиҷорати Бухоро ҳоси тамоми Осиёи Миёна намебошад ва барои суҳанрондан аз боби инкишофи беш аз пеши саноати хунармандӣ дар саросари Осиёи Миёна асосе намеридад.

Тиҷорати хориҷӣ. Муносибатҳои дипломатӣ

Устувор гардидани муносибатҳои иқтисодӣ ва дипломатӣ бо Россия омилҳои тараққиёти таърихии Осиёи Миёна дар асри XVI буд⁴⁹. Ин бештар аз ҳама дар нимаи дуввуми аср, ки рафту омади сафирони рус ба Осиёи Миёна ва алалхусус сафирони осиймиёнагӣ ба давлати Москва ранги доимӣ гирифт, ба назар намоён гардид. Он вақтҳо сафирон ба қорҳои тиҷорат ҳам машғул мешуданд: онҳо бо қорвонҳои худ на фақат тӯхтаҳои подшоҳӣ ва хонӣ, балки молҳои тиҷоратӣ низ мекашонданд. Аз тиҷорати подшоҳӣ ва хонӣ боқ гирифта намешуд. Бинобар ин султонҳои шайбонӣ ва ҳокимони мулкҳои қорвонҳои пурбори худро бо қамолӣ майл ба сӯи давлати Москва равон месохтанд. Вале аз нуқтаи назари мустаҳкам кардани робитаҳои иқтисодӣ аҳамияти вусъат ва инкишофи ҳаҷми тиҷорати хусусӣ бештар буд. Ҳарчанд аз қорвонҳои тоҷирони ҷудоғона, ки ба Аштархон рафтуомад мекарданд, боқ гирифта мешуд, аммо ин боиси камшавии тиҷорат намегардид. Молҳои Осиёи Миёна барои Россия ҷунон зарурат пайдо карда, ба таомул даромада буданд, ки ҳатто дар терминология ва топонимикаи он осори худро гузоштанд. Масалан, яке аз миқёсҳои маъмули вазн дар давлати Москва «ансири бухорӣ» номида мешуд. Дар давлати хонии Қазон тоҷирони осиймиёнагиро «тезиқҳо» (тоҷикон) меномиданд ва дар маркази шаҳри Қазон маҳалле буд, ки бо номи «мавзеи тезиқҳо» шӯҳрат дошт.

Тиҷорат ба самти дигар — ба тарафи Сибирь ҳам вусъат ёфт. Дар ин ҷо молҳои Осиёи Миёна лузумоти бештаре доштанд. Ба

*

⁴⁹ Жуковский С. В., 1915; Панков А. В., 1927; Чулошников А., 1932; Зидев Х. З., 1962; 1965; Юлдошев М. Ю., 1964; Чамолов К., 1966.

ин сабаб ҳукумати Москва дар асри XVI аз тичорати ин сарзамин ягон хел боч намеситонд.

Дар давлати Москва аз молҳои тичорати Осиёи Миёна талабот махсусан ба матоҳои гуногунавъи пахтагӣ ва абрешимӣ зиёд буд. Аз Москва ба Осиёи Миёна пусти хом, зарфҳои чубӣ, газворҳои пашмӣ ва бисёр маснуоти дигар оварда мешуданд. Баъзе аз ин молҳои русиро дар Бухоро савдогарони ҳинду ва эронӣ меҳариданд.

Дар асри XVI дар миёни давлати Шайбониён ва давлати Теҳриёни Ҳинд муносибатҳои бисёр наздики тичоратӣ дипломатӣ ва иртиботи маданӣ вучуд дошт. Лекин муносибати тичоратӣ ба Эрони Сафавӣ хеле коста гардид. Дар ин маврид, ғайр аз сабабҳои умумӣ (тағйири роҳҳои корвонгард), низоҳои мазҳабии байни Эрони шиа ва Осиёи Миёнаи сунӣ ҳам роли муайяне мебошад. Сабаби дигар ҳамон муносибатҳои сиёсии байни Шайбониён ва Сафавиён буд, ки дар натиҷаи лашкаркашӣ ва тохтутозҳои пай дар пай султонҳои шайбонӣ ба Хуросон (бо нияти тасарруфи шаҳрҳои пурсарвати Ҳирот, Машҳад, Исфароин ва ғайра) беш аз пеш тезутунд мегардид. Ченкинсон, ки солҳои 1558—1559 дар Бухоро зиста, махсусан ба масъалаҳои тичорат марок зоҳир кардааст, роҷеъ ба тичорати Осиёи Миёна бо Ҳиндустон ва Эрон чунин менависад:

«Ҳиндуҳо матоҳои сафеди нафисро, ки тоторҳо ба гирди сарашон мелечонанд, ҳамчунин дигар навҳои газвори сафедро, ки дар вақти аз матои пахтагӣ дӯхтани либос истифода мешаванд, ба ин ҷо ворид мекунанд, вале онҳо на тилло, на нукура, на ҷавоҳиrot ва на адвияҷот намеоваранд. Ман пурсучу карда, фаҳмидам, ки роҳи ин тичорат ба воситаи укьёнус будааст, чунки ҳамаи маҳалҳои истехсоли ин молҳо дар тахти тасарруфи португалиҳо воқеъ аст.

Ҳиндуҳо аз Бухоро шоҳиворӣ, пусти хом, ғулом ва асп мебаранд, лекин ба хариди пашмина ва моҳут он қадар майл надоранд. Ман ба тоҷирони он кишварҳо, ки аз дурдасттарин қисматҳои Ҳиндустон, ҳатто аз сарзамини Бангола ва қаронаҳои дарёи Ганг меоянд, муовизаи матоҳои пашмиро ба молҳои онҳо пешниҳод кардам, вале нахостанд молашонро ба чунин мато, мисли моҳут, иваз кунанд.

Эронӣҳо ба ин ҷониб парча, ғози пахта, катон, шоҳии алвон, аспн зотӣ ва амсоли инро оварда, аз ин ҷо пусти хом ва дигар молҳои русӣ, ғуломони гуногунаҷод харида мебаранд, аммо мато намехаранд, зеро худашон, ин навъ молҳоро ба ин ҷо меоваранд»⁵⁰.

Манбаҳои дигар рӯихати молҳои ба Ҳиндустон содиркунандаҳо (аз қабали себу нок, мавизу бодом, харбузаи хоразмӣ, муинаи русӣ ва мурғи шикорӣ) ва, баракс, аз Ҳиндустон ба Осиёи Миёна

*
⁵⁰ Ченкинсон, 1937, с. 184.

воридкунандаро (мисли парча, рангубор, чой, марворид) пурра месозанд⁵¹. Боз як моли махсус — тангаҳои нукраи шайбониҳо, ки дар асри XVI аз Осиёи Миёна ба Ҳиндустон бурда мешуд, бояд хотирнишон кард. Аҷоиб, ки шоҳ Акбар (1556—1605) барои гардиши пулҳои шайбонӣ дар дохили давлати худ иҷозат дода буд, аз ин рӯ номи Акбар ба шакли муҳри кучаке дар рӯи пул зарб зада мешуд⁵².

Муносибатҳои дипломатии байни Шайбониён ва Темуриён Ҳинд низ бо муваффақият инкишоф меёфт. Шайбониён, ки Бобуро аз Осиёи Миёна тамоман ронда буданд, дере нагузашта пас аз қисмати зиёди Ҳиндустонро фатҳ карданаш саъю кӯшиш намуданд муносибатҳои худро бо ӯ муътадил гардонанд. Дар солҳои охири ҳукмронии Кўчкунчиҳон ба назди Бобур сафорати бо-салобате фиристода шуд. Сафирон на фақат аз тарафи сарсулола, яъне худи Кўчкунчиҳон, балки аз тарафи баъзе султонҳои хонадони шайбонӣ ҳам буданд. Бобур сафиронро ба ҳубӣ пазирой намуд ва ҳангоми рухсат ба онҳо тўҳфаҳои бисёре дод. Масалан, ба сафири Кўчкунчиҳон 70 ҳазор пули нукра, ханчари қиматбаҳо ва кулоҳи зардӯзи инъом кард⁵³. Ин сафорат фақат маънии ба расмият шинохтанро надошт. Шайбониён, ки дар ин солҳо пай дар пай ба Хуросон ҳучум мекарданд, ба таъмини амнияти ақибгоҳи худ манфиатдор буданд.

Муносибатҳои дипломатӣ хусусан дар байни ду ҳукмрони барҷаста — султони шайбонӣ Абдуллоҳони II ва подшоҳи Ҳиндустон Акбар хеле муваффақиятомез буд. Онҳо ҳар гоҳ ба кишвари якдигар ҳайати сафорат мефиристоданд, бо ҳам мукотиба доштанд ва ба якдигар тўҳфаҳои гаронбаҳо мефиристоданд. Абдуллоҳони II ба сафорате, ки фавран баъди Бадахшонро забт кардани Шайбониён ва дар Афғонистон ғалабаҳои калон ба даст овардани қўшуни Акбар фиристода буд, арзиши баланд меод. Ин сафорат мақсади дутарафа дошт: яке — гирифтани пеши роҳи ҳаракати минбаъдаи қўшуни Ҳинд ва дигаре — ба Акбар фаҳмондани ин, ки Шайбониён даъвои мулки ўро надоранд. Сафорати дар навбати худ фиристодани Акбар бо ҳусни таваҷҷўҳ ва иззату эҳтироми бурсурге пазируфта шуд⁵⁴.

3. МАСЪАЛАИ ЭТНОГЕНЕЗИ ХАЛҚИ ЎЗБЕК

Масъалаи этногенези халқи ўзбек фақат дар илми таърихнигория марксистии советӣ аввалин бор бар асоси илмӣ гузошта шуд. Дар асарҳои шарқшиносони тоинқилобии рус ва ҳамчунин

⁵¹ История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 537—538.

⁵² Давидович Е. А., 1951 а, с. 139—140; Lowick N. M., 1966.

⁵³ Бобур, 1958, с. 407.

⁵⁴ Умняков И. И., 1930, с. 325—328.

хориҷӣ нуктаи назаре ҳукмрон буд, ки мувофиқи он гуё таърихи халқи ўзбек аз асрҳои XV—XVI, яъне аз вақти дар Осиёи Миёна бо номи ўзбек пайдо шудани тоифаҳои истилокор оғоз меёфта бошад. Тавзеҳи моҳиятан нави ин масъала аз А. Ю. Якубовский сар шуд. Ӯ дар чараёни тадқиқ ба ҷуниб ҳулосае омад, ки ўзбекҳои истилогар бо аҳолии маҳаллии туркнажоди Мовароуннаҳр як шуда рафтанд: «...ўзбекҳои саҳронишин, агар дар тамоми ҳудуди ҳозираи Ўзбекистон набошад ҳам, ба ҳар ҳол дар қисмати зиёди он аҳолии туркзабон, яъне қавми турк ва туркшударо даръёб карданд, ки дар ин ҷо муддати дуру дарозе ҳаёти мутамаддина ба сар бурда, дар чараёни омезиш бо дигар халқҳои нисбатан қадимтари аз аҳди бостон дар ин маҳал соқияшуда ташаккул ёфтаанд. Ўзбекҳои саҳронишин ба ҳайати аҳолии туркзабон ҳамчун ҷузъи охирия дохил шуда, ба он номи худро бахшиданд»⁵⁵.

Соли 1949 ин дар китоби «Таърихи халқи тоҷик» нуктаи назари худро доир ба ин масъалаи мураккаб ва муҳим баён карда будам. Дар он китоб, аз ҷумла, навишта шудааст:

«...Аз асри VI торафт бештар сар даровардани тоифаву қавмҳои туркзабон ба сарзамини Осиёи Миёна шурӯъ мешавад»⁵⁶. Дар ин миён чараёни қаробат пайдо кардани ин тоифаву қавмҳо ба аҳолии қадими Осиёи Миёна давом менамояд. Амалӣети якҷояи туркҳо ва суғдиён ҷиҳати ҳосил муборизаи халқҳои Осиёи Миёна бо истилогарони аҷнаби мебошад. Дар зарфи чандин аср пеш аз ҳама табақаҳои камбизоати бодиянишинони турк ба тарзи зиндагии муқимӣ ва зироаткорӣ мегузаранд. Тадричан ихтилот ва омезиши қавмҳои турк бо суғдиёну хоразмиён ва тоифаҳои сақонву массагетҳо қувват мегирад, ки зимнан халқияти ба ин тарика ташаккулефта аксаран ба забони туркӣ гуфтугӯ мекарданд. Мана дар ҳамин асос халқи ўзбек ташаккул ёфта, дар чараёни сураг гирифтани худ, мисли дигар халқҳои Осиёи Миёна, аз мероси маданияти соқинони қадимаи он баҳраманд гардид. Дар нбтидои асри XI чараёни ташаккули халқи ўзбек суръати бештаре пайдо намуда, аз қисматҳои шимоли Осиёи Миёна беш аз пеш ба ирқияҳои ҷануби он паҳн шуд, ки ин, аз ҷумла, дар таъсири давлати Қарахониён ва инкишофи маданияти шаҳр нақши худро гузоштааст.

Ташаккули босуръати халқи туркман ва дигар халқҳои ба истилоҳ туркзабони Осиёи Миёна низ ба ҳамин давра тааллуқ до-

⁵⁵ Якубовский А. Ю., 1941, с. 3.

⁵⁶ Воқеан, баъзе муаррихон кӯшиш карданд, ки ин нуктаи пазарро рад кунанд. Онҳо иддао доштанд, ки вуруди тоифаҳои туркзабон ҳеле барвақт воқеъ гардидааст. Бо ин иддао розӣ шудан мумкин аст. Лекин муаллиф ҷунин мешуморад, ки ба сарзамини Осиёи Миёна бештар ва ба таври омивай сар даровардани қавму тоифаҳои туркзабон ба ҳар ҳол аз асри VI шурӯъ мешавад.

рад. Маҳз дар ҳамин давра таъбири «турку тоҷик» барои тавсифи ду унсури асосии наҷодии аҳолии Осиёи Миёна вирди забон гардид.

Чунон ки дар боло оварда шуд, ҳанӯз дар замони Сомониён дар ноҳияҳои муқими Осиёи Миёна бисёр қавмҳои туркзабон зиндагӣ мекарданд. Сарчашмаҳо дар Фарғона, Хоразм, Чоч ва дигар ноҳияҳои муқими зироатӣ сукунат доштани миқдори зиёди аҳолии туркзабонро қайд кардаанд. Ба ҳар ҳол дар давраи Сомониён аксарияти аҳолии шаҳрҳо ва ноҳияҳои муқими зироати Осиёи Миёнаро тоҷикон ташкил медоданд. Вале ин ҳолат дар аҳди ҳукмронии Қарахониён тағйир ёфта, дар натиҷаи беш аз пеш ба ҳаёти муқимӣ гузаштани бодиянишинони туркзабон ва турккунони аҳолии маҳаллии тоҷик дар Осиёи Миёна аз ҷиҳати этникӣ бартарӣ пайдо кардани халқҳои туркзабон сар мешавад.

Дар байни табақаҳои ҳукмрон бо ҳам наздикшавии аъёни тоифавии турк ва ашрофи феодалии қадима ба амал омада, онҳо якҷоя истисмори оммаи меҳнаткашро вусъат медиҳанд. Дар айни замон, дар зинаҳои поин меҳнаткашони тоҷик ва унсури меҳнаткаши халқҳои туркзабон бо ҳам унс гирифта, дар муборизаи якҷоя ба муқобили зулму истисмори синфи ҳоким риштаҳои дӯстии онҳо, хусусан ўзбекону тоҷикон маҳкам мегардад. «Дар тамоми шӯришҳои халқии асрҳои баъдина, дар муборизаи қаҳрамононаи зидди истилогарони аҷнабӣ паҳлуи ҳам истодани ниёгони ҳаммаи халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла ду халқи ҳамсоя — тоҷикон ва ўзбеконро метавон дид. Мо саҳми махсуси ба ганҷинаи маданият гузоштаи ҳар яки ин халқҳоро омӯхта, дар айни замон робитаи мутақобил ва таъсири байниҳамдигарии онҳоро хотирнишон менамоем»⁵⁷. Дар ақидаи мо чунон нуктае, ки ўзбекҳо дар қатори тоҷикон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна вориси тамоми таърих ва маданияти Осиёи Миёна мебошанд, таъкид ёфта, ҳамчунин роли тоифа ва қавмҳои қадимаи эронизабон дар ташаккули халқи ўзбек нишон дода шуда, ба зами ин, замони сурат гирифтани ин воқеа — асри XI муайян гардида буд.

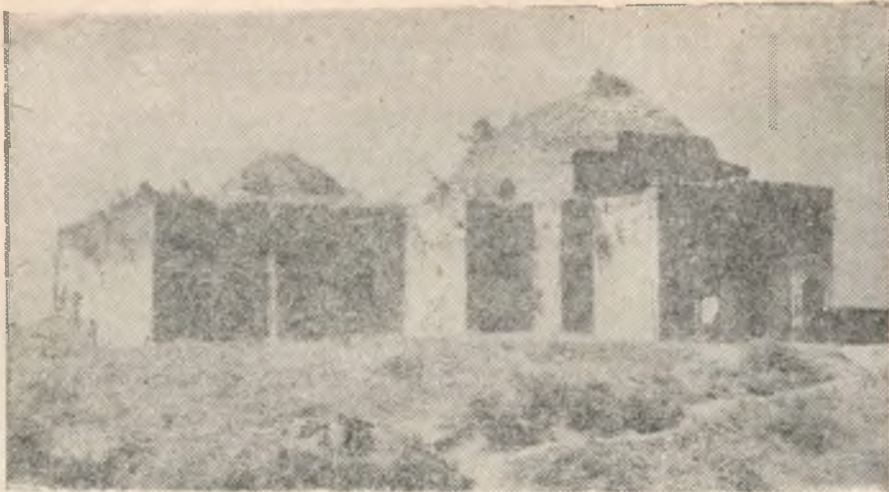
Ин ақида дар муқаддимаи (муаллиф — А. Ю. Якубовский) нашри аввали «Таърихи халқҳои Ўзбекистон» (1950) ба назар гирифта шуда⁵⁸, дар охири нашри «Таърихи РСФСР Ўзбекистон» (1967) ифодан возеҳу равшани худро ёфта буд⁵⁹.

Мувофиқи ин ақида, халқи ўзбек иштироккунандаи баробарҳуқуқи на фақат воқеаҳои ҷорсад соли охири Осиёи Миёна, балки давраи бениҳоят тӯлонии таърихи ин сарзамин мебошад.

⁵⁷ Гафуров Б. Ф., 1949, с. 223—224.

⁵⁸ Трэвер К. В. ва диг., 1950, с. 10—12.

⁵⁹ «История Узбекской ССР», т. 1, 1967, с. 380—381; янги ишқини Ваҳтобов М., 1961, с. 3—85.

Мақбараи Махдуми Аъзам. Асри XVI. Ҳисор

Тадқиқоти минбаъда барои мо имкони сареҳ ва равшантар намудани баъзе нуктаҳои ин ақидаро фароҳам сохт. Қазияи охирин аз ин иборат аст, ки забонро дар муайян кардани ҳудуди таърихи этникии халқҳо ҳамчун нишонаи ягона доништан нашоёд. Дар марҳилаи ҳозираи тараққиёти илми таърих ин қазияро мухтасаран ба тариқи зайл метавон баён кард.

Дар боло роҷеъ ба давраҳои аввали таъсири мутақобили аҳолии эронӣ турк сухан рафта буд. Ба Осиёи Миёна нуфуз кардани калони туркӣ бо кӯчиши азими қabilaҳои сахронии Осиёи Марказӣ ва Шимоли Шарқӣ, ки тақрибан дар ҳудуди аҳди нав шуруъ гардида, муддати чандин аср гоҳ суғуд шуда ва гоҳ дубора бо қуввати тоза давом кардааст, алоқаманд мебошад. Як қисми ин қabilaҳо, аз ҷумла тоифаҳои туркзабон дар ҷараёни кӯчиш ва тохтутозхояшон дар сарзамини Осиёи Миёна маскан гирифта, иқомати доимӣ ихтиёр намуданд. Алалхусус аз нимаи дуввуми асри VI милодӣ, вақте ки дастаҳои ҳокими турк пас аз шикасти ҳайтолиён дар Мовароуннаҳр ҳокимиятро ба даст гирифтанд, теъдоди аҳолии туркзабони Осиёи Миёна афзоиш меёбад. Аз ҳамин вақт сар карда тоифаҳои туркзабон дар сайри ташаккул ва тараққи қавмҳои забонҳои Осиёи Миёна (хусусан дар вилоятҳои шимолӣ ва шимоли шарқии он) роли ба назар намоёне мебозанд. А. Н. Бернштам оғози ин процессро дар мулки Фарғона ба асри VII милодӣ нисбат медиҳад⁶⁰. Е. А. Давидович ва Б. А. Литвинский чуни ме-

*

⁶⁰ Бернштам А. Н., 1947 в.

шуморад, ки ин процесс дар ин маҳал андаке барвакт (асрҳои VI—VII) ба вуқӯъ пайваستاаст⁶¹. Дар бораи мавҷудияти аҳолии туркзабон дар Хатлонзамин Хой Чао маълумот медиҳад, ки он ба солҳои 726—727 тааллуқ дорад.

Дар вилоятҳои шарқии Осиёи Миёна (хусусан дар Ҳафтруд) ва дар Туркистони Шарқӣ, ки аз даврони қадим қасабаҳои сершумори суғдиён воқеъ гардида буданд, тадричан ҷои каломии суғдиро каломии туркӣ ишғол менамояд.

Омадани аҳолии туркзабон дар асрҳои X—XII боз ҳам зиёдтар мешавад. Туркҳо дар дастгоҳи идораи давлати Сомониён, дар қувваҳои ҳарбӣ ва ғайра мавқеъҳои муҳимро ишғол мекунанд. Сулолаҳои турк (ба мисли Ғазнавиён) ба вуҷуд меоянд. Дар охири асри X—ибтидои асри XI мавҷи пуршумори ба Осиёи Миёна фуру рехтан ва ҷойгир шудани тоифаҳои мухталифи туркнажод: туркони салҷуқӣ, туркманҳо, ғузҳо ва илекхониҳо мушоҳида мешавад. Қавми охирин, яъне илекхониҳо Сомониёнро торумор намуда, давлати бузургеро, ки Мовароуннаҳр, Ҳафтруд ва Туркистони Шарқиро фаро мегирифт, барпо карданд. Ин давлат, ки дар таълифоти муаррихон бо номи давлати Қарахониён ёд мешавад, дар таърихи Осиёи Миёна роли муҳим бозид. Ба ҳаёати давлати Қарахониён қabilaҳои уйғур, қарлуқ, чигил, яғмо, арғу, туркеш ва ғайра дохил мешуданд, ки дар байни онҳо қарлуқҳо ва уйғурҳо мавқеъ асосӣ доштанд.

Бесабаб нест, ки забони аҳолии турки давлати Қарахониёнро забоншиносон ба қарлуқиву уйғурӣ нисбат медиҳанд. Ин забон як қатор хусусиятҳои фонетикӣ, морфологӣ ва лексикӣю грамматикӣро дорост, ки дар «Қутадғу билик»-и Юсуфи Баласоғунӣ, дар баъзе қисматҳои «Девони луғат ат-турк»-и Маҳмуди Қошғарӣ ва ғайра ба назар мерасад⁶². Тоифаҳои туркзабони аҳди қарахонӣ ҷи бо суғдиёни маҳаллӣ (ва дигар қавмҳои, ки ҳамонро ба забонҳои шарқиронӣ гуфтуну мекарданд) ва ҷи бо аҳолии тоҷикзабон мутақобилан муносибати хеле наздик доштанд. Масалан, дар замони зиндагии Маҳмуди Қошғарӣ (асри XI) сокинони шаҳриҳои Ҳафтруд, аз ҷумла Баласоғун, «тарзи либоспӯшӣ ва урфу одати туркони қабул карданд», онҳо ҳам ба суғдӣ ва ҳам ба туркӣ ҳарф мезадад ва ҳеҷ касе набуд, ки фақат ба суғдӣ гап занад (аҳолии Тароз ва Исфичоб низ чунинанд)⁶³. Аз ин маълум мешавад, ки дар нимаи дуввуми асри XI суғдиёни Ҳафтруд дузабона будаанд ва тадри-

*

⁶¹ Давидович Е. А. ва Литвинский Б. А., 1955, с. 207—208. Зохиран, аз нуктаи назари катибашиносӣ намунаи қадимтарини хатҳои туркӣ — навиштаҷоти бостонии туркии шимоли Фарғона ва умуман Осиёи Миёна ба нимаи дуввуми асри VI — ибтидои асри VII нисбат дорад.

⁶² Щербак А. М. 1956; Баскаков Н. А., 1969, с. 300—301.

⁶³ Бартольд В. В., 1964, с. 466—467.

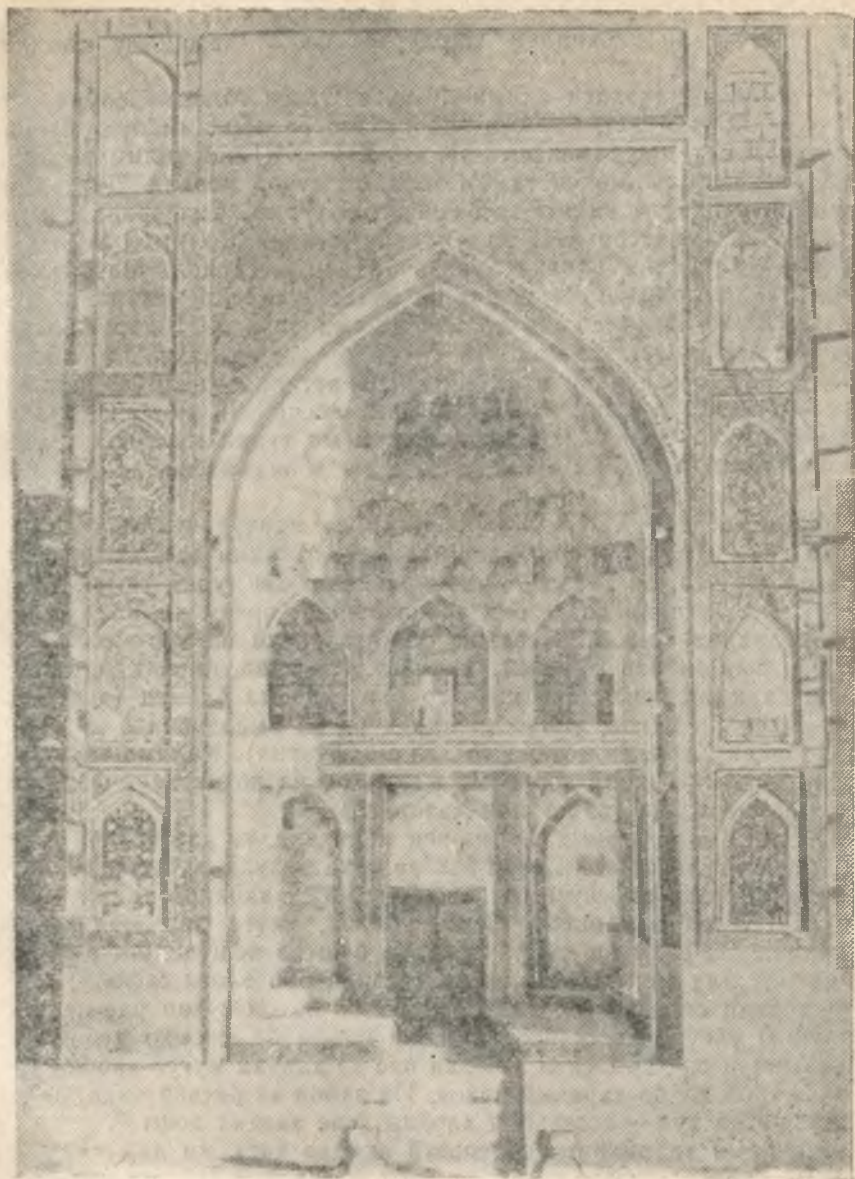

Мадрасаи Шердор. Солхон 1619—1636. Самарқанд

қан бо қавмҳои турк омезиш ёфта рафтаанд. Намунаи чунин ҳолатро дар рӯзҳои мо низ метавон мушоҳида кард. Дар ҷануби Ўзбекистон бо номи ҳардурӣ гурӯҳи хурди этникӣ ҳафт, ки аслан тоҷик буда, то ҳол ба забони тоҷикӣ гуфтугӯ мекунанд. Албатта, дар шеваи он қадимаҳои ўзбекӣ ҳеле зиёд аст. Тарзи зиндагӣ, ҳоҷагидорӣ ва бисёр одатҳои ин гурӯҳ бо тоифаҳои ҳамсоли ўзбек шабоҳат дорад⁶⁴.

Мисоли дигар бо Хоразм алоқаманд аст. Дар асри XII дар он ҷо ду қавми асосӣ: тоҷикон (дар он вақт забони тоҷикӣ ба андозаи зиёд забони хоразмиро танг карда бароварда буд) ва туркон

⁶⁴ Эшнӣёзов М., 1956.

Мадрасаи Абдулазизхон. Соли 1652. Бухоро

мезистанд. Дар васикаҳои Текеши Хоразмшоҳ (1172—1200) хокимони шаҳрҳои сарҳаддӣ Сирдарёе фақат ҳамин ду қавмро ном бурдаанд ⁶⁵.

Мувофиқи шаҳодати олими бузурги Осиёи Миёна Берунӣ, ки аслан аз Хоразм аст, барояш забони «зотӣ» хоразмӣ буд. Чунон ки маълум аст, дар таълифоти асрҳои XII—XIII низ калимаву ибораҳо, ҳатто муколимаҳои тамоми хоразмӣ дучор меоянд. Дар айни замон ин таълифот калимаву иқтибосҳои туркӣ ҳам доранд, ки аз ин дар Хоразми асри XIII ба миқдори муайян (эҳтимол хеле зиёд) мавҷуд будани аҳолии туркзабон аён мегардад. Мадрақҳои осори муаллифони он замон низ ин иддаоро тасдиқ мекунанд. Чунончи, Плано Карпини, ки солҳои 40-уми асри XIII дар Хоразм будааст, дар бораи «бо кумонӣ» (яъне, бо яке аз лаҳҷаҳои забони туркӣ) гуфтугӯ қардани одамони ин ҷо иттилоъ медиҳад. Яқинан метавон тасаввур кард, ки дар ин вақт аксарияти аҳолии Хоразм дузабона буда, ҳам ба хоразмӣ ва ҳам ба туркӣ муошират доштанд ва зимнан сухани туркӣ нисбат ба хоразмӣ бештар дар истеъмол буд.

Пас аз асрҳои XIII—XIV мо дигар аз мавҷудияти забони хоразмӣ ҳеҷ як мадраре дар даст надорем. Мумкин аст, аз он вақт дере нагузашта, ин забон бо таъсири лаҳҷаҳои туркӣ тамоман аз байн рафта, аҳолии дар собиқ эронизабони Хоразм комилан туркзабон гардида бошад. Шеваҳои туркӣ (ӯзбекӣ ва туркманӣ), ки дар заминаи забони хоразмӣ инкишоф меёфтанд, як миқдор калимаҳои қадимаи хоразмиро низ дар бар гирифта буданд (чунончи, агна — канали калон, уав — канали хурд ва амсоли инҳо дар шеваи ӯзбекии Хоразми ҳозира то ҳол маҳфузанд). Калима ва истилоҳоти қадимаи эронӣ дар номи маҳалҳои ин ноҳия хеле фаровон ба назар мерасанд (аз қабилҳои Ҳазорасп).

Тадқиқи манбаъҳои хаттӣ нишон медиҳанд, ки дар асрҳои XI—XII нуфуси туркнажоди Осиёи Миёна хеле афзуда, хусусан дар вилоятҳои шимолӣ ин сарзамин қисмати зиёди аҳолиро ташкил менамуд. Дар ҳаёти маданияти Осиёи Миёна, ҳатто дар маданияти шаҳрنيшинон сахм ва нуфузи туркҳо беш аз пеш нақши равшан пайдо мекунад (ниг., масалан, ба тасвири рӯи олоти сафолӣ). Забони туркии онвақта, ки дар боло роҷеъ ба он сухан рафт, яъне қарлукию уйғурӣ асосзабоне буд, ки баъди ба қисмҳои ҷудошавӣ дар заминаи он дар Осиёи Миёнаи пас аз давраи муғул забони ӯзбекии қадим рӯ ба тараққӣ ниҳод. Ин забон аз бисёр ҷиҳатҳо бо пешгузаштаи худ — асосзабон алоқаи хеле наздик дошт ⁶⁶.

Дар илми таърихнигории советӣ ақидае ҳаст, ки дар «Таърихи РСС Ӯзбекистон» мухтасаран баён ёфтааст: «Дар асрҳои XI—

*

⁶⁵ Семёнов А. А., 1952, с. 24.

⁶⁶ Щербак А. М., 1959, с. 108—109.

XII ташаккули халқияти ўзбек асосан ба анчом расида, минбаъд ба худ номи ўзбекхоро мегирад»⁶⁷. Дар ин чо калиман «асосан» дуруст оварда шудааст, зеро ташаккули халқи ўзбек (мисли халқи тоҷик) муддати дуру дарозеро дар бар мегирад. Тафриқаҳои тоифавӣ ҳамоно ба таври равшан зоҳир мегардид, туркони навомада аз аҳолии муқимии туркзабоншуда ва ҳам аз он кўчишинони туркзабон, ки ҳанўз дар замони пеш аз арабҳо ба Осиёи Миёна омада буданд, тафовути ҷиддӣ доштанд. Ин давраи ташаккули забони ўзбекии қадим буд⁶⁸.

Футухоти муғулҳо ба харитаи этникии Осиёи Миёна боз дигаргуниҳои калон дохил намуд. Кўчида омадани миқдори зиёди бодиянишинони муғул дар ин амр омили хеле муҳим гардид. Тоифаҳои муғулии манғит, чалоир, барлос ва ғайра пас аз сукунат ёфтанд дар Осиёи Миёна, дере нагузашта, ҳама аз ҷиҳати забон турк шуданд⁶⁹. Сабаби асосии тоҷик нашуда, маҳз турк шудани тоифаҳои ба ин сарзамин омадани муғул дар он аст, ки тарзи зиндагии ҳам муғулҳо ва ҳам туркҳо бодиянишинӣ буд ва аз ин рӯ, табиист, ки муғулҳо ва туркҳо бо ҳам робитаи наздик доштанд. Вале аз он, ки ин ҷараён хеле зуд ва босуръат ба вуқӯъ пайваست, ба чунин ҳол расидан мумкин, аст, ки ин тоифаҳои муғул ба муҳити ниҳоят пурнуфузи туркҳо афтода будаанд.

Дар асрҳои XIV—XVI забони ўзбекии қадим, аз ҷумла шакли адабии он низ мавҷудияти худро нигоҳ дошта, ба дараҷаи олии тақомул мерасад. «Дар ин давра як қатор лаҳҷаҳои арзӣ ба вуҷуд меоянд, аммо тафовутҳои забонии тоифаҳо ҳанўз роли муҳим мебозиданд. Дар хиттаи Фарғона, дар Мовароуннаҳр ва Хоразм намояндагони се гурӯҳи шеваҳои асосӣ: қарлуқиву уйғурӣ, уйғуриву оғузӣ ва кипчоқӣ дар таносубҳои гуногун бо ҳам дар муошират буданд»⁷⁰. Забони туркии аҳолии Мовароуннаҳр, ки дар баробари иқтибоси фаровони калимаҳои эронӣ бисёр унсурҳои туркии шарқиву ғарбиро дар худ фароҳам оварда буд, ҳамчун асоси забони адабӣ хизмат намуд⁷¹. Дар забони адабӣ калимоти эронӣ ва арабӣ хеле зиёд истеъмол мешуд (аксар вақт 40—50% таркиби луғавиро ташкил мекард), ҳамчунин таркибҳои ба забони туркӣ хоснабуд мавриди истифода қарор мегирифт. Бисёр шоирон ба туркӣ ва форсӣ шеър мегуфтанд (чунончи, Лутфӣ ва дигар шоирони гузашта ва муосири Навоӣ, инчунин худӣ асосгузори адабиёти ўзбек, ки ўро ҳамасронаш «зуллисонан» номидаанд)⁷².

Дар асрҳои XIV—XV ба таври оммавӣ туркқунонии аҳолии му-

*

⁶⁷ «История Узбекской ССР», т. 1, 1967, с. 380.

⁶⁸ Малов С. Е., 1961, с. 221—222

⁶⁹ Щербак А. М., 1956, с. 109.

⁷⁰ Щербак А. М. 1962, с. 223.

⁷¹ Ҳамон асар, с. 211.

⁷² Ҳамон асар, с. 20; Рустамов Э. Р., 1963; Бертельс Е. Э., 1965 а.,

хими шаҳру деҳоти хусусан Хоразм, Хафтруд, воҳаи Тошкент ва Фарғона ба амал омад. Дар сарчашмаҳо ин аҳолии муқимӣ аксаран бо номи «сартҳо» вомехӯранд⁷³, ва зимнан, чунон ки аз «Бобурнома» маълум мешавад, ин ном ба сокинони ҳам туркзабон ва ҳам тоҷикзабони ин маҳалҳо нисбат дошт ва ин худ аз худ ишораест бар он, ки он вақт дар миёни туркзабонону тоҷикзабонон тафрикаи назаррасе набудааст.

Он чӣ оид ба истилоҳи «ӯзбек» бошад, ҳама гуна кӯшишҳои бо ҳукмрони Олтинӯрда Ӯзбекхон (1312—1340) вобаста намудани ин ном асосе надорад.⁷⁴ Метавон фарз кард, ки дар солҳои 50 ё 60-уми асри XIV таҳти ин ном аҳолии турку мугули Дашти Қипчоқ дар назар дошта мешуд ва пас аз он, ки иттиҳодияи қабилаҳои бодиянишини бо роҳбарии Шайбонихон дар ҳудуди асрҳои XV ва XVI ба Мовароуннаҳр ва Хуросон сар дароварданд, ин ном ба аҳолии туркзабони ин вилоятҳо нисбат ёфт⁷⁵, яъне халқи ӯзбек аз ҳамон вақт номи худро пайдо намуд.

Албатта, кӯчида омадани оммаи нави сершумори тоифаҳои туркзабон, ки барои халқ ном ҳам овард, ҳодисаи муҳим буд, вале вай лаҳзаи асосӣ ва принципиалии таърихи халқи ӯзбек ба шумор намеравад. Гап дар сари он аст, ки ӯзбекҳои бодиянишини ба Мовароуннаҳр омада аксаран аз худӣ ҳамон қабилаҳои буданд, ки ҳанӯз дар замони пешин дар Осиёи Миёна зиндагонӣ мекарданд.

Донишмандони забони туркӣ муқаррар кардаанд, ки «аллакай дар асрҳои XIV—XV сохти грамматикӣ ва заҳиран асосии луғавии забони қавми ӯзбек тақрибан дар ҳамон шакле, ки дар рӯзҳои мо арзандом мекунад, муқаррар гардида буд», ҳатто дар Мовароуннаҳр сукунат ёфтани тоифаҳои бодиянишини ӯзбек на хусусиятҳои забонӣ ва на типии этникии халқи вучуддоштаи ӯзбекро тағйир надод⁷⁶.

Инкишофи минбаъдаи этникии халқи ӯзбек бо чанд роҳ чараён ёфт. Бо ташаккули ваҳдат ва робитаи арзӣ тадричан аз байн рафтани хусусияти парокандагии ҷойгиршавӣ ва сохтмони иҷтимоӣ ба амал омад. Бояд гуфт, ки ин процесс ҳатто дар замони нав ҳам ба анҷом нарасида, дар баъзе ноҳияҳо ҷудои қабилави ва қавмию тоифавӣ ҳамоно давом мекард. Аммо дар он ҷойҳое, ки гузариш аз ҳаёти бодиянишинӣ ба ҳаёти нимбодиянишинӣ ва хусусан ба тарзи зиндагӣ ва хоҷагидорӣ муқимӣ ба вукӯъ меомад, ин чараён суръати бештаре дошт. Баробари ин дар миқёси васеъ

⁷³ Роҷеъ ба ин истилоҳ ва таърихи он ниг.: *Остроумов Н. П.*, 1908; *Самойлович А.*, 1910; *Бартольд В. В.*, 1964 ж, 1964 з, *Ваҳҳобов М. Г.*, 1961, с. 31—33.

⁷⁴ *Семёнов А. А.*, 1954, б. с. 3—37; *Аҳмадов Б. А.*, 1965 а, с. 11—12. Мук.

⁷⁵ *Греков Б. Д.*, *Якубовский А. Ю.*, 1950, с. 298—302.

⁷⁶ *Аҳмадов Б. А.*, 1965 а, с. 11—17. Роҷеъ ба таносуби истилоҳоти «ӯзбек»

⁷⁷ «казок» дар асрҳои XV—XVI ниг.: *Иброҳимов С. К.*, 1960 а, 1960 б.

⁷⁸ *Щербак А. М.*, 1956, с. 109—110.

турккунони аҳолии маҳалли тоҷикзабон бо шаклҳои мухталифи дузабонӣ (аз ҷузъӣ то куллӣ) ва дар айни замон тоҷиккунони гурӯҳҳои худотонаи ўзбеки давом мекард. Ҳамаи ин тамоюлотӣ мураккаб, мухталиф ва зидди якдигар ҷамъан ба бартараф шудани тафовути ҷузъҳои таркибӣ ва аз ҷиҳати эҳкики мутамарказ гардидани халқи ўзбек оварда расонданд.

Дар боло борҳо хотирнишон гардид, ки халқи ўзбек бар асоси аҳолии муқими эронизабон, ки ҷанди мартаба ба он тоифаҳои туркзабон пайваст шуда ва гурӯҳҳои туркишуда бо ҷузъҳои таркибии нави туркӣ омезиш ёфтаанд, ба вучуд омад. Мутаассифона, дар илм ҳоло ҷунон усулҳои, ки бо кӯмаки онҳо муқаррар кардани таносуби миқдории ин ва ё он ҷузъи таркибӣ имконпазир гардад, вучуд надоранд. Ин муаммо ба василаи таҳлили мадракҳои антропологии низ ҳал кардан амри маҳол аст. Инро ҳам бояд дар назар дошт, ки тоҷа ва қавмҳои туркзабони ба Осиёи Миёна омада метавонистанд то ба ин сарзамини кӯчдаиашон омезиши наҷодӣ пайдо кунанд. Воқеан ҳам, мадракҳои антропологии ба ҳар ҳол дар ин хусус барои мулоқизаи тахминӣ баъзе имконот фароҳам меоваранд. Дар ҳақиқат, аз байни ӯ халқи туркзабони нисбатан сернуфуси шимоли Осиёи Миёна — ўзбекҳо, қазоқҳо ва қирғизҳо ду халқи охири аз лиҳози шакли шамони муғулнаҷод (қирғизҳо назар ба қазоқҳо бештар муғулнаҷод) ва ўзбекҳо европоинаҷоданд. Ўзбекҳо аз ҷиҳати антропологии ба ҳамон наҷоде, ки тоҷикон тааллуқ доранд, мансуб мебошанд. Тафовути зоҳири дар миёни тоҷикону ўзбекон аз ин яборат аст, ки ўзбекон бештар омезиши муғулӣ доранд.

Бо вучуди ин ҷунон ки антропологиҳо хотирнишон мекунад, «типи антропологии ўзбекон бар асоси типӣ наҷодии қадими европоисурати маҳаллӣ қарор гирифта, аломатҳои муғулӣ ба он фақат изофа шудаасту бас» (В. В. Гинзбург). Ҷунон аст нуқтаи назари Л. В. Ошанин, А. И. Яроҳ, В. В. Гинзбург⁷². Типи наҷодии тоифаҳои кӯчпешини ўзбек гоҳо назар ба ўзбекони муқимӣ бештар муғулист. Ҷунончи, барои исботи ин иддао метавон лақайҳоро мисол овард. Дар айни замон, ўзбекони қарлук, шамонли муғулии худро тамоман гум карда, бо аҳолии маҳаллӣ «аралаш» шуда рафтанд ва аз тоҷикон ягон тафовути надоранд⁷³. Ҳамин тариқа, аз омезаи сохти қиёфаи муғулӣ то шабоҳати нисбатан камтар, ки дар ин сурат миёни ўзбек ва тоҷик фарқи наҷодонад, таҳаввули симои наҷодии ўзбекони имрӯза ба назар мерасад. Барои қиёс ҳаминро бояд қайд кард, ки ба истиснои тоҷикони помирӣ, ки ягон омезаи муғулӣ надоранд, дар ҳамаи гурӯҳҳои боқимондаи тоҷикон кам ё беш ин омеза мушоҳида мешавад: беш-

⁷² Ошанин Л. В., 1957, с. 93—100; Гинзбург В. В., 1964, с. 132—133.

⁷³ Ошанин Л. В., 1957, с. 34—35.

тар дар тоҷикони Фарғона, ноҳияҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии Тоҷикистон ва ба дараҷаи камтар дар тоҷикони Бухоро, Самарқанд ва сарғаҳи Зарафшон⁷⁹.

Ба ин тариқа, чунон ки мадракҳои антропологӣ нишон медиҳанд, қисми асосии халқи ўзбек аз аҳолии маҳаллии европоисуратия Осиеи Миёна, ки дар натиҷаи омезиш ёфтаи бо қавмҳои типӣ наҷодии ҷанубисибирӣ як андоза қиёфаи муғулӣ пайдо карда буд, фароҳам омадааст. Инро аз нуқтаи назари таърихи наҷодҳо тавзеҳ дода, бояд хотирнишон кард, ки ҷузъи асосии таркиби халқи ўзбек, агар онро ба таври кулӣ гирем, аҳолии аслии Осиеи Миёна мебошад. Туркони қисмати он хеле барвақт, дар давраҳои аввали асри миёна шуруъ гардида, баъдҳо бо суръати беш аз пеш идома ёфт. Зимнан, ҷараёни аз ҷиҳати забон турконӣ назар ба ҷараёни биологии муғулонӣ тезтар ва васеътар сурат мегирифт. Ба ин ҷараёнон гурӯҳҳо ва табақаҳои нав ба нави аҳолии кашода мешуданд. Дар байни қавму тоифаҳои ба дараҷаи гуногун муғулӣ ва туркишуда дар бобати ҳамзистӣ ва амали мутақобили хеле наздик бо қавмҳои европоисуратия эронӣ тоҷикзабон тағйироти мураккабе рух медод. Амали мутақобила аз лиҳози наҷодӣ боиси бо ҳам даромехтани ҷараёнҳои гуногунравия мегардид; ҳодисаҳои аз мансубияти туркӣ баргаштан низ ба вуқӯъ омада, манзараи умумиро бош ҳам мураккабтар месохтанд.

Чуниин аст мухтасаран мулоҳизаҳои мо доир ба таърихи ташаққули наҷодҳо. Таърихи хуб бо санадҳо тасдиқшудаи маданияти Осиеи Миёна, аз ҷумла адабиёти он, ин мулоҳизаҳоро комилан собит менамояд ва бо тамоми ҷузъиёташ шарҳ медиҳад. Мо дар сари ин масъала ба тафсил таваққуф нахоҳем кард, хусусан ки равобигии адабии тоҷикӣ ўзбек аз тарафи адабиётшиносон ба таври амиқ тадқиқ шудааст⁸⁰. Тимсоли барҷастаи қаробати адабиётҳои ду халқи бародар ҳаёт ва эҷодиёти ду фарзанди барозандаи халқҳои тоҷикӣ ўзбек Абдурахмони Ҷомӣ ва Алишер Навоӣ мебошад⁸¹. Материалҳои этнографӣ низ ба ғоят муҳимманд, зеро онҳо барои возеҳ ва воқеӣ тасаввур кардани ҷараёни муносибатҳои байни тоҷикону ўзбекон кӯмак мерасонанд (дар ин бобат асарҳои этнограф Б. Х. Кармишева хеле ҷолибанд) ва муҳимтар аз ҳама ин, ки то ҷӣ андоза наздик будани маданият ва тарзи зиндагии ҳозирани халқҳои тоҷик ва ўзбекро нишон медиҳанд ва ин наздикӣ ба дараҷаест, ки баъзан ҳудуди байни онҳоро ҳатто шартан бошад ҳам муайян кардан мумкин намешавад. Ҳамсоғии ҷандинасра ва иртиботи хеле наздик, ҳамчунин мавҷудияти бунёди умумӣ боиси ба забони ўзбекӣ нуфуз ёфтани калимоти тоҷикӣ ва ба за-

*

⁷⁹ Гинзбург В. В., 1949, с. 316—331.

⁸⁰ Брагинский И. С., 1962.

⁸¹ Махсусан ниг.: Бертельс Е. Э., 1965 а.

бони тоҷикӣ дохил шудани калимоти ўзбекӣ гардидааст. Забоншиносон таъсири мутақобили чашмрасеро дар сохти грамматикӣ ин забонҳо низ қайд кардаанд. Дузабонии тоҷикию ўзбекӣ як ҳодисаи хеле маъмулист.

Ба ин тартиб, агарчанде ки халқҳои тоҷик ва ўзбек дар замонҳои гуногун ташаккул ёфта ва забони ин халқҳо ба гурӯҳҳои мухталифи забонҳо тааллуқ дошта бошад ҳам, бунёди аслии наҷодию антропологии онҳо як аст. Тақдири таърихӣ ин халқҳо ва маданияти онон пайвандҳои ногузастанӣ дорад. Дар асрҳои миёна маданияти ўзбек ва маданияти тоҷик фақат дар баъзе соҳаҳо, он ҳам асосан аз ҷиҳати забон, тафовут пайдо намуда, ҳар яке дорони хусусият ва анъанаҳои худ гардидааст, вале таъсир ва робитаи мутақобила дар ин соҳаҳо низ хеле зиёд ба назар мерасад. Тонфа ва қавмҳои туркӣ ва шарқизронӣ, тоҷикон, ўзбекон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна дар ҳоки як давлати таъсисёфта, дар як шаҳр ва деҳкада паҳлӯ ба паҳлӯ зиндагӣ мекарданд. Онҳо дӯш ба дӯш истода, ба муқобили истилогарони аҷнабӣ ҷангидаанд, дар муборизаҳои синфӣ зидди истисморгарони «худӣ» якҷоя иштирок намудаанд. Албатта, баъзе ҳодисаҳои нифоқу бадхоҳӣ ҳам рух меод, вале заминаи муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо аз дӯстии самимӣ, ҳамзистии бо сулҳу сафо ва ҳамкориҳои ахлоқи фароҳам омада буд.

Баъзе тафовутҳои наҷодие, ки мо дар ин ҷо сухан рондем, ҳеҷ гоҳ асоси муқобилгузориҳои як халқ бо халқи дигар нахоҳад шуд. Дар тараққиёти тамаддуни умуминсонӣ ҳамаи мардумони Осиёи Миёна саҳми бузург гузоштаанд. Ҳам халқҳои эронизабон ва ҳам халқҳои туркзабонро арбобони барҷастаи илму маданият ҳастанд, ки онҳо мояи ифтихори тамоми халқҳои Осиёи Миёна мебошанд.

4. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ

Бинокорӣ ва меъморӣ

Дар асри XVI бинокорӣ хеле авҷ гирифт. Хусусан сохтмони биноҳои маъмурӣ, хоҷагӣ ва маданият маишӣ вусъати зиёде пайдо намуд, ки ин яке аз ҷиҳатҳои хоси ин давра ба шумор меравад. Дар бисёр шаҳрҳо ва роҳҳои қорвонгард кӯпрукҳо, сардобаҳо, қорвонсаройҳо, ҳаммомҳо ва тичоратхонаҳои боҳашамат сохта шуданд. Дигар иморатҳои мӯхташам, аз қабилӣ мадраса, масҷид, мақбара ва хонақоҳ низ ба вучуд омаданд. Агар ба ин ҳама он биноҳои сершумореро, ки дар он вақт сохта шуда, вале то замони мо нарасидаанду фақат дар вақфномаҳо ва дигар манбаъҳо зикр гардидаанд, илова кунем, он гоҳ доир ба вусъати фаъолияти бинокорӣ дар ин аср тасаввуроти пурра ҳосил мешавад.

Биноҳои нав аз ҳама бештар дар Бухоро ва атрофи он сохта

шуданд.⁸² Бе муболиға гуфтан мумкин аст, ки симои Бухорон охири асри миёнаро маҳз иморатҳои дар асри XVI сохташуда муайян мекунад. Дар ҳамин давра девори нави шаҳр, ки масоҳати он вақт хеле вусъатёфтаи онро иҳота менамуд, ба вучуд омад. Дар охири асри XVI Абдуллоҳони II барои хотири шайхони бонуфуз ва давлатманди Ҷўйборӣ тамоми амлоки бузурги онро ба ҳудуди шаҳр дохил намуд.

Аз ин рӯ, муҳимтарин хусусиятҳои санъати меъмории асри XVI⁸³ бештар дар иморатҳои Бухоро таҷассум ёфтаанд. Агар синтези тамоюлҳои анъанавӣ ва навин хоси сохтмони масҷиду мадрасаҳо бошад, дар биноҳои ҷамъиятӣ мавқеи асосиро тамоюли нав ишғол менамояд.

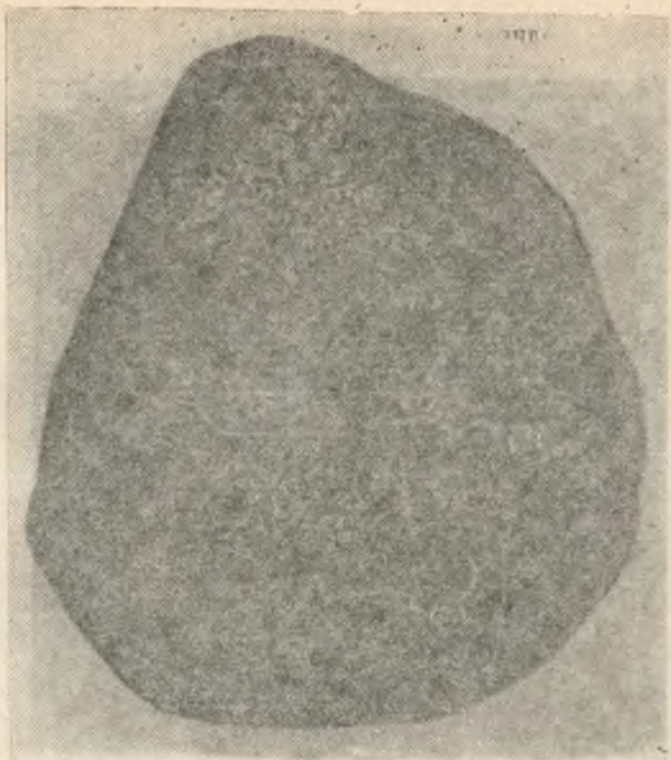
Дар бинокориҳои асри XVI аз ҷиҳати нақшакашӣ ва тарҳрезӣ ҷустуҷӯҳои ҷолибе ба назар мерасанд. Хусусан гунбаз ва куббаҳои хеле зебо ва мутаносиб сохта шуда, бо ҳаҷм ва таъйиноти бино мувофиқати комил пайдо кардаанд. Дар рехтани тарҳи иморат хеле дур шудан аз қолабҳои анъанавӣ мушоҳида мешавад. Аз он аср чанд нақшаи ҳақиқии иморатҳои гуногун ба даст расид, ки зоҳиран ба лоиҳаи намунавӣ монанд аст⁸⁴. Дар байни онҳо лоиҳаи хонаҳои ҳам ҳаст. Баъзе биноҳои хонаҳои дар асри XVI сохташуда аз ин лоиҳаи намунавӣ фақат дар ҷузъиёти тарҳи худ фарқ мекард. Вале як иморати хонаҳои охири асри XVI дар Файзобод аз ҷиҳати ҳаҷм ва тарҳаш тамоман нав мебошад: дар ду тарафи пешруи иморат айвонҳои дарози куббадор сохта шудаанд, ки дар шароити иқлими гарми Осиёи Миёна вазифаи гирифтани пеши бодҳои тафсонро адо мекарданд.

Мисоли дигар — мадрасаи асри XVI. Нақшаи мадраса хеле пештар ба вучуд омада, расмият пайдо карда буд ва баъзе мадрасаҳои асри XVI асосан ҳамонро фақат такрор мекарданд. Тарҳи мадрасаҳои дигар аз лоиҳаи анъанавӣ тафовути ҷиддӣ дошт ва бештар ба ҷиҳатҳои амалӣ асос ёфта буд: меъмории имкони зиёд кардани микдори ҳуҷраҳо ва ба вучуд овардани манзилҳои ёрирасонро ҷустуҷӯ мекарданд. Аз ин нуқтаи назар мадрасаи Мирнараб ва алаҳқусус мадрасаи Абдуллоҳон дар Бухоро ҷолиби диққат мебошанд. Тарҳи мадрасаи Абдуллоҳон хеле мавриди таваҷҷӯҳ аст. Андари мадраса ҳавлии росткунҷаи муқаррарист, ки атрофи онро дар ду табақа ҳуҷраҳои иҳота кардаанд. Дар миёна-

⁸² Шишкин В. А., 1936.

⁸³ Адабиёти илмӣ оид ба санъати меъмории асри XVI фаровон аст, асарҳои таъсифкунандаи ёдгориҳои алоҳида ва тадқиқоти ҷамъбастананда мавҷуданд: Воронина В. Л., 1950, с. 93—96; Давидович Е. А., 1950 а; Дмитриев В. И., 1950; Литвинский Б. А., 1953; Массон М. Е., 1936; Пугаченкова Г. А., 1962; 1968; Пугаченкова Г. А. ва Ремпель Л. И., 1958; Ратия Ш. Е. ва Воронин Л. Н., 1936; Френкель Н. И., 1950.

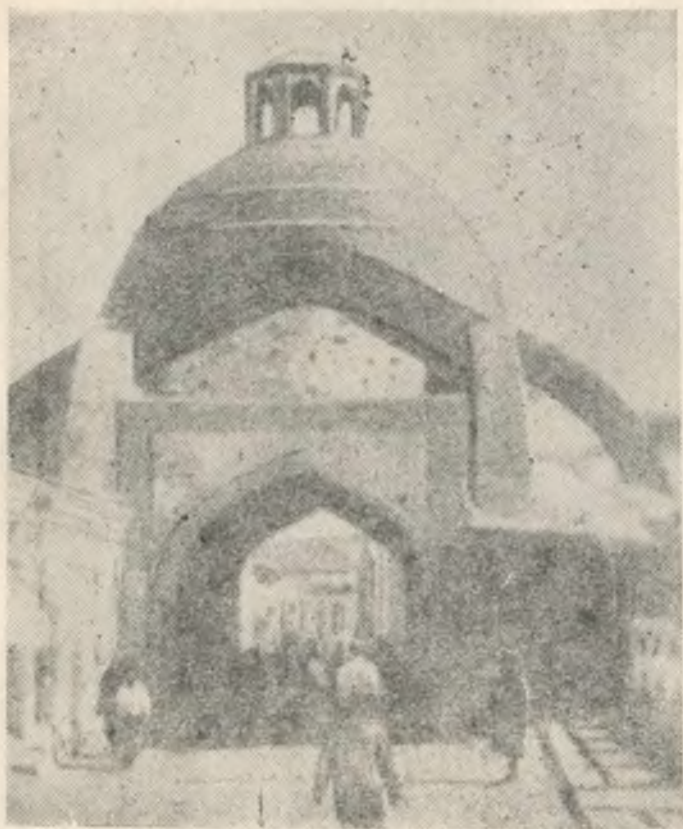
⁸⁴ Бакланов Н., 1944; Пугаченкова Г. А., 1962, с. 194—210.

Кативбаи Бобур дар савг. Мастҷоҳ

ҷои чор тарафи он чор айвон сохта шудаанд, ки ба назар муқаррарӣ менамоянд. Аммо дар амал дутои онҳо ба комплексҳои ҷудогонаи манзилҳои иловагӣ пайваستاанд ва вурӯдгоҳ доранд. Яке аз ин комплексҳо ҳавличаи дарунист, ки ҳашт гӯша дошта болояш бо гунбаз пушида шудааст ва атрофашро ҳучраҳо ихота кардаанд. Миқдори умумии ҳучраҳои мадрасаи Абдуллоҳони II аз нақшаи муқаррарӣ хеле зиёд аст.

Тақомули тадриҷии ороиш ва нақшу нигори пештоқҳо ва рӯи деворҳои асосии биноҳо низ бисёр ҷолиби тавачҷӯҳ мебошад. Дар санъати меъмории нимаи аввали асри XVI анъанаҳои аҳди теҳмурӣ ҳоло идома дошта, марҳилаҳои нави тараққиёти худро ба сар мебарданд. Хотамкории рангубаранги қимат ва пурзаҳмат хеле васеъ ба қор бурда мешуд, хиштҳои кошинқорӣ, мисли асри XV, бо нақшҳои зебо ва рангҳои мутаносиби кабуду сафеду нилобӣ ҳамонро асоси ороишоти биноҳо ба шумор мерафтанд, сафолтахтаҳои сирдори пойни деворҳо бо нақшбандиҳои нафиси заррин зебо до-

Тоқ Саррофон. Асри XVI. Намуди умумӣ. Бухоро

да мешуданд, нақшҳои барҷастаи заррандуду нилобии бо усули кундал дар ниҳояти нафосат ва зебои кашидашуда ҳар бинандаро моту мабхут месохт.

Чунин тариқи ороишотро мо дар ёдгориҳои Бухоро, аз қабили Масҷиди Калон, мадрасаи Мириараб, Масҷиди Баланд ва масҷиди Ҳоҷӣ Зайниддин, дар мақбараи Сиёнҷихони Тошкент, мадрасаи Абдулатиф Султон (кўкғумбаз) дар Уротеппа ва ғайра низ дида метавонем. Махсусан Масҷиди Баланд ва масҷиди Ҳоҷӣ Зайниддин бо нақшу нигорҳои ниҳоят зебо ва муҷаллали худ касро ба ҳайрат меоваранд. Масалан, тамоми деворҳои Масҷиди Баланд бо тасвири рангубаранг ораста гардидаанд: дар ин ҷо сафолтахтаҳои минокорӣ бо нақшҳои заррин зинатёфта, хотамкориҳои на-

фиси шаклҳои мураккаб ва нақшбандиҳои кундалро метавон дид. Дар нимаи дуввуми асри XVI ҳусни зоҳирии иморатҳои бошукӯҳ тағйир меёбад. Акнун василаҳои нисбатан арзонбаҳо ва камзаҳмати ороиш ба қор бурда мешавад. Аммо аз ин чунин барнамеояд, ки дар ҷиҳати бадеии ҳунари меъмории таназул руҳ дода бошад. Ҳунармандони гулдаст тавассути арзонтарин воситаҳои шохқориҳои ҳайратангезе ба вучуд меоварданд. Аз ҷумлаи ин шохқориҳои гунбазҳои мебошанд, ки фақат дар натиҷаи ба шакли қоч ҷидани хишт ба худ сурати зебои гирифта, дар назари бинанда мисли як ситораи серқирраи мушаъша намудор мешаванд. Аксар вақт ороиши гунбазҳои тавассути сохтани гушаҳои яклухти гачӣ ва бо хиштиҳои муқаррарии сайқалӣ пур кардани байни онҳо таъмин мегардид. Моддаи асосии зебу зинати дохили биноҳоро гачи сафед ва ранга ташкил мекард. Усули истифода аз он гуногун буд. Баъзан гачро ба девор ду бор меомоланд (дафъаи аввал гачи ранга, дафъаи дуввум гачи сафед), сипас дар рӯи гачи сафед ҳар навъ нақшҳои мекашиданд. Дар мавридҳои дигар ба девор аввал гачи сафед молида, онро бо тасвири оро меоданд ва пас аз он гачи рангаро ба шакли нақшҳои кандакорӣ «руйкаш» мекарданд. Беҳтарин намунаҳои чунин ороишоти арзонбаҳо, вале бисёр зеборо метавон дар хонаҳои Файзободи назди Бухоро ва Баҳоуддин мушоҳида намуд.

Дар Осиёи Миёнаи асри XVI ҳам биноҳои чудогонаи бошукӯҳ ва ҳам муҳташами ҷомеъ сохта мешуданд, ки баъзе аз онҳо аз қабил Масҷиди Қалон ва мадрасаи Мириараб аз калонтарин ансамблҳои меъмории Осиёи Миёна ба шумор мерафтанд. Дар қор тарафи ҳавлии калони росткунҷаи дарунии Масҷиди Қалон айвонҳои дароз сохта, болои онро бо сесад гунбаз пӯшидаанд, ки онҳо бар сутунҳои мураббаъ устуворанд. Даромадҳои асосии масҷид дар тарафи кӯча воқеъ гардида, худ иморати он дар пешгаҳи ҳавлӣ ҷой гирифтааст ва бомашро гунбази нилобе, ки бар устувонаи баланд қарор гирифтааст, зеб медиҳад. Мадрасаи Мириараб, ки рӯ ба рӯи Масҷиди Қалон воқеъ аст, нисбатан хурдтар мебошад. Вале байни мадрасаву масҷид аз ҷиҳати тарҳ сохт таносуби комил ҳеле моҳирона ба даст оварда шудааст: мадраса рӯи суфаи баланд бино ёфта, тарафи пеши он бо бурҷҳои калони кунҷӣ «ҷасмтар» гардидааст.

Ансамбли меъмории Чорбакр, ки дар наздикии Бухоро воқеъ аст, боз ҳам бузургтар мебошад. Маркази композиционии онро се иморати боҳашамати дар як суфа гузошташуда — хонаҳо, масҷид ва айвони пайваस्तкунандаи онҳо, ки аз ду тарафи он дар ду табақа ҳуҷраҳои сохта шудаанд, ташкил менамояд. Дар ин маҷмӯи иморат ҳавличаҳое низ ҳастанд ки дар онҳо даҳмаҳои хонаводагӣ бо теъдоди зиёди сангҳои рӯи қабр воқеъ гардидаанд.

Водии Ҳисор низ аз ёдгориҳои меъмории бой аст. Ҳисор дар асрҳои XV—XVI ба авҷи раванги худ расида буд. Дар ин давра

худуди он вусъат пайдо карда, ҷануби Тоҷикистон, ҷануби Узбекистон, вилоятҳои шимолии Афғонистон (Балх, Шибирғон, Кундуз), инчунин Бадахшонро дар бар мегирифт. Иморатҳои Қалъаи Хисор, аз қабилҳои Мадрасаи Қўҳна, Мазори Махдуми Аъзам ва ғ. шохиди санъати баланди меъмории Хисори онвақта мебошанд⁸⁵.

Соҳтмони биноҳои ҷамъиятӣ аз иморатҳои масҷиду мадрасаҳо фарқ мекард. Дар қорроҳи баъзе хиёбонҳо бинои қорсу бардошта, ба тӯли хиёбон тоқҳо ва қорвонсаройҳо месохтанд. Маҷмуи ин бинокориҳо бояд ба худ шакли муайян гирифтани майдонҳо, кӯчаҳо ва қорроҳо мегардид. Калонтарини ин қабил ансамблҳои меъморӣ дар ду маҳалли Бухоро ба вуҷуд омада буд: яке дар Регистон (ҳоло аз он асаре боқӣ намондааст) ва дигаре дар қорроҳи ду кӯчаи пешинаи шаҳристони қадими Бухоро, ки ба самти шимол то беруни марзи шаҳристони давом мекард (аз он ҳоло се қорсу ва токи Абдуллоҳон маҳфуз мондааст).

Барои ҳарчи пурратар тасаввур намудани санъати асри XVI чунин навиҳои қасбу ҳунари амалӣ, мисли қандакории рӯи санг ва ҷўбро низ бояд зикр кард. Дар ин соҳа қомеъони устодони асри XVI хеле назаррас аст. Сангҳои сершумори рӯи қабр дар маҷмуи иморати номбурдан Чорбакр аз намунаҳои барҷастаи ҳунари қандакории он давр маҳсуб меёбад. Ин сангҳо бо қатиба ва нақшу нигор ороиш ёфта, гўшаҳои онҳо ба шакли сутунча дароварда шудааст. Баъзе сангҳои рӯи қабр ба худ шакли хурди макбаран куббадорро гирифтаанд. Беҳтарин намунаҳои қандакории рӯи ҷўб ҳаққонии сақфи Масҷиди Баланд, дари ҷанде аз мадрасаҳо ва ғ. мебошад.

Дар асри XVI ороиши бадеии китобҳои дастнавис ба дараҷаи баланд расида буд.⁸⁶ Китобхонаҳои, ки дар дарбори баъзе султониҳо мавҷуд буданд, дар айни ҳол вазифаи қоргоҳи китобат ва ороиши дастнависҳоро адо мекарданд. Дар Осиёи Миёнаи он замон бисёр миниятурсозон ва ҳушнависони забардаст ҳаёт ба сар мебуданд, ки ҷанде аз онҳо ба ин сў аз Ҳирот омада буданд. Микдори зиёди дастнависҳое, ки дар асри XVI ҳушнависони маҳаллӣ китобат кардаанд ва миниятурсозони он давр зинат додаанд, ба замонҳои мо расидаанд. Дар байни ин ҳушнависону миниятурсозон қасоне ҳам буданд, ки бо истеъдод ва қаредани олии худ шўҳрати ҷаҳонӣ ёфта, аз мумтозони замон ба шумор мерафтанд.

Баъзе муҳаққиқон ба чунин ҳулосае омадаанд, ки миниятури Осиёи Миёна дар асри XVI дорони мактаби мустақили худ гардидааст. Пеш аз ҳама Г. А. Пугаченкова ин иддаоро муфассалтар (ҳарчанд ки фикру ақидаҳои вай ҷиҳатҳои баҳсталаб низ доранд)

*

⁸⁵ Давидович Е. А., Мухторов А., 1969.

⁸⁶ Галеркина О. И., 1956; Долинская В. Г., 1955; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1956; Семёнов А. А., 1946 б ва ғайра.

баён намуда, зимнан тараққиёти ин мактаби осӣмиёнагии минӣетурро ба чанд марҳила тақсим кардааст. Марҳилаи аввал (то солҳои 40-уми асри XVI) — давраи ҳамзистии ду равия. Як гурӯҳи минӣетурсозон ба анъанаи Беҳзод пайравӣ мекарданд. Гурӯҳи дигар равияи андаке дигарро пеш гирифта, зарофатро камтар ва мухтасариро бештар меписандиданд ва офаридаҳои онҳо бештар чанбаи этнографӣ дошт. Хусусиятҳои ин равияро беҳтар аз ҳама минӣетурҳои «Фатҳнома» метавонанд тавсиф намоянд. Асар ба васфи қорномаҳои Шайбониҳон бахшида шуда, китобати он дар нбтидои асри XVI ба вуқӯъ пайваستاаст. Минӣетурҳо бо мазмуни ҳар фасл ва воқеаҳои муайяни таърихӣ мувофиқатдоранд, дар онҳо симои як қатор шахсони таърихӣ, аз ҷумла худи Шайбониҳон ҳам тасвир ёфтааст. Тамоми ҷузъиёти зист, либос ва ҷихозот қомилан воқеӣ акс гардидаанд. Дар онҳо омезиши маданияти муқимӣ ва саҳроӣ возеҳу равшан ба назар мерасад. Тасвиrotи дигар асарҳои таърихӣ низ ба ҳамин минволанд. Мавриди аҷобат аст, ки дар «Таърихи Абулхайр», ки дар асри XVI таълиф ёфтааст, агарчи баёни воқеаҳо фақат то аҳди Абулхайрхон давом мекунад, аммо минӣетурҳо «модернизация» шудаанд: либосҳо, ҷихозот ва ҷузъиёти зист, сарфи назар аз замони вуқӯи ҳодисот, ба асри XVI мансубанд.

Дар ин давра процесси эҷоди бадеӣ асосан иборат аз ҳамин буд, ки минӣетураҳои Ҳирот ниҳоят муфассал омӯхта ва аз он нусхабардорӣ карда мешуд. Ҳатто чунин ҳодисаҳои маълум, ки расомони Осӣи Миёна аз расмҳои давраҳои пешини Ҳирот баъзе манзараҳо ва баъзе композицияҳои томо айнаи кӯчонда мегиританд. Яке аз чунин композицияҳои том, ки хеле маъмул буд, лавҳаҳои мебошанд, ки бо номи манзараҳои тахти подшоҳӣ машҳур гардидаанд. Дар айни ҳол, дар дигар шахрҳои Осӣи Миёна анъанаҳои маҳаллии расмкашӣ вучуд дошт (маркази ин анъанаҳо масалан дар Самарқанд ва Тошкент буд). Дар расмҳои ин ҷойҳо таъсири мактаби Ҳирот қарб хис карда намешавад. Рассомон беш аз ҳама «ба тасвири ҳақиқии воқеаҳо ва юришҳои ҳарбии конкрет»⁸⁷ мароқ доштанд.

Дар марҳилаи дуввум, аз миёнаҳои аср сар карда, дар офаридаҳои беҳтарин минӣетурсозон як навъ омезиши ин ду сабк ба амал меояд. Тасвирҳои онҳо хеле нафис, дақиқ ва зебоанд, вале, баробари ин, дар инҳо таҳлили психологӣ, мазмуни иҷтимоӣ ва мавзӯоти жанрӣ торафт мавқеи бештар ишғол менамояд. Дар ин маврид ба тасвири симо низ аҳамият дода мешавад. Яке аз барҷастатарин намунаҳои осори ин марҳила дастнависи «Шоҳнома»-и Фирдавӣ мебошад, ки тасвиrotи он ба қилки устои машҳури минӣетур Муҳаммадмуроди Самарқандӣ тааллуқ дорад.

*

⁸⁷ Galerkina O., 1976, c. 180—193.

Минијатури асри XVI. Вазир одил чавони роҳзанро аз қатл наҷот медиҳад. Бухоро

Минибури аери XVI. Бухоро

Сахнаҳои мухориба дар тасвири ӯ хеле зинда, пур аз ҳаракат ва ниҳоят ҳаяҷонангез барномаданд. Ӯ ба мавзӯҳои иҷтимоӣ ҳам рӯ овардааст. Аз ин ҷиҳат минијатурае, ки дар он шӯриши Кован оҳангар тасвир ёфтааст, ҳолиби диққат мебошад.

Ин давра (солҳои 40—70-уми асри XVI) яке аз нурсамартарин давраҳои санъати минијатуранигорӣ буд. Гарчанде дар санъати рассомии Ҳойтаҳт — шаҳри Бухоро андак таъсири мактаби Ҳирот ҳис карда шавад ҳам, рафти умумии инкишофи санъати минијатуранигорӣ далолат мекунад, ки он дар ҳустуҷӯи роҳи усулҳои ба худаш хоси ривожу равнақ буд. Яке аз намоёнтарин рассомони ин давраи ташаккули мактаби нави минијатуранигорӣ Маҳмуди Музаҳҳиб буд. Ин рассом дар асоси талаботи мактаби Ҳирот эҷод кунад ҳам, дар айни ҳол, дар осораи ҳамон тағйироту дигаргунӣ ба назар мерасад, ки худӣ ваӣ ба ин санъат дохил карда буд ва ё таъсири анъанаҳои нави маҳаллӣ ба шумор мерафт.

Эҷодиёти Усто Абдулло ном рассом забардаст ба инкишофи санъати рассомии Бухоро хеле таъсир расонд. Нақшу тарҳу сурӯби расмҳои ин рассом ниҳоят вафису зариф ва мавзуну муносиб буда, тобишҳои ранг бо маҳорати ҳайратангез кор фармуда шудаанд ва дар соҳтани композиция ҳам ин рассом ниҳоят забардаст будааст. Минијатураҳои, ки то ба рӯзҳои мо расидаанд, далолат мекунад, ки Абдулло шайраҳои бешуморе дошту онҳо ба устоди худ тақлид мекарданд ва аз ваӣ нусха мебардоштанд.

Эҷодиёти Муҳаммад Чехраи Муҳосини ва дигар мусаввирони забардаст низ дар ҳамин давра чарбаи ёфта, ба пояҳои баланди инкишофи худ расидааст.

Хусусияти ба назар намоёни асри XVI дар офаридани портрет иборат аз ин аст, ки минијатурасозон дигар аз тасвири шартии подшоҳ даст менишанд: портретҳои офаридани онҳо подшоҳро идеализация намекунад, дар онҳо кӯшиши на фақат дар ҳадди имкони минијатур ба таври воқеӣ нишон додани киёфани шахс, балки ҳамчунин зӯр соҳтани кайфияти рӯҳи он эҳсос мешавад. Зоҳиран, Чаловиддин Юсуф, ки ўро Зайниддини Восифӣ борҳо ёд кардааст, дар офаридани портрет шӯҳрати зиёде касб карда буд. Ӯ карикатураҳои хуб ҳам эҷод мекард.

Бояд таъкид намуд, ки ҳангоми мусаввар кардани осори назму насри илассикӣ ҳатто дар ҳалли мавзӯҳои «доимии» ба сураҳои қолаб даромада ҳам ҳунариандоне забардаст ҳаргиз аз офаридаҳои пешинини нусхабардори намекарданд, балки дар ин маврид ҳам ба эҷоди худ рӯи тоза дохил менамуданд.

Адабиёти бадеӣ ва татриқшигории тоҷик дар асри XVI

Ҷи навъе ки дар боло қайд карда шуд, адабиёт ва фан, ки дар замони ҳукмронии Улуғбек хеле пеш рафта буд, ба зудӣ пас

аз марги ӯ дар натиҷаи таъсири иртиҷопарастонаи рӯҳониёни ислом ва дарвешон ба ҳаёти ҷамъиятӣ, рӯ ба таназзул ниҳод. Ин ақибравӣ махсусан дар аҳди Султон Абусанд хеле тақвият пайдо намуд. Он вазъияти сиёсӣ, ки аз аввалҳои асри XVI дар ин мамлакат фароҳам омад, ба ҳаёти адабӣ ва фанӣ зарбаи боз ҳам сахтаре расонид. Роли рӯҳониёни иртиҷоӣ ислом ниҳоятдараҷа пурқувват гардида, беш аз пеш ба тараққиёти афкори илмӣ монеъ мешуд. Дар натиҷаи ин Ҳирот аз аввалҳои асри XVI ҳамчун як маркази маданияи халқҳои Осиёи Миёна аҳамияти худро аз даст дод. Намояндагони илму фан, адабиёт ва санъат ба ҳар тарафи мамлакат пароканда гардиданд.

Агарчанде дар нимаи дуввуми асри XVI шаҳри Бухоро ҳамчун маркази маданияи сар бардошта, сол аз сол шумораи мадрасаҳо зиёд гардид, лекин дар ин мадрасаҳо асосан илмҳои динӣ омӯхта мешуданд. Бо вучуди ин адабиёт ва илму фанни дуньявӣ низ дар ин давра то як дараҷа ривож ёфт. Хоча Ҳасани Нисорӣ ном муаллифи тазкираи назми Бухоро, ки дар нимаи дуввуми асри XVI тартиб ёфтааст, 250 нафар ходимони илму адаби давраи ҳукмронии Убайдуллоҳон ва писари ӯро ном мебарад. Аксари ходимони зикркардаи Нисорӣ дар адабиёт ва санъат осори намоёне аз худ боқӣ нагузошта бошанд ҳам, ин рақам аз хеле равнақ ёфтани афкори адабиву илмӣ он замон шаҳодат медиҳад. Барои тараққиёти минбаъдаи илму фан ва адабиёт эҷодиёти фақат иддаи каме аз онҳо аҳамият пайдо кардааст. Аз байни адибони он давра махсусан фаъолияти Восифиро бояд хотирнишон намуд.

Зайниддини Восифӣ дар соли 1485 таваллуд ёфтааст. Ӯ то соли 1512 дар Ҳирот зиста, пас аз сукути салтанати Темуриён ба хидмати Шайбониён мегузарад ва то солҳои 30-юми асри XVI дар Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва дигар шаҳрҳои Осиёи Миёна умр ба сар мебарад. Восифӣ ба ғайр аз ашъор асарҳои хеле ҷолиби тавачҷӯхӣ, саргузаштӣ бо унвони «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дорад. Ӯ дар ёддоштҳои худ симои шаҳрҳои онзамоноро ба таври барҷаста тасвир намуда, русуми адабии Ҳиротро дар давраи Навоӣ ва ҳаёти шоирони дарбори аҳди Шайбониёнро нишон медиҳад. Восифӣ ҳамчун нависандаи зарофатписанд ва мушоҳидакор дар шакли нафиси ҳаҷв бисёр нуқсонҳои усули идораи давлати хониро ифшо менамояд.⁸⁸

Шоир ва муаррихи номӣ Камолиддини Биноӣ (соли таваллуд 1453, соли қатл 1512) ҳамзамони Восифист.⁸⁹ Ӯ дар Ҳирот аз онлаи устои ҳунарманди бинокор ба дунё омада, дар овони ҷавонӣ чанд солро дар Шероз, пас дар Табрэз дар дарбори султон Яъқуб ба сар бурдааст. Соли 1491 ба зодгоҳаш шаҳри Ҳирот бар-

*

⁸⁸ Болдырев А. Н., 1957; Айни С., 1956.

⁸⁹ Дар бораи ӯ ниг.: Мирзоев А., 1957.

гашта, аммо ба сабаби фитнаву дасисаҳои аҳли дарбор, ки аз бухлу ҳасад нисбат ба ӯ — шоири боистеъдоди аз табакаи «паст» баромада сар мезад, дере нагузашта дар соли 1495 ба Самарқанд хиҷрат намуд. Ӯ дар он чо шоҳиди ҷангу низоъҳои байни ворисони салтанатталаби Темуриён ва Шайбониён гардид. Баъди Самарқандро забт кардани Муҳаммад Шайбониҳон ба хидмати дарбори ӯ дохил шуд ва ҳамроҳи лашкари шайбонӣ дар соли 1507 ба Хирот бозгашт намуд. Пас аз фавти Шайбониҳон (с. 1510) ва Хиротро тасарруф кардани Сафавиён ӯ ба Қаршӣ рафт ва баъди ду сол дар он чо ҳангоми қатлиноми мардуми бегуноҳ, ки лашкари сафавӣ ба роҳ андохта буд, кушта шуд.

Биной шоири забардаст ва мутриби моҳире буд. Ба қалами ӯ чанд рисола ва намунаҳои насри бадеӣ низ тааллуқ доранд. Яке аз офаридаҳои барҷастаи ӯ маснавии «Бехрӯзу Баҳром» аст, ки дар он фикрҳои тарбиявӣ ахлоқӣ ва ақидаҳои иҷтимоӣ ҷамъиятии шоир баён ёфтаанд. Муаллиф заъфу сустиҳои инсонро мавриди мазаммат қарор дода, нуқсонҳо ва носозгориҳои муҳити феодалӣ, ахлоқи вайрони аҳли чоҳу сарват ва рӯҳониёни мутаассибро ба зер тозиёна мегирад ва хулқу атвори писандидаи одамиро сутуда, зарурати касби илму донишро боисрор таъкид менамояд. Бо вучуди он ки шеърҳои ахлоқӣ дар назми форсу тоҷик собиқаи хеле ғанӣ дошт, Биной дар маснавии худ бисёр фикрҳои навро ифода карда, тавонист ба ин жанри анъанавӣ хусусиятҳои тоза бахшад.

Ҷазалиёти Биной асосан ба равияи ғазалсароии асри XV офарида шудаанд, вале дар ин маврид ҳам ӯ ба шеърлаҳзаҳои тарҷумаиҳолӣ ва унсурҳои танқиди ҳукмдоронро дохил намуда, дар пеши назар ҳамчун шоири навпардоз намоён мегардад.

Аз асарҳои таърихӣ Биной қабл аз ҳама «Шайбонинома» ва нусхаи тафсилёфтаи он «Футуҳоти хонӣ»-ро, ки дар байни солҳои 1504—1510 таълиф ёфтааст, бояд зикр кард. Ин асарҳо, ки асосан ба наср навишта шуда, фикрҳои шеърӣ ҳам доранд, тасвири воқеаҳои зиндагӣ ва саргузашти Шайбониҳонро дар бар мегиранд. Фарқи ин ду асар аз дигар асарҳои таърихӣ он замон ин аст, ки дар онҳо рӯчӯҳои панду ахлоқӣ мавҷуданд. Зоҳиран, чунин ба назар мерасад, ки муаллиф соддадилона хостааст бо ин восита ба табакаи ҳукмрони замони худ таъсир намуда, то ҳадди имкон пеши зулму тааддӣ ва худсарии ононро бигирад.

Биной намоёндаи типии табакаи миёнаи шаҳриён буд ва аз ҳамин мавқеъ нуқсонҳои маҳофили ҳукмрони замонашро танқид мекард. Ӯ давомдиҳандаи боистеъдоди бехтарин анъана ва суннатҳои адабии классикии форсу тоҷик доништа мешавад, ки дар асарҳои вазъи таърихӣ Осӣи Миёнаи асри XV ва ибтидои асри XVI ба таври возеҳу равшан инъикос ёфтааст.

Як вақтҳо дар баъзе асарҳо аз рӯи ишораи муаррихон роҷеъ

ба кудурати гоҳ-гоҳ нисбат ба Навоӣ доштаи Биноӣ иштибоҳан чунин ақидае дучор меомад, ки гӯё Биноӣ муқобили тараққиёти адабиёт ва забони ўзбекӣ бошад. Аммо, дар ҳақиқати ҳол, Биноӣ ба шеърҳои ўзбекӣ ва тоҷикии Навоӣ баҳон баланд меод, пас аз ҷавби Навоӣ дар таълифоташ ўро ба некӣ ёд мекард ва ҳатто худаш ҳам ба ўзбекӣ шеър мегуфт. Дар он замон аслан «ягон ҳаракати зидди забони ўзбекӣ» вучуд надошт. Ҳаёт ва эҷодиёти Биноӣ, баракс, шояди муносибатҳои хеле наздики дӯстона дар байни арбобони маданияти ду халқи бародар мебошад.

Дигар аз шоирони соҳибқареҳаи он давр Бадриддини Хилолист.⁹⁰ Ӯ низ монанди Биноӣ ба доираи маданияи Хирот мансубият дорад. Хилолӣ тахминан соли 1470 дар Астаробод таваллуд ёфта, соли 1491 ба мақсади давом додани таҳсил ба Хирот меравад ва то охири умр дар он ҷо зиндагӣ ба сар мебарад. Соли 1529 ӯ дар натиҷаи ҳаҷвияи ба Ӯбайдуллоҳон навиштааш ба шапарастӣ айбдор гардида, бо фармони ҳукмрони вақт ба қатл мерасад. Дар эҷодиёти Хилолӣ мавқеи асосиро ғазал ишғол менамояд. Ғазалиёти дилрабо ва шӯрангези ин шоирӣ ширинкалом то имрӯз дар саросари Тоҷикистон вирди забони мардуманд. Забони ғасех, санъати нафис ва оҳанги дилнишин ба ғазалҳои ӯ ҳусни махсусе бахшидаанд. Ғайр аз девони ғазалиёт ба қалами вай боз се достон — «Лайлӣ ва Мачнун», «Сифот-ул-ошиқин» ва «Шоҳу гадо» тааллуқ дорад.

Эҷодиёти шоирони нимаи аввали асри XVI то ҳол ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст. Шубҳае нест, ки дар назми ин давра, назар ба асри XV, ҷиҳатҳои шаклпарастӣ, суханорониҳои каммазмун ва рангомезиҳои аз ҳад афзун қувват гирифта, таназули маҳорат мушоҳида мешавад, ки ин ҳолат самарани таъсири шаронии таърихист.

Дар нимаи дуввуми асри XVI, пас аз он ки Абдуллоҳони II ҳокимияти мутамаркази худро ба вучуд овард, ҳаёти адабӣ дубора эҳё гардид. Дар ин давра аз доираи ҳунармандон як зумра шоирони барҷаста дар арсаи адабиёт зухур намуданд, ки аз байни онҳо пеш аз ҳама Абдурраҳмони Мушфиқро (1538—1588) бояд ном бурд. Ба ривояте, Мушфиқӣ дар Бухоро аз хонаводаи ҳунарманде ба дунё омада, замоне дар Самарқанд низ иқомат кардааст. Вай дар шоирӣ шӯҳрат ёфта, барои мақоми дуруст пайдо кардан дар дарбори султон Саид кушишҳо намуд, вале ба ин комёб нашуд. Сипас роҳи Деҳлиро пеш гирифта, ба хидмати дарбори шоҳ Акбар дохил гардид, ки ду қасидаи ӯ ба васфи ин ҳукмрони Ҳинд бахшида шудаанд. Мушфиқӣ соли 1567 ба Бухоро баргашта, ба дарбори Абдуллоҳон кашида шуд ва ба дараҷаи «маликушшуаро» расид.

*

⁹⁰ Дар боран ӯ ниг.: *Айнӣ К.*, 1957.

Мушфиқӣ бо вучуди манзилати дар дарбор доштааш ва маҳорати баландаш дар қасидасароӣ (ӯро охирии шоири бузурги мадеҳасарои Осӣи Миёна мешуморанд) ҳамчун суҳанвари аз байни мардум баромада аз рӯи завқу тамоюли худ неш аз ҳама шоири лирик ва ҳаҷвгӯ буд. Хусусан ғазалҳои ошиқона ва рубоиҳои хуби ӯ шӯҳрати зиёде пайдо кардаанд. Аммо қасидаҳои дабдабанокаш қариб фаромӯш шудаанд. Дуруст аст, ки дар яке аз қасидаҳои худ ба огоҳ кардани подшоҳ аз аҳволи бади деҳқонон чуръат намудааст.

Девони ҳаҷвиёти Мушфиқӣ, ки дар онҳо одамони мухталиф, беш аз ҳама шоирон, мавриди истеҳзо қарор гирифтаанд, дар байни мардум хеле машҳур аст. Мушфиқӣ дар фольклори тоҷик тимсоли ширинкореро ба худ гирифта, кахрамони дилписанди латифаҳо гардидааст. Ин латифаҳо аввал дар байни ҳунармандон паҳн шуда, сипас тадричан шӯҳрати умумӣ пайдо мекарданд. Мушфиқӣ дар ҳаҷвия ва латифаҳои халқӣ чун марди шаккок ва «халалдоркунандаи оромиҳо» тасвир мешавад.

Ин аст намунае аз шеъри ҳаҷвии ӯ, ки дар тақсими мерос навишта ва дар ин нобаробарҳукукии занон ифшо гардидааст:

Ҳамшира, харчи мотами бобо аз они ту,
Сабр аз ману тараддуи ғавғо аз они ту.
Анбори пур зи ғаллаи бобо аз они ман,
Он коҳҳои монда ба саҳро аз они ту.
Танбури пур зи хотами бобо аз они ман,
В-он нағмаҳои тарна-таранно аз они ту.
В-он ҷои хоби мондаи бобо аз они ман,
Тасбеҳи пора-пораи бобо аз они ту.
Дастор, ҷома, ғӯтаи бобо аз они ман,
Бетокативу нолаи шабҳо аз они ту.
Қафгиру дегу дегҷаи бобо аз они ман,
Дастгиру дегҳонаи бобо аз они ту.
Ҳамбӯни пур зи тангаи бобо аз они ман,
Занги фулуси мондаи бобо аз они ту.
Ҷумла гилему қолини бобо аз они ман,
В-он нақшҳои мондаи бӯрӯе аз они ту.
Аз рӯи хавлӣ то ба лаби бом аз они ман,
Аз пушти бом то ба суряё аз они ту.⁹¹

Дар асри XVI таърихнигорӣ ҳам ба тараққиёти худ давом намурад. Чунин асарҳои барҷастаи таърихӣ, аз қабилӣ «Ҳабиб-ус-сияр фи ахбори афрод-ил-башар»-и Хондамир, ки воқеаҳои таърихӣ умумӣ ва тарҷуман ҳоли одамони машҳурро баён карда, шарҳи ҳодисаҳоро то охири муборизаи Шайбониҳон ва шоҳ Исмоил (с. 1510) расонидааст; «Меҳмонномаи Бухоро»-и Фазлуллоҳи Рӯзбехон, «Абдуллонома»-и Ҳофизӣ Таниш ба вучуд омаданд, ки барои омӯхтани таърихи Осӣи Миёнаи асри XVI аз муҳимтарин сарчашмаҳо ҳисоб мешаванд. Ҳофизӣ Таниш шоири соҳибдевор ҳам буд, вале девони ӯ мутаассифона, то замони мо нарасидааст.

■ *Мушфиқӣ*, 1958.

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ҲАЙАТИ ДАВЛАТИ ҶОНИЁН (АСРИ XVII — НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII)

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

Низоъҳои байнихудӣ феодалон дар асри XVII

Хони Шайбониён Абдуллоҳони II соли 1598 вафот кард ва ба ҷои ӯ писараш Абдулмуъмин ба тахт нишаст. Лекин азбаски ӯ менамунди падараш дар мамлакатдории таҷрибаи кофӣ надошт, гуруҳҳои хусуматнаварари аён ва ашрофи феодалиро патавонист на ба тарафи худ кашад ва на дасти онҳоро кӯтоҳ намояд. Дар гуруҳи феодалони зидди ҳукумати марказӣ ҷишта шуд. Охириро намоёндани сулолаи Шайбониён Пирмуҳаммадхони II фақат ба як қисмати ҷозизи давлат соҳиб буд. Ӯ ҳам ба зудӣ дар ҷангу низоъҳои байнихудӣ ҳалок гардид.

Сафавиён, сулолаи давлати хони Ҳева ва қазокҳо аз задугӯрҳои миёни Шайбониён февран истифода намуданд. Подшоҳи сафавӣ шоҳ Аббоси I қисмати зиёди Хуросон ва ҳатто Хиротро забт кард. Балхро аввал бародарзодаи Абдуллоҳони II Абдуламин ишғол намуда, як муддат аз номи худ сикка баровард. Вале ба зудӣ ин шаҳр аз тарафи дастнишондаи шоҳ Аббоси Сафавӣ Муҳаммад Иброҳим тасарруф карда шуд ва ҳамин тариқ ин маҳалли аслии Шайбониён замоне дар доираи таъсири давлати Сафавиён қарор гирифт. Қазокҳо чанд шаҳр, аз ҷумла калонтарини мулкӣ Шайбониён Тошкентро ба даст дароварданд. Аз ин ҷо хони қазокҳо Таваккалхон ба қисматҳои марказии Мовароуннаҳр ҳаракат карда, ҳатто Самарқандро ҳам ишғол намуд. Фақат шикости назди Бухоро, саҳт маҷрӯҳ шудан ва оқибат ҳалок гарди-

дани Таваккалхон футухоти қазоқхоро боздошт¹. Хоразм, ки Абдуллохони II бо сад машаққат ба зери итоати худ дароварда буд, дубора истиқлолият ёфт. Кӣ будани аввалин подшоҳи сулолаи нави Ҷониён он қадар маълум нест. Аён ва ашрофи феодаль маснади хониро ба Ҷонимуҳаммад-султон (Ҷонибек-султон) пешниҳод намуданд. У хоҳари Абдуллохони Шайбониро ба занӣ гирифта буд. Худаш аз авлоди ҳамон Чингизиёне буд, ки пас аз пароканда шудани давлати Олтинӯрда дар Аштархон ҳукумати хонӣ ташкил дода буданд.² Вақте ки Аштархон ба Россия ҳамроҳ карда шуд, Ҷонибек гурехта ба назди Шайбониён омад. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ, Ҷонибек-султон пешниҳоди аёну ашрофро рад карда, ба маснади салтанат писари калони худ Динмуҳаммадро тавсия намуд. Аммо Динмуҳаммад, ки он вақт дар Абевард ҳукмронӣ мекард, ҳанӯз фурсати ба Бухоро омаданро наёфта, ба ҳучуми лашкари Эрон дучор гардид ва дар ҷанг кушта шуд. Бинобар ин ба ҷои ӯ бародараш Боқимуҳаммад (1599—1605) ба тахт нишаст. Ба ҳамин сабаб дар асарҳои илмӣ ҳамин Боқимуҳаммадхон яқинан аввалин подшоҳи сулолаи Ҷониён доништа шудааст.³ Лекин мадракҳои сиккашиносӣ ҳақиқати ҳолро қадре дигар нишон медиҳанд, зеро ба дастӣ мутаҳассисони ин соҳа хеле бисёр сиккаҳои дар Бухоро, Самарқанд ва Тошкент зарбшудаи Ҷонибек-султон расидаанд.⁴ Аз ин чунин бармеояд, ки амалан ӯ исмаи подшоҳи аввал худи Ҷонимуҳаммад (Ҷонибек) будааст.

Ягона муваффақияти дар ҳаёти сиёсии мамлакат ба даст овардаи Ҷониёни аввал ин буд, ки онҳо ҳокимияти худро дар Балх низ дубора барқарор намуданд. Дигар ҳаман кӯшишҳои онон дар бобати барҳам додани низоъҳои дохилӣ ва муборизаи зидди бодиянишинҳо натиҷаи муҳимме набахшид.

Дар соли 1605 Боқимуҳаммадхон вафот карда, ба ҷои ӯ бародараш Валимуҳаммад (1605—1611) ҳукмрон гардид. Чун ӯ ба маишат дода шуда буд, аз ӯҳдаи идораи мамлакат баромада натавонист. Аёну ашроф ба зудӣ аз вай рӯ гардониданд ва рӯзе ҳан-

*
¹ Барон дониستاني тафсилӣ хаводиси муборизаи салтанатҳои гуногун ниг.: *Вельяминов-Зернов В. В.*, 1864; *Абдурахимов М. А.*, 1966, с. 56—57. Вале бояд дар назар дошт, ки М. А. Абдурахимов саҳвап намоёндаи охириини Шайбониён Пирмуҳаммади Соширо бо амуи Абдуллохони II—Пирмуҳаммади Аввал (ваф. с. 1567) яке доништааст. Ҳол он ки Пирмуҳаммади Сошӣ амузодани Абдуллохони II мебошад. Илова бар ин, муаллифи номбурда Муҳаммадҷосуфи Мунширо, ки баёноти ӯ доир ба таърихи асри XVI хеле носаҳеҳ ва печидааст, ба таври мусбат ва ғайританқидӣ тавзеҳ меҷамояд.

² Аз ин рӯ дар осори илмӣ сулолаи Ҷониён аксар вақт Аштархониён ном гирифтааст.

³ *Абдурахимов М. А.*, 1966, с. 64; «История Узбекской ССР», т. 1, 1967, с. 550 ва ғайра.

⁴ *Давидович Е. А.*, 1964, с. 12—14, 243—244.

гоми дар дашти Қаршӣ машғули шикор буданаш тахти хониро ба писари Динмуҳаммадхон Имомқулихон (1611—1642) муносиб диданд. Вақте ки Валимуҳаммадхон аз воқеа хабардор гардид, аз Мовароуннаҳр фирор карда, ба назди подшоҳи сафавӣ паноҳ бурд. Шох Аббос ӯро хуш пазирой намуда, бо қувваи зиёде дубора ба Мовароуннаҳр равона намуд. Аммо дар муҳориба лашкари Эрон шикаст хӯрда, худи Валимуҳаммадхон асир афтод ва бо фатвои уламо кушта шуд.

Ба Имомқулихон муяссар гардид, ки худуди давлати худро васеътар намояд: ӯ бар зидди қазоқҳо лашкар кашида, Тошкентро бо зӯр тасарруф намуд.⁵ Ӯ бо бодиянишинони дигар — қарақалпоқҳо ва қалмоқҳо, ки торафт ба сарҳадди давлати Ҷониён наздик мешуданд, низ бомуваффақият мубориза бурд. Имомқулихон ҳамчунин тавонист, ки муваққатан бошад ҳам чангу низоъҳои байнихудии феодалонро боздорад. Муаррихони он замон аҳди ҳукмронии Имомқулихонро ҳамчун давраи гуё пур аз рафоҳият ва осоиши мамлакат тавсиф кардаанд. Агарчи ин тавсифот муболиғаомез намояд ҳам, дар он асоси ҳақиқат вучуд дорад. Агар ҳукуматдории тӯлонии ӯ бо давраҳои пешина ва баъдина муқоиса шавад, ба ин метавон боварӣ ҳосил кард. Сарчашмаҳо далолат мекунанд, ки дар замони Имомқулихон ҳатто баъзе қорҳои обёрӣ анҷом дода шудааст.⁶

Аз ҳамон рӯзе, ки Имомқулихон аз мамлакатдорӣ даст кашида, бародари ӯ Надирмуҳаммадхон (1642—1645) ба тахт нишаст, вазъият тағйир ёфт. Надирмуҳаммадхон аён ва ашрофи феодалии қабилавиро ба худ ҷалб карда натавонист. Рӯз аз рӯз муносибати байни ӯ ва намояндагони бонуфузи табақаи ҳоким бадтар гардид. Ба ин сабаб ҳукмронии Надирмуҳаммадхон дер давом накард. Аён ва ашрофи феодалӣ, ки аз сиёсати пешгирифти ӯ норозӣ буданд, ба муқобили вай суқасд карда, ба тахти салтанат писараш Абдулазизхонро (1645—1680) нишонданд. Надирмуҳаммад маҷбур шуд, ки бо мансаби ҳокими Балх қаноат кунад. Аммо дар ин ҷо ҳам мавқеи худро устувор карда натавонист. Дигар писарони Надирмуҳаммад, ки гоҳ тарафи падар ва гоҳ тарафи бародарро мегирифтанд, худашон низ ба талоши ҳокимият ва милк ҳамроҳ шуданд. Дар натиҷаи чангҳои пайдарпай Балх, ки аз ободтарин вилоятҳои мамлакат ба шумор мерафт, ба харобӣ рӯ овард. Надирмуҳаммадхон чун дид, ки бо қувваи худ қоре карда наметавонад, барои кӯмак ба ҳукмронии сулолаи Темуриёни Ҳинд Шоҳичаҳон муроҷиат намуд. Шоҳичаҳон, ки мисли гузаштаго-

*

⁵ Дар ҳақиқат, мубориза дар атрофи Тошкент давом мекард ва ҳокими он фақат исман ба Имомқулихон иттиҳот менамуд. (*Абдураҳимов М. А.*, 1966, с. 112—115).

⁶ *Абдураҳимов М. А.*, 1966, с. 267—268.

наш хамеша фикри ба даст даровардани сарзамини пурсарвати хамсояро дар сар мепарварид, ин фурсатро барои расидан ба касду нияти деринаи худ ғанимат доништа, хоҳиши Надирмуҳаммадро дарҳол қабул кард ва бо сардорин писаронаш Аврангзеб ва Муродбахш аскарӣ зиёдеро ба Балх фирестод. Надирмуҳаммад аз ҳақиқати масъала хабардор шуда, фавран фирор намуд. Истилогарон Балхро ишғол намуда, муддати ду сол тамоми сарвати ин вилоятро тороҷ карданд. Аҳолии маҳаллӣ аз қабру ситам ва қатлу ғорат ба танг омада, рӯ ба гурез ниҳоданд. Саросари Балх ва атрофи онро қаҳгӣ ва гуруснагӣ фаро гирифт. Ниҳоят Абдулазизхон бо тайёрии зиёд ба муқобили лашкари Ҳинд бархоста, дар натиҷаи муқоробаҳои шадид ғалаба ба даст овард. Вале ҳоли мардум аз ин ҳама тороҷгарӣ ва қангу қидолҳои пурдавом ба ниҳояти табоҳӣ расида буд.

Дере нагузашта Балх боз ба дасти Надирмуҳаммад даромад, аммо ин дар вилояти харобгардида ягон оромӣ ва осоиш ба вуҷуд наёвард. Абдулазиз аввал бародараш Субҳонқулихонро ҳукмронӣ Балх таъйин карда, ба муқобили падараш фирестод, ки ӯ шаҳрро ба зудӣ ишғол намуд. Сипас кӯшуни навро бар зидди Субҳонқулихон равона сохт, то ки Балхро ба тасарруфи худ дароварад. Вале ин ба ӯ муяссар нагардид. Субҳонқулихон муқобилати сахт нишон дода, Балхро дар дасти худ ниғаҳ дошт. Фақат ҳар он чӣ, ки дар атрофу ақнофи он боқӣ монда буд, ҳама ба ғорат рафт ва хоку тӯроб гардид.

Ҳокимони Хева аз ҳамаи ин қангу қидолҳои дохилии сулолаи Чониён ба манфиати худ истифода намуданд. Онҳо чандин дафъа ба ноҳияҳои марказии Мовароуннаҳр ҳучум оварда, ҳамаро ғорат карданд. Ҳатто то Бухоро расида, боре як қисмати шаҳрро гирифтанд. Фақат мардонагӣ ва далерии аҳолии имкон дод, ки шаҳр аз душман тоза карда шавад.

Субҳонқулихон чунин вазъиятро фурсати мусоид дарёёфта, ҳокимиятро ба даст даровард. Дар аҳди салтанати Субҳонқулихон (1680—1702) вазъияти душвори мавҷуда на фақат аз байн нарафт, балки дар бисёр соҳаҳо бадтар гардид. Тохтутози хевагиҳо ҳамона давом мекард. Онҳо ҳатто Самарқандро забт карданд ва аъёну ашрофи шаҳр хони Хеваро ба расмият шинохтанд, ки ба ивази ин Субҳонқулихон бо ғармати зиёде аҳолии Самарқандро хонахароб намуд. Ниҳоят Субҳонқулихон фаҳмид, ки то дар Хева қоиммақоми худро нанишонанд, тохтутози хевагиҳо таъмом нахоҳад шуд. Бинобар ин бо ҳар роҳ аъёну ашрофи маҳаллиро ба тарафи худ кашида, оқибат муваффақ гардид, ки Хева ҳукмронии ӯро эътироф намояд. Ин дар тамоми даврани ҳукмронии Субҳонқулихон ягона муваффақияти ба назар намоёни сиёсатмадорини ӯ маҳсуб меёбад. Вай дар дигар ҳамаи қорҳои боқимондан мамлакатдорӣ ба қизе комъёб шуда натавонист.

Низоъҳои байнихудии феодалӣ қайҳо аз доираи ҳонадони салтанатӣ берун баромада буданд. Ҳоло сарони тоифаҳои ўзбек беш аз пеш қувват мегирифтанд. Худи Субҳонқулиҳон ҳам дар бисёр мавридҳо нуфузи баъзеи онҳоро баланд мебардошт. Чунончи, вақте ки писараш Сиддикмуҳаммад худро дар Балх мустақил эълон карда, ба ин ваҷҳ бо амри падараш ба қатл расид, ў ҳукумати Балхро, ки дер боз мулки ворисони салтанат ҳисоб мешуд, ба яке аз мирони қабилаи юз супорид.

Дар замони Субҳонқулиҳон мавқеъ ва эътибори Маҳмудбии атолик⁷ аз қабилаи қатаған фавқулодда баланд гардид. Субҳонқулиҳон дар муборизаи зидди хевагиҳо борҳо ба кўмаки вай рӯ оварда ва фуру нишондани исьёни амирони Балхро низ ба хамин атолик супорида, сипас ўро ҳокими Балх ва Бадахшон таъйин карда буд.⁸

Он вақтҳо Бадахшон амалан мулки мустақил буд ва дар он ҷо асосгузори сулолаи амирони бадахшӣ Ёрбек ҳукмронӣ мекард. Аз соли 1650 сар карда муносибати байни Бадахшон ва Бухоро бад шудан гирифт. Хонҳои Бухоро хусусан пас аз ишғол намудани водии Қундуз ба тохтутози худ ба сарзамини Бадахшон вусъат доданд. Бадахшониҳо Ёрбекро мири худ бардошта, бо сардорӣ ў ба истилокорон муқовимати сахт нишон медоданд. Сабаби асосии ба Бадахшон лашкар кашидани Маҳмудбии атолик бухорӣро ба маҳсули кони лаъли он ҷо роҳ надодани Ёрбек буд.⁹

Ин лашкаркашии Маҳмудбии атолик, ки барои комилан мутеъ кардани тамоми хоки Бадахшон равона гардида буд, он қадар муваффақиятнок набаромад. Аскарони ў маркази Бадахшон шаҳри Файзобод (Ўзгун)-ро чанд гоҳ муҳосира намуда, вале фатҳ карда натавонистанд. Ниҳоят Маҳмудбӣ маҷбур шуд, ки дар асоси шартҳои зерин бо Ёрбек муоҳида баста, ақиб нишинад: Ёрбек мебоист маҳсули дусолаи кони лаъли Бадахшонро ба хон супорида, фармонбардорӣ ҳукумати хонии Бухороро қабул менамуд. Лекин дар ҳақиқат ў як ҳокими мутлақи он ҷо буд ва тамоми мустақиллона қор мебуд.

Ҳокими Балх Маҳмудбии атолик истиклолияти номаҳдуде ба даст оварда, ҳатто Субҳонқулиҳонро ҳам қариб писанд намекардагӣ шуд. Субҳонқулиҳон аз қувваи фавқулодда пайдо кардани Маҳмудбӣ дар хавф афтада, бо тадбири ўро аз Балх ронд ва набераи худ Муҳаммадмуқим-султонро ҳокими Балх таъйин намуд.

Субҳонқулиҳон муқобилати феодалони маҳаллиро баргараф

*

⁷ Атолик — аз ҷиҳати мансаб понздаҳумян ва олитарии рутбаи давлати хонии Бухоро, ки пас аз хон макоми аввалро ишғол карда, вазифаи нахуст-вазирро адо менамуд.

⁸ *Муҳаммадиюсуфи Мушӣ*, 1956, с. 153.

⁹ Ҳамон асар, 1956, с. 158—159.

карда натавонист. Чангҳои муттасиле, ки ӯ мебурд, боиси ҳоли шудани ҳазинаи давлат ва қувват гирифтани зулму истисморӣ оммаи меҳнаткаш мегардиданд. Барои чангҳои дохилии зидди феодалони саркаш сармояи зиёде лозим буд ва аз ин рӯ Субҳонқулиҳон пешакӣ аз аҳолии ситонидани андози ҳафтсоларо талаб кард. Дар вазъияти онвақтаи мамлакат қорӣ шудани ин усули андоз барои аҳолии ниҳоятдараҷа вазнин буд. Ришвахӯрӣ ва суи-истифодаҳое, ки амалдорони ҳукумати хонӣ дар вақти ҷамъовариҳои андоз мекарданд, халқи меҳнатиро боз ҳам бештар афтада мекард.

Афзудани парокандагии феодалӣ. Сиёсати дохилии Убайдуллоҳон

Дар давраи ҳукмронии кӯтоҳмуддати Убайдуллоҳон (1702—1711) муборизаи байни ҳукумати марказӣ ва феодалон хеле шиддат ёфт. Убайдуллоҳон охириин кас аз хонадони салтанатии Чоғниён буд, ки дар роҳи маҳдуд намудани худсарихон феодалон ва пурқувват кардани ҳокимияти марказӣ саъю кӯшиши зиёде ба харҷ дод. Аммо шахсияти Убайдуллоҳон ва сиёсати дохилии ӯ ноҳаққона солҳои дароз аз доираи диққати муҳаққиқон берун монда буд. Дар бораи ӯ ҳатто чунин тавсифоте аз қабилӣ зайл ба асарҳои тадқиқотӣ роҳ ёфта, маъмул гардида буданд, ки бо онҳо розӣ шудан душвор аст: Убайдуллоҳон «барои ҳокимияти мутлақа саъй менамуд, вале азбаски як марди мутақаббир ва худписанде буда, бо мардум дуруст муомила карда наметавонист, дар амал бозичаи дасти амирон гардид»¹⁰. Ин қабил таассурот аз он сар задааст, ки манбаъҳои хаттии он замон қомилан ба тасвири муфассали низоъҳои байнихудии хонадонҳои салтанатӣ бахшида шуда, дар онҳо роҷеъ ба дигар ҳодисаҳои даврон фақат сатрҳои ҷудогона ва далелу ишораҳои ғайримустақим дучор менамоянд.

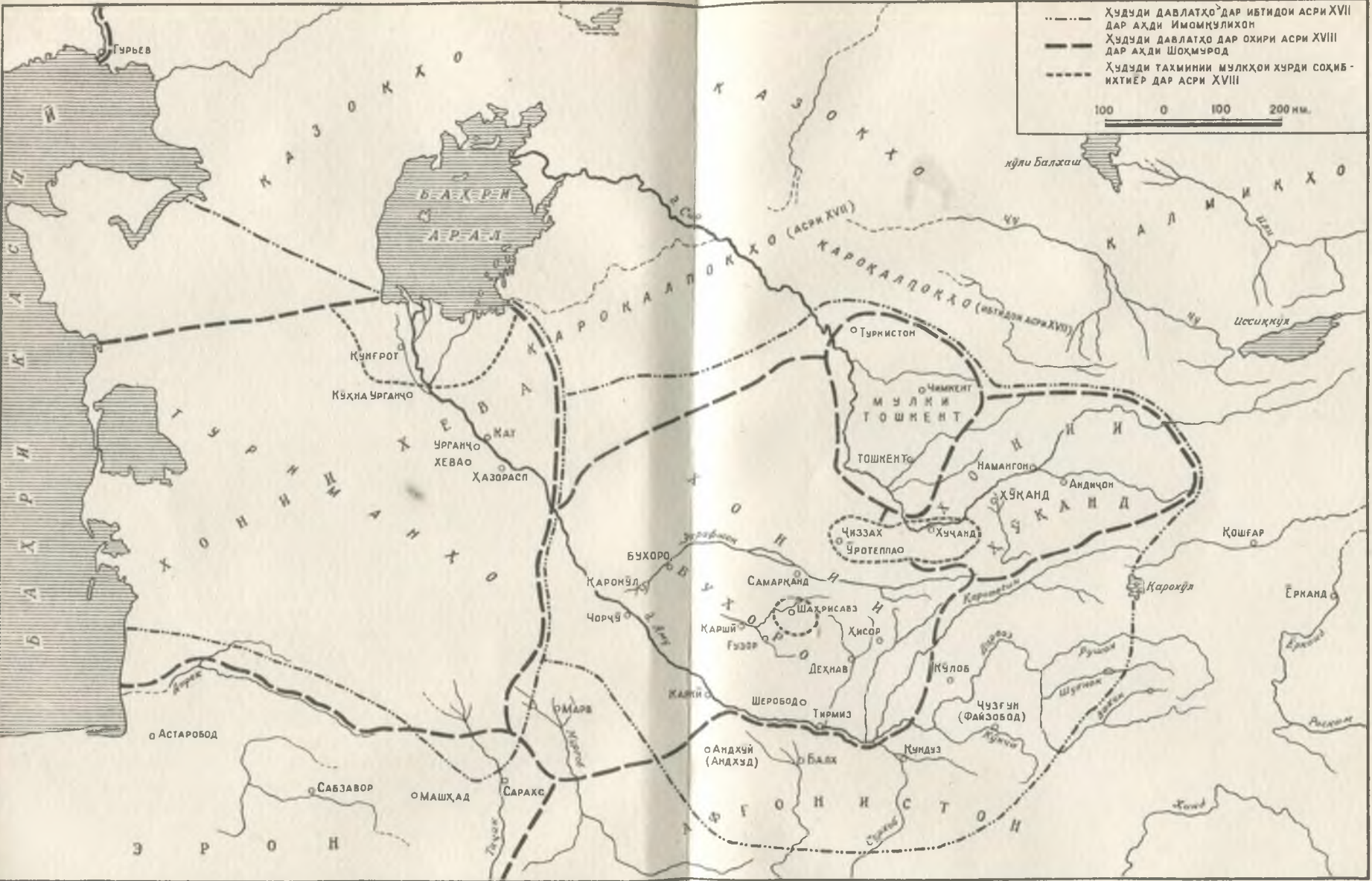
Мадрақҳое, ки сиёсати дохилии Убайдуллоҳонро бештар баён менамоянд, дар «Убайдуллонома»-и Мирмуҳаммадамини Бухорӣ мавҷуданд.¹¹ Муқоисаи ин мадрақҳо бо бозёфтҳои сиккашиносии нӯшон дод, ки чидду ҳақди Убайдуллоҳон дар роҳи марказонидани давлат аз маромноктарин амалиёт дар тамоми давраи салта-

¹⁰ «История народов Узбекистана», т. 2, 1947, с. 90.

¹¹ Ин мадрақҳо аз тарафи муаррихон таҳлил ва таҳқиқ шудаанд, ҳарчанд ки на ҳамеша фаҳмиш ва арзишдиҳии онҳо яқсон аст. Ниг.: Чехович О. Д., 1954, с. 68—69; 1959, с. 208 ва давомаш; Давидович Е. А., 1964, с. 148—156; Абдураҳимов М. А., 1966, с. 136 ва давомаш.

- Худуди давлатҳо дар ибтидои асри XVII дар аҳди Имомқулихон
- Худуди давлатҳо дар охири асри XVIII дар аҳди Шохмурод
- Худуди тахминии мулкҳои хурди соҳибихтиёр дар асри XVIII

100 0 100 200 км.

нати сулолаи Ҷониён ба шумор меравад, ин тамоюл ба фаҳмиши хеле возеҳу равшани хусусиятҳои тартиби нируҳои табакоти асосӣ ёфта, на ҳамеша пайгириона бошад ҳам, бо азм ва қатъияти тамои зуҳур мекард. Агар вай муваффақият пайдо накарда бошад, пас сабаби асосӣ ин аст, ки дар он вақт барои марказонидани давлат ҳанӯз шароит ва заминаи мувофиқ фароҳам наомада буд.

Ба Убайдуллоҳон аз Субҳонқулиҳон вазъияти сахте ба мерос монд. Амирон — сардорони тоифаҳои ўзбек худро тамоман соҳибихтиёр ҳис мекарданд. Маъмулан, онҳо ҳокими ҳамон шаҳру ноҳияе буданд, ки таъмини маишати тоифаашонро дар зимма дошт. Онҳо дар қаламрави худ замин харида, ба заминдори қалон табдил меёфтанд ва ҳамчун хоҷагони соҳибихтиёр амал менамуданд. Аксари амирон ба ҳамқабилаҳои худ такя карда, ҳокимияти марказиро тамоман ба эътибор намегирифтанд. Онҳо байни худ хусумат мепарвариданд, гуруҳҳо ташкил медоданд, баъзан ошкоро ҳокимияти хони Бухороро эътироф намекарданд. Убайдуллоҳонро на сармоя буд ва на қўшуни кофӣ, ки ба сари худ зидди ҷудоноҳии ин феодалон мубориза барад. Ба ин сабаб ў маҷбур буд, ки дар мубориза ба муқобили як амир аз пуштибонии амири дигар истифода намояд. Аммо, воқеан, дар ҷуниб мавридҳо ба вай на ҳамеша амалӣ намудани ниятҳои худ муяссар мегардид. Аксар вақт амире, ки ба ў такя мекард, бо ҳар баҳона аз ҷангидан сар мекашид ва ба ҳамин сабаб ҷанд дафъа қувваи ҳарбии Убайдуллоҳон ба шикаст дучор шуда буд. Гоҳо ҷуниб ҳодиса ҳам рӯй медод, ки дар вақти юриш қисме аз амирон бо қўшуни худ пас мегаштанд ва ё ҳатто ба тарафи душман мегузаштанд. Вазъияти Убайдуллоҳон бисёр мураккаб буд ва ҳар гоҳ ба вай лозим меомад, ки барои ҳалли мушкилот тадбирҳои гуногун андешад. Ў кўшиш мекард, ки байни амирон муҳолифат пайдо шавад ва онҳо бо ҳам ҷангида, якдигарро заиф гардонанд. Ва ў дар ин кор аз худ маҳорати баланде нишон медод. Вале ин ягона ва асоситарин равиши ҳаракати ў набуд. Мадрақҳои ҷудогонаи ба ҳам овардашуда нишон медиҳанд, ки Убайдуллоҳон як системаи томи тадбиротеро пешбинӣ карда будааст, ки аз як тараф ба мустақкам сохтани пояҳои иқтисодии давлати ў ва аз тарафи дигар ба роҳи аз ҷиҳати иқтисодӣ ва сиёсӣ заиф гардонидани амирон нигаронида шудаанд.

Синфи феодалон яқсон набуд. Дар ин вақт ду гуруҳи асосӣ: гуруҳи амирон ва умуман феодалони болонишини тоифаҳои ўзбек ва гуруҳи ашрофи қадимӣ, маъмурон, феодалони заминдор, табақаи фавқонии тоҷирону қосибон арзи вуҷуд мекард. Ҷангҳои байнихудии амирон на фақат оммаи халқро хонабардӯш месохтанд, балки ба маҷзиатҳои ҳамин гуруҳи дуввуми синфи феодалон низ зарар мерасониданд. Аз ин сабаб намояндагони ин гуруҳ тарафдори қувват гирифтани ҳокимияти марказӣ буданд.

Феодалони рӯхонӣ ҳам ба ҳамин вачх аксар вақт ҳукумати марказиро пуштибонӣ мекарданд. Аммо гурӯҳи дуввуми феодалон, ки Убайдуллоҳон ба онҳо такъя менамуд, яклухт ва муттаҳид набуд. Намояндагони ҷудогонаи ин гурӯҳ хусусан дар ҳамон ноҳияҳое, ки амирон иқтидори бештар доштанд, гоҳо, бараксе, амиронро ғимоя мекарданд. Мардуми захматкаши шахру дехот, ки аз ҷангу низоъҳои муттасили байниҳудии феодалон ба холи табоҳ афтада буданд, ба тарафдории ҳокимияти марказӣ ва зидди амирони исъёнкор сар мебардоштанд.

Убайдуллоҳон, агарчи на ҳамеша амали собитқадамона дошт, ин авзоъро хуб ба ҳисоб мегирифт. Ӯ беш аз ҳама ба ҳамон гурӯҳи синфи феодалон, ки ба мустақкам гардидани ҳокимияти марказӣ ва барҳам хӯрдани ҷангу низоъҳои байниҳудӣ манфиатдор буданд, такъя мекард. Муҳимтарин ҷузъи сиёсати дохилӣи Убайдуллоҳон кӯшиши аз ҳисоби сипосгузори худ ба вучуд овардани як дастгоҳи нави маъмурий буд. Муаррихи вақт Мирмуҳаммадамини Бухорӣ ошкоро шаҳодат медиҳад, ки Убайдуллоҳон ба умури идора фарзандони касибон ва тоҷирон, одамони «пастана-саб» ва «бекас»-ро ҷалб менамуд.¹²

Албатта, лавҳаи зерин як ҳодисаи тасодуфӣ нест: вақте ки кӯшуни Бухоро ба наздикии Балх расид, Убайдуллоҳон фармони махсус баровард, ки киштзори мардумро поймол нақунанд ва ба аҳолии ягон зараре нарасонанд. Ӯ дар яке аз дехот қароргоҳи худро сохта, арзиши киштҳои аз тарафи аскаронаш поймолшударо пардохт. Аз ин ошкоро ҳувайдост, ки Убайдуллоҳон барои ба тарафи худ кашидани аҳолии оддӣ саъю кӯшиш менамуд. Чунон ки хотирнишон гардид, дар асрҳои XVII—XVIII оммаи халқҳои Осиёи Миёна хеле фаъол шуданд ва онҳоро дар муборизаи зидди амирони саркаш ба худ муттафиқ гардонидани хон барояш манфиати зиёде меовард.

Тадбироти Убайдуллоҳон чӣ навъ сурат мегирифт? Муносибати ӯ бо амирон душманона ва муборизахоҷаш бо онҳо рӯйро ба ошкоро буд. Инро сарчашмаи номбурда низ тасдиқ мекунад. Ӯ ба ҳамон амироне, ки такъя мекард, пулу мол ва замин ҳадъя менамуд, вале аслан баробари ба сари ҳокимият омаданаш ба амирон аз ҷиҳати иқтисодӣ фишор расонид ва дар ин роҳ аз камтарин ҷизҳо низ ҳазар накард. Масалан, бисёр аҷиб аст, ки вай ба душманони сиёсии худ ба арзиши дахчанд фуруҳтани «ҳадъя»-ро чорӣ намуд. Сарчашма шаҳодат медиҳад, ки «ба ўзбекони бечора тоби нафаскашӣ ҳам намонд».¹³ Вале кори аз ин ҳам ҷиддитаре, ки ӯ анҷом дод, аз байн бурдани як қисми заминҳои таиҳо буд. Вай амалан номумкин будани бе ҳеҷ асос кашида гирифтани за-

*

¹² Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 220, 223.

¹³ Ҳамон асар, с. 227.

минҳои танхохро дарк карда, як тадбири маккоронае ба кор бурд. У ин заминхоро ба моликияти комили муқаррабон ва маъмурунаш дод (яъне, албатта, фуруҳт). Дар амалӣ намудани ин сиёсати худ вай аз ҳамон гурӯҳи синфи феодалон, ки манфиатдори мустаҳкам шудани ҳокимияти ӯ ва афзудани нуфузи худ буд, пуштибонӣ меид. Ин тарзи мусодираи танҳо ҳамчунин зиддияти байни ду гурӯҳи синфи феодалонро тунду тез мекард.

Убайдуллоҳон боз як манбаи афзоиши даромади хазинаи давлатро дар барҳам додани масунияти хирочи заминҳои мулк дид. Ин тадбири хеле ҷасурона ва шояд хатарноке ҳам буд, зеро аз байн бурдани масуният ба манфиатҳои ҳамон гурӯҳи ӯро тарафдорикунандаи синфи феодалон зарарҳои ҷиддӣ ворид меовард. Аз эҳтимол дур нест, ки Убайдуллоҳон ин тадбирро нисбат ба ин гурӯҳ интихобан татбиқ наемуд. Аз ҷумла маълум аст, ки ӯ масунияти хирочи бузургтарин феодалони рӯҳонии Осиёи Миёна — шайхони Ҷӯйбориро бекор карда буд.

Убайдуллоҳон дар бобати инкишофи тиҷорати байналхалқӣ низ ҷораҳои дид. Дуруст аст, ки ривочи тиҷорати беруна ба манфиати савдогарони маҳаллӣ набуд. Пеш савдогарони Бухоро молҳои хориҷиро якбора мехариданд ва пулашро баъдтар, пас аз фуруҳта шудани мол мепардохтанд. Ин муомила барои тоҷирони хориҷӣ бисёр ноқулай буд. Илова бар ин, мувофиқи шарият, моли фуруҳтаро дар давоми се сол баргардондан имкон дошт. Дар аҳди Убайдуллоҳон ҳукумат дар ин масъалаҳо ба нафъи тоҷирони хориҷӣ кор кард, зеро мебонист ин тадбир вуруди молҳои хориҷиро афзунтар созад ва ба ин васила даромади хазина низ зиёдтар шавад.

Убайдуллоҳон ба ислоҳоти пул умеди калон баста буд.¹⁴ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ ба сабаби вуқуфи комил надоштан аз ҳақиқати ҳол навиштааст, ки сабаби гузаронидани ислоҳоти пул таъмоман ҳолӣ шудани хазинаи давлат буд. Хонҳои сулолаи Ҷониён дар зарфи асри XVII сикказаниро ҳамчун манбаи даромад дониста, муттасил пул мебароварданд. Онҳо иёри пулро гоҳ паст ва гоҳ баланд намуда, дар охири асри XVII зарби сиккаҳо ба дараҷае расониданд, ки дар тангаҳо ҳамагӣ 22,5% нуқра монда буду ҳалос. Убайдуллоҳон бошад пулҳои баровард, ки иёрашон хеле баланд буд, яъне тангаҳо 35% нуқра доштанд. У дар давоми ҳафт сол, дар ҷӣ вазъияте ки бошад, ба тағйири пул ҳамчун манбаи даромад роҳ надод. Инро бо ду сабаб тавзеҳ додан мумкин аст: аз як тараф, ӯ сиккаҳо вайрон накард, чунки ин бар зарари ҳамон гурӯҳи синфи феодалон мебуд, ки ба онҳо такя мекард; аз тарафи дигар, чунон ки маънии ислоҳоти соли 1708 собит намоянд, ӯ ин манбаи даромадро, бидуни ба қисматҳо ҷудо ва па-

¹⁴ Давидович Е. А., 1964, с. 135—147.

роканда кардан, «эҳтиёт менамуд», то ки дар як фурсати муносиб якбора даромади калонеро ба даст оварад.

Соли 1708 пулҳои дар хазина буда дубора сикка зада шуданд: аз ҳар тангаи кӯҳна чор тангаи нав ба вучуд оварда шуд, ки ҳар кадоми он 9% нуқра дошт. Пас аз ин эълон карда шуд, ки минбаъд иқтидори хариди пулҳои нав (9% нуқра) ва пулҳои кӯҳна (35% нуқра) баробар хоҳад буд. Агар таври дигар гуём, Убайдуллоҳон хост дорони хазинаро якбора чор мартаба афзояд. Чунин ҳодиса ҳеҷ вақт рӯй навода буд. Одатан иёри нуқраро 5—10% поин мефуруварданд. Убайдуллоҳон ба чунин тадбири ғайримуқаррарӣ чуръат намуда, зоҳиран, гумон дошт, ки барои самаранок мубориза бурдан бар зидди амирон воситаҳои кофиро ба даст меорад ва аз ин рӯ чони худро ба хатар андохта, кадам ба ин роҳ гузошт. У бояд мефаҳмид, ки воқеан ҳам чони худро ба хатар меандозад, зеро тавассути ин ислоҳот, бигзор муваққатан ва бо ниятҳои нек бошад ҳам, на фақат душманонашро, балки муттафиқонаш: халқ, табақаи фавқонии феодалону тоҷирон, ҳамаи онҳоеро, ки дар даст пул доштанду аз ислоҳот манфиатдор буданд, ғорат мекард.

Дар Бухоро кори савдо қатъ гардид. Тоҷирон ва қосибони шаҳр дукону корхонаҳояшонро бастанд. Ин воқеа вазъияти камбағалон ва гуруҳҳои меҳнатии аҳолиро бисёр танг кард. Дар бозор чизе ёфт намешуд. Ин аҳвол норозигии умумро ба вучуд овард. Тудаҳои мардуми шаҳр, аксаран одамони бенаво шӯриш бардошта, ба таҳдид ва фаръёд ба арк ҳучум карданд ва ба ҳолати аввала овардани вазъияти шаҳро талаб намуданд. Шӯриши халқ охир фуру нишонда шуд, чанд кас ба қатл расид. Вале ин шикасти тамои набуд. Убайдуллоҳон ба созиш маҷбур гардид ва маънии ислоҳотро тағйир дод. Акнун пули кӯҳна на ба як, балки ба ду пули нав баробар карда шуд (ва ин қоида солҳои дароз, ҳатто баъд аз сари Убайдуллоҳон ҳам боқӣ монд). Ба ин тариқа, дорони хазинаи Убайдуллоҳон на чор мартаба, балки фақат ду маротиба афзуд. Ислоҳот он даромадеро, ки интизор мерафт, оварда натавонист, вале ҳамаи онҳоеро, ки пештар Убайдуллоҳонро тарафдорӣ мекарданд, ба душмани ӯ мубаддал сохт. Ин буд, ки дар сӯёсати дохилӣ имкони анҷом додани ягон кори мусбати ба назар намоёне фароҳам наомад.

Дар ин вақт мубориза, нобоварӣ ба якдигар, хусумат ва адоват парваридан ба ҳам хеле авҷ гирифт. Душманӣ то дараҷае расид, ки ҳангоми яке аз суиқасдҳо дар соли 1711 Убайдуллоҳон кушта ва дарбори хонӣ тороҷ карда шуд.

Пас аз ҳалокати Убайдуллоҳон бародараш Абулфайзхон (1711—1747) ба тахт нишаст. Дар замони ҳукмронии ин охири намоёндаи асосии сулолаи Чониён ҳукумати марказӣ иқтидори худро тамоман аз даст дода, давлати хонӣ ба қисмҳои мустақили ҷудо-

гона таксим мегардад. Корҳои мамлакатдорӣ тақрибан ба кулӣ ба ихтиёри Муҳаммадҳакимбии атолиқ мегузарад, ки уро саркардагони тоифаи манғит пуштибонӣ мекарданд.

Баъдҳо дар натиҷаи норизоияти аъёну ашроф Муҳаммадҳакимбӣ аз мансабҳои баланди дарбор дур карда, ба Қаршӣ фиристода мешавад. Сафири давлати Рус Флорно Беневени аз харчумарче, ки он вақт дар дарбори Абулфайзхон ҳукмфармо буд, сухан меронад. Умури идораи давлат ба дасти амалдорони ҳарис ва ҷоҳталаб мегузарад. Онҳо барои савдо дар бозорҳои Бухоро ҳуқуқи номаҳдудеро соҳиб шуда, мувофиқи табиӣ худ мардумро ғорат менамуданд.

Ин ҳама задухӯрдҳои байниҳудии хонҳо ва бедодгарҳои беамсоли феодалон аз ҳаёти пурмашаққати халқҳои Осиёи Миёна дар аҳди ҳукмронии Ҷониён шаҳодат медиҳанд.¹⁵

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Вазъи хоҷагӣ. Даромади замин. Андозҳои шаҳр

Чунон ки аз гуфтаҳои боло маълум гардид, ҳукумати марказӣ дар воқеъ иқтисодии қиддие нашофт. Ҷониёнро ҳатто расман дур пойтахт буд — Бухоро ва Балх. Дар Бухоро ҳуди хон нишаста, дар Балх валиаҳдаш ва ё атолиқ ҳукмронӣ мекард. Маъмулан, хонҳои ин сулола тамоман ба аъёну ашрофи феодалии қабила, ки амалан зимомии ҳукмронии мамлакат дар дасти онҳо буд, вобастагӣ доштанд. Дар ин давра ҳуқуқи атолиқҳо ва қудрату ихтиёри ашрофи тоифавии ўзбек назар ба давраи Шайбонийн бағоят афзуд. Умури идораи қомилан ба дасти онҳо гузашт, мансабҳои муҳимро дар дастгоҳи давлат онҳо ишғол намуданд.¹⁶

Қувват гирифтани иртиқҳои феодалий, парокандагии сиёсӣ, ҷангҳои пайдарпаи дохилӣ, ҳолӣ мондани шаҳрҳо, аз молиёти ниҳоят зиёд ва бочу хирочи доимӣ хонавайрон шудани аҳолии муқимӣ, аз тохтутозҳои ҳокимони гуногун ҳароб гардидани воҳаҳо ва ба ғорат рафтани қорвонҳои тичоратӣ — ин ҳама хусусияти ҳосили ин давраи мавриди таҳқиқи мост. Ба ҳамин сабаб аст, ки дар асри XVIII дар сарзамини Осиёи Миёна, алалҳусус дар вилоятҳои марказии он таназзули амиқии иқтисодӣ рӯй дод. Хоҷагии кишлоқ ақиб рафт. Шабакаи обёрӣ кам шуд.¹⁷ Нон намерасид. Яке аз

*

¹⁵ Расман сулолаи Ҷониён мавҷудияти худро то соли 1785 давом дод, вале охири намояндани ин хонадон Абулғозӣ ҳамчун хон ягон эътиборе пайдо карда натавоноист.

¹⁶ Дар бораи сохти идороти давлати Ҷониён. ниг.: Бартольд В. В., 1964 и, с. 388 ва давомаш; Семёнов А. А., 1948 а. с. 137 ва давомаш.

¹⁷ Абдураҳимов М. А., 1966, с. 260.

шоҳидони ин вазъият, сафири подшоҳ Алексей Михайлович Борис Пазухин навиштааст: «Дар Бухоро, дар Балх ва дар Хева галларо бисёр намеранд, аз ин рӯ то охири сол галлаи онҳо кам мемонад ва он ҳам дар баъзе хонаводаҳо»¹⁸. Тамоми як ноҳия ва вилоятро фаро гирифтани гуруснагӣ ходисаи муқаррарӣ гардида буд.

Меъёри расмии даромади солиёнаи феодал аз замин мисли пештара (0,3 хиссаи ҳосил) боқӣ монда бошад ҳам, дар амал хеле зиёдтар аз он ситонида мешуд. Феодал метавонист ин оидотро чанд, сол пештар бигирад ва ё худсарона ҳаҷмашро зиёдтар кунад. Масалан, дар замони Субҳонкулихон онро ҳафт карат зиёд ситонида буданд! Ба зами ин, боз анвои мухталифи бочу хирочҳои дигар вучуд дошт ва сунистифодаҳои амалдорон аз ҳад гузашта буд. Малехо дар хусуси пешакӣ аз аҳолии гирифта шудани андози ҳафтсола сухан ронда менависад: «...агар шахсеро як танга додан лозим буд, ҳафт танга мегирифтанд. Ҳафтодчанд ба қалами девониён ва арбоб харочот мебаромад»¹⁹. Бояд қайд кард, ки андози даромад (молу ҷихот, хироч) на фақат аз заминҳои давлатӣ зиёд мешуд, балки мувофиқан хиссаи давлат аз даромади солиёнаи заминҳои милк, ки ин навъи хирочро милкони меғуфтанд, низ меафзуд. Бар тибқи шаҳодати яке аз сарчашмаҳо, аз заминҳои милк милкони гуён чандон меситонданд, ки соҳибонаш ин заминро муфт диҳанд ҳам, касе намегирифт. Зоҳиран, дар ин ҷо сухан на он қадар аз феодалони милкдор балки аз он гурӯҳи деҳқононе меравад, ки замини милк дар онҳо ханӯз боқӣ монда буд. Процесси камшавии милкҳои ин гурӯҳи нисбатан имтиёзноки деҳқонон дар асри XVI ҳам ба назар мерасид, вале дар замони Ҷониён алалхусус дар вилоятҳои марказии Осиёи Миёна ин қабил соҳибони милк тамоан хонахароб гардиданд.

Дар натиҷаи зулму истисмори бераҳмона ва хирочу молиётситониҳои аз ҳад афзун деҳқонон чунон ҳам ба фақирӣ ва нотавонӣ афтоданд, ки дар ибтидои асри XVIII ҳукумат дигар ба зиёд кардани андоз ва ё ҷорӣ кардани ягон андози нав ҷуръат накард. Дар «Убайдуллонома» ошкоро гуфта мешавад, ки ин роҳи даромади ҳазина бурида шуд, зеро хавфи ҷунбиши қалоне таҳдид менамуд.²⁰

Деҳқонон умуман аз ҳар тараф ба ҳамлаву фишор дучор мешуданд. Хоҷагии онҳоро на фақат ғоратгарҳои хангоми ҷангҳои доғилӣ рӯйдода, на фақат андозҳои миёншикан хароб мекарданд. Ҳамчунин як процесси амиқи иҷтимоӣ — барҳам додани бақияҳои обшона, кам кардани гурӯҳи деҳқонони дар замини ҷамоат кор-

*

¹⁸ Пазухин Б., 1894, с. 61.

¹⁹ Мирзоев А. М., 1954, с. 17.

²⁰ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 157.

кунанда ва зиёд намудани гурӯҳи деҳқонони иҷоранишини оа амал меомад. Чунон ки дар боло хотирнишон гардид, замини ҷамоатро лоақал чунин як афзалияте буд, ки деҳқонро дар ҳар 2—3 сол иҷора гирифтани замини нав лозим намеомад. У ҳақ дошт дар замини ҷамоа тамоми умр кор кунад (ва кори худро ба авлодонаш боқӣ гузорад).

Қосибон ҳам аз тарафи феодалони калону хурд ҳар навъ зулму ҷавр медиданд. Ба касбу тиҷорат худсарона ҳар гуна боҷ ва аворизоти зиёде андохта мешуд ва, ғайр аз ин, барои хону амир фиристодани пешкашҳои гаронбаҳо ҳатмӣ буд. Дар натиҷаи бедодгариҳои феодалон ва набудани ҳеҷ як замонат барои моликияти хусусии қосибон ва тоҷирон ба ҳар тараф парешон гардидани аҳолии ҳатто марказҳои шахрии қадим ба амал меомад.

Ҳуқмронони давлати хонӣ аз тарси ин, ки берун овардани сарватҳои зеризаминӣ боиси ҳучуми ҳамсояҳои ҳарис хоҳад шуд, қандани қонҳои манъ қарданд ва ба ин сабаб саноати истихроҷи маъдан дар ин давра аз тараққиёт бозмонд.

Ба дасти феодалон ҷамъ шудани моликияти замин

Дар айни замон ба дасти феодалони калони ҷудогона ва шайхони бонуфуз ҷамъ шудани мулк ва сарватҳои замин ба вуқӯъ меомад. Алалхусус амирони тоифаҳои ўзбек дар аҳди салтанати Қониён ба заминдорони хеле давлатманд табдил ёфтанд. Инак, чанд мисол. Чунон ки аз санадҳои расмӣ маълум мегардад, Ялангтушбӣ хусусан дар вилояти Самарқанд, ки қандин сол (дар нимаи аввали асри XVIII) дар он ҷо ҳуқмронӣ қардаст, масоҳати беҳадду қанори заминҳои қиштро ба даст дароварда буд. Хонҳои сулолаи Қониён, ба зами ин, заминҳои ўро аз пардохти ҳиссаи давлатии даромади солиёна «озод» қарданд. Аз амирони ўзбек Оллоҳбердибӣ ва писараш Оллоҳёрбӣ ҳам заминҳои ниҳоят зиёде доштанд. Онҳо саъй мекарданд, ки заминҳои дар ҳар ҷо парокандаи худро ба як ҷо ҷамъ оваранд, ба ин мақсад ҳатто заминҳояшонро иваз менамуданд.²¹ Бузургтарин моликони замин ҳамон шайхони Қўйборӣ буданд. Дар шароити мураккаби замон, ки ҳукумати марказӣ дигар аз онҳо пуштибонӣ қарда наметавонист, чунон ки дар давраи Шайбониён буд, ва аъёну ашрофи қабила ба дорони онҳо қашм медушанд, шайхи қўйборӣ Тоҷиддин ба ин нигоҳ нақарда ба ҳар ҳол заминҳои бе ин ҳам беҳадду ҳисоби худро боз ҳам меафзуд.²²

Аъёну ашрофи феодалӣ ва сарқардаҳои ҳарбӣ мисли пештара

²¹ Чехович О. Д., 1954, б. с. IX—XII.

²² Иванов П. П., 1954, с. 68—80.

ба номи суюргол ва тапхоҳ подош мегирифтанд. Пазухин кайд мекунад, ки «тамоми деҳаҳо барои мавочиби аскарон ва ҳар гуна мансабдорон таҳсис ёфтааст».²³ Ғайр аз ин, дар аҳди ҳукмронии Ҷониён хеле зиёд ва ба ҳаҷми калон на фақат заминҳои давлатӣ, балки ҳиссаи давлат аз даромади солиёнаи заминҳои милк низ ба тариқи хизматона бахшида мешуд. Ин дар байни шахсони гуногун, ки аз даромади замин ҳиссаҳои гуногун доштанд, чунон муносибатҳои мураккаб ба вуҷуд овард, ки дар асрҳои XVII—XVIII, чи навъе ки муҳаққиқон дуруст кайд кардаанд, ҳатто истилоҳоти санадҳои расмӣ тағйир ёфт. Дар васиқа, вақфнома ва дигар санадҳо ҳангоми тавсифи заминҳои милк акнун диққати асосӣ ба дуруст муайян кардани ҳиссаи даромаде, ки харидор ва ё идораи вақф бояд мегирифт, дода мешуд.²⁴

Лекин ба дасти феодалони калон чамъ шудани замин на фақат аз ҳисоби подошҳо, балки бо роҳи хариди замин низ сурат мегирифт, ки ин чиҳати хоси ин давра ба шумор меравад. Баъзе феодалҳо заминҳояшонро ба дараҷае муттаҳид мекарданд, ки дар ниҳояти қор молики заминҳои як ноҳияи тамоми мегардиданд. Бониси тавачҷӯҳ аст, ки бештар заминҳои давлатӣ ба фуруш мерасиданд. Ба ин санадҳои расмӣ ҳам гувоҳӣ медиҳанд.²⁵ Холӣ шудани хазина хонҳои Бухороро зуд-зуд ба фуруштани замин водор мекард ва, илова бар ин, як қисми заминҳо ба тариқи подош тақдир карда мешуд. Ҳамаи ин амалҳо, мисли асри XVI, дар қозихонаҳо ба расмӣ тартиб мефаромаданд.

Акнун дар байни давлат ва шахсони ҷудогона тақсим шудани заминҳои милк (яъне қисман ба заминҳои давлатӣ ва қисман ба милкҳои холис мубаддал гардидани онҳо) хеле босуръат ба вуқӯъ мепайваست. Ин, албатта, фаҳмоист. Аз тарафи давлат беш аз пеш афзудани истисмор вазъияти феодалӣ милкдорро хеле номуқоид мекард. Бинобар ин ӯ доштани миқдори камтари замин — милки холисро, ки худ ихтиёрдори қомил бошад, авлотар медонист. Дар чунин ҳолат даромади ӯ ба он, ки давлат аз деҳқон чӣ қадр меситонад ва оё ӯ аз хоҷагии харобшуда ҳиссаи ҳудуро рӯёнида метавонад ё не, ҳеҷ алоқае пайдо намекард.

Пас, ба дасти феодалони калон, хусусан аёнӣ ашрофи тоифаҳои ўзбек чамъ шудани заминҳои хусусӣ ва инъомӣ, аз ҳад гузаштани истисмори деҳқонон, ба таври оммавӣ муфлис гардидани деҳқонони милкдор, торафт кам шудани деҳқонони замини ҷамъат, афзудани замини милки холис, босуръат «парокандашавии» милкҳои феодалӣ, ба феодалон фуруштани заминҳои давлатӣ, ба амлоки шартӣ тақсим карда додани заминҳои давлатӣ ва милкӣ

*

²³ Пазухин Б., 1894, с. 61.

²⁴ ИТН, II, 2, с. 37.

²⁵ Чехович О. Д., 1954 б, с. XV—XVIII.

(аслан ҳиссаи давлат аз даромади замини милк), инъом кардани заминҳои давлатӣ ва ғайра аз хусусиятҳои махсуси асрҳои XVII—XVIII ба шумор мераванд. Дар натиҷа барои хазинаи хон доимо пул намерасид, зеро манбаи асосии даромад, ки андози мадохили замин буд, торафт кам шуда, ниҳоят бо сабабҳои боло қариб аз байн рафт. Дар ин хусус сарчашмаҳои гуногун гоҳ бавосита ва гоҳ бевосита шаҳодат медиҳанд. Мо дар ин ҷо фақат бо овардани гуфтаҳои ду нафар шоҳид, ки дар вақтҳои гуногун ба Бухоро сафар карда, вазъиятро бо чашми худ дидаанд, иқтифо мекунем. Б. Пазухин (1669): «Андӯхтаҳои пулии давлати онҳо дар хазинаи подшоҳӣ кам аст, зеро ҳамаи деҳқадаҳо ба тариқи инъом дар байни саркардаҳо ва мансабдорони гуногун тақсим шудаанд, барои заруроти шоҳон аз зарби сикка ва боҷу хироч пуле дар хазина фароҳам меояд; боз бо ин ҳама зарурот то охири сол чизе боқӣ намонанд». Ф. Беневени: «Аз чеҳраи хон пайдост, ки дар умури идораи мулк мароми олие дар ўст, аммо чун хазина холист, ўро иқтидоре нест... Он чӣ оидоти хазина хоҳад буд, низ аз байн рафтааст».²⁶

Ин аст асоси иқтисодии торафт заиф гардидани ҳукумати марказӣ ва беш аз пеш қувват гирифтани феодалони калони соҳибхитӣ, алалхусус амирон — сардорони қабилҳои ўзбек.

Мавқеи феодалони рӯҳонӣ ҳам баланд гардид. Чунончи, дар вақтҳои гуногун шайхони тариқати дарवेशӣ дар Фарғона ва Тошкент ҳокимиятро ба дасти худ гирифта буданд.

Чунбишҳои халқӣ

Зулму ситами тоқатшикан ва истисмори бераҳмонаи феодалӣ, ҷангҳои дохилӣ ва факру гуруснагӣ норозигии омман халқро ниҳоятдараҷа зиёд кард. Ин буд, ки дар маҳалҳои гуногун дам ба дам шӯро ошӯбҳои халқӣ сар мезаданд.²⁷ Дар замони Абдулазизхон, ба қавли шоири ҳамзамони ў Сайиди Насафӣ, шӯриши қалоне дар деҳаи Даҳбеди Самарқанд рӯй дод. Шиддат ва вусъати ин чунбиши халқӣ ба дараҷае буд, ки ҳуди Абдулазиз бо лашкари зиёде омада, шӯриширо фуру нишонд ва Даҳбедро оташ дода, ба хок яксон намуд. Дар давраи ҳукмронии Субҳонқулихон ва ворисони ў ҳам муттасил шӯришҳои халқӣ ба амал меомаданд. Гоҳо аз ин чунбишҳои халқӣ феодалони ҷудогона барои расидан ба мақсадҳои шахсии худ истифода менамуданд. Масалан, боре ҳангоми ба Балх ҳучум кардани Субҳонқулихон тамоми

*

²⁶ Пазухин Б., 1894, с. 61; Беневени Ф., 1853, с. 373.

²⁷ Чехович О. Д., 1954, с. 63—71.; Абдурахимов М. А., 1956, с. 64—72; Чехович О. Д., 1959 а, с. 221—223; Давидович Е. А., 1964; с. 135—145; ИТН, П, 2, с. 44—47; «История Узбекской ССР», т. 1, 1967, с. 579—580.

аҳоли дар зарфи 21 рӯз қахрамонона чангида, шаҳро, ки ҳокими он Маҳмудбии атолик буд, аз бухориҳо ҳифз намуд.²⁸ Дар ин маврид ҳамаи табақаҳои чамъият муттаҳид гардида буданд, зеро ба ҳубӣ мефаҳмиданд, ки агар хон шаҳро ишғол наояд, ба таври ваҳшиёна мардумро қатлӣ қорат хоҳад кард. Аммо халқ аксар вақт ҳукумати марказиро тарафдорӣ менамуд, чунки ҷангу низоъҳои дохилии феодалӣ аҳоли ҳам шаҳр ва ҳам деҳтро хонахароб месохт.

Қиёми калонтарин ва зафармандонаи халқ соли 1703 дар Ҳисор ба вуқӯъ омад. Сабабгори он ҷанги байни ду феодал гардид: Муҳаммадраҳимбӣ бо лашкари Бухоро ба муқобили Уткан ном ҳокими яке аз қалъаҳои вилояти Ҳисор ҷанг сар кард. Вале лашкари Бухоро муваффақияте ба даст наоварда, ақиб нишаст ва мардуми Ҳисор дучори бедодгариҳои Уткан гардид. Аз низоъҳои хунини байни феодалон ба танг омада, аҳолии Ҳисор ба амирони Бухоро бо эътироз муроҷиат намуданд ва ҳимояти худро талаб карданд. Амирон бо вакилони халқ дағалона муносибат карда, ҳатто яке аз амирон ба сари онҳо шамшер кашид, вакилон ҳам даст ба сангу калтак бурданд. Воқеанигоре ин ҳодисаро чунин ба қалам овардааст:

«Умарои Бухоро (башитоб) аз қалъаи Ҳисор берун омаданд, сипоҳиёнашон ҳам дар ҳоле, ки (аз қиёми мардум) ба ваҳшат ва биму ҳарос афтада буданд, ба ишон пайравӣ карданд. Он гоҳ аҳолии Ҳисор, юзҳои кавми шодӣ, худро ба тороҷи хиргоҳу шомӣёнаҳои бухорӣёни шитобон фироркунанда дарандохтанд ва андаруни қалъа чунон талотубе барпо гардид, ки гӯё рӯзи ҳашр фаро расида»²⁹. Дар ин маврид манфиатҳои аҳолии муқими вилояти Ҳисор ва тоифаи юзи ўзбек ба ҳам мувофиқат намуд: халқ барои барҳам хӯрдани ҷангҳои феодалӣ дар сарзамини сар бардошт, юзҳо ҳаракати муваффақиятомези халқро тарафдорӣ карда, қори торумор намудани бухорӣёнро ба анҷом расониданд.

Шӯрише, ки соли 1714 дар Бухоро ба амал омада буд, бо марому хусусиятҳои худ аз дигар ҷунбишҳои халқӣ тафовут дошт. Як гуруҳ феодалони қабилаи кенагас бо сардории Иброҳим атолик ба мақсади иҷро кардани табаддулотӣ дарборӣ хост ба арқ дохил шавад. Халқ ба ҳимояи ҳукумат бархоста, дар шаҳр сангарҳо барпо намуд. Хамин тариқа, фақат тавассути кӯмаки мардум ба хон муяссар гардид, ки душманонашро нобуд созад.³⁰

Аммо, қабл аз ин, соли 1708 дар вақти эълони ислохоти пул халқи Бухоро, баракс, бар зидди Убайдуллоҳон шӯриш бардошт. Норозигӣ табақаҳои гуногуни чамъиятро фаро гирифта, аввал ба

*

²⁸ *Муҳаммадҷосуфи Муншӣ*, 1956, с. 162.

²⁹ *Мирмуҳаммадамини Бухорӣ*, 1957, с. 68.

³⁰ *Абдураҳмони Толеъ*, 1959, с. 60—63.

шакли муқобилати ғайрифазол зухур намуд: дукону корхонаҳо баста шуданд, кори савдо қатъ гардид, дар бозор чизе ёфт наме-шуд. Баъдҳо норизоияти мардум авҷ гирифта, ба як шӯриши ош-корон мардуми факиру бенаво фуру рехт. Ба қавли'яке аз муар-рихони онвақта — Мирмуҳаммадамини Бухорӣ шӯриш бераҳмо-на паҳш карда шуд, чанд касро ба дор кашиданд, ислоҳот юми-лан қорӣ гардид ва ҳама сари итоат фуруд оварданд.³¹ Чанд вақт таърихшиносон ин баҳои ғаразнокӣ шӯришро ғайританқидӣ қабул карда буданд. Таҳқиқ ва муқобилаи манбаъҳои саманди он давр нишон дод, ки ин чунбиши халқӣ муваффақияти қалоне пай-до карда будааст, ҳукумат аз он хеле ба ҳарос афтада, маҷбур шудааст, ки маънии ислоҳотро тағйир диҳад.³²

Дар нимаи аввали асри XVIII чунбишҳои халқӣ чунон бисёр сар мезаданд, ки ҳатто муаррихони дарбор, бигзор ғаразолуд ва рӯпӯшида бошад ҳам, аз зикри онҳо гурез надоштанд. Ғайр аз шӯришҳои номбурда, боз дар солҳои 1713—1714 дар Бухоро, соли 1713 дар Самарқанд, соли 1719 дар Балх, соли 1746 дар Тош-кент ва ғайра шӯру ошубҳои халқӣ ба вуқӯъ омаданд. Ҳарчанд муаррихони дарбор воқеияти чунбишҳои халқиро таҳриф кунанд ҳам, шубҳае боқӣ наместанд, ки дар шароити иртиҷо ва истиб-лоди феодалӣ оммаи халқҳои тоҷик ва ўзбек ба муборизаи зидди соҳти беҳуқуқиву ситамкорӣ, зидди чангҳои дохилии феодалӣ бармеҳостанд.

Касбу ҳунар, тиҷорат, муомилоти пулӣ

Дар давлати Қониён шароит барои тараққиёти касбу ҳунар ва тиҷорати дохилию хориҷӣ хеле номусоид буд ва ба қадри авҷ гирифтани низоъҳои салтанатталабӣ ва чангҳои феодалӣ боз ҳам бадтар мешуд. Баъзе шахру вилоятҳои тамоми чунон дучори то-роч ва харобӣ мегардиданд, ки пас аз ин муддати дуру дарозе ба худ омада наметавонистанд. Вале мардум малакаи касбӣ, пеша-варӣ ва ҳунари худро фаромӯш намекард: бе сабаб нест, ки дар як ҳуди Бухоро Сайидон Насафӣ беш аз дусад навъи касбу ҳу-нарро ном бурдааст. Харобии иқтисодие, ки чангҳои дохилӣ, тох-тутози хевагиҳо, ҳуҷуми тоифаҳои бодиянишин ва қўшунҳои аҷ-набӣ ба сари мамлакат меоварданд, ба инкишофи мўътадили ис-техсолоти молӣ ва тиҷорат ҳалал мерасонид. Қашшоқӣ, гурусна-гӣ, хонавайроншавӣ — ҳамаи ин боиси кам шудани харидорони мукаррари қолоҳои оддӣ мегардид. Сайидон Насафӣ, ки дар ай-ёми пири ба бофандагӣ машғул будааст, дар ашъори худ ба на-

*

³¹ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 159.

³² Давидович Е. А., 1964, с. 140 ва давомаш.

Будани харидор, тамоман аз равнақ бозмондани бозор дар охири
асри XVII ишорат мекунад.³³

Дар тахти гарди касодӣ шуд матоам поймол,
Рузгоре шуд хичолат аз дуқон бошад маро.

Е худ:

Гоҳе матон худ, ки ба бозор мебарам,
Домону остини харидор мекашам.

Вазъият дар нимаи аввали асри XVIII боз ҳам бадтар гардид. Дар натиҷаи тохтутозҳои муттасили ҳафтсолаи қазоқҳо (1723—1730) водии Зарафшон тамоман ба харобазор табдил ёфт. Қаҳтӣ ва гуруснагии саҳт сар шуд, касони аз ҷанги ин фалокат раҳоефта ба ҳар тараф фирор карданд, Бухоро ва Самарқанд беодам монд.³⁴ Аҳволи фақат он шаҳру вилоятҳое, ки аксаран дар гушаву канорҳои мамлакат воқеъ гардида, ба арсаи ҷангҳои домини феодалӣ, тохтутозҳои хевагиҳо ва ҳамлаи бодиянишинон мубаддал нашуда буданд, нисбатан беҳтар буд. Ба харобӣ рӯ ниҳодани ноҳияҳои марказии давлат ба тараққиёти онҳо ҳатто таъсири мусоид ҳам расонид, зеро қосибону ҳунармандон барои эмин мондан аз хавфу хатар ва пайдо намудани имкони кори осоишта марказҳои бузурги касбу ҳунар ва тиҷоратро тарк карда, ба ин гушаҳои дурдаст паноҳ мебуданд.

Вазъи умумии пулдорӣ ва сиёсати ҳукумат дар соҳаи пулбарорӣ ва гардиши пул низ барои касбу ҳунар ва тиҷорат номусоид гардид.³⁵ Ба болои душвориҳои аз хилаву найранги қурб ба миён омада, ки ҳанӯз дар асри XVI чун бори гароне бар души касбу ҳунар ва тиҷорат афтада буд, акнун босуръат вайроншавии сиккаҳои нукра зам шуд. Пулро аз омезаи нукраву мис зарб мезаданд, лекин миқдори мис торафт меафзуд. Ҳар бор, ки иёри пул паст мефуромад, хазина фоида мебудро аҳоли зарар меид. Аз ин рӯ аҳоли ба муқобили шикастани қурби пул фаъолона мубориза мебуд ва дар ин маврид манфиатҳои қариб тамоми табақаҳои ҷамъият ба ҳам мувофиқат менамуд. Аҳоли «пули асил»—пули маҳкаму устувор ва ҳамеша яххелаву баландиёрро мехост. Ин мубориза дар асри XVII гоҳо натиҷаи матлуб меод: аҳоли муваффақ мешуд, ки ҳукуматро ба баландтар кардани иёри пул водор намояд. Аммо дар чорьяки охири асри XVII зарби пули баландиёр тамоман қатъ гардид. Аҳоли агарчи мисли пештара барои «пули асил» муборизаи худро давом меод, вале барори он хеле кам ва ночиз буд: миқдори нукра дигар аз 35% баланд набаромад. Баъдтар, соли 1708, чунон ки дар боло оварда шуд,

*

³³ Мирзоев А. М., 1954, с. 77—78.

³⁴ Чехович О. Д., 1954, с. 72—73.

³⁵ Давидович Е. А., 1964, с. 100—134.

Убайдуллохон микдори нукраро дар сиккаҳои худ ба 9% фуруварда, боиси сар задани шӯриши халқ гардид, ки он қисман муваффақиятомез анҷом ёфт.

Вале ҳукумат аз кори пулбарорӣ на фақат бо чунин роҳи бевосита фоида ба даст мебаровард. Найрангҳое, ки дар бобати тағйири қурби пул қарда мешуд, чун бори боз ҳам гаронтар ба дӯши аҳоли меафтод. Дар аҳди Ҷониён ҳам, мисли асри XVI, ҳамаи пулҳои нукраро ба «пули нав» ва «пули кӯҳна» ҷудо мекарданд. Ҳукумат ҳар вақт ки хоҳад, «пули нав»-ро «кӯҳна» эълон менамуд, лекин иқтидори хариди пули «кӯҳна» дар бозор комилан ба иёри он вобаста буд. Чунончи, пулҳое, ки 60% нукра доштанд, вақти нав будани худ ҳамчун пули баландиёр бо нархи иҷборӣ гардиш мекарданд. Ҳамин, ки ин пулҳоро «кӯҳна» эълон карданд, феврал 40% иқтидори хариди он аз даст мерафт, яъне аҳоли дарҳол 40% зарар меид. Агар таври дигар гӯем, дар давоми асри XVII меъёри истифодаи зарби пул фавқулодда афзоиш ёфт ва ин ҳол вазъияти қосибону тоҷиронро назар ба он ҷӣ, ки Ҷенкинсон дар миёнаҳои асри XVI навишта буд, хеле вазнинтар намуд.

Аз ин ҳама ба таври равшан бармеояд, ки қосибон дар ин давра ҳоло тамоми хусусиятҳои пешаву ҳунари худро ҳифз карда буданд, вале шароити онвақта ба пешрафти касбу тиҷорат имкон намедод. Ин буд, ки ҳаҷми онҳо хусусан аз охири асри XVII сар қарда саҳт қоҳиш ёфт ва ин ба анвои молҳо низ бетаъсир намонд. Албатта, он навъи касбу ҳунар, ки маҳсулоти он ба хориҷ содир мешуд, як дараҷа вазъи беҳтаре дошт: талаботи беруна дар чунин шароити саҳт низ ба пешрафти истеҳсолот мусоидат мекард. Аз ин ҷиҳат муносибатҳои тиҷоратии торафт мустаҳкамшаванда ва вусъатёбанда бо Россия аҳамияти маҳсусе дошт.

Давлати Рус аз инкишофи тиҷорат бо Осиёи Миёна хеле манфиатдор буд ва барои он шароити мусоид фароҳам месохт. Ба савдогарони осийемиёнагӣ тадричан иҷозат дода шуд, ки дар тамоми шаҳрҳои ин мамлақати паҳновар тиҷорат кунанд. Хусусан пеш бурдани қорҳои савдо ба воситаи Сибирь имтиёзҳои зиёде дошт — дар ин ҷо аз тоҷирони Осиёи Миёна хеле кам боҷ мегирифтанд ва ҳатто аз баъзе молҳо аслан боҷ ситонда намешуд. Баъди ба вучуд омадани истеҳсоми Оренбург дар соли 1735 ба мақсади қалб қардани тоҷирони Осиёи Миёна чанд муддат дар ин ҷо савдои бе гумрук эълон қарда шуд.

Савдогарони Осиёи Миёна ба тарафи Россия бештар матоъ ва мансучоти пахтагӣ мебарданд. Аз дафтарҳои гумрукии тиҷоратхонаҳои Сибирь ва Аштархон метавон дид, ки ба он мамлақат ҷӣ андоза молҳои зиёде содир мегардидааст. Дар рӯиҳати муфассали ин дафтарҳо анвои мухталифи газворҳои истеҳсоли Осиёи Миёна, аз қабилҳои матои «зандонӣ» (себандӣ, дубандӣ, пурбейӣ,

бурматӣ), матоъҳои гулдор, хомсуф ва амсоли инҳо зикр ёфтаанд.

Як қатор мадрақҳо дар ин вақт ба сабаби нарасидани абрешими хом (ҳатто ба хориҷ баровардани он манъ гардида буд) ҳам аз ҷиҳати ҳаҷм ва ҳам аз ҷиҳати навъ коҳиш ёфтани истехсоли шохиворино нишон медиҳанд. Бад шудани шароити зиндагӣ теъдоди касонеро, ки ба парвариши кирми абрешим шурӯ доштанд, ҳамчунин талабгорино матоъҳои шоҳӣ ва шохиворино гаронбаҳоро беш аз пеш кам менамуд.

Чарм, баъзе навъҳои мӯйина, қолин ва ғайра аз молҳои асосии содиротӣ ба шумор мерафтанд. Анвои молҳои ба истилоҳ тичорати хонӣ, яъне он молҳои, ки сафирони тоҷир мебуданд, хеле зиёд ва гуногун буд. Азбаски талаботи давлати Рус нисбат ба молҳои Осиёи Миёна ҳамоно меафзуд, ҳаҷми ин молҳои содиротӣ ҳам бештар гардида, табиатан ба истехсолоти онҳо шароити мусоидтаре фароҳам меомад.

Истехсоли аслиҳачот ва умуман маснуоти фулузӣ ниҳоят дараҷа раванқ ёфт. Онҳо низ ба кишварҳои хориҷӣ содир мегардиданд. Баъзе намунаҳои олоии сафолии онвақта то замони мо расидаанд ва чунин ба назар мерасад, ки ғайр аз зарфҳои оддӣ ва муқаррарӣ, зарфҳои нафиси луобии мунаққаш низ истехсол мешудаанд. Дар асри XVII касбу ҳунари амалӣ низ аз раванқ намонда буд, махсусан хотамкорӣ, қошинкорӣ ва кандакорҳои рунгаҷ ва ҷӯб ба дараҷаи баланди тараққӣ расид. Аммо дар асри XVIII талабот нисбат ба осори ҳунари амалӣ тақрибан қатъ гардид.

Дар соҳаи тичорати хориҷӣ мавқеи муҳимро муомилоти савдо бо давлати Рус ишғол менамуд.³⁶ Чунон ки хотирнишон гардид, ба ин мамлакат молҳои хеле зиёд ва гуногуннавъи Осиёи Миёна бурда мешуд. Дар ин ҷо бояд илова кард, ки тоҷирони Осиёи Миёна роли миёнаравиро ҳам бозӣ мекарданд: онҳо ба Россия на фақат молҳои худро, балки бисёр молҳои хориҷӣ, хусусан ҳиндино низ мебуданд. Ин албатта, дар навбати худ боиси ба Осиёи Миёна бештар ворид гардидани молҳои ҳиндӣ мегардид, ҳарчанд ки бо сабабҳои дар боло овардашуда талаботи аҳоли ба молҳои воридотӣ хеле кам шуда буд.

Ходисаи нав дар таърихи тичорати байни Россияву Осиёи Миёна на фақат афзудани ҳаҷми содироту воридот, балки дар ин қор фаъолона ширкат намудани савдогарони рус ҳам буд. Савдогарони рус ва ё дӯкдорони онҳо акнун дар шаҳрҳои гуногуни Осиёи Миёна 2—3 сол иқомат намуда, молҳои худро меоварданд ва молҳои инчиро мебуданд. Аз молҳои русӣ дар Осиёи Миёна

³⁶ Рычков П. И., 1949; Чулошников А., 1932; Зиёев Х. З., 1962; Юлдошев М. Ю., 1964; Чамолов К., 1966.

на фақат ба ашъеи таҷаммулӣ (мӯина, чарм, моҳут ва дигар чизҳои қиматбаҳо), балки, ба асбобҳои гуногуни рӯзгор, аз қабилӣ зарфҳо, чарчинворӣ ва ғайра низ талабот зиёд буд.

Дар ин давра Осиёи Миёна ҳамчунин бо Хиндустон, Эрон, Хитой робитаҳои тиҷоратӣ дошт, вале ҳаҷм ва миқёси ин муомилот ханӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст. Дар ин бобат чунин амри воқеӣ диққатро ба худ ҷалб менамояд, ки дар Бухорои онвақта гузари махсуси савдогарони ҳиндӣ мавҷуд будааст. Убайдуллоҳон барои давлат зиёда манфиат доштани инкишофи тиҷорати хориҷиро ба хубӣ дарк намуда, дар роҳи беҳтар гардидани он чораҳо меандешид. Аммо ин як ҳодисаи кӯтоҳмуддате буд, ки бо қувват гирифтани харобии ҳоҷагии мамлакат ба зудӣ аз байн рафт. Флорио Беневени, ки соли 1722 дар Бухоро зиста, маъсалаҳои тиҷоратро махсус омӯхта баромадааст, хотирнишон месозад, ки агарчи молҳои ҳам барои Бухоро ва ҳам барои Россия зарурӣ мавҷуданд, аммо шароит барои инкишофи тиҷорат вучуд надорад.³⁷

3. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ

МЕЪМОРӢ ВА САЊАТ

Хусусиятҳои ҳаёти ҳоҷагӣ ва иҷтимоию иқтисодии асрҳои XVII—XVIII ба соҳаи меъморӣ низ нақши маълуме гузошт. Нуфуз, ҳокимият ва сарвати табақаҳои фавқонии тоифаҳои ўзбек, алалхусус амирон торафт афзунтар мегардид. Шаҳрҳо ва вилоятҳои тамоми гоҳе амалан дар ихтиёри онҳо қарор мегирифтанд. Пули барои сохтмон лозим дар дасти ҳамин амирони қабилавии ўзбек буд ва онҳо бо василаи анъанавӣ мехостанд шўҳрат ёбанд ва номи худро ҷовидонӣ гардонанд.

Яке аз ҳамин қабил аҳли қибора Ялангушбӣ дар Регистони Самарқанд сохтмони бузургро вусъат дод ва ҳамон маҷмуи имороти муҷаллалеро, ки то имрӯз боқист, ба вучуд овард. Дар рӯбарӯи мадрасаи Улуғбек (дар он ҷое, ки пештар хонаҳои Улуғбек мавҷуд буд) бо амри ӯ меъмори номӣ Абдулҷаббор мадрасаи нав бино кард. Дар пештоқи даромадгоҳи ин мадраса сурати даррандан ба ғизол ҳамлақунанда тасвир ёфтааст ва аз ҳамин сабаб онро мадрасаи Шердор номидаанд. Рӯи мадрасаи Шердор айнан нусхаи рӯи мадрасаи Улуғбек аст: дар марказ — сардар, дар ғўшаҳо — манораҳои рост, аз байни дарвоза ва манораҳо гунбазҳои тегадор ба назар менамоянд, ки дар болои ду дарсхона сохта шудаанд. Лекин дар ҷузъиёти тарҳи бино ва ороишоти он навиҳои зиёде мушоҳида мешавад.

*

³⁷ Беневени Ф., 1853, с. 376, 380—381.

Баъдтар Ялангтушбӣ аз тарафи сеюми майдон боз як иморати дигар андохт. Чун дар ороншоти ин бино тиллои бисъёре истифода шудааст, онро Тиллокорӣ номидаанд. Ин биноест, ки мадрасаву масҷид дар як чо сохта шудаанд: дар се тарафи ҳавлӣ хучраҳо ва дар тарафи чорум масҷид воқеъ гардидааст (иморати марказии гунбазнок ва ду айвони серкубба низ дар ҳамин қисмат чо ғирифтааст).

Ҳамин тариқа, майдоне ба вучуд омадааст, ки як тарафаш кушоду се тарафаш бо се бинои муҳташами хушнамо зинат ёфтааст.

Дигар аз ёдгориҳои меъморӣ асри XVII маҷмӯи иморатест, ки дар Бухоро воқеъ гардидааст. Яке аз қисматҳои муҳимми ин ансамбли меъморӣ ҳавзи калон мебошад ва аз ин рӯ вай бо номи Лабихавз машҳур аст. Аввалин иморати ин маҷмӯ—мадрасаи Қӯқалтош ханӯз дар асри XVI сохта шуда буд. Дар асри XVII яке амалдорони олимақоми он замон Надир-девонбегӣ фармуд, ки ҳавз, мадраса ва хонақоҳчае созанд. Ин ансамбли меъморӣ он қадар мутаносиб ва мутавозин нест, чунон ки дар маҷмӯи имороти Регистони Самарқанд метавон дид. Вай ҳамчунин ба худ шакли том нағирифтааст. Намуди он чунин аст: намои пурҳашаи мадрасаи асри XVI рӯ ба майдон буда, дар як тарафи ин майдон мадрасаи на он қадар калони Надир-девонбегӣ ва дар тарафи дигари он Лабихавз ва дар паси Лабихавз хонақои хурд воқеанд. Мадраса ва ҳавз бо ин хонақо мувозанат надоштанд ва ҳамчунин бо мадрасаи асри XVI мувофиқат намекарданд. Ин ансамбли меъморӣ аз таносуб ва тавозуни қисматбандӣ маҳрум буда, меъмор дар бунёди он на завқе ва на табъе аз худ зоҳир накардааст. Бинокориҳои асри XVII низ ба сари худ ягон ҷиҳати қобили таваҷҷӯхе надоранд.

Дигар ансамбли меъморӣ дар асри XVII биноефтаи Бухоро бисъёр муҳим ва қолиб мебошад. Ин ду мадрасаест, ки муқобили якдигар воқеъ гардидаанд: яке мадрасаи Улуғбек, ки дар асри XV сохта шудааст ва дигаре мадрасаи Абдулазизхон, ки аз ёдгориҳои меъморӣ асри XVII ба шумор меравад. Дар байни ин ду иморат хеле шабоҳат мавҷуд аст, аммо тафриқи онҳо боз бештар мебошад. Таносуби рӯи иморати мадрасаи Улуғбек ба ҳадди қомил расида, ороншоти он содда ва дар айни замон хеле нафис аст. Аммо дар намои мадрасаи Абдулазизхон асаре аз таносуб мавҷуд нест, даромадгоҳаш ниҳоят дароз, қанораҳои рӯи иморат, баракс, бисъёр ғафсанд. Ороиши он бағоят бодабада ва пурқарру фар мебошад.

Агар дар бораи асри XVII ҳамчун яке аз марҳилаҳои инкишофи санъати меъморӣ Оснӣи Миёна сухан ба миён ояд, ин беш аз ҳама ба ороншоти биноҳо дахл менамояд. Ороишгарони асри XVII анъанани ду қарни пешинаро давом дода, баъзан муваффа-

киятҳои муайяни эҷодӣ ба даст меоварданд. Алалхусус комёбли устодони кандакории рӯи ғач ба назар намояндагон буд. Шушаҳои ғачии мадрасаи Абдулазизхон бо мураккабӣ, инчунин зарофат ва нафосати худ касро дар ҳайрат меғузорад. Дар ороиши иморатҳо аз ҳунари хотамкорӣ ва кошинкорӣ ба таври васеъ истифода мекарданд. Нақшо пурпечухам ва сарбасти, гаммаи рангҳо назар ба асрҳои XV—XVI дурушт ва хашинтар мебаромаданд, рангҳои зард ва сабз, ки ба таври фаровон қор фармуда шудаанд, онҳоро аз ҳад зиёд рангин менамуданд.

Аз нусхаҳои хаттии асри XVII, ки бо минҷурҳои расомони Осиёи Миёна зинат ёфтаанд, миқдори хеле кам то замони мо расидааст. Вале аз ҳамин намунаҳои кам низ маълум мегардад, ки анъанаи мактаби минҷури осӣёнмиёнагии асри XVI давом ва инкишофи босазои худро дар асри XVII пайдо намудааст.³⁸ Хусусан минҷурҳои, ки «Зафарнома»-и Шарафиддини Яздиро зеб додаанд, бисёр хуб ва қолибанд. Ин нусха соли 1628 дар Самарқанд китобат шуда, 12 минҷурро дар бар мегирад.³⁹ Минҷурҳои забардасте дар саҳнаҳои размӣ бо як маҳорати ҳайратангез тавонистааст миқдори зиёди симоҳои одамиро ҷо диҳад, ки ҳар яки он боз ба назар зинда ва дар ҷунбишу ҳаракат намудор мешавад. Масалан, дар сурате, ки Ҳиротро муҳосира кардани Темур тасвир ёфтааст, 23 андоми одами ва 18 асп мавҷуд аст. Дар минҷури дигар, ки лашкар кашидани Темур бар зидди хони Олтинурда Тухтамиш тасвир шудааст, 20 кас ҷанг мекунад. Саҳнаи базми Темур низ пуромада аст: дар ин ҷо аҳли кибор, сипоҳӣён, мурибон, ҳофизон, ровӣён ва соқӣёнро метавон дид. Саҳнаҳо хеле зебо ва ҳушранг офарида шудаанд.

Дар асри XVII санъати портрет ҳам аз тараққӣ бознамонд. Ҷунончи, тасвири фасеҳи Имомқулихон, ки соли 1642 кашида шудааст, ба ин далолат мекунад.⁴⁰

Вазъияти даври баъдина ба пешрафти бинокорӣ, меъморӣ ва санъат ягон қадар мусоидат накард. Нимаи аввали асри XVIII давраи харобии иқтисодӣ, ҳуруҷи ҷангҳои дохилӣ, ба вайронӣ рӯ овардани шаҳру деҳот, сар задани шӯришҳои халқӣ, дубора авҷ гирифтани тохтутози хевагиҳо, ҳуҷуми тоифаҳои бодиянишин ва қушунҳои аҷнабӣ буд. Дар ин вақт махсусан ноҳияҳои марказии Мовароуннаҳр ва вилояти Балх зарар دیدанд. Дар натиҷаи ба ҳар тараф фирор кардани аҳоли ҷунин марказҳои маданӣ, монанди Бухоро ва Самарқанд беодам монданд. Табиист, ки аз ин за-

*

³⁸ Пугаченкова Г. А. ва Ремпель Л. И., 1965, с. 358—359; «Среднеазиатские миниатюры XVI—XVII вв.», М., 1964.

³⁹ Семёнов А. А. 1956, с. 3—16.

⁴⁰ Пугаченкова Г. А. ва Ремпель Л. И., 1965, с. 360—361. Дар хусуси санъати мусикӣ. ниг.: Семёнов А. А., 1946 а.

мони ошуфта ва тира ҳеч як ёдгории муҳими меъморӣ ва ҳуна-
рӣ боқӣ намондааст.

Адабиёти бадии тоҷик ва солномаҳои таърихӣ асри XVII — ибтидои асри XVIII

Дар аҳди Чониён ду маркази адабӣ вучуд дошт, ки яке Бу-
хоро ва дигаре Балх буд. Дар ин давра адабиёти тоҷик назар
ба асри XVI бештар ба тараққӣ рӯ ниҳод. Лекин дар замони
Субҳонқулихон шароит ба дараҷае саҳт гардид, ки ҳатто як идда
шоирони дарбор ватани худро тарк намуда, ба Ҳиндустон ҳиҷ-
рат карданд.

Дар сурате, ки адабиёти дарборӣ ва расмӣ тасаввуфӣ ҳола-
ти таназзулро аз сар мегузаронид, дар доираҳои ғайрирасмӣ,
махсусан дар байни пешаварони шаҳр назми рӯҳан ба муҳити
халқ наздик тараққӣ карда, мисли Фитрати Зардӯзи Самарқан-
дӣ, Муллообиди Мумтоз ва хусусан Миробид Сайиди Насафӣ
шоирони забардаст ба камол расиданд, ки маҳсули адабии онон
бештар ба ҳаёти табақаҳои истеҳсолкунандаи мамлакат алоқа-
манд буд.

Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ соли 1657 дар маҳаллаи Зар-
дӯзони Самарқанд таваллуд ёфтааст. Хамаи ҳешу акрабон ӯ дар
қасби зардӯзӣ маҳорати комил доштанд ва ҳуди ӯ ҳам ин пешаро
ба ҳубӣ азхуд карда буд. Фитрат дар соли 1685 ба Бухоро раф-
та, дар мадрасаи он ҷо таҳсил мекунад. Рӯзгори ӯ ба саҳтӣ ва
машаққат мегузашт. Мӯҳтоҷӣ ва тангдастӣ ӯро маҷбур намуд, ки
хавлиашро фурӯшад. Харидор, ки шахси давлатманде буд, ӯро
фиреб дода, хавлиро бо нархи хеле арзон соҳиб гардид. Шоир
ба ин вачҳ дар бораи вай як шеърӣ ҳаҷвӣ навишта, бо ҳамин ва-
сила қасос гирифт. Фитрат дар аввалҳои асри XVIII вафот кар-
дааст.

Соҳибони тазкира ӯро устоди ҳам назм ва ҳам наср дониста-
анд. Аз мероси адабии ӯ маснавии «Толиб ва Матлуб», як ҳаҷ-
вия ва чанд ғазал дар дастраси мост. Девони ӯ то ҳол пайдо
нашудааст.

Сайиди Насафӣ (ваф. байни солҳои 1707—1711) бузургтарин
шоири ин давра аст. Ӯ дар замони ҳукмронии Абдулазизхон, Суб-
ҳонқулихон ва Убайдуллохон ҳаёт ба сар бурда, рӯзҳои тира ва
мудҳишоро, ки истибдоди феодалӣ ба сари оммаи заҳматкаш
оварда буд, бо ҷашми худ дидааст.

Сайидо дар давраи аввали эҷодиёти худ зоҳиран бо мақсади
пайдо кардани сарпараст ва мураббӣ бо баъзе намояндагони
табақаи ҳоким ва бо муҳити одамони дарбор наздик шуд ва таъ-
сири ҳамин муҳит буд, ки чанд қасидаи худро ба Абдулазиз ва

Субхонқулихон бахшид. Аммо, вақте ки вай аз тамоми фиску фучури дарбор ва разолати аҳли он вокиф шуд, ҳарчи зудтар худро аз муошпрати ин тоифа дур кашид:

Қадам аз кӯчаи арбоби давлат кӯтах авлотар,
Ки аз ҳар нақши пой ман барояд чашмаи хун.

Сайидо халқи худро бисёр дӯст медошт. У на фақат бо маҳсули адабии худ, балки шахсан ҳам афтодагон ва мазлумони бечораи ватанашро то метавонист ҳимоят мекард:

Ҳар кучо афтодае бином ба сар ҷо медиҳам,
Хори ин саҳро гули рӯи сабад бошад маро.

Сайидо қасидаҳои худро на ин ки ба подшоҳон ва аъёну ашроф, балки ба камбағалон, пешаварон ва деҳқонон бахшида, ҳаёти ин гуруҳи аҳолиро хеле хуб тасвир кардааст. Қасидаҳои, ки ӯ дар тавсифи нонвой, наққош ва ғайра навиштааст, аз ҳамин қабиланд. Дар байни асарҳои ӯ мавқеи муҳимро «Баҳориёт» («Ҳайвонотнома») ишғол мекунад. Шоир дар ин асари худ дар тимсоли ҳайвонот симони намоёндагони табақаҳои мухталифи ҷамъияти феодалиро тасвир намуда, чунин ақидаеро пеш мебаронад, ки одамони меҳнатӣ агарчи дар назар чун мӯрчагон ба зерӣ по афтодаанд, дар амал аз ҳама болотаранд ва агар онҳо иттифоқ кунанд, қавитарин душманро ҳам мағлуб карда метавонанд.

Сайидо дар як силсила шеърҳои худ харобии шаҳру деҳот, маҳрумӣ ва азоби бекарони аҳолиро дар аҳди Субхонқулихон — даврае, ки аз як тараф муфлисӣ ва бенавоӣ зиёд шуда, аз тарафи дигар сарвати синфи ҳукмрон беш аз пеш меафзуд, нишон додааст, чунон ки ӯ менависад:

Фалак ба қомати пирӣ хамида мемонад,
Ҷаҳон ба деҳаи торочдида мемонад...
Зи баски аҳли ҷаҳон хуни якдигар хӯрданд,
Сари сипехр ба нори макида мемонад.
Даруни ҷомаи рағгини хеш дунёдор
Ба қирмҳон бирешимтанида мемонад.⁴¹

Умуман Сайидон Насафӣ дар давлати хони Бухоро нахустин шоирест, ки ошкоро ба ҳимояти аҳли меҳнат бархоста, соҳти феодалиро саҳт танқид кардааст. У ҳамчун шоири соҳибистеъдод, ифодакунандаи орзуву омоли табақаҳои меҳнатии аҳоли, хусусан хунармандон баромад кардааст. Аҳли меҳнат ва баёни қайфияти он дар эҷодиёти ӯ мақоми марказӣ дорад. Сайидо дар ифодаи ақидаҳои пешқадами иҷтимоӣ ва таблиғи ғояҳои инсониятпарварона аз муосирони худ хеле пеш гузаштааст. Дар шеърҳои хал-

⁴¹ Мирзоев А. М., 1954, с. 18.

ки меҳнаткашро ситоиш карда, бартарии онро аз дигар табақаҳои ҷамъият таъкид менамуд, бо ҷасорати тамоми изҳор мекард, ки иқтидори аҳли меҳнат дар иттиҳод аст, синфи ҳокимро ба ҷаҳолат ва бераҳмӣ гунаҳгор карда, ба зерӣ тозиёнаи саҳт мегирифт.

Сайидо дар мавзӯи ва шакли шеър, баробари давом додани беҳтарин анъанаҳои гузаштагони худ, бисёр навихо овард. Дар ғазалҳои ҳокимони золиро сарзаниш ва вайронҳои мулкоро бо дарду алам тасвир намуда, доираи мавзӯоти ин жанри анъанавиро хеле васеъ гардонид. Мавзӯҳои қасидаро низ тағйир дод ва дар васфи хунармандон қасидаҳо офарид. «Баҳориёт»-и ӯро метавон шакли нави назми дидактикӣ ҳисоб кард. Дар адабиёти пас аз асри XVI ба тавассути эҷодиёти Сайидо жанри «шахрошӯб» равнақи тоза ёфт. Шоир дар эҷоди худ ташбеҳу истиораҳои нав, образҳои фольклорӣ ва таъбирҳои пуробуранги халқиро ба кор бурда, ганҷинаи воситаҳои тасвири бадени назми тоҷикро ғанитар сохт.

Ғояҳои тасаввуфӣ ба эҷодиёти Сайидо як дараҷа таъсири манфӣ расонидаанд. Дар шеърҳои ӯ асари сабки мураккаби ҳиндиرو ҳам метавон эҳсос намуд, лекин истифодаи шоир аз ин сабк бештар характери эҷодӣ дошт.

Асари шоирони гузашта ба ниғаҳ доштани меъри дахлнопазири забони адабиёти классикӣ саъй менамуданд. Пас аз воқеаҳои сиёсии ибтидон асри XVI, пайдоиши ҷудой ва дурӣ дар байни Эрону Мовароуннаҳр ҳифзи ягонагии забон моҳияти пешинаи худро аз даст дод. Сайидо инро дарк карда, бо ҷуръати тамоми анъанаи қадимаро шикаст ва ба назм калимаҳои оммафаҳми забони гуфтугӯии модарнашро дохил намуд. Забони офаридаҳои ӯ ба забони адабии ҳозираи тоҷик бисёр наздик аст.⁴²

Асри XVII дар баробари расонидани ин қабил намояндагони бузурги адабиёт аз таърихнависон низ ҳолӣ набуд. Маҳмуд ибни Валӣ яке аз таърихнависони барҷастаи ин давра мебошад. Асари ӯ «Баҳр-ул-асрор фӣ манокиб-ул-ахбор» як навъ энциклопедияест, ки аз ҷор ҷилд фароҳам омада, қисмати таърихии он воқеаҳои давраи аз Чингизхон то Ҷониёро дар бар мегирад.

Дигар асари муҳимме, ки дар ин давра таълиф ёфтааст. «Таърихи Сайид Роқим» мебошад. Ин асар агарчанде воқеаҳои таърихиро бо як тартиби муайян тасвир намекунад, лекин дар бораи одамони машҳур, дар хусуси бинокорӣ ва осори адабии замони Темур ва давраҳои баъдина то асри XVIII маълумоти хеле пурқимат медиҳад.

Ҳамчунин асари Муҳаммадамини Яроқҷӣ «Муҳит-ут-таворих»-ро низ метавон дар қатори сарчашмаҳои муҳимми таърихии ин

*

⁴² Ҳамон ҷо, с. 159—162.

давра номбар кард. Муаллифи ин китоб шарҳи воқеаҳои таърихиро аз давраҳои қадим сар карда то нимаҳои асри XVII оварда мерасонад ва дар аҳди салтанати Ҷониён (Аштархониён) ба таври муфассал таваққуф мекунад.

Аз таълифоти дигаре, ки дар ин давра ба вуҷуд омадааст, асар **Муҳаммадҷосуфи Муншӣ «Таърихи Муқимхонӣ»** мебошад. Дар ин асар асосан таърихи давраи Ҷониён то соли 1704 тасвир ёфтааст. Ниҳоят, муҳимтарин асари таърихӣ ин давра «**Убайдуллонома**»-и **Мирмуҳаммадамини Бухорист**, ки **комилан ба давраи ҳукмронии Убайдуллоҳон бахшида шуда, воқеоти солҳои 1702—1711-ро фаро гирифтааст.**

ҲАЁТИ ТОЧИКОН ДАР АМОРАТИ БУХОРО ВА ДАВЛАТИ ХОНИИ ХУҶАНД (АЗ МИЁНАҲОИ АСРИ XVIII ТО МИЁНАҲОИ АСРИ XIX)

1. ТАЪРИХИ СИЁСИИ АМОРАТИ БУХОРО ВА ДАВЛАТИ ХОНИИ ХУҶАНД. ЭКСПАНСИЯИ БРИТАНИЯ ДАР ОСИЁИ МИЁНА

Ҳуҷуми Нодиршоҳ ба Бухоро ва Хева

Дар миёнаҳои асри XVIII Осӣён Миёна, ки дар натиҷаи ҷангҳои дохилӣ пароканда ва аз ҳаробиҳои иқтисодӣ хеле заиф шуда буд, ба ҳуҷуми шоҳи Эрон Нодиршоҳи Афшор дучор гардид. Нодиршоҳ дар муҳорибаҳои Кавказ, Афғонистон ва Ҳиндустон зафар ёфта, дар соли 1740 аз роҳи Балх ва Чорҷӯй ба Мовароуннаҳр дохил шуд.¹

Чунон ки дар фасли гузашта хотирнишон гардид, дар Осӣён Миёна давлати ягона вучуд надошт. Дар сари давлати хонии Бухоро намояндаи сулолаи Ҷониён Абулфайзхон (1711—1747) менистод. Муаррихи бухорӣ Мирзо Абдулазими Сомӣ менависад:

«Абулфайзхон бошад ба лиҳози тихияти фаросату заковату қобилият аз аспӣ айшу тараб поён намешуд, аз сӯҳбати писарону духтарони маҳлиқо берун намеомад ва ба ҷуз ошомидани шароби нобу баҳра бардоштан аз зебописарону лаззат гирифтани аз ҳофизону машшоқон дигар ба ҳеч кор шугл намеварзид. Ин буд, ки кори давлат рӯ ба инқироз ниҳод ва аҳкоми шариаат аз доираи риоят маҳрум гардид. Ҳар кас тамаъи сардорӣ дошту ҳар фард ғарази раҳбарӣ...».²

Дар Самарқанд мулки мустақиле ба вучуд омада буд, ки бо Бухоро рақобат мекард.³ Ҳокими Самарқанд аз бодиянишинон кӯмак хост ва онҳо дар давоми ҳафт сол (1723—1730) водии За-

*

¹ Дар бораи Нодиршоҳ ва истилокорҳои он ниг.: *Пигулевская Н. В.* ва дигарон, 1958, с. 316—325;

² *Сомӣ*, 1962, с. 41.

³ *Абдурахмони Толев*, 1959, с. 69.

рафшонро ба харобазор табдил доданд. Қаҳтӣ ва гуруснагӣ сар шуда, сокинони Самарқанду Бухоро ба ҳар сӯ пароканда гардиданд.⁴

Ба қавли Муҳаммадвафои Карминагӣ, бодиянишинҳо дар зарфи «қафт сол амволи ҳосу омро ба ғорат ва мардумро ба асорат бурда, саросари мамлакат ҳичоби тираи чабру тааддӣ густарониданд; бо ағному аҳшом ва маркабҳои худ мазрааву киштзор ва бороту тоқзорҳои деҳқонро поймол намуданд. Заминҳои кишт ва ҷарогоҳҳои мамлакат дар зери суми ҷорпоёни сершумори (бодиянишинон) ба биёбон мубаддал шуданд. Ҳосили ғалла ниҳоят дараҷа коҳиш ёфт, қаҳтӣ ва гаронӣ аз ҳар ҷиҳат дар ҳадди интиҳои бераҳмӣ эҳсос мешуд; гуруснагӣ ва қашшоқӣ ҳукмфармоӣ мекард... Нон қурси мохро мемонд: ҳарчанд ба назар менамуд, ба даст намеомад»⁵. А. А. Семенов ҳаққонӣ таъкид мекунад: «Ва ҳамин вайронии аз ҳад гузарои давлати охирини Аштархонӣ, ки аз бенизоми ва худсарихои гуруҳи ҳукмрон — амирони худком, тамаъкор ва фосиқ руҳ дода буд, дар давлати хонӣ ҷӣ андоза ба таназул расидани қувваҳои истеҳсолкунанда ва ҷӣ дараҷа қашшоқу хонабардӯш гардидани аҳолиро ба таври возеҳ аён месозад».⁶

Дар ин давра табақаи ашрофи қабилаи манғит имтиёзи бештаре пайдо мекунад, ки ин ҳолат эътирози шадиди аёну ашрофи дигар тоифаҳои ўзбекро ба амал меорад. Абулфайзон дар ҳокимияти ҳарбию сиёсӣ ягон қудрате надошт. Ин вазъияти ҳарҷумарчи сиёсӣ ва харобии иқтисодӣ ба Нодиршоҳ, ки сиёсати маккорона ва ҳисобгаронаро пеш гирифта, дар роҳи қасду нијатҳои худ майлҳои чоҳталабонаи феодалони осеъимиёнагиро моҳирона истифода мебард, имкони ба муваффақият соҳиб шуданро муҳайё месохт.

Ба зами ин, лашкари ӯ хеле беҳтар мусаллаҳ ва муташаккил буд.

Писари Муҳаммадҳаким атолиқи мардуд — Муҳаммадраҳимбни чоҳталаб ба истиқболӣ Нодиршоҳ рафта, дар назди ӯ сари итлоат фуруд овард. Худи Муҳаммадҳаким, ки аз тарафи Абулфайзон барои музокирот ба ҳузури Нодиршоҳ фиристода шуда буд, низ ба манфиати шоҳи Эрон амал кард. Пас аз бозгаштан бо амри Нодиршоҳ Муҳаммадҳаким ҳукмрони Бухоро ва бародари ӯ Муҳаммаддониёлбӣ ҳокими Кармина таъин шуданд. Ба ин тариқа, Бухоро ба каламрави Нодиршоҳ мубаддал гардид.

Дар ҳуди ҳамон сол Нодиршоҳ муковимати ғайронии Элбарсонро дарҳам шикаста ва ўро дар муҳориба ҳалок намуда, Хе-

⁴ Чехович О. Д., 1954, с. 71—73.

⁵ Муҳаммадвафои Карминагӣ, дастхат, с. 18—19.

⁶ Ниг.: ба сарсухани А. А. Семенов дар сари Абдурахмони Толеъ, 1959, с. 6—7.

варо низ забт кард ва ба сари ҳокимият қонмақоми худро нишонд. У ҳам дар Бухоро ва ҳам дар Хева захираҳои озуқа, пул ва дигар чизҳои пурқиматро мусодира карда, аскарони маҳаллиро ба қушуни худ ҳамроҳ намуд.

Пас аз вафоти Муҳаммадҳакимбии атолиқ писари ӯ Муҳаммадраҳимбӣ қушуни пурқувват ва боинтизоми ташкил дода ҷиҳати амирони муҳолифро фуру нишонид ва дар дарбори Абулфайзон мавқеи асосиро ишғол намуда, амалан ҳукмрони давлати хони гардид.

Дар соли 1747 Нодиршоҳ ба дасти дарбориёни худ қушта шуда, давлати бузурги ташкилкардаи ӯ февралро ба заволи раҳбарӣ. Аҳмадхон, ки аслан аз хонадони хонии қабилани абдолии афғон буда, яке аз сарлашкарони Нодиршоҳ маҳсуб меёфт, дарҳол ба Қандаҳор рафта, сардорони қабилҳои афғонро ба атрофи худ муттаҳид намуд ва худро подшоҳи Афғонистон эълон карда, асоси давлати кунунии афғонҳоро бино ниҳод.

Бисёр вилоятҳои тоҷикинишин, аз ҷумла вилояти Хирот ба ҳайати давлати Аҳмадшоҳ дохил шуд. Дар солҳои 1750—1752 Аҳмадшоҳ аз Хирот қувваи зиёди ҳарбиро барои тобеи намудани музофотҳои тоҷикинишин ва ўзбекнишини соҳили ҷанубии дарёи Аму равона сохт. Ба феодалони афғон муяссар гардид, ки муваққатан ҳокимони баъзе вилоятҳои музофотҳо, аз қабилҳои Балх, Андхой, Маймана, Аҳча, Шибиргон ва Қундузро ба худ мутеъ намоянд. Дар Балх гарнизони афғонӣ гузошта, волие аз қавми афғон нишонда шуд (дар аксари вилоятҳо ба тариқи васал моликони маҳалли фармонравӣ мекарданд). Баъдтар Бадахшон ҳам таҳти нуфузи сиёсии Афғонистон қарор гирифт. Ниҳоят, дар асри XIX қисми зиёди заминҳои дар соҳили чапи дарёи Аму воқеъ гардидаи тоҷикон, ўзбекҳо ва туркманҳо ба ҳайати давлати Афғонистон дохил гардид⁷. Дар натиҷа миқдори бисёрри тоҷикон аз ҳамқавмони дар соҳили рости дарёи Аму сукунатдоштан худ ҷудо шуданд. Феодалон деҳқонони тоҷикро аз заминҳои ронда, киштзорҳои ҳосилхезро ба даст дароварданд ва қарияҳои нимҳарбӣ барпо намуданд.

Дар солҳои 70-уми асри гузашта муаррихи афғон Муҳаммад Ҳаётхон дар асари машҳури худ «Ҳаёти Афғон» роҷеъ ба қисмати талхи деҳқонони тоҷик чунин навишта буд: «Қайҳост, ки онҳо аз ҳуқуқи заминдорӣ маҳрум гардида, ба деҳқони кироиянишин ва ё муздури афғонҳо табдил ёфтаанд».⁸

*

⁷ Мир Ғуломмуҳаммади Ғубор, 1959. Масъалаи пайдоиши давлати афғонҳо дар асарҳои шарқшиносони советӣ, ки ба концепсияи марксистии ин масъалаи муҳим асос гузоштаанд, хусусан дар асарҳои Рейснер И. М., 1954; Ганковский Ю. В., 1958 а; Массон В. М., Ромодин В. А., II, 1965, муфассал тадқиқ шудааст.

⁸ Муҳаммад Ҳаётхон, 1874, с. 299.

Огози ҳукмронии Манғития

Соли 1747, аз кушта шудани Нодиршоҳ дере нагузашта, Муҳаммадраҳимбӣ Абулфайзхонро бо ду писараш ба қатл расонид ва бо ҳимояти табакаи ашроф ва рӯхонӣ ба тахти хонии Бухоро нишаста, дар соли 1753 ба силсилаи Манғития асос гузошт.

У барои пурқувват кардани ҳукумати хонӣ дар навбати аввал бар зидди ҳаракатҳои худсаронаи сардорони қabilaҳои бодиянишини ўзбек мубориза бурд ва муҳолифати феодалони маҳаллиро ғисбат ба ҳокимияти марказӣ то дараҷае барҳам дод. Ба ҳар як вилояти тобеи худ ҳоким таъйин кард. Аксар вақт гуфтушунидҳои дипломатие, ки дар ин бобат бо болонишинони аз тобеяни ҳукумати марказӣ сар кашидан қabilaҳо ба амал меомаданд, натиҷае намебахшиданд. Ва ин сабаб вилояти Ҳисор бо зӯр тобеъ карда шуд: Муҳаммадраҳимхон ба Ҳисор ду дафъа (солҳои 1756—1757) лашкар кашид. Дар воқеоти он давра Кубодиён, ки он чо ҳокими пешина ҳукмронӣ мекард, ҳамчунин деҳаи Душанбе (қалъаи Душанбе ба муносибати воқеаҳои ибтидои асри XVIII низ ёд мешавад) роли муҳим бозиданд. Дар Ҳисор истехкоми то нав сохта, истехкоми пешина дубора ба кор андохта шуданд. Чун Ҳисор ва вилоятҳои атрофи он барои давлати хонӣ аҳамияти калон доштанд ва феодалони ин маҳалҳо то ба табиати саркаше буд, Муҳаммадраҳимхон амаки худ Дониёлбиро ҳокими Ҳисор ва вилоятҳои қухистон таъйин намуд. Самарқандро забт карда, ҳокимияти онро ба бародари худ супурд. Дар Шаҳрисабз, Тошкент ва дигар вилоятҳо низ одамони худро ба сари кор овард. Фақат Уротеппа, ки дар нимаи дуюми асри XVIII ба ҳайати он шаҳрҳои Хучанд, Чиззах, қалъаҳои Зомин, Ём ва ғайра дохил мешуданд, ҳамчун мулки мустақил боқӣ монд.⁹

Дар аҳди ҳукмронии Муҳаммадраҳимхон дар натиҷаи ҷангҳои пайдарпай бисёр воқеаҳои зироатӣ ба майдони муҳориба мубаддал гардида, ба иқтисодиёти мамлакат зарарҳои зиёде расонида шуд.

Соли 1756 ӯ худро хон эълон намуд.

Баъд аз марги Муҳаммадраҳимхон дар соли 1758 амаки ӯ Дониёлбӣ атолиқ (1758—1785) ҳукуматро ба дасти худ гирифт. Лекин вай лақаби хониро қабул накарда, исмаи Абулғозӣ ном набераи Абулфайзхонро ба тахт нишонид ва худаш маъмури вазифаи атолиқӣ гардид. Дониёлбӣ бештар ба қувваи ҳарбӣ таъья мекард ва барои таъмини он чизеро дарег намедошт. Ин буд, ки дар аҳди ӯ ҳамаи сарлашкарони ашрофӣ қabilaҳои манғит заминҳои зиёдеро ба тариқи танҳо соҳиб шуда, барои ҳарчи бисёртар фоида ситонидан аз ин заминҳо саъй мекарданд. Дониёл-

*

⁹ Мухторов А., 1964, с. 18—19.

бӣ аз рӯхониён ва шайхои дарвешӣ низ ҳимоят ва пуштибонӣ меид.

Чи навъе ки адиб ва олими маъруфи тоҷик дар асри XIX Аҳмад Маҳдуми Дониш қайд мекунад, дар аҳди Дониёлбӣ хеле андозҳои нав, монанди аминона, никоҳона, мӯхрона, ҳаққи тарозу ва амсоли инҳо қорӣ карда шуд. Хамаи инҳо сабабгори боз ҳам бештар ба табоҳӣ рӯ овардани вазъи зиндагии табақаҳои меҳнаткаши аҳоли мегардиданд ва ба қавли Аҳмади Дониш «фуқаро ва раоёро мачоли ҳаракат ва суқун набуда аз фарти зулму заҷр ва олуҳу солуқ, мисли аминона, вакилона, арзонии никоҳ ва қиматии никоҳона. Масалан, мӯхри муаччал даҳ дирам, никоҳонаи қозӣ даҳ динор, як ман гандум даҳ танга, ҳаққулмизон понздаҳ танга ва ғайра.¹⁰

Худкомии аёнӯ ашроф ва табоҳии ҳоли мазлумон алалхусус дар ибтидои ҳукмронии Дониёлбӣ зиёдтар гардид. Аҳолии меҳнаткаш дар саросари мамлакат, аз ҷумла дар Бухоро, борҳо шӯриш намуд. Ҳукмрони куҳансол дигар аз ӯҳдаи ба сари итлоат овардани вассалҳои саркаш ва фуру нишондани шӯру ошӯбҳои мардум баромада наметавонист.

Қувват гирифтани парокандагии феодалӣ беш аз ҳама дар тангшавии худуди давлати хонӣ зоҳир мегардид.

Балх истиқлолият ба даст овард. Фарғона дар охириҳои асри XVII ниммустақил шуда, баъдтар дар ин ҷо хонии мустақили Хӯқанд ба вучуд омад, ки дар сари он намоёндагони қабिलाи ўзбеки минг қарор гирифтанд. Ташаккули хонии Хӯқанд дар миёна ва нимаи дуюми асри XVIII, дар замони ҳукмронии Ӯрдонабӣ ва Норбӯта ба анҷом мерасад. Давлати хонии Хева дар асри XVIII давраи хеле саҳти ҷангу ҷидолҳои байниҳудиро аз сар меғузаронд, ба замми ин дар солҳои 60-ум саросари онро ғуруснағӣ ва вабо фаро гирифт. Дар Хева қариб одам намонд. Андаке ба ифоқа омадани тартибу низоми ин хонӣ бо фаъолияти ҳукмрони он Муҳаммадамин алоқаманд аст. Муҳаммадамин аслан аз қабिलाи ўзбеки кунғрот буда, ба сулолаи кунғротҳо, ки то соли 1920 давлати хониро идора кардаанд, асос ғузоштааст.

Мулкҳои кӯҳистоние, ки дар сарзамини кунунии Тоҷикистон, аксаран дар навоҳии Ҳисору Кӯлоб воқеъ гардида буданд, аз давраи салтанати Ҷониён дар амал ҳамчун мулкҳои ниммустақил боқӣ монда, аз тарафи ҳокимони маҳаллӣ идора мешуданд. Мулки Ӯротеппа ҳам, ки сарғаҳи Зарафшон — аз Панҷакент то Мастҷоҳ ҳамонӯ дар ҳайати он буд, истиқлолияти худро ниғаҳ медошт.

*

¹⁰ Аҳмад Маҳдуми Дониш, 1960, с. 13; Аҳмади Дониш, 1967, с. 27.

2. МУБОРИЗА ДАР РОҶИ МУСТАҲКАМ ҚАРДАНИ АМОРАТИ БУХОРО

Чунон ки дар боло қайд карда шуд, норизоияти оммаи халқ тамоми аморати Бухороро фаро мегирифт. Дониёлбӣ на фақат худсарихон феодалонро баргараф карда натавонист, балки ҳадаш торафт бештар мутеи кушбегӣ ва қозикалон мегардид. Яке аз писарони ӯ Шохмурод худро тамоман ба тариқати суфия бахшида, муриди шайхе шуд. Вай дар зохир аз дарवेशи мискин ҳеҷ тафовут надошт. Бо фармони шайх ҳатто дар бозор ҳаммоӣ мекард. Соддагӣ ва дастрасии зохирӣ, тарзи зиндагии шикастанафсонаи шаҳзода, ки ба кулӣ хилофи зиндагонии айёшона ва пурдабдабаи аёнӯ ашроф ва ҳуди Дониёлбӣ буд, боиси дар байни оммаи халқ ва аҳли зӯҳду тақво шӯҳрат ва эътибори зиёд пайдо кардани ӯ гардид. Шохмурод махсусан ба рӯҳонӣи ихлос ва эҳтироми беандоза доштани худро бо қидду чаҳди тамом таъкид менамуд. Дониёлбӣ чунин маъруфияти писарашро ба назар нагирифта наметавонист ва шаҳзода дар умури давлат беш аз пеш нуфуз пайдо намуд. Ӯ ба бекор кардани баъзе андозҳои муваффақ шуд. Падарро ба ҷуз вориси худ таъйин кардани ӯ дигар ҷорое намонд.

Пас аз вафоти Дониёлбӣ валиаҳди ӯ либоси тавба дар тан фаръедкунон дар кӯчаҳои Бухоро гашта, бо лобаву зорӣ аз мардум илтиҷо менамуд, ки гуноҳгон нисбат ба мардум кардаи марҳумро бубахшанд. Вай ҳамчунин ҳиссаи худро аз мероси падар гирифта, амр кард, ки ин сарватро ба қасоне, ки «аз онҳо ситонида шудааст», баргардонанд. Чунин вонамуд мекард, ки гӯё ӯ ғайри хоҳиши худ ба тахти салтанат нишастааст ва аз ин рӯ боз ба асбоби таҷаммул наздик нашуда, худро дар маслаки зӯҳду тақво нигоҳ медошт. Тарзи зиндагии хоксорона ва порсоёнаи ӯ (либоси фақру фока мепӯшид ва онро то ҷиғда-ҷиғда шуда дариданаш аз тан намекашид, таомин оддӣ ва хеле кам мехӯрд, ҳеҷ гоҳ ҳадья намегирифт, дар як рӯз барои эҳтиёҷоти худ фақат як танга харҷ мекард ва ғайра) муосиронашро дар ҳайрат меғузаштанд. Ӯ барои таҳдиди синфи хоҷагон ва ашроф кушбегӣ ва қозикалонро дар ҳузури умум ба қатл расонид. Чунин рафтору кирдори ӯ, ки аз рӯи мулоҳизаҳои сиёсӣ сурат мегирифт, дар қори соҳибшудан ба тахти салтанат ва ба тарафи худ кашидани тавачҷӯҳи оммаи мардум роли муҳим бозид.¹¹

Ин тавачҷӯҳ барои Шохмурод ниҳоятдараҷа зарур буд, зеро

*

¹¹ Соддагӣ ва персонии Шохмурод ба дараҷаи афсона расида, номи аслии ӯ «Амир Маъсум» (ба маънии «амири бегуноҳ») машҳур шудааст — ниг.: Семёнов А. А., 1953, с. 41—42. Аммо золимии ӯ низ ба андозае муосиронашро мутахайн сохтааст, ки таърихи вафоташро «золим мурд» гуфтаанд — ниг.: Семёнов А. А., 1924, с. 163, эзоҳи 2.

дар соли ба тахт нишастани ӯ (1785) косаи сабри аҳолии Бухоро лабрез шуда, онҳо шӯриш бардоштанд. Дар рафти шӯриш беш аз ҳазор нафар кушта шуд. Аз ин рақам ба хубӣ маълум мешавад, ки муборизаи халқ то чӣ андоза вусъат доштааст. Шохмурод маҷбур шуд савганд хӯрад, ки аҳолии Бухоро аз ҷавру зулм ва хирочу андозҳои аз ҳад зиёд озод хоҳад кард. Ва фармони ӯро ба рӯи санг сабт намуда, дар пештоқи масҷиди ҷомеи Бухоро гузоштанд. Албатта, ин як ваъдаи хушку холи ва фақат василаи аз ғазаби халқ раҳой ёфтаи буд. Аз бухориён минбаъд ҳам молиёти махсус, ки ба мақсадҳои ҳарбӣ андохта мешуд, месситониданд.

Аҳди салтанати амир Шохмурод (1785—1800) дар таърихи сулолаи Мангития давраи нисбатан устувор гардидани аморат ба шумор меравад.

Шохмурод ба мақсади бартараф намудани норизоятҳои умумӣ, ки дар вақти ҳукмронии падараш пайдо шуда буд, баъзе ислоҳот ҷорӣ намуд. Вай фақат чунин андозҳои шаръӣ, монанди хироч ва закотро боқӣ гузошта, дигар ҳамаи молиёт, боҷ ва ҷаримаҳоро барҳам дод. Лекин ба ивази ин чизья — андозии аз қавмҳои ғайри мусулмон ситондашавандаро хеле зиёд кард. Ба аскарон моҳиёна муқаррар намуд. Бисёр заминҳои вақфро, ки амирони собиқ мусодира карда буданд, дубора барқарор кард. Ба ин восита ӯ рӯҳониёни исломро ҳомии худ карда, дар роҳи мустақкам намудани ҳокимияти худ аз нуфузи дар байни оммаи мардум доштаи онҳо моҳирона истифода мебард.

Ислоҳоти пулие, ки ӯ дар оғози чулуси худ гузаронид, барои ҳаёти иқтисодии мамлакат аҳамияти калон пайдо намуд. Хонҳои сулолаи Ҷониён ва сипас нахустин амирони мангит сиккаҳои нукраи камиёр бароварда, аз тафовути қурби расмӣ ва амалии ин сиккаҳо ғойдаи зиёде ба даст меоварданд. Ин ҳолат, дар шавбасти худ муомилоти пулиро вайрон карда, чун бори гароне ба дӯши аҳоли меафтод. Шохмурод икдоми қатъӣ намуд. Шакли зоҳирӣ, ҳаҷм ва вазни сиккаҳоро тағйир дода, онҳоро аз нукраи пурриёр мебаровардагӣ шуданд. Ҳар кас метавонист ба сиккаҳона нукра оварда, ба ивазаш (ҳаққи зарробиро пардохта) пул бигирад. Зоҳиран, сиккаҳои кӯхнаи пеш аз ислоҳот аз эътибор соқит карда шуданд.¹² Ин ислоҳоти пулӣ бар тибқи талаботи айнии иқтисодӣ ба вуқӯъ пайваста, ба ривочу равнақи тичорат мусоидат намуд.

Ба Шохмурод лозим омад, ки ба мақсади афзудани иқтисодии ҳокимияти марказӣ ҳокимони вилоятҳоро аз қор барканор карда, ҳокимони нав таъйин намояд. Ба ҳар шахру деҳа қозӣ таъйин карданро низ ӯ ба таомул даровард. Муқобилати феодалони чу-

*

¹² Давидович Е. А., 1964, с. 164—168.

догона дарҳам шикаста шуд. Ҳатто саркаштарини онҳо низ сари итоат ҳам кард. Чунончи, Ниёзалӣ, ки дар вақти Дониёл худро дар Шахрисабз мустақил эълон карда буд, итоати амир Шохмуродро қабул намуд.

Шохмурод умури маҳкамаро низ як дараҷа ба тартиб даровард. Худаш рисолае роҷеъ ба ҳуқуқ таълиф намуд, ки барои қозихо ҳамчун дастур хизмат мекард. Дар он замон қонуне қорӣ гардид, ки бар тибқи он агар касе нисбат ба молиқият қинояте содир кунад, сарфи назар аз мартабаҳои ҷамъиятии ӯ, ба саҳттарин ҷазо гирифта мешуд. Чунин тадбирот як андоза пеш роҳи ворату торочҳои аз ҳад зиёдро гирифта, ба манфиати табақаҳои осоишталаби аҳоли буд. Ҳама медонистанд, ки барои роҳзанӣ сар аз тан ҷудо мекунанд, барои дуздӣ даст ростро мебаранд ва ғайра. Шохмурод ин ҷорабиниҳоро таҳти ливои мубориқа дар роҳи риояти аҳкоми шариат амалӣ намуда, бо ин баҳона барои мувоқибат ва муҳофизати расму оин мансаби раисро қорӣ сохт, ки ӯ мебоист иҷрои тамоми фармудаҳои шариатро хурдагирона назорат мекард.¹³

Мустаҳкам шудани ҳокимияти марказӣ боиси таъмини амнияти роҳҳо гардид ва ин дар баробари ислоҳоти пул барои раванки тичорат заминаи мусонд фароҳам овард. Хочагии воҳаҳои зироатӣ, хусусан водии Зарафшон, инчунин ҳавзаи дарёи Аму ва Қашқадарё дубора рӯ ба сабзиш ниҳод. Дар бобати афзудани нуфуси ноҳияҳои камодам ҷораҳо дида шуданд, каналҳои нави обёрӣ ақнун на аз они феодалҳои маҳаллӣ, балки моли подшоҳӣ маҳсуб мефтанд ва аз ин ҳам мадохили хазинаи давлат меафзуд. Дар натиҷаи пешрафти қорҳои обёрӣ процесси ба зиндагонии муқимӣ гузаштани тоифаҳои бодиянишини ўзбек дар заминҳои навобод қувват гирифт.¹⁴

Амир Шохмурод риёкорона қиёфаи дарवेशи порсоро ба худ гирифта, таассуби диниро ривоч меод ва аз он ба мақсади қорӣ кардани сиёсаташ истифода менамуд. Ӯ таҳти шиори «ҷиходи муқаддас бар зидди шиаҳо» чандин мартаба ба Хуросон лашкар кашид ва бисёр маҳалҳои онро тороч намуд. Умарои Манғития дар ин лашкаркашиҳо ҳар як каси қобили меҳнатро аз аҳолии Хуросон асир карда, ба Бухоро меоварданд. Ба ин восита бозори ғуломфурӯшии Бухоро хеле авҷ гирифт. Дар охири асри XVII, вақте ки Эрон саргарми ҷангҳои дохилии худ буд, Шохмурод дубора Марвро ишғол кард. Пас аз чанде вай ба муқобили бародари худ Умарбӣ, ки дар Марв ҳукм ронда, барои ҷудо шудан аз Бухоро кушиш мекард, дохили муҳориба гардид ва сарбанди дарёи Мурғобро ба кулӣ вайрон намуд. Ӯ тадриҷан қисмати

*

¹³ *Мирзошамси Бухорӣ*, 1861, с. 45.

¹⁴ *Бартольд В. В.*, 1963 в. с. 281.

зиёди аҳолии ин воҳаро ба Самарқанду Бухоро кўчонида, дар таъмири харобаҳое, ки аз ҷангҳои собиқ ба амал омада буданд, истифода бурд. Ин сиёсати пешгирифтии Шохмурод то андозае ба тармими харобиҳои водии Зарафшон, махсусан атрофи Самарқанд ва Бухоро мусоидат кард, вале дар айни замон вай боиси тамоман ба харобазор табдил ёфтани воҳаи Марв гардид. Шохмурод якҷанд дафъа ба тарафҳои Уротеппа лашкар кашид ва дар ин мавридҳо низ аксари аҳолии қобили меҳнати Хучанд, Уротеппа, Хавос, Зомин ва Ёмро зӯран ба Самарқанд бурда, дар сохтмони биноҳо ва иншооти обҷорӣ истифода бурд. Маҳз бо қувваи ин одамон дар Самарқанд 24 масҷид ва дигар иморатҳои гуногун сохта шуданд.¹⁵

Аморати Бухоро дар нимаи аввали асри XIX

Пас аз фавти Шохмурод писараш амир Ҳайдар (1800—1826) ба тахти аморат нишаст.

Вай аксарияти вақтро ба мутолиаи асарҳои фикр ва муноқаҳои беаъни шарҳу хошияҳо сарф мекард. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки худро «яке аз уламои замон» пиндошта, дар мадрасаи арк, ки бо амури ӯ сохта буданд, ба дарсгӯӣ машғул шуд. Ҷи навъе ки дар охири асри XIX пирмардони бухороӣ ба А. А. Семёнов ҳикоят кардаанд, муллобачаҳоро ба дарси «амири донишманд» ба зарби ҷўб ҷамъ менамудаанд, аеро касе бо ихтиёри худ дар пеши ӯ дарс хондан намехостааст.¹⁶ Ин амири тақводор ҳимоят ва тарафдорӣ рӯҳониёро меҷуст (ва пайдо ҳам кард). Амир Ҳайдар қуръонро саропо аз бар карда бошад ҳам, ҳеч гоҳ зоҳиди риёзаткаш набуд — аз сад канизи ҳарамсари худ якеро интихоб намуда, ҳар моҳ ҳамсарашро иваз мекард, ҳамчунин аз байни пиразанони кордида касони махсус ба ҳар гушаи қанори мамлакат фиристода мешуданд, то ки духтарҳои соҳибҷамолро пайдо карда, ба хидмати амир оваранд.

Дар аввалҳои ҳукмронии амир Ҳайдар ба кӯшуни Бухоро муяссар гардид, ки ба Хева зарбаи хеле шадид расонад ва аз ин ҷониб хавфи ҳучуми душманро ба Бухоро бартараф наояд. Лекин баъдтар, ба сабаби заиф гардидани аморати Бухоро, хонҳои Хева боз муттасил ҳучум намуда, то девори пойтахт расиданд. Мубориза бо Шахрисабз ва давлати хонии Хўканд хеле тӯлонӣ ва тоқатфарсо буд. Амир Ҳайдар дар ҷанги Уротеппа ғалаба карда, Қиззах ва сарғаҳи Зарафшонро ба қаламрави худ дохил намуд.

*

¹⁵ Мухторов А., 1964, с. 45.

¹⁶ Семёнов А. А., 1954 а, с. 3.

Амир Ҳайдарро лозим омад, ки ба тарафи Ҳисор ҳам лашкар кашад. У дар ин чо баъзе муваффакиятҳо ба даст овард. Ҳокими Ҳисор, ки акнун хусури амир Ҳайдар гардида буд, унвони атоликро соҳибшуд ва гоҳо ба амир пешкаш ва қувваҳои ҳарбӣ мегуфт. Вай амалан дар аксари қорҳои мулкдорӣ бо ихтиёри худ амал мекард. Г. Мейендорф аз ҳикоятҳои амалдорони Бухоро дар соли 1820 чунин таассуроте ҳосил намуд, ки Ҳисор мулки басо сарватманд аст.

Шаҳри Ҳисор — нишешмангоҳи ҳоким қариб се ҳазор иморат дошт ва дар водии шуқуфони дорони заминҳои ҳосилхез (хусусан мазрааҳои фаровони шолӣ) ва чарогоҳҳои сабуз хуррам ҷой гирифта буд. Ғайр аз ин, Деҳнав, Қаратор ва Регар низ аз қалонтарин маҳалҳои аҳолинишини ин мулк ба шумор мерафтанд. Ҳокими Обигарм баъзан бо ҳокими Ҳисор ҷанг мекард.¹⁷

Миризатулло дар соли 1813 вазъияти сиёсии ҳамон қисмати Осиёи Миёнаро, ки бо он шиносӣ дошт, ба тариқи зайл баён менамояд. Мовароуннаҳр, «миёни ҳокимони ҷудогона, ки пуриқтидортарини онҳо подшоҳи Бухоро Мир Ҳайдар мебошад, тақсим гардидааст». Ҷои дувумро аз ҷиҳати мақом амири Фарғона Умархон мегирад. Сеюмӣ волии Уротеппа Маҳмудхон аст. Пас аз онҳо бии Шаҳрисабз Ниёзалӣ меистад. У исман табааи Бухоро маҳсуб ёфта, аммо намегузошт, ки ба номи Мир Ҳайдар хутба хонда ва сикка зарб карда шавад. Сипас Миризатулло ҳокимони Ҳисор, Кубодиён ва Қургонтеппаро зикр менамояд. Дар соҳили чапи дарёи Аму мулки Хоразм воқеъ аст, ки ҳокими он Муҳаммад Раҳимхон мебошад. Дар Бадахшон Мирмуҳаммадшоҳ ҳуқиронӣ мекунад, Шурнон ҳам ҳокими худро дорад. Ва хотирнишон менамояд. «Ҳамаи ин ҳокимон бо ҳам намесозанд ва доимо дар ҷангу ҷидоланд».¹⁸

Аксари умаро ва ашроф нисбат ба амир Ҳайдар ҳисси норивоятӣ мепарвариданд ва бар зидди ӯ ошӯб мебардоштанд.¹⁹ Амир Ҳайдар сиёсати падари худро дар бобати марказият додани давлат пеш бурда натавонист. Муқовимати феодалони маҳаллӣ дубора қувват гирифт. Дар натиҷаи лашкаркашиҳои сершуморе, ки ба муқобили феодалони исёнкор ва ҳамсоягони хусуматпарвар ба амал оварда мешуд, инчунин пардохти маоши беш аз ҳазор амалдор ва муллоҳои бешумор ва инъомҳои пулии ҳарсолаи аъё-

¹⁷ «Роҷеъ ба вазъияти кунунӣ», 1826, с. 176—177; 1826, с. 130—131. Чунин хусусияти муносибатҳои байни амир Ҳайдар ва ҳокими Ҳисорро Миризатулло хануз дар соли 1813 қайд карда буд — ниг.: Соколов Ю. А., 1957, с. 211. Дар солҳои 1815—1818 амир Ҳайдар метавонист амр кунад, ки тоифаҳои Ғузор ба чарогоҳҳои Ҳисор раван шавад — ниг.: Абдураҳимов М. А., 1961; с. 70—103 (номаи № 722). Доир ба таърихи Ҳисор — ниг.: Давидович Е. А. ва Мухторов А., 1969, с. 35—37.

¹⁸ Соколов Ю. А., 1957, с. 199—200.

¹⁹ Сомӣ, 1962, в. 63 а-б.

ну ашроф эhtiёчи моддии давлат низ хеле зиёд мегардид. Муҳаммадъяқуб, бародари амир Ҳайдар, навиштааст, ки «дар ин вақт харчи амир ду баробар аз дахли ӯ зиёдтар буд». Ҳар сол аҳвол торафт хатарноктар мешуд.²⁰ Ин буд, ки молиёт ва хирочҳои бисёр, монанди қўшпулӣ, танобпулӣ, алафпулӣ, яксарӣ, чўбпулӣ, миробона, кавсан ва ғайра дубора қорӣ гардида, бори гуруҳҳои истехсолкунандаи мамлакатро вазнинтар намуданд. Ба зами ин, ғоратгарӣ, ки хангоми амалиёти ҳарбӣ ба вуқӯъ меомад, ба сари мардуми меҳнаткаш маҳрумӣ ва мусибатҳои зиёде оварда, уро боз ҳам қашшоқу бенавотар мегардонд. Дар ибтидои солҳои бистум таназзули иқтисодӣ ва ҳаробии саросари кишвар рух дод. Афзудани қабру зулм ва истибод боиси сар задани ошўбҳои нави халқӣ гардид. Шўриши хитой-кипчоқҳо, ки дар водии Миёнқол сар зада, аз соли 1821 то соли 1825 давом намуд, яке аз тазоҳуроти ҳамин навъ ошўбҳои халқӣ буд (роҷеъ ба ин шўриш поннтар, дар қисмати «Муборизаи синфӣ» ба тафсил сухан ронда хоҳад шуд).

Пас аз вафоти амир Ҳайдар писараш Насрулло (1826—1860) ба тахти аморат соҳиб гардид. Тавсифи возеҳу воқеи ин ҳукмрон ба қалами А. А. Семёнов тааллуқ дорад. Ӯ менависад, амир Насрулло аз боҳои часади ду бародари худ — ворисони нунии салтанат Ҳусайн ва Умар гузашта, ба тахт нишаст ва давоми як моҳи пас аз чулуси худ рӯзе 50—100 касро ба қатл расонид.

«...Ӯ бо ғаддорӣ ва хунхорӣ фавқуллода фарқ мекард ва барои ин вайро бухорӣён «амири қассоб» номида буданд. Давраи ҳукмронии дуру дарозаш бо бадқирдорӣ, қатлу қуштор, хиёнат, бешарафӣ ва ҳирсу ози гўшношунуда ном баровард»²¹.

Амир Насрулло бо Шаҳрисабз, Уротеппа, Ҳўқанд ва Хева муттасил қанг мекард. Қўшиҳои ӯ дар бобати ба ҳайати аморати Бухоро баргардонидани вилоятҳои он сўи дарёи Аму, ки акнун ба тасарруфи амирони афғон даромада буданд, натиҷасе набахшид.

Амир Насрулло бо мақсади инон задан ба феодалони дохилии мамлакат як қатор чораҳои ниҳоят бераҳмона пешбинӣ намуд. Ҳаким қушбегиро, ки дар аҳди салтанати падараш амалан ҳукмрони аморат маҳсуб меёфт, аввал аз ҳокимият дур кард ва сипас ба қатл расонид. Ҳуқуқи қўшбегӣ маҳдуд карда шуд. Абдусамади форс, ки ба ин вазифа таъйин гардид, аз тарафи аъёну ашрофи қабилаҳои ўзбек пуштибонӣ намедид ва тамоман ба майлу илтифоти амир вобаста буд. Умаро ва сарони сипоҳ, ки андаке норизоятӣ изҳор кунанд ва ё майли ҷудошавӣ пайдо намоянд,

*

²⁰ Муҳаммадъяқуб, дастнавис, в. 157 б.

²¹ Семёнов А. А., 1954, а. с. 3—4.

кушта ё худ бадарға намуда, молу мулкашон мусодира карда мешуд. Н. В. Ханыков, ки соли 1841 Бухороро дида буд, навиштааст: «Раҳмонбердӣ махсуми туркман, ки аз тарафи амир ба мансаби муҳимми раис, яъне муҳофизи расму одат ва дурустии миқёси тӯл ва тарозу таъйин шуда буд, дар кори решақан кардани феодализми Бухоро ёвари нахустин гардид. Авомро бо зарби чӯб чазо дода, ба дуову ибодат водор мекарданд, сипохиёро сар мебуриданд ва ё мачбур менамуданд, ки гурехта ҷон ба саломат баранд; халқ ба раис нафрин меҳонд, сипохиён ҳам фаҳмиданд, ки ба тахт киро нишондаанд, вале дигар илоҷе набуд».²²

Дар соли 1837 амир Насрулло ислоҳоти ҳарбӣ гузаронид. То ин вақт кӯшун аз ду қисмат иборат буд: яке нӯкарҳо, ки бидуни муҳлат хизмат мекарданд, дигаре қарачирикҳо, ки фавҷҳои ғайримуназзами сершумореро ташкил медоданд. Ғайр аз нӯкарҳо шогирдпешаҳо низ буданд, ки хизмати қисми тайёрии кӯшунро адо карда, сипас ба нӯкарӣ гузаронида мешуданд. Вақте ки нӯкарҳо ба юриш мебароманд, шогирдпешаҳо дар гарнизон хизматро давом медоданд. Нӯкарҳо ҳам, дар навбати худ, ба ду қисм: мерганҳо ва найзадастон ҷудо мешуданд. Мерганҳо бо туфанг ва ё камон, найзадастон бошанд найза мусаллаҳ буданд. Силохро ҳукумат меод. Дар қалъа ҷураи борут ва тир мавҷуд буд. Қисми махсусро тӯп ташкил меод, ки ба он тӯпчибошӣ фармонфармой мекард. Нӯкарҳо ва шогирдпешаҳо таъминоти худро асосан ба тариқи мол (ғалла ва ришқа) мегирифтанд, ки аз китъаҳои муайяни замин ба андозаи молиёти барои хазина пардохташаванда рӯёнида мешуд. Кӯмаки пулӣ ҳам мегирифтанд, вале хеле номураттаб. Қарачирикҳо аксар вақт бесилоҳ буданд. Дар яке аз фармонҳои амир Ҳайдар роҷеъ ба иштироки қарачирикҳо дар юриш гуфта шуда буд: «Агар силоҳ набошад, бигзор бемуқовар ба даст бигиранд». Чӣ нирӯи раҳбарӣ доштани чунин кӯшун ба шарҳу тафсил эҳтиёҷе надорад.

Амир Насрулло ба ташкили қисми калони ҳарбии муназзам саъй намуд. Асоси он аз асирони рус, инчунин аз форсҳо ва дигарон фароҳам омада буд. Батальони 800-нафараи сарбозон ва қисмати 250-нафараи тӯпчиён ташкил ёфт. Либоси махсуси ғизоӣ қорӣ карда шуд. Хамаи сарбозон бо туфангҳо, ки аз саросари мамлакат ҷамъ карда ва ҳам махсус аз хориҷа оваронида буданд, мусаллаҳ гардиданд. Туфанги онҳо найза дошт. Силоҳи тӯпчиён аз тапонча ва шамшери русӣ иборат буд. Сарбозон дар хонаҷаҳои махсус барояшон сохташуда, яъне як навъ «казармаҳо» зиндагӣ карда, ҳамеша омодаи ҷанг буданд. Дар вақт-

*

²² Ханыков Н. В., 1843, с. 231.

хон осоишта машқҳои ҳарбӣ гузаронида мешуданд. Сарбозон ва афсарон мунтазам мавоҷиб мегирифтанд. Амир аз ин қисми ҳарбӣ, ки қувваи асосии зарбазанандаи қўшуни Бухоро маҳсуб меёфт, дар вақти ҷанг ба таври васеъ истифода менамуд, вале дар замони осоишта аз он метарсид.²³ Ин мустабиди хунхор ҳамеша аз ҳар кас ва аз ҳар чиз хавф мебурд ва дарвоқеъ худаш ҳам зўран ба ҳалокат расонда шуд. Аз баъзе ривоятҳо маълум мешавад, ки зани бо зўр гирифтааш — духтари воли Шохрисабз — Қенагасхоним хангоми хоб ба гўшаш симоб рехтааст. Амир аз дарди ҷонқоҳ бедор шуда, пеш аз марг фармудааст, ки он зан ва ҳамаи бачаҳои вайро кушта, ба ҷох партоянд.

Пас аз фавти амир Насрулло инони салтанат ба дасти писари ягонаи ӯ Музаффар (1860—1885) расид. Донандаи маъруфи таърихи Манғития А. А. Семёнов навиштааст: «Писар ва вориси амир Насрулло Музаффар меҳри падарро ягон қадар эҳсос намекард ва амир Насрулло ҳеч намеҳост, ки Музаффар вориси тахти Бухоро гардад. Бинобар ин падар сидқан дар нияти куштани писараш — ин шахси мисли худи ӯ бераҳму хунхор буд, вале азбаски дигар писари оқилтаре надошт, хоҳу ноҳоҳ ин қасди худро ба таъхир меандохт».²⁴

Дар замони ҳукмронии амир Музаффар Осиёи Миёна ба Россия ҳамроҳ карда шуд.

Давлати хонии Хўқанд дар пимаи аввали асри XIX

Таърихи хонии Хўқанд бо вучуди ба андозан фаровон мавҷуд будани манбаъҳои мўтамад, мадрақҳои мустанад ва хотироти сайёҳон ханўз ба дараҷаи кофӣ тадқиқ нашудааст.²⁵

Дар асри XVIII Фарғона тавассути мавқеи ҷуғрофии худ назар ба Бухоро, Хева ва Тошкент вазъияти афзалиятноке дошт, зеро бисёр ҳодисоти харобиовар, аз ҷумла футуҳоти Нодиршоҳ то он ҷо асар накарда буд. Аз ин рӯ аҳолии Фарғона хеле афзуда, иқтидори иқтисодии он зиёд мешуд. Ҳамин буд, ки барон таъсиси давлати мустақил замина ва имкониятҳои мусонд муҳайё

*

²³ Муфассалан ниг.: *Вяткин В. Л.*, 1928; *Троицкая А. А.*, 1953. Инчунин ниг.: *Галкин М. Н.*, 1968, с. 210—222. Роҷеъ ба қўшуни Бухоро маълумоти пурарзише дар баёноти асирони дар қўшуни Бухоро хизматкардаи рус, ки пеш аз рафтан аз Бухоро арз доштаанд, мавҷуд аст.

²⁴ *Семёнов А. А.*, 1954, с. 4.

²⁵ Таърихи сиёсии на ҳамеша дақиқ, вале пурратар — ниг.: *Паливкин В. П.*, 1886. Аз муҳимтарин тадқиқоти нав — ниг.: *Иванов П. П.*, 1939, 1958; *Кайюмов А. А.*, 1961, 1961 а; *Набиев Р. Н.*, 1961, 1966; *Усенбоев К.*, 1961; *Ромодин В. А.*, 1963; *Мухторов А.*, 1964; *Чувонмардиев А.*, 1965; *Ҷамгарчинов Б.*, 1966; *Плоских В. М.*, 1968; *Троицкая А.*, 1969.

гардид. Дар ин роҳ қадами нахустинро Олимхон (1800—1810)²⁶ гузошт. У ба мақсади баромадан аз тобенияти ашрофи ҳарбин феодалӣ дастаи махсуси низомӣ ташкил намуд, ки комилан аз тоҷикони кӯҳистон — дарвозиҳо, қаротегиниҳо ва шугнониҳо фароҳам омада буд. Ин даста вазъияти имтиёзнокро соҳиб гардида, дастаи асосии кӯшуни аз аҳолии маҳаллии ўзбек ташкилшуда ба шумор мерафт. Олимхон дар бобати марказонидани давлат чидду ҳафди бисёре ба харҷ дода ҳарчанд муҳолифати доираҳои бонуфузи аёну ашроф ва рӯҳониёнро бартараф карда натавониста бошад ҳам, ба ҳар ҳол баъзе муваффақиятҳои ноил гардид. У ҳудуди давлати хониро васеътар намуд. Чун тасарруфи Уротеппа барояш муяссар нашуд, қусури онро аз ҷои дигар баровард, дар охири ҳукмронияш Тошкент ва қabilaҳои қазоқи ҳамчавори онро ба қаламрави худ дохил кард.

Ҳамаи ин иқдоми Олимхонро бародараш Умархон (1810—1822) бо муваффақият идома дод. Маҳз дар аҳди салтанати ӯ сохти маъмури давлати хонӣ комилан ташаккул ёфт. Умархон бо баҳонаи мустаҳкам кардани иқтидори табақои ҳукмронии хонии Хуканд тавонист ихтиёроги бузургро соҳиб гардад. Ҷанги бепарор барои Уротеппа бо аморати Бухоро давом мекард. Умархон ба тарафи шимол лашкар кашида, шаҳри Туркистон ва масоҳати паҳновари даштҳои қазоқнишинро аз баҳри Арал то Ҷафтруд ишғол намуд. Қалъаҳои Окмачит (ҳоло шаҳри Кизилўрда), сипас Авлиёто (Чамбули ҳозира), баъдтар Пишпек (шаҳри кунунии Фрунзе) ва ғайра сохта шуданд. Ҳамин тариқа, як қисми қabilaҳои қирғизу қазоқ ҳам ба қаламрави хонии Хуканд дохил гардид.

Пас аз Умархон писар ва вориси ӯ Муҳаммадалӣ (Мадалӣ) ба тахт нишаста, тақрибан бист сол (1822—1842) зимомии умури хонии Хукандро дар дасти худ нигоҳ дошт. У чандин дафъа ба самти ҷануби шарқӣ лашкар кашида, мулкҳои Дарвоз ва Қаротегинро зеридаст намуд ва муддате чанд ҳокими Қўлоб низ ба итоати вай сар даровард. Муҳаммадалихон дар тарафи ғарб бо Уротеппа ҷанг кард, ҳамчунин ба Кошғар юришҳо намуд. Дар аҳди ӯ даҳҳо ҳазор аҳолии Кошғар аз зулму ситами ҳукумати Хитой ба дод омада, ба умеди начот сӯи Фарғона фирор карданд ва дар ҳамин ҷо маскан гирифтанд.

Муҳаммадалихон, ба мисли ҳукмрони Бухоро амир Насрулло, як марди золим ва бетарахҳуме буд. У ягон меъереро риоят накарда, одамони гунаҳкору бегуноҳро ба қатл мерасонид, чун

*

²⁶ Ин сана бо маълумоти сарчашмаҳои оғохтар бештар мутобиқат дорад, ҳарчанд аз эҳтимол дур нест, ки соли анҷоми ҳукмронии Олимхон 1809 ё 1811 бошад. Вале В. И. Навиқин (1886, с. 76—77) оғози салтанати Умархонро соли 1808 ҳисоб кардааст, ки тамоман хатот.

ишратпарастии фосиқ умр ба сармебурд, айшу нӯш ва кайфу сафо шугли доимии ӯ ба шумор мерафт. Ба қавли В. П. Наливкин ин «хунхори чавон» соҳиби тахту тоҷ гардида, тамоми умр «фақат ба фиску фучур ва қатлу куштор машғул шуд».²⁷ Ӯ аз пуштибонии аъёну ашроф ба кулӣ маҳрум гардид; мардум ҳамеша дар ғалаён буданд. Амири Бухоро Насрулло аз ин фурсат истифода бурда, соли 1842 Хўқандро забт кард ва Муҳаммадалихонро бо ҳамаи аҳли хонадонаш ба қатл расонд. Аммо амир Насрулло Хўқандро дар даст дигоҳ дошта натавонист. Даре нагузашта Хўқанд боз истиқлолияти худро соҳиб шуд ва Хучанду Тошкентро ҳам дубора ба даст овард.

Ҳанӯз дар замони ҳукмронии Муҳаммадалихон, ҳеч набошад дар нимаи дуввуми он, дар хонии Хўқанд падидаҳои бӯҳрони дохилӣ ба зухур меомаданд. Хангоми ҷангҳои бешумор ва табаддулоти дарбор тоифаҳои тамоми несту нобуд мешуданд. Низоъҳои байни қавмҳои муқимӣ ва бодиянишин, ки феодалон ва аъёну ашрофи қабилавӣ бармеангехтанд, истисмори бераҳмонаи аҳолии ҳам муқимӣ ва ҳам бодиянишин — ин буд хусусияти ҳоси ин давраи изтиробомез, ки хонии Хўқанд то охири ҷаҳони лаҳзаҳои мавҷудияти худ аз он раҳой ёфта натавонист.

Нобудшавии аҳолии ва харобии хочағӣ дар натиҷаи ҷангҳои байни давлатҳои феодалии

Мо хангоми баъни воқеаҳои таърихии аморати Бухоро ва хонии Хўқанд борҳо ҷангҳои барои Уротеппа сарзадари ёдоварӣ намудем.²⁸ Дар нимаи дуввуми асри XVIII Уротеппа мулки қалоне буд, ки ба ҳайати он, ғайр аз ҳавзаи Шаҳристон Уротеппа, Панҷакент, Қиззах, Зомин, Нов ва Хучанд низ дохил мешуданд. Ин мулк, ба ноустувории ҳудуди худ нигоҳ накарда, аксар вақт соҳибхитӣ буд. Дар ин ҷо ҳокимони аз тоифаи юзи ўзбек баромада ҳукмронӣ менамуданд.

Аз ибтидои асри XIX ба муносибати қувват гирифтани Бухоро ва Хўқанд мулки Уротеппа гӯё ки дар байни путку сандон воқеъ гардид: аморати Бухоро Қиззах ва давлати хонии Хўқанд Хучандро ба тасарруфи худ дароварданд. Ҷангҳои беинтиҳи барои Уротеппа сар шуданд. Муҳаққиқи таърихи Уротеппа А. М. Мухторов ду сабаби асосии ин ҷангҳо дуруст муайян кардааст. Сабаби аввал — аҳамияти қалони стратегӣ доштани забти Уротеппа, ки хатҳои иртиботии ба ҳам алоқамандкунандаи ду давлат

*

²⁷ Наливкин В. П., 1886, с. 125, 144.

²⁸ Дар хусуси мулки Уротеппа ва ҷангҳои барои Уротеппа дар байни аморати Бухоро ва хонии Хўқанд баамаломада — ниг.: Мухторов А., 1957, 1964.

таҳти ихтиёри он қарор гирифта буданд, инчунин роли муҳими Уротеппа дар иқтисодиёти ҳавзаи сарғаҳи Зарафшон. Сабаби дуввум вобаста ба иқтисодиёт аст: мулки сернуфуси Уротеппа барои хазина даромади бисъёр дода метавонист, зеро он анбори ғалла буд ва аз он ҷо миқдори зиёди ғалла содир мегардид (маълум аст, ки дар соли 1870 аз Уротеппа ба Самарқанд 250.000 пуд ғалла бурда шуд).

То солҳои сиюми асри XIX давлати хонии Хўқанд дар талоши Уротеппа саҳми бештаре гузошт. Дар сурате, ки амирони Бухоро ба Уротеппа даҳ мартаба юриш карданд, хонҳои Хўқанд беш аз бист мартаба ба ин ҷониб лашкар кашиданд. Онҳо шахро ишғол намуда, ҳокими онро қатл мекарданд. Аммо пас аз рафтани кўшуни асосии онҳо аҳолии Уротеппа (инчунин Хучанд) сар бардошта, истиқлолияти худро дубора ба даст мебароварданд. Сипас боз юриши нави истилогарон сар мешуд. Солҳои 1841—1848 Уротеппа дар таҳти тасарруфи Бухоро қарор гирифта буд. Вале пас аз чанде боз ҷангу талош, муҳосираҳои тўлонӣ ва танаффусҳои кўтоҳмуддати осоишта шуруъ мегардиданд. Дар арафани ба Россия ҳамроҳ карда шудан мулки Уротеппа дар ҳаёти аморати Бухоро буд.

Ҳамагӣ дар асри XIX, дар зарфи шашуним даҳсола ба Уротеппа тақрибан панҷоҳ бор лашкар кашида шуд, дар он ҷо бисту панҷ ҳоким иваз гардид. Дар ҳар як-яку ним сол шахр ва атрофи он боз ва боз ба харобазор табдил меёфт. Дар асарҳои онвақта тасвирҳои дилхароши ваҳшоният ва кушторҳо, ки ҳодисаҳои муқаррарии ҳамарӯза гардида буданд, бисъёр дучор меоянд. Дар вақти яке аз лашкаркашиҳои ба Уротеппа Олимхон ба сарбозони худ амр намуд, ки шахро тороҷ кунанд. Дар натиҷа, чунон ки сарчашмаи ҳаттӣ хабар медиҳад, «ба ҷуз хоку санг ҳар он ҷӣ, ки ин вилояти пурбаракат дошт, рабуданд». Тамоми аҳолии Уротеппа, марду зан, бо пой луч ва тани урьён, нолаву фиғонкунон мисли гадоён ба назди сарбозон омада, ҳоли табоҳи худро баён мекарданд ва хўроку пўшок металабиданд.

Сарчашмаи дигар маълумот медиҳад, ки истилогарон «мисли мўру малах» фуру рехтанд ва дар шахру атрофи он «ғайр аз хоку санг ҷизе боқӣ намонд». Шоираи уротеппагӣ Дилшод, ки шохиди яке аз мавридҳои истилои кўшуни Хўқанд қарор гирифтани Уротеппа будааст, менависад, ки ишғолгарон аввал деҳаҳоро ғорат карданд, боғҳо, пулҳо ва иморатҳои беруни шахро оташ заданд. Пас аз шаш рўзи муҳосира ва ҷангҳои кўчагӣ ғосибон ба шахр зада даромаданд. Сарбозон, нўкарон ва муқаррабони амир хона ба хона гашта, моли мардумро талаву тороҷ мекарданд, фосиқӣ ва беномусӣ менамуданд. Дар ҳар ҷо дорҳои сохта буданд.²⁹ Аз субҳ то шом одамонро қатл мекарданд. Де-

*

²⁹ Мухторов А., 1964, с. 43—44; 1969, с. 77.

ҳаҷон тамом валангор гардида, киштзорҳо поймол ва сӯзонда мешуданд. Дар солҳои 1806—1807 худи шаҳр ҳам аз тарафи сарбозони Хӯқанд оташ дода шуд. Пас аз ҳар як ҳучуми душман дуди оташ, кӯраи хокистар ва нолаву шеван боқӣ мемонд. Аҳоли гуруснагӣ мекашид ва ҳалок мешуд. Танҳо савдогарони корчаллон аксаран аз ҳодисаҳои фоҷиангез ҳам барои худ нафъ ҳосил мекарданд. Вақте ки Уротеппа ба дасти амирҳои Бухоро мебаромад, пулҳои хӯқандӣ арзиши худро гум менамуд ва савдогарон ин пулҳои беқадрро аз аҳоли муфт ҷамъоварӣ карда, ба Хӯқанд мебарданд ва онҳоро бо арзиши пурра барои хариди молҳои истифода мекарданд. Ҳар гоҳ, ки Уротеппа ба дасти хонҳои Хӯқанд мегузашт, бо пулҳои бухороӣ ҳам айнан чунин ҳодиса рух медод. Ин фиребгариву ҳуққабозиҳо азобу машаққати мардуми авомро боз ҳам афзунтар мекард.

Дар байни аморати Бухоро ва Шаҳрисабз низ муттасил ҷанг ва задухӯрдҳо ба амал меомаданд. Чунон ки сайёҳ ва олимӣ рус А. Л. Кун навиштааст, «беки Шаҳрисабз исман қисми таркибии аморати Бухоро маҳсуб ёфта, амалан қариб ҳамеша дар вери ҳукмронии ҳокимони аз қабилаи кенагас баромадан ӯзбек ҳаёти мустақилона ба сар мебард». ³⁰ Қабилаҳои ӯзбеки кенагас, кунғрод ва минг, ки дар вилояти Шаҳрисабз зиндагонӣ мекарданд, пас аз ба сари ҳукумат омадани Манғития бештар ба фишор дучор гардида буданд. Аз ин сабаб онҳо ҳамроҳи тоҷикон ва дигар мардумони ин вилоят аз итоати ҳукумати Бухоро сартофта, ҳокимон ва сардорони қабилаҳои худро пуштибонӣ намулданд.

Чи навъе ки Аҳмади Дониш менависад, Насруллоҳон қаблан ҳамаи онҳоро, ки дар «фитнаи эл ва улус» ништирок доштанд, нобуд сохт ва сипас ба лашкарқошиҳои ғоратгаронаи худ, аз ҷумла ба ҳучуми Шаҳрисабз камар баст. ³¹ Қалъаи мустақами шаҳрро фатҳ кардан ба кӯшуни Бухоро муяссар нагардид, бинобар ин сарбозони истилогар деҳаҳои атрофи онро ғорат ва хароб намуданд. Сайёҳи рус менависад: «Ҳар сол баҳорон ӯ (амир Насрулло — Б. Ғ.) барои нобуд кардани киштзорҳои ғалла дастаҳои савораи худро ба мазрааҳои Шаҳрисабз мебаровард». Дар натиҷа гуруснагӣ сар мезад, нархи ғалла ва дигар ҳуққабозиҳо бағоят баланд мешуд. ³² Дар соли 1856, пас аз 32 бор ҳучум овардан, ниҳоят, амир Насрулло Шаҳрисабзро ба худ тобеъ намуд. Ин вилоят ба сабаби ҷангҳои пурдавом ва камтар аз Уротеппа хароб гардид.

Муборизаи байни гурӯҳҳои мухталифи синфи ҳукмрон баҳри

*

³⁰ Кун А. Л., 1880, с. 205.

³¹ Аҳмади Дониш, 1960, с. 31, 1967, с. 38.

³² Яворский И. Л., 1883, с. 46.

ба даст овардани ҳокимият дар давлати хонии Хӯқанд, лашкар-кашиҳои ғоратгаронаи хонҳои Хӯқанд ба мулкҳои қазоқон³³, қирғизон³⁴ ва тоҷикони кӯҳистон³⁵ низ ба тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда зиёни ислоҳнопазир расонида, ба сари аҳолии меҳнаткаш азобу уқубатҳои ғавқулодда оварданд.

3. МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Қувваҳои истеҳсолкунанда

Масоҳаи аморати Бухоро 180 ҳазор километри мураббаъро ташкил мекард.³⁶ Маҳалҳои ин сарзамин аз ҷиҳати ҷойгиршавии аҳолии яқсон набуданд: водихои Зарафшон ва Қашқадарӣ сернуфус ва Бухорои Шарқӣ нисбатан камнуфус ба шумор мерафтанд. Албатта, дар ин қисмати аморат водихое ҳам буданд, ки нуфуси хеле зиёд доштанд.

Ба сабаби набудани маълумотҳои статистикӣ муқаррар кардани миқдори саҳеҳи аҳолии имконпазир намегардад. Мувофиқи тахмини Е. Ф. Мейендорф (с. 1820) дар аморати Бухоро дуним миллион кас мезистааст. Ба тахмини Н. В. Ханьков (с. 1841) теъдоди аҳолии ин мамлакат ду-ду ним миллион нафар аст.³⁷ Мо барои охири асри XIX маълумоте (ҳамчунин тахминӣ) дар даст дорем, ки тибқи он нуфуси аморат якуним — ду миллион кас будааст.³⁸ Шояд миқдори аҳолии аморати Бухоро 2 миллион кас тахмин кардан дуруст бошад. Қисмати асосии аҳолии аз узбекон ва тоҷикон (маҷмӯан 80%) иборат буда, аз паси онҳо туркманҳо (10% аҳолии), арабҳо, қазоқҳо, қирғизҳо ва дигарон ба шумор мерафтанд. Агарчи ҳудуди нисбатан бештар ва ё асосан иқомат доштани тоҷикон дар шаҳру деҳоти аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд мавҷуд буд, дар бисёр ноҳияҳои онҳо яқоя бо узбекон мезистанд, чунон ки дар миёни сокинони бисёр деҳаву шаҳрҳои узбекнишин тоҷикон ҳам буданд, дар

*

³³ *Иванов П. П.*, 1939.

³⁴ *Усенбоев К.*, 1961, с. 13—16.

³⁵ *Искандаров Б. И.*, 1960, с. 49—55.

³⁶ *Галкин А.*, 1890, с. 191; *Шубинский П.*, 1892, с. 380—386.

³⁷ *Meuyendorff J.*, 1826, с. 196—197. Ханьков Н. В., 1843, с. 75—76.

³⁸ Мо ба масъалаи суқунати тоҷикон дар Афғонистон дахл намекунем. Барои солҳои сиюми асри XIX М. Эльфинстон (*Elphinstone M.*, 1839, 1, р. 403—422) манзараи хеле пурра ва муфассалро тасвир менамояд. Мувофиқи маълумоти Н. А. Қисляков, тоҷикон аҳолии аслии вилоятҳои шимолӣ ва қисман марказии Афғонистон буда, аз ҷиҳати миқдор дуввумин халқи ин мамлакат ба шумор меравад — тахминан 2 миллиону 300 ҳазор кас (*Қисляков Н. А.*, 1957, с. 149). Аз рӯи маълумоти дигар дар Афғонистон қариб се миллион тоҷикон иқоматдоранд — ниг.: *Массон В. М., Ромодин В. А.*, 1, 1964, с. 10.

аксари маҳалҳои тоҷикнишини ўзбекон низ зиндагонӣ мекарданд.³⁹

Ин ду халқи бо ҳам алоқаи хеле наздикдоштаро робитаҳои ҳешовандӣ, маданӣ ва иқтисодӣ муттаҳид месохтанд.

Таносуби аҳолии муқимиву бодиянишини ва шаҳру деҳотро фақат ба тахмин метавон муқаррар кард. Зоҳиран, дар ибтидои асри XIX 40% аҳолиро одамони кӯчӣ ва нимкӯчнишини ташкил медоданд,⁴⁰ аммо дар охири аср миқдори онҳо 35% гардид ва худи кӯчиҳо аз 15% бештар набуданд. Аз ин бармеояд, ки на фақат камшавии вазни нисбии ин қисмати аҳоли, балки тақсими нави дохилии он бо афзудани Ҷоизи одамони нимкӯчнишини ба амал меомад. Аз эҳтимол дур нест, ки дар шаҳрҳо фақат даҳъяки аҳоли, ҳатто аз ин ҳам камтар зиндагонӣ мекарданд, яъне нуфуси деҳот назар ба шаҳр бартари мутлақро соҳиб буд.⁴¹

Дар нимаи дувуми асри XVIII ва хусусан дар нимаи аввали асри XIX дар аморати Бухоро ва хонии Ҳуканд қорҳои бузурги обёрӣ анҷом дода шуданд. Муҳимтарин шабақаҳои обёрӣи водии Фарғона дар ҳамин вақт ба вучуд омаданд. Бо номи қўшпулӣ андозаи махсус қорӣ гардид, ки маблағҳои ба ин восита ҷамъовардари аввалҳо барои қандани каналҳои нав истифода мебуданд ва баъдтар барои эҳтиёҷоти дигар низ сарф мекардагӣ шуданд. Каналу қўйборҳоро на фақат ҳукумат, балки феодалони қалон ҳам месохтанд, ки сонитар аз ҳисоби истисморӣ деҳқонони дар заминҳои обӣ зироаткунанда сарвати худро меафзуданд. Ҳангоми қандан ва тоза қандани каналҳои давлатӣ мардуми гирду атрофро маҷбур ба ҳашар ҷалб менамуданд. Таъмири иншооти гидротехники низ ба ҳамин минвол анҷом меёфт, фақат барои нигоҳ доштани дарғоти Чупонато баҳору тирамоҳ панҷазорқасӣ ба қори маҷбурӣ бурда мешуд.⁴²

Дар қатори заминҳои обӣ киштзорҳои лалмӣ ҳам, ки одатан дар баландихо, нишебихо ва доманаи кӯҳҳо воқеъ мегардиданд, бисёр буданд. Дар заминҳои обӣ усули киштгардони се-панҷқитъавӣ (майдони ришқа ба киштгардон намебаромад) татбиқ карда мешуд. Олоти меҳнат хеле содда буд. Бо омоч шудгор ме-

*

³⁹ Гребенкин А. Д., 1872, в. с. 54.

⁴⁰ Аз рӯи ҳисоби Мирабдулқарими Бухорӣ дар поҳияи Миёнқол ва Самарқанд ҷӣ қадр, ки муқимихо бошанд, ҳамон қадр кӯчиҳо буданд. (*Mir Abdoul kerim Boukhary* 1876, с. 77).

⁴¹ Барои хонии Ҳуканд ба сабаби ноустувории худодаш овардани ҳатто чунин рақамҳои тахминӣ ҳам амри маҳол аст. Рақами якум — ду миллион аҳоли, ки дар китоби бе зикр номи муаллиф барои соли 1840 оварда шудааст («Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии», 1849, с. 191), ба мисли рақами се миллион аҳоли, ки тақрибан барои ҳамон вақтҳо Вольф зикр намулдааст (*Wolf J.*, 1846, с. 353) ба тафтиши дақиқ эҳтиёҷ дорад.

⁴² Радлов В. В., 1880, с. 12.

карданд. Ду навъи омор ба кор бурда мешуд: омочи калон ба-рои шудгори мазрааҳои сахро, ки онро барзгов мекашид, ва омочи хурд ба рои шудгори полиз, ки онро ба хар мебастанд. Ба воситаи омор замин чунон шудгор карда мешуд, ки ба рои хок-гардон эҳтиёче наменонд.⁴³ Сипас бо мола ва сихмола хоки замини шудгоршударо майда ва ҳамвор мекарданд. Қаланд аз муҳимтарин ва қулайтарин олатҳои зироат маҳсуб меёфт ва бесабаб нест, ки то имрӯз дар Осиеи Миёна хеле васеъ ба кор бурда мешавад. Якчанд навъи бел вучуд дошт, вале доираи истифодаи он назар ба қаланд маҳдудтар буд. Бо дос дарав мекарданд ва ин олати меҳнат ҳам чанд хел мешуд. Деҳқонони камбағалтар ҳосили даравкардаи худро дастӣ бо куба ё тӯхмоки вазиин мекуфтанд. Барои бод кардани хирман бел ё панҷшохаи чӯбро ба кор мебарданд. Дар боғдорӣ аз қачқорд истифода мекарданд. Дар кӯхистон чигина ва дар водӣ хелҳои гуногуни аробаи дучарха вазифаи нақлиётро адо менамуд.

Барои пурзӯр кардани замин ба киштзор пору ва хоки тепаҳоро мепошиданд, ки дар таркиби худ бисёртар селитра дошт. Албатта, ин корро ҳам фақат заминдорони бою бадавлат карда метавонистанд. Онҳо ба ҳар гектар замини кишт аз се то шаш ҳазор пуд пору, то дувоздаҳ ҳазор пуд хок мерехтанд. Гоҳо ба ҷои пору ахлоқи кӯҳнаи пӯсидаро низ истифода мекарданд.

Роҷеъ ба сохт ва таркиби майдонҳои кишти заминҳои обӣ дар давраи ба Россия ҳамроҳшавӣ мадрақҳои сершуморе мавҷуданд. Чунончи, дар ноҳияи Хучанд 60% заминро киштзори ғалла (аз он нисфаш гандум, баъд ҷуворӣ ва шолӣ, камтар ҷав ва арзан) ташкил менамуд. Тақрибан, 14% майдон аз боғу тоқзор иборат буд. Пахтаи ҷойдорӣ 11,5%, ришқа 6,4%, обҷакорӣ 4,6% майдонро ишғол менамуд. Умуман чунин тақсими зироат аксаран ҳоси водихост, аммо бояд таъкид кард, ки дар ин бобат байни ноҳияҳои ҷудогона тафриқаҳои калон вучуд доштанд. Дар маҳалҳои ба шаҳр наздик бештар боғдорӣ ва обҷакорӣ раванқ меёфт. Дар боғҳо ангур, себ, нок, анор, зардолу, бодом, анҷир, тут ва ғайра парварида мешуданд, ки бо навъҳои олии худ шӯҳрат пайдо карда буданд.⁴⁴ Дар баъзе ноҳияҳо мавқеи асосиро зироатҳои саноатӣ ишғол менамуданд, ки муҳимтарини онҳо пахта, тамоку, зағирпоя ва растаниҳои рангӣ буданд.

*

⁴³ Омор заминро ба чуқурии 40—45 см шудгор мекард ва дар айни замон онро ковок ва нарма ҳам менамуд. Академик А. Ф. Миддендорф (1882, с. 229) чунин ақидае дошт: «Ҳангоми шудгори амиқ вай, албатта, зерхокро ҳаво медиҳад ва аз сипори гардон чунин бартарини муҳимро дорост, ки хоки замин пас аз шудгори омор дар зер офтоби сӯзон он қадар саҳт хушк намешавад».

⁴⁴ Муфассалан ниг.: *Ханыков Н. В.*, 1843, с. 121—123, 129—130. 137—139; *Ефремов Ф.*, 1950, с. 26.

Дар асарҳои тадқиқии таърихшиносӣ аксар вақт таъкид мешавад, ки техникаи хоҷагии қишлоқ хеле содда ва ибтидоӣ буд. Ӯе шак, ин дуруст аст. Аммо дар ин маврид набояд ба кӯтоҳназарӣ роҳ дод ва ин баҳоро умуман ба хоҷагии қишлоқ раво донист. Мутолиаи дақиқи мадракҳо нишон медиҳад, ки таҷриба ва малакаи дар зарфи ҳазорон сол ҳосилшуда бар абас нарафтааст. Дар Осиёи Миёна тарзҳои ниҳоят оқилонаи истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ дар ҳамон дараҷаи тараққиёти техникаи хоҷагии қишлоқ ва муносибати он замин ба вучуд омада, дар амал қорӣ гардида буданд. Усули зироати обии ба шароити хоку иқлими ноҳияҳои гуногун мувофиқ, ки дар он бисёр омилҳо аз пешбини халқии он ҳавои сол сар карда то савияи боздошти оби зеризаминӣ ба назар гирифта мешуданд, таҳия гардида буд. Деҳқон меҳнати хеле зиёде сарф намуда, заминро барои зироат омода месохт. Барои равшантар гардидани ин матлаб ба тариқи мисол дар парвариши пахта таваққуф мекунем: Пахта дар заминест кишт карда мешуд, ки пештар дар он ҷо ғалла, хусусан ҷойҷуворӣ ва ҳамчунин зироати лӯбиёӣ парвариш ёфта бошад. Пас аз ҷамъоварии зироати пешина заминро шудгор карда, то охириҳои тирамоҳ дам медоданд, ё худ чунон ки мегӯянд, «офтоб меҳӯронданд». Сонӣ яқоб медоданд, ки ин усул то ҳол маъмул аст. Мақсад аз ин дар вақти фаровонии он пешакӣ заминро бо об сер кардан буд. Дар аввали баҳор пору пошида, дафъаи якум шудгор мекарданд, аз паси он об меканданд. Баъди даҳ рӯз дуввумбора аз қаду бар такроран шудгор карда, бо каланд хокро нарм менамуданд. Сонӣ мола мекарданд. Пунбадонро 4—5 рӯз дар деҳқон калон тар карда монда, баъд ба замин мепошиданд ва бо мола ба рӯяш хок мекашиданд, ё худ аксар вақт ҷўякҳо сохта пунбадонро ба пуштаҳои он мешинданд. Дар ҳавои гарм пас аз 10 рӯз он аз зери хок неш зада мебаромад. Баъди 10 рӯзи дигар киштзорро каланд мекарданд. Пас аз чанд вақт деҳқони пахтакор заминро дафъаи дуввум каланд мекард, вале ин бор андаке чуқуртар. Баъд чеканка мекарданд.

Киштзори пахтаро хишома карда, аз алафҳои бегона тоза менамуданд ва сафолакҳои дар натиҷаи обёрӣ ба вучудомадаро бо каланд нарм мегардонданд. Аз рӯи ҳисоби як мутахассиси пуртаҷриба тақрибан чил амали заҳматталабро анҷом додан лозим меомад, то ба чидани пахта шуруъ намоянд.

А. Ф. Миддендорф дар бораи деҳқонони Фарғона навишта буд: «Қобилияти қорӣ ва ҳунари бузурги бо меҳнати саҳт ба худ мутеъ сохтани табнат ва ба воҳаҳои биҳиштосо табдил намудани биёбонҳои ҳомун дар ин мардум бурдбории махсусро парваридааст...»⁴⁵

⁴⁵ Миддендорф А. Ф., 1882, с. 402.

Дар овони бачагӣ ва ҷавонӣ ман бо рафикони ҳамсолам, дар ин корҳо иштирок доштам. На фақат парвариши пахта, балки даравӣ дастии ғалла ва бисъёр корҳои дигари зироат ҳеле душвор ва пурмашаққат буд. Ҷавонони рустоии имрӯзаи тоҷик ва ўзбек ягон қадар тасаввуре надоранд, ки бобоёнашон як луқма нони худро бо чӣ миқдор арақи ҷабин ба даст меоварданд. Дар айни замон, дар миёни ҳамқишлоқиёни ман устодони моҳири хочагии қишлоқ, агрономҳои модарзоди таҷрибаи садҳо наслҳоро азхудкарда низ буданд. Онҳо аз хурдтарин нишона ва аломате метавонистанд обу ҳавои соли ояндаро пешгӯӣ кунанд ва медонистанд, ки барои кишт, обмонӣ ва дигар корҳои зироат кадом вақт беҳтар ва мувофиқтар аст. Дар байни онҳо боғбонони гулдаст ҳам буданд, ки усулҳои гуногуни пайванд ва парвариши олитарин навъҳои дарахтони меvaro медонистанд. Бояд гуфт, ки боғдорӣ ҳам шуғли осон набуд: Масалан, ба анор дар як сол аз 6 то 10 бор об додан лозим меомад. Дар ноҳияҳои кӯҳистон канал сохтан душвор буд, муддати кӯтоҳи расиши растанӣ ва замини санглоҳ корро боз ҳам мураккабтар менамуд. Яке аз сайёҳони рус дар хайрат афтада буд, ки мардуми кӯҳистон аз майдонҳои худ бемуҳобот миллионҳо адад санг чамъ мекарданд.

Дар баробари мавҷуд будани анъанаи ғании зироаткории Осиёи Миёна набояд аз он ҷашм пӯшид, ки дониши илмӣ хоҳиразамон, аз ҷумла илми агрохимия ба ин сарзамин роҳ намеёфт, техникаи хочагии қишлоқ ба дараҷаи ибтидоӣ буд ва истифодаи обу замин бо усулҳои аз даҳан мондаи феодали сурат мегирифт. Бинобар ин ба меҳнати ҳеле зиёд ва маҳорати деҳқонон нигоҳ накарда, самарани хочагии қишлоқ ночиз буд.

Чорводорӣ тақрибан дар тамоми вилоятҳои аморатӣ Бухоро тараққӣ мекард. Вай хусусияти возеҳи экстенсивӣ дошт. Мардуми водинишин аз чорводорӣ дида бештар ба зироаткорӣ машғул буданд. Ба истиснои одамони давлатманд, ҳар як хочагӣ 1—2 сар чорво дошт, он ҳам аксаран аз гову барзгов ва ҳеле кам аз бузу ғўсфанд иборат буд. Дар хочагии тоҷикони кӯҳистон ва Помир чорводорӣ мавқеи дараҷаи аввалро ишғол менамуд ва аз ҷиҳати аҳамияти худ бо зироаткорӣ, ки бо он робитаи узвӣ дошт, комилан ҳамвазн буд: бе пору ҳосил ҳеле кам мерӯид, бе чорво корҳои хочагии қишлоқ анҷом намеёфт, вай ба мардум хӯрок ва пӯшок муҳайё мекард. Аз ин ҷиҳат ҳам гов дар ҷои аввал меистод ва ғўсфанду буз мутобикан ҷойҳои дуввум ва саввумро ишғол менамуд. Чун дар фасли зимистони дуру дарози кӯҳистон омода сохтани хӯроки чорво ба сари ҳар охур бо душвориҳои зиёде муяссар мегардид, миқдори рамаҳо маҳдуд буд.

Чорводорӣ тоифаҳои нимкӯчиишин ва алалхусус кӯчӣ хусусияти дигар дошт. Рамаҳо ва ҳамроҳи онҳо аҳоли, ё худ як қисми он, гоҳо фақат ҷўпонҳо аз як ҷарогоҳ ба ҷарогоҳи дигар

мегузаштанд. Давран дар чарогоҳ нигоҳ доштани чорво хеле мураккаб ва тӯлонӣ буд. Чаронидани рама маҳорати калон, донишманди чорво ва чарогоҳ, часорат ва мардонагиро талаб мекард. Бе сабаб нест, ки дар бораи туркҳои қарлуқ ҳамчун ғусфандпарварони моҳири шўҳратёфта дар байни халқ меғуфтанд: «Қарлуқ забони ғусфандро медонад» ё ки «Қарлуқ модари ғусфанд аст». Кунғродҳо дар шутурпарварӣ ва лақайҳо дар асппарварӣ машҳур буданд. Қирғизҳоро басазо чорводорони мумтоз медонистанд. Аммо миқдори чорвои онҳо бисёр набуд. Ҳар як хонадони қирғизҳои ҷанубӣ ба ҳисоби миёна 1,8 сарӣ гов, 3,1 сарӣ асп ва 12,8 сарӣ ғусфанд дошт. Чорвои қисми асосии аҳолии амалан аз ин ҳам камтар буд, зеро давлатмандон чандин ҳазорсарӣ чорворо соҳибӣ мекарданд (Масалан, дар байни қарлуқҳо касоне буданд, ки ҳар яке 20—25 ҳазор сар ғусфанд дошт). Миқдори гову ғусфанди чорводорони камбағал ба дараҷае кам буд, ки барои то охири сол таъмин кардани хӯроки хонаводаашон намерасид. Ҷут, яъне дар натиҷаи ях бастанӣ чарогоҳ ва аз ҳад зиёд боридани барф саросар талаф шудани чорво, боз як балои дахштангезе буд.⁴⁶

Аҳолии шаҳр дар баробари касбу ҳунар ва тичорат ба заминкорӣ ҳам машғул мешуд. В. В. Радлов дар бораи Самарқанд аз рӯи таассуроти соли 1868 ҳатто навишта буд: «Самарқандӣҳо ба саноат кам шуғл доранд, дар ин ҷо ҳамагӣ чанд фабрикаи бофандагӣ ҳасту халос, машғулияти асосии аҳолии боғдорӣ, истехсоли абрешим ва пахта аст»⁴⁷. Дар навбати худ дар деҳот истехсолоти ҳунармандӣ тараққӣ карда буд. Чунончи, Т. С. Бурнашев соли 1795 хабар дода буд, ки аҳолии деҳоти Бухоро «мисли шаҳриён» ба касби бофандагӣ машғуланд ва онҳо низ на дар бинои маҳсус, балки дар хонаи худ кор мекунанд. Андаке пештар соли 1781 М. Бекчурин навишта буд, ки дар Бухоро «...фабрикаҳои номӣ вучуд надоранд, фақат фабрикаҳои хурди матоҳҳои абрешим ва пахтагии одамони соҳибихтиёр мавҷуданд, аксаран дар хонаҳои худ ҷиру хомсуф мебофтаанд...»⁴⁸.

Мувофиқи ахбори сайёҳон, касбу ҳунари деҳот ба дараҷаи

*

⁴⁶ Вазъияти хоҷагии кишлоки Осиёи Миёнаи онвақта ҳанӯз тадқиқкунандаи худро интизор аст. Бисёр мадракҳои муҳим дар ҳисоботи сайёҳон, ҳуҷҷатҳои архиви Россия ва Осиёи Миёна парокандаанд, баёноти мутахассисоне, ки пас аз ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия додаанд, ҳамчунин нашрияҳои этнографӣ дар ин бобат арзиши муҳиме доранд. Аз ҷумла, инг.: *Бродский М.*, 1872, 1875; *Миддендорф А. Ф.*, 1882; *Шоҳназаров А. И.*, 1908; *Юферев В. И.*, 1925; *Кисляков Н. А.*, 1947; *Кармышева Б. Х.*, 1954; *Сухарева О. А.*, *Бекҷонова М. А.*, 1955; *Раҳимов М. Р.*, 1957; *Андреев М. С.*, *Писарчик А. К.*, 1958; *Ершев Н. Н.*, 1960; *Усенбоев К.*, 1961; Таджики Қаратегинаи Дарвоза, вып. 1—1966, вып. II—1970, вып. III—1976, «Очеркҳои этнографӣ», 1969 ва бисёр асарҳои дигар.

⁴⁷ *Радлов В. В.*, с. 39; *Семёнов А. А.*, 1960 а, с. 1001.

⁴⁸ *Бекчурин М.*, 1916, с. 303—304.

кофй ривоч ёфта буд.⁴⁹ Аммо дараҷаи тараққиёт ва тақомулоти техникии касбу ҳунари шаҳр баландтар буд.

Сайёҳони асри XIX аксар вақт савияи пасти инкишофи истехсолоти ҳунармандиро таъкид кардаанд. Ин ҳолат аз он вачҳ рӯй додааст, ки мушоҳидони онвақта ба воқеияти Осиёи Миёна ба воситаи маншури саноати фабрикий заводии рус (ва ё Европаи Ғарбӣ) назар афкандаанд. Лекин дарвоқеъ истехсолоти ҳунармандӣ, чунон ки аз ахбори онҳо, санадҳо ва мадракҳои этнографӣ маълум мешавад, ба дараҷаи баланди тараққиёт расида буд. Пеш аз ҳама, Бухоро, Тошкент, Қаршӣ, Самарқанд, Шаҳрисабз, Хўқанд. Хучанд ва Уротеппа барин шаҳрҳои калон маркази касбу ҳунар ба шумор мерафтанд.

Аз рӯи ҳисоби О. А. Сухарева, дар Бухоро 75—90 ҳазор кас, яъне бештар аз сеяки тамоми аҳолии шаҳришини аморат зиндагонӣ мекард. Бар тибқи мушоҳидаи Н. В. Ханьков дар соли 1841, тоҷикон «нуфуси асосии шаҳри Бухоро ташкил медоданд».⁵⁰ Мувофиқи ҳисоби тахминии Е. Мейендорф дар соли 1820, онҳо ба миқдори аз чор се ҳиссаи теъдоди умумии аҳолии пойтахти аморат буданд.⁵¹ Ин сайёҳ асосан ба касбу ҳунар машғул шудани тоҷиконро хотирнишон карда, ба сифати қорбарӣ ва ҳамчунин ба тараққиёти умумӣ, пеш аз ҳама тараққиёти маданияи онҳо баҳон баланде додааст. Чунон ки мегӯяд: «Тоҷикон қоргар ва меҳнатдӯстанд ва ба пешаҳои гуногун қобилияти зиёде доранд: онҳо ҳам тоҷир, ҳам ҳунарманд ва ҳам деҳқонанд: ҳаёти бодиянишинӣ барояшон ягон фараҳмандӣ намебахшад. Аксари онҳо хонда ва навишта метавонанд ва, ба истиснои рӯхониён, қисмати маданитари аҳолии Бухоро ташкил мекунанд»⁵².

Истехсолоти ҳунармандӣ дар ҳаёти иқтисодии аморат роли муҳим мебозид. Аксари аҳолии шаҳр аз қосибону ҳунармандон иборат буд. Дар Бухоро тақрибан 10—15 ҳазор пешаварон мезистанд, ки бо хонаводаи худ қариб чорьяки аҳолии шаҳро ташкил медоданд.

Касбу ҳунар ихтисосҳои зиёдеро фаро мегирифт. О. А. Сухарева, ки касбу ҳунари Бухорои асри XIX-ибтидои асри XX-ро тадқиқ карда буд, мадракҳои хеле чолиб чамъ намудааст. Ҷузъиёти масъаларо ба рисолаи ӯ ҳавола карда,⁵³ фақат тақсиму гурӯҳбандиҳои зеринро хотирнишон менамоем. Қариб сад пе-

*

⁴⁹ Семёнов А. А., 1960, а. с. 1002.

⁵⁰ Ханьков Н. В., 1843, с. 55. Роҷеъ ба роҳи мураккаби ташаккуло паймудани аҳолии Бухоро ва дар он иштирок доштани узбекон ниг.: Сухарева О. А., 1958, с. 74 ва давомаш, 1966, с. 113 ва давомаш.

⁵¹ Мейендорф Е. Ф., 1975, с. 95.

⁵² Ҳамон ҷо, с. 105.

⁵³ Сухарева О. А., 1958; 1962; 1966.

шай чудогона вучуд дошт, ки дар соҳаҳои зерин гирд омада будааст: 1) сохтупардохти фулузот; 2) коркарди лиф; 3) бинокорӣ; 4) даббоғӣ; 5) либосдӯзӣ; 6) таббоҳӣ; 7) дигар касбу кор ва машғулиятҳои тайёр кардани ашёи рӯзгор. Ҳар як соҳа, дар навбати худ, ба бисёр гурӯҳу навъҳои касб чундо мешуд. Чунончи, сохтупардохти фулузот ба панҷ гурӯҳ тақсими гардида буд: 1) оҳангарӣ; 2) дегрезӣ; 3) мисгарӣ; 4) рехтагарӣ; 5) заргарӣ.

Дар айни замон, ҳуди як гурӯҳи оҳангарӣ чунин пешаваронро дар бар мегирифт: а) челонгар; б) наългар; в) куфлсоз; г) кордгар; д) сӯзангар; е) мехчагар.

Ин қабил тақсиму гурӯҳбандии зиёде дар дигар соҳаҳои касбу ҳунар низ вучуд дошт.

Мадрақҳои архиви ва этнографии роҷеъ ба касбу ҳунари мардуми Хучанд ва Уротеппаи асри XIX — ибтидои асри XX мавриди мутолиа ва баррасии мутахассисон қарор гирифтаанд.⁵⁴ Аз ҳамроҳ шудан ба Россия дере нагузашта аҳолии шаҳри Хучанд ба 20 ҳазор нафар наздик расид. Пешаварон бо хонаводаҳои худ қисми муҳими аҳолии шаҳр, зоҳиран, чунон ки дар шаҳри Бухоро мушоҳида мешуд, тахминан чорьяки аҳолии шаҳро ташкил мекарданд. Зиёда аз 100 навъи истеҳсолоти ҳунармандӣ вучуд дошт. Аз он байн касби бофандагӣ равнаки бештаре пайдо карда буд. Хучанд дар қатори Бухоро ва Хӯқанд яке аз муҳимтарин марказҳои истеҳсолоти бофандагии Осиёи Миёна ҳисоб меёфт.⁵⁵ Ин хусусияти иқтисодии Хучанд хеле барвақт ба зухур омада буд. Ба ҳар ҳол дар мақолаи беимзои «Роҷеъ ба вазъияти кунуни баъзе вилоят ва шаҳрҳои Осиёи Миёна» (с. 1826) гуфта мешавад, ки «аҳолии Хӯқанд ва Хучанд» ба Россия (ба Петропавловск) бисёр пахта, абрешим, маҳсулот ва матоҳои абрешимӣ ва пахтагӣ, аз ҷумла, чома меоранд.⁵⁶ Кулолӣ дар истеҳсолоти ҳунармандии Хучанд, назар ба Бухоро, мавқеи муҳимтаре дошт.

Дар шаҳри Уротеппа аз 1041 дӯкони қосибон 187-тоаш дар деҳаҳои қалон воқеъ гардида, ҳамаи боқимондааш дар шаҳр ҷой гирифта буд. Ин шаҳр бо истеҳсоли лавозимоти пашмӣ, корд ва устура (поку) шӯҳрат пайдо карда, маснуоти он на фақат эҳтиёҷоти дохилро қонеъ мегардонид, балки ба берун ҳам содир карда мешуд.⁵⁷

Дар Тошкент, ки аз ҷиҳати нуфус ба Бухоро наздик мешуд, машғулияти асосии аҳоли аз зироат ва тичорат иборат буд. Вазни нисбии касбу ҳунар, назар ба Бухоро, камтар буд, вале ба

⁵⁴ Турсунов Н., 1967; Мухторов А., 1964; 1975.

⁵⁵ Пашино П. И., 1868, с. 139.

⁵⁶ «Роҷеъ ба вазъияти кунунӣ», 1826, с. 177—178.

⁵⁷ Мухторов А., 1964, с. 72. 75.

хар ҳол маҳсулоти гуногун таҳия мегардид. Беш аз ҳама касби бофандагӣ ва истехсолоти чӯянрезӣ ривоч дошт.⁵⁸

Таҷҳизоти техникий истехсолоти ҳунармандӣ нисбатан паст ва ниҳоятдараҷа кӯҳнаву аниъанавӣ буд. Қасодии техника ҷиҳатҳои хоси тарзи истехсолоти феодалист. Чунон ки В. И. Ленин ишора карда буд: «Қонуни усулҳои истехсолоти пеш аз капитализм ба андозаи пештара, дар асоси пештара тақрор кардани процесси истехсолот аст...» хоҷагии натуралии деҳқонон, истехсолоти касбии саноатчиёи аз ҳамин қабил аст.⁵⁹

Истехсолоти бофандагӣ бештар тараққӣ карда буд ва дар он ҷо як дараҷа механиконию меҳнат (ҷарҳи поякӣ, дастгоҳи бофандагӣ) ба кор бурда мешуд.⁶⁰ Бе сабаб нест, ки маҳз истехсоли матоъ соҳаи асосии саноати феодалий гардид, ки бо бозоргирии маҳсулот ва баъдтар бо вусъати ҳаҷми коргоҳҳои худ тафовут мекард.⁶¹ Ҳунармандони Осиёи Миёна дар тайёр кардани маснуоти заргарӣ, кулолӣ, ҳаққокӣ ва ғайра маҳорати комил пайдо карда буданд.

Маводди хомро барои истехсолоти ҳунармандӣ аз хоҷагии қишлоқ ва ҳам аз истихроҷи маъдан ба даст меоварданд. Мушохидони рус аксар вақт ба вазъи истихроҷи маъдан тамоман баҳои манфӣ медоданд (Е. Ф. Мейендорф, хорунжий Н. И. Потанин, И. И. Небольсин ва диг.). Бисёр фулузот, аз ҷумла оҳан, тилло, шукра ва ғ. дар ҳақиқат аз Россия қашонда мешуд. Бо вучуди ин, дар Осиёи Миёна истихроҷи маъдан кам набуд, вале ба сабаби хануз дар ҳолати ибтидоӣ воқеъ гардидани тариқи истихроҷ ва хеле афзун будани талабот эҳтиёҷи кишварро тамоман рафъ карда наметавонист. Миқдори зиёди тилло дар Бухорои Шарқӣ бо усули заршӯӣ ҳосил карда мешуд.⁶² Дар кӯҳҳои Ҳисор, Помир (дар Ванҷ) ва дигар маҳалҳо маъдани оҳан, дар Кӯҳи Танг, кӯҳсори Фарғона ва Варзоб сурб (кӯрғошим) истихроҷ мекарданд. Дар Фарғона ҳамчунин кони нукра мавҷуд буд. Дар ҳама ҷо намак ҳосил карда мешуд, онро ҳам ба шакли дурда (масалан, дар ноҳияи Қамишқурғон, райони ҳозираи Ашт, дар ҷануби Тоҷикистон) ва ҳам ба шакли намаксанг (конҳои машҳури намаки рангини кӯҳҳои Ғузор, намаки кӯҳи Хоҷамӯъмини наздики Кӯлоб ва ғ.) ба даст меоварданд. Барои тайёр кардани борут аз шӯра (селитра) ва гӯгирд, ки дар маҳалҳои гуногун конҳои худро доштанд, истифода бурда мешуд. Дар кӯҳистони Бадахшон ва Фарғона ҳаргуна ҷавохирот ва сангҳои қиматба-

*

⁵⁸ Маев Н., 1876; Хорошкин А. П., 1876; Гейнс А. К., 1898; Добромислов А. И., 1911; Озодаев Ф., 1959; Ҳоҷиев Э., 1960; Набиев Р. Н., 1966.

⁵⁹ Ленин В. И., Асарҳо, ҷ. 3, с. 58.

⁶⁰ Петровский Н. Ф., 1874; Бродовский М. И., 1875, с. 15—17, 29—31.

⁶¹ Сухарева О. А., 1962, с. 142.

⁶² Ниг.: масалан, Краткое описание., 1823, с. 7—8.

хо, аз қабилӣ лаълу ёкут, фирӯза, санги лочувард ва амсоли инхо ба даст оварда мешуданд.

Чамъбасти ҳамаи мадракҳои мавҷудаи роҷеъ ба саноати маъдан⁶³ пешрафти муайянеро дар истихроҷи сарвати зеризаминии асри XIX мавриди тадқиқ нишон медиҳад.

Дар ин пешрафт, ғайр аз сабабҳои умумӣ, дар ҷустуҷӯи конхо иштирок намудани инженерҳои маъданшиноси рус, ки бо даъвати ҳуқронони давлатҳои хонӣ ба Осиёи Миёна омада буданд,⁶⁴ ҳамчунин ҳамон русҳое, ки хоҳу ноҳоҳ дар ин сарзамин иқомат доштанд, низ роли муайяне бозид.

Тадқиқи сарчашмаҳои нишон медиҳад, ки ноҳияҳои ҷудоғонаи қори пурмаҳсули саноати маъдан ба ташаккул шуруъ намуданд. Фарғона бо кӯҳҳои атрофи худ, ки қонҳои тилло, нуқра, сурб, оҳан, мис, нафт, ҳамчунин намак ва сангҳои қиматбаҳо доштанд, яке аз ҳамин қабил ноҳияҳо ба шумор мерафт.⁶⁵ Дигар аз ҷунин ноҳияҳо дар самти муқобил, интиҳои ғарбии Осиёи Миёна ҷазираи Чилқон буд.⁶⁶

Чамъиятҳои пешаварон (цеҳҳо) — коргоҳҳои пешаварон ба вучуд омада буданд. К. Маркс ва Ф. Энгельс дар «Идеологияи немис» ба чамъиятҳои пешаварони асри миёнаи Европайи Ғарбӣ, аз ҷумла, ҷунин тавсифот додаанд: «Тақсими меҳнат дар шаҳрҳо байни чамъиятҳои пешаварони ҷудоғона ҳоло (қомилан) ибтидоӣ буд, вай дар дохили худ чамъиятҳо ҳам байни коргарони ҷудоғона тамоман гузаронида намешуд. Ҳар як коргар мебоист чанд корро бидонад, аз ӯҳдаи ҳар қоре, ки бо асбобу аъзо-раш қардан лозим бошад, баромада тавонад; маҳдудияти тичорат ва робитаи сусти байни ҳамдигарии шаҳрҳои ҷудоғона, бенавоии аҳоли ва қамии талабот ба тақсими минбаъдаи меҳнат мамониат мекарданд, бинобар ин ҳар қасе, ки усто шудан мехост, мебоист қасби худро ба ҳадди аъло аз худ мекард»⁶⁷.

Ин тавсифотро қомилан ба Осиёи Миёна ҳам нисбат додан мумкин аст. Ин имкон медиҳад, ки моҳияти чамъиятҳои пешаварони осийемиёнагӣ, бо вучуди тафовуташон аз чамъиятҳои Европайи Ғарбӣ, ҳамчунин хусусияти маҳдудии таҳассусҳои қосибону

*

⁶³ Иванов П. П., 1932, с. 44—75; Бубнова М. А., 1975.

⁶⁴ Свенсков К., 1851, с. 149; Жуковский С. В., 1915, с. 112—113; Маслов О. В., 1955, с. 47—48; Халфин Н. А., 1974, с. 47—60 ва ғайра.

⁶⁵ Маълумотро дар ин ҳусус аз таҳқиқоти гуногуни роҷеъ ба хонини Хўқанд ба даст овардан мумкин аст, ки баъзе аз онҳо дар боло зикр ёфтаанд. Ҳамчунин ниг.: Богословский 2, 1842, с. 21. Обзорение..., 1849, с. 124—125; Потанин Н. И., 1856, с. 278; Максимов, 1860, с. 74; Вревский А. Б., 1868, с. 137; Краузе Ч. И., 1872 ва бисёр таълифоти дигар. Махсусан санадҳои бо қори маъдан алоқаманд аз архиви хонҳои Хўқанд ҷолиби диққат мебошанд.— Ниг.: Троицкая А. Л., 1968, с. 353—354. № 2507—2522.

⁶⁶ Литвинский Б. А., 1949.

⁶⁷ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., том. 3, с. 52.

хунармандои амиқтар дарк карда шавад. Дар доираи чамъияти пешаварон чанд навъи ячейкаи ибтидоӣ вучуд дошт. Оддитарини он ҳавзаи лифбофон буд, ки дар он мавқеи асосиро шакли чамоатӣ-хонаводагии ташкили истехсолот ишғол менамуд, аммо чамъият набуд. Дар дигар соҳаҳо усули дуузва (усто—шогирд) ё худ сеузваи ташкили қор (усто-халифа, усто шогирд) мавҷуд буд. Шогирд аввалҳо фақат хӯрок мегирифт, баъдтар андак музд ҳам мегирифтагӣ шуд; аслан усули шогирдӣ яке аз тарзҳои истисмор ба шумор мерафт. Пайдоиши усули сеузва (аксаран дар истехсолоти бештар ривочёфта — бофандагӣ, кафшдӯзӣ, чӯянрезӣ) аз вусъати зиёди истехсолоти молӣ шаҳодат меод. Дараҷаи боз ҳам баландтари тараққиёти он аз мавҷудияти нахустин падидаҳои қоргоҳи парокандаи саноатӣ ва афзоиши миқдори мардикорон низ аён мегардад. Дар давлати хонии Хуқанд, дар арафаи ҳамроҳ шудан ба Россия, қӯрхонаи давлатӣ бо милтиқхона ва тӯпхонааш вучуд дошт. Устоҳои яроқсоз музд ва хӯрокворӣ (нон, гӯшт, чой ва ғайра) мегирифтанд, баъзан аз андози замин ҳам озод мешуданд⁶⁸, шояд ин яке аз шаклҳои (иловагии) музди меҳнати онҳо буд.

Дар бораи қоргоҳи парокандаи саноатӣ як силсила маълумот дар даст дорем. Чунончи, П. И. Пашино (с. 1866) навишта буд, ки дар истехсолоти бофандагӣ, масалан, як хӯчаи «...ба хонаводаҳои шиносаш — ба яке тоза қардани пахта, ба дигаре нахресӣ, ба саввумӣ бофандагӣ, ба чорумӣ рангресӣ ва амсоли инро тақсим қарда медиҳад, ки дар ин сурат ба вай на сохтани бичои қоргоҳ, на харидани дастгоҳ ва на додани музди вақти бекорнишинии қоргар лозим намеояд». Ва боз: «...дар ин ҷо ҳам, мисли Россияи мо, қисмати зиёди заҳмат ба зиммаи занон ва наварсон меафтад, ки онҳо бо тоза қардани пахта, ресидани нах, ба найча печонидани ресмон ва ғайра машғуланд.»⁶⁹ Ба қавли П. И. Небольсин «агар дар Бухоро ягон чизи фабрикамонанд вучуд дошта бошад, пас ин муассисаҳоест, ки ба матоъ гулҳои қолабӣ мепартоянд, ҳам ба бофандагон калоба ва ҳам ба хайётаҳо барои дӯхтан чомаҳои буридари тақсим қарда медиҳанд».⁷⁰

Миқдори муассисаҳои калон аз миёнаҳои асри XVIII хеле аф-

*

⁶⁸ *Троицкая А. Л.*, 1968, с. 278—279, № 1878, 1879, 1883; с. 311—322 (№2160—2272).

⁶⁹ *Пашино П. И.*, 1868, с. 139—140. Инчунин ниг. *Пашино П. И.*, 1867, с. 121. Маълумоти мушобеҳи аз ин барвақттар дар бораи давлати хонии Хуқанд дар ҳисоботи хорунжий Потанин Н. И. мавҷуд аст. Дар асари беимзои «Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии» (1849), «Заводы хвостозии хон» ва «фабрикаи қоғазбарорӣ» «қорхонаи мануфактурӣ» номнда шудаанд). *Обозрение...*, 1849, с. 213.

⁷⁰ *Небольсин П. И.*, 1865, с. 36. Ҳамин тарика, ҳақ ба ҷониби Бунаков Е. В. нест. У нодуруст таъкид мекард, ки маълумоти оид ба қоргоҳҳои парокандаи саноатӣ фақат дар Пашино П. И. мавҷуд аст, ниг.: *Бунаков Е. В.*, 1969, с. 97.

зуд. Николай Григорьевич юнонӣ, ки муддати зиёде дар⁷⁰ Бухоро зистааст, доир ба миёнаҳои ин аср чунин хотирнишон менамояд: «Фабрикаи мануфактурӣ фақат якест, ки моли ҳамаи Раҳимбек (Раҳимбӣ — Б. Ғ.) мебошад ва он ҳам на он қадар қалон буда, шохворӣ ва маҳмал истеҳсол мекунад...»⁷¹

Дар солҳои 60-уми асри XIX вазъият ба куллии тағйир ёфт. Гуруҳи соҳибони давлатманди коргоҳҳои ҳунармандӣ пайдо шуданд, ки сарвати зиёдеро ба дасти худ ҷамъ намуданд. Қисмати қосибони оддӣ тамоман дигар буд. «Қорғари боғанда, — менависад А. Д. Гребенкин, — аз соатҳои 3—4 то нисфи шаб ва то намози шом нах ба нах кори худро иҷро мекунад. Рӯзе на бештар аз як соат дам мегирад»⁷²

Муносибатҳои иҷтимоӣ дар истеҳсолоти ҳунармандӣ ҳамоно феодалӣ буд. Чунон ки дар боло гуфта шуд, шогирд ҳамеша мавриди истисмор қарор мегирифт ва аз он, ки шогирд аксар вақт писар ва ё ҳеши хӯҷаин буду дар хонаи вай меҳурду мезист, ҳолаш бештар намешуд. Халифа ҳангоми даромадан ба қор аз хӯҷаин маблағи зиёд бунақ мегирифт ва дар сурати тарқ кардани қор мебоист онро баргардонад.⁷³ Азбаски ин дар амал аз имкон берун буд, халифа то охир побанди хӯҷаин шуда мемонд. Умуман сармояи ғоидахӯрӣ мавқеи қалонро ишғол мекард. Судхӯрҳо аз ҳазор танга ҳар моҳ бист танга мегирифтанд ва дар як сол ситонидани қариб 25% яъне 250 сӯм ғоида амри табиӣ ҳисоб меёфт. Аксаран ҳаққи қарз аз ин ҳам зиёдтар мешуд.

Ҷи навъе ки С. Айни шаҳодат медиҳад, «дар он вақтҳо дар деҳот судхӯрони заминдор ба деҳқонони камбағал ҳар сад тангари ҳар моҳе то ба даҳ танга ба ғоида мемонданд».⁷⁴ Бисёр воқеъ мешуд, ки қарздор дар вақташ ҳаққи қарз ва ё тамоми қарзро адо карда наметавонист ва судхӯр ба ивази он бо зӯр духтарони ӯро мегирифт.⁷⁵ Ин буд, ки мардум нисбат ба судхӯрон нафрат мепарвариданд.⁷⁶

Чунон ки К. Маркс хотирнишон менамояд, сармояи ғоидахӯрӣ истеҳсолотро «ба ҳолати фалокатбор расонида, ба ҷои ин, ки қувваҳои истеҳсолкунандаро тараққӣ диҳад, онҳоро фалаҷ мекунад, дар айни замон шаронти ночизи ҷамъиятиро абадӣ мегардонад, ки дар он ҳосилнокии ҷамъиятии меҳнат, мисли истеҳсолоти капиталистӣ, аз ҳисоби худи меҳнат намеафзояд».⁷⁷

*

⁷¹ Вельяминов—Зернов В. В., 1853, с. 20.

⁷² Гребенкин А. Д., 1872 а, с. 31.

⁷³ Роҷеъ ба бунақ дар хоҷагии кишлоқ ҳамчун байъона ниг.: Иванов П. П., 1937, с. 38—40.

⁷⁴ Айни С., 1970, с. 156—157.

⁷⁵ Айни С., 1961, с. 97.

⁷⁶ Дар бораи судхӯрҳо ва мардумро ғорат кардани онҳо ҳамчунин ниг.: Айни С., 1960, с. 524—531.

⁷⁷ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 25, ч. II, с. 145.

Қосибону хунармандон дар системаи муносибатҳои иҷтимоию иқтисодии давраи мавриди тадқиқи мо муқобили феодалон қарор гирифта буданд. Дар айни замон, муборизаи синфӣ дар дохили табақаи хунармандон ҳам давом мекард ва шаклҳои шадидтаре, аз қабилӣ корпартоии шогирдону халифаҳоро ба худ мегирифт.

Пешаварон дар шаҳрҳои гурӯҳ-гурӯҳ ҷойгир мешуданд, чунон ки аҳли ҳар касб бо ҳамкасбони худ дар як маҳалла сокин мегардид. Масалан, дар шаҳри Бухоро бофандагон ду маҳалро маскан намуда, оҳангарону челонгарон низ дар ду маҳалла ва рехтагарон дар як маҳалла ҷой гирифта буданд. Дар шаҳри Хучанд бофандагон дар маҳаллаҳои Раззоқ ва Сари Баланди қисми шарқии Қалъаи Нав, ва оҳангарон дар се маҳал иқомат мекарданд. Пешаварони Тошкент ҳам аз рӯи касбу ҳирфаашон маҳалли суқунати худро муқаррар карда буранд.⁷⁸

Чи навъе ки Ф. Энгельс дар хусуси шаҳрҳои асримиёнагӣ навишта буд, «дар паси он деворҳои хандақҳо касбу ҳунари асрҳои миёна инкишоф меёфт,— дуруст аст, ки вай бо рӯҳи ҷехи бюргерӣ хеле оғушта ва маҳдуд буд,— сармояҳои нахустин чамъ мешуданд, эҳтиёҷи бо ҳам ва дигарон хариду фурӯш кардани шаҳрҳо ба вучуд меомад...»⁷⁹

Тичорат

Н. В. Ханьков таъкид мекунад, ки Бухоро, Самарқанд ва Қарши марказҳои асосии тичорати аморати Бухоро махсуб меёфтанд.⁸⁰ Ба радифи ин марказҳо Шаҳрисабз ва дар Бухорои Шарқӣ Ҳисор ва Қулобро низ бояд дохил намуд. Дар давлати хонии Хўқанд калонтарин марказҳои тичорат Хўқанд, Тошкент, Марғелон, Андичон, Намангон, Уш, Уротеппа ба шумор мерафтанд.

Он вақт процесси аз саноат ҷудо шудани тичорат ҳоло ба анҷом нарасида буд: дўкон дар як вақт вазифаҳои ҳам фурӯшгоҳ ва ҳам коргоҳи қосибонро адо мекард,⁸¹ зеро дар Осиёи Миёна низ, монанди кишварҳои асримиёнагии Европа, «қосибону хунармандон он вақтҳо дар айни ҳол тоҷир ҳам буданд».⁸²

Дар шаҳрҳои тичорат дар бозорҳои махсус сурат мегрифт. Бозор масоҳати калонро ишғол менамуд. Бозори асосии шаҳри Тошкент, ба қавли А. П. Хорошхин, «...бисёр калон ва оригина-

⁷⁸ Озодаев Ф., 1959, с. 24—25.

⁷⁹ Маркс К и Энгельс Ф., Соч., т. 21, с. 406.

⁸⁰ Ханьков Н. В., 1843, с. 161.

⁸¹ Аминов А. М., 1959, с. 50—51; Бунаков Е. В., 1960, с. 99.

⁸² Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 3, с. 50—51.

лист. Фақат дар рӯзи дарози тобистон метавон тамоми гушаву канори онро паймуд». Бозори Хуқанд ҳам «...хеле калон ва покиза аст, мисли бозори Тошкент чо-чо тим дорад».⁸³ Бозори Уро-теппа низ қариб тамоман пушида буд,⁸⁴ бозори Хучанд ҳам ҳамчунин. О. А. Сухарева дуруст қайд мекунад, ки «хусусияти хоси тарҳи шаҳрҳои Осиеи Миёна аз ин иборат буд, ки дар чорсуи хиёбонҳои асосӣ марказҳои савдо воқеъ гардида, дар ин чо тими дарози гунбаздор сохта мешуд ва аз байни он куча мегузашт ва дар ду тарафи он андаруни тим дӯконҳо саф мекашиданд. Маркази савдои Самарқанд ва Шаҳрисабз ин гуна тим дошт; дар Бухоро панҷ тим мавҷуд буд, ки ин аз равнақи тичорати Бухоро ва ободии бозорҳои шаҳр гувоҳӣ медиҳад. Чунин иморатҳои боворро дар Самарқанду Шаҳрисабз «чорсу», дар Бухоро «ток» мегуянд».⁸⁵ Маркази шаҳри Бухоро тамоман бозорҳо ишғол карда буданд, дар майдони Регистон ва дигар майдонҳо низ дӯконҳо вучуд доштанд, ҳатто дар назди дарвозаҳои шаҳр ҳам бозор мавҷуд буд. Дӯконҳо на он қадар калон буда, бо ҳам зич чо мегирифтанд, растаҳои бозор ҳар яке ба моли муайяне тахсис ёфта буд. Илова бар ин, корвонсаройҳои бисёре буданд (дар солҳои 40-уми асри XIX миқдори онҳо ба 38 мерасид ва пасонтар боз ҳам зиёдтар гардид). Дар корвонсарой тоҷирони мусофир ва маҳаллӣ иқомат мекарданд, дар он чо анбор, дӯкон, устухона, саисхона ва ғайра мавҷуд буд. Як қисми корвонсаройҳо ба хонҳо тааллуқ дошт, қисми дигар моли вақф ба шумор ме-рафт ва қисми боқимонда аз онҳо шахсони ҷудогона буд.⁸⁶ Корвонсаройҳо дар ташкили тичорат роли хеле муҳим бозӣ мекарданд. Гуфтан кофист, ки мувофиқи маълумоти Н. В. Ханьков (с. 1841) ба Бухоро ҳар сол иборат аз 12—15 ҳазор шутур корвон меомад⁸⁷ ва он ҳамма борҳо, одамон, аспу аробаҳо асосан дар корвонсаройҳо ҷой мегирифтанд.

Дар миёнаи солҳои 60-ум бозори асосии шаҳри Тошкент 16 корвонсарой ва тақрибан 2400 дӯкон дошт (дар сурате ки дар шаҳр ҳамагӣ 4584 дӯкон мавҷуд буд). Бозор тахминан сӣ рас-таи махсусро дар бар мегирифт⁸⁸. Дар шаҳрҳои дигар миқдори корвонсаройҳо камтар буд. Чунончи, дар шаҳри Хуқанд, соли

*

⁸³ Хорошхин А. П., 1876, с. 41, 96: роҷеъ ба бозори Хуқанд ва хусусиятҳои он ниг.: Фадченко А. П., 1875, с. 48.

⁸⁴ Бекчурик М. С., 1871, с. 218; Мухторов А., 1964, с. 81—87.

⁸⁵ Сухарева О. А., 1966, с. 43.

⁸⁶ Илова ба асарҳои Сухарева О. А., ниг.: Семёнов А. А., 1960, с. 1009—1010; Ремпель Л. А., 1962, с. 237—247. Миқдори корвонсаройҳо ҳамма вақт тағйир меёфт, яъне меафзуд (муқоиса кунед бо маълумоте, ки барои солҳои 20-уми асри XIX мавҷуд аст).

⁸⁷ Ханьков Н. В., 1843, с. 163.

⁸⁸ Тетеревников А. Н., 1867, с. 39. Мувофиқи маълумоти С. П. Трубников — 20 корвонсарой ва бозорҳои сарпӯшида (Материалҳо..., 1869, с. 4).

1841 шаш корвонсарой вучуд дошт, ки «дар дутоаш сокинони шаҳр тичорат мекарданд ва бокимондааш хизмати корвонҳои муттасил ояндаву равандаро бачо меовард.»⁸⁹

Дар солҳои 70-ум шаҳри Хучанд ҳамагӣ 5 корвонсарой дошт.⁹⁰ Микдори он дар шаҳри Уротеппа сето буд. Дар хусуси ин корвонсаройҳои Уротеппа М. С. Бекчурин хотиррасон мекунад, ки ҳамаи онҳо моли шахсони чудагона мебошанд. Дар яке 28 дӯкон мавҷуд буда, моликияти хусусии савдогарони кутарафуруши маҳаллӣ ба шумор мерафт. Ду корвонсарои дигар чуи маскани тоҷирони мусофир хизмат мекарданд, зимнан, дар яке аз онҳо судхӯрони ҳиндуи сокини Уротеппа икомат доштанд.⁹¹

Дар Самарқанде, ки нуфусаш дар асри XIX аз Бухоро ду-ду ним баробар кам буд⁹², дар давраи ҳамроҳ шудан ба Россия, ки он вақт аҳолиаш тахминан ба сӣ ҳазор расид, бештар аз 2400 дӯкон (ҳамроҳи 712 дӯкони корвонсаройҳо) дошт.⁹³

Дар марказҳои бузурги тичоративу ҳунармандӣ савдои дохилишаҳрӣ раванқ меёфт, зеро аҳолии сершумори шаҳроро бо маснуоти гуногуни пешаварон таъмин кардан лозим меомад.⁹⁴ Дар айни замон, як қисми муҳимми молҳо барои рафти эҳтиёҷоти деҳқонон ба дехот фиристода, дар навбати худ, аз он ҷо барои истеҳсолоти ҳунармандӣ маводди хом оварда мешуд. Шаҳр бо чунин деҳқадаҳои атрофи худ ноҳияи микроиктисодиро ташкил мекард.⁹⁵

Дар қария ва деҳқадаҳои калон ба истилоҳ «даври бозор» вучуд дошт. Масалан, дар Бухоро бозори Когон рӯзи сешанбе, бозори Баҳоуддин рӯзи чоршанбе ва ғ., дар Самарқанд бозори Чамбой рӯзи якшанбе, бозори Меҳнат рӯзи душанбе ва ғ. барпо мегардид. Албатта, анвои молҳо ва хусусияти хариду фурӯш дар ин ҷо дигар буд. Чунон ки В. В. Радлов мегӯяд, «дар ин бозорҳо савдо фақат эҳтиёҷи деҳқононро қонеъ мегардонад, ки онҳо маҳсули меҳнати худро мефурӯшанду қизҳои барояшон заруриро харид мекунанд».⁹⁶

Дар катори ин савдои дохилии шаҳру дехот, ҳамчунин савдои нисбатан калони байни шаҳрҳо ва вилоятҳо амал мекард. Бисёр шаҳру вилоятҳо бо навъи муайяни маҳсулоти ҳунармандӣ ва молҳои фурӯшии худ шӯҳрат доштанд (масалан, Ҳисор бо

*

⁸⁹ Обзорение..., 1849, с. 213.

⁹⁰ Кушакевич А., 1872, с. 52.

⁹¹ Бекчурин М. С., 1871, с. 218; Мухторов А., 1964, с. 82.

⁹² Рақами барои соли 1820 овардаи Е. Ф. Мейендорф — панҷох ҳазор (Mejen-dorff J., 1826, p. 160) ба назар муболиғаомез менамояд.

⁹³ Костенко Л. Ф., 1871, с. 23—24.

⁹⁴ Ваҳҳобов М., 1961, с. 60—61.

⁹⁵ Ханьков Н. В., 1843, с. 93, 105.

⁹⁶ Радлов В. В., 1880, с. 18—19.

ханчар ва гӯсфанд, Уротеппа бо корд, Хучанд бо адрасу шохӣ, Қаршӣ бо алоча ва ғайра).

Калонтарин бозорҳои вилояти умуман маркази тичорати давлатҳои хонии Осиёи Миёна ба шумор мерафтанд. Алалхусус, савдои байни аморати Бухоро, давлатҳои хонии Хуканд ва Хева равнақи зиёде пайдо карда буд. Моли бисёре аз кишварҳои хориҷӣ: Афғонистон, Хиндустон, Кошғар ва Эрон кашонда мешуд. Дар иқтисодиёти давлатҳои хонӣ макоми махсусро тичорат бо Россия ишғол менамуд (дар ин бора муфассалан дар фасли ҷудоғона сухан хоҳад рафт). Маҳз шаҳрҳои калон муҳимтарин марказҳои тичорати байнивилоятӣ ва хориҷӣ ҳисоб мешуданд; табиӣ, ки ин тичорат хусусияти кӯтарафурушӣ дошт.

Дар савдои калони хориҷӣ ҳукмронҳо, ҳешу ақрабон онҳо, амалдорони олимақом, ҳамчунин савдогарони «касбӣ» ширкат менамуданд. Ҳамин савдогарони сарватманд иттиҳодияи махсуси худро доштанд. Рӯихати махсуси хонӣ буд, ки дар он номи савдогарони бадавлатро зикр мекарданд. Дар сари ин иттиҳодия корвонбошӣ меистод. Ба ин вазифа иттиҳоб гардидани корвонбошӣ бо фармони амир тасдиқ карда мешуд. Корвонбошӣ сардори кулли савдогарони мулки Бухоро маҳсуб меёфт.

Савдогарони миёна ва хурд иттиҳодияи худро аз рӯи раставу бозорҳо ташкил дода буданд, ки ба он оқсақол сардорӣ мекард. Аксаран аз рӯи принципи хонаводагӣ ширкати савдогарон таъсис карда мешуд. Савдогарони калон мирзоҳои худро доштанд. Ҳангоми хариду фурӯш даллолу қосидҳо ва воситачиву амонатфурӯшҳо иштирок мекарданд.⁹⁷ Савдогари калон дар шаҳр нишаста, аксар вақт танҳо амалиёти тичоратро бо маблағ таъмин менамуд, дигар ҳамаи корҳоро ҳаргуна ходимони тичоратхона анҷом медоданд. Масалан, Миралибон хукандӣ дар солҳои охири мавҷудияти давлати хонии Хуканд ихтиёри хариди тамоми пахтаи мамлакатро ба дастӣ худ гирифта буд. Ин аз он сабаб барояш мумкин гардид, ки ӯ ба пули хон тичорат мекард.

Аз Бухоро ба Россия аксаран на худи савдогарони калон, балки хизматчиёни онҳо сафар мекарданд, ки аз 30 то 50 ғозҳои даромадро мебоист ба савдогар медоданд.⁹⁸ А. Гребенкин навишта буд: «Бо қори тичорат тавассути дигарон ҳатто муллоҳо, имомҳо, мударрисҳо, эшонҳо, қозихо, амлоқдорҳо ва оқсақолҳо — алқисса, ҳамаи қасоне, ки як миқдор пули зиёдатӣ доштанд, машғул мешуданд».⁹⁹

Калонтарин савдогари Самарқанд дар ибтидои асри XIX намояндаи номдори бузургзодагони олимақомии Бухоро Муҳаммад

⁹⁷ Гребенкин А. Д., 1872, а, с. 26—30; Сухарева О. А., 1966, с. 236—240.

⁹⁸ Рожкова М. К., 1963, с. 38.

⁹⁹ Гребенкин А. Д., 1872, а, с. 26.

Давлатбии иноқ буд, ки муддати дароз дар Самарқанд ҳукмронӣ кардааст. Вай дар соли 1810 ба вақфи фақат як худи мадрасаи Улуғбек 123 дӯкон ва ҳамчунин каппону анборҳо васият намуд.¹⁰⁰

Дар сурате ки савдогарони сарватманд ва даллолонии калон даромадҳои ниҳоят зиёд ба даст меоварданд, майдасавдогарон ва дӯкандорони хурдафуруш «...ба фондаҳои ночиз, ва бисёр вақто ба он бозбёфте, ки барои серии худ ва хӯроки аспашон кифоят мекард, қаноат менамуданд».¹⁰¹

«Харобии роҳҳо ва набудани амният чӣ дар роҳу чӣ дар шаҳр пеш тараққиёти тиҷоратро мегирифт. Дар роҳҳо аз дасти ғоратгарон ва дар шаҳрҳо аз тарафи ҳокимони ҳарис молу қони савдогарон ҳамеша дар хатар буд. Бочу хироҷ ва иҷорапулӣ ҳаду андоза надошт. Ғайр аз ин, доимо хавфи мусодира таҳдид менамуд. Ба қавли Аҳмади Дониш, дар замони ҳукмронии амир Насрулло «баъзе уламои ҳақношиносӣ мангит ҳозираро ба назар гирифта, мулку моли фуқаро ҳамагӣ аз онӣ подшоҳ аст, раоёро молиқият ба ашъе нест, агар ҳар чиз подшоҳ аз ҳар як раия ситонида гирад, тасарруф дар мулки худ кардагӣ мебошад, заҷр ва зулм нест, гуфта фатво ҳам дода буданд».¹⁰²

Заминдорӣи феодалӣ. Аҳволи оммаи халқ

Усули заминдорӣи феодалӣ дар охири асри XVIII-нимаи аввали асри XIX умуман ҳамон тавре, ки дар замони гузашта буд, боқӣ монд.¹⁰³ Вале, бо вучуди ин, баъзе тафовутҳо дар истилоҳот ва сохти заминҳои хусусӣ ба миён омаданд, ки он ҳам дар ҳар маҳал гуногун буда, дар давоми ҳамин давраи мавриди баҳс низ ба дигаргунӣ дучор мешуданд. Ин масъала хеле мураккаб аст ва ба миқдори зиёди тадқиқот нигоҳ накарда, бисёр ҷиҳатҳои он мӯҳтоҷи омӯзиш мебошад.¹⁰⁴

★

¹⁰⁰ Файзиев А., 1970, с. 58—59.

¹⁰¹ Гребенкин А. Д., 1872, с. 30.

¹⁰² Ин фикра дар ҳамаи нусхаҳои дастнавис мавҷуд аст, ниг.: Аҳмад Маҳдуми Дониш, 1960, с. 33—34 (тавзеҳи 4).

¹⁰³ Дар ин хусус ниг.: Брагинский И. С., Раҷабов С. А., Ромодин В. А. 1953, с. 25.

¹⁰⁴ Тавсифи зерин бештар ба далелҳои санаду васикаҳо (матбуъ ва номатбуъ), материалҳои архив, иттилооти пештар ва баъди ба Россия ҳамроҳ шудани Осиеи Миёна додан сайёҳон ва қайдҳои этнографӣ (аз худи мо ва этнографҳо) асос ёфтааст. Дар илми советӣ ба омӯзиши ин масъала Бартольд В. В. ва хусусан Семёнов А. А. (1929, 1954 а) ибтидо гузоштанд. Ин масъала дар асарҳои, ки хусусияти чамъбасти ва умумӣ доранд, ҳамчунин дар тадқиқҳои махсус борҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, аз ҷумла ниг.: Абдураҳимов М. А., 1961; Баҳромов З., 1957; Искандаров Б. И., 1960, 1962; Юлдошев М. Ю., 1959;

Дар ҳаёти иҷтимоии ин давр усули танхоҳ — тариқи хизматона ба шахсони ҷудоғона инъом намудани қитъаи замин, як ва ё якчанд деҳ ва ҳатто вилояти тамои, ки даромади он комили дар ихтиёри танхоҳдор буд, мавқеи муҳим дошт. Баъзан соҳиби танхоҳ ғайр аз молиёте ки ба фоидаи худ чамъ мекард, музде ба маблағи муайян аз хазинаи амир низ дарёфт менамуд. Танхоҳ метавонист на ин ки тамоми даромади солонаи замин, балки як ҳиссаи онро ташкил намояд. Дар баъзе мавридҳо ин ба худ бидуни инъоми замин як навъ шакли нафақаи пулиро мегирифт.

Усули танхоҳ аз оғози ҳукмронии сулолаи Манғития ба таври васеъ қорӣ гардид. Ба қавли Ф. Ефремов (солҳои 70-уми асри XVIII) «ба оқсаққолони калон ивази мавочиби пулӣ ва ғалла замин дода мешавад, ки аз он мадохили бузурге ба даст мебарорад».¹⁰⁵

Амир Насрулло ҳамчун падари худ дар ҷоҳое, ки исёни қаблаҳои ҷудоғона ва шӯриши халқҳо рӯй мебуд, «аксари умумии элдор ва номварро ба замин нишонид».¹⁰⁶ Дар яке аз фармонҳои амир Ҳайдар дар бораи таъйин кардани ҳокими вилояти Нурато на ҳам дар хусуси он, ки ӯ бояд хирочи чамъоваришавандаро ба ихтиёҷоти қўшун сарф намояд, сухан меравад.¹⁰⁷ Аммо дар бораи ба хазинаи давлат супурдани қисми боқимондаи хироч чизе гуфта шавудааст. Аз эҳтимол дур нест, ки вай ҳамчун як навъ танхоҳ ба ҳоким инъом шуда бошад.

Аксар вақт минтақаҳои на чандон калон ба тариқи танхоҳ ба шахсони гуногуни соҳибмансаб, аз он ҷумла ба сипоҳиён инъом карда мешуданд. Миқдори танхоҳдорон дар қорьяки аввали асри XIX фақат дар аморати Бухоро аз 12 то 36 ҳазор нафар ба шумор мерафт. Агар танхоҳдор ба ҷои дигар кўчад, танхоҳи нав дода мешуд. Ҳаҷми танхоҳ ба рутбаи шахс алоқаманд буд: соҳибони рутбаи поинтари ҳарбӣ аз 3 то 5 гектар замин мегирифтанд, аммо шахсони олирутба, аз қабилӣ саркардаҳо як деҳаи тамомиро бо садҳо гектар замин, осеб ва дигар дорониҳояш ба даст мебароварданд.¹⁰⁸ Агар писар мансаби падарро ишғол наояд, ба танхоҳи ӯ низ соҳиб мешуд. Гоҳе пас аз марги танхоҳдор замини инъомии ӯ ба ворисони бепарастормондаш низ тақдим

Кисляков Н. А., 1940, 1954, 1967; Мирзоев К. М., 1954; Мўҳсинова К. З., 1969; Мухторов А., 1964; Плоских В. М., 1968; Раҳимов М., 1957; Сухарева О. А., Бекримова М. А., 1955; Троицкая А. Л., 1969; Усенбоев К., 1961; Ҳамроев М., 1960; Чехович О. Д., 1961; Очеркҳои этнографӣ, 1969; Юсуфов Ш. Т., 1964 ва ғ.

¹⁰⁵ Ефремов Ф., 1950, с. 18, 27.

¹⁰⁶ Аҳмади Доғиш, 1967, с. 39.

¹⁰⁷ Ин ҳуҷжат дар китоби Абдураҳимов М. А., 1961, с. 100, (ҳуҷҷати 690) оварда шудааст.

¹⁰⁸ Хуҷҷатҳо, 1954, с. 209—217. Инчунин инг.: Вяткин В. Л., 1928, с. 17.

мегардид. Аз баъзе санадҳо бармеояд, ки он вақтҳо тамоюли меросӣ гардонидани усули танҳо вучуд доштааст.

Дар мулкҳои қухистони Бухорои Шарқӣ танҳо дорони хусиятҳои ба худ ҳосе буд. Дар ин ҷо на замин, балки хоҷаҳои деҳқонӣ ба танҳо дода мешуд. Шахсони поинрутба чанд хоҷагиро, вале бӣ, додҳо ва соири амалдорони баландрутба ҳар яке чанд деҳаро бо садҳо хоҷаҳои деҳқонӣ ба сифати «танҳо» иҷтом мегирифтанд. Онҳо ҳар сол ба ҳиссаи маълуми ҳосилоти деҳқонӣ соҳиб гардида, дар айни замон, аҳолии деҳаҳои зердасти худро ба корҳои хоҷагии шахсии худ низ ҷалб менамуданд ва ба ҳар роҳе, ки метавонистанд, истисмор мекарданд. Аз ин сабаб ба танҳоӣ гузаштани хоҷагиашон ба деҳқонон ниҳоят дараҷа рӯзҳои сахтеро пеш меовард.

Таассуби динӣ, ки аз замони ҳукмрони Шохмурод сар карда хеле қувват гирифта буд, ба вусъат ёфтани заминҳои вақф роҳ кушод. Дар заминҳои вақф кор кардан низ барои деҳқонон пурмашаққат буд. Зеро онҳо дар заминҳои вақф тамоми сол аз субҳ то шом кор карда, танҳо аз ҷор ва ё аз панҷ як ҳиссаи ҳосилотро мегирифтанд, ва бештар ба мутаваллиҳо вобаста шуда, озодии худро аз даст медоданд. Ба таври васеъ ҷорӣ гардидани усули танҳо ва ба фоидаи танҳоҳдор ҷамъоварӣ шудани молиёт, ҳамчунин вусъат ёфтани заминҳои вақф ба даромади хазинаи давлати хонӣ таъсир накарда наметавонист. Ин буд, ки амир Насрулло усули яргу — мусодираро ба роҳ андохт.¹⁰⁹

Дар Бухоро ҳаҷм ва миқдори андозҳо торафт меафзуд. Дар аҳди амир Музаффар (1860—1885) кор ба дараҷае расид, ки на фақат аз замини вироат, балки аз замини ноқорам низ хироҷ меситониданд ва дар ин маврид чунин баҳонаеро пеш меоварданд, ки гӯё ки ин замин ба сабаби камҳавсалагии деҳқон нокишта мондааст.¹¹⁰

Аз боғу тоқзор, кишти юнучқа, полиз ва обҷақорӣ андозе бо номи «танобона» ситонда мешуд. Дар ибтидои асри XIX амирони Бухоро ба ҳар таноб замин маблағе муқаррар намуда, хоستانд ин навъ андозро ба хироҷи расмии замин табдил диҳанд. Дар номаи амир Ҳайдар соли 1807—1808 чунин гуфта шудааст. «...аз ҳар таноб ба маблағи як тилло танобона гиред. Агар (соҳиби он) ба додани як тилло розӣ нашавад, он гоҳ ба тариқи мол сеяки ҳосилро ситонед»¹¹¹. Соли 1860 дар вилояти Самарқанд тақрибан сеяки

*

¹⁰⁹ Айни С., 1966, с. 40.

¹¹⁰ Аҳмади Дониш, 1967, с. 87.

¹¹¹ Абдураҳимов М. А., 1961, с. 45, 95 (хуччати 483). Ҳамчунин барои солҳои 20-ум низ сабт гардидааст — ниг.: Краткое описание, 1823, с. 7. Аз рӯи гуфтаҳои Радлов В. В., ки ҳамроҳи қўшунҳои рус будааст, дар вақти истилои ҳукумати подшоҳӣ танобонаро фақат ба шакли пул меситониданд (Радлов В. В., 1880, с. 92).

хироҷ бо пул пардохта шуд.¹¹² Дар хонии Хўқанд дар миёна ва нимаи дуввуми аср танобона қариб тамоман ба шакли пул рӯёнда мешуд, ки ба ин вачҳ онро «танобпулӣ» мегуфтанд. Дар ин чо аз тоқзор назар ба обҷакорӣ дуним баробар зиёдтар андоз ситонда мешуд.

Дар маҳалҳои гуногуни аморати Бухоро ҳаҷми хироҷ як хел набуд. Баъзан вай ҳаҷми муайянеро дошт: масалан, аз ҳар таноб замини кишт як тангаву севуним килограму ташкил мекард. Дар мавриди дигар як танга дар баҳор ва дар тирамоҳ як тангаву 6,5—7 кг ғалла ситонда мешуд. Тарзи дигари пардохтани танобона ҳиссаи ҳосилот ба шумор мерафт: чунончи, $\frac{2}{5}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{8}$ қисмати ҳосилро хироҷ ташкил менамуд. Вале ҳокимон аксаран ҳаҷми хироҷро то нисфи ҳосил мерасониданд. Масалан, дар солҳои 1842—1843 хироҷи замин дар давлати хонии Хўқанд, ки одатан ба ҳаҷми сеяки ҳосил рӯёнда мешуд, то нисфи ҳосил афзун гардид. Яке аз ҳокимони Тошкент андози заминҳои зироатро 2,5 баробар ва дар баъзе маҳалҳо 3—4 баробар зиёд кард. Дар ҳудуди асрҳои XIX ва XX тамоюли то 40% ҳосил афзудани ҳаҷми хироҷ дар аморати Бухоро низ мушоҳида мешавад.¹¹³

Рӯйдани ҳосили фаровон боиси хушнудии деҳқон намегардид, зеро дар натиҷаи ин ҳаҷми андоз ҳам меафзуд: масалан, аз даҳ ботман ҳосили гандум деҳқон мебоист чор ботманашро ва аз чав ҳатто панҷ ботманашро ба хироҷ диҳад. Соҳиби замин пас аз даравидани ҳосил ғалларо кӯфта, ба хирман мерехт. Чамъкунандагони хироҷ ба сари хирман омада, як қисми ғалларо барои имоми масҷиди маҳалла ҷудо мекарданд. Агар хироҷ аз панҷ як ҳиссаи ҳосилро ташкил диҳад, бақияи ғалларо ба панҷ ҳисса тақсим карда, аз ҳиссаи деҳқон (ё заминдор) миқдори муайяно барои саркор, мироб, оқсаққол ва мирзо мегузоштанд. Мабодо деҳқон то омадани чамъкунандагони хироҷ ба хирман даст расонида бошад, тамоми ҳосилро мусодира карда, ҳуди деҳқонро саҳт ҷазо медоданд. Аксар вақт чамъоварии хироҷро ба ягон шахс ба орият мефуруштанд ва он шахс аз деҳқон маблағи боз ҳам зиёдтареро «фишурда» мегирифт.¹¹⁴

Дар аморати Бухоро вақти даравро на ин ки ҳуди деҳқон, балки амлоқдор (қаламрави бекҳо ба амлоқҳо тақсим мешуд) муқаррар менамуд — вай дар ҳама чо дар як вақт шурӯъ мегардид. Ба пухта рехтани донаҳои гандум касе парво надошт. Агар дарав баробар дар як вақт сар шавад, ба ҳифзи ҳосил назорат кардан

¹¹² Бунаков Е. В., 1960, с. 98.

¹¹³ Ниг.: Айни С., 1960, с. 182; инчунин Чехович О. Д., 1961; Мўҳсинова Қ. З., 1969.

¹¹⁴ Семёнов А. А., 1929, с. 12—25; Семёнов А. А., 1960, с. 999—1000; Абдураҳимов М. А., 1961.

барои амлоқдор осонтар буд. Бандҳои гандумпояро дар майдони дарав ғарам карда мемонданд. Амлоқдор ба воситаи ходимонаш — доруғаҳо хурдагирона назорат мекард, то ки деҳқон ягон мушт ғалларо ба хонааш набарад.

Доруға баъди аз назар гузаронидани ғарамҳо барои кӯфтан иҷозат меод. Ғаллаи кӯфта ва боддодашуда «нишон зада мешуд»: «таки хирман ва чанд ҷои болои онро аз паҳлуҳояш гил мемоланд ва доруға дар ҷӯки он бо аломатҳои худ як пора кулӯх мегузошт. Ғалла мударати дароз дар хирмангоҳ мехобид, деҳқонҳо гуруснагӣ мекашиданд, аммо дар ҳамин вақт амлоқдор ва муқаррабонаш ҳосили замини худро бо нархҳои хеле ғарон ба фуруш мерасониданд. Ниҳоят, пас аз гирифтани пешкаш, амлоқдор бо аҳли рикобаш ба сари хирман меомад. Микдори ғалларо бо тахмини худ ошкоран аз будаш зиёд муайян мекард ва хирочро ҳам ба қиёси тахмини амлоқдор муқаррар менамуданд. Гоҳо чуниин ҳодиса ҳам рӯй меод, ки деҳқон ва ё оқсаққол ба тахминаш аз будаш зиёд муайян кардани ҳосил муқобилат мекарданд. Он гоҳ эътирозкунандагонро мезаданд ва ҳатто ба зиндон мебартофтанд. Амлоқдор ҳосили замини касони соҳибнуфуз ва сарватмандро ба ивази ришва аз будаш хеле кам нишон меод. Албатта, ҳам дар аморати Бухоро ва ҳам дар давлатҳои хонии Хӯқанд ва Хева ҳар рутба амалдорон низ деҳқонро ғорат карда, насиби худро мерӯёнданд.»¹¹⁵ Мақоми амлоқдори Бухоро ё сарқори Хӯқанд ба ғоят сердаромад буд. «Мадохили» ҳарсолаи сарқорони Хӯқанд дар нимаи дуввуми асри XIX 10—15 ҳазор сӯмро ташкил менамуд.

Вақте ки андозҳо ба шакли пул ситонда мешуданд, амир нархи маҳсулоти зироатро муқаррар менамуд. Усулан, вай мебоист ба нархи бозор баробар меомад, вале амалан онро хеле баланд мепардоштанд.

«Дар натиҷаи ин гуна андозгундорӣ деҳқононе, ки дар асл дар вақти андозандозӣ тороч дида буданд, дар вақти пардохтани пули андоз тамоман хонавайрон шуданд ва маҷбур гардиданд, ки баъзеҳшон заминҳшонро бо нархи арзон ба бойҳо фурухта, баъзеҳшон ҳайвоноти қорӣ ва асбоби хонашонро фурухта пули андозро диҳанд. Ҳатто баъзе деҳқонон маҷбур шуданд, ки писару духтарҳшонро ба бойҳо фурухта «қарзи ҳукумат»-ро адо намоянд, ё ин ки духтарҳшонро бо номи «духтархона» ва писарҳшонро бо номи «ғуломбача» ба ҳукумат ба ҷои андоз баҳо карда диҳанд»¹¹⁶.

*

¹¹⁵ Дар бекии Қўрғонтеппа (дар ибтидои асри XX) бек аз ҳар ботман (16 пуд) барои худ як пуд, мироб аз ҳар як хирман якуним пуд, доруға аз хирман чор пуд, амлоқдор аз ҳар ботман як пуд мегрифтанд (*Гаевский П.*, 1919—1923, с. 65).

¹¹⁶ *Айни С.*, 1960, с. 88.

Аҳволи корандагони замин боз ҳам бадтар буд. Онҳо одатан бояд то сеяки ҳосилро мепардохтанд, вале чунин расм гардида буд, ки барои корандагон фақат аз панҷ як ҳисса ҳосил боқӣ меомонд (ҳиссаи ҳосиле, ки коранда мегирифт, ҳамчунин вобаста ба он буд, ки ӯ бо чорво ва олоти худ кор кард ва ё аз они хӯчаинро истифода намуд). Ба зами ин, ҳиссаи коранда аз қисмати баъди адои хироҷ мондаи ҳосил муайян карда мешуд. Соли 1843 дар ноҳияи Бухоро Идрисбой ном шахс аз мулки Мулло Фозилҷон қитъаи заминеро ба ичора гирифт. Дар аҳднома чунин гуфта шуда буд; «...ба ӯҳда мегирам, ки ин заминро пору дода, шудгор карда, хуб кишт мекунам, боғоту дарахтонро парварида, сабзу хурама нигаҳ медорам. Аз тамоми ҳосилоте, ки аз 14 таноб замини зикршуда мерӯяд, нисфаш аз они ман ва нисфи дигар аз они Фозилҷони номбурда хоҳад буд. Гуфту фармони Мулло Фозилҷонро бечунучаро баҷо меорам ва ҳар вақт, ки саҳлангорӣ карда, дар ин замин кор накунам, бигузор замини зикршударо аз ман пас бигиранд...»¹¹⁷ Ҳамчунин ду дафъа ситонидани хироҷ ба таомул даромада буд: бори аввал аз тамоми ҳосилот ва бори дуввум аз ҳиссаи корандаи замин, ки маҷбур буд ҳамаи супоришоти соҳиби заминро бегуфтуғӯ иҷро намояд. Хусусан вақте ки корандагон дар ихтиёри ичорагирони замин кор мекарданд, ҳоли боз ҳам табоҳтаре ба сари онҳо меомад: ичорагирони қитъаҳои калони замин аз онҳо ба фоидаи худ ҳиссаи иловагии ҳосилро «фишурда» мегирифтанд. Ичорагири замин на фақат деҳқонони ҷудогона, балки як гурӯҳ деҳқононе ҳам буданд, ки заминро шарикона (пайкол) киштукор мекарданд. Ин тариқа ширкатҳо аз он сабаб ба вучуд омада буданд, ки аксари деҳқонон ҷуфти гов ва олоти кишоварзӣ надоштанд. Ҳиссаи пайкол дар байни ширкаткунандагони он аз рӯи саҳми молӣ тақсим карда мешуд. Дар натиҷа узви бенавотари пайкол, ки арақи чабин рехта кор мекард, кути лоямутеро соҳиб мегардид.

Дар қатори деҳқонони безамин мардикорон ҳам буданд, ки мавриди истисмори саҳт қарор гирифта, музди ночизе ба даст меоварданд.

Деҳқонон бисёр андозҳои иловагӣ низ мепардохтанд. Монанди «миробона» (барои обҳои замин), «алафпулӣ» (барои юнучказор), «кӯшпулӣ» (барои ҷуфти гов), «яксарӣ» (барои ҳар сари чорво, аз қабилӣ асп, хар ва барзагов), инчунин барои чидани ҳезум, гузаштан аз пул ва ғайра андозҳои нав пайдо шуда, аҳволи гурӯҳҳои истехсолкунандаи мамлакатро боз бештар вазнин мегардонид. Чунон ки А. А. Семёнов дуруст қайд мекунад, «...боре, ки

*
¹¹⁷ Ҳуҷҷатҳо, 1954, с. 192—193 (ҳуҷҷати 42).

ба дӯши деҳқони азиятдидаи Бухоро гузошта мешуд, дарвоқеъ ҳам тоқатфарсо буд»¹¹⁸.

Барои аҳолии кӯчӣ ва нимкӯчӣ молиёти аз ҳама миёншикан «зақот» ба шумор мерафт. Ин навъ молиёт аслан мебоист аз чил як қисми чорворо ташкил меод. Аммо амалан тамоман таври дигар буд. Ба қавли яке аз шоҳидон, чамъ қардани зақот «...дар Хӯқанд бо чунон сунистеъмоҷҳо сурат мегирифт, ки қирғизҳои он ҷо ҳар сол қариб аз бист як қисмати чорвои худро меоданд»¹¹⁹.

Дар миёнаҳои асри XIX зақотро бештар ба шакли пул мегирифтагӣ шуданд. Сарчашмаҳо иттилоъ медиҳанд, ки дар давлати хони Хӯқанд чамъ қардани зақот ба як навъ азимати низомии омилони хироч ба нишемангоҳи қирғизҳо табдил ёфта буд. Қирғизҳо ҳар гоҳ ба муқобили чамъқунандагони зақот сар мебардоштанд. Дар ин сурат дастаҳои қалонтари низомӣ фиристода, ғайр аз зақот «амонпулӣ» ҳам меситонданд.¹²⁰

Ба деҳқонон лозим меомад, ки маҷбуриятҳои гуногунро низ адо намоянд. Яке аз маҷбуриятҳои хеле вазнин ҳашар буд. Ин истилоҳ дар он замон қорҳои маҷбуриро, ки деҳқонон бояд иҷро мекарданд, ифода менамуд. Сохтан ва таъмир қардани каналҳо, иншоотҳо, қалъаҳо, пулҳо, роҳҳо, инчунин киштукор ва ниҳолшинонӣ дар заминҳои амир ё хон аз ҳамин қабил қорҳо ба шумор мерафт. Гоҳ дар як ҳашар то 10 ҳазор кас иштирок мекард. Деҳқонон вазифадор буданд, ки ба ҳашар бо хару асп, ароба ва асбобу абзори худ ҳозир шаванд. Дар хони Хӯқанд муқаррар гардида буд, ки ҳар як деҳқон бояд се рӯз дар ҳашар ширкат менамуд, хӯроки одамон ва хошоки чорворо хон ба зиммаи худ мегирифт. Албатта, ҳарчи хон аҳёнани риоят мешуд. Ба ҳар ҳол бисёр далелҳои воқеъ мавҷуданд, ки дар мулки Шаҳрисабз деҳқонон ҳангоми ҳашар аз ҳисоби худ хӯрок меҳӯрданд ва дар Қаротегин муддати ҳашар то 15 рӯз тӯл мекашид. Ҳашар ҳам як воқеаи ғайрииловагӣ ба даст овардани амалдорони амир гардида буд. Инро устод С. Айни дар тасвири ҳашари канали тумани Шофирком хеле хуб нишон додааст.¹²¹

Ба зами ин хирочу маҷбуриятҳои маъмул боз бисёр андозҳои дигар низ мавҷуд буданд. Онҳо махсусан дар давраи амалиёти ҳарбӣ вусъати зиёде пайдо мекарданд. Яке аз ҳамин қабил андозҳои фавқуллода ҷул буд, ки пардохтани он барои аҳоли хеле гарон меафтод. Як муаллифи мӯътабари рус дар бораи хони Хӯқанд дар овони ҳамроҳ шудан ба Россия чунин навиштааст:

*

¹¹⁸ Семёнов А. А., 1960, с. 1000. Ғайр аз андозҳои зикршуда бисёр хирочу маҷбуриятҳои дигар низ вуҷуд доштанд — ҳуҷҷатҳо ба ин шаҳодат медиҳанд — инг.: Ягонӣ А. А., 1968, с. 29—30.

¹¹⁹ Обзорение..., 1849, с. 209.

¹²⁰ Плоских В. М., 1968, с. 107—111.

¹²¹ Айни С., 1960, с. 77—78.

«...дар вақти чанг ва ё бо майли хон ё худ бекҳо фуқаро ба додани бочу хирочҳои аз ҳад зиёд маҷбур карда мешавад, дар ин вақтҳо аз маврид истифода бурда дуздӣ мекунад ва барои ҳамин ҳам аз мардум ба ҳаҷми зиёдтар (молиёт) меситонанд, оқсаққоли деҳ ё маҳалла медуздад, чамъкунандаи хироч медуздад, бек медуздад, хазинадори хон медуздад, хон фақат бо ҳамин каноат мекунад, ки миқдори таъйинкардаи ӯ пурра чамъ оварда ва супурда шавад»¹²².

Дигар аз андозҳои аз ҳама гарантарин «ҷўбулӣ» буд. Вай ҳатто аз янтоқ ҳам гирифта мешуд. Аҳолии хонии Хўқанд бе иҷозати амалдор ҳатто хори дар саҳро рӯндаро ҳам наметавонист чамъ 'кунад!

Дар мулкҳои кӯхистонии Бухорои Шарқӣ аҳолиро маҷбур мекарданд, ки барои ҳокимон ва амалдорон ҳезум тайёр созанд.

Дар Хўқанд давлат ҳатто аз ақди ниқоҳ ва тақсими мерос ё хоҷагӣ низ андоз мегирифт (дар вилоятҳои дигар ин навъ андозро ба қозӣ меоданд). Аз осиеб ва чувоз, ҳамчунин дар сари пул ва гузаргоҳҳо барои бор ва чорво «боч» ситонда мешуд. Аҳолии шаҳру деҳот дар вақти чизеро фуруҳтан ғайр аз «закот» (аз чил як ҳиссаи нархи мол) андози иловагии бозор «тағичой»-ро ҳам мепардохтанд. Умуман ва дар мавридҳои махсус ба ғоидани ҳукумати маҳаллӣ андоз чамъ карда мешуд, зимнан ба ҳамаи намоҷандагон ҳукумат пул додан лозим меомад. Ҳамчунин барои рӯҳониён ва масҷидҳои андозҳои гуногун вуҷуд доштанд, хусусан «дахъяк» ё «ушр» ба андоздихандагон гарон меафтод¹²³.

Дар яке аз манбаъҳои хаттии Хўқанд чунин хабар дода мешавад: «Дар Хўқанд аз қадимулайём одате ба таомул даромада буд, ки мутобиқи он уламо, қозиҳо, сипоҳиён ва навқарон аз додани хироч ва андози танобона аз боғи ангур, кишти юнучқа ва дарахтзорашон озод буданд». Вале, азбаски танобона андози муайян буд, дар соли фаровонҳосилӣ ҳиссаи аз ҳадди эътидол изофай ҳосил гирифта мешуд¹²⁴.

Чамъоварии андозро аксар вақт ба иҷорадорон вомегузоштанд. Ба қавли А. К. Гейнс, дар давлати хонии Хўқанд, ки ҷабру ситам, бедодгарӣ ва худсарӣ ҳукмфармо буд, «...ин тариқа чамъ кардани андоз барои мавриди истисмори бетартибона, боздоштанишаванда ва аз назорат берун қарор гирифтани халқ баҳонае мегар-

*

¹²² Хорошхин А. П., 1876, с. 45.

¹²³ Ҳукумат дар амал оидоти ин навъ андозро ба мақсадҳои гуногун харч менамуд. Ниг.: Иванов П. П., 1940, с. 28, 98—99.

¹²⁴ Набиев Р. Н., 1961, с. 38—39; инчунин ниг.: Ягонӣ А. А., 1968, с. 16 (№ 36). Дар бораи чунин расм дар хонии Ҳева. Ниг.: Иванов П. П., 1940, с. 28.

дид ¹²⁵. Ин ҳодисаро ба аморати Бухоро ва давлати хонии Ҳева ҳам нисбат додан мумкин аст ¹²⁶.

Зикри тамоми хирочу молиёт ва маҷбуриятҳои махсусе, ки дар вилоятҳои мухталифи Осиёи Миёна маъмул гардида буданд, дар ин баёни мухтасари мо гунҷоиш нахоҳанд ёфт. Хирочу молиётҳои иловагӣ ва маҷбуриятҳои гуногуни меҳнатӣ алалхусус дар Бухорои Шарқӣ ҳадду ҳисоб надошанд.

Чунин буд аҳволи гуруҳҳои истеҳсолкунандаи деҳот. Аммо вазъи зиндагии шахриён аз ин беҳтар набуд. Аз дасти ҳукмронони ҳарису озманд на фақат аҳолии оддии шахр, балки табақаҳои давлатманд ва боиститоат, аз ҷумла тоҷирон ҳам азият мекашиданд. Мувофиқи суҳанони яке аз шахсони бомаърифати Ҳуҷанд, ки соли 1824 гуфтааст, фақат ононе, ки дар хидмати амир ё ҳоким мартабаҳои баландро соҳиб шудаанд ва ҳам ҷамъкунандагонии андоз аз ҳоли худ қонеанд ¹²⁷. Чунон ки муҳаққиқи бо вазъияти Осиёи Миёна ба хуби шиноси рус дар миёнаҳои асри XIX навиштааст, «...ҳуди халқ дар ниҳояти қашшоқӣ ва мазлумӣ зиндагӣ ба сар мебарад», аммо давлатмандон «дорони худро аз соҳибонашон (ҳокимон—Б. Ф.) пинҳон мекунанд, ки ба ҳирси онҳо нарасанд, то дар ноомади қор мавриди ғорати онҳо қарор нагиранд, зеро ин соҳибон... аслан бедодгаранд, аз чизе андеша намеkunанд, худсарона ва бевичдонона ба дорони тобеонашон ихтиёрдорӣ менамоянд» ¹²⁸. Ҳуди ҳаёти одамӣ ҳам, ба таъбири шоири файласуф Абдулқодири Бедил «бар сари миҷгон ҷу ашк истода» буд, зеро зулму истибод ва бедодгарӣ ҳадду ҳисоб надошт ва мумкин буд, ки ҳар касе бидуни таҳқиқ ва ҳукм ба қатл расонида шавад.

Ба болои ин ҳама саҳтйву талхҳои рӯзгор хурофот ва таассуб ҳукмфармой мекард. Чунончи, дар давлати хонии Ҳуҷанд хангоми сохтмони канал об қитъаеро раҳна карда, ба роҳи дигар қорӣ шуд. Амалдорони ҳан, ки ба қори сохтмон назорат мекарданд, аз байни қоргарон ҳамаи қасони «Тухтасин» номдоштаро даъват карда, фармуданд, ки онҳоро зинда ба замин ғуронанд, то роҳи чараёни об боздошта шавад ¹²⁹.

«Дар вақти баҳо додан ба вазнинии андозҳо,— гуфтааст Қ. Маркс,— чандон маблағи муқаррарии онро не, балки тарзи ситондан ва харҷ кардани андозҳоро бояд дар назар гирифт. Тарзи си-

*

¹²⁵ Гейнс А. К., 1898, с. 720—721. Дар бораи ба ичора додани ҷамъоварии андоз инчунин ниг. Обзорение..., 1849, с. 208, 216.

¹²⁶ Рочез ба вулми феодалӣ дар хонии Ҳева — ниг.: Кун А. Л., 1873 а, 1873 б; Иванов П. П., 1937 б, 1940, с. 26—29, 51—121; Юлдошев М. Ю., 1959, 1966; Хуччатҳо, 1967, с. 25—55, 79—296.

¹²⁷ Набиев Р. Н., 1961, с. 40.

¹²⁸ Иқтибос аз Халфин Н. А., 1960, с. 24.

¹²⁹ Набиев Р. Н., 1961, с. 41. Дар бораи қурбонӣ кардани одамони хангоми каналсозӣ ва пайдоиши ин одати хурофӣ ниг. Богомоллова К. А., 1952, с. 112—115

тондани андозҳо дар Хиндустон нафратовар аст ва агар ба тарикки мисол хирочи заминро гирем, дар натиҷаи тарзи мавҷуда, аз эҳтимол дур нест, ки маҳсулот аз чамъоварӣ дида бештар нобуд мегардад. Он чӣ оид ба харчи андозҳои ғундошташуда бошад, гуфтаи кофист, ки ягон ҳиссаи он дар шакли биноҳои судманди чамъиятӣ, ки назар ба ҳар чои дигар, барои кишварҳои Осие заруранд, ба халқ барнамегардад»...¹³⁰ Ин суҳанони пурарзиш барои Осиеи Миёна низ комилан мутобиқат доранд. Даромади солони замин, хирочу молиёти чамъшуда ҳама тамоми барои афзудани сарвати синфи феодалон, барои таъминоти дастгоҳи идораи давлат, ки олати истисмор ва ғорати мардум буд, барои қувваҳои аскарӣ, ки ҳамчун олати фуру нишондани норизоятии омми халқ хизмат мекард, сарф мешуд.

Муборизаи синфӣ

Аҳолии шаҳри Бухоро ва ноҳияҳои атрофи он борҳо ба муқобили амирони манғит шӯриш бардоштанд. Ин қабил шӯриш, аз ҷумла дар соли 1758 барпо гардида, шӯришиён дар кӯчаҳои шаҳр сангарҳо сохта буданд. Шӯриши дигар соли 1785 сар зад, ки иштирокчиёни он бештар аз ҳазор нафар, зоҳиран, намоёндагони синфи ҳукмронро ба қатл расонданд¹³¹.

Соли 1810 дар Бухоро қаҳтӣ рӯй дод. Қиматӣ ва гуруснагӣ сар шуда, ба сари мардум азобу уқубатҳои зиёде омад. Дарбори амир барои сабуктар гардидани вазъияти ниҳоят сахти аҳоли ягон чорае наид. Он гоҳ шаҳриёни баошӯбомада майдони Регистонро фаро гирифтанд. Амир ба ҳарос афтада, аз шаҳр фирор намуд. Оқибат ошӯби халқ бо зӯри фуру нишонда шуд.

Аз рӯи баъзе мадракҳои ғайримустақим шӯру ошӯбҳои халқӣ дар соли 1819 ё 1820 низ ба вуқӯъ омада буданд¹³². Чунбиши қалони халқӣ соли 1821 дар қисмати миёнаи водии Зарафшон байни Самарқанд ва Бухоро (дар Миёнкол) ба амал омад. Дар ин ҷо тоифаҳои нимкӯчии ўзбек хитой-қипчоқҳо зиндагӣ мекарданд. Тазйиқи андозҳо, мусодираҳои доимӣ, ба хизмати ҳарбӣ сафарбар кардани миқдори зиёди мардони қabilaҳо — ҳамаи ин якҷоя аҳолии Миёнколро ниҳоят ба шӯр овард. Соли 1821 ҳукумат дубора ба сарбозӣ одам гирифтандро сар кард. Қосаи сабри хитой — қипчоқҳо лабрес шуда, норизоятии онҳо ба шӯриши ошкоро фуру рехт. Қарақалпоқҳои сокини ин маҳал низ ба шӯришиён ҳамроҳ шуданд. Тамоми тоифаҳои ноҳияи байни Самарқанду Каттақўрғон

*
¹³⁰ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 12, с. 531—532.

¹³¹ Чехович О. Д., 1954, с. 76—77.

¹³² Мухторов А., 1963, с. 34—46.

ба зери ливои шӯришгарон даромаданд. Шӯришиён маъмурони амирро ронда, Каттақўрғон, Чалақ, Янгикўрғон ва дигар шаҳру деҳаҳои гирду атрофро забт намуданд. Камбағалони ин ҷойҳо ҳам ба сафи шӯришгарон дохил шуданд, аммо аёну ашроф барои кўмак ба амир рӯ оварданд. Шӯришгарон ба тарафи Самарқанд ҳаракат намуданд. Амир ба Каттақўрғон ҳамла оварда, онро забт кард ва аҳолиро аз дами тег гузаронид. Шӯришгарон аз Хўқанд, Шаҳрисабз ва дигар мулкҳои душмани амир Ҳайдар мадад хостанд. Аммо иттифоқчиён баёни худ мувофиқат ҳосил накарда, ба таври пароканда амал менамуданд. Хитой-қипчоқҳо хостанд ба Бухоро зарба зананд, вале ба ин муваффақ нашуданд. Шӯришиён кушиш карданд, ки деҳқонони ноҳияҳои гуногунро ба тарафи худ кашанд. Ин ҳам нашуд. Охируламр қувваҳои асосии шӯришиён аз ҳам пош хўрд ва онҳо усули мудофияи пасивро пеш гирифтанд. Дар ҳамин вазъият соли 1825 амир Ҳайдар муҳимтарин нуқтаҳои муқовимати шӯришиёнро нишол намуд¹³³.

Дар солҳои 1840—1842 муносибати байни аморати Бухоро ва давлати хонии Хўқанд хеле тезуғунд гардид. Вақте ки дар соли 1840 хонии Хўқанд аз хавфи ҳучуми кўшунҳои Бухоро ба тарафи Афтода Хучандро дод, дар Хўқанд шӯриш ба амал омад. Ба шӯриш Ҳоча Қаландари мисгар сардорӣ мекард. Ҳазорон камбағалони шӯришгар бо роҳбарии ин марди шучоъ амалан пойтахти мамлакатро нишол намуданд. Онҳо манзилҳои амалдорони хонро ба ҳок яксон карда, сафирони Бухороро низ эмин нагузоштанд.

Ҷи навъе ки таърихи Хўқанд иғтилоъи мидиҳад, ҳамаи амалдорони низомӣ ва ғайринизомӣ «ба гўшаҳо пинҳон шуданд». Сипас шӯришиён дарбори хонро ихота намуданд. Доираҳои ҳукмрон фақат бо макру фиреб ва душворҳои зиёде тавонистанд, ки ин шӯришро фуру нишонанд. Вале сабабгори асосии сар задани шӯриш, пеш аз ҳама, зулму ситами бераҳмона аз байн бурда нашуд. Ин буд, ки соли оянда боз шӯриши халқ ба вукўъ омад. Вай чунон вусъат пайдо намуд, ки хонии ба ҳарос Афтода аз Хўқанд фирор кард. Ҷунбишҳои халқӣ дар Хўқанд соли 1842, вақти ҳучуми кўшунҳои Бухоро низ ба амал омада буданд¹³⁴.

Дар охири солҳои чилум (эҳтимол, соли 1847) шӯриши сокинони шаҳри Тошкент барпо мегардад. Он вақтҳо шаҳри Тошкент таҳти тасарруфи хонии Хўқанд қарор гирифта, дар он ҷо намояндаи бузургзодагони дар сари идораи давлати хонӣ нишастаи қипчоқ — Азиз парвонаҷӣ ҳукмронӣ мекард. У борҳо ба муқобили шаҳри Туркистон лашкар кашида, дар натиҷаи ҷангҳои дуру дарози тоқатфарсо ҳазинаро ҳолӣ карда буд. Ба ин сабаб дар

*

¹³³ Дар таҳқиқи ин шӯриш Иванов П. П., ки ҳамаи манбаъҳои мавҷударо ба диққат омухтааст, хидмати пураарзише дорад — ниг.: *Иванов П. П.*, 1937 а.

¹³⁴ *Набиев Р. Н.*, 1961.

машварати ҳоким бо аъёну ашрофи Тошкент қарор карда шуд, ки илова ба андозҳои маъмулӣ аз аҳолии шаҳр ва дехоти атроф ба тариқи фаврӣ андози фавқулоддан пулӣ чамъ карда шавад. Аҳолии шаҳр, ки аз ҷабри доимӣ ва тазйиқи бераҳмонаи Азиз парвоначӣ ҳолашон табоҳ мешуд, ҳамеша ба исьён омода буданд. Қаҳру ғазаби халқ ба ниҳояти худ мерасид. Чамъовариҳои андози нав косаи сабри мардуми Тошкентро лабрез намуд. Сокинони шаҳр ба чамъқунандагони андоз дарафтоданд ва пулҳои ситондаи онҳоро кашада гирифтанд. Дар бисёр маҳалҳо сангарҳо ба вучуд омаданд. Яке аз марказҳои муҳимми шӯриш растан мисгарони бозори Тошкент буд. Ҳоким шаш рӯз бо кумаки тӯпу туфанг зӯр зада, бисёр марказҳои шӯришро забт кард, вале фуру нишондани шӯриш барояш муяссар нагардид. Шӯришгарон қувваи нав чамъ карда, тамоми шаҳро ишғол намуданд. Ҳоким ғурсати гурехтан наёфта, дар даруни қалъаи шаҳр пинҳон шуд. Шӯришгарон ҳамроҳи кӯшуни ҳокими ноҳияи ҳамсоия Қурама Азиз парвоначиро аз шаҳр ронданд.

Чунон ки аз сарчашмаҳо маълум мешавад, нуруи асосии ҳаракатдиҳандаи ин шӯриш камбағалони шаҳр буданд, ҳарчанд ки дар он шаҳриёни доро ва намояндагони чудагонаи аъёну ашрофи аз ҳукумати Хӯканд норозӣ низ иштирок доштанд. Оммаи халқ муваффақ шуданд, ки андозҳои нави хеле гаронро бекор қунонанд ва гумоштаи нафратангези Хӯкандро аз шаҳр берун қунанд¹³⁵.

Тоифаҳои чануб ва шимоли Қирғизистон ва қазоқҳо низ чандин бор бар зидди юғи асорати Хӯканд сар бардошта буданд. Дар қараёни ин шӯришҳо меҳнатқашони кӯчнини ақсар вақт бо деҳқонон ва шаҳриёни мазлум муттаҳид мешуданд¹³⁶.

Муборизаи синфӣ дар ноҳияҳои чудагонаи кӯхистони Помири Ғарбӣ ҳам бо шиддати тамоми давом мекард. Дар ибтидои солҳои 60-ум деҳқонони Шугнон, Рушон ва Вахон шӯриш бардоштанд, ки ба он Шайхзодаи рушонӣ сардорӣ намуд. Шӯришгарон нишешмангоҳи мири Рушон Қалъаи Вомаро ба даст дароварданд. Сипас онҳо ба суи қароргоҳи ҳокими Шугнон Қалъаи Барпанҷ ҳаракат карда, кӯшуни онро торумор намуданд. Тамоми дороии ҳокимон дар байни деҳқонон тақсим карда шуд. Ин шӯриш фақат пас аз он, ки ҳукмрони кулли Бадахшон ба Помири Ғарбӣ қувваи зиёди ғарбӣ фиристод, шикаст хӯрд¹³⁷.

Яке аз калонтарин ва пурдавомтарин шӯришҳои асри XIX шӯриши туркманҳои Хоразм дар солҳои 1855—1867 мебошад. Ҳамчунини шӯриши деҳқонони бенаво бо сардории муздур Муҳаммад Фа-

*

¹³⁵ Барон тафсилӣ шӯриш ниг.: *Набиев Р. Н.*, 1966, с. 62—76.

¹³⁶ *Усенбоев К.*, 1961, с. 44—51; *История Киргизской ССР*, т. 1, 1968, с. 293—298.

¹³⁷ *Искандаров Б. И.*, 1960, с. 39—42.

норо, ки солҳои 1858—1859 дар хони Хева ба амал омада буд¹³⁸, метавон хотирнишон кард.

Мо фақат чанде аз лаҳзаҳои муборизаи синфии дар нимаи дуввуми асри XVIII—нимаи аввали асри XIX ҷараён доштаи давлатҳои Осиеи Миёнаро зикр намудем. Мавҷи пурвусъати шӯрмшҳои халқӣ гоҳо саросари Осиеи Миёнаро фаро мегирифт. Аммо муаррихони давр онҳоро нодида меангоштанд. Ин, дарвоқеъ, хусусияти таърихнигории феодалии Шарқ аст. Ин аст, ки мо дар бораи онҳо аксаран аз рӯи маълумот ва аломатҳои ғайримустақим огоҳ мешавем ва қазоват мекунем. Таърихшиноси машҳури советӣ П. П. Иванов аз хусуси ҳаракатҳои халқии аҳди амир Дониёл суҳан ронда, нуктасанҷона хотирнишон карда буд: «Муаррихони Бухоро, ки ин воқеаҳоро бароямон нақл мекунанд, онҳоро асосан ҳамчун лавҳаҳои муборизаи феодалони маҳаллӣ бар зидди ҳукумати хонӣ ба қалам медиҳанд. Вале бояд қайд кард, ки аёну ашрофи маҳаллӣ дар муборизаи зидди хон қариб тамоман ба ғавҷҳои деҳқонон такя менамуд ва саранҷоми ин мубориза ҳам маҳз ба фаъолияти онҳо вобаста буд. Аз ин рӯ фарз кардан мумкин аст, ки бештари лавҳаҳои муборизаи мусаллаҳ дар аморати Бухорои асри XVIII муҳимтарин унсурҳои ҳаракатҳои халқӣ ё деҳқониро дар худ нухуфта буданд, фақат фарқ дар ин буд, ки феодалони маҳаллӣ аз рӯи манфиатҳои маҳдуди синфии худ ба онҳо сардорӣ мекарданд ва аз онҳо истифода мебарданд»¹³⁹. Ин фикри бағоят амиқ ва пурмаънист. Бо вучуди ин, метавон ба он илова намуд, ки ин гуфтаҳои ба нимаи аввали асри XIX низ комилан нисбатдоранд.

Чи навъе ки аз мисолҳои овардашуда аён мегардад, ҳаракатҳои халқии ондавра асосан хусусияти аграрӣ доштанд. Зимнан деҳқонони тоҷикӣ ўзбек аксаран бо қавмҳои кӯчӣ ва нимкӯчии ўзбек, қирғиз ва қазоқ якҷоя амал менамуданд. Манфиатҳои синфӣ ва муборизаи якҷояи табақотӣ бар зидди золимони умумӣ монеаҳои тоифавӣ ва наҷодиро шикаста, меҳнаткашонро бо ҳам муттаҳид месохт.

Дар баробари шӯру ошӯбҳои аҳолии деҳот шӯришҳои шахриён низ ба амал меомаданд. Ҷунбишҳои ҳам деҳот ва ҳам шаҳр ба таври стихиявӣ ва ғайримуташаккил сар мезаданд ва давом мекарданд, аммо дар шӯришҳои шахриён гоҳо унсурҳои муташаккилӣ падидор мегардиданд. Ҳамаи шӯришҳо хусусияти маҳаллӣ дошта, тамоми хоки давлати хониро фаро намегирифтанд ва аз ин рӯ қисми асосии аҳолии мамлакат аз муборизаи фаъолоне дар қанор мемонд, ки ин ҳолат ба ҳукумат барои фуру нишондани ин ва ё он ошӯби халқ имкони мусоид фароҳам меовард.

*

¹³⁸ Юлдошев М. Ю., 1966, с. 112—113.

¹³⁹ Иванов П. П., 1958, с. 112

Идеологияи ҳаракатҳои халқии он давр ба мо кам маълум аст. Одатан, шӯришгарон дар назди худ мақсад мегузоштанд, ки ба барҳам додани суинистеъмол ва ноинсофиҳои аз ҳад зиёди намояндагони ҳокимияти давлатӣ, аз сари кор дур кардани амалдорону ҳокимони ҷудогона, беҳтар кардани аҳволи моддӣ ва ғайра муваффақ шаванд. Аз ин бештар мақсад ва вазифа намегузоштанд. Ақибмондагии шуури синфӣи хоси он замон дар ин соҳа низ возеху равшан зуҳур мекард.

4. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДИИ БАӢНИ ОСИӢИ МИӢНА ВА РОССИЯ. ТАДҚИҚИ ОСИӢИ МИӢНА АЗ ТАРАФИ ОЛИМОНИ РУС

Соли 1781 мутарчим М. Бекчурин ба сифати сафири ҳукумати Россияи подшоҳӣ ба Бухоро фиристода шуд. Вазифан асосии сафорат муайян кардани имконоти инкишофи тичорати Россияву Бухоро ва ба воситаи Россияи қашондани молҳои Бухоро, инчунин ҳалли масъалаҳои сиёсӣ буд.¹⁴⁰ Дар навбати худ бухороиҳо илтимос мекарданд, ки барои озодона тичорат кардан дар тамоми хоқи Россия ба онҳо иҷозат диҳанд. Умуман, чи навъе ки Е. В. Бунаков хотирнишон мекунад, аз даҳсолаҳои охири асри XVIII Осӣи Миёна аввалин бор дар сиёсати хориҷии ҳукумати Россия мавқеи ҷиддии мустақилро ишғол менамояд, зимнан мақсаду мароми тичорат дар ин ҷо қариб дар навбати аввал гузошта мешуд.¹⁴⁰ Аз соли 1796 содироти молҳо аз аморати Бухоро ба Россия аз 379 то 485 ҳазор сӯм, воридот аз 341 то 421 ҳазор сӯм афзоиш ёфт. Вале дар соли 1801 содироти молҳои Бухоро ба Россия ба маблағи 732 ҳазор сӯм расид, дар айни замон қисмати асосии онро (беш аз 545 ҳазор сӯм) маснуоти наҳӣ ва пахта, сипас қисмати дигарро (102 ҳазор сӯм) чарм ва бақияи онро пӯсти қароқӯлӣ, решаи ревоҷ ва соири қолаҳо ташкил мекарданд. Ба ин тариқа, дар таркиби молҳои содироти Осӣи Миёна наҳи пахта, газворҳои наҳӣ ва худи пахта мавқеи бартариро дошт ва зимнан 90% ин гуруҳи колороресмон ташкил меод. Дар ин бобат мушоҳидаи полковник Струков хеле ҷолиби диққат аст, ки соли 1810 дар хусуси тичорати Россияву Осӣи Миёна навишта буд: «Россия, ки дар истеҳсолоти худ наҳи пахта надорад, инчунин зарурати муҳимро ба миқдори зиёде ҳам дар ҳолати пахтаи табиӣ ва ҳам се навъи ришта аз Осӣи даръёфт менамояд. Илова бар истифодаи бас муфид дар ҷароғон онро дар фабрикаҳои рус барои таҳияи матоъҳои гуногуннавъ ба кор мебаранд. Баробари ин, ҳар навъ газворҳои аз Осӣи воридша-

*

¹⁴⁰ Ниг.: Бекчурин М., 1916.

¹⁴⁰ а. Бунаков Е. В., 1941, с. 6—8.

вандаро ҳар ду ҷинси мардуми омӣ бо дилхушии тамои истифода мекунанд, зеро вай нарм ва бадост аст ва аз ин рӯ матои зағир-поягири, ки давлат барои (таъмини) армия ба вай эҳтиҷи бағоят бузурге дорад, аксаран бо он иваз мекунанд»¹⁴¹.

Соли 1801 аз Бухоро ба Россия ба маблағи 732 ҳазор сӯм мол содир гардида, моли аз Россия ба Бухоро воридшуда аз ин маблағ якуним баробар камтар буд. Муҳимтарин қисмати молҳои воридоти червонҳои тилло (40%), мохут ва дигар матоҳо (21%), каламфур, қирмиз, мӯина ва амсоли инҳо ташкил меоданд.

Дар соли 1813 ғумоштаи Британия Мирризатулло маҷбур шуд эътироф намояд: «Тичорат бо Россия барои Бухоро тичорати асосист». Ҳар сол аз Россия як қорвони иборат аз 4—5 ҳазор шутур меомад ва ҳамин қадар як қорвон ба Россия меафта¹⁴².

Дар нимаи аввали асри XIX таназули хоҷагии феодалии крепостной шиддат ёфта, муносибатҳои капиталистӣ вусъат пайдо мекунанд. Қоргоҳҳои хурди қосибӣ беш аз пеш ҷои худро ба мануфактураҳои капиталистӣ ва сипас ба истеҳсолоти фабрикий сармоядорон медиҳанд. Аз соли 1804 то соли 1860 миқдори қорхонаҳои саноатӣ аз 2402 ба 15.338 расида, миқдори қоргарон мутобиқан аз 95,2 ҳазор то 565,1 ҳазор қас афзуд. Махсусан саноати бофандагӣ, ки дар нимаи дуввуми солҳои 20-ум ва нимаи аввали солҳои сиюми асри XIX тақрибан 70% саноати маснуот барорандаи русро ташкил мекард, хеле тараққӣ намуд. Фақат дар зарфи 7 сол аз соли 1825 то соли 1832, адади дастгоҳи бофандагӣ ду мартаба зиёд шуд.

Албатта, мо барои тафсил додани инкишофи иқтисодии Россия имкон надорем ва ба ин ҳолат ҳам нест, зеро ин масъала дар тадқиқоти зиёде мавриди баррасӣ қарор гирифтааст¹⁴³. Мо ин ҷо фақат дар баъзе ҷиҳатҳои асосии он таваққуф менамоем. Саноати ба тараққӣ рӯниҳодаи Россия ба бозор эҳтиҷ дошт. Инро бисёр арбобони онвақта ба хубӣ дарк менамуданд. Дар соли 1835 Г. Небольсин ин иддаоро хеле возеҳу равшан баён карда буд: «Аз он вақте, ки фуруши молҳои мануфактурии мо дар байни мардумони Осиёи Миёна ба раванқ даромад, ин тичорат барои саноати дохилии мо аҳамияти махсус пайдо намуд...»¹⁴⁴ Чунон ки В. И. Ленин хотирнишон кардааст, «...капитализм бе пайваста васеъ кардани доираи ҳукмронии худ, бе колонизацияи мамлакатҳои нав... зиндагӣ ва тараққӣ карда наметавонад». Ва боз: «Барои фабрикантҳо бозор фавран дарқор аст, ва агар қафомондагии тарафҳои дигари хоҷагии халқ бозорро дар райони кӯҳна тангтар мекарда бошад,

*

¹⁴¹ Рожкова М. К., 1949, с. 41.

¹⁴² Соколов Ю. А., 1957, с. 198 (ҳамон ҷо ва с. 208 номбари молҳо).

¹⁴³ Хромов А., 1946, 1950; Лященко П. И., 1947; Пажитнов К. А., 1958; Халфин Н. А., 1960, 1974; Очеркко..., 1969 ва бисёр диг.

¹⁴⁴ Небольсин Г. П., 1835, II, с. 176.

дар ин сурат онҳо бозорро дар райони дигар ё дар мамлакатҳои дигар... чустуҷӯ хоҳанд кард»¹⁴⁵.

Маҳз ҳамин ва инчунин зарурати ба даст овардани маводди хоми Осие сабабгори асосии вусъат ёфтани ҳаҷми робитаҳои иқтисодии Россия бо Осиеи Миёна буд. Ба ин вачҳ маҳдудиятҳои аз Россия ба кишварҳои Осие содир кардани тилло, филизоти сиеҳ ва ранга, маснуоти филизӣ (ба истиснои аслиха) ва ғалла аз байн бардошта шуданд. Ба тоҷирони ҳар се дараҷа барои савдо кардан бо Осиеи Миёна ва ба шахсони ҳар зумра барои доду гирифтани мубодилагӣ иҷозат дода шуд. Ин ва дигар тадбирҳо ба раванки тиҷорат шаронии мусонд фароҳам оварданд. Колоҳони Россия ҳатто ба Афғонистон, Кошғар ва соири ноҳияҳои машрикӣ мин низ роҳ ёфтанд¹⁴⁶. Аммо аз хатар эмин набудани роҳҳои қорвонгард ба тараққиҳои тиҷорат монеаи сахте гардида буд. Аксар вақт қорвони тоҷирон, хусусан онҳое ки аз Россия роҳи мешуданд, ба ҳамла ва ғорати роҳзанон дучор мегардид¹⁴⁷. Қорвонҳоро ҳамроҳӣ кардани дастаи муҳофиз ҳам кӯмак расонида наметавонист. Масалан, қорвони пушумору пурбори тоҷироне, ки солҳои 1824—1825 ба Бухоро ҳаракат мекард, бо вучуди муҳофизаи дастаи мусаллаҳ аз тарафи роҳзанон талаву тороч карда шуд¹⁴⁸.

Аз маводди хоми Осиеи Миёна махсусан пахта аҳамияти калоне пайдо карда буд. Саноати бофандагии Россия миқдори торафг бештари онро талаб менамуд. Ин аст, ки қашондани пахта муттасил меафзояд.¹⁴⁹ Дар оғози асри XIX аз Осиеи Миёна ҳар сол қариб ҳазор пуд пахта ба Россия қашонда шуд, миқдори он дар соли 1818 ба беш аз 10 ҳазор пуд, дар соли 1836 ба 38,5 ҳазор пуд ва дар соли 1858 ба зиёда аз 180 ҳазор пуд расид, яъне дар давоми чим аср 18 баробар афзоиш ёфт!

Дар навбати худ Осиеи Миёна ҳам аз тиҷорат бо Россия хеле манфиатдор буд. Бисъёр маҳсулоти муҳим, аз қабилӣ ҷӯян, оҳан, мис, маснуоти филизӣ, маҳз аз Россия ворид мегардид. Аз тангаи қисаи шаҳриён сар карда то тӯп — ҳама аз филизоти рус сохта мешуд.

П. И. Небольсин навишта буд: «Мо ба Осиеи Миёна ҷунии молҳоро мефиристам, ки дар тамоми Тӯрон чизҳои аз ҳама зарурӣ ва

*

¹⁴⁵ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 3, с. 616, 613—614.

¹⁴⁶ Бобохоҷаев М. А., 1965.

¹⁴⁷ Инг.: Масалаи, тасвири ғорати қорвони соли 1803 — Гавердовский Г., 1823.

¹⁴⁸ Инг.: Рожкова М. К., 1949, с. 46—48; Қайдалов Е., 1828; Халфин Н. А., 1974, с. 176—198.

¹⁴⁹ Дар дастуроте, ки ба мутарҷим П. И. Демезон дар соли 1833 хангоми бо миссияи дипломатӣ ба Бухоро сафар карданаш дода шуда буд, аз ҷумла фаҳмидаи он, ки «оё имкони зиёд кардани истеҳсоли пахта ҳаст ё не ва агар бошад то чӣ андоза» тавсия мешуд (Ҷабров Г. Н., 1957, с. Ш).

мавриди масрафи умуми аҳоли махсуб меёбанд. Тилло, нукра, мис, чуян, оҳан, ҳаргуна маспуоти филизӣ, пӯст, ранг, шакар, моҳут, ҷит ва матоъҳои гуногуни пахтагӣ ва абрешимӣ ба он ҷо аз мо мераванд. Осиёи Миёна филизот, ҷарм, моҳут ва ҷит барин молҳои моро муҳоя аст, ки бо ҳамин нарх аз ягон кишвари дигар гирифта тавонад»¹⁶⁰.

Мувофиқи мадракҳои овардаи ҳамин муаллиф фақат дар зарфи даҳсолаи 1840—1850 танҳо бо роҳи Оренбург аз Россия ба давлатҳои хонии Осиёи Миёна тақрибан 40 ҳазор пуд мис, беш аз 400 ҳазор пуд оҳан, 75 ҳазор пуд чуян, 25 ҳазор пуд фӯлод, ба миқдори зиёде сиккаҳои тилло ва нукра кашонда шуданд. Бояд гуфт, ки ин миқдор аз истихроҷи филизоти маҳаллӣ бештар буд. Барояи оммаи васеи аҳолии Осиёи Миёна махсусан ворид намудани матоъ аҳамияти калон дошт, аз ин рӯ вай дар байни молҳои ба ин кишвар содиркунандаи Россия ҷои аввалро ишғол менамуд. Умуман, тиҷорати Осиёи Миёнаву Россия, сарфи назар аз баъзе лаҳзаҳои ба мамониат дучор шудан ва ҳатто пас рафтан, беш аз пеш ривоч мегирифт.

Дар натиҷаи тавсеаталабии тиҷорати Англия ва душворихое, ки солҳои сиюм ва чилум дар соҳаи савдо ба миён омаданд, содироти Россия ба давлати хонӣ хеле паст фурумада, нисбат ба воридоти якуним-ду баробар кам гардид. Вале аз охири солҳои 50-ум ва 60-ум тиҷорати Россияву Осиёи Миёна дубора ҷон гирифта, босуръат пеш рафт. Ба сабаби сар задани ҷангҳои дохилӣ дар Америка аз он ҷо ба Россия ворид намудани пахта ниҳоятдараҷа кам шуд ва ин, дар навбати худ, нархи пахтаро дар Россия хеле боло баровард. Дар бораи вусъати онвақтаи муносибатҳои тиҷорати Россия ва Осиёи Миёна ҷунин далел гувоҳӣ медиҳад, ки дар Осиёи Миёна маҳз дар ҳамон вақт масоҳати киштзори пахта ҷандин баробар афзонш меёбад. Пас аз як соли оғози ҷанги дохилии Америка, яъне соли 1862 аз Осиёи Миёна кашондани пахта қариб се баробар зиёд мешавад.

Ҷунон ки дар боло таъкид ёфт, ба инкишофи тиҷорати Россияву Осиёи Миёна ҳарду тараф ҳам манфиатдор буданд. Вале аз он набояд сарфи назар кард, ки дар тиҷорати ҳориҷии Россия ҳиссаи воридоти Осиёи Миёна ҳатто дар давраи авҷи худ низ фақат 2—3 фоизи ҳаҷми умумии содироти давлати Русро ташкил менамуд, дар сурате ки қисми асосии молҳои содиротии Осиёи Миёна ба Россия фиристода мешуд. Ин ҳолатро дар воридоти Осиёи Миёна ҳам метавон мушоҳида кард: қисми зиёди молҳои воридотӣ аз Россия меомад. Давлатҳои Осиёи Миёна хеле пештар аз ҳамроҳ шу-

*

¹⁶⁰ Небольсин П. И., 1865, с. 22—23.

дан ба Россия тахти нуфузи иқтисодии давлати Рус қарор гирифта буданд ¹⁵¹.

Манфиатдорин ҳам Россия ва ҳам давлатҳои хони Осиеи Миёнаро нисбат ба инкишофи муносибатҳои тарафайн омилҳо, на ин ки омилҳои сиёсӣ, дар саъю кӯшишҳои аз нимаи дуввуми асри XIX ба зухур омадаи ҳукумати подшоҳӣ дар бобати тамоман ба зерин назорати худ даровардани Осиеи Миёна ва ба ин васила аз истилои Англия — хатарноктарин ҳақиқи империяи Россия эмин нигоҳ доштани он роли хеле муҳим бозиданд. Инро бояд махсус таъкид кард, зеро баъзе муаллифон ¹⁵² ҳангоми таҳқиқи ангеҷаҳои асосии амалиёти Петербург дар Шарқ ба чиҳаҷҳои иқтисодӣ аҳамияти лозима намедиханд.

Муносибатҳои самарабахши тичорати аморати Бухоро, давлати хонии Хева ва Хуканд, аз як тараф, ва Россия, аз тарафи дигар, дар заминаи фаъолияти қиддии дипломатии ин кишварҳо беш аз пеш раванқ меёфтанд. Дар зарфи тамоми нимаи аввали асри XIX онҳо сафорат ва намояндагиҳои худро мубодила карда, ба ҳалли масъалаҳои аз назари ин ва ё он давлат хеле муҳим муваффақ мегардиданд. Яке аз ҳамин қабил масъалаҳо ҳамоно мубодилаи мол ва тамоми муаммоҳои ба он алоқаманд ба шумор мерафт.

Сафироне, ки аз Осиеи Миёна ба Россия фиристода мешуданд (алалхусус сафирони аморати Бухоро), кӯшиш мекарданд боҷҳои ба молҳои ҳамватанонашон андохташударо кам кунанд, барои ба Осиеи Миёна содир кардани маснуоти мамнӯъ, тилло ва танга (ки ҳар вақт кашондани онҳо манъ мешуд) иҷозат гиранд, онҳо баъзаи илтимос менамуданд, ки барои тоҷирони ин ва ё он давлати хонӣ дар ярмаркаҳои Россия ҷой диҳанд ва боисрор дархост мекарданд, ки барои дар шаҳрҳои гуногуни империяи Россия, на ин ки фақат дар маҳалли махсус таъйиншуда, хариду фурӯш кардани тоҷирони Осиеи Миёна имкон дода шавад.

Ҳукумати подшоҳӣ, дар навбати худ, ба вусъати робитаҳои иқтисодӣ ва беҳтар шудани шароити тичорати савдогарони рус ҳавасманд буд ва чунин меангошт, ки ба ин васила нуфузи сиёсии худро дар Осиеи Миёна метавонад ба осонӣ паҳн ва устувор намояд. Вай дар назди сафирони худ, ки ба давлатҳои хонӣ раҳсипор ме-

*

¹⁵¹ Маълумоти солиёнаи нисбатан муфассал доир ба тичорати Россияву Осиеи Миёна дар нашриҳои Вазорати молӣ, ки ҳар сол бо унвони «Тичорати хориҷии давлатӣ дар навъҳои гуногуни он» мебаромад, оварда шудааст. Ҳамчунин бисёр таълифоти пурарзиш низ мавҷуданд: *Мейендорф Е. Ф.*, 1826 (нашри франсавӣ, нашри русӣ — 1975); *Небольсин П. И.*, 1835; *Ханыков П. И.*, 1843; 1851; *Семенов А.*, 1859; *Небольсин П. И.*, 1856; *Кушева Е. Н.*, 1934; *Бунаков Е. В.*, 1941; *Рожкова М. К.*, 1949, 1963; *Муҳаммадҷонов А. Р.*, *Неъматов Т.*, 1957; *Аминов А. М.*, 1959; *Михалева Г. А.*, 1965; *Халфин Н. А.*, 1965, 1974 ва ғ.

¹⁵² Ниг. масалан, *Рожкова М. К.*, 1963; *Ҳидоятлов Г. А.*, 1969.

шуданд, вазифаи тадқиқи ин давлатҳо ва озод кардани раияҳои дар ин сарзамин мисли ғуломон зиндагикунандан Россияро низ мегузошт.

Мавқеи душманонаи давлати хонии Хева муддати чандин соли нима аввали асри XIX Петербургро ба ташвиқи меандоخت. Ваъ ба мақсади тахти назорати худ қарор додани тичорати Россияву Осиеи Миёна аз мавқеи ҷуғрофии худ истифода бурданӣ мешуд. Хони Хева ба роҳи қорвон дастаҳои мусаллаҳ фиристода, аз тоҷирон баноҳақ боқ меситонд ва дар сурати эътироз қарданашон онҳоро ғорат менамуд; аксар вақт баъди қонеъ кардани талаби ин дастаҳо низ қорвон аз тороч эмин намонд. Ғайр аз ин, Хева ба бисёр қавму қабилаҳои қазок, ки қайҳо тобеияти Россияро қабул карда буданд, даъвои ҳукмронӣ дошт.

Қисса кӯтоҳ, мавзӯи гуфтушунидҳои дипломатӣ хеле бисёр буд. Илова бар ин, ҳар гоҳ ҳукмронии давлатҳои хонӣ барои кофтукови сарватҳои зеризаминӣ аз ҳукумати подшоҳӣ фиристодани инженерон ва техникҳои маъданшиносро хошиш менамуданд. Ҳамин тариқа, дар охири асри XVIII амалдори соҳаи маъдан Т. Бурнашев ҳамроҳи А. Безносиков ба Бухоро омад; Д. Телятников бо ҳамон А. Безносиков ва баъдтар Т. Бурнашев ва М. Поспелов ба Тошкент, ки чанд вақт мустақил гардида буд, сафар карданд. Дар вақти сафари охири кофтуковҳои геологӣ (табиӣ, дар шароити онвақта як дараҷа сатҳӣ) анҷом дода, ба ҳокими Тошкент Юнусхоҷа роҷеъ ба он манбаҳои табиӣ, ки ӯ умедворӣ дошт, баъзе мадрақҳо пешниҳод карда шуд¹⁵³.

Дар навбати худ, сафирони Бухоро — девонбегӣ Азимҷон Мӯъминҷонов (солҳои 1815 ва 1819) ва қўрчибошӣ Мирзо Муҳаммад-юсуф (соли 1816) ба Петербург рафтанд. Миссияи дипломатии А. Ф. Негри (солҳои 1820—1821), ки ба ҳаёти он табиатшинос Э. Эверсман, капитани штаби генералӣ Е. Мейендорф ва дигарон дохил буданд, ба аморат таширифи ҷавобӣ овард. Ҳарчанд бастанӣ ягон хел шартномаи танзимкунандаи муносибатҳои Россияву Бухоро (ки ба он ҳамеша ҳукумати подшоҳӣ саъй мекард), муяссар нагардид, сафари А. Негри ба аморат дар инкишофи муносибатҳои байни империяи Россияву Бухоро ва дар бобати бо ҳам шиносо шудани ин ду давлат ба эътибори як марҳалаи нава аҳамият пайдо намуд.

Мубодилаи намоёндогони мухталиф дар байни Россия ва давлати хонии Хўқанд низ дорон чунин аҳамият буд. Аз он ҷӣ, ки дар таърихи ҳарду давлат нақше гузоштааст, пеш аз ҳама ба водии Фарғона сафар қардани Ф. Назаров (солҳои 1813—1814) ва Н. По-

*

¹⁵³ Доир ба нашри маълумоти хангоми ин сафар чамъшуда ниг.: «Сибирский Вестник», к. 4, 1818, с. 111—180, инчунин «Вестник Русского географического общества за 1851», к. 1, СПб, 1851, VI, с. 1—44.

таниро (солҳои 1829—1830), ки илмо бо маълумоти роҷеъ ба маҳалли номашӯр ғанӣ гардоидаанд, бояд хотирнишон намуд. Дар солҳои 1823—1829 сафирони хони Хӯқанд Муҳаммадалихон — Турсунхоча Найзаҳочинов ва Ҳочӣ Мирқурбон Мамадқосимов аввал ба Омск ва сипас ба Петербург фиристода шуданд.

Тавсеаталабии Британия дар Осиёи Миёна ва рақобати Англияву Россия

Инкишофи муносибатҳои мутақобилаи тичоративу сиёсии байни Россия ва давлатҳои Осиёи Миёна аз ибтидои асри XIX бо мудохилаи қувваи саввум ба мушкилот рӯ ниҳод. Ба қадре, ки империяи Британия мавқеи худро дар Ҳиндустони забткардааш мустақкам намуда, торафт ба тарафи шимол пеш мерафт, ҳукумати подшоҳиро бими аз даст рафтани мавқеъҳои дар Осиёи Миёна пайдо кардааш фаро мегирифт. Мулкҳои мустамликавии Англия дар Осиё бо Бухоро, Хева ё Хӯқанд ҳамхудуд набуданд, вале ҳукумати Лондон саъй мекард, ки Афғонистонро ба майдони амалиёти таҷовузкорунаи зидди ин давлатҳои хонӣ ва пойғаҳи тавсеаталабии иқтисодии худ табдил диҳад.

Ф. Энгельс таъкид менамояд: «Мавқеи ҷуғрофии Афғонистон ва ҳислати ба худ хоси мардуми он ба ин мамлакат дар қору бори Осиёи Марказӣ чунон аҳамияти сиёсӣ бахшидааст, ки ба он баҳои барзиёд додан муҳол аст»¹⁵⁴. Дар зарфи тамоми асри XIX ва ибтидои асри XX ба мардуми далери афғон лозим омад, ки баҳри истиклолияти худ зидди асоратгарони англис саҳт мубориза барад. Ҳукумат ва буржуазияи Британия ҳамонро дар орзуи вусъат додани мулкҳои мустамликавӣ ва ба даст овардани бозорҳои нав буданд. Ба ин ният онҳо ба Осиёи Миёна ҳар гуна ҷосусонро мефиристонданд. Вазифаи ҷосусиро ҳам мусулмонони дар мактабҳои махсуси мулкҳои британии Ҳиндустон таҳсилдида ва ҳам англисҳои гоҳо мақоми баланди идориро ишғолкарда бачо меоварданд. Аксар вақт ин ҷосусон ба қиёфаи тоҷир, зоир ва сайёҳи кунҷков даромада, амалан ба дасисакориҳои сиёсӣ машғул мешуданд ва барои ба тарафи Англия моил сохтани доираҳои ҳукмрони давлатҳои Осиёи Миёна ба яке инъом ва ба диғаре ваъдаи кӯмаки ҳарбӣ ё сиёсӣ медоданд ва дар айни замон онҳоро муттасил ба муқобили Россия таҳриқ менамуданд.

Дар солҳои 1812—1813 ба Осиёи Миёна аз байни мусулмонони ҳинду бо роҳбарии Мирризатулло гуруҳи ҷосусон фиристода шуд. Ин гуруҳ маълумоти ҳарбии стратегӣ ва тичоратӣ чамъ мекард ва инчунин музокироти сиёсӣ ба амал меовард. Дар нимаи аввали

*

¹⁵⁴ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 14, с. 77.

солҳои 20-ум фаъолияти миссияи В. Муркрофт ва Ч. Требек ба вуқӯ пайваст, ки ҳадафи асосии он аморати Бухоро буд. Дар ибтидои солҳои 30-юм ҷосуси машҳури британи Александр Борнс ба Осиеи Миёна омада, ба таҳқиқи аморати Бухоро ва масъалаҳои ҷарбӣю тичорати машғул шуд.

Дар нимаи солҳои 20-ум бисёр молҳои англисӣ аз Ҳиндустон ба Осиеи Миёна оварда мешавад. Соли 1836 сафири Бухоро хабар дода буд, ки англисҳои «чанд вақт ин ҷониб барои барқарор кардани муносибатҳои наздики тичорати саёйқунанда» ба наздикӣ боз ҷосусони худро ба Бухоро фиристоданд ва фармуданд, ки «қарордод банданд, то дар асоси он англисҳо тавонанд ба онҳо тамоми колоҳои лозимаро ба тарзи барои бухориён хеле муфид муҳайё созанд»¹⁵⁵.

Ба Петербург ва Оренбург, ки маркази асосии тичорати Россия бо Бухоро, Хева ва Ҳуқанд ба шумор мерафт, дар хусуси ба давлати хонӣ бо марҳи хеле арзон мол овардани соҳибқорони британи хабарҳои изтиробовар мерасиданд. Ин молҳо дар вақтҳои аввал ба дараҷае арзон фурӯхта мешуданд, ки ҳатто бар зиёни соҳибонашон буданд. Ин тадбире буд, ки ба воситаи он мехостанд бозори маҳаллиро ба тарафи худ кашида, маснуоти ҳарифро аз он ҷо танг карда бароранд.

Ин амал чунин маъни дошт, ки таҳдиди Англия нисбат ба Россия ба худ ранги воқеӣ гирифта, ба ҷои аз ҳама нозуки он — ба муносибатҳои тичоратиаш бо давлатҳои Осиеи Миёна бармехӯрад. Ба ин ваҷх губернатори ҳарбии Оренбург В. Перовский қарор дод, ки ба калонтарин давлати Осиеи Миёна — аморати Бухоро барои ошно шудан ба вазъияти сиёсӣ ва иқтисодии он ҷо шахсони мӯътамади худро фиристонад.

Аз моҳи декабри соли 1833 то моҳи июни соли 1834 П. Демезон ва дар соли 1836 Я. Виткевич бо чунин вазифаи нимрасмӣ ба назди ҳукуматдорони амирӣ азимат намуданд. Я. Виткевич дар натиҷаи ин сафари дур ҳулосан андаке таскиндиҳанда баровард. Дар гузоришоти аз гуфтаҳои ӯ тартибдодаи В. Даль изҳор мегардид, ки инкишофи тичорати Англияву Бухоро амалан пешомади муҳимме надорад. Дар аморат ҷизе нест, ки англисҳо бихаранд, кашондани охан ва маснуоти филизӣ, ки бухорӣён эҳтиёҷ доранд, барои англисҳо кори хеле душвор аст. Аммо Россия дар тичорат ба Бухоро ва дигар кишварҳои Шарқ нисбат ба ҳарифи худ имконоти бештаре дорад. Я. Виткевич гузоришоти худро бо чунин суҳанон ба поён мерасонад: «Мо, баракс, метавонистем доираи тичорати худро то ҳуди Мӯлтон вусъат диҳем ва саноатдорони англисро аз тамоми Осиеи Миёна берун кунем. Роҳи мо наздиктар

*

¹⁵⁵ Иқтибос аз *Рожкова М. К.*, 1949, с. 221. Инчунин ниг.: *Жуковский С. В.*, 1915, с. 109.

аст, маҳсулот ва молҳои мо бозоргир ва машҳуранд ва мо метавонем аз Осиёи Миёна ашъёи зиёде, ки дар байни онҳо пахта ҳамеша ҷои аввалро ишғол менамояд, ворид созем. Кам кас медонад, ки молҳои мо дар саросари Осиёи Миёна, то худи Хиндустон, назар ба молҳои англисӣ арзиши баланд доранд»¹⁵⁶.

Аммо амалдорони олимақоми ҳукумати подшоҳӣ инро он қадар бо хушҳолӣ истиқбол накарда, мисли пештара бо биму ҳароси зиёде амалиёти ҳарифонро дар кишварҳои ҳамсоя мувоқибат мекарданд. Рафти воқеа ҳақ будани онҳоро собит намуд. Соли 1839 империяи Британия ба тахти салтанати Қобул шоҳи лӯхтакмонанд Шучоулмулкро нишонда, қисмати муҳимми Афғонистонро ишғол намуд.

Вазъият дар давраи ҷанги якуми Англияву Афғонистон (1838 — 1842) хеле тундӯтез гардид. Англисҳо ба Осиёи Миёна па фақат ҷосусони зиёдеро мефиристонданд, балки гузаргоҳу роҳҳои ҳудуди ин сарзаминро ҳаматарафа меомӯхтанд. Дар байни доираҳои ҳукмрони Британия масъалаи забти маҳалҳои шимоли Хиндукуш ва «ҳаракати мишбаъда ба сӯи Бухоро»¹⁵⁷ мавриди муҳокима қарор мегирифт. Дар натиҷа ду роҳи ҳаракати қўшунҳои британи — яке ба воситаи Эрон ва дигаре ба воситаи Афғонистон пешбинӣ карда шуд¹⁵⁸.

Дар ин вақт шаҳри Хирот ба маркази фаъолияти ҷосусии англисҳо табдил ёфт. Ҷосусони британи ба Хева, Бухоро, Хуканд ва нишемангоҳҳои мардуми кўчӣ сар медароварданд. Дар Оренбург овозае паҳн шуд, ки англисҳо дар нияти ишғол кардани Бухоро ва Хева мебошанд. Ба Бухоро ҷосусони озмудаи англис Стоддарт ва баъдтар Қонолли фиристода шуданд, ки мебоист дар хусуси амалиёти яқҷояи зидди русҳо шартнома мебастанд (Қонолли пеш аз ин ба Хева ва Хуканд рафта буд). Дигар ҷосуси британи Д. Аббот дар Хева амал намуда, ин давлатро ба доираи сиёсати Англия кашидан ва ба муқобили Бухоро, ки ба фишори англисҳо эътино надошт, таҳрик кардан мехост. Аббот ҳамчунин доир ба хатти сарҳаддӣ русҳо маълумот ҳам мекард. Оқибат дар сари ин кори ҷосусӣ дастгир гардида, ба Англия ронда шуд. Англисҳо ба ҷои ин ҷосуси шикастхўрда Р. Шекспир ном шахси дигареро фиристоданд, ки айнан ҳамон вазифаро бояд адо мекард¹⁵⁹.

Намояндагони Лондон дар аморати Бухоро муваффақияти қалон ба даст оварда натавонистанд. Стоддарт ва Қонолли ҳангоми дар ин мамлакат буданашон ба дараҷаи кофӣ назокати диплома-

*

¹⁵⁶ Ар. Аф СССР, Ленинград, ф. 56. оп. 1, д. 19, в. 30—37.

¹⁵⁷ Rawlinson H., 1875, с. 157.

¹⁵⁸ Wolf J., 1846, с. 346—348.

¹⁵⁹ Дар ин бора инг.: Халфин Н. А., 1958.

тӣ зоҳир накарданд. Ин буд, ки амир Насруллои худраъӣ онҳоро аввал ба зиндон андохт ва сипас ба қатл расонид (1842).

Ҳукумати подшоҳӣ ба мақсади беасар намудани амалиёти ғайбонаи ҳарифони хатарноки худ ба давлати хонӣ ҳайати сафорат фиристод. Ин тадбир аз он сабаб ҳам салоҳ буд, ки сафирони Хева Отаниёз Хочараис муфтий ва аз паси ӯ Эшнӣёз Мамаднӣёзов, инчунин сафири Бухоро Муқимбек Саидов ба Россия омада буданд. Аз ин рӯ, ба тариқи ташрифи ҷавобӣ ба ин кишварҳо сафирони давлати рус П. Никифоров, ки баъдтар ӯро Г. Данилевский иваз намуд, ва К. Бутенев бо ҳамроҳии шарқшинос Н. Ханников, табиатшинос А. Леман ва дигарон фиристода шуданд.

Дар солҳои 1841—1842 дипломатҳои рус бо ҳукуматдорони давлатҳои хонӣ доир ба масъалаҳои гуногуни тичоративу сиёсӣ гуфтушунид карданд. Зоҳиран, ҳама кор мувофиқи дилхоҳи онҳо анҷом меёфт. Хони Хева Раҳимқул, ки пас аз ғавти падараш Оллоҳқулихон дар моҳи ноябри соли 1842 ба тахти салтанат нишаста буд, барои мӯҳр гузоштан ба «ӯҳдадоринама»-и пешниҳодкардан Данилевский ризоят дод. Дар ин санад эълон карда мешуд, ки «соҳибдавлати Хоразм» ҳамеша сулҳу сафо ва дӯстиро бо Россия пос хоҳад дошт, асирон ва амволи ғасбкардаашро пас хоҳад дод; бочи молҳои тичорати Россия аз 5 фоизи арзиши воқеии онҳо болотар нахоҳад шуд, корвонҳои «транзит» бошанд тамоман аз боч озод хоҳанд буд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар ҷавоби ин хусуматҳои пешинаро тамоман «ба дасти фаромӯшӣ супурд», ба амният ва химояи тоҷирони Хева замонат дода, барояшон ҳама гуна имтиёзотеро, ки «тоҷирони дигар мамолики Осӣё» аз онҳо бархурдор буданд, паҳн намуд¹⁶⁰.

Хабарҳои, ки аз Бухоро мерасиданд, он қадар боиси дилхушӣ набошанд ҳам, навмедкунанда набуданд. Амир Насрулло, ки навакак дар лашкаркашии навбатии худ ба Хӯканд зафар ёфта буд, аз имзо кардан ба «ӯҳдадоринамаи» мушобеҳ сар кашид, вале умуман К. Бутенев ва ҳамроҳони ӯро бо камоли меҳмоннавозӣ пазиروي карда, ҳатто ба онҳо иҷозат дод, ки ба Самарқанд ва Қаршӣ ташриф баранд. Вай ҳамчунин изҳор намуд, ки сафорати худро дар Петербург бо тамоми ваколати лозима омода хоҳад сохт.

Бо вучуди ин, ҳукумати Россия хеле дилсард ва навмед гардид. Ин на фақат аз он сабаб буд, ки намояндаи дар моҳи июни соли 1842 ба Оренбург омадаи амир Насрулло — Худоёрбек Қиличалӣ Гинаков ҳамагӣ фақат унвони қаравулбегӣ (унвони нисба-

*

¹⁶⁰ Ар. внеш. полит. России, саридораи архиви Санкт Петербург, П-10, д. 1841-2: инчунин ниг. «Сборник материалов для завоевания Туркестанского края», т. IV, Тошкент, с. 106—107.

тан паст дар силсилаи мартабаҳои Бухоро) дошт ва намехост кондаҳои муқаррарии русуми дипломатиро риоят кунад. Бинобар ин доре нагузашта ӯ маҷбур шуд, ки ба ватан баргардад.

Ҳукуматдорони подшоҳии рус ба чунин ҳулосае омаданд, ки сабти ҳуҷҷатии ягон мувофиқат бо ҳукмронони давлатҳои хонӣ ғоидае надорад. Дар мукотибаи амалдорони олимакоми Петербург ва дигар маҳалҳо баён ёфтааст, ки ин ҳукмронони мустабидди Шарқ «аз тартиботи маъмулӣ беҳабаранд» ва ба риоя намудани мувофиқати ҳосилшуда, ҳатто агар ба тариқи лозима сурати расмӣ пайдо карда бошад ҳам, азде надоранд. Ин ақида дар ҳақиқат ҳам, вақте ки соли 1858 сафорати нави рус бо сардори Н. Игнатьев ба Хева (ва сипас ба Бухоро) омад, собит гардид.

Норизоияти ва ташвишу изтиробии Петербург боз аз он ҳолат ҳам қувват мегирифт, ки буржуазияи англис ва ҳукумати вайро тарафдорикунандаи империяи Британия аз нақшаҳои пойдор намудани ҳукмронии иктисодию сиёсии худ дар Осиёи Миёна тамоман даст накашида буд. Баракс, дар солҳои 40-ум экспансияи тичоратии соҳибкорони англис дар давлатҳои Осиёи Миёна хеле тақвият ёфта, ба фуруши молҳои Россия душворихои ҷиддӣ ба миён овард.

Масалан, П. И. Небольсин пас аз сӯҳбат бо тоҷирони Бухоро навишта буд: «...англисҳо бо қасди тамоман қасод кардани молҳои рус дар соли 1841 ва хусусан дар соли 1842 ба Бухоро чунон ба миқдори зиёд маснуоти худро оварда, онҳоро бо чунон нархи арзон (чи наъве ки меғӯянд, ҳатто бар зиёни худ) ба фуруш гузоштанд, ки тамоми мардум ба ин молҳои нав дарафтада, дигар ба ҷиру чалвору моҳути мо эътиборе надоданд. Англисҳо бо ин васила тоҷирони моро дур карда, пас аз як-ду сол нархи молҳои худро якбора беш аз ду баробар боло бардоштанд.»¹⁶¹

Капиталистони Лондон, Ливерпуль, Манчестер ва дигар шаҳрҳои Англия борҳо ин тавр амал карданд. Ин қабил усулҳо барои азхуд кардани бозорҳои Осиёи Миёна хусусан вақте ки империяи Британия Синд (1843) ва сипас Панҷобро (1846—1849) ишғол карда, ба ҳудуди шимолии Ҳиндустон баромад, пайгирона ба роҳ андохта шуданд. К. Маркс ва Ф. Энгельс «ҳамлаи тичорати Англияро ба Осиёи Дарунӣ» дар нимаи дуввуми солҳои чилуми асри XIX махсус таъкид кардаанд. Ф. Энгельс хотирнишон менамояд: «Метавон бо ҷуръат тасдиқ намуд, ки то ҷанги Афғонистон ва то ишғоли Синду Панҷоб тичорати Англия бо Осиёи Дарунӣ тақрибан ба сифр баробар буд. Акнун қор ранги дигар гирифтааст. Зарурати ҷиддии муттасил вусъат додани тичорат — ин fatim (қисматест), ки мисли рӯё Англияи имрӯзаро таъкиб мекунад... ин зарурати ноғузир тичорати Англияро водор месозад, ки дар як

*

¹⁶¹ Небольсин П. И., 1865, с. 216.

вакт аз ду тараф ба Осӣён Дарунӣ ҳамла оварад: аз тарафи Хинд ва аз тарафи Баҳри Сиёҳ. Ҳарчанд ки мо дар бораи ҳаҷми содироти русҳо ба ин қитъаи олам маълумоти хеле кам дорем, ба ҳар ҳол аз рӯи амри воқеии афзоиши содироти англисҳо метавонем ба ҳулоае оем, ки эҳтимол тиҷорати русҳо дар он ҷо хеле кам гардида бошад»¹⁶².

Ф. Энгельс саҳв накарда буд: маснуоти Британия маснуоти Россияро дар давлатҳои хонӣ хеле таъин намуд. Департаменти тиҷорати хориҷии Россия дар соли 1845 кам шудани содироти молҳои ватаниро ба Осӣён Миёна, ки сабабгори он «ба бозори Бухоро бештар кашонда шудани молҳои нисбатан арзонтари Ост-Индия ва Англия» мебошад, қайд кардааст. Дар ҳисоботи ин департамент барои соли 1847 ҷуғини суҳанон зикр шудаанд: «Созгории молҳои англисӣ бо бозорҳои Бухоро ва Ҳева ба фуруши фонданоки газворҳои пахтагӣ ва дигар молҳои русӣ мамониат намуд»¹⁶³.

Ин ҳуҷуми иқтисодии Британия тоҷирони Россияро низ бисёр ба ташвиш андохт. Яке аз тоҷирон Ф. Пичугин дар соли 1848 шикоят кардааст, ки «англисҳо сармоия худро дарёф надошта... ба Осӣён Миёна наздик мешаванд ва мо дар ин бозорҳои молҳои англисиро бисёр воҳеҷурем»¹⁶⁴. Дар бисёр мақолаҳои газетаву журналҳои онвақтаи Россия ҳаҷми гуна ташвишҳои иброд гардидаанд. Экспансияи тиҷоратии империяи Британия воқеан ҳам бо иқдомоти ҷиддии сиёсии вай дар ин роҳ тавҷам буд.

Дар солҳои 50-ум ин хавф боз ҳам зиёдтар гардид. Мустамликаҳои британи дар мубориза бо Россия барои барқарор намудани ҳукмронии худ дар Осӣён Миёна аз давлати Туркияи усмонӣ ҳам истифода мебарданд. Доираҳои ҳукмрони Туркия низ дар замири дил орзуи дар тамоми «мамлакатҳои исломӣ», аз ҷумла дар Осӣён Миёна мустаҳкам кардани мавқеи худро мепарвариданд. Ҳанӯз дар соли 1851 намоёндагони Туркия ба мақсади сохтани истеҳкомоти туркҳо дар давлати хонии Ҳева дохили музокирот шуданд, ки зимнан сохтани истеҳкомоти англисҳо низ дар назар дошта мешуд. Фаъолияти шабакаи ҷосусии Англия ва Туркия алалхусус ба муносибати ҷанги Крим хеле вусъат ёфт. Фиристодагони махфии Туркия он вақтҳо баёнияти султони туркро, ки давлатҳои Осӣён Миёнаро ба ҳуҷуми зидди Россия даъват мекард, оварда буданд. Ин гуна воқеаҳо кам содир намешуданд. Англия ва Туркияи иғвододаи вай борҳо савъю кӯшиш намуданд, ки шиори «газовоти» иттиҳоди се давлати Осӣён Миёна — аморати Бухоро, давлатҳои хонии Ҳева ва Ҳуқандро ба муқобили Россия амалӣ кунанд. Ва замми ин, хавфе ҳам ба миён омада буд, ки Англия

*

¹⁶² Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 9, с. 12—13.

¹⁶³ Рожкова М. К., 1949, с. 311.

¹⁶⁴ Ҳамон асар, с. 314.

ва Туркия ба иттиҳоди сегона ҳамроҳ шуда, бар зидди Россия ҷанг мекунад.

Аммо дар амал ба Англия ва империяи Усмония бо вучуди даст задан ба макру ҳила ба вучуд овардани ҷунин иттиҳод муяссар нагардид. Англия одатан аҳдшиканона амал мекард. Фиристодагони махфии Англия бо амалдорони олимақоми Бухоро ба дӯстӣ ва садокат савганд ёд карда, дар айни замон ба амири Афғонистон дар муборизаи зидди мулкҳои ўзбеку тоҷикнишини тахти сарпарастии амири Бухоро қароргирифтаи он сӯи даръёи Аму кӯмак мерасониданд. Оқибат дар натиҷаи ҷунин амалиёт қисми зиёди тоҷикон ва ўзбеконе, ки аз қадим дар соҳили чапи даръёи Аму (ноҳияҳои шимолии Афғонистони кунунӣ) зиндагӣ мекарданд, ба таври сунъӣ аз бародарони ҳамхуни дар Осиёи Миёна будаи худ ҷудо шуда монданд.

Инро ҳам кайд накардан мумкин нест, ки дар Лондон ҳаёли мудохилаи мусаллаҳонаи зидди давлатҳои хониро тамоман аз сар дур накарда буданд. Чунончи, соли 1858 Ҳангоми дар парламенти Англия муҳокима шудани масъалаи вусъат додани экспансияи тижоратӣ дар Осиёи Миёна яке аз намояндагони парламенти таъкид намуд, ки ҳамин омил «имкони ба ин мамлакат фиристодани қувваҳои мусаллаҳро бештар мегардонад»¹⁶⁵.

Вале мустамликадорон ба амалӣ намудани ин қасду ниятҳои худ муваффақ шуда натавонистанд.

Тадқиқи илмии давлатҳои Осиёи Миёна

Чунон ки гуфта шуд, ҳукуматдорони подшоҳӣ аз натиҷаҳои умумии музокироти намояндагҳои дипломатии худ дар Бухоро, Хева ва Ҳўқанд қонеъ нагардида буданд. Қўшишҳои истифода бурдани робитаҳои иқтисодӣ барои аз ҷиҳати сиёсӣ барқарор кардани нуфузи томи Петербург дар Осиёи Миёна бо сабабҳои гуногун бароре накард. Вале мо наметавонем дар баҳо додан ба муносибатҳои сиёсии империяи Россия бо давлатҳои Осиёи Миёна аз ҷунин мавқеи маҳдуд ва махсус наздик шавем. Ҳатто агарчи сафари дипломатҳо на ҳамеша боиси расидан ба мақсадҳои пешгузоштаи онҳо мегардид, лекин одатан ба афзоиши беш аз пешӣ мубодилаи молҳо дар байни давлатҳои номбурда таъсире мекард.

Муҳимтар аз ҳама ин аст, ки мусофирати сафирон, намоянда-

*

¹⁶⁵ Муфассалан ниг.: (илова бар асарҳои дар боло иқтибосшуда): Терентьев М. А., 1875; Грулёв М., 1909; Кастельская Э. Д., 1934; Попов А. Л., 1940 а, 1940 б; Штейнберг Е. Л., 1950; Халфин Н. А., 1959, 1965, 1974; Муҳаммадҷонов А. Р., Неъматов Т., 1957 ва ғ.

гиҳо, тоҷирон ва сайёҳони ҷудоғонаи рус ба Осиёи Миёна аз дигаъ-чиҳат аҳамияти хеле калон дошт. Аксарӣ қасоне ки ба ин тарафҳои сафар мекарданд, одамони фозил ва донишманд буданд ва баъзе онҳо забонҳои шарқро медонистанд¹⁶⁶. Дар байни онҳо мутахассисони дараҷаи аввали география, геодезия, ва астрономия, табиатшиносон, шарқшиносон ва забоншиносони пуртаҷриба ҳам буданд.

Дар таҳқиқи натиҷаҳои саёҳат ва таҳлили маводду иттилооти гуногунӣ, ки тоҷирони Россия ва Осиёи Миёна меоварданд, гули сарсабади илму фанни ватанӣ, аз он ҷумла шарқшиносон ва ҷуғрофидонони маъруфи асри XIX-и рус иштирок менамуданд.

Инак, муъҷизае ба амал омад: дар зарфи камтар аз 50 соли асри XIX Осиёи Миёна аз сарзамини ношинос (*terra incognita*) ба кишваре табдил ёфт, ки илм дар бораи он бисёр маълумоти дақиқ ба даст овард.

Ба қавли ҷуғрофидони машҳури рус И. В. Мушкетов, экспедицияҳои нимаи аввали асри XIX дар таҳқиқи ҷуғрофии Осиёи Миёна аҳамияти калонро молик мебошанд: «...Онҳо материалҳои комилан илмӣ медиҳанд, ки ҳоҷат ба тафсир нест; илова бар мадракҳои каму беш дақиқи нақшабардорӣ, хизмати асосии ин таҳқиқот иборат аз он аст, ки онҳо моро бо хусусиятҳои табииву таърихии ҳавзаи Туркистон шиносо менамояд»¹⁶⁷.

Дар вақти ин сафару саёҳатҳо роҷеъ ба халқҳои Осиёи Миёна, таърих ва маданияти онҳо низ мадракҳои фаровон ва гуногун (агарчи қисми зиёди онҳо он қадар мурабтаб набуданд) ҷамъоварӣ карда шуданд. Мумкин аст гуфт, ки таҳқиқи этнографии мардумони Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIX шурӯъ гардида буд. Аз мадракҳои дар нашрияҳои мухталиф ва каммашҳур пароканда ва ё дар ҷузвдонҳои архив нигоҳ дошташуда дар бораи тарзи зиндагӣ, маданияти моддӣ ва баъзе чиҳатҳои маданияти маънавии халқҳои Осиёи Миёна: тоҷикон, ўзбекон, туркманҳо, қирғизҳо, казқҳо ва қарақалпоқҳо метавон тасаввур пайдо намуд. Афсӯс, ки қисми муҳими ин мадракҳо дар таҳқиқоти этнографии муосир хеле кам, ё ҳатто тамоман истифода нашудаанд.

Омузиши забони халқҳои Осиёи Миёна бо эҳтиёҷоти амалӣ алоқаманд буд. Дар айни замон ба таҳқиқи илмӣ ин забонҳо низ ибтидо гузошта шуд. Дар қисмати забони тоҷикӣ чунин хидматро яке аз шарқшиносони намоёни рус В. В. Григорьев адо кардааст.

Дар ҳисоботи сайёҳон ёдгориҳои ҷудоғонаи санъати меъморӣ

*

¹⁶⁶ Бехтарин шарҳи иҷмолии саёҳат ва экспедицияҳои русҳо ба Осиёи Миёна дар солҳои 1715—1886 таълифоти зерин аст: *Жуковский С. В.*, 1915; *Маслова О. В.*, 1955, 1956, 1962, 1971.

¹⁶⁷ *Мушкетов И. В.*, 1915, с. 126. Барои тафсили муваффақиятҳои нақшабардорӣ Осиёи Миёна — инг.: *Федчина В. Н.*, 1967, с. 78—103.

Осиёи Миёна бисъёр зикр шуда ва ё мухтасаран тасвир ёфта, лавҳаш баъзе аз онҳо сабт гардидаанд, инчунин тавсифи биноҳои иқоматӣ оварда мешавад. Аз ин қабил навиштаҷоти кӯтоҳ метавон маълумоти пурарзиш барои таърихи санъати меъмории Осиёи Миёна ба даст овард.

Қариб ҳар як сайёҳ вазъу тартиби идории давлатҳои хониру каму беш батафсил баён карда, тавсифи ин ва ё он ҷиҳати ҳаёти иқтисодии онҳоро низ овардааст. Асари Н. В. Ханьков «Тавсифи давлати хонии Бухоро» (1843) аз беҳтарин таълифотест, ки дар ин мавзӯ ба вучуд омадаанд. Вақте ки Н. В. Ханьков ба Осиёи Миёна сафар кард, синни ӯ ҳанӯз ба 22 нарасида буд. Ӯ баъди хатми лицейи Царскосельск аз тариқи худомӯзӣ шарқшинос гардид. Истеъдоди фитрӣ, кунҷковӣ ва мушоҳидакорӣ ба ҷавони донишдӯст имкон доданд асаре таълиф намояд, ки бо хусусиятҳои барозандаи худ — тасвири ҳамаҷониба ва амиқи аморати Бухоро — касро то кунун ба ваҷд меорад.

Дар китоби Н. В. Ханьков ва асарҳои дигар муаллифон доир ба таърихи маҳалҳо, шаҳрҳо ва давлатҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна мадракҳои муҳим зикр ёфтаанд. Дар айни замон, сайёҳон аз ин сарзамин дастнависи асарҳои гуногуни таърихӣ ва адабии ба забонҳои арабӣ, тоҷикӣ ва ўзбекӣ таълифёфтано низ бо худ мебарданд, ки баъдтар чанде аз онҳо нашр гардид. Масалан, дастнависи «Таърихи Муқимхонӣ», ки сафорати рус соли 1821 аз Бухоро бурда буд, интихобан (матни асли, тарҷимаи франсавӣ) бо шарҳи О. И. Сенковский ба таъби расонида шуд. Ба қавли В. В. Бартольд ин асар дар нашри яке аз «саромадони шарқшиносии рус» профессор Сенковский барои европоӣи муддати дарозе ҳамчун ягона маъбаи таҳқиқи аморати Бухоро хизмат намуд¹⁶⁸. Дар соли 1834 академик Х. Д. Френ барои кӯмаки сайёҳони рус феҳристи асарҳои муаллифони шарқро, «ки ба ҷустуҷӯи дастнависи асли ва ё нусхаҳои он машғул шудан лозим меомад», интишор дод. Ин феҳрист, ки чанд бор нашр гардид, дар ҷамъовариҳои дастнависҳои шарқӣ роли муҳим бозид. Донишманди ҷавон Н. В. Ханьков низ аз Бухоро дастнависҳои зиёдеро пайдо карда, ба Россия бурд. Соли 1858 дар ҳайати намоёндагии дипломатии Н. П. Игнатъев шарқшиносии машҳури рус П. И. Лерх ба Хева ва Бухоро омада, маҷмӯи тамоми дастнависҳоро ҷамъ намуд. Дар як вақт сиккаҳои гуногуни зарби Осиёи Миёна низ бурда мешуданд.

Таҳқиқи таърих ва маданияти Осиёи Миёна яке аз муҳимтарин равияҳои шарқшиносии рус гардид. Намоёндаи маъруфи ин равия академик Х. Д. Френ мадракҳои пурарзиши сиккашиносиро таҳқиқ ва нашр намуд, матни туркии асари Абулғозӣ «Шачараи

*

¹⁶⁸ Бартольд В. Е., 1977, с. 430.

туркон ва муғолон»-ро ба таъб расонида. И. Н. Березин «Шайбо-нинома»-ро ва Н. И. Ильминский «Бобурнома»-ро чоп карданд. В. В. Григорьев, В. В. Вельяминов-Зернов, Я. В. Ханыков бисёр маибаъҳои дурбаҳои русӣ ва маҳаллиро роҷеъ ба таърихи Осиёи Миёна бо шарҳу тафсири худ интишор намуданд. В. В. Вельяминов-Зернов, В. В. Григорьев, В. Г. Тизенгаузен ва дигарон муддати зиёде ба таҳқиқи сиккаҳои Осиёи Миёна машғул шуданд. Тавасути асарҳои ин олимони нахустин бор тарҳи давраҳои ҷудогонаи таърихи асримиёнагӣ ва нави Осиёи Миёна дар пеши назар ҷилвагар гардид. Н. Я. Бичурин (Иакинф) дар омӯзиши таърихи бостони Осиёи Миёна саҳми бебаҳое гузошт. Хулласи калом, дар нимаи аввал ва миёнаҳои асри XIX як зумра донишмандони рус дар соҳаи таҳқиқи таърихи Осиёи Миёна корҳои пурсамаре анҷом доданд¹⁶⁹. Тоҷикон, ўзбекон, қирғизҳо, туркманҳо ҳамеша ин олимони забардасти русро, ки на фақат дар гузоштани асоси тадқиқи илмии Осиёи Миёна, балки дар устувор намудани дӯстии халқҳои Осиёи Миёна ва халқи рус иқдомоти шоистае кардаанд, бо ҳисси эҳтиром ва сипосгузорӣ ёд мекунанд.

* * *

Даврае, ки мо мавриди тадқиқ қарор додаем, яке аз саҳттарин давраҳои таърихи халқи тоҷик ба шумор меравад. Дар ҳамин давра байни давлатҳои мухталиф тақсим шудани халқи тоҷик анҷом меёбад. Бо таъсиси давлати Афғонистон қисми зиёди тоҷикон, ки аслан дар хоки Афғонистони кунунӣ иқомат доштанд, ба таври сунъӣ аз тоҷикони сокини Осиёи Миёна ҷудо карда шуданд¹⁷⁰. Аксарияти тоҷикони Осиёи Миёна дар шаҳрҳои гуногуни аморати Бухоро ва давлати хонии Ҳуқанд, дар водии Фарғона, воҳаи Бухоро ва ғ., дар мулкҳои ниммустақили кӯхистонии сарзамини Тоҷикистони ҳозира (Қаротегин, Дарвоз, Ваҳон, Шуғнон ва ғ.), микдори ками онҳо дар шаҳрҳои хонияи Хева ва давлатҳои хонии қазоқ

*

¹⁶⁹ Ханӯз асари муқаммале, ки саҳми дар таҳқиқи Осиёи Миёна гузоштан илми русро дар нимаи аввал ва миёнаҳои асри XIX бо ҷузъиёташ нишон меода бошад, ба вучуд наомадааст: Баёни мухтасари нисбатан бозътибор — Бартольд В. В., 1925; Крачковский И. Ю., 1958.

¹⁷⁰ Мо дар боло роҷеъ ба кӯшишҳои амирони Афғонистон барои истило намудани заминҳои соҳили чапи дарёи Аму, ки пештар ба давлатҳои Осиёи Миёна тааллуқ доштанд, суҳан ронда будем. Амалиёти ҷидди иншоғолгарии феодалони афғон дар солҳои 50-уми асри XIX, пас аз он ки мулкҳои вилояти Балх ба сифати музофоти Туркистони Афғон ба ҳайати давлати Афғонистон ҳамроҳ карда шуданд, шуруъ гардид. Бо вучуди муқовимати далеронаи тоҷикон ва ўзбекон ҳукумати Афғонистон аз он сабаб ба ин истило муваффақ шуд, ки дар ин ҷо парокандагии феодалӣ ҳукмфармои менамуд, ҳокимони маҳаллӣ бо ҳам хукумат варзида, ҷангу пархош мекарданд, аморати Бухоро, ки ин мулкҳо пештар тобеи он буданд, худ дар натиҷаи низоъҳои феодалӣ заиф гардида, ба ин мулкҳо кӯмаки ҷиддии ҷарбӣ расонида наметавонист.

(Авлиёато, Чимкент ва ғ.), дар Туркистон — дар давлати хоҷаго-ни Қошғар (Қошғар, Хутан ва ғ.) сукунат доштанд. Дар шимоли Ҳиндустон ва Хуросони ба Эрон гузашта низ бисёр маҳалҳои то-чикнишин мавҷуд буданд.

Хамин тариқа, дар миёнаҳои асри XIX вилоятҳои, ки тоҷикон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна маскун буданд, ба ҳар мамлакат ва давлатҳои хонӣ пароканда гардиданд.

Ба сабаби сар задани бӯҳрони иқтисодӣ ва сиёсӣ дар Осиёи Миёна шароити иҷтимоӣ боз ҳам бадтар шуд¹⁷¹. Дар миёна ва чорьяки сеюми асри XVIII бӯҳрон ба нуқтаи баланди худ расид. Ҳарчанд баъзе тадбирҳои марказиятдихӣ ва як андоза беҳтар кардани вазъи обёрӣ, ки дар ибтидо ва нимаи аввали асри XIX дар се давлат — аморати Бухоро, давлатҳои хонии Ҳўқанд ва Хева ба амал омад, қадре зуҳуроти шадида ин бӯҳронро фуру нишонда бо-шад ҳам, онро тамомен аз байн бурда наметавонист.

Нуфузи низолати зиёда дар байни оммаи забун ва гумроҳ пай-докардаи рӯҳониёни ислом, хусусан шайхони дарवेश ба заволи ёфтаи ва пусидани низоми феодалии мусондат мекард. Чунон ки И. С. Брагинский ҳаққонӣ гуфтааст; «...вазъи фавқуллода саҳти хоҷагӣ ва маданӣ ва ҳоли табоҳи оммаи заҳматкаш дар миёнаи асри XIX на фақат зуҳури аз қаъри завольёбии муддати асрҳо дар Осиёи Миёна давомдошта мебошад, балки дар айни замон зуҳури ба худ хоси зиддиятҳои байни қувваҳои истехсолкунандаи бо вуҷуди ҳар гуна душвориҳо пешрафта ва муносибатҳои истехсолии ишқелзанандаи давраи таназзули феодализм аст, ки ба харобша-вии қувваҳои истехсолкунанда оварда мерасонид»¹⁷².

Асри XVIII дар Осиёи Миёна давраи дар натиҷаи бӯҳрони саҳти иҷтимоӣ ва хоҷагӣ ақиб рафтани қувваҳои истехсолкунанда ме-бошад. Дар асри XIX ба ҷунбӯш даромадани тамоми соҳаҳои иқтисодӣ мушоҳида мешавад, ки дар ин бобат робитаҳои иқти-содии Осиёи Миёнаву Россия роли муҳим бозиданд. Дарачаи ба-ланди тараққиёти касбу ҳунар, алалхусус дар шаҳрҳо, инчунин равнақи тиҷорат нишон медиҳад, ки дар системаи формацияи фе-одалии Осиёи Миёнаи асри XIX истехсоли мол ва гардиши пул мавқеи калонро ишғол менамуд¹⁷³. Дар айни замон қисми асосии аҳолии давлатҳои Осиёи Миёна, махсусан аҳолии кӯчӣ ва муқимии деҳот ҳамонро дар шароити хоҷагии соф натуралӣ ва ё нимна-туралӣ зиндагӣ мекард. Тамоми системаи истехсолот ва муноси-батҳои иҷтимоӣ асосан феодалии буд. Баъзе падидаҳои муносиба-ти буржуазӣ (чунин тамоюлот ба назар мерасид) дар ин шароит

*

¹⁷¹ Брагинский И. С., Раҷабов С. А., Ромодин В. А., 1953, с. 23—26.

¹⁷² Брагинский И. С., 1955, с. 434.

¹⁷³ Ин бар хилофи ақидаи баъзе муаллифони (масалан, инг.: Неъматов Н. Н., 1959, с. 71—73) ба калонтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна мисли Бухоро низ ко-милан тааллуқ дорад.

ягон қадар ҳам инкишоф ёфта наметавонист. Дар боло роҷеъ ба комъёбиҳои соҳаи истеҳсолот ва тиҷорат сухан ронда шуд. Аммо бино ба гуфтаҳои Ф. Энгельс, ки қомилан ба Осиёи Миёна ҳам татбиқшаванда аст: «Ҳамаи ин муваффақиятҳои истеҳсолоту муомилот, дарвоқеъ, аз рӯи мафҳуми имрӯза характери хеле маҳдуд доштанд. Истеҳсолот дар ҳамон шакли қарахти сирф устохонаи хунармандӣ боқӣ монда, бинобарин, худаш ҳам хусусияти феодалиашро ҳанӯз нигоҳ медошт...» муваффақиятҳои тиҷорат низ маҳдуд буданд¹⁷⁴. Масалан, дар Осиёи Миёна тамоюли пайдоиши бозорҳои вилоятӣ ба зухур меояд, вале ин ҳам ба кулӣ сурат намеёбад.

В. И. Ленин хотирнишон карда буд: «Фақат дар давраи нави таърихи рус (тахминан аз асри 17) ҳамаи ингуна вилоятҳо, қаламравҳо ва княжествоҳо ҳақиқатан ба сурати воқеъ дар як воҳид пайваста шуданд... Сабаби он ин буд, ки мубодила дар байни вилоятҳо рӯз ба рӯз қувват мегирифт, муомилаи молӣ ҳам оҳиста-оҳиста меафзуд, бозорҳои хурд-хурди маҳаллӣ дар як бозори умумии Россия ба ҳам меомаданд. Азбаски роҳбарон ва соҳибони ин процесс капиталистони савдогар буданд, эҷоди ин алоқаҳои милли танҳо эҷоди алоқаҳои буржуазӣ буд, на чизи дигар»¹⁷⁵.

Дар миёнаҳои асри XIX ин процесс дар Осиёи Миёна аз ташкили бозорҳои маҳаллӣ ва қисман вилоятӣ дуртар нарафт. Дар чунин шароите, ки хоҷагии натуралӣ бартарӣ дошт ва парокандагии иқтисодию сиёсӣ ҳукмфармой мекард, ба вучуд омадани бозори умумӣ дар Осиёи Миёна аз имкон берун буд; давлатҳои хонӣ мавҷудияти худро ҳамчун давлати феодалӣ нигоҳ медоштанд. Вазъияти давлатҳои хонии Осиёи Миёнаро дар нимаи аввали асри XIX метавон бо гуфтаҳои Ф. Энгельс тавсиф намуд: «Вале дар ҳамаҷо, ҳам дар шаҳрҳо ва ҳам дар деҳот, миқдори чунин унсурони аҳоли, ки пеш аз ҳама барҳам додани ҷангҳои бемаънии пайдарпай, бас қардани низоъу нифоқи байни феодалон ва ҷангҳои мутасили дохилӣ, ки ҳатто дар мавридҳои ба мамлакат ворид шудани душмани аҷнабӣ ҳам қатъ намегардид, хотима ёфтани ин ҳолати дар зарфи тамоми давраи асри миёна ҳамеша давом кардан харобиовариҳои доимӣ ва қомилан бемақсадро талаб менамуданд, зиёдтар мешуд»¹⁷⁶.

5. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪШАВӢ

Нооромии ҳамаҷо ва ҷангҳои феодалӣ, зулму ситами бераҳмона ва харобиҳои мамлакат тараққиёти маданиятро бозмедоштанд. Албатта, даҳои офаринандагии халқҳои Осиёи Миёна поён

¹⁷⁴ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 21, с. 407.

¹⁷⁵ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 1, с. 163—164.

¹⁷⁶ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 21, с. 409.

намёфт, вале он дар даврае, ки чамъият ба вазъияти таъаззули иҷтисодӣ ва то ҳадди охири фишор овардану инкор кардани шахсияти инсон афтода, тамоми ҷанбаҳои зиёдагиро таассуби динӣ фаро гирифта буд, комилан ба зухур омада ҳам наметавонист.

Бинокорӣ ва меъморӣ

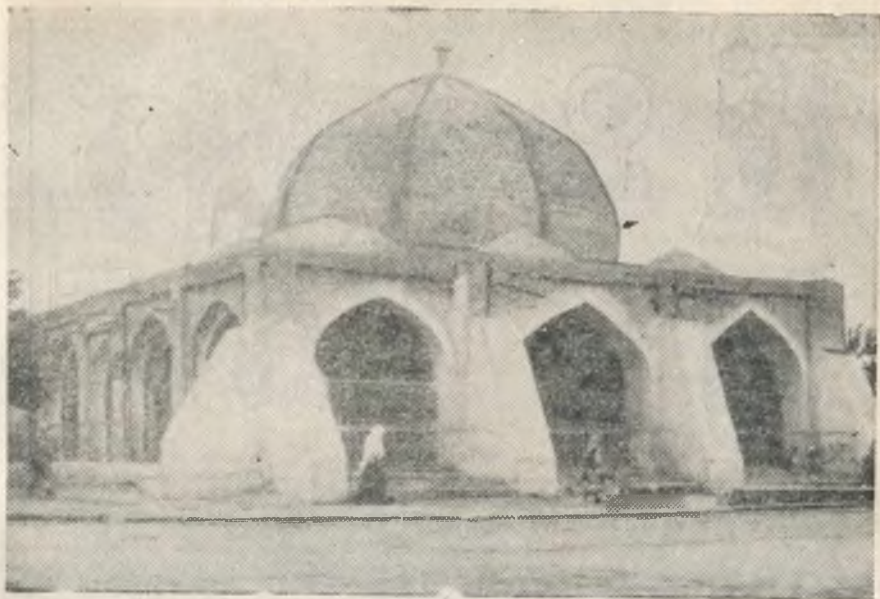
Дараҷан тараққиёти санъати меъмории Осӣён Миёна алалхусус дар бобати сохтмони биноҳои бошукӯҳ дар давран мавриди тадқиқ назар ба асри гузашта хеле поин рафт. «Дар нимаи асри XVIII бинокориҳои азими Бухоро аз ҳаракат бозмонд, гуё ки мавҷудияти худро қатъ карда бошад: дар шаҳри валангёр биноҳои сохта намешуд. Ҳатто дар лаҳзаҳои, ки аз охири аср қори сохтмон дубора ба роҳ даромад, тараққиёти он ҳамонро дар савияи писбатан паст чараён меёфт»¹⁷⁷. Баъзе офаридаҳои меъмории барҷаста, аз қабилҳои биноҳои мадрасаи халифа Ниёзқул, ки бештар бо номи Чорманор машҳур аст, ва силсилаи иморати халифа Худойдод, бо вучуди камхарҷии сохтмон ва соддагии сабки меъморӣ, аз он, ки сохт ва намуди онҳо бо манзараи табиати маҳалли воқеъгаштаи худ мувофиқати қомил пайдо кардааст, диққати ҳар бинандаро ба худ ҷалб мешамоянд.

Дар Самарқанд якҷанд биноҳои қалон сохта ва ё сохтмони нимкорамондаи иморатҳои кӯҳна аниҷом дода шуданд. Масалан, дар миёна ва нимаи дувуми асри XIX дар таҳкурсии кӯҳна биноҳои масҷиди ҳазрати Хизр сохта, сипас борҳо таъмир ва такмил карда шуд (ин бино намуди ҳозираи худро дар натиҷаи азнавсозии соли 1915 пайдо кардааст). Биноҳои, ки аз охири асри XVIII то миёнаҳои асри XIX дар Хева ва баъзе дигар шаҳрҳои ҳини Хева бо вусъати тамоми сохта шудаанд, аз ҷиҳати меъморӣ таърихӣ гуногунранг ва ҷолибтаранд. Дар ин ҷо қасрҳо, қорвонсаройҳо, дарвозаҳои шаҳр, мадрасаҳои масҷидҳо, мақбара ва манораҳо ба вучуд омада буданд. Чунончи, қабулгоҳи соли 1855 дар рӯи ҳавлии Кӯҳнаарк (Хева) сохташуда айвондор, ки бо зарофати сутунҳояш аз тамоми айвонҳои Осӣён Миёна зеботар мебошад. Қасри дуошънаи Тошҳавлӣ (1832—1841) як саду шасту се хона, се ҳавлии қалон ва панҷ ҳавлии хурдро дарбар мегирад. Ин иморати хеле қалон ва мураккаб бо як маҳорати факуллода тартиб ва таъзим ёфтааст.

Дар ҳини Хӯқанд низ бинокорӣ вусъати зиёде пайдо карда буд. Дар шаҳрҳои гуногуни ин мамлакат бисёр иморатҳои мӯхташам: қасрҳо, қорвонсаройҳо, ҳаммомҳо, қалъаҳои манораҳо, инчунин масҷиду мадраса ва мақбараҳо сохта шудаанд.

*

¹⁷⁷ Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1965, с. 376.

Мадрасаи Миролим-додхоҳ. Панҷакент

Соли 1841 яке аз сайёҳони рус навишта буд: «Қасри хони хо-зира бинои дуошъёнаи хиштӣ ва хеле зебоест, ки дар маркази шаҳр воқеъ гардида, атрофаш бо боғову иморатҳои ба он тааллуқдошта ва деворҳои баланди гили ӯҳота гардидааст». Дар нимаи дуввуми асри XIX қасри нави «ба таври худ хушнамуд» (таъбири А. П. Федченко)¹⁷⁸ сохта мешавад, ки қорҳои асосии сохтмони он дар солҳои 1870—1871 анҷом ёфтааст. Тарҳи ин қаср мисли архитектураи рӯи он ҷолиб нест. Рӯи иморат бо қошинҳои гуногунранг зинат ёфта, дар ороиши он қандақорӣ гачӣ истифода шудааст. Бо вучуди ороишоти зиёде иморати қаср шакли муназзам ва мӯхташам надорад. Дар ин ҷо устодони сафолсози Андиҷон, Чуст, Қонибодом, Намангон, Уротеппа, Риштон хуб маҳорат нишон додаанд. Мақбараи Модарихон ва Дахмаи Шохон (Хӯқанд) тақлидкорона сохта шудаанд, рӯйқаши ин биноҳо аз ҳад зиёд рангоранг буда, дар онҳо таносуб ӯҳота нашудааст. Масҷиди Хонақоҳ дар Марғелон ва масҷиди Чинорлики 1 дар Хӯқанд бо айвонҳои пурнақшунигори худ хеле назаррабо мебошанд. Мақбараи Хочамини

*

¹⁷⁸ Федченко А. П., 1875, с. 44.

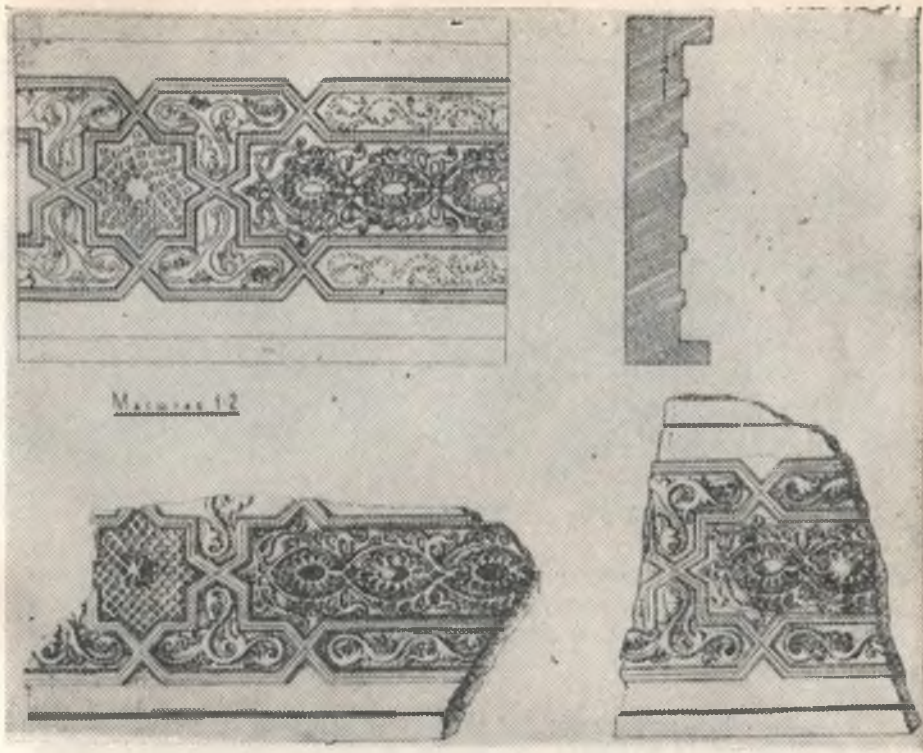

Кандакории рӯи санг. Ибтидои асри XIX. Уротеппа

Қабрии Намангон (нимаи дуввуми асри XVIII) дар санъати меъмории асрҳои XVIII—XIX-и нафақат Хӯқанд, балки тамоми Осиёи Миёна мақоми хосае дорад. Вай, сарфи назар аз баъзе ҷиҳатҳои илтиқотӣ, асосан анъанайи меъмории классикии давраи асри миёнаи Фарғонаро давом медиҳад. Шаклҳои дақиқи меъморӣ ва ороишоти муҷаллали ин обидаро аз тамоми бинокориҳои онвақта фарқ мекунонад.

Дар ҳамин давра дар Хучанд, Уротеппа, Ҳисор, Панҷакент ва дигар шаҳрҳо низ иморатҳои зиёд сохта шуданд. Масалан, масҷиди Чорбоғи Хучанд бо айвони баланд ва нақшунигори зебои сақфи даромадгоҳи худ аз ҳамин қабил ӯдгориҳои меъморӣ ба шумор меравад. Вале дар байни бештар аз дусад масҷид ва бисту панҷ мадрасаи Хучанд фақат чандтои онҳо аз ҷиҳати меъморӣ мавриди таваҷҷӯҳ мебошанд. Аз ӯдгориҳои меъмории Уротеппа бинои мадрасаи Рустамбек, ки мутаассифона то замони мо боқӣ намондааст, қобили қайд аст. Намои қошинқории он бо суратҳои дар пештоки иморат кашидашудаи ҳайвоноти асп ё палангмонанди ба муқобили якдигар ҳаракаткунанда зеби махсусе пайдо карда буд. Бинои мадраса дуошӯёна буда, 49 хучра дошт, дар ду ғушаи рӯи он ду манор мавҷуд буд. Аз сохтмонҳои калони онвақтаи Уротеппа мадрасаи Намозгоҳ, айвони тиллоқории пойгаҳи қароргоҳи ҳоким дар болои Муғтеппа, ҳаммом ва қорвонсаройро, ки аз хишти пухта бино ёфта буданд, метавон зикр кард.

Дар ҳамин давра иморатҳои Регистони Ҳисор Мадрасаи Нав,

Капдакорӣ бо гач. Қуммазор. Райони Қабодиён

мадрасаи Миролим-додхои Панҷакент сохта шудаанд. Тадқиқи ҳамаи ин ёдгориҳои меъмории ба чунин ҳулосае меорад, ки дар сохтмонҳои бошукӯҳи онвақта савияи техникии ва меъморию бадеӣ хеле паст гардида будааст.

Аммо дар бинокориҳои оммавӣ манзара тамоман дигар аст. Дар ин ҷо на қатъи анъана ва на таназзул мушоҳида намешавад. Баракс, маҳз дар ин давра навҳои маҳаллии манзилҳои Осиёи Миёна қомилан ташаккул меёбад. Зимнан дар тарҳ, ороиш ва масоҳат ду навъи бино — манзили одамони давлатманд ва манзили одамони бенаво аз ҳам тафовути ҷиддӣ пайдо мекунанд. Чор тарафи манзилгоҳ бо деворҳои баланд ихота карда мешуд. Ба тақозои иқлим дар ҳар манзилгоҳ саҳни ҳавли аҳамияти калоне дошт, зеро соқинони он аксари рӯзҳои солро дар зери сояи дарахтон ва гирди ҳавзи рӯи ҳавли мегузаронданд. Ҳавли аз ду қисмат иборат буд: ҳавлии дарун ва ҳавлии беруч. Дар ҳавлии дарун хонаҳои зист, саиҳона ва ғ. ҷой мегрифтанд. Гоҳо ҳавлии махсуси

Мадраса дар райони Ҳисор

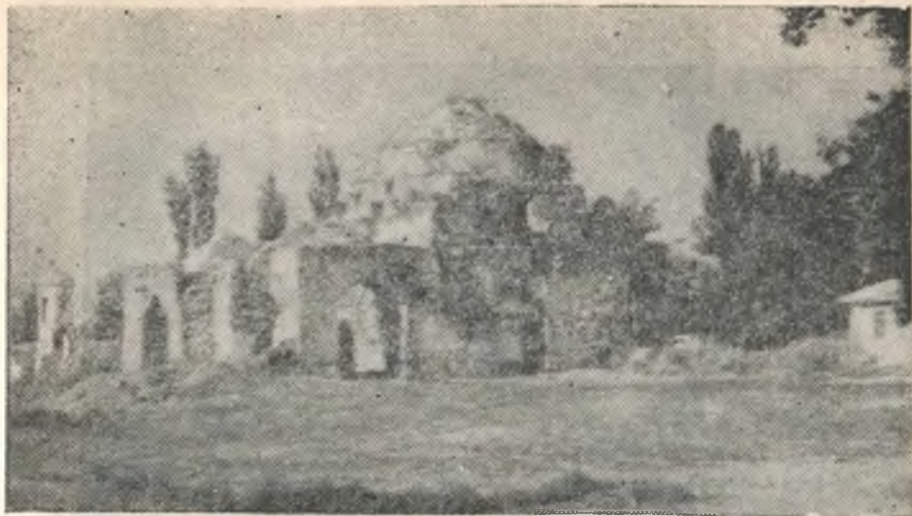
хочагӣ ва қитъаи боғ ҳам чудо карда мешуд. Ҳамчунин дарвоза-хона бо дари кандакоришуда низ ба қисми таркибин манзилгоҳ дохил мегардид. Аксаран дар пеши хонаҳо айвон месохтанд. Биноҳо на фақат яқошьёна, балки дуошьёна ва гоҳо сеошьёна ҳам буданд.

Дар бинокориҳои деҳот ҳавлӣ ва қитъаи боғ бо деворҳои баланди гилӣ иҳота гардида, работ ва ё қўрғон аксар вақт зеварбандӣ карда мешуд. Беҳтарин намунаҳои чунин манзилҳо дар Самарқанд бокӣ мондаанд¹⁷⁹. Хонаву айвонҳо чунон сохта мешуданд, ки касро дар тобистон аз гармо ва дар зимистон аз сармо муҳофизат мекарданд. Хонаи зист ғайр аз дари асосӣ дарича ва тобадон ҳам дошт, ки барои равшанӣ ва тоза кардани ҳавои хона хизмат мекард. Дар даруни хона барои хуроқпазӣ оташдону мӯрӣ ва барои гарм шудан дар фасли зимистон сандалӣ мавҷуд буд.

Барои ороиши қисмати дохилии сохтмон тамоми навъҳои ҳунари амалии мардум, аз қабилӣ кандакориҳои чуб, гачкорӣ, нақшу нигор ва ғ. истифода бурда мешуд, ки он бо ҷиҳози хона ҷамоҳангии том пайдо мекард. Аммо ин ҳама ба манзили одамони доро мутааллиқ буд. Масалан, шахси давлатманди Хучанд Камол Ҷалилов ва Ҳайдар ном бои Уротеппа ҳамин гуна ҳавлӣ доштанд. Мардикороне, ки барои онҳо хизмат мекарданд, дар кулбаҳои ҳақир, баъзан дар заминкану таҳхонаҳо мезистанд. Дар сурате ки он ҳама биноҳои мӯхташам ва он ҳама осори ҳунари амалӣ, ки

*

¹⁷⁹ Писарчик А. К., 1975, с. 140.

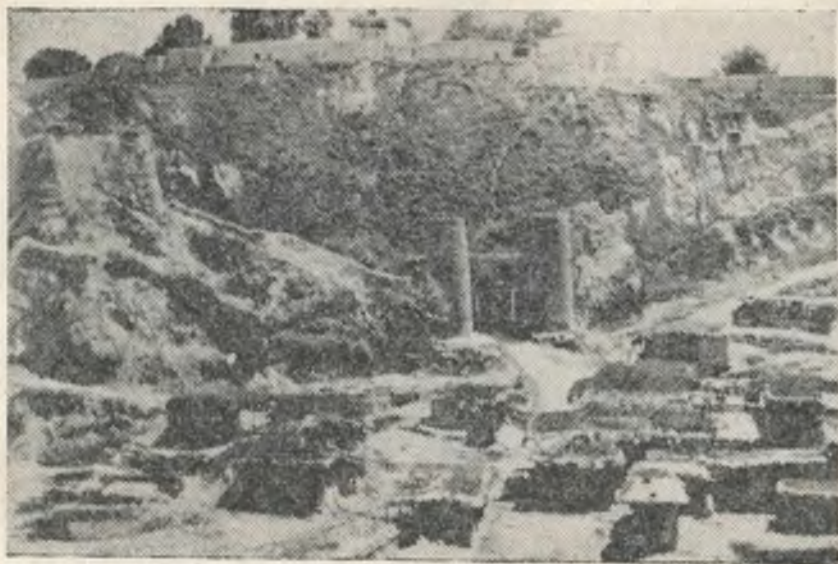
Масҷиди сангин. Памудӣ умумӣ аз тарафи Шимол. Ҳисор

дар боло зикр гардид, бо ранчи дасти онҳо ва бародарони ҳам-қисматашон ба вучуд омадаанд. Дар шеъре, ки ба як бинокори гулдасти Фарғона бахшида шудааст, гуфта мешавад, ки ӯ ҳам тарҳандоз, ҳам меъмор, ҳам наҷзор, ҳам наққош буд. Этнографҳо ва мутахассисони таърихи меъморӣ, алалхусус А. К. Писарчик, В. Л. Воронина, Л. И. Ремпель ва П. Ш. Зоҳидов мактаби меъмории Хоразм, Бухоро ва Фарғонаро бо тамоми навъҳои маҳаллиаш, инчунин манзилҳои аз онҳо тамоман фарқкунандаи тоҷикони кӯхистонро мавриди тадқиқи ҳамачониба ва хеле дақиқ қарор додаанд ¹⁸⁰.

Заргарон ва мисгарон низ осори бисёр нафиси хунари офаридаанд. Асарҳои шоистаи таҳсини кандакорону ҳаққокон, бофандагону дӯзандагон, кулолон ва соир хунармандони забардаст аз он

*

¹⁸⁰ Дар асарҳои чамъбастунаидан *Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1958—1965; Ремпель Л. И., 1961, Сухарева О. А., 1958, 1962, 1966;* инчунин дар таълифоти дигар этнографҳо мадракҳои хеле муҳим ва ҷолиби диққат оварда шудаанд. Дар ин бобат дигар асарҳои тадқиқотини махсус низ мавҷуданд, аз ҷумла: *Денике Б. П., 1928, Лавров В. А., 1964, Ремпель Л. И., 1936, 1937, 1960, 1969, Писарчик А. К., 1937, 1954, 1956, 1970; Андреев М. С., Писарчик А. К., 1958, Полупанов С., 1937, Қисляков Н. А., 1939; Ғуломов Я. Ғ., 1941, Бачинский И. М., 1947; Веймарн В. В., 1948; Воронина В. Л., 1949, 1951 а, 1951 б, 1953, 1956, 1959 а; Бретаницкий Л. С., 1950; Абдурасулов Р. Р., 1960; Ноткин И. И., 1961; Зоҳидов П. Ш., 1965, 1969; Мухторов А., 1965; Рӯзиев М., 1967* ва ғ. Мо имкон падорем дар сари натиҷаҳои ин тадқиқотҳо қадре бошад ҳам, муфассалтар таваққуф намоем.

Деҳнав

башорат медиҳанд, ки санъат ва ҳунари халқ дар ин давра ҳам мавҷудияти худро давом дода, комёбиҳои муҳимро ноил гардидааст. Тафрикаи моливу иҷтимоӣ, чунон ки дар боби манзил мушоҳида гардид, ба маданияти моддӣ низ нақши хеле равшани худро гузоштааст.

Ҳаёти илмӣ ва адабӣ

Дар шароите, ки мамлакат аз ҷиҳати иқтисодӣ хеле ақиб монда, нуфуз ва эътибори рӯҳониёни иртиқони ислом беҳад пуркуват мегардид, дар бораи тараққиёти бомуваффақияти ҳаёти илмӣ ҷои ҷарф задан ҳам набуд. Дар ин давра на фақат ягон қадар асарҳои муҳим ба вуҷуд наомаданд, балки омӯхтани дастовардҳои илмии замонҳои гузашта низ қариб тамоман ба дараҷаи нестӣ расид.

Хусусан замони ҳукмронии амир Шохмурод ва ворисони ӯ дар ин бобат тиратарин давраҳост. Дар ин вақт фақат омӯхтани илми фикҳ, тафсири «китобҳои муқаддас» ва шарҳи китобҳои дарсии динии асри миёна хеле ривож ёфт. Ба ин сабаб муддати таҳсилӣ мадра-

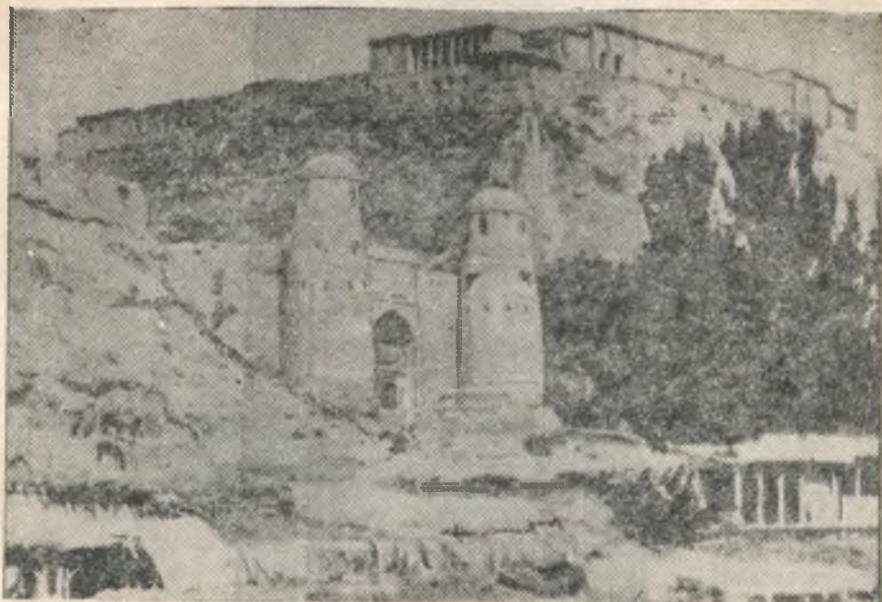
Кандакорӣ. Меҳроб аз деҳаи Кум. Райони Айни.

са ниҳоят дароз шуда, боиси аз донишҳои замон маҳрум мондани ҳатто боистеъдодтарин фарзандони халқ гардид.

Омӯхтани адабиёти бадеӣ, илми баён, хаттотӣ, риёзиёт, ҳайат, дар програмаи мадрасаҳо аслан ба назар гирифта намешуд. Хостгорон метавонистанд бо ин соҳаҳо ба тариқи худомӯзӣ машғул шаванд.

Забони тоҷикӣ дар ин давра ҳамона аҳамияти аввалияи худро дар дастгоҳи давлатӣ нигоҳ дошта, монанди собиқ ҳам дар риштаи адабиёт ва ҳам дар қорҳои идоравӣ мавқеи асосиро ишғол мекард. Дар мактабҳо таълиму тадрис бо ин забон ба амал меомад¹⁸¹. Вале дар мадрасаҳо қариб тамоми дарсҳо ба забони арабӣ*

¹⁸¹ Дар мактабҳои тоҷикии аморати Бухоро хондани асарҳои шоири бузурги ӯзбек Навоӣ расм гардида буд, ки дар бобати ба забони ҳамдигар ошноӣ пайдо кардани ду халқи бародар — тоҷикону ӯзбекон аҳамияти калоне дошт.

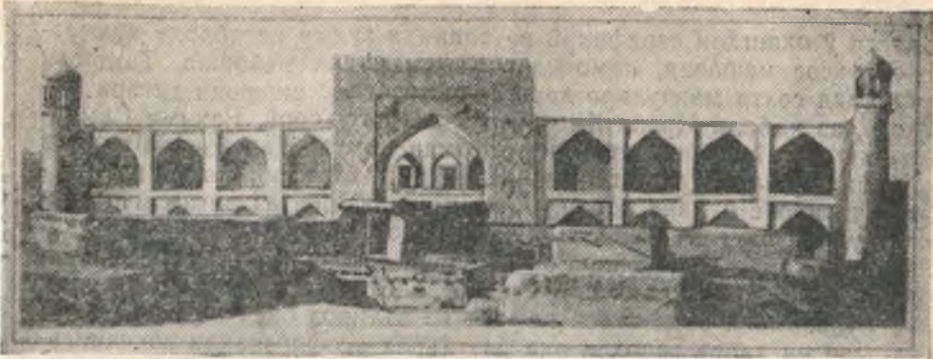

Қалъаи Хисор. Соли 1894

бӣ гузашта забони тоҷикӣ фақат барои шарҳ ва тарҷимаи баъзе дарсҳои хидмат менамуд.

Мо сарчашмаҳои хаттии оид ба адабиёти асри XVIII-ро дар даст надорем. Мувофиқи девонҳои ҷудогонаи то замони мо расидаи шоирони он давр, адабиёти Мовароуннахр дар аҳди зикршуда ба таназзули саҳт рӯ ниҳода буд. Дар охири асри XVIII — ибтидои асри XIX алалхусус дар Хуқанд ҳаёти адабӣ дубора ба ҷушу хуруш мебарояд. Шоирони зулласонайн (амир Умархон, Макнуна, Гулханӣ ва дигарон) ба вучуд меоянд, ки асархояшонро ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ иншо мекарданд. Оҳангҳои иҷтимоӣ дар шеърҳои онвақта хеле заиф гардида, таъсири тасаввуфи ғайрифайёл қувват мегирад. Дар миёнаи асри XVIII ҷараёни тозае ба зуҳур меояд, ки дар таърихи адабиёти тоҷик бо номи бедилизм машҳур аст. Намояндагони ин ҷараён дар Осиеи Миёна беш аз ҳама ба тасаввуфи Бедил тақлид намуда, ба мароми умумии фалсафӣ ва иҷтимоии ӯ вуқуфи комил пайдо намекарданд.

Шоир ва файласуф Мирзо Абдулқодири Бедил (1644—1721) яке аз охирии намояндагони барҷастаи адабиёти тоҷикзабони асри миёнагии Ҳиндустон ба шумор меравад. Ӯ дар сарзамини Ҳинд

Мадрасаи Рустамбек. Солҳои 50-уми асри XIX. Уротеппа

ба дунё омада ва умр ба сар бурдааст. Бедил дар асарҳои худ бар асоси назарияи ваҳдати вучуд баъзе фикрҳои бидъатомезро, ки бар хилофи дини ислом буданд, ифода карда ва бар зидди ни-фок ва адовати мазҳабии байни ҳиндуён ва муслмонон сар бар-доштааст. У ақидаҳои худро баъзан ошкоро ва гоҳо дар зерӣ таъ-бирҳои тасаввуфӣ баён намудааст. Асарҳои Бедил бо сабки мах-сус навишта шудаанд. Ғояҳои ин шоир ва мутафаккири бузург на-зар ба дигар ҷойҳо бештар дар Осӣи Миёна, дар байни тоҷикон ва ўзбекон тарафдорони худро пайдо намуд. Лекин, мутаассифо-на, қисми зиёди пайравони Бедил асосан услуби мураккаби бадени ўро дар шакл тақлид карда, ба мазмунҳои фалсафӣ, сиёсӣ ва ич-тимоии мероси адабии вай аҳамият надодаанд. Шояд ба сабаби акиб мондани ҳаёти маданияи Бухоро ва дар ин маҳал хеле қув-ват гирифтани таъсири таассуби динӣ бошад, ки аксаран ҷиҳатҳои тасаввуфии шеърҳои Бедил диққати пайравони ўро ба худ каш-даанд. Ин ҳолатро ҳам дар байни шоирони тоҷикзабони дарбори Умархон (дар Хўқанд) ва ҳам дар эҷодиёти дигар шоирон, ки дар Бухоро, Самарқанд, Хучанд ва соир шаҳрҳо нашъунамо ёф-таанд, метавон мушоҳида кард¹⁸².

Бо вучуди ин, чараёни бедилизм ғайр аз муқаллидони кўҳна-параст намоёндагони пешқадами худро низ соҳиб буд. Дар байни инаъронии Бедил одамоне ҳам буданд, ки баъдҳо, дар асри XIX ва ибтидои асри XX эҷодиёти худро то андозае ба ҳаёти иҷтимоии халқ наздиктар намуда, ғояҳои нисбат ба он замон мутараққиро таблиғ мекарданд. Нақибхони Туғрал, Асирии Хучандӣ ва Чавҳа-рни Истаравшанӣ аз зумраи ҷунин шоирон махсуб меёфтанд.

Умуман, равияи демократӣ ба назми ин давра низ роҳ пайдо менамуд. Ҷунончи, Мирзо Муҳаммадсодиқи Муншӣ, ки дар эҷо-

*

¹⁸² Айни С., 1954; Айни Х. С., 1956; Бедил, 1955.

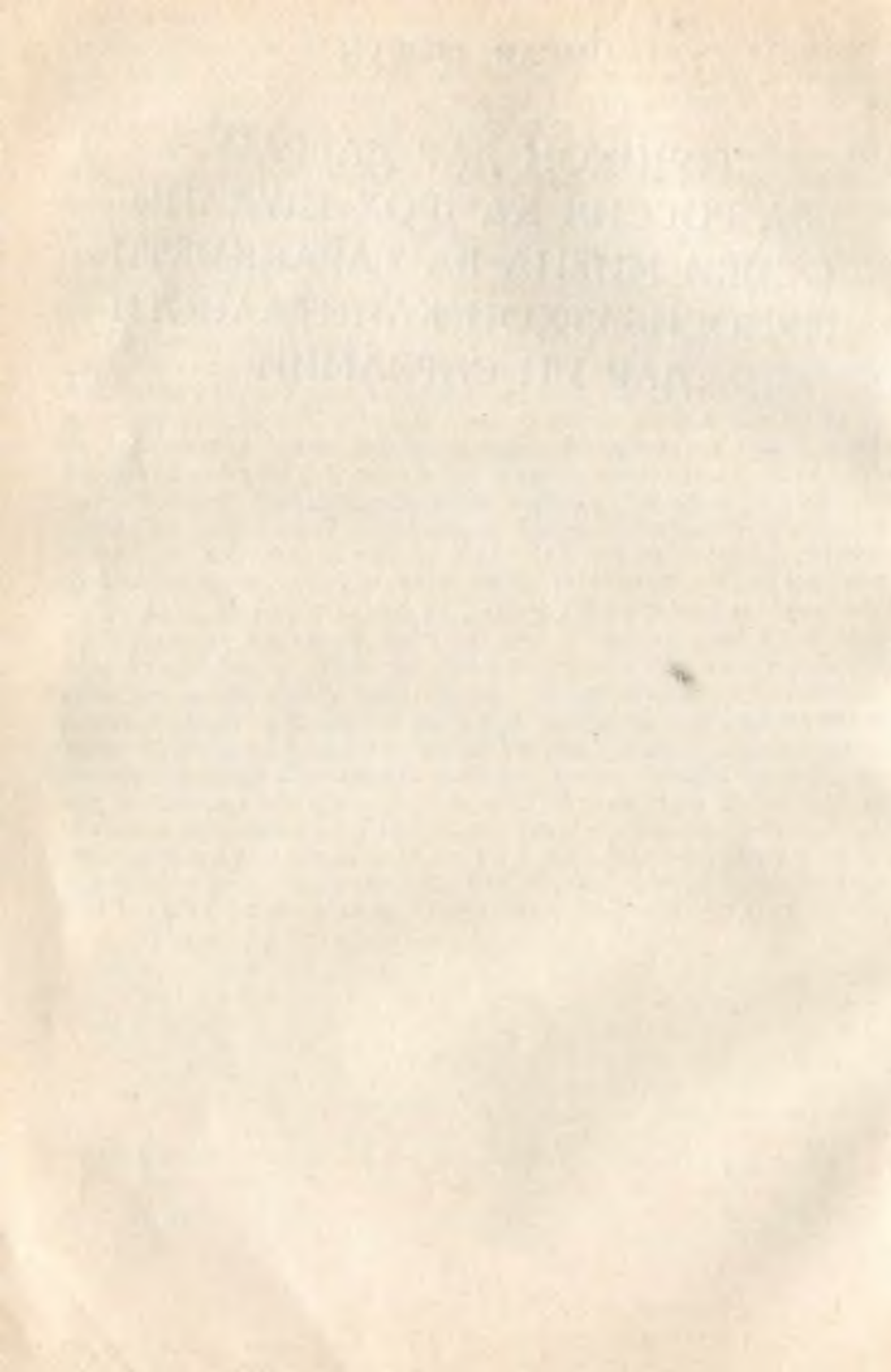
диёти ӯ оҳангҳои озодфикрии ва танқиди зулму истибдоди ҳукмронон эҳсос мешавад, намоёндаи ҳамин равия мебошад. Тамоюли танқиди соҳти мавҷударо дар эҷодиёти баъзе шоирони дигари Бухоро, аз қабиле Ирсии Ҳисорӣ, Хиҷлати Бухороӣ, Раҳими Самарқандӣ ва ғайра низ метавон мушоҳида намуд. Дар доираи адабии Хўқанд мисли Гулханӣ, Мучрим, Кошиф, Маъдан, Ҳозиқ ва Махмур шоироне буданд, ки бо мароми эҷодиашон аз дигар муосирони худ тафовут доштанд. Шоира Дилшод, ки монанди бисёр адибони он замон асарҳояшро ба ду забон — тоҷикӣ ва ўзбекӣ офаридааст, нисбат ба қабру ситам ва бедодгариҳои ҳокимони феодалӣ ва мулозимони онҳо ҳисси нафрат ва эътироз баён менамояд.

Дар ин давра асарҳои оид ба таърих асосан шакли воқеанигариро ба худ гирифта буданд. Лекин дар ҳар сурат як идда сарчашмаҳои таърихӣ ҳам ба вуҷуд омаданд, ки дар масъалаи омўхтани ҳаёти асрҳои XVIII—XIX арзиши зиёде доранд. Яке аз ин гуна сарчашмаҳо асари Муҳаммадвафои Қарминагӣ «Тўҳфаи хонӣ» ё худ «Таърихи Раҳимхонӣ» аст. Ин китоб воқеаҳои дар байни солҳои 1721—1757 рўйодаро дар бар мегирад. Дигар аз асарҳои муҳими ин давра китоби Муҳаммад Яъқуб «Гулшан-ул-мулук» мебошад, ки дар солҳои сиюми асри XIX навишта шуда, замони ҳукмронии манғитҳоро то аҳди амир Насрулло тавсиф медиҳад.

Таърихи хонҳои Хўқанд дар «Мунтахаб-ут-таворих» ном асари Муҳаммад Ҳакимхон, ки воқеаҳои аз замони ҳукмронии Нурбўта (тақрибан с. 1770) то айёми салтанати Муҳаммадалихонро нақл менамояд, шарҳу баён ёфтааст. Асари Мулло Аттор «Чаҳоннамо», ки соли 1810 таълиф ёфта буд, асосан ба муносибати байни аморати Бухоро ва давлати хонии Хўқанд бахшида шудааст. Илова бар ин, доир ба таърихи давлати хонии Хўқанд асарҳои дигар, аз қабиле «Таърихи Шоҳрухӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммад ва «Таърихи муҳочирон»-и Дилшод низ таълиф ёфтаанд. Доир ба таърихи аморати Бухоро ғайр аз асари Аҳмад Махдуми Дониш «Таърихчаи Бухоро» ҳамчунин таърихи Мулло Ҳамулӣ (охири асри XVIII—ниман аввали асри XIX) қабиле қайд мебошад.

Фасли шашум

ТОҶИКОН ДАР ДАВРАИ
БА РОССИЯ ҲАМРОҲ ШУДАНИ
ОСИЁИ МИЁНА ВА ТАРАҚҚИЁТИ
МУНОСИБАТҲОИ КАПИТАЛИСТӢ
ДАР ИН САРЗАМИН

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВРАИ БА РОССИЯ ҲАМРОҲ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА

1. ОҒОЗИ БА РОССИЯ ҲАМРОҲ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА

Инкишофи минбаъдаи робитаҳои тичоратию сиёсии Россия бо давлатҳои Осиеи Миёна

Чунон ки дар боло қайд карда шуд, ҳукумати подшоҳии рус саъй менамуд, ки бо роҳи иқтисодӣ ва дипломатӣ мавқеи худро дар Осиеи Миёна мустаҳкам карда, нуфузи ҳукмфармои худро дар Бухоро, Хева ва Хӯқанд пойдор гардонад. Дар охири солҳои чилум ва ибтидои солҳои панҷоҳуми асри XIX кӯшишҳои Британия дар роҳи вусъат додани тичорат ва дасисаҳои сиёсии он Петербургро ба ташвиш андохта, дар вай хавфи қидди аз даст рафтани бозори осиемиёнагии молҳои рус ва дар худуди чанубии Россия устувор гардидани мавқеи ҳарифони хатарнокро ба вучуд овард. Аз ин рӯ, ҳукумати подшоҳӣ барои инкишофи минбаъдаи муносибатҳо бо давлатҳои хонии Осиеи Миёна ҳаракат намуда, дар айни замон ба мақсади барқарор кардани ҳукмронии худ дар он сарзамин икдомиоти ҳарбӣ низ ба амал овард.

Дар соли 1847 кӯшуни ҳукумати подшоҳӣ ба соҳилҳои баҳри Арал расид. Дар ин ҷо бо унвони Раим истехкоме бино карда шуд, ки баъдҳо номи Қалъачаи Аралро ба худ гирифт. Ин истехком ва дигар қалъаҳои соҳили баҳри Арал барои он сохта шуда буданд, ки ҳаракати бемонеаи қорвонҳои тичоратӣ ба дарунтари Осиеи Миёна таъмин гардад. Дар уди ҳамин вақт дастаи дигаре, ки аз ҷониби Сибирь ба Осиеи Миёна ҳаракат мекард, ба Ҳафт-руд расид. Ба ин тариқа, қувваҳои ҳарбии ҳукумати подшоҳӣ аз ду тараф — аз Оренбург ва Омск ба заминҳои яйлоқии аз қазоқҳо ва кирғизҳо кашида гирифтаи давлати хонии Хӯқанд наздик шуданд.

Ишғоли қалъаи Окмачити Хўқанд (истехкоми Перовский, Қизил Урдаи ҳозира), ки соли 1853 пас аз муҳосира ва ҳамлаи дастгаи чанговарони рус тахтӣ фармондеҳии генерал-губернатори Оренбург В. А. Перовский ба вуқӯ пайваст, дар роҳи ҳаракати минбаъдаи қўшунҳои ҳукумати подшоҳӣ марҳалаи муҳимме гардид. Ҳамон сол аввалин роҳи оби Россия ба Осиёи Миёна кушода шуд ва киштиҳои рус ба шино кардан аз баҳри Арал ба самти сарғаҳи дарьёҳои Сир ва Аму шуруъ намуданд. Пас аз ин қад-қади соҳилҳои дарьёи Сир як қатор нуқтаҳои муқовимат сохта, ҳатти истехкомоти Сирдарьё ба вучуд оварда шуд. Дар тарафи шарқии Осиёи Миёна ҳатти истехкомоти Сибирь ба он мутобиқат менамуд. Аҳолии маҳаллӣ қазоқҳо ва қарақалпоқҳо, ки дучори зулму тааддӣи давлатҳои Хўқанд ва Хева гардида буданд, ба қўшунҳои ҳукумати подшоҳии рус фаъолонан кўмак мерасониданд.

Петербург дар баробари ба амал овардани иқдомоти ҳарбӣ саъю кўшишҳои худро дар бобати ба василаҳои дипломатӣ «кушодани» роҳи васеи ба Хева ва Бухоро дохил шудани молҳои рус низ идома меод. Баъди тамои шудани ҷанги Крим, ки як муддат диққати доираҳои ҳуқмронии империяи Россияро аз Осиёи Миёна дур карда буд, соли 1858 ба аморати Бухоро ва хонияи Хева бо сардории полковник Н. П. Игнатъев намояндагии дипломатӣ фиристода шуд. Гуфтушуниди ин намояндагӣ дар давлати хонии Хева ягон натиҷае надод. Аммо дар аморати Бухоро ба Игнатъев муяссар шуд, ки баъзе муваффақиятҳо ба даст оварад. Амир Насрулло, ки бо хони Хўқанд ҷанг мекард, бо умеди пуштибонӣ дидан аз давлати Рус ҳайати сафоратро ба хушӣ пазируфт ва барои савдогарони рус имтиёзҳои муайяне ваъда дод. Лекин амалӣ намудани мувофиқати ҳосилшуда ниҳоят дараҷа душвор гардид. Худи Игнатъев ҳам фаҳмид, ки ҳукумати хонӣ (қабл аз ҳама ҳукумати Хева) ба муоҳидаҳои пешина аҳамияте намедиханд: дар Хева ҳатто матии қарордодеро, ки дар натиҷаи ба давлати хонӣ ташриф овардани П. Никифоров ва Г. Данилевский баста шуда буд, ёфта натавонистанд...

Империяи Россия ба хулосае омад, ки барои расидан ба мақсадҳои сиёсӣ ва иқтисодии худ дар Осиёи Миёна бояд қувваҳои мусаллаҳро ба кор андохт. Ин ният аз он сабаб ҳам қувват мегирифт, ки пас аз ҷанги Крим нисбат ба давлатҳои тараққикардани аврупоӣ заифтар будани Россияи подшоҳӣ аён гардид ва Осиёи Миёна ҳамчун бозори каму беш замонатдори молҳои саноатии рус дар пешии назари доираҳои ҳуқмрон ва соҳибкорони мамлакат аҳамияти махсусе пайдо намуд. Ваҷҳи охирӣ бо тараққиёти сареъи муносибатҳои капиталистӣ дар Россияи нимаи дуввуми асри XIX, хусусан пас аз бекор кардани ҳукуки крепостной хеле саҳт алоқаманд буд. Қорхонаҳои нави саноатӣ ба вучуд меома-

данд. Мухимтарин соҳаи саноат — бофандагӣ, ки бо таъмиши пахта вобаста буд, бо суръати тамои суръат меёфт. Тараққиёти иқтисодӣ ба даст овардани бозорҳои нави фуруши мол, манбаъҳои нави маводди хом ва василаҳои нави алоқаро талаб мекард.

Илова бар ин, амалиёти фаъолони давлати Рус дар Осиёи Миёна на фақат хавфи аз тарафи Англия истило шудани ин сарзаминро баргараф мекард, балки, баракс, Россияро ба ҳудуди мулкҳои шарқии Британия наздиктар менамуд. Ба ҳамин восита Петербург қусури шикасти ҷанги Қримро гирифтани ва мавқеи худро дар Европа мустаҳкам кардани буд. Аз ин рӯ, сар даровардан ба дарунтари Осиёи Миёна бо мақсад ва манфиатҳои ҳам помещикон ва ҳам доираҳои буржуазии империяи Россия мувофиқат мекард.

Мо дар баробари таъкид намудани омезиши сабабҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ, ки Петербург дар муайян кардани нақшаи фаъолияти худ нисбат ба давлатҳои Осиёи Миёна онҳоро ба асос мегирифт, мавқеи дараҷаи аввал доштани омилҳои иқтисодиро бояд дар назар дошта бошем¹. В. И. Ленин дар мақолаи «Боз доир ба масъалаи назарияи реализация» маҳз дар давраи баъди ислохот бештар авҷ гирифтани мустамликаунии кишварҳои канориро бесабаб хотирнишон накардааст. Ӯ менависад: «Ҷануби ва ҷануби шарқи қисмати Россияи Европой, Кавказ, Осиёи Миёна, Сибирь як навъ мустамликаҳои капитализми рус мебошанд ва на фақат ба қад, балки ба бар ба андозаи бузург тараққи ёфтани капитализми русро ҳам таъмин мекунанд»².

Бинобар ин бе сабаб нест, ки масъалаи дар Осиёи Миёна устувор гардидани мавқеи империяи Россия тавачҷуҳи аз ҳад зиёди доираҳои тичоратию саноатию ба худ кашида, дар ташкилот ва органҳои матбуоти онҳо мавқеи муҳокимаи пурҷӯшу хурӯше гардидааст.

Ишғолгариҳои мустамликавӣ фақат ба ҳукумати мутлақан подшоҳӣ, помещикҳо, дворянинҳое, ки дар хизмати граждани ва ҳарбӣ мансабҳои калонро соҳибанд, ба як ҷудача капиталистон, фабрикантҳо ва пудратчиҳо ғоиданок аст³.

Дар солҳои шастуми асри XIX ба сабаби он, ки дар натиҷаи сар задани ҷангҳои дохилӣ дар шимол ва ҷануби Америка ба Европа кашондани пахтаи америкой қатъ гардида, бӯҳрони саноати бофандагии Европа ва Россия ба амал омад, истилои Осиёи Миёна ҳамчун манбаи маводди хоми пахта аҳамияти махсус касб намуд. Масалан, то соли 1861 як пуд пахтаи Бухоро дар ярмаркаи Нижегород 4-5 сӯм арзиш дошта бошад, нархи он дар соли 1862 ба 7 сӯму 50 тин ва дар соли 1864 ба 23-24 сӯм расид.

*

¹ Ниг.: Халфин Н. А., 1972.

² Ленин В. И., Асарҳо, ҷ. 4, с. 86.

³ Ҷамон асар, с. 386.

Дар соли 1864 ҳучуми катъии кӯшунҳои подшоҳӣ ба Осӣён Миёна сар шуд. Дар моҳи сентябри соли 1864 Чимкент забт гардид. Сипас кӯшуни подшоҳӣ ба тарафи Тошкент ҳаракат кард. Дар охири моҳи апрели соли 1865 баъд аз тўпгардонҳои шиддатнок кӯшуни подшоҳӣ ба ишғол намудани қалъаи Ниёзбек муваффақ гардид. Ин қалъа дар соҳили дарёи Чирчиқ бино ёфта, барои мудоғибаи Тошкент роли калоне мебозид, илова бар ин, сарғаҳи оби дохили шаҳр низ дар наздикии ҳамин қалъа воқеъ шуда буд. Дар натиҷаи ҳамлаи саҳт ва ҷангҳои шадиди кӯчагӣ 15 июни соли 1865 яке аз калонтарин шаҳрҳои Осӣён Миёна сукут кард. Вале расман ба Россия ҳамроҳ кардани Тошкент бо мулоҳизаҳои дипломатӣ то тирамоҳи соли 1866 мавқуф гузошта шуд.

Ҷангҳои дохилии хонияи Ҳўқанд ва ҳамҷуини муносибатҳои душманонаи байни Ҳўқанду Бухоро ба амалиёти муваффақиятомези кӯшунҳои подшоҳӣ шароити мусоид фароҳам оварданд. Дар баробари рақобати Бухорову Ҳўқанд, ки аксар вақт боиси сар задани задухўрдҳои мусаллаҳонаи байни онҳо мегардид, аморати Бухоро ва хонияи Хева низ дар давоми ин солҳо бо ҳам муборизаҳои тундугезе мебуданд. Ин ҳам ҷангу низоъҳои байнихуди давлатҳо ба вазъи сиёсӣ ва иқтисодиёти онҳо таъсири ҳалокатбор мерасонданд.

Дар миёнаҳои соли 1865 амир Музаффар ба водии Фарғона лашкар кашид. Кӯшуни Ҳўқанд, ки дар муҳорибаҳои шадид ва тўлонӣ бо дастаҳои ҳукумати подшоҳӣ хеле заиф гардида буд, ба ҳучуми лашкари Бухоро муқовамат карда натавонист. Ин буд, ки амир Музаффар Ҳўқандро нисбатан ба осонӣ забт намуда, ҳукмрони собиқӣ Ҳўқанд Худоёрхони ҳарис ва золими аз тарафи халқӣ шӯришгар рондашударо дубора ба тахти хонӣ нишонд.

Амир Музаффар аз ин барори кор рўҳбаланд гардида, ба Тошкент ҳайати сафорат фиристод ва аз ҳукуматдорони рус талаб кард, ки феврал шаҳро тарк намоянд. Дар фосилаҳои музокироти дипломатӣ ҳар гоҳ задухўрди қушуни подшоҳӣ ва сарбозони амир низ ба амал меомад. Губернатори ҳарбии Туркистон М. Г. Черняев дар моҳҳои январ ва феврал соли 1866 қалъаи Чиззахро фатҳ карданӣ шуда, чанд дафъа ба он ҳамла овард, вале ба мақсад расида натавонист. Ин амалиёти бесамар ва «ташаббуси» беҳуда фақат чунин натиҷае дод, ки М. Г. Черняев аз вазифа дур карда шуда, ба ҷои ӯ Д. И. Романовский таъин гардид. 8 май соли 1866 губернатори ҳарбии нав дар муҳорибаи Эрҷар, дар роҳи Чиззах ва Ҳўқанд қушуни амирро торумор намуд. Қайд кардан ҷолиб аст, ки Д. И. Романовский пас аз шикасти қушуни Бухоро ба сӯи ин давлат ҳаракат накарда, ишғоли

Хучанд (24 май соли 1866), ~~қалъаи~~ Нов ва истехкоми Уротеппаро (2 октябри соли 1866) афзалтар донист. Ин қарор, зоҳиран аз он сабаб қабул карда шуд, ки ин маҳалҳо аҳамияти калони стратегии ҳарбӣ дошта, дар сарғаҳи роҳи водии Фарғона воқеъ гардида буданд. Хучанд, Уротеппа ва Нов аввалин шаҳрҳои асосан тоҷикнишин мебошанд, ки ба ҳайати Россия дохил шудаанд.

Д. И. Романовский ба ин васила паҳлуи чапи худро мустаҳкам намуда, тамоми қувваҳои худро ба муқобили душмани асосӣ — амир Музаффар равона сохт. Амири Бухоро бошад ба ҷанги зидди қӯшунҳои муназзами империяи Россия омодагии дурусте надошт. Адиби маорифпарвари тоҷик Аҳмади Дониш (1828—1897) тадорукоти муҳорибаи Қиззахро чунин ба қалам овардааст: «...аскаре зиёда аз адду ҳаср бад-ин насақ чамъ шуда, баъзе ба шавқ, баъзе ба қарҳ аз ҳар табақа мардум ба нияти ғазо мерафтанд, баъзе даҳрӯза, баъзе якмоҳа. Ҷаноби амир низ чун ин чамъиятро мулоҳаза намуд, ба худ ҷазм кард, ки ба ҳамин юруш то Фетербурх — пойтахти импротур фатҳ хоҳад шуд; чу меид, ки тӯлу арзи қӯшун қариб ба ду фарсах меравад ва намедонист, ки:

Пароканда лашкар наёяд ба қор,
Дусад марди ҷангӣ бех аз сад ҳазор.

Ба сатват ва шукӯҳи тамом ба ҳар ним фарсах роҳ нузул карда, ду шабу ду рӯз икомат намуда, овози кӯсу ной ва нафир ба қурраи асир расонида, Фаридун ва Афросиёбро аз ҷумлаи хавошии ҳашам мешумурд.

Дар муддати ду моҳ камобеш ба лаби дарьёи Сир рафта дар соҳате мусаммо ба Сассикқул нузул фармуд. Ҷозиёни муасқари хумоюн пеш аз он ки ба манзил фуруд оянд, аз ғазва пушаймон гашта, дар тараддуи гурез ва махлас афтоданд; чи асбоби нуқсонотро дар арзи роҳ ба сомон расонида, қорашон ба талабу суол онд гардида буд»⁴.

Тасвири минбаъдаи ин воқеа боз ҳам рангинтар аст:

«Ва аз ҷое, ки амир нузул фармуда, саропардаи иҷлол афрошта дошт, то маъракаи қитол ним фарсах камобеш буд, ки овози нақораи асқария мерасид. Амир дар сояи шомиёна ба лаъби шатранҷ машғул буд, ҷамоае аз қавволон қавлу ғазал меғуфтанд, худи амир усули нақораро ба фаҳзи худ ни.оҳ дошта. Онан фа онан (дам ба дам) пешхидматонро мефармуд, ки ба амири тубхона Салим-бӣ ва амири асқар Шералӣ-иноқ таъин кунанд, ки ҳазинаи Русия, ба дастӣ нуқария афтода талаф нашавад ва бисъёр мардуми Русияро нокушта зинда оранд, ки дар зумран сарбозони мо истода хидмат кунанд ва низомро ҷорӣ доранд.

*

⁴ Аҳмади Дониш, 1959, с. 39—40.

Ва дар хошияи лашкар Яхъёхоҷаи туркмон, ки мансаби охундӣ дошт, бо ҳама саfoxат фаши аммома аз акиби сар андохта, сафҳаи басити ариз ба даст бардошта фазои ли ҷиход ба ҳалқ талкин мекард, ки «ҷиход кунед, пойдор истед!» Ба ҳамон юруш русия омада тӯбхоро сохибӣ кард ва ду-се соҷма тӯбча ба сӯи ғозиён ҳадья фиристод. Ҳама мунтазири фирор буданд. Якбора фирор бар қарор ихтиёр карданд. Аввал касе, ки бигрехт ва аммома аз сару сафҳа аз даст бияндохт, Яхъёхоҷаи охунд буд.

Он гоҳ хабар оварданд ба чаноби амир, ки лашкар бе-вафой карданд ва пушт доданд. Амир низ саросема ба болои асби кантарӣ ва зини холи нишаста, фурсат наёфт, ки аммома ба сар кунад ё чома бипӯшад — ҳамчунон аз сари шатранҷ бархоста болои зин барнишаст ва асб меронд»⁶.

18-октябри соли 1866 кӯшуни подшоҳӣ пас аз мухосараи чандинвақта қалъаи Чиззахро тасарруф кард ва мавқеи худро дар хоки аморати Бухоро устувор гардонид, ба дуввумин шаҳри бузурги он — Самарқанди бостонӣ таҳдид намуд.

Таъсиси генерал-губернатории Туркистон ва пешравии минбаъдаи кӯшунҳои подшоҳӣ

Ҳукумати подшоҳӣ барои идора кардани қисмати ишғолшудаи Осиёи Миёна дар соли 1867 бо фаро гирифтани вилоятҳои Сирдарё ва Ҳафтруд генерал-губернатории Туркистонро таъсис намуд. Дар сари он генерал-адъютанти подшоҳӣ К. П. Кауфман қарор гирифт. У ба ин вазифа бо «ирлиқи заррини» Александри II таъйин шуда, соҳиби ваколати номаҳдуде буд. Вай ҳақ дошт, ки бо давлатҳои ҳамсоя музокироти дипломатӣ барпо намояд, ҷанг эълон кунад, сулҳ бандад ва монанди инҳо.

Кауфман ва ҳамкорони ӯ ба ташкили системаи идораи кишвари Туркистон шурӯъ намуда, дар он муассисаҳои граждани ба вучуд оварданд ва, дар айни замон, нақшаҳои ба дарунтари Осиёи Миёна лашкар кашиданро низ муҳайё сохтанд.

Дар аввали соли 1868 ҳукмрони Ҳуканд Худоёрхон бо ҳукумати подшоҳӣ муоҳидаи сулҳ баста, ба империяи Россия тобеъ гардидани худро эътироф кард. Ба тоҷирони рус иҷозат дода шуд, ки дар саросари давлати хонии Ҳуканд озодона хариду фурӯш кунанд. Онҳо барои кушодани корвонсаройҳои махсус ва ниғаҳ доштани гумоштаҳои худ дар ҳамаи шаҳрҳои хония ҳуқуқ пайдо намуданд.

Дар ҳуди ҳамон соли 1868, пас аз тобеъ кардани Ҳуканд аскарони рус тахти фармондеҳии генерал Кауфман дубора ба тара-

*

⁶ Аҳмади Дониш, 1959, с. 40—41.

фи Бухоро, ки дар садади танг карда баровардани ҳарифи нави худ аз заминҳои ишғолӣ буд, ҳаракат карданд.

Вале аз муҳорибаи назди Чиззах тақдири яке аз калонтарин ва қадимтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна — Самарқанд ҳам ҳал шуд.

Чанде пештар аз ин воқеа ҳокими Самарқанд — дастнишондаи амири Бухоро аҳолии шаҳро ба муносибати шӯриши ҳақ, ки бар зидди зулму шиканҷаҳои феодалӣ сар зада буд, ба маҳрумият ва мусибатҳо дучор гардонид. Бинобар ин аҳоли ба сарбозони амири Бухоро ёрӣ расондан нахост. Аскарони ҳукумати подшоҳӣ сарбозони амирро торумор намуда, 2 май соли 1868 ба Самарқанд дохил шуданд.

Аз по афтодани Самарқанд дар байни сарбозон ва табақаи ашрофияи Бухоро парешонӣ ба амал овард. Умаро ва сипоҳиёни вилоятҳо ба мулкҳои худ фирор карданд. Кауфман роҳи пойтахти аморат — шаҳри Бухоро пеш гирифт ва охири шаҳри калони дар сари роҳи пойтахт воқеъ гардида — Қаттакӯрғонро ишғол кард. Амир Музаффар охири қувваи худро ҳам намуда, дар Зирабулоқ истехком гирифт.

Дар моҳи июни соли 1868 аскарони ҳукумати подшоҳӣ дубора ба сарбозони амири Бухоро зарбаи қатъӣ расониданд. Амир Музаффар пас аз мағлубияти назди Зирабулоқ имконияти муқобилатро тамоман аз даст дода, аз тахти салтанат фуруд омадан хост. Вале баъдтар, аз ин нияти худ баргашта, бо таклифи сулҳхоҳона ба назди генерал Кауфман элчӣ фиристод. Ва худаш ба Бухоро рафта, дар интизори ҷавоб нишаст.

Ба ҳамин тариқ, дар зарфи солҳои 1864—1868 ду давлати Осиёи Миёна — хонияи Хӯқанд ва аморати Бухоро ба мағлубият дучор гардиданд. Аммо ҳукумати подшоҳӣ корро то ба ҳамроҳ кардани ҳоки ин ду давлат ба империяи Россия бурда нарасонид. Ҳам хонияи Хӯқанд ва ҳам аморати Бухоро дар зоҳир ҳамчун давлати мустақил боқӣ монданд. Ин кор чи бо мулоҳизаи дипломатӣ ва чи бо мулоҳизаи дохилии сиёсӣ карда шуда буд. Ҳукумати подшоҳӣ, аз як тараф, аз мувоҳилаи Англия ва, аз тарафи дигар, аз ҳуҷуми ҳокимони вилоятҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна хавф дошт.

Генерал-губернатор Кауфман таклифи амир Музаффарро доир ба сулҳ қабул намуд ва 23 июни соли 1868 муоҳида имзо карда шуд. Мувофиқи ин муоҳида як қисми аморати Бухоро, ки аскарони ҳукумати подшоҳӣ ишғол карда буданд, ба Россия гузашт. Бухоро аз ҳуқуқи бо ихтиёри худ муносибат кардан бо давлатҳои хориҷӣ маҳрум гардид. Амир Музаффар ба пардохтани 500 ҳазор сӯм барои хароҷоти ҳарбии Россия ризоият дод. Ҳамин тариқ, амири Бухоро ба вассали фармонбардори ҳукумати подшоҳӣ мубаддал гардид. Ҳукумати подшоҳӣ ба ҳуқуқи

аз хоки аморат гузаронидани хатти телеграф, ташкили почта, киштиронӣ дар даръён Аму соҳиб шуд, амир бошад таъминӣ сохтмони бандарҳо ва посбонӣ кардани онҳоро ба ўҳда гирифт. Ба соҳибкорони давлати Рус имкон дода шуд, дар худуди аморат молу мулки ғайримутаҳаррика ба даст дароваранд; фукарои Бухоро низ дар навбати худ ҳамин гуна ҳуқуқро нисбат ба Россия соҳиб шуданд. Ба савдогарони рус барои озодона тичорат кардан дар худуди аморат иҷозат дода шуд, илова бар ин, муқаррар гардид, ки аз моли онҳо на бояд бештар аз 2,5% боҷ ситонда шавад.

Тадриҷан ноҳияҳои сарғаҳи Зарафшон, ки аслан тоҷикнишин мебошанд, ба таҳти назорати империяи Россия дохил шуданд. Дар моҳи августи соли 1868 ба ҳайати музофоти Зарафшони кишвари Туркистон шаҳри Панҷакент низ ҳамроҳ гардид. Баҳори соли 1870 сардори музофоти Зарафшон генерал Абрамов ба мулкҳои ниммустақили кӯҳистонии Моғиён, Фон, Қиштут, Фалғар, Мастҷоҳ, Яғноб ва ғайра юриш намуд, ки дар таърих бо номи «Экспедицияи Искандаркӯл» (апрель-июли с. 1870) сабт гардидааст.

Аз тарафи муқобили дастаи генерал Абрамов, ки моҳи апрели соли 1870 аз Самарканд баромада буд, дастае таҳти фармондихии Деннет аз Уротеппа ҳаракат мекард. Мақсади ин юриш аз назар гузаронидани Искандаркӯли сарғаҳи Зарафшон буд. Абрамов дар маълумоти ба Кауфман фиристодааш таъкид мекард, ки саросари ин маҳал аз ангиштсанг ва беша фаровон аст.

Барои тадқиқи захираҳои табиӣ сарғаҳи Зарафшон ба ҳайати экспедицияи Искандаркӯл олими табиатшинос А. Ф. Федченко, геолог Д. К. Мышенков, нақшабардор (баъдтар арбоби намоёни ҳарбию сиёсӣ) Л. Н. Соболев ва донишмандони дигар низ дохил гардида буданд. Ба ин восита доираҳои илмӣ ва тичоративу саноатии Россия тавонистанд бо сарватҳои табиӣ ин кишвари душворгузари кӯҳистонӣ ошно бишаванд.

Дар натиҷаи ин юриш маҳалҳои пониҳодаи дастаҳои ҳарбии подшоҳӣ ба номи «Туманҳои кӯҳистонӣ» ба музофоти Зарафшон ҳамроҳ карда шуданд.

Муборизаи Англия ва Россия барои доираи нуфуз. Вусъати мулкҳои Россия дар Осиёи Миёна

Пешравиҳои кӯшунҳои Россияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна нақшаҳои империяи Британияро вайрон намуд. Дар соли 1869 Англия роҷеъ ба таъсиси давлати «буфер», яъне бетараф дар байни минтақаҳои таҳти тасарруфи Англия ва Россия дар Осиёи Миёна масъала ба миён гузошт. Ба ақидаи мустамликадорони англис, чунин давлат мебоист Афғонистон гардад, ки ба он ҳамроҳ кардаи мулки Бадахшон низ дар назар дошта мешуд. Даръёи Аму

бояд сарҳадди байни доираҳои нуфузи Англия ва Россия мегардид.

Вале вақте ки доир ба ин масъала гуфтугузори тарафайн ба амал омад, асли мақсади ҳукумати Англия нисбат ба Афғонистон ошкор шуд. Маълум гардид, ки вай дар воқеъ Афғонистонро ба минтакаи тахти васояти худ табдил додан мехостааст.

Дар аввали соли 1873 доираҳои ҳукмрони кишвари салтанати Англия ва Россияи подшоҳӣ аз ҳисоби манфиатҳои мардуми Осиеи Миёна хомӯшона ҷунин мувофиқате ҳосил карданд, ки тибқи он мебоист дар Хева протекторати Россия ва дар Афғонистон протекторати Англия барқарор мегардид.

Пас аз он ки дар миёни давлатҳои Британия ва Россия дар бобати тақсими доираи нуфуз созиш ба амал омад, ҳуҷуми кӯшуни подшоҳӣ ба Хева шуруъ шуд. Ташаббускор ва ташкилкунандаи фаъоли юриши нави ишғолгарона К. П. Кауфман буд, ки дар амалиёти худ аз ҳукумати подшоҳӣ комилан тарафдорӣ медид. Зарурати «чазо додани» давлати хонӣ барои аҳдшиканиҳои ки аз вақти куштори ҳайати сафорати Бекович-Черкасский дар соли 1717 зоҳир мегардид, барои ҳамла ба қорвони тоҷирони рус, барои «муносибати беэҳтиромона» нисбат ба намояндагони генерал-губернатори Туркистон ва амсоли инҳо ҳамчун баҳонаи ин юриш ба қалам дода шуданд. Аммо асли мақсади ин юриш ҳамон саъю кӯшиши доираҳои ҳукмрони империяи Россия дар роҳи васеъ кардани бозори фуруш ва ба даст даровардани манбаъҳои нави маводди хом буд.

Дар охири моҳи май соли 1873 қӯшунҳои Туркистон ва Оренбург ба қалъаи шаҳри асосии давлати хонии Хева расиданд. Хони Хева Муҳаммад Раҳими II кайҳо аз он ҷо фирор карда, ба дашти туркман, ба яйлоқи Хазовот рафта буд. Муқобилони Муҳаммад Раҳим бародари ӯ Атоҷонтӯраро, ки ба суикасди зидди хон ғунаҳкор карда, ба зиндон партофта шуда буд, хон эълон намуданд.

Лекин К. П. Кауфман бо Атоҷон саруқор доштанро нахост ва аз паси хони фирорӣ қосид фиристода, ба боргоҳи худ баргаштани ӯро талаб кард. 2 июни соли 1873 Муҳаммад Раҳими II ба пойтахти давлат бозгашт ва асири ифтихорӣ гардид. Кауфман шартҳои муоҳидани сулҳ ва муносибат бо давлати хониро пеш мениход ва умарои Хева сари итоат ҳам карда, ба ҳамаи он шартҳои розӣ мешуданд. 12 августи соли 1873 муоҳидани байни Россия ва Хева, ки аз 18 модда иборат буд, ба имзо расид. Дар моддаи аввал таъкид мешуд, ки хон итоати императори умури Россияро қабул карда, бидуни иҷозати ҳукуматдорони подшоҳӣ бо ягон давлати ҳамсоя муоҳида намебазад ва ё ҷанг эълон намекунад. Заминҳои соҳили рости дарёи Аму аз Хева гирифта, як қисми он ба ивази кӯмакҳои дар давраи ҷанги Хева ба

қўшунҳои рус расондан амир ба Бухоро дода шуд. Дар соҳили рост ҳамчунин шуъбан Амударё бо маркази Петро-Александровск (ҳоло ш. Туртқул) ташкил гардид, ки ба ҳайати вилояти Сирдарё дохил мешуд.

Моддаҳои дигари муоҳида ба тоҷирон ва соҳибқорони рус барои фаъолиятҳои дар давлат имтиёзҳои васеъ меоданд. Мувофиқи ҳамин муоҳида хон вазифадор шуд, ки хариду фурӯши одам ва ғуломдориро барҳам медиҳад ва инчунин барои хароҷоти ҳарбӣ маблағи 2 миллион сӯм «чарима» мепардозад⁶.

Аз охири соли 1873 то аввали соли 1874 вазъият дар давлати хонии Хўқанд хеле тунду тез гардид. Ҳокимони феодалии Хўқанд қариб ҳамаи заминҳои берун аз водии Фарғона дошташонро аз даст дода, қусури даромади барбодрафтҳо аз ҳисоби ҳарчи бештар истисмор қардани аҳолии Фарғона баровардан хоштанд. Илова бар ин, маъмурон ва амалдорони бисёре, ки аз ҷойҳои сардаромади худ дар водии Чу ва ҷараёнҳои миёнаи дарёи Сир, дар Хучанд, Уротеппа ва дигар маҳалҳо маҳрум гардида буданд, ба ин ҷо фуру рехтанд. Ҳарчи ин аёнро ашрофи феодалии низ ба ўҳдаи аҳолии меҳнаткаш афтада, боиси афзоиши хироч ва молиёт гардид.

Ҳукуматдорони подшоҳӣ дар Петербург ва Тошкент аз ҳуққорони давлати хонии Хўқанд ҳамеша изҳори хурсандӣ ва қаноатмандӣ мекарданд. Ин аст, ки Худоёрхонро ба ивази нармию хушмаҳзарӣ ва гузаштҳои нисбат ба талабҳои империяи Россия борҳо бо нишону унвонҳои ифтихорӣ ва ташаккурномаҳои «аълоҳазрат» сарфароз гардониданд. Онҳо норизоияти ва эътирозҳои оммавии аҳолии давлати хонии Хўқанд, тоҷикон, ўзбекон ва қирғизҳои Фарғонаро ноҳида меангоштанд. Ҳол он ки ба идораи генерал-губернатори Туркистон дар бораи вазъияти ноороми давлати хонӣ хабарҳои зиёде мерасиданд. Дар яке аз ин хабарҳо, ки ба моҳи май соли 1874 тааллуқ дорад, аз ҷумла чунин гуфта шудааст: «Ҳозир вазъияти давлати хонии Хўқанд пурташвиш аст. Аҳоли аз хон ниҳоятдараҷа норозӣ мебошад. Хон агар қорвонсарое бино қардани шавад, ё дар ягон маҳал зироат қардан ҳоҳад ва ё ба ҳаёлаш сохтани боғе расад,— ҳамеша дар амалӣ намудани тамоми ин гуна қасду ниятҳои аҳоли ва сарбозонро маҷбуран қор мефармояд, аммо як тин ҳам музд намедиҳад»⁷.

Дар санадҳои дигар аз мавриди таҳқир қарор гирифтани одамони меҳнаткаш, ваҳшонияти полиция, андозу хирочҳои зиёде, ки ҳатто «барои хори дар биёбон рӯида, дарахтони аз кӯҳ ова-

*

⁶ Матни пурраи муоҳидани байни Россия ва Хева аз тарафи Жуковский С. В. дар китоби «Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотилетие». Пг., 1% 15, заминаи III, с. 178—183 нашр шудааст.

⁷ Терентьев М. А., 1906, ҷ. II, с. 266—281.

ранда, барои най, барои золуи аз кӯл чамъкунанда ва ғайра» меситониданд, сухан ронда мешуд⁸. Баъзе хуччатҳо дар худ хулосаҳои хеле сареху равшан низ доштанд. Масалан, дар маҷмӯи «Мадрақҳои навтарин роҷеъ ба давлати хонии Хӯқанд» чунин изҳор гардида буд, ки «тамоми дастгоҳи идории кунунӣ бо андак тақон мисли дарахти кӯхнаи пӯсида омодаи афтодан аст».⁹

Ба Кауфман лозим омад, ки ба вазъияти пурташвиш ва шӯромезии водии Фарғона мудохала намояд. Вале ӯ «ба таври худ» мудохала намуд ва бо ҳамин ҳам нисбат ба мардуми меҳнаткаш таваҷҷӯҳ надоштани худро боз як бори дигар нишон дод. Генерал-губернатори Туркистон фақат хост, ки хони мустабидро аз хавфи сар задани ошӯби халқ «падарвор» огоҳ созад. Ба ин маънӣ ӯ 8 июли соли 1874 ба Худоёрхон номае навишт: «Бехтарин қасоси зидди Шумо амал мекунам, мардум ҳам дар изтироб аст... Агар шумо тариқи раиятдорӣ худро тағйир надихед..., он гоҳ ман бароятон анҷоми нохушро пешгӯӣ мекунам»¹⁰.

Хони Хӯқанд ин номаи генерал-губернаторро қомилан мувофиқи тарзи таҷаккури худ таъбир намуда, оташи ҷабру ситамро дар саросари мамлакат боз ҳам фурузонтар гардонид. Вале оромии ба ин васила таъминшуда дер напонд. Баҳори соли 1875 шӯру ошӯбҳои халқ дубора бо қувваи нав сар зада, аз марзҳои ғарбии мамлакат, аз наздикии Хучанд то водии Олой ва маҳалҳои назди кӯхистони Помир — тамоми қаламрави давлати хониро фаро гирифт. Ба зами ин, вазъияти умумии сиёсии ин давра аз даври пешин тафовут дошт. Агар дар нимаи аввали солҳои 70-ум асосан шӯришҳои халқии зиддифеодалӣ ба амал меомада бошанд, тахминан аз соли 1875 ба муборизаи зидди Худоёрхон як гуруҳ намояндагони аъёни олимақоми дарбор низ ҳамроҳ шуданд. Абдурахмони Офтобачӣ, бародари Худоёр, ҳокими Марғелон Султон Муродбек, Мулло Исо-авлиё ва дигар феодалони қалон аз тарси ин, ки онҳо ҳам ба ғазоби халқ гирифта нашаванд, ошкоран ба муқобили хон сар бардоштанд. Писари Худоёрхон Насриддин ҳам ба сафи муқолифони падари худ дохил гардид. Намояндагони синфи ҳоким ба ҳаракати зиддифеодалӣ ҳамроҳ шуда, тамоми сазю кӯшиши худро ба он равона сохтанд, ки равиҳои иҷтимоии муборизаи халқро суст намоянд ва онро аз роҳи синфӣ бароварда, ба роҳи мазҳабӣ миллатчиғӣ дароваранд. Бинобар ин вақте ки Худоёрхон аз тахт афтод (ва ба ҳоки генерал-губернатории Туркистон фирор карда, ба ҷимояи найзаҳои подшоҳӣ паноҳ бурд), онҳо ӯро на ба зулму ситам ва қатлу ғора-

*

⁸ ЦГА УзССР, И-1, оп. 34, д. 234-а, лл. 18—19.

⁹ ЦГА УзССР, И-1, оп. 34, д. 243-а, лл. 18—19.

¹⁰ Ҳамон ҷо, д. 242, лл. 46—47.

ти мардум, балки ба мутеи давлати Россия гардиданаш гунаҳ-
ксор донистанд. Онҳо «ба мукобили кофирон ҷиход» эълон намуда,
барқарор сохтани ҳудуди пешини хонияи Хуқандро талаб кар-
данд ва Насриддинро хон бардошанд. Дастаҳои ҷудого-
наи шӯришгарон бо таҳрики доираҳои миллатчи феодалону
рӯхониёни мутаассиб ба станцияҳои почта ва деҳаҳо ҳучум ме-
карданд ва дар роҳҳо даст ба ғоратгарӣ мезаданд.

Кауфман хабари ба тахт нишастани Насриддинро шунида,
изҳори ризоят памуд, ки ҳукумати ӯро ба расмият хоҳад ши-
нохт, фақат ба шарте ки хон қарордоду муоҳалаҳои байни Рос-
сияву Хуқандро рӯоят кунад ва ба табаҳои руси аз ҳамлаву
ғоратгарихо зарардида товод бидиҳад. Насриддин ба рӯхониёну
феодалони калон такъя намуда, ба ин талаби генерал-губерна-
тор эътино накард ва танҳо пас аз он, ки дастаҳои Хуқанд 22
август соли 1875 дар муҳорибаи назди қалъаи Маҳрам шикаст
хӯрданд, ба номи Кауфман ҷавоб гардонид, ҳамаи пешниҳодҳои
ӯро қабул кард. Вале ақун он талабҳои пешина ба назари ге-
нерали подшоҳӣ кам менамуданд.

22 сентябри соли 1875 ба давлати хонӣ қарордоди нав пешни-
ҳод карда шуд. Мувофиқи шартҳои ин қарордод Хуқанд аз ҳуку-
ки бо ягон давлате (ғайри Россия) бевосита муносибат пайдо
намудан маҳрум гардида, маблағи зиёде қарима ва товони ҷанг
медод. Мулки беки Намангон аз давлати хонии Хуқанд ҷудо на-
муда, ҳамчун шӯъбае ба ҳайати кишвари Туркистон ҳамроҳ
карда шуд. Мисли ҳарвақта корсозону тоҷирони рус ба ҳама
гуна имтиёзот соҳиб гардиданд.

Бо вучуди ин, вазъият тезу тунд ва пурташвиш буд. Феодало-
ну рӯхониёни иртиҷопараст ҳамоно мардумро ба «ҷиход» даъ-
ват мекарданд. Ба ҷои Насриддин ба тахти хонӣ Пӯлодбек ни-
шонда шуд. Дар навоҳии Андиҷон ва Намангон байни сарбозони
Хуқанд ва аскарони подшоҳӣ задухӯрдҳои шадид ба амал ома-
данд. Ҳукумати подшоҳӣ амалан аз ғайдаҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ,
ки дар давлати хонӣ ба даст оварда буд, маҳрум гардид, зеро
дар он шароит иҷрои қарордод ҳеч имкон надошт.

Кауфман аз тарси он, ки шӯру ошӯбҳо метавонанд тамоми
Туркистонро фаро бигиранд, ба волии Фарғона қувваҳои ило-
вагӣ фирисод. Ниҳоят манбаҳои шӯришу исьён паҳш карда шу-
данд. Генерал-губернатори Туркистон бо пуштибонии вазорати
ҳарбӣ мамониати вазорати қорҳои хориҷиро, ки аз ақсуламали
Англия андеша мекард, бартараф намуда, ба комплан аз байн
бурдани истиқлолияти давлати хонии Хуқанд муваффақ гардид.
Мувофиқи фармони подшоҳ аз 19 феввали соли 1876 хоки дав-
лати хонӣ бо номи вилояти Фарғона ба ҳайати кишвари Турки-
стон дохил карда шуд.

Дар айни замон, дар ҷануби шарқии Осиёи Миёна амалиёти

чангии аморати Бухоро давом мекард. Ин дафъа маҳалли чамъ-омад ва таъбиягоҳи кӯшуни Бухоро Қаршӣ ва Шаҳрисабз гардид. Амир Музаффар дар навоҳии ин шаҳрҳо қувваи зиёдеро чамъ намуда, дар охири соли 1866 — аввали соли 1867 ба Бӯйсун ва Деҳнав ҳучум кард. Дар муқобили ӯ дастаҳои ихтиёрии мулкҳои маҳаллии ниммустақил бо сардории беки Ҳисор қарор гирифта буданд.

Тӯпхонаи ҳарду тараф ҳам хеле заиф буд. Ҳисорӣҳо ҳамагӣ 4 тӯп (2 тӯпи чӯягӣ ва ду тӯпи мисӣ) доштанд, дар онҳо аслиҳаи оташфшонӣ ҳозиразамон ба миқдори кофӣ набуд. Бинобарин дастаҳо аксар вақт ба чанги тан ба тан мегузаштанд. Кӯшуни Бухоро дар натиҷаи ҳарбу зарби саҳт (хусусан дар мавзеи Амоқсой) ҳисорӣҳоро ақиб нишонда, дар қалъаи Деҳнав ба муқосира гирифт ва сипас шабоҳун зада, қалъаро ишғол намуд. Сарбозони амир ба қатли оми даҳшатангезе шуруъ карда, ҳар каси ба дасташон афтодаро набуд сохтанд.

Ба чанде аз ҳисорӣҳо ва иттифоқчиёни онҳо муяссар гардид, ки ба тарафҳои Қаротегин, Дарвоз ва Қӯлоб гурехта, ҷон ба саломат баранд. Аз он ҷумла беки Ҳисор Абдулқарим-додхон ба Қӯлоб паноҳ бурд. Аммо беки он ҷо Сараҳон сиёсатмадори маккор ӯро ҳамроҳи чанд нафар муттафиқонаш дастگیر намуда, ба амир Музаффар дод. Сараҳон ният дошт ба ин васила тавачҷӯҳи ҳукмрони Бухороро ба худ ҷалб намояд ва ҳукумати беки Қӯлобро дар даст нигоҳ дорад.

Вале ҳаракати сарбозони амир ба самти Шарқ ҳамонро давом мекард. Он гоҳ Сараҳон, ки мулкҳои зиёде дар поёноби дарёҳои Қофарниҳон ва Вахш ба ҳар андоза тахти ҳокимият ва нуфузи ӯ қарор гирифта буданд, барои дар атрофи худ муттаҳид кардани ашрофи феодалии қabilaҳои ин ноҳия ва бо қувваи онҳо гирифтани пеши роҳи сарбозони амир саъй намуд. Беки нави Деҳнав Улуғбек ба кӯмаки ӯ шитофт, ва онҳо якҷоя дар аввали соли 1869 аҳолии маҳаллиро барои муқовамат намулан дар муқобили бухорӣҳо даъват карданд. Азбаски Сараҳон шиори дар байни мардум машҳури муборизаи зидди андозҳои ҷорикардани амирро ваъз мекард, ба зери байроки ӯ боз ғавҷи сершумори ихтиёриён чамъ омад.

Амири Бухоро ва муқаррабони ӯ ба набардҳои нав дақиқона ва бо тамоми қувва тайёри медиданд. Аз ҷумла бо сардории Яъқуббек қушбегӣ кӯшуни махсус ташкил дода шуд. Яъқуббек дастаҳои амалан ноозмуда ва силоҳи дуруст надоштаи Шерободро, ки ба он Остонақулбӣ сардорӣ мекард, ақиб партофта, аз Сурхондарё гузашт ва тамоми сарзамини Ҳисорро ба харобазор табдил дода, сипас роҳи Балҷувон ва Қӯлобро пеш гирифт. Ҳар як ҳамлаи сарбозони Бухоро бо ғорати шаҳру деҳот ва қатли оми

мардуми бегуноҳ тамом мешуд. Дар як худи Ҳисор панҷ ҳазор, кас ба қатл расид ¹¹.

Ҳарчанд ки сарбозони амир касеро амон надода, ҳатто аҳолии шаҳру кишлоқҳои муқобилатнакардари ҳам несту нобуд мекарданд, боз аз мулкҳои истилошуда бо номи «амонпулӣ» хироч ҳам меситонданд. Маблағи аз ҳад зиёде, ки бо роҳи ин гуна ғоратгарихон рӯи рост чамъ омада буд, барои афзудани сарвати саркардаҳои феодалии Бухоро сарф гардид ва қисми асосии он ба амир фиристода шуд.

Ба мақсади комилан аз байн бурдани истиқлолияти бақияи мулкҳои ин ноҳия амир Музаффар фармуд, ки ҳокими Ҳисор Абдулқаримро бо тамоми хонаводааш нобуд созанд. Сараҳон аз кушта шудан тарсида, ба воситаи даръёи Аму ба ҳоки Афғонистон гузашт (аз рӯи баъзе маълумотҳо ӯ баъдҳо воли Қандаҳор шуд ва аз рӯи маълумотҳои дигар ба Ҳиндустон рафта, дар он ҷо иқомат ихтиёр намуд).

Сарони қабила ва ашрофи феодалии мулкҳои забткардаи Бухоро бо одамоне, ки нисбат ба амир садоқат доштанд, иваз карда шуданд. Яъқуббек кушбегӣ ҳокими тамоми ин вилоят таъйин гардида, мулкҳои Ҳисор ва Қўлоб тахти қаламрави ӯ қарор гирифт. Ба Яъқуббек дар ҳокимият ихтиёрооти тақрибан номаҳдуд дода шуд. Саидниёзи киникӣ беки Балҷувон ва Наҷмуддин-хоҷа беки Қўлоб таъйин гардиданд. Ин ҳукмронони нав, ба мақсади хушхизмати намудан дар назди амир, корро аз ривочи зулму ситам ва ситонидани андозу хирочҳои хонаҳаробкунанда сар карда, камтарин норизоияти ва эътирози мардумро бераҳмона фуру менишонданд. Аҳволи оммаи меҳнаткаш боз ҳам табоҳтар гардид ва аз ин рӯ ба қатлу кушторҳои ваҳшиёна нигоҳ накарда, норизоияти дар деҳоту шаҳрҳо бегӣ аз пеш қувват мегирифт ва гоҳе ба ошӯбҳои зидди истисмори феодали табдил меёфт.

Дар айни ҳол аморати Бухоро амалиёти истилокоронаи худро дар ҷануби шарқии Осиёи Миёна идома меод. Акнун навбати зарба задан ба Дарвозу Қаротегин расида буд. Ин мулкҳо он вақт тахти нуфузи давлати хонии Ҳўқанд воқеъ гардида буданд. Раҳимшо аз задухўрдҳои дохилӣ истифода бурда, ҳокимияти Қаротегинро ба даст гирифт ва бо нияти устувор гардонидани мавқеи худ бо амир ҷоплуסי қарда, ҳар гоҳ тобеияти худро ба аморати Бухоро эътироф менамуд ¹².

Ин ҳолат боиси ба вучуд омадани боз як ихтилофи байни Бухорову Ҳўқанд гардид. Ҳарчанд ҳукмрони онвақтаи Ҳўқанд Худёёрхонро амири Бухоро Музаффархон ба тахт нишонда буд,

*

¹¹ Стрёмовов Е., 1875, с. 685.

¹² Сомӣ, 1962, в. 102—103; Маев Н., 1879, с. 175—176; Кисляков Н. А., 1954, с. 63—70. Искандаров Б. И., 1960, с. 56—60; 170—189; Ҳамроев М., 1956, с. 26—29; Юсуфов Ш. 1964, с. 29—32.

муносибати ин ду давлати Осиёи Миёна беш аз пеш тезу тунд шуда, ошкоро ранги душманона мегирифт. Дар сарҳадди Қаротегин задухӯрдҳои сахт ба амал омада, дар онҳо кувваҳои аскарӣ аморати Бухоро ва давлати хонии Хӯканд иштирок намуданд.

Бо вучуди ин, вазъият акнун назар ба дах-понздаҳ сол пеш аз ин як андоза дигар гардида буд. Пештар ҷангҳои байни Бухорову Хӯканд солҳои дароз қатъ намешуд. Аммо ҳоло, дар солҳои шастум ва ибтидои ҳафтодуми асри XIX дар Осиёи Миёна Россия подшоҳӣ соҳибхитӣ гардида, Бухорову Хӯканд ба вассали ӯ табдил ёфта буданд. Ҳар як ҷангу ҷидоли байни аморат ва давлати хонӣ ба эъгибори империяи Россия зарар мерасонид. Илова бар ин, доираҳои ҳукмрони Петербург ва Тошкент, ки Туркистонро тамоман ба тахти тасарруфи худ дароварда буданд, ба инкишофи робитаҳои тижоративу иқтисодии байни вилояту ноҳияҳо ва мулкҳои давлатҳои хонии ин сарзамин аз рӯи манфиатдорӣ худ тавачҷӯх зоҳир менамуданд. Ба ин вачҳ вақте ки дар аввали соли 1870 дар Қаротегин миёни сарбозони Бухорову Хӯканд задухӯрд ба амал омад, генерал-губернатори Туркистон Кауфман маҷбур шуд ба амир Музаффар муроҷиат намояд ва ӯро огоҳ кунад, ки аз ҷанги зидди давлати хонии Хӯканд даст кашад.

Вазъият як муддат ба оромӣ рӯ овард. Ҳокими Қаротегин Саид Муҳаммадиншо ҳаракат мекард, ки истиқлолияти мулки худро таъмин намояд, вале ин майли ӯ мавриди писанди маъмурияти Туркистон қарор нагирифт.

Ҳукумати подшоҳӣ ба мақсади мустақкам кардани мавқеи худ дар маҳалҳои роҳи Помир ва аз ҷиҳати маънавию сиёсӣ таъсир расонидан ба ҳокими Қаротегин ба водии Олой экспедицияи фиристод. Дар охири июль ва августи соли 1876 генерал Скобелев, ки нахустин губернатори ҳарбии Фарғона таъйин шуда буд, дар сари як дастаи калон, ки ба ҳайати он, ғайр аз ҳарбиён, донишмандони ҷуғрофия, табиатшиносӣ ва нучум (Л. Ф. Костенко, В. Ф. Ошанин, А. Р. Бонедорф ва дигарҳо) дохил мешуданд ба самти кӯҳдоманҳои Помир раҳсипор гардид. Ин экспедиция мебоист таъкид мекард, ки ҳукумати подшоҳӣ акнун идомадиҳандаи ҳақиқии хонии Хӯканд ба ноҳияҳои кӯҳистони Помир мебошад. Ғайр аз ин, вай ба ҳокими ниммустақили мулки феодалии Қаротегин Саид Муҳаммадиншо бояд хотирнишон менамуд, ки қаламрави ӯ барои аскарони империяи Россия қомилан дастрас аст. Даре нагузашта Саид Муҳаммадиншо барои «гарданкашиаш» аз ҳокимият маҳрум гардид ва ба ҷои ӯ Раҳимшо, ки то он вақт дар Бухоро мезист ва ҳукумати подшоҳӣ ба садоқаташ бовар дошт, гузошта шуд. Дар нимаи дуввуми солҳои ҳафтодум амираи Бухоро Қаротегинро тамоман ба қатори мулкҳои худ дохил намуд. Сипас чунин қисмат ба сари Дарвоз ҳам омад. Агар мулкҳои душворраси ғарби кӯҳистони Помир, аз қабилҳои Рушон, Шугнон

ва Вахон сарфи назар карда шавад, Дарвоз охирин мулки ним-мустакили сохили рости Панҷ ба шумор мерафт. Соли 1876 амир Сарои тобеъ намудани ин мулк бо сардорин бехтарин лашкаркаши худ Худойназар-додхо кӯшун фиристод. Бухориҳо бо тазйиқи сиёсӣ ва макру фиреб тавонистанд шоҳи Дарвоз Сирочиддинхонро барои мулоқот бо амир ба Шаҳрисабз оваронанд, ки ӯ дар он ҷо фавран ба асорат афтод.

Вале ин хиёнат иродаи мардуми Дарвозро шикаста натаво-нист. Онҳо ба муқобили истилокорон мардонавор ҷангида, аввал як дастан начандон калони бухориҳо, баъд кӯшуни якунимҳазо-раро, ки бо тӯп мусаллаҳ буда бо сардорин Худойназар-додхо ба сӯи онҳо ҳаракат мекард, торумор намуданд. Дар ин ҷанг Худойназар-додхо ва ҷанде аз саркардаҳои ӯ ярадор шу-ланд. Қисмати зиёди аскарони ба ин самт фиристодаи амир но-буд гардиданд.

Муқовимати қаҳрамононаи мардуми ватанпарвари Дарвоз ҳа-маи ноҳияҳои аз тарафи аморати Бухоро истилошудаи ҷануби шарқии Осиёи Миёнаро ба ҷунбиш овард. Амир Музаффар бо мақсади пешгирӣ намудани шӯришҳои умумӣ фавран ибтидои соли 1878 ба ин маҳалҳо қувваи зиёди аскарӣ фиристод (аз рӯи баъзе маълумотҳо амир ҳатто нияти шахсан ба он сардори кар-дан дошта будааст). Ин қувваи аскарӣ дар навоҳии Кӯлоб, Бал-ҷувон ва Қаротегин ҷой гирифта, як дастан сершумор ба қалъаи Ғарм низ гузошта шуд, то ки бо расидани баҳорон ва аз барф тоза шудани ағбаҳо ба Дарвоз ҳамла намояд.

Худойназар-додхо аз рӯи ин нақша амал намуда, мудофиаку-нандагони Дарвозро ба ақибнишинӣ маҷбур сохт ва қалъаи хеле мустаҳкам Кафтархонаро ба муҳосира гирифт. Бухориҳо дар ҷангҳои саҳт талафоти зиёде дода, ниҳоят Кафтархонаро ишғол карданд ва пас аз он ба қарияи асосии Дарвоз Қалъаи-хумб ва ноҳияи Панҷ равона шуда, он ҷойҳоро ҳам забт наму-данд.

Вале муборизаи асоратнописандонаи мардуми ин диёр бо ҳа-мин қатъ нагардид. Ба сарлашкарон ва сарбозони амир барои фуру нишондани муқовимати сокинони баъзе маҳалҳои Дарвоз боз ба харҷ додани ҷаҳду кӯшишҳои пур аз заҳмату ранҷ ло-зим омад. Махсусан аҳолии водии Ванҷ ба муқобили истилога-рон бебокона ҷанг мекарданд. Бисёрин онҳо дар қалъаи даст-нораси Рошорв ба камин нишаста, ба душман зарбаҳои саҳт мерасониданд. Фақат пас аз он ки озуқа ва муҳиммоти қалъ-анишинон ба охир расид ва ҳамчунин саркардаҳои феодалӣ ба амир фӯрӯхташуда ба таслим қарор доданд, Рошорв дарвозаи худро ба бухориҳо боз кард. Аксари дарв озиёни мудофиакунан-даи қалъа ба таслим сар нафуроварда, бо роҳҳои махфӣ ба соҳи-ли ҷаби Панҷ, ба Афғонистон гузаштанд. Сарбозони амир Музаф-

фар ҳам бо нияти дастгир кардани онҳо ба он сӯи даръе гузашта, дар канораҳои қанубии он мавзёи гирифтанд. Ба ин сабаб он маҳалҳое, ки сарбозони амир дар он сӯи даръе қарор гирифта буданд, «Дарвози паси Панҷ» номида шуданд.

Ҳукумати амири муковимати дарвозихоро комилан бартараф намуда, заминҳои онҳоро ба қаламрави худ даровард ва Раҳмонқулибекро ҳоким таъин кард. Табиати озодихоӣ ва истиқлол-талабии аҳолии маҳаллиро ба эътибор гирифта, динман дар ихтиёри ҳоким дастаи сершумори сарбозон, ки нафароти онҳо ба 1300-1500 мерасид, гузошта мешуд.

Ин сарзамини ишғолкардаи аморат, ки акнун номи «Бухорон Шарқӣ»-ро гирифт, дар давоми ҷангҳои истилокорона ҷунон зарар ва хасоратҳо дид, ки то ғалабаи Революцияи Кабири Социалистии Октябр ба худ омада натавонист. Дар бораи ин харо-биҳо аз гувоҳии капитани штаби генералӣ Стеткевич мумкин аст як андоза тасаввурот ҳосил намуд. У навиштааст: «Ба қавли сокинони ин маҳалҳо, тақрибан чил сол қабл аз ин водии Ширкент аз Дарбанд то Регар ва кӯҳистони Қаратор ҳамроҳа боғу ҷаманзор буд, аммо дар вақти ҷангҳои дохилӣ, ки бо тобеъ шудани Регар ба амири Бухоро анҷом ёфтанд, ба вайроназор мубаддал гардид ва дигар рӯи беҳбудиро нахоҳад дид... Фақат ба боғҳои атрофи бозор (дар Регар-Б. Ғ.) даромада, дидем, ки ғайр аз харобазор чизе нест ва шаҳр як деҳачаи бозорист, деворҳои ги-лии нимвайрона масоҳати васеи ҷорғушаеро иҳота карда, даромадгоҳи он, ки аз дарвозаи бурҷнок аст, ба ботлоқ табдил ёфта-аст»¹³.

Ҷунин манзараи хузнангезро дар бисёр шаҳру деҳаҳои ин вилоят дидан мумкин буд. Он шаҳру деҳаҳое ҳам, ки ҳангоми ҳуҷуми сарбозони амир солим монда буданд, баъдҳо аз усули фалокатбори идораи ҳукумати феодалии Бухоро ба таназзул рӯ оварда, ҳамроҳи сокинонашон қурбони ҳамлаҳои харобкоронаи ҳокимони ҳарису виҷдонфуруш ва торочгарии амлоқдорону ҷамъқунандагони хироҷ гардиданд.

Ҷаро сокинони озодипарастии маҳалҳои кӯҳсору водии Тоҷикистон дар мубориза бо қувваҳои аскарӣ нисбатан заифи амир шикаст хӯрданд? Сабаби аввал ин аст, ки онҳо аз ҷиҳати омодагӣ ба муковимат, ваҳдат ва таҷдидоти моддӣ ҳанӯз ба дараҷаи лозима қувват пайдо накарда буданд. Сабаби дигар ин аст, ки феодалони болонишини маҳаллӣ, мисли одати ҳамешагии худ, барои нигоҳ доштани мавқеаҳои имтиёзнокашон дар айни саҳти мубориза ба тарафи истилокорон гузашта, ба қори умум хиёнат мекарданд. Ҷаразҳои синфии онҳо назар ба эҳсо-

*

¹³ Стеткевич, 1894, с. 241.

соти миллию ватандӯстиашон қавитар буд. Хукуматдорони амир аз ин заъфи онҳо истифода бурда, бо фитнаву дасиса ва бо подошу ваъдаҳо ҳар гуна шоҳону ҳокимон, хонхову бекҳо ва феодалони хурду калонро ба тарафи худ монл месохтанд. Ҳамчунин тарафдорӣ ва дастгирӣ, ки аморати Бухоро аз империяи Россия медид, дар барори истилокорихон он аз аҳамият ҳолӣ набуд.

Ҳуҷуми қўшунҳои подшоҳӣ ба Туркманистон

Нимаи дуввуми солҳои 70-ум ва ибтидои солҳои 80-уми асри XIX даврает, ки доираҳои ҳукмрони Россия амалиёти худро дар қисмати ғарбии Осиёи Миёна, яъне дар Туркманистон вусъат медиҳанд. Дар ин иқдом на фақат табақаҳои ҳокими помещикҳои дворянҳо, балки буржуазияи босуръат тараққиқунанда низ, ки барои ба воситаи баҳри Каспӣ роҳ ёфтанд ба заминҳои нав ишғолшуда, яъне қушодани роҳи дар он замон хеле мусоид ва судманд ҳаракат мекард, манфиатдорӣ худро зоҳир менамуд. Ғайр аз ин, ноҳияи паси Каспӣ маҳалли дасисаҳои ҳарифи империяи Россия— Англия ба шумор мерафт. Офицерон ва ҳусусони сиёсии англис бо ҳар роҳ ба Туркманистон сар дароварда, бо одамони соҳибнуфуз робита барқарор мекарданд ва барои устувор намудани мавқеҳои ҳарбӣ ва сиёсии империяи Британия дар ин маҳалҳо замина муҳайё месохтанд.¹⁴

Дар моҳи март соли 1874 ҳукумати Петербург «Низомномаи муваққатии идораи ҳарбии кишвари Моварои Каспӣ»-ро тасдиқ намуд. Мувофиқи ин низомнома шӯъбаи Моварои Каспӣ (Закаспия) таъсис ёфта, маркази он Красноводск гардид ва шӯъбаи мазкур ба ихтиёри волии Кавказ дода шуд. Масоҳати он аз соҳилҳои шарқии баҳри Каспӣ то дарёи Атрек дар ҷануб ва давлати хонии Хева дар шарқ муқаррар гардида буд.¹⁵ Садорати шӯъба торафт бештар ба Туркманистон ва вилояти ба он ҳамсоия Эрон роҳ ёфтани намояндагони англис — В. Марч, В. Бейкер, Нэпир, Клейтон, Гилл, Ч. Мак-Грегор ва дигаронро ба назар дошта, бонги хатар зад ва дар назди доираҳои олии ҳукумат роҷеъ ба пешбинӣ кардани чораҳои лозима масъала гузошт.

Ҳукумати подшоҳӣ пас аз муҳокимаи дуру дароз қарор кард, ки қўшунҳои худро ба воҳаи Аҳалтегин ҳаракат диҳад. Дар аввали моҳи май соли 1877 Қизиларват ишғол карда шуд. Вале ҳудди ҳамон сол сардори шӯъбаи Моварои Каспӣ генерал-майор

*

¹⁴ Инг.: масалаи, *Тихомиров М. Н.*, 1960; *Халфин Н. А.*, 1965; *Ҳидоятов Ф. А.*, 1969.

¹⁵ «Присоединение Средней Азии к России (маҷмуаи санадҳо)». 1960, с. 142—151.

Н. Ломакин ба сабаби дури аз қароргоҳи асосӣ — шаҳри Красноводск амр кард, ки он чоро тарк кунанд. Тирамоҳи соли 1878 русҳо дар Атрек истеҳкоми Чатро бино карданд ва ба он такя карда, дар моҳи августи соли 1879 генерал Н. Ломакин дубора Қизиларватро забт намуд ва ба сӯи иқоматгоҳи асосии тегинҳо — Кӯктеппа равон шуд. Дар наздикии ин шаҳр қалъаи мустаҳками Данглитеппа бино ёфта буд. Ба генерал Н. Ломакин муяссар гардид, ки деҳаҳои Бомӣ, Биюрма ва Арчманро ишғол кунад, лекин дар қарибиҳои Кӯктеппа ба муқовимати саҳти ватандӯстони туркман дучор омад. Ҷ дар чангҳои шадиди 28—29 августи соли 1879 шикаст хурда, ба ақибнишинӣ маҷбур шуд.

Ин мағлубияти кӯшунҳои подшоҳӣ, ки дар тамоми чангҳои Осиёи Миёна аз ҳама чиддитарин ба шумор мерафт, дар Петербург ва Тифлис норизоятии саҳт ба миён овард. Вазъияти Моварои Қаспӣ муддати дароз дар машваратҳои Шӯъбаи махсуси вазорати ҳарбӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифт. Ба вазифаи фармондеҳи кӯшунҳои дар он сӯи Қаспӣ будаи ҳукумати подшоҳӣ М. Д. Скобелев, ки дар чанги солҳои 1877—1878 воқеъгардидаи русҳоро туркҳо ном бароварда буд, таъйин карда шуд. Ӯ барои забт намудани Кӯктеппа бо чидду чаҳди тамом тайёрӣ дид. 12 январи соли 1881 пас аз чанги саҳти серӯза қалъаи Данглитеппа ба таслим маҷбур гардид ва кӯшунҳои подшоҳӣ Кӯктеппаро ишғол намуда, пас аз як ҳафтаи дигар, 18 январи соли 1881 ба калонтарин маҳалли иқомати тегинҳо — Ашқобод дохил шуданд. Дар моҳи март ҳамон сол шӯъбаи ҳарбии Моварои Қаспӣ ба вилояти Моварои Қаспӣ табдил дода шуд.

Мағлубияти қавитарин тоифаи туркман — тегинҳо ба дигар тоифаҳои ин сарзамин таъсири чиддӣ расонид. Дар натиҷаи гуфтушунидҳои тӯлонӣ ва хеле мушкили байни амалдорони ҳукумати подшоҳӣ ва сардорони қабилаҳои туркмени вақил, сичмаз, бек ва боҳӣ 1 январи соли 1884 дар воҳаи Марв пай маслиҳат ҷамъомади кӯҳансолони ин қабилаҳо барпо гардид, ки дар он тақрибан ҳазор кас иштирок намуд. Маслиҳат дар сари ихтиёран ба Россия ҳамроҳ шудан қарор гирифт. Намояндагони аҳолии воҳаи ҳамсоияи Иолатан низ ҳулосаи ин маслиҳатро пазируфтанд. Моҳи март соли 1884 аҳолии ин ноҳияҳо ба ҳаёти империяи Россия дохил шуданд.

Ин тарика сурат гирифтани воқеа мувофиқи таъби Британияи Кабир набуд. Ба ин сабаб вай вазъиятро мураккаб карданӣ шуда, бо баҳонаи муайян кардани сарҳадди Афғонистон саъй намуд, ки дар миёни русҳо ва афғонҳо ихтилоф ба вучуд оварад. Ин то андозае ба вай муяссар гардид. Ҳукумати Афғонистон ба воҳан туркманнишини Пандин даъво намуда, бо раҳнамоии «мураббӣён» ва «мушовирони» англис ба минтақаи мавриди баҳс кӯшун даровард. Дар моҳи март соли 1885 аскарони рус таҳти фар-

мондеҳии сардори вилояти Моварои Қасбӣ А. В. Комаров кӯшуни афғонро аз ин миштака зада дур карданд.

Мавриди тавачҷӯҳ аст, ки В. И. Ленин ин ҳодисаро на ҳамчун ихтилофи байни русҳову афғонҳо, балки ҳамчун шиддати рақобати империяи Британия ва Россия баррасӣ намудааст.

Чунон ки мегӯяд: «... Россия аз барои тақсим кардани ғаниматҳои Осиёи Миёна бо Англия қариб ба ҷанг даромада буд»¹⁶

Ҳарчи ҳам бошад, дар ҷараёни музокироти соли 1887 анҷомёфтаи байни ин ду давлат марзҳои шимоли ғарбии Афғонистон ва ҳамчунин ҳудуди мулкҳои дар ин қисмати Осиёи Миёна воқеъгардидаи ҳукумати подшоҳӣ муайян карда шуданд.

«Масъалаи Помир» ва ҳалли он

Охирии муаммои рақобати байни Англия ва Россия дар асри XIX, ки дар вақлаи аввал бояд ҳал мешуд, «масъалаи Помир» буд.

Кӯҳистони бузурги Помир ба ду қисмати асосӣ чудо мешуд: яке Помири Ғарбӣ, ки мулкҳои тоҷикнишини Вахон, Шугнон ва Рушонро дар бар мегирифт ва дигаре Помири Шарқӣ, ки тоифаҳои кӯчии қирғиз сукунат доштанд.

Ҳарчанд пас аз таъсиси вилояти Фарғона (1876) диққати асосии ҳукумати подшоҳӣ ба қисми Туркменистон равона гардида буд, ба ҳар ҳол аз ноҳияи Помир ҳам сарфи назар кардан намехост. Ҳам экспедицияи Скобелев ба водии Олой ва ҳам тавачҷӯҳи махсуси маҳофили давлатӣ ва ҷумҳурии Россия ба ин сарзамин ин идора собит менамоянд.

Вале муваққатан аз иқдоми амалии мустақкам кардани мавқеи худ дар Помир даст кашидани ҳукумати Петербург оқибатҳои ғайриҷашмдошт овард. Амири Афғонистон Абдураҳмонхон бо таҳрики империяи Британия, ки пас аз ҷанги солҳои 1878—1880 бо Афғонистон «ҳомии» сиёсати хориҷии ин давлат гардида буд, дар соли 1883 ба мулкҳои Помири Ғарбӣ лашкар кашид, Вахон, Шугнон ва Рушонро ишғол кард ва дар ин ҷойҳо низомии бераҳмонаи қатлиомро ҷорӣ намуд.¹⁷

Дар айни ҳамин вақт ва боз ҳам бо таҳрики англисҳо Хитон ҷинӣ кӯшуни сарҳаддӣ худро ба сӯи Помири Шарқӣ ҳаракат дод. Ҳукумати подшоҳии Россия ба муқобили ин рафтори давлатҳои ҳамсоя, ки дар ибтидои солҳои 80-ум ба вуқӯъ меомад, ба таври қатъӣ эътироз баён намуд, лекин ба чудо кардани қуввае аз кӯшунҳои бе ин ҳам камшумори дар Осиёи Миёна, хусу-

»

¹⁶ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 23, с. 133.

¹⁷ Искандаров Б. И., 1960, с. 98—99.

сан дар Туркменистон амалкунандаи худ, имкон надошт. Эътирозҳои дипломатӣ бошанд ҳеҷ натиҷае набахшиданд.

Дар ин байн, вазъият дар Помири Ғарбӣ торафт ошуфта мешуд. Аҳолии тоҷик бар зидди ғосибон сар бардошта, дар сурате, ки ҳокимони маҳаллӣ — Шоалимардон (дар Вахон) ва Юсуфалихон (дар Шугнон) аз тарафи Абдурраҳмонхон маъзул гардида буданд, бо қатъияти тамом ба дастаҳои афғон муқовимат мекарданд. Қисми зиёди вахониҳо диёри худро тарк карда, ба Туркистони Шарқӣ кӯчидани шуданд. Тирамоҳи соли 1883 дар Шугнон шӯриш ба амал омад. Иштирокчиёни он чанде аз хирочситонандагони афғонро, ки ваҳшигариро бераҳмиро ба авҷ расонида буданд, қатл карда, худ ба тарафи Рушон фирор намуданд.

Аз мулкҳои Помири Ғарбӣ ба Туркистон чанд ҳайати намояндагии тоҷикон омада, ба ҳукуматдорони рус ҳуччатҳои имзокардаи аҳолии ин маҳалҳоро супурданд, ки дар онҳо ба тобеияти Россия қабул кардани Вахон ва Шугнону Рушон хоҳиш карда мешуд (Ин қабил ҳуччатҳо дар захираҳои архиви генерал-губернатории Туркистон кам нестанд). Аммо ҳукумати подшоҳӣ ба сабаби он, ки дар ин вақт муносибатҳои Англия ва Россия хеле тезугунд гардида буданд, ба ҷуз баъзе чораҳои дипломатӣ, ягон иқдоми ҷиддие дар ин бобат зоҳир нанамуд.

Шӯриши тоҷикони Шугнон амири Афғонистонро маҷбур кард, ки баъзе тадбирҳоро ба қор барад. У ба назди шӯришиён қосид фиристода, «сулҳи ифтихорӣ» пешниҳод кард ва барои қорӣ намудани худмухторӣ замонат дод. Аз ҷумла, ба вазифаи ҳокими Шугнон яке аз намояндагони хонадони ҳукмронони маҳаллӣ Муҳаммад Акбаршоро таъйин намуд. Дар ҳамон шароит тоҷикон ғайр аз қабули ин шартҳо илочи дигар надоштанд. Ғосибон ҳамон беоддгарӣ мекарданд. Ин буд, ки боз ба Фарғона, сипас ба Тошкент ва Петербург номаҳои пур аз шикоятҳои тоҷикони Помир фуру рехтанд. Дар ин номаҳо мардуми ситамдида аз зулму таъдбии ғосибон шикваҳо карда, арз менамуд, ки онҳо «ҳамаро ба ниҳоятҳои қашшоқӣ ва хонавайронӣ мерасонанд: одамони бегуноҳро мекушанд, занонро мерабоянд, духтаронро таҷовуз мекунанд, молу амволро зӯран мегиранд, андозҳои муфлисқунанда меситонанд, бачагонро ба ғулумӣ мебаранд, ки дигар барнамегарданд ва ё фақат духтарони бадномшуда ба назди волидайнӣ хонахароб гардидашон пасмеоянд».¹⁸

Мудохилаи мусаллаҳонаи Афғонистону Хитой ба Помир тақрибан 10 сол (1883—1893) давом намуд. Дар зарфи тамоми ин солҳо тоҷикон дар роҳи ҳифзи истиқлолият ва ҳайсиати миллии худ бо қатъият мубориза мебуданд.

*

¹⁸ ЦГА Уз. СССР, И-1, оп. 34, д. 680, лл. 14—15; иттилои қосиди ҳокими Шугнон Акбаралихон аз 27 явари с. 1889 (ниг. Халфин Н. А. 1965, с. 385).

Дар охири солҳои 80-ум ва ибтидои солҳои 90-ум амалиёти ҷосусони англис дар Помир ва маҳалҳои ҳамсоияи он хеле вусъат ёфт. Онҳо ҳам якнафарӣ ва ҳам чун дастаи ҷарбӣ ба ин ноҳияҳо сар дароварда, кӯталҳоро месанҷиданд ва роҳ мекушоданд.

Соли 1891 Англия вилояти кӯхистонии дар наздикии Помир воқеъгардидаи Комчутро, ки ба он мулкҳои Хунза ва Наҳор дохил мешуданд, забт намуд.¹⁹ Акнун нияти вай дар бобати комилян ба тасарруфи империяи Британия даровардани Помир ба зуҳур меомад. Ин ба ҳамон авзое, ки дар натиҷаи кӯшишҳои Лондон барои тахти нуфуз ва ҳукмронии худ қарор додани Туркманистон дар ғарби Осиёи Миёна рух дода буд, шабоҳат дошт. Аммо чун истилокорони Афғонистону Хитой бо таҳриқи Англия барвақт заминҳои тоҷику қирғизнишини Помирро ишғол карда буданд, дар ин ҷо вазъият нисбатан мураккабтар гардид.

Ҳукумати подшоҳӣ чунин вазъиятро ба эътибор гирифта, дар аввали солҳои 90-ум ба амалиёти ҷиддитар шурӯъ намуд. Дар моҳи июли соли 1891 дастаи на он қадар калони (120 нафараи) казакҳо ва аскарон бо сардории полковник М. Ионов ба сафари иқтишофии Помир фиристода шуд. Ионов роҳи худро аз кӯтали Қизиларт сар карда, ба соҳилҳои Раиғқул ва Қарақул сайр намуд ва то кӯтали Баик расид. Ӯ дар ҳама ҷо ба мардум эълон мекард, ки ин маҳалҳо дар тобеияти Россия мебошанд. Генерал-губернатори Туркистон А. Б. Вревский барои таъкид намудани аҳамияти сиёсии «юриши Ионов» бо теъдоди зиёди мулозимонаш ба водии Фарғона ва Олой сафар кард. Экспедицияи Ионов масъалаи Помирро тақон дод. Акнун англисҳо бо нотаҳои эътирозӣ муроҷиат намуда, ба Петербург фишори дипломатӣ овардани шуданд. Ҳукумати подшоҳӣ ин эътирозҳоро рад кард. Арбобони давлати Рус дар моҳи апрели соли 1892 барои машварати махсус ҷамъ омаданд, ки комилян ба «масъалаи Помир» бахшида шуда буд. Дар ин машварат қарор карда шуд, ки ба Помир боз кӯшун фиристода, онро доимӣ нигоҳ доштан ва ба ин васила ҳаққи қазовати империяи Россияро ба ин вилоят комилян устувор намудан лозим аст. Дар моҳи июни соли 1892, вақте ки гузаргоҳҳои пурбарфи кӯҳӣ кушода шуданд, полковник Ионов боз бо ҳамон роҳи шинос, вале ин бор бо қувваи зиёде ба сӯи Помир ҳаракат кард. Дар канори дарёи Оксу Пости Помир (шаҳраки ҳозираи Мурғоб) сохта шуд ва дар мавзеи Шочон 250 нафар казакҳову аскарон барои гузаронидани зимистон қарор гирифтанд.

Дар назди Англия ба таври катъӣ масъала гузошта шуд, ки кӯшунҳо ва идороти низомии афғон аз мулкҳои тоҷикони Помири

*

¹⁹ Тасвири ошкори ин таҷовуз дар китоби иштироккунандаи он Дюранд (1905) ба назар мерасад; Инг. инчунин *Рустамов У. А.*, 1956.

Ғарбӣ бароварда шаванд. Чун дар байни Россия ва империяи Британия муоҳидаи солҳои 1869—1873 вучуд дошт, ки дар асоси он чараёнгоҳи боло ва миёнаи даръеи Аму сарҳадди доираҳои нуфузи русу англис дар Осиёи Миёна гардида буд, Лондон бо чунин баҳонае, ки мулки аморати Бухоро Дарвоз дар ду канори даръе воқеъ шудааст, боз ҳалли масъаларо таъхир додан хост.

Дар охир дипломатҳои англис маҷбур шуданд, ки шикасти худро дар баҳси Помир эътироф намоянд. Дар соли 1893 котиби онд ба қорҳои хориҷии идораи мустамликадорони Англия ва Ҳиндустон Мортимер Дюранд бо ташрифи сиёсӣ ба Қобул омад. У ноилоҷ ба Абдурраҳмонхон пешниҳод кард, ки аз даъвои Шугнон, Рушон ва Вахон даст кашад. Амири Афғонистон норизоияти зиёде накарда, ин пешниҳодро қабул намуд. Зеро мулкҳои ҳароб ва қашшоқи қўҳистони дурдаст барояш он қадар аҳамият надоштанд.

Бар тибқи шартномаи Англияву Россия қисми шарқии водии Вахон, ки дар байни мулкҳои Россия ва Ҳиндустон вазифаи минтақаи бетарафро адо мекард, дар қаламрави Афғонистон монд. Илова бар ин, заминҳои дар қаронаи чапи даръеи Панҷ воқеъ гардидаи Дарвози Бухоро низ ба ихтиёри Афғонистон гузашт. Вале аз қанораҳои рости даръе, аз мулкҳои Вахон, Шугнон ва Рушон қўшунҳои афғон бароварда шуданд.²⁰

Шартномаи мазкур пас аз муқотибаи иловагии дипломатӣ ба муовизаи нотаҳои байни сафири рус дар Лондон ва вазири қорҳои хориҷии Британия 27 феввали (11 март) соли 1894 ба расмият даромад. Баҳори соли 1895 комиссияи мухталифи англису рус сарҳадди охири қитъаи сарзамини Осиёи Миёнаро ба таври аниқ муайян намуд.²¹

Дар моҳи январӣ соли 1896 Николаи II хатти сарҳадди империяи Россияро дар Помир тасдиқ кард. Осиёи Миёна қомилан ба ҳайати Россия дохил гардид.²² Қисмати муҳимми хоки онро кишвари Туркистон (генерал-губернатории Туркистон) ташкил мекард, ки пеш аз ин ҳам тобеи империяи Россия буд. Дар баробари ин мулкҳои як андоза масоҳатан қамгардидаи аморати Бухоро ва хонияи Хева, ки амалан дар тобеияти вассалии Петербург воқеъ гардида буданд, мавҷудияти худро ниғаҳ медоштанд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна ба манфиат ва эҳтиҷоти аҳолии маҳаллӣ эътино накарда, худудҳои идораи худро

*

²⁰ Тақрибан айни ҳамин вақт дар натиҷаи гуфтушуниди намоёндагони Россия бо ҳукумати Хитой постҳон ҳарбии империяи Цин аз Помири Шарқӣ бардошта шуданд.

²¹ Ниг.: *Искандаров Б. И.*, 1960.

²² Барон тафсилӣ ин воқеа ниг.: *Халфин Н. А.*, 1965.

муқаррар намуд. Принципи этнографии чо додани халқҳои ҷудогона ба назар гирифта нашуд. Масалан, туркманҳо дар вилояти Моварои Қаспий кишвари Туркистон, инчунин дар аморати Бухоро ва хонии Хева мезистанд, ўзбекҳо дар хоки Туркистон, Бухоро ва Хева зиндагӣ мекарданд. Тоҷикон ҳам аз ин қисмат гурез наёфтанд, шимоли Тоҷикистон (Хучанд, Уротеппа, туманҳои кӯхистони кишвари Зарафшон ва ғ.) ба ҳаёти генерал-губернатории Туркистон дохил шуда, оммаи асосии тоҷикон, ки дар қисмати ҷануби шарқи Осиёи Миёна сукунат доштанд, таҳти истибдоди аморати Бухоро қарор гирифтанд. Ҳукумати Петербург амирро ба хидматгори содики худ табдил дода, бисёр мулкҳои тоҷиконро, ки пештар ниммустақил буданд ва ё, аз қабилҳои Қаротегин ва Дарвоз, ба қаламрави хони Ҳўқанд дохил мешуданд, ба ихтиёри ӯ вогузошт.

Ғайр аз ин, ҳукумати подшоҳӣ қорре кард, ки дар назари аввал номаҳфум менамуд. Вай мулкҳои Рушон, Шўғнон ва Ваҳони Помири Ғарбиро, сарфи назар аз эътироз ва норозигии саҳти аҳолии маҳаллӣ, таҳти қазовати амири Бухоро қарор дод. Бо ҳамин, ҳукумати подшоҳӣ гўё мехост «қусури» заминҳои аздастрафтаи амир, яъне Дарвози паси Панҷро, ки ба Афғонистон дода шуда буд, бароварад.

Дар асл ҳукумати подшоҳӣ аз чизе маҳрум намегардид. Зеро назорати умумии ин ноҳия ҳамон дар зиммаи офицери ҳукумати подшоҳӣ — сардори дастаи низомии Помир монда буд. Ба замми ин, ҳукумати подшоҳӣ аз ин қорре худ ба дарьёфти фондаҳои бештари сиёсӣ умед мебаст. Ва дар воқеъ ба ин васила вай аз таънаву маломатҳои ҳарифони британи, ки аз вусъати мулкҳои он дар Осиёи Миёна гумонбар буданд, ба андозае худро ҳалос намуд. Ин давом ва инкишофи ҳамон амалиёте ба шумор мерафт, ки борҳо аз санҷиш гузашта буд. Вале чунин сиёсат барои халқҳои Осиёи Миёна фақат бадбахтиҳои иловагӣ оварду бас.

Дар таъйини ҳудуди маъмури роия нашудани принципҳои этнографӣ, ки оқибати ин қабил амалиёти мустамликадорӣ маҳсуб меёфт, ба инкишофи худшиносии миллии халқҳои Осиёи Миёна ва ҳамчун миллат ташаккул ёфтани онҳо монеъ гардид. Ин ба майлу хоҳиши сатрапҳои подшоҳӣ комилан мувофиқат мекард. Чунин рафтори зиддиҳалқӣ ва иртиқоӣ нисбат ба манфиат ва эҳтиёҷоти аҳолии маҳаллӣ фақат дар натиҷаи ғалабаи Революцияи Кабири Социалистии Октябр дар Россия, революцияи социалистӣ дар Туркистон ва революцияҳои халқӣ дар Бухоро ва Хева аз байн бурда шуд. Партияи Коммунистӣ ва Ҳукумати Советӣ дар ҳалли масъалаи миллии сиёсати ленинро амалӣ намуда, соли 1924 мувофиқи омили халқҳои Осиёи Миёна тақсмоти миллии давлатиро дар ин сарзамин анҷом доданд.

2. Аҳамияти прогрессивно таърихи ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна

Дар вақти ҳамроҳ шудан ба Россия дар Осиёи Миёна муносибатҳои патриархалии феодалӣ ҳукмфармой мекард. Давлатҳои Осиёи Миёна аз тамоми ҷаҳони мутамаддин қариб ҷудо буданд. Аз тараққиёт бозмондани қувваҳои истеҳсолкунанда сабабгори асосии ақибмонии иқтисодӣ, сиёсӣ, маданӣ ва ҳарбии он гардида буд. Россия назар ба Осиёи Миёна мамлакати пешқадам ва аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққиқарда ба шумор мерафт, ки дар он ҷо муносибатҳои капиталистӣ аллакай барқарор ва ҳукмрон гардида буданд.

Тавассути ҳамроҳ шудан ба Россия Осиёи Миёна ба муомилаи молии ҷаҳон кашида шуд. Тадричан дар ин сарзамин корхонаҳои саноатӣ, дар шавбати аввал корхонаҳои пахтадозакунӣ ва раванкашӣ ба вучуд омаданд. Қисми зиёди коргарони ин корхонаҳои саноатиро аҳолии маҳаллӣ ташкил медоданд. Тараққиёти саноат ва аз миллатҳои маҳаллӣ пайдо шудани коргарон дар ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии Осиёи Миёна қадами бузурге ба пеш буд.

Дар натиҷаи ҳамроҳ шудан ба Россия ҳаёти маданияи Осиёи Миёна рӯҳ гирифт. Масалан, дар Тошкент китобхона, театр, музей кушода шуда, кори матбуот рӯ ба тараққи ниҳод. Аммо на бояд дар аҳамияти ин комёбиҳо ба муболиға роҳ дод, зеро ӯмаи халқ аз сабаби саросар бесаводӣ аз ин муассисаҳои маданӣ истифода бурда наметавонист. Ривоҷи маданият, ки бо кӯмаки интеллигенцияи рус шурӯъ гардида буд, ба фаъолияти зиёеи маҳаллӣ кӯмак расонид ва ин зиёеён баъдтар дар ҳаракати революционӣ ва пас аз ғалабаи Революцияи Октябр дар инқидоби маданияи Осиёи Миёна роли бузурге бозиданд.

Ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Россия объективонаву таърихан аҳамияти прогрессивӣ дошт. Халқҳои Осиёи Миёна ба ин восита имкон ёфтанд, ки бо маданияти пешқадами рус ва муборизи раҷиоционии табақаҳои демократӣ ва сипас пролетарии он ошно шаванд.

Осиёи Миёна тӯмаи империяи Британия нагардид, ки мехост ин қисмати Осиёро мустамликаи худ созад ва ё онро ба ягон давлати хонии мустабиддаи калон, вале ақибмондае ҳамроҳ намуда, ба ин восита халқҳои ин сарзаминро мисли бисёр халқҳои дигар истисмор кунад. Агар Осиёи Миёна ба мустамликаи Англия табдил меёфт, он гоҳ халқҳои ин кишвар аз пролетариати революционии рус ва пешоҳанги марксистӣ-ленинии он ҷудо мешуданд.

Ҷӣ навъе ки маълум аст, К. Маркс ва Ф. Энгельс дар солҳои 60—80-ум дигар дар Англия вучуд надоштани пешомади революционӣ ва дар Россия наздик расидани революцияро хотирни-

шон карда буданд. Чунончи, Ф. Энгельс дар мактуби худ ба К. Маркс 6 апрели соли 1863 менависад: «Дар замони ҳозира аз пролетариати англис ҳама гуна қувваи революционӣ нест шуда ва пролетариати англис бо ҳукмронии буржуазия тамоман созиш кардани худро эълон намуд».²³

К. Маркс ҳанӯз дар соли 1859 дар хусуси Россия навишта буд. «Дар революцияи оянда Россия бо омодагии тамом иштирок хоҳад кард».²⁴

У баъдтар бо пешбинии дохӣёнае таъкид намуд: «ин бор революция дар Шарқ (дар Россия.— Б. Ғ.) ба амал хоҳад омад...»²⁵ ва сипас ин фикри худро боз ҳам аниқтар баён карда, мегӯяд: «...Россия отряди пешқадами ҳаракати революционӣ дар Европа мебошад».²⁶

Ба ҳайати Россия дохил гардидани давлатҳои хонии Осиёи Миёна низоъҳои дохилии феодалӣ ва ҷангҳои муттасилеро, ки аҳолии меҳнаткаш аз онҳо саҳт дар азоб буданд, барҳам дод. Дигар амри мусбате, ки бо ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия алоқаманд аст, дар ноҳияҳои бевосита ба ҳайати давлати рус дохилгардида барҳам дода шудани ғуломдорӣ мебошад. Дар аморати Бухоро ғуломдорӣ амалан манъ карда нашуда буд.

Ҳукумати мутлақаи подшоҳӣ меҳнаткашони Россияро дар шиканча ниғаҳ дошта, нисбат ба онҳо ҷабру зулми бераҳмонро раво медид. Вай Осиёи Миёнаро забт карда, дар ин ҷо тартиботи саҳти мустамликавӣ ҷорӣ намуд. Халқҳои ин сарзамин ба зулму тааддӣ дутарафаи истисморкунандагони маҳаллӣ ва амалдорони ҳукумати подшоҳӣ гирифторм гардиданд. Ба ҳамин тариқа, ҳам меҳнаткашони Россия ва ҳам халқҳои мазлуми Осиёи Миёна дар тимсоли ҳукумати подшоҳӣ душмани ашаддӣ худро диданд.

Маҳз аз ҳамин сабаб аз ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Россия дере нагузашта дар байни меҳнаткашони Россияи революционӣ ва меҳнаткашони кишварҳои канорӣ миллӣ, аз он ҷумла пролетариати навштакильёфта, косибон ва деҳқонони Осиёи Миёна бар зидди ҳукумати подшоҳӣ, соҳти помещикиву буржуазӣ ва истисморкунандагони маҳаллӣ иттиҳоди мустаҳкам ба миён омад. Ғояҳои пешқадами революционӣи пролетариати Россия торафт бештар шуури халқҳои Осиёи Миёнаро бедор мекард. Ин буд, ки ниҳоят меҳнаткашони тоҷик, ўзбек, туркман, қирғиз, қазок, қарақалпоқ ва дигар халқҳои Осиёи Миёна тадричан тавонистанд дар таҳти роҳбарии партияи большевикӣ ба ҳаракати революционӣи пролетариати Россия ворид шаванд.

Ин ҳолат дар баёни аҳамияти ба Россия ҳамроҳ шудани Оси-

*
²³ Маркс К., Энгельс Ф., 1932, с. 107.

²⁴ Маркс К., Энгельс Ф., 1932, с. 107.

²⁵ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 34, с. 230.

²⁶ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 4, с. 419—459.

ёи Миёна мавқеи хеле муҳимро ишғол менамояд. Бӯхтонгарони зиддисоветӣ, ки аз ҳар баҳона дар ҳучуми муқобили халқҳои Иттифоқи Советии сермиллат истифода карданӣ мешаванд, «суолҳои» сафсатаомези мисли зайлро ба миён меоранд: «Азбаски Англияи капиталистӣ назар ба Россияи феодалии ҳарбӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ ва сиёсӣ ба дараҷаи хеле зиёд тараққикарда буд, оё барои халқҳои Осиёи Миёна беҳтар намебуд, ки дар ҳаёти империяи Британия бошанд?» ва ё «агар барои Осиёи Миёна мустамликаҳои Англия будан беҳтар намебуда бошад, пас, ба ҳар ҳол, бадтар ҳам намебуд? Хоҳ мустамликаҳои Британия бошад ва хоҳ мустамликаҳои ҳукумати подшоҳӣ дар ҳар сурат мустамлика аст!»

Дар сари таҳлили ин суолҳо таваккуф намудан маъние дорад, хусусан ки ҷавоби онҳо наметавонад дорои характери якранга бошад ва, чунон ки дар назари аввал менамояд, он қадар ҳам осон нест. Дар вақти ҷавоб гуфтан ба суоли аввал мо мулоҳизаҳои маълуми К. Марксро, ки дар силсилаи мақолаҳои машҳури ӯ роҷеъ ба «Ост-Индия» баён ёфтаанд, набояд фаромӯш кунем. Ҳарчанд гумон аст, ки кори бунёдгаронаи англисҳо дар Ҳиндустон аз миёни харобаҳои ба амал овардаи тачовуз ва тороҷариҳои бениҳояти аҷнабиён ба назар расад, вале он шуруф шудааст,— навишта буд К. Маркс. Самараи ин кор, берун аз майлу иродаи мустамликадорон, вайрон кардани асосҳои ҷамоати пайвастаи ҳиндуён ва фароҳам овардани заминаи ташаккули ҷамъияти капиталистӣ аст—хотирнишон карда буд К. Маркс. Лекин ӯ боз хеле возеҳу равшан таъкид мекард, ки аҳолии Ҳиндустон аз ҷиҳатҳои мусбати ҳукмронии мустамликавии Британия фақат дар натиҷа ва пас аз ғалабаи революцияи пролетарӣ дар Англия, ё худ дар натиҷа ва пас аз ғалабаи революцияи халқии зиддимустамликавӣ дар Ҳиндустон метавонанд баҳраманда гарданд.²⁷ Чунон ки маълум аст, халқҳои Ҳиндустон ва Покистон то ҳол оқибатҳои вазнини нуговори истисмори дуру дарози мустамликадорон: харобии қувваҳои истеҳсолкунанда, қашшоқӣ, гурӯснагӣ, муромурии аз ҳад зиёд ва дигар мусибату маҳрумиятҳои ҳоро, ки ҳукмронии тӯлонии салтанати Британия ба сари онҳо оварда буд, эҳсос менамоянд.

Маҳз аз сабаби он, ки халқҳои ҳиндро мустамликадорони англисии аз ҷиҳати иқтисодию сиёсӣ қавитар ғорат мекарданд, аҳволи онҳо аз аҳволи табоҳи халқҳои Осиёи Миёнаи солҳои 1861—1916 ҳам бадтар буд. Доираҳои ҳукмронии Британия аҳолии мустамликаҳои худро бо маҳорат, малака ва вусъати бузурге истисмор мекарданд. Инро В. И. Ленин хотирнишон намуда буд: «...империалистони рус намояндагони замони кӯҳна буданд ва аз ин рӯ, чунон ки бояду шояд, бугӣ карда наметавонистанд», дар

*

²⁷ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 9, с. 130—136.

холате ки намояндагони буржуазияи англису америкӯ «буғӣ карда метавонанд ва то охир буғӣ мекунанд».²⁸

В. И. Ленин ҳама гуна мустамликадоронро, хоҳ ҳукумати подшоҳӣ бошад ва хоҳ ба истилоҳ «демократияи буржуазин ғарб», баробар хашмигона мазаммат менамуд. Ин аст калиди ҷавоби суоли дуввум. Агар соф омилҳои зоҳирӣ ба эътибор гирифта шавад, он гоҳ чунин ба назар мерасад, ки халқҳои Осиёи Миёна дар натиҷаи на ба ҳайати империяи Британия, балки ба ҳайати империяи Россия дохил шудан на чизе бурд кардаанд ва на бохтаанд. Вале дар чунин ҷавоб тафовутҳои махсуси ин ду давлати императорӣ ба ҳисоб гирифта намешаванд.

Ба замми он ки пролетариати Англия дар нимаи дуввуми асри XIX ва ибтидои асри XX бештарин ҳиссаи фаъолияти пешини революционии худро аз даст дод, вай аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ҳам аз муборизони зиддимустамликавии ҳинд хеле дур буд. Ба ин сабаб вай наметавонист онҳоро бо таҷрибаи муборизаи сиёсӣ ғанӣ гардонад, балки қисми муайяни он («ашрофи коргар») дар ин бобат рағбате ҳам зоҳир намекард.

Вале мо дар Россияи подшоҳӣ тамоман акси ин ҳолро мебинем. Дар ин ҷо маҳз пролетариат миллати ҳукмрон буд ва синфи коргари рус ба ҳаракатҳои революционии ҳамаи халқҳои мамлакати паҳновари сермиллат бевосита роҳбарӣ намуд. Вай ба муборизаи зидди тамоми навъҳои истисмор, зидди ҳама гуна зулму асорати дарбори подшоҳ ва атрофиёни он, ашрофи дворянӣ ва буржуазия, сарфи назар аз мансубияти миллии ин истисморгарону мустамликадорон — хоҳ рус бошанд ё украин, хоҳ белорус ё гурҷӣ, хоҳ тотор ё арман, хоҳ ўзбек ё тоҷик ва ё миллати дигар, бевосита роҳбарӣ намуд ва ба озод кардани ҳамаи халқҳо аз шиканҷаи феодалӣ ва капиталистӣ ноил гардид.

Бинобар ин мо ҳамаи асосҳоро дорем, то бигӯем, ки Осиёи Миёнаро истило кардани империяи Россия, ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна процесси диалектика тазод аст: вай баробари дучори асорат намудан ва ҷорӣ кардани шаклҳои нави зулми иқтисодӣ, сиёсӣ, миллий ва маданӣ, чи навъе ки таҷрибаи таърих нишон дод, ба худ ҷанинҳои озодии комили миллатҳои мазлумро, озодӣ аз ҳар навъ истисмори одаме аз тарафи одами дигар, синфе аз тарафи синфи дигар, миллате аз тарафи миллати дигарро низ овард. Маҳз барои ҳамин ҳам, бар тибқи далелҳои таърих, таъкид мекунем, ки ба ҳайати Россия дохил шудани халқҳои Осиёи Миёна на фақат барои ин халқҳо ва дигар халқҳои Россия балки барои тамоми мардумони Шарқ низ оқибатҳои прогрессивии объективона дошт ва дорад.

*

²⁸ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 39, с. 398.

**АҲВОЛИ ХАЛҚИ ТОЧИК ВА МУБОРИЗАИ
ОН БАР ЗИДДИ АМОРАТИ БУХОРО
ВА ҲУКУМАТИ ПОДШОҲИ
(НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX)**

1. СИЁСАТИ МУСТАМЛИКАДОРИИ ҲУКУМАТИ ПОДШОҲИ

**Ду марҳалаи сиёсати иқтисодии ҳукумати мутлақа
дар Осиёи Миёна. Роҳ ёфтани муносибатҳои капиталистӣ**

Сиёсати дар Осиёи Миёна қорӣ кардаи ҳукумати мутлақани подшоҳиро ба ду марҳала ҷудо кардан мумкин аст: марҳалаи якум аз аввали футуҳот то солҳои 90-ум ва марҳалаи дуюм аз замони барқарор гардидани давраи империалистии капитализм, яъне аз охири солҳои 90-ум то соли 1917.

Дар марҳалаи аввал сармояи давлати соҳибмустамлика ба истехсолоти Осиёи Миёна ҳанӯз фаъолона даҳлат намекард ва аксаран бо миёнаравии савдогарони маҳаллӣ ба хариду фурӯши маҳсулот маҳдуд гардида буд. Воридоти сармоя ба Осиёи Миёна нисбатан кам буда, дар содироти моли хом ҳоло ягон навъи маҳсулот (чунон ки баъдтар пахта ва пӯсти қароқӯлӣ гардид) мавқеи намоён пайдо накарда буд.

Марҳалаи дуюм бо даҳлати фаъолонаи сармоядорони давлати соҳибмустамлика ба ҷараёни истехсолоти Осиёи Миёна, бо тараққиёти соҳаҳои махсуси хоҷагии қишлоқ, ворид шудани сармоя ва афзудани роли банкҳо тавсиф меёбад. Қашида шудани ҳатти роҳи оҳан мавқеи сармояи Россияро дар Осиёи Миёна ва аз он ҷумла дар аморати Бухоро мустақкам гардонид.

Бо вуҷуди моҳиятан тафовут доштани як марҳала аз марҳалаи дигар бояд қайд кард, ки аз қадамҳои аввали бо қасди мустамликакунӣ ба Осиёи Миёна роҳ ёфтани ҳукумати подшоҳӣ сиёсати он барои ба эҳтиёҷоти саноати тараққӣ кардаистодаи Россия мувофиқ гардонидани иқтисодиёти ин кишвар нигаронида шуда буд. Осиёи Миёна мебоист ба манбаи моли хоми аграрии давлати соҳибмустамлика табдил меёфт.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна дар ин ноҳия муносибатҳои капиталистӣ рӯ ба инкишоф ниҳода бошанд ҳам на ин ки боиси тавлиди саноати вазнин нагардиданд, балки ҳатто саноати бофандагӣ барин соҳаҳои нави саноат ба вучуд наомаданд. Иттиҳоди соҳибкорони саноати бофандагии Россияи подшоҳӣ бо тамоми ҷидду ҷаҳд намонд, ки дар ноҳияҳои пахтакор саноати бофандагӣ пайдо шавад. Баъзе кӯшишҳои кушодани муассисаҳои бофандагӣ, ки аз тарафи баъзе соҳибкорони маҳаллӣ карда шуд, дучори муқобилати саҳти соҳибони корхонаҳои бофандагии Петербург, Иваново-Вознесенск, Москва, Кострома, Орехово-Зуево ва ғ. гардид. Дар дигар соҳаҳои саноат ҳам аҳвол чунин буд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна саноатдорони рус дар ин ҷо ба ташкили плантацияҳои пахта сар карданд. Ба мисли плантацияи «Хутори Андреев», ки дар Фарғона ташкил шуда буд, дар вилоятҳои Тошкент ва Самарқанд низ плантацияҳо ба вучуд омаданд.

Бо вучуди ин, дар ҳамон шароите, ки дар парвариши пахта техникаи хеле ақибмонда ба кор бурда мешуд, соҳибони саноат ба ташкил намудани хочагиҳои плантационии фаровонҳосилу ғойданок муваффақ гардида наметавонистанд. Мардикорони рӯзбайъ, ки дар плантацияҳо кор карда, музди ночизе мегирифтанд, бар акси деҳқонони чорьяккор, ба афзоиши ҳосилнокии меҳнат ҳавасманд набуданд.

Пас аз он ки кори ташкили плантация барор накард, соҳибони саноат роҳи истифода намудани пахтачаллобони маҳаллиро пеш гирифтанд. Ба ин тариқа, дар соҳаи пахтакорӣ амалан ҳамон муносибати кӯҳнаи нимфеодалӣ нигоҳ дошта шуд.

Дар солҳои 70—80-ум ба ҷои навъҳои ҷойдории пахта навъҳои нави нисбатан сермаҳсул ҷорӣ гардид. Ҳукумати подшоҳӣ барои ҷорӣ расонидан ба тараққиёти босуръати пахтакорӣ дар Осиёи Миёна ба пахтае, ки аз Америка мекашониданд, боҷи калон андохт. Ин тадбир барои боз ҳам бойтар шудани ҷаллобони маҳаллӣ, ки аз боло рафтани нархи пахта ғойдаи зиёде ба даст меоварданд, боис гардид.

Осиёи Миёна барои саноати Россия ва қабл аз ҳама барои саноати бофандагии он манбаи моли хом ва бозори фурӯш гардид. Қосибон ва ҳунармандони майдаи маҳаллӣ ба молҳои саноатие, ки аз Россия кашонда мешуданд, рақобат карда натавониста, шикаст меҳӯрданд.

Дар солҳои 70-ум нақшаи сохтмони роҳи оҳан, ки Осиёи Миёнаро бо Россия бояд мепайваст, аҳамияти махсус пайдо намуд. Муҳокимаи ин масъала боиси хангомаю майлу рағбати ҳасудомези пурғарази соҳибкорон шуд, зеро маълум аст, ки дар шароити капитализм кашидани роҳи оҳан барои дарёфти пулу фон-

даи зиёд имкони фаровон муҳайё менамояд. Дар масъалаи самти роҳи оҳани Туркистон лоиҳаҳои бисёр пешниҳод мешуд; масалан, Барранд ном инженери франсавӣ, ки замоне бо муаллифи лоиҳаи Канада Сувайс — Ф. Лессепс ҳамкорӣ мекард ва худ Ф. Лессепс ҳам таклиф карданд, ки байни Лиссабон ва Қалкатта роҳи оҳани трансқонинентие сохтан даркор, ки аз мобайни Осиёи Миёна гузашта меравад. Дар шароити бӯҳрони доимии молиявӣ ҳукумати подшоҳ ба сохтмони ин гуна иншоотҳои қалон қудрат надошт. Кашидани аввалин хатти ҳозиразамони роҳи оҳан ин тақозои амалияи муқаррари ҳукумати подшоҳӣ — тақозои фуғуҳоти Туркменистон буд. Ин роҳ аз соҳили баҳри Каспӣ аз Красноводск сар шуда, дар навбати аввал мебоист барои эҳтиҷи қӯшунҳои ба Аҳлтегин ҳучумкунандаи М. Д. Скобелев хизмат мекард.

Дар соли 1885 роҳи оҳан то Ашқобод, дар соли 1888 то Самарқанд ва дар соли 1898 то Тошкент кашида шуд. В. И. Ленин аҳамияти ин роҳи оҳанро дар тақдири Туркистон маҳсус таъкид намуда, навишта буд: «Роҳи он тарафи Каспий барои капитал Осиёи Миёнаро «кашф» кардан гирифт».¹

Аммо барои таъмини эҳтиҷи ин кишвари беканор як хатти роҳи оҳан кам буд. Ба зами ин, роҳи оҳани мазкур ин кишварро бо ноҳияҳои марказии Россия бевосита намерепайваст — борро ҳатман аз поезд ба киштӣ ва ё аз киштӣ ба поезд ҳама кардан лозим меомад, ки ин корро ниҳоят душвор мекард. Ғайр аз ин, аз поезд ба киштиҳо, аз киштиҳо ба поезд баромаду фурумадкуниҳои мусофирон ҳам ноқулай буд. Ба ин сабаб дар ибтидои асри ХХ сохтмони хатти нави роҳи оҳан сар шуд. Ин роҳ бояд шаҳри асосии кишвари Туркистон — Тошкентро бо Оренбург мерепайваст. Сохтмони ин роҳ бо суръат пеш мерафт ва инак соли 1905 хатти мовароикаспигии роҳи оҳани кишвар бо хатти роҳи оҳани Оренбург пайваста шуд. Табиист, ки табақан дворяну помещикҳо ва буржуазии империяи Россия барои истисмори бештари сарватҳои табиӣ ва аҳли меҳнати Осиёи Миёна имкони фаровонтаре ба даст оварданд. Ба ноҳияҳои пахтакори водии Фарғона — шаҳрҳои Хӯқанду Андичону Марғелон расондани роҳи оҳан кори басо муҳим буд. Роҳ аз саросари шимоли Тоҷикистон гузашта рафт ва бо ҳамин маҳсулоти деҳқонон ва қосибони тоҷик ба тамоми бозорҳои генерал-губернатории Туркистон ва ба дигар ҷойҳои Россия роҳ ёфт. Ба тӯфайли ин дар шимоли Тоҷикистон муносибатҳои капиталистӣ ба андозае инкишоф пайдо намуд.

Сохтмони роҳи оҳани Моварои Каспӣ ва баъдтар роҳи оҳани Оренбург имкон доданд, ки дар зарфи якҷанд даҳсола мубодилаи мол байни Россия ва Осиёи Миёна бештар аз 10 маротиба зиёд

*

¹ Ленин В. И., Асарҳо, ҷ. 5. с. 85.

карда шавад. Вале молҳои русӣ на дар тамоми бекиҳои Бухоро фаровон буданд, ки сабаби ин мушкилии кашондани мол, сусти будани муносибатҳои молиқию пулӣ ва баъзе дигар омилҳо буданд. Молҳои русӣ аз ҳама бештар дар бозорҳои водихои Тоҷикистон ба фуруш мерафтанд, аммо ҷои асосии фуруши молҳои русӣ худи Бухоро буд, ки дар ин ҷо савдогарони бой ва худи амир аз сабабҳои савдогарони рус харидҳои калон мекарданд.

Дар он ҷойҳои кишвар, ки рафтуомадаш душвор буд, ханнотии молҳои русӣ басо авҷ гирифт. Кӯҳистониён бо рағбати тамоми молҳои арзони фабриқиро мехариданд. Тоҷирони абҷир, ки молҳои русиро меоварданд, бо нархи беҳад баланд онҳоро пул мекарданд. Азбаски кӯҳистониён пул надоштанд, савдогарон инро дастак карда барои як сарбанди оддӣ фабриқӣ аз деҳқони бечора 4 пуд гандум ва 1 гуфандашро кашида мегирифтанд. Шамъ, гӯгирд, собун, карасин, яъне он чизҳое ки мардум пештар қариб истеъмол намекард, нағз ба фуруш мерафт. Одамони беқо ва худи беқо ҳам аз ханнотиро савдогарӣ рӯ намегардонданд. Масалан, беки Қаротегин ба Фарғона як рама гуфанд оварда фурушту ба пули он бисёр молҳои русӣ харида, баъд онҳоро дар Қаротегин ба пули калон фурухта буд.²

Аз солҳои 70-уми асри XIX сар карда ҳукумати подшоҳӣ ба нияти ба вҷуд овардани такягоҳи миллии ба миқёси васеъ дар Осиёи Миёна муҳочирони русро ҷойгир намуд. Ҳукумати подшоҳӣ дар хусуси пешрафти хоҷагии кишлоки Осиёи Миёна хеле кам ғамхорӣ мекард. Ҳамчунон ки вай барои сохтмони системаи обёрӣ дар воҳаҳои асосии пахтакорӣ ҳеҷ як ҷорае наметодид, хоҷагии муҳочиронро низ аз эътибор соқит намуда буд. Муҳочирон дар ҳама ҷо маҷбур мешуданд, ки аз системаи кӯҳнаи каналҳои обёркунанда истифода баранд.

Аҳволи муҳочирони рус дар вилояти Самарқанд махсусан бад буд. Дар ин бора муосирон чунин навиштаанд:

«Дар мобайни дашти шӯрҳои сӯзон дехе сохтаанд... Чанд кулбаи амонатӣ, ки телбақорона бардоштаанд, дар гирду атроф на дарахте, на сабзае... фақат дашти ҳомуну дашти ҳомун...» Муҳочирон гуруҳ-гуруҳ ба сафи бекорон дохил шуда, дар ҷустуҷӯи ризку рӯзӣ ба феодалони маҳаллӣ ва кулақҳои рус муздури ва мардикорӣ мекарданд. Меҳнаткашони тоҷик, ки қисми бештари аҳолии вилояти Самарқандро ташкил медоданд, ҳанӯз дар ҳамон вақтҳо боварӣ ҳосил карда буданд, ки коргарон ва деҳқонони камбағали рус, ки ҳамроҳи онҳо кор мекунанд, мисли меҳнаткашони маҳаллӣ аз ҷабру зулми ҳукумати подшоҳӣ дар азобанд.

Ҳукумати помещикино буржуазии подшоҳӣ аз муҳочирони рус барои худ такягоҳи миллии синфие сохтани буд вале беҳтаре

*

² ЦГА Уз. ССР И-19, оп. 1, д. 6002, л. 19.

мусондат кард, ки барои тавлид ва ривочи иттифоқи синфно мил-
лии меҳнаткашони Осиёи Миёна бо деҳқонони камбағали рус, бо
батракҳои рус, бо коргарони роҳи оҳану заводҳои пахтаву равшан
шароит фароҳам ояд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар ғушаву канорҳои империяи худ тарти-
боти асорати патриархалию феодалий, дарвоқеъ қорӣ будани гу-
ломдорӣ ва бесаводию нодони мардумро касдан барқарор ме-
дошт. Бисёр заминҳои ҳосилхез ба ихтиёри қисми дорои муҳо-
ҷирон дода шуда, аҳолии маҳаллӣ ба заминҳои камҳосили баду
вайрон ронда шуданд. Маълум, ки ин кор алангаи низои миллиро
боло мекард. Ҳукумати подшоҳӣ ба ривочи маданияи мардуми Тур-
кистон мутлақо аҳамият наметод ва ночизтарин падидаҳои аф-
кори инкилобиро бераҳмона нест мекард.

Дар кишвари Туркистон таъсис намудани системаи маъмурии
ба истилоҳ «Идораи ҳарбии халқӣ» ба мақсадҳои мустамликадо-
рии ҳукумати подшоҳӣ хизмат мекард. Кишвари Туркистон ба
панҷ вилоят — Сирдарёе, Фарғона, Самарқанд, Ҳафтруд (Семи-
речье) ва Закаспий тақсим мешуд. Ҳар як вилоятро, ба истиснои
Закаспий, ки дар он ҷо сардори вилоят менишаст, губернатори
ҳарбӣ идора мекард. Вилоят ба уездҳо ва уезд ба приставиҳо ва
вулусҳо ҷудо мешуд. Маъмурони вулусҳо аз аҳолии маҳаллӣ таъ-
йин мегардиданд. Тадричан дар қатори феодалиҳои кӯҳна одамо-
ни аз табақаҳои давлатманди аҳолий, аз он ҷумла ононе, ки ба
табақаи ашрофи феодалии маҳаллӣ мансубияте наметанд, низ
«бо роҳи интихоб» ба вазифаҳои маъмурий ҷалб карда шуданд.
Аммо намояндагони халқи меҳнатӣ ҳатто вазифаи оқсаққоли
кишлоқ ва ё вулусро орзу ҳам карда наметавонистанд. Оммаи
халқ дар ҳуди интихобот ҳам амалан иштирок надошт.

Дар бораи «интихоботе», ки дар ибтидои асри XIX воқеъ гар-
дида буд, шохидон чунин нақл мекунанд: Барои интихоби оқсақ-
қоли вулуси Қистакӯз (уезди Хучанд) аз тамоми деҳоти агроф
бойҳо, муллоҳо, «элликбошиҳо»³ ва арбобон ба кишлоқи Қистакӯз
ҷамъ омаданд. Ба вазифаи оқсаққоли вулус ду нафар муддаии
давлатманд Мирзо Баҳодурхон ва Муллобойро пешбарӣ карда
буданд. Муллобой барои ришваи «интихобкунандагон» 2 ҳазор
сӯм, ҳарифи ӯ бошад ба ин мақсад 3 ҳазор сӯм пул ҷудо кард.
Дар натиҷа Мирзо Баҳодурхон ба вазифаи оқсаққолий «интихоб»
гардид.

Як гурӯҳ бойҳое, ки Муллобойро тарафдорӣ мекарданд, аз ин
интихобот норозӣ шуданд. Онҳо маблағи зиёде ҷамъ намуда, даст-
нишондаи худро ба назди губернатори ҳарбии Самарқанд фирис-
тоданд. Муллобой баробари расидан ба Самарқанд ба зами гу-

* Пастария мансаб дар генерал-губернатории Туркистон, ки аз ҳар 50 хоҷагӣ
интихоб мешуд.

бернатор чанд ҳазор сӯм пул ва тӯҳфаҳои қиматбаҳо пешкаш намуд. Рузи дигар ӯро губернатор қабул карда, гуфт: «Аз ҳамин рӯз эътиборан ту оқсақоли вулус хоҳӣ буд». Ханӯз Муллобой ба Қистакӯз барнагашта, фармони губернатор дар бораи ба вазифаи оқсақоли вулус тасдиқ гардидани ӯ расид.

Дар дигар ноҳияҳои генерал-губернатории Туркистон низ айни ҳамин ҳолат рӯй меод. Синфҳои истисморкунанда бо савобдиди худ одамонашонро ба вазифаҳои «интихобӣ» таъйин мекарданд ва аз кор мегирифтанд.

Оқсаққолон ҳамин ки ба сари кор омаданд, одатан худсарӣ ва бедодгарӣ мекарданд. Зулму ситам ва порахӯрии маъмурони маҳаллӣ ниҳоятдараҷа ривож гирифта буд. Кори маҳкамаҳо мисли пештара дар асоси шариат пеш бурда мешуд.

Ҳукуматдорони кишвари Туркистон дар баробари ба тарафи худ кашидани табақои давлатманди аҳолии маҳаллӣ, ки ба хизмати ҳукумати подшоҳӣ гузашта буд, барои заиф гардонидани мавқеи иқтисодии ашрофи кӯҳнаи феодалӣ низ чораҳо пешбинӣ намуд. Аз шахсоне, ки заминҳои вақфро истифода мебуданд ва аз соҳибони мулки хусусие, ки аз тарафи давлат бахшиш шуда буд, манзур кардани ҳуҷҷати собиткунандаи ҳуқуқи ба ин заминҳо доштаи онҳо, аз қабилҳои вақфномаи тасдиқкардаи хон талаб карда шуд. Ин гуна ҳуҷҷатҳо хеле кам маҳфуз монда буданд. Бинобар ин миқдори зиёди заминҳои вақф ва мулкҳои хусусӣ давлатӣ карда шуданд. Заминҳои боқимондаи вақф аз ҳар гуна имтиёз ва бартариҳои молиётӣ маҳрум гардиданд. Ба ҳамин тариқ, ба манфиатҳои як қисми рӯҳониён ва ашрофи феодалӣ зарбаи ҷиддӣ расонида шуд.

Вале аҳволи деҳқонони меҳнаткаш аз ин ҳама чораҳо андаке ҳам ба беҳбудӣ рӯ наовард. Заминдорони калон мисли пештара барои истисмори деҳқонони бенаво, ки дар заминҳояшон чорьяккорӣ мекарданд, имконият доштанд.

Тафтиши соли 1909 дар кишвари Туркистон гузаронидаи сенатор Пален муқаррар кард, ки аз ҷумла дар вилоятҳои Самарқанд ва Фарғона (яъне дар ҳамон вилоятҳо, ки бештари аҳолиро тоҷикон ташкил мекарданд) ҳуқуқи мулки хусусӣ дар камтар аз садьяки тамоми заминҳои кишт қорист. Мулкдорони хурде, ки дар як порча замини аз рӯй қондаи нав дар асоси заминдорӣ ҷамоати хонаводагӣ кор мекарданд, маишати худро ҳеҷ таъмин карда наметавонистанд. Онҳо ба дасти судхӯрҳо афтада, хонаҳароб мешуданд, дар сурати адо накардани қарз ва ё надодани андоз аз заминашон маҳрум гардида, ба сафи чорьякқорон ва батрақҳо дохил мешуданд. Дар баробари ин аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ қорӣ карда шудани усули ҷимоякунии яқдигар дар адои андозҳо ба маҳфуз мондани муносибатҳои феодалӣ ва ба асорати судхӯрҳо, феодалон ва маъмурон гирифтос шудани деҳқонони камбағал боз ҳам бештар мусоидат намуд.

Хукумати подшоҳӣ дар соҳаи хоҷагии об, ки дар зироати Осиёи Миёна роли хеле муҳим мебозид, низ комилан тарафдори феодалон ва бойҳои калон буд. Онҳо тамоми манбаъҳои обро ба даст гирифта, аз байни худ миробҳо таъин мекарданд ва ба ин васила дар кишлоқ хӯчайини мутлақ гардида буданд.

Қори нимафеодалӣ ва нимағуломии иҷравӣ беш аз пеш оммаҳои васеи деҳқонони муфлисро, ки дар замини бойҳои калон чорьякқорӣ ва панҷьякқорӣ мекарданд, фаро мегирифт.

Ахволи ононе, ки дар корхонаҳои хурди фабрикмонанд қор мекарданд, беш аз ин набуд. Ин корхонаҳо асбобу ҷиҳозоти ночиз доштанду шароити қори онҳо қасро ба даҳшат меовард. Қор то 12—16 соат тӯл кашида, рӯзе ҳамагӣ 40—60 тин музд дода мешуд. Дар заводҳои пахта оддитарин воситаҳои муҳофизати саломатӣ, ҳатто ҳавотозакунакҳои оддӣ набуданд, бисёр коргарон дучори дарди сил мешуданд. Манзили коргарон низ ниҳоят бад буд. Соҳибони корхонаҳо ба коргарон озӯқаи пӯсидаву гандида медоданду аз музди ночизи онҳо пули зиёде меситонданд ва хуллас фоидаи калон ба даст меоварданд.

Ахволи касибон.

Дар солҳои аввали баъди ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна касибӣ ба андозае ривож ёфт. Сабаб ҳамин буд, ки дар Осиёи Миёна шумораи аскарҳои офицерони армияи подшоҳӣ хеле афзуд, барои таъмини онҳо бошад ҳама чизро аз Россия меоварданд, ки ин ҳам гарон меафтиду ҳам барои кашондани ин қадар чиз нақлиёт намерасид. Барои илочи қор ҳукумати подшоҳӣ қарор дод, ки бигзор солдату офицерҳо баъзе чизҳои лозимаро аз касибони маҳаллӣ харанд, ана ин буд, ки касибӣ ба андозае қон гирифт.⁴ Дар солҳои минбаъда дар соҳти саноати касибӣ дигаргуниҳои шуданд, яъне баъзе хусусиятҳои муносибатҳои капиталистӣ ба он нуфуз карданд. Истеҳсолот беш аз пеш ба худ сурати истеҳсолоти молро мегирифт. Ин падидаҳо дар марказҳои калони касибӣ, дар шаҳрҳо, масалан, дар Бухоро равшан дидан мумкин буд. Дар Бухоро қариб 100 соҳаи касибӣ вучуд дошт.⁵ Дар Хучанд, Уротеппа, Панҷакент, Қонибодом, Ҳисор, Қўлоб ва баъзе дигар шаҳрҳо касибӣ умуман хеле равшан дошт.

Касибӣ дар ҳар як маҳалли кишвар вобаста ба манбаъ ва сифати моли хом, вобаста ба он ки аз марказ дур аст ё наздик, вобаста ба он ки ҷи гуна роҳҳо дорад — соҳиби хусусияти хос мегардид. Дар маҳалҳои баландкӯҳи Бухорои Шарқӣ касбҳои хонагӣ маъмултар буд, ки дар ин шакли касибӣ муомилоти байни

*

⁴ Мухторов А., 1964, с. 127—130.

⁵ Сухарева О. А., 1966, с. 190.

усто ва истеъмолгар, яъне байни молфурушу молгир факат ба тавассути натура анҷом меёбад. Баъзе ноҳияҳо дар истехсоли ин ё он мол тахассус ҳам ёфта буданд.

Қосибони Ҳисор асосан намаду мохут мемолиданд, шолу аргамчин мебофтанд, пӯстак тайёр мекарданд. Ноҳияҳои ғарбии ин маҳал дар алочабофӣ, корсонтарошӣ, сабадбофӣ, хӯрчиндӯзӣ, чурроббофӣ ном бароварда буд. Шофу шамшеру кордҳои кордгарони Қаротог шӯхрати баланд дошт.

Дар Душанбею водии Қофарниҳон чармгарӣ ривож ёфта буд.

Дар Хучанд касби бофандагӣ басо маъмул буд ва беҳуда нест, ки дар ин ҷо гузар-гузар карбосбофон, шустагарон, ағрибандҳо, шоҳибофон, пиллакашон ва ғ. буданд. Соли 1906 дар шаҳр 230 дӯкони шоҳибофӣ, чархресӣ, ҳаллоҷӣ ва ғ. вуҷуд доштанд. Дар шаҳрҳои Хучанд ва Уротеппа гузарҳои махсуси кордгарон, деғрезон, кулолон, заргарон ва ғ. буданд.

Дар бекии Қӯлоб низ бофандагӣ яке аз касбҳои муҳим ба шумор мерафт ва дар ин касб занҳо низ бисёр ширкат доштанд. Занҳо дар хона пахтаро ҳаллоҷӣ мекарданд, мересиданд ва дар дастгоҳҳои бофандагӣ карбос мебофтанд, ки он ҳам барои эҳтиёҷи рӯзгор ва ҳам барои фуруш мерафт. Аз калобаи қӯлобӣ мардуми Дарвоз низ карбос мебофтанд. Суфи қӯлобӣ ва ҷомаҳои карбосии қӯлобӣ хеле хушсифат буданд ва дар Бухоро ҳам тақдир мешуданд. Аз ашёи хоми маҳаллӣ барои қанору хурчин карбос мебофтанд, моҳуту намад, шолу чуроб тайёр мекарданд. Ҳамаи ин корро асосан занон анҷом медоданд. Қолину гилемҳои хушсурати қиматбаҳо бо супориши бойҳо махсус дар ҳавлии онҳо тайёр карда мешуданд.

Дар Бухоро низ бисёр гузарҳои чармгарон буд (Чармгарони Боло, Чармгарони Поён), ки дар ин ҷо чармҳои аълосифати хомак, кемухтӣ, саночу далвоҳ, машқҳо истеҳсол мешуд. Мӯзадӯзию маҳсидӯзию кафшдӯзию лачомсозӣ низ дар ҷамин гузарҳо маъмул буд. Қосибони бойи Чармгарони Поён аз чорвофурушон пӯсти зиёде харида онро чарм карда мефуруштанд.

Дар Мӯъминобод ҳам чармгарону мӯзадӯзону лачомсозон бисёр буданд. Шоҳибофию пиллакашӣ ҳам дар инҷо хеле раванак дошт.

Деҳқонони Қӯлоб ҳам кирмақдорӣ карда пиллаи худро дар бозорҳо мефуруштанд. Дар шаҳр аз он пиллаҳо ришта кашида ва онро ранг дода боз ба бозорҳои Қӯлоб бурда мефуруштанд.

Дар охири асри XIX Қӯлоб маркази муҳими касбу тичорат шуд. Дар бисёр дӯконҳо аз ашёи зироят маҳсулот тайёр мекарданд. Равғани кунҷид ва зағири Қӯлоб эҳтиёҷи ноҳияро таъмин мекард. Ордқашӣ ҳам хеле ривож ёфта буд. Аслиҳасозон милтику шамшер, кордгарон кордҳо месохтанд. Маҳсули қори мисгарон тамоми талаботи мардуми ин маҳалро таъмин карда, дар ҷойҳои дигар ҳам ба фуруш мерафт.

Касбу косибӣ дар Ҳисор ҳам басо маъмул буд. Ғайр аз карбосу яроку аслиҳаву маснуоти чармгарӣ дар ин ҷо ҳам алоча мебофтанд, ки шӯҳрати зиёде дошт ва баъзе намудҳои он хеле қиматӣ ҳам меистоданд. Масалан, баҳои ду тӯби як навъи он 20 сӯм буд.⁶

Оҳангарони маҳаллӣ ба дараҷаи баланд таҳассус доштанд. Онҳо наъл, каланд, дос, табар, тири чархи осие ва ғайра месохтанд.⁷

Кулолони Ҳисор (хусусан занони моҳири кӯҳистон, ки бо кулолӣ шуғл доштанд) дар амал асбобу абзори оддиро кор фармоянд ҳам бо зарфҳои сафолӣ тамоми ноҳияи Ҳисор ва ноҳияҳои ҳамсояро ҳам таъмин мекарданд.

Аз охири асри XIX сар карда дар байни шахрҳои ин ноҳия аз ҷиҳати ривочи тичорату саноат тадриҷан Душанбе ба мадди аввал баромад. Шояд яке аз сабабҳои ин ҳамин ҳам бошад, ки беки Ҳисор онро бошишгоҳи тобистонии худ қарор дода буд.

Аз ҷумлаи аҳолии Душанбе бисёр бофандагон, оҳангарон, зингарон ва чармгарони моҳир буданд.

Баробари обод шудани роҳҳои тичорату савдо моли косибони тоҷик беш аз пеш дар бозорҳои хориҷи Бухорони Шарқӣ ба фуруш мерафтанд.

Истеҳсолоти серсоҳаи косибони Бухорони Шарқӣ бо маснуоти бадосту назаррабои устоёну чеварони гулдасти худ шӯҳрати азим ёфта буд. Дар маснуоти онон ҳамон анъанасохе инъикос меёфтанд, ки таърихи бисёрҳазорсола доштанд. Ба ин маъно истеҳсолоти косибон аҳамияти махсус дорад. Вале ҳамчун сирф истеҳсолоти бисёр нуксу иллатҳо дошт ва ҳатто барои ҳамон даврае, ки мавриди тадқиқ қарор дорад, кӯҳна шуда буд.

Истеҳсолоти давран феодализм, ки дар чорҷӯбаи рисолаҳову чамъиятҳои косибон маҳдуд буд, дар ҳамон шакли кӯҳнаи анъанавии худ монда, дар муддати мадид ҳеҷ дигар нашуда буд.

Қорхонаҳои косибон ягон ҷиҳози техникаӣ надоштанд ва кор асосан дастӣ анҷом дода мешуд. Тайёр кардани маснуот меҳнати зиёдеро талаб мекард, дараҷаи маҳсули меҳнати нисбат ба фабрикаҳо хеле паст буд, барои ҳамин ҳам арзиши аслии моли косибон нисбат ба моли фабрика хеле болотар меистод. Ба замми ин ҳукуматдорони феодалӣ ба косибон хирочу андози бешумор меандоختанд, ки ин ҳам арзиши моли онҳоро баланд мебардошт.

Баробари аз маркази Россия омадани молҳо вазъияти косибон якбора табоҳ шуд. Дар марҳалаи аввал соҳибқорони рус — соҳибони фабрика, завод, савдогарони калон — талаботи бозорҳои Осиёи Миёнаро ба тафсил омӯхтанд ва анвои моли худро маҳз ба ҳамин талабот муносибу мувофиқ намуданд. Даре нагузашта аз Россия ба бозорҳои Осиёи Миёна ҷитҳои гулдор, чойнику пиё-

⁶ Маев Н. А., 1879, с. 191.

⁷ Ҳамроев М., 1959, с. 43.

лаву косаву табакҳои чинӣ, маснуоти мисин, сӯзан, собун, керосин, чарчинворӣ барин молҳои фабрикӣ омадан гирифтанд, ки нархи онҳо аз нархи моли косибони маҳаллӣ хеле пасттар буданд, зеро дар фабрика тайёр карда мешуданд. Дар аввалҳои соли 1910 молҳои русӣ тамоми бозорҳои Осиёи Миёнаро зер карда гирифтанду аксари молҳои косибони маҳаллиро танг карда бароварданд.

Пеш аз ҳама касби бофандагӣ саҳт шикаст ёфт. Шохидон навиштаанд, ки ҷити алвони русӣ,⁸ матоъҳои катонӣю лифӣю ҷутӣю русӣ махсусан нағз ба фуруш мерафтанд. Маснуоти бофандагӣ $\frac{2}{3}$ ҳиссаи воридоти молҳои русӣ буд. Яке аз шохидони он давра навиштааст: «Бо имони комил метавон иддао кард, ки аз нисф бештари шохиворӣ ва ҳатто либосҳои дӯхта чомаву куртаи занона ва катон, ки дар бозори Бухоро ба фуруш мераванд, моли маскӯвӣ аст».⁹ Бозори маснуоти оҳанӣ — сим, меҳ, ғулбаҳои оҳанӣ хеле тез шуд. Асбобҳои чинӣю мисин ҳам нағз ба фуруш мерафтанд. Милтиқҳои русӣ ва дигар яроқу аслиҳаи русӣ хеле эътибор пайдо кард. Бозори сӯзангарони таҳҷой касод шуд. Харидорон собуни қимат ва бадсифати ҷойдориро монда, собунҳои арзону хушбӯйи русиро мехариданд. Бисьёр косибон маҷбуран тарки касб карданд. Дар кишвар бекорию бенавой зиёд мешуд. Вале дар айни ҳол, ба корхонаҳои саноатии Бухоро унсурҳои капиталистӣ бо зӯр ва шиддати тамои сар медароварданд.

2. ВАЪЗИЯТИ ОММАИ ҲАЛҚ ДАР КИШВАРИ ТУРКИСТОН ВА АМОРАТИ БУХОРО,

Дар натиҷаи ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна шаклҳои асримиёнагии хоҷагӣ беш аз пеш вайрон гардид: дар солҳои 80-ум нуфуси шаҳрҳо афзуда, нахустин корхонаҳои саноатӣ ба вуҷуд омаданд. Дар дохили феодализм муносибатҳои капиталистӣ торафт қувват мегирифт. Меҳнаткашонӣ тоҷик, узбек, туркман, қирғиз ва дигар халқҳои, ки таҳти истисмори феодалони маҳаллӣ, рӯҳониёни иртиҷопараст, бойҳо ва судхӯрҳо қарор гирифта буданд, пас аз Осиёи Миёнаро истило кардани ҳукумати подшоҳӣ дучори ҷабру зулми иловагии амалдорони ҳукумати подшоҳӣ, тоҷирон ва судхӯрони беруна гардиданд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна дере нагузашта дар Хучанд фабрикаҳои на чандон калони коркарди ашёе кушода шуданд, ки онҳоро ҳам соҳибкорони рус ва ҳам бойҳои маҳаллӣ таъсис медоданд. Соли 1870 фабрикаи пиллакашӣ кушода

*
⁸ Губаревич—Радобыльский А., 5 ҷ., с. 79.

⁹ Гулишамбаров С. И. 1913, с. 219.

шуд. Соли 1873 дар кишлоки Деҳмои қарибии Хучанд як савдогари рус заводи хурди шаробкашӣ кушод. Ғайр аз ин заводҳои шиша, чарм (дар Уротеппа) ва меваю арақ сохта шуданд. Соли 1891—92 аввалин заводҳои пахта ба қор даромаданд. Соли 1895 дар Хучанд аллақай 16 корхонаи саноатии заводмонанд қор мекарданд, ки 125 қорғар доштанд. Дар охири асри XIX дар шаҳр 5 заводи пахта вучуд дошт, ки дутои онҳо аз онӣ бойҳои маҳаллӣ буд.¹⁰

Вазъияти аҳоли дар аморати Бухоро, ки қисми зиёди тоҷикони Осиёи Миёна дар он ҷо зиндагӣ мекарданд, назар ба кишварии Туркистон бадтар буд.

Усули идораи аморат, ки пеш аз истилои ҳукумати подшоҳӣ мавҷуд буд, бе ҳеҷ гуна тағйирот давом кардан гирифт. Аморати Бухоро ба 27 вилоят (бекигарӣ) тақсим гардида, ба ҳар яке аз онҳо бек ё ҳоким, қозӣ, раис ва муфти аз тарафи амир таъйин карда мешуд. Ҳоким мебоист қорҳои давлатӣ, маъмурӣ ва зироатиро идора мекард, қозӣ дар асоси шариат қорҳои маҳкамаро бачо меовард, раис аз тарафи аҳоли иҷро шудани фармоишоти дину шариатро назорат менамуд ва муфти ҳамчун «донанда» қонунҳои шариат дурустӣ ё худ нодурустии ин ва ё он ҳодиса ва иқдомро фаҳмонда меод. Ҳамаи ин қасон дар навбати аввал ва асосан манфиати доираҳои ҳукмрон ва ғайришахсии худро таъмин мекарданд. Ҳокимони вилоятҳо, ки ба воситаи амлоқдорҳо ва дигар одамони худ қорҳои замин ва молия, чамъ қардани хироч, ушр ва ғайраро идора менамуданд, дар ҳалли ин масъалаҳо қомилан худсарона амал мекарданд, аз аҳоли ҷи ситондан ва ба ҳазина ҷи супурдани онҳо қасе тафтиш намекард.

Мингбошӣ, амин, оқсаққол ва арбобҳо, ки ба сифати намоёндаи аҳоли таъйин мешуданд, одатан ба қирдори ҳоким ва дигар амалдорони амир пайравӣ мекарданд. Ин ҳол боиси ривҷ ёфтани ғоратгарӣ ва порахӯрӣ гардида, ба иқтисодиёт зарбаи сахт ворид меовард ва зиндагонии бе ин ҳам саҳти аҳли меҳнатро ба дараҷаи тоқатнопазирӣ мерасонид.

Хусусан аҳволи оммаи васеи мардуми Бухорои Шарқӣ бағоят вазнин буд. Қариб тамоми аҳолии ин маҳалҳо тоҷикон ташкил меоданд. Ҳукумати амирӣ аслан Бухорои Шарқиро чун мустамликаи худ қарор дода, дар ин ҷо назар ба қисми ғарбии аморат тартиботи саҳтаре қорӣ намуд. Табақаҳои ашрофи қадимаи ин ҷо, сипоҳ ва нӯқарҳо, рӯҳониён, заминдорони қалон ва бойҳо ба тақьягоҳи аморат табдил ёфтанд. Ба ин гуруҳҳои болонишини истисморқунанда аз баҳодур¹¹ (дар бекии Ғарм аламон) то

*

¹⁰ Раҷабов С., 1954, с. 17—19.

¹¹ Баҳодур ё аламон — аз пинн нахустин мансаби баланди аморати Бухоро.

додхоқ¹² хар гуна рутба ва мансабҳо дода мешуд. Мансабҳои олитар фақат ба сипоҳиёни дарбори амир бахшиш мегардид. Амир ба ивази маош ба ин сипоҳиён андози тамоми як деҳаро мебахшид. Деҳқонони ин қишлоқ амалан дар ҳолати крепостной буданд.

Ин деҳқонон комилан дар ихтиёри танҳоҳӯр буданд. Соҳиби танҳоқ бо майли худ духтарҳоро мебурд, ҳавлиҳои деҳқононро кашада мегирифт ва боз ҳар чи ки хоҳад, мекард. Дар аморат мансабу вазифаҳои баланд рӯйрост харидуфуруш мешуд, ки ин ҳам аҳволи мардумро беш аз пеш табоқтар менамуд. Солҳое, ки дар Қаротегин ҳокимони амир Алмосбек (1886—1892) ва Муҳаммадмуродбий парвонаҷӣ (1842—1904) ҳукмронӣ мекарданд, хариду фуруши мансабу вазифаву унвону рутба қариб, ки ба расмият даромада буд. Собиқ амлоқдори Ҳоит Мирзонуллобек хабар додааст, ки барои нӯқари оддӣ шудан 1200—2000 танга ришва додан лозим буд. Агар ин гуна нӯқар дар шаҳр ва ё қалъае ба хизмати ҳарбӣ таъйин шавад, аз ҳама гуна андоз озод карда шуда, ғайр аз ин барои таъмини маош ба ихтиёраш ду «буна»—хочагии деҳқонӣ дода мешуд. Агар нӯқар худаш ҳавлию боғу замин дошта бошад, дар ин сурат ба вай «буна» дона намешуд, вале ба ҳар ҳол ягон андозе ҳам намедод. Мансаби қаравулбеги хеле қиматтар, 2—4 ҳазор танга меистод. Ба ихтиёри қаровулбеги 4 «буна» дода мешуд. Қаровулбеги, ки дар хизмати амир бошад, дар айни ҳол молу мулку замин ҳам дошта бошад, ӯҳдадор буд, ки ба фойдан хазинаи амир ушр (дахъяки ҳосил) ва «амал», яъне 21 танга хирочи заминро ҳам диҳад.

Мансаби мироҳур 3—5 ҳазор танга меистод. Ба ихтиёри мироҳур 4—10 «буна» дода шуда, худаш ғайр аз ушр аз тамоми хирочу андозҳо озод карда мешуд.

Тӯқсабо барон соҳиб шудан ба мансаб бояд 5—10 ҳазор танга ришва меод. Ба ихтиёраш бошад то сад «буна» дода мешуд ва худ аз ҳама андозҳо озод буд.

Мансаби аз ин болотар эшикоғобоши ба соҳибаш 6—15 ҳазор танга меафтид, вале 150—200 «буна» мегирифтани андозе намедод.

Ниҳоят мансаби «бий», ки онро худи амир меод (дигар мансабҳои аз ин поёнро худи беги Қаротегин мефурухт ва аз ин харидуфуруш хӯчаинаш, яъне амирро ҳатто огоҳ ҳам намекард) ба соҳибаш ба пули калон 10—20 ҳазор танга меафтид. Вале бар ивази ин ҳар як бий (онҳо ҳамагӣ дар Қаротегин аз даҳ нафар беш набуданд) то 300 буна мегирифт, ки бо ҷабру зулми ғушношунид онҳоро истисмор карда қусури харочоташро мебаровард.

*

¹² Додхоқ — яке аз болотарин мансабҳои аморати Бухоро, ки дар маротиб ёздаҳумин аст.

Мансабу рутбаҳои динӣ ҳам бемалол харидуфурӯш мешуду дар ин бобат ҳам як навъ «таксимои меҳнат» вуҷуд дошт, яъне мансабҳои поёниро бек таксим мекарду мансабҳои болоро худи амир мефурӯхт. Ҳуқуқи додани мансабу унвони қозикалон, ду ноиби он ва раис фақат ба амир тааллуқ дошт ва дар ин бобат фақат худи амир ёрлик дода метавонист. Инро ҳам ҳатман гуфтан даркор, ки қобилияти давлатдорӣ, истеъдоди роҳбарӣю ташкилӣ барин сифатҳои шахс мутлақо ба эътибор гирифта намешуд. Ҳар касе, ки бештар пора диҳад, соҳиби ҳуқуқи имконияти бештаре мешуду тақдирӣ садҳо, ҳазорон ҳазор деҳқону қосибонро, ки дар муҳити тирани аморат чун ғуломони бебабон умр ба сар мебуданд, ҳал мекард.

Дар тамоми дигар бекиҳои аморат вазъият айнан чунин буд.¹³ Албатта, ин гуна тартибот ба маъмурони амир маъқул ва мувофиқи таъб буд. Онҳо ҳатто дар хурдтарин мансаб нишаста ҳам дар зарфи ду-се сол сарвати бисёре чамъ мекарданд. Хотирнишон бояд кард, ки вақте ки дар соли 1917 амир барои амалдорон вобаста ба вазифаашон маоши муайян муқаррар кардани ва андозҳои худсаронаро барҳам додани шуд, ин чунон мавҷи эътироз ва норизоиятиро ба вуҷуд овард, ки амир ба даст кашидан аз чунин нияти худ маҷбур гардид.

Ҳокимони вилоятҳо, алалхусус дар Бухорон Шарқӣ, дар ғорат ва таҳқир кардани аҳоли ягон ҳадду ҳудудро намендонистанд. Яке аз сайёҳони рус дар хусуси давраи ҳукмронии Мирмурад ном ҳокими Қаротегин чунин навишта аст: «Ин як солномаи тамомест аз кирдуқори бераҳмона ва худсарии бениҳоят».¹⁴ Ин ҳоким садҳо деҳқонро ба адои қорҳои ройгон маҷбур мекард. У устоҳои дуредгарро дар Ғарм чанд моҳ дар сармои зимистон бемузд қор фармуда буд.

Ҳамаи заминҳои аморати Бухоро ба чунин категорияҳои юридикӣ: заминҳои амлоқӣ, амирӣ, вақф ва милқ таксим шуда буд. Заминҳои хусусӣ нисбатан кам буда, ба бойҳо ва амалдорони қалон тааллуқ доштанд.

Деҳқононе ки дар қитъаҳои хурди заминҳои амлоқӣ ва вақфҳо қор мекарданд, амалан дар вазъияти крепостной буданд. Ба ивази истифодаи порчаҳои ночизи замин аз онҳо дар шаклҳои ғуноғун молиёти зиёде ситонда мешуд.

Деҳқонон аксар вақт бо номи «ҳашар» дар заминҳои амлоқдор ва дигар амалдорони қалон тамоман бемузд қор фармуда мешуданд. Онҳоро бо номи «бегорӣ» низ ба қорҳои сохтмони иморатҳои амир ва мансабдорони ӯ, таъмир ва тоза кардани қўйборҳо ва ғайра қалб менамуданд. Деҳқонон ўҳдадор буданд, ки маҷ-

*

¹³ Инг.: Юсуфов Ш., 1964. Ҳамроев М., 1959, с. 38, 39.

¹⁴ А. С. 1904.

буриятҳои гуногуни ҳамлунаклиро ҳам баҳо оваранд. Тамоми ин корҳо аксаран аз чор се ҳиссаи вақти деҳқонро мегирифт.

Масалан, дар бекигарии собиқи Ҳисор чунин навъҳои андоз вучуд дошт. Деҳқонон барои истифода аз заминҳои обӣ хумс, яъне панҷяки ҳосилотро ва аз заминҳои лалмӣ ушр, яъне даҳяки ҳосилотро медоданд. Ғайр аз ин, амлоқдор бо ивази «меҳнати» худ дар кори андозгундорӣ расман аз ҳар як ботман (тақрибан 12 пуд) ҳосили замини обӣ як нимхӯрд (32 қадоқ) ва замини лалмӣ нимчорьяк (8 қадоқ) ҳақ меситонид. Доруға (амалдори хурди хироч), ки ба хирман назорат мекард, ба тариқи кавсан мӯҳрона мегирифт. Ҳиссаи миروب баробари ҳиссаи амлоқдор буд. Оксаққол аз ҳар ботман нимчорьяк, ё худ панҷяки нимхӯрд дарёёфт мекард. Ниҳоят домуллоимом ҳамагӣ ду ғалбери 64 қадоқа «ҳаққи оллоҳ» ва кавсан мегирифт. Пас аз ҳамаи инҳо дарвешу қаландарҳо омада, назр талаб мекарданд.

Илова бар хирочи заминҳои кишт дигар хел андозҳо аз қабилӣ закот, ки аз ҳайвонот, боғот ва муомилоти пулӣ рӯёнда мешуд, закоти чағона, андози коҳ, дала (савсор), яъне андози муъинае ки шикорчиҳо пайдо мекарданд, чормағзпулӣ ва амсоли инҳо вучуд доштанд.

Гаевский ном инженер, ки дар он солҳо ба бекии Қўргонтеппа сафар карда буд, манзараи аз тарафи амалдорони амир толону тороч шудани деҳқонро хеле ачиб тасвир кардааст: «Одатан ҳамин, ки деҳқон ҳосилро даравида дар хирманҷо қўфта зерӣ назорати нозир онро тўб мекунад, амалдори дигар, яъне доруға омада онро мӯҳр мекунад. Тарзи мӯҳргузори чунин аст — доруға дар болои пораҳои кулӯх мӯҳр монда он кулӯхпораҳоро дар болои тўби гандум ба тартиби муайян мечинад. Пас аз ин дигар хирманро посбонӣ намекунанд, зеро агар ба тўби гандум андак даст расад, ҷои кулӯхпораҳо дигар шуда, дуздӣ ошкор мешавад.

Пас аз мӯҳр кардани ҳосил онро амлоқдор омада мебинад ва тахминан бо назардид ва як газ ҷўб муайян мекунад, ки дар хирман чанд ботман ҳосил ҳаст. Дар ин хел мавридҳо одатан деҳқон доду вой мебардорад ва аслашро гирем дар ин сурат мувофиқи қонун ҳосилро баркашида санҷидан даркор, вале ин корро дар ҳеч кучо намекунанд. Баъзан чун шохидони холис оксаққол, ё амини деҳро ҷег мезананд, вале одатан худӣ амлоқдор дафтарчаашро мебарораду ба доду войи деҳқон нигоҳ накарда менависад мемонад, ки «фалонӣ фалон қадар ҳосил гирифтааст».

Микдори умумии ҳосил ана ҳамин хел тақрибан муайян мешаваду вале минбаъд қор аз ин ҳам бадтар мегардад. Нарҳи бозорро мепурсанду вале онро 10—15 фоиз кам карда ба деҳқон хабар медиҳанд. Баъд мувофиқи қоидаи амир ҳафтыяк ё панҷяки ҳосил гуфта сеяк ва ҳатто нисфи онро қашада мегиранд. Бар зами ин агар андоз ба шакли пул талаб карда шавад ҳама ганду-

ми худро ба бозор мебароранд, ки талаботи он зиёд нест ва нархи гандум якбора паст шуда меравад ва барои додани пули сеяки ҳосил (ки бе ин ҳам миқдори умумии ҳосилро бардуруғ зиёд навишта буданд), деҳкон маҷбур мешуд, ки ду маротиба бештар гандум фурушад».¹⁵

Ин толону торочи рӯирости ваҳшиёна дар тамоми ноҳияҳои аморат дида мешуд. Капитани штаби генералии Россия Покотило, ки соли 1886 аз Деҳнав ба Қаротог сафар карда буд, ниҳоят дар ҳайрат мондааст, ки чаро дар заминҳои ду тарафи роҳи 50—60 чакрима, ки нағз обёрӣ ҳам мешуданд, ҳеч чиз нақоштаанд. Маълум шуд, ки ба касофати хирочу андозҳои миёншикан мардум кишлоқҳои худро партофта ба кӯҳҳо гурехта рафтаанд. Дар кӯҳсорон онҳо чорво парварида барои эҳтиёчи худ дар заминҳои лалмӣ андак кишт мекардаанд бас. «На молу мулк ва худи ҳаёти табааи амири Бухоро ягон василаи таъмин надоранд,— менависад Покотило ва илова мекунад:— натиҷаи ин авзои нохуши моддию маънавии халқ ҳамин аст, ки мардум ба ҳукумати амир ва ба намояндагони ин ҳукумат — бекҳо табиатан нафрат доранд».¹⁶

Дарвоқеъ вақте тоҷикон, ин мардуми меҳнатдӯст, ки чандин асрҳо пеш дар ин ҷойҳо маскун шудаанду соҳиби маҳорати баланду қадимии зироатпарварӣ мебошанд, маҷбур шудаанд, ки заминро ҳавливу ҷойҳои худро партофта қариб ҳаёти нимкӯчӣ ба сарбаранд, пас аз ин нисбат ба як даста феодалони ғоратгар, ки сардорашон амир буд, нафрат надошта чӣ ҳам дошта метавонистанд?!

Ҳатто П. М. Лессар барин мушоҳид, ки аз рӯи вазифааш «гумоштан сиёсии императори Россия дар аморати Бухоро» буду ба танқиди саҳти тартиботи амир ҳеч ҳавас надошт, дар «Қайдҳои он ба авзои сиёсӣ ва иқтисодии аморат» (1891) ном асараш менависад, ки дар айни андозҷамъкунии бисёр суистеъмолу худсарихо мешавад, миқдори ҳосилро тақрибу бардуруғ муайян мекунанду андозро на дар шакли мол, балки пулакӣ меситонанд ва зимнан пули андоз аз будаи хеле зиёдтар рӯёнда мешавад».

П. М. Лессар маҷбур шудааст иқрор намояд, ки «ҳатто дар ноҳияҳои бойтарин ҳам деҳқонон заминҳои худро партофта ба Самарқанд гурехта истодаанд, то аз подоши бақияҳои беохири андоз раҳо ёбанд. Ононе ки илочи фирор надоштанд, барои адои қарзи андоз буду шуди худро, ҳатто духтарони худро ба Самарқанд бурда фуруштанд ва бо ҳамин онҳоро ба роҳи бад андохтанд».

П. М. Лессар гапашро давом дода менависад:— «Ҳамаи ононе, ки ба водии Зарафшон ва ноҳияҳои ҳамҷавори он рафтаанд, ха-

*

¹⁵ АВПР Среднеазиатский стол, д. 304, лл. 8—11.

¹⁶ ЦГА Уз. ССР, И. 1, Оп. 34, д. 670, лл. 72—75.

бар оварданд, ки ҳоли мардум табоҳ аст. Ҳоли мардуми бекиҳои кӯхистони Бухорои Чанубӣ ва Шарқӣ бошад аз ин ҳам бадтар аст, зеро дар ин ҷойҳо барои андак беҳ шудани аҳволи мардум ҳеч кор карда нашудааст. Ин касофатро рафъ кардан муҳол аст» — ғамгинона суханаширо ба поён мерасонад П. М. Лессар.¹⁷

Дарвоқеъ, чанд сол пеш аз ин қайдҳои иқтибос овардаи мо, 16 ноябри 1887 сардори уезди Самарқанд ба губернатори ҳарбии вулуси Самарқанд навишта буд, ки мардуми Қўлобу Дарвозу Қаротегин «аз муомилаи ноодилонаву саҳт ва зулму асорати доимии ҳукуматдорони Бухоро ба танг омада шўриш карданд». Вай навишта буд, ки мардуми ин ҷойҳо «дар маҷлиси умумии худ қарор додаанд, ки илоче ёфта аз Бухоро ҷудо шудан даркор».¹⁸

Вазъият дар дигар ҷойҳо ҳам пуршиддат буд.

Чангу ҷидолҳои дохилии феодалӣ ва ба ҳукумати подшоҳӣ додани товони чанг ба вазъияти ҳазинаи аморати Бухоро бетаъсир намонд. Амир Музаффар роҳҳои пур кардани ҷои ин хароҷотро ҷустуҷў менамуд. Қисми заминҳои вақф ба ғоидаи аморат мусодира карда шуд. Илова бар ин, амир ба қозихо иҷозат дод, ки бо ҳар восита аз аҳолии пул ҷамъ кунанд. Ҳамчунин фармоишоте буд, ки як ҳиссаи ин пулҳо ба тариқи тўҳфа, молу мулки бесоҳиб ва бақияҳо ба ҳуди амир дода шавад. Ҳамин тариқа, муҳимтарин вазифаи аморати Бухоро аз торочи халқи меҳнаткаш ва фурушишондани ҳамагуна муқобилатҳои зидди ин ғоратгарӣ иборат гардида буд.

Ҳар он касе ки изҳори норозигӣ мекард, ё лоақал андаке ба амалдорони амир итоат накардани мешуд, ба ҷазоҳои ваҳшиёна гирифтور мегардид. Ҳар як ҳоким метавонист одамонро бе ҳеч як асос ба зиндон партояд ва аз хонаву оилашон маҳрум созад. Маҳбусони бадбахт, ки бо ягон баҳонае ба зиндон афтода буданд, дар шароити тоқатфарсое зиндагӣ мекарданд. Онҳо дар зиндонҳои тираву ифлос бо пойҳои кундазада ва дасту гардани шикелбанд дар замин марбут ва ё рӯи як буръёе нишаста ё хуфта аз ҳисоби бахшишҳои хешовандони худ ва садакаи хайркунандагон рӯз мегузаронданд. Қасоне, ки хешу ақрабо доштанд, гоҳо ба воситаи пули зиёде ришва додан ба ҳоким аз зиндон озод мешуданд, вале аксаран одамони бекас тамоми умри худро дар маҳбусӣ ба сар мебуданд. Дар шаҳрҳои аморати Бухоро «гунаҳкорон»-ро одатан дар рӯзҳои бозор, дар пеши назари мардум ҷазо медоданд. Барои андак гуноҳе шахси гунаҳкорро ҳафтаду панҷ ҷўб мезаданд, зарбаҳо бо дарраҳои саҳт бо шиддати тамом ба тахтапушти бараҳна расонда мешуд.

Дар аморати Бухоро тарзҳои ваҳшиёнаи қатлу куштор, ба

¹⁷ ЦГУ Уз. ССР. Ф-И-3, оп. 2, д. 20, в 118—119.

¹⁸ ЦГ ВИА СССР, ВУ А/с, д. 556, ч. II, л. 83.

мисли овехтан, буридани гулӯи маҳкум ва ба воситаи ресмон ва фарғарра қин карда куштан хеле бисёр ба амал меомад.

Ҳукумати подшоҳӣ ҳокимияти худро дар Осиёи Миёна барқарор карда бошад ҳам, барон тағйир додани соҳти истибдоди Бухоро ҳеч гуна чорае надиш, балки, зиёда аз он, қасдан ин сохтро ёз ҳам пайдоргар гардонд. Агарчи одамони пешқадами Россияи онвақта борҳо ба муқобили «тартиботи» аморати Бухоро изҳори эътироз намуданд, аммо бо вучуди ҳамин ҳам ҳукумати подшоҳӣ ба пуштибонии амир ва усули давлатдорӣ ӯ давом кардан гирифт:

Чунин буд хусусияти асосии авзон сиёсии Осиёи Миёна. Ҳукумати подшоҳӣ тартиботи дарун ба дарун гандидаву лухсидаи феодалию аеримиенагии Бухоро ва Хеваро фаъолона дастгирӣ мекард. Ин иттиҳоди болонишинони ҳукмронӣ доро буд, ки бар зидди он тадричан иттиҳоди меҳнаткашон ва оммаҳои истисморшавандаи ҳамаи миллатҳо арзи вучуд менамуд.

П. М. Лессар иқроӣ мекард, ки: «Қалонони Бухоро ва мардум шакке надоранд, ки ҳама гуна шӯриш бо аслиҳаи кӯшунҳои рус пахш мегардад, худсарии амир бошад, ҳад надорад».¹⁹

Тақрибан пас аз бист сол генерал-губернатори Туркистон Самсонов дар маълумоте, ки ба номи раиси Совети Вазирон 29 декабри соли 1911 ирсол карда буд, таъбири аниқтару дақиқтареро кор мефармояд: «Ягона монетаи аз зулми амир озод шудан (яъне озод шудани аҳолии аморати Бухоро — Б. Ғ.) сарнайзаҳои кӯшуни русҳо мебошад».²⁰ Ҳукуматдорони подшоҳӣ ононеро, ки тоҷикону ўзбекҳоро дигар меҳнаткашони Бухороро бугӣ мекарданд, ҳарчониба дастгирӣ намуда, дар айни ҳол эътироф мекарданд, ки дар ин кишвар алангаи ғазабии халқ боло шуда истодааст. Дар ахборе, ки сардори Штаби асосӣ Н. Н. Обручев 4 декабри соли 1883 аз Тошкент гирифта буд, ин ибораҳоро дидан мумкин аст: «Амир дар тахт барои ҳамин ором нишастааст, ки ба туфайли чину азобу ҷазоҳои беохир ба дили мардум воҳима андохтааст ва бо ёрии ана ҳамин зулму тааддӣ (ва дастгирии кӯшунҳои Россияи подшоҳӣ — илова мекунем мо — Б. Ғ.) имкон ёфта алангаи шӯру ғазабии мардумро, ки гоҳ дар ин ҷову гоҳ дар он ҷо боло мешуд, фуру менишонад. Дар нахустин номади кор революция мешавад, ки он на ба худи амир, на ба писараш — вориси тахт Сайид Абдулаҳадхон тараҳҳум намекунад».²¹

Воқеияти Осиёи Миёна дар даҳсолаҳои минбаъда нишон дод, ки ин гуна баҳо ба вазъияти онвақта комилан дуруст будааст.

*

¹⁹ ЦГА Уз. СССР, д. И-3, оп. 2, д. 20., л. 109.,

²⁰ Дар ҳамон ҷо, у И-2, оп. 1, д. 35, лл. 2—3.

²¹ ЦГ ВИА СССР, ВУ А/с, д. 558, л. 36.

8. ҲАРАКАТҲОИ ХАЛҚИ ДАР ОСИЁИ МИЁНА ВА ДАР ОНҲО ИШТИРОК ҚАРДАНИ ТОҶИКОН

Дар хоки генерал-губернатории Туркистон ва ҳамчунин дар қаламрави аморати Бухоро муттасил шӯру ошӯбҳои халқӣ ба амал меомаданд. Дар ин ҳаракатҳо тоҷикон низ баробари дигар халқҳои Осийи Миёна ғаёлона иштирок доштанд. Шӯришчиён участкаҳои полицияро хароб мекарданд, ба рабату ҳавлиҳои феодаҳо ҳамла меоварданд, амалдоронро мекуштанд. Хусусан дар доираи аморати Бухоро, ки ғоратгарӣ ва зулму тааддӣ нисбат ба мардум ҳақду ҳисоб надошт, зуд-зуд шӯришҳои халқӣ ба вуқӯ меомаданд.

Сабаби асосии шӯришҳое, ки тамоми бекигарҳои Бухороро фаро гирифтанд, ҳамин буд, ки андозу хироҷҳо бо усулҳои ваҳшиёна ситонда мешуданд, миқдори бе ин ҳам зиёди онҳо рӯз ба рӯз меафзуд, ба андозҳои пештара андозҳои нав зам мегардиданд, ба зами андозҳои умумии аморат боз андозҳои маҳаллӣ илова мешуд, як андозро чанд бор меситонданд, амлоқдорон барои ғоидаи худ бисёр суистеъмол мекарданд ва ғайраву ва ҳоказо. Дар як ҳуҷҷате, ки амалдорони амир тартиб додаанд, гуфта мешавад, ки амлоқдорон худсарӣ қарда аз деҳқонон андозро дуболо ситондаанд. Аз кишти шабдор ба ҷои 6 танга 12 танга ва аз боғ ба ҷои 26 танга 52 танга гирифтаанд.²²

Агар ҳаминро ба назар гирем, ки андози сержумори мавҷудани аморати Бухоро аҳли меҳнатаро ба дами ҳалокат расонда буд, ба осонӣ тасаввур қардан мумкин, ки ин найрангҳои амлоқдорон мардумро то ба қадом дараҷаи қаҳру ғазаб оварда метавонистанд. Бедодию худсарии амлоқдорон дар аксари ҷойҳо охири қатрае мегардид, ки косаи сабри мардумро лабрез менамуд. Баъзан чунон худсарии бедодиҳои қиддӣ содир мешуд, ки дар шӯриш табақаҳои гуногуни аҳоли ва ҳатто баъзе ходимони пешқадами маъмурияти русҳо ҳам иштирок мекарданд.

Мо дар назди худ чунин вазифае гузошта наметавонем, ки тамоми шӯришҳои халқии охири асри XIX ва аввали асри XX-ро муфассаи таҳлил намоем, ба ин сабаб фақат баъзеи онҳоро мавриди назар қарор медиҳем.

Вале баъзан чунин ҳодисае ҳам мешуд, ки рӯхониён ва феодаҳои аз имтиёзҳои пештараи худ маҳрумгардида ошӯбҳои халқии бар зидди ҳукумати подшоҳӣ ва дигар золимон равошударо ба мақсадҳои тамаъқоронаи худ истифода мекарданд. Бинобар ин ҳаракатҳои прогрессивии халқиро, ки манфиатҳои омми меҳнатқашро ифода мекард, аз ҳаракатҳои дорон хусусияти миллат-

*

²² Мухсинова К. З., 1965, с. 12.

чигии феодалӣ, ки умуман ба муқобили «русҳо» нигаронида шуда буд, фарқ кардан лозим аст.

Шӯриши соли 1898-и Андиҷон маҳз ҳамин гуна шӯриши иртиҷой буд. Аксари муаррихони республикаҳои Осиёи Миёна шӯриши соли 1898-ро ба шӯриши халқӣ мансуб кардаанд.²³ Ҳол он ки тадқиқи муфассали шароити муҳити ин шӯриш касро ба чунин ҳулосае меоварад, ки ин шӯриш шӯриши иртиҷой, шӯриши зиддиҳалқӣ буд.

18 майи соли 1898 (бо усули қуҳна) халифа Муҳаммадалӣ ном пешвои тасаввуф, ки бо номи Дукҷӣ Эшон низ машҳур буд, бо як даста пайравони худ, ки шумораашон қариб 1500 нафар буд, дар шаҳри Андиҷон ба гарнизони русҳо ҳамла кард. Балвогарон соати 3-и шаб, овози садое набароварда, тамоми аскаронро дар ғафлат мононда, ҳучум карданду зуд як баракро печонида гирифтанд. Дар ин мобайн дар дигар баракҳо солдатҳо бедор шуда берун частанд ва ҳамлаваронро дур партофтанд. Дар ин шаб-бохун 2 унтер-офицеру 19 солдати қаторӣ кушта шуда, 14 кас саҳт ва 5 кас сабук маҷрӯҳ гардиданд. Ҳуди ҳамон рӯз муайян шуд, ки пайравони Дукҷӣ Эшон шаҳрҳои Уш, Марғелон ва баъзе дигар ҷойҳоро гирифта будаанд. Вале дар ин шаҳрҳо шӯриш на-шуд, яъне мардум ба сардорони ин суїқасд пайравӣ накарданд. Иштирокчиёни асосии ин балво муридҳо — пайравони ашаддӣ тасаввуф буданд. Мувофиқи тақозои тасаввуф мурид бояд аслиҳаи мутею ғапдарои пири худ бошад ва бояд бечунучаро супоришу гуфтаҳои ӯро ба иҷро расонад. Ана барои ҳамин ба Дукҷӣ Эшон ба ин осонӣ муяссар гардид, ки пайравони худро аз роҳ занаву ба ҳамлаи зидди қушунҳои рус, ки қори ниҳоят хавфноку таваккалӣ буд, таҳрик намояд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна пешвоёни тасаввуф он нуфузе, ки дар идораи мамлакат ва муридони худ пештар, масалан, дар аҳли хонҳои Ҳуқанд доштанд, аз даст доданд. Сабаби дар ҳаракати соли 1898 қувваи асосӣ будани пешвоёни тасаввуф ҳам дар ҳамин аст. Баробари пешвоёни дин дар ҳаракати Дукҷӣ Эшон 2 додхо, 2 бек (собик амалдорони хон) низ ширкат доштанд. Баъзе маълумотҳои ҳастанд, ки Дукҷӣ Эшон бо султони Туркия алоқа доштааст ва ҷосусони султон бевосита дар балво иштирок ҳам кардаанд. Айнан дар ҳамон вақт дар Осиёи Миёна пайдо шудани бисёр ҷосусони амири Афғонистон касро ба ақидае водор мекунад, ки нӯги риштаи ин дасиса дар дасти империализми Англия буд. Шиори балвогарон — «ғазовот» шио-

*

²³ Дар нашри аввали «Таърихи мухтасари халқи тоҷик» (1947) мо ҳам ин шӯриширо нодуруст тафсир дода будем. Дар нашри дуҷуми китоб ва дар мақолае, ки дар журнали «Вопросы истории» (№ 2, 1953) чоп шуда буд, ин хатои худро ислоҳ кардем.

ри иртиҷой буд ва на танҳо зидди амалдорони подшоҳ, балки умуман бар зидди русҳо нигаронида шуда буд.

Баъзе таърихчиён гӯё прогрессивӣ будани ҳаракати соли 1898-ро нишон доданӣ шуда чашм мекушанд, ки Дукҷӣ Эшон ва акрабони вай пайравони худро доимо фиреб меоданд. Яқин аст, ки Дукҷӣ Эшон бо хилаву пайранги бисёр «вали» ва «хизрназаркарда» будани худро нишон доданӣ мешуд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар Осиеи Миёна таассуби диниро ҳарчонеба дастгирӣ менамуд, то бо ин роҳ ҳам мардумро дар итоат ва ҷаҳолат нигоҳ дорад. Дар бисёр деҳаҳо раисоне кор мекарданд, ки онҳоро худи Дукҷӣ Эшон таъйин мекард ва онҳо бояд ба риояи қонуну қоидаҳои дин назорат, меънамуданд. Аксар вақт раисҳо мардумро барои андак вайрон кардани талаботи дин бераҳмона калтакорӣ мекарданд. Маъмурияти подшоҳӣ ба ин худсарихои Дукҷӣ Эшон аҳамият намедод ва гумон надошт, ки фаъолияти Дукҷӣ Эшон зидди ҳудаш низ нигаронида шудааст. Пиру шайхҳо дар байни мардум тарғибот бурда мегуфтанд, ки сабаби бад шудани аҳволи онҳо на фақат пурра риоя накардани шариат, балки ҳамин ҳам мебошад, ки ба Осиеи Миёна «кофирҳо», яъне русҳо омадаанд. Ин тарғиботи зиддирусӣ барои ҳамин ҳам каме асар дошт, ки водии Фарғона ҳамчун ноҳияи асосии пахтакорӣ аз таъсири бозори ҷаҳонии пахта бериш монда наметавонист. Дар бозори ҷаҳонӣ паст шудани нархи пахта бошад аҳволи Фарғонаро бад кард, яъне дар ин ҷо ҳам бозори пахта қасод шуд. Азбаски бисёр деҳқонони Осиеи Миёна аз банкҳо қарз доштанд, яқбора паст шудани нархи пахта онҳоро хонахароб кард. Хушк омадани солҳои 1897—98 ва нашудани ғалла аҳволи деҳқонро тамоман табоҳ намуд.

Аммо оммаи васеи меҳнаткашони водии Фарғона Дукҷӣ Эшонро дастгирӣ накарданд. Дар аксар шаҳру деҳот, ки он ҷо пешвоёни тасаввуф нуфуз доштанд, деҳқонон ба Дукҷӣ Эшон лаънат меҳонданд, ки чунин дасиса кардааст. Мақсади балвои Дукҷӣ Эшон барқарор кардани ҳокимияти хон буд. Ҳатто эълон карданд, ки хоҳарзодаи ноболиғи Дукҷӣ Эшон хон хоҳад шуд.

Балвои Дукҷӣ Эшонро дар соли 1898 ҳаргиз ҳаракати халқӣ, ҳаракати миллии озодихоҳӣ гуфтан мумкин нест. Ин балво, ки мақсад аз он барқарор кардани ҳукумати хон, барқарор кардани имтиёзи аркони дину феодалҳо буд, кишварро ба қафо мекашид, ба вартаи асрҳои миёна мепартофт ва аз ин рӯ ҳаракати сирф иртиҷой буд.

Ошӯбҳои халқӣ дар беки Балчувон

Дар солҳои 70-уми асри XIX дар беки Балчувон ошӯбҳои пурзӯри халқӣ ба амал омаданд. Соли 1870 ду ҳазор деҳқонон аз

худсарню зиёд шудани микдори хирочу закот ба шӯр омада қалъаи Балчувонро муҳосира карданд. Яке аз косалесони амир — Абдулкаримбек ном одаме, ки писари собиқ беки самарқандӣ Шералии иноқ буд, дар ҳамин қалъа менишаст ва сабабгори зиёд шудани хирочу закот ҳам худаш буд. Ба ҳар ҳол, бек аз разаби халқ тарсида ба Ҳисор гурехт. Ин баромади мардум мутлақо номуташаққил буд, барои ҳамин ҳам деҳқонон қалъаро гирифтанду молу мулки онро байни худ тақсим карда, ҳамон дам хона ба хона пароканда шуданд.

Чӣ чои ҳайрат аст, ки ин ошӯбро ҳамон дам дастаи аскарони ҳокими Ҳисор Яъқуб-қушбегӣ пахш кард. Чанд ошӯбгарро ба дор кашиданд, бисёриҳо ба Дарвоз гурехтанд. Абдулкарим боз ба Балчувон баргашта мисли пештара худсарӣ кардан гирифт.²⁴ Маъмурияти маҳаллӣ бошад аз нияти деҳқонон воқиф буд ва ҳатто яке аз мингбошиҳо ба деҳқонон сарварӣ ҳам кард. Сардори округи Зарафшон ба генерал-губернатори Туркистон ахбор дода, диққати ӯро ба мавқеи феодалони маҳаллӣ ҷалб карда буд, ки онҳо ният доштанд ошӯбҳои халқиро ба фоидаи худ кор баранду аз Бухоро ҷудо шаванд ва истиқлоли «сиёсӣ» ба даст оваранд,²⁵

Моҳи декабри соли 1874 дар Балчувон боз ошӯб шуду сабабаш боз ҳамон худсарии амлоқдорон дар бобати хирочу андоз буд. Ин дафъа лақайҳои ўзбек шӯриданд. Аз нодонии сиёсии шӯришгарон истифода бурда онҳоро фиреб доданд, ки ба амир арз намоянд ва ҷавоби аризаро маътал бошанд. Дар ин мобайн сардори дастаи кӯшунҳои Бухоро 7 нафар сардори шӯришро дастгир намуда ба зиндон партофт²⁶ ва бо ҳамин шӯриш анҷом ёфт.

Моҳи марти 1871 дар Ғузур шӯриши стихиявӣ шуд. Сардори округи Зарафшон ин воқеаро ба генерал-губернатори Туркистон арз карда навишта буд, ки сабаби ошӯб гуруснагӣ аст.²⁷ 11 марти соли 1871 деҳқонони гуруснаи атрофи Қаршӣ қалъаи шаҳроо гирифта бозорро тороҷ карданд. Ин ошӯб ҳам стихиявӣ буд.

Ошӯбҳо дар дигар маҳалҳои Осийн Миёна

Соли 1872 дар Хучанд, соли 1873 дар Пашӣ ном деҳаи Уротеппа ошӯбҳои калон шуданду барои қатъи онҳо ҳатто аскар даъват карданд. Соли 1875 дар Уротеппа ҳам мардум саҳт ошӯб бардоштанд, ки сабабаш ҳамон зиёдии хирочу андоз буд. Ошӯбга-

²⁴ ИТН, т. II-2, 1964, с. 175—176. Ҳамроев М., 1959, с. 80—81. Стеценко И. А., 1963, с. 103—104.

²⁵ ЦГ ВИА, д. 1396, оп. 1, д. 1571, л. 51—52.

²⁶ ЦГА Уз. ССР, ф. И. Л. 1, оп. 34, д. 236, л. 22—270 б. Рапорти И. Масв ба генерал-губернатор дар санаи 1 июли соли 1875.

²⁷ ЦГА Уз. ССР, ф. И. Л. 1, оп. 34, д. 109, л. 17.

ронро баъзе коркунони маъмурияти русҳо ҳам тарафгирӣ карданд ва далолат намуданд, ки ситондани андозҳои нав хилофи қонун аст.²⁸ Моҳи ноябри соли 1880 дар Хучанду Уротеппа боз мардум ба шӯр омаданд ва сабаб боз ҳамон нодуруст ситондани андоз буд, ки дар ин қор маъмурияти подшоҳии уезди Хучанд ҳам ширкат дошт. Сарварони ошӯб Раҳмонқулхочӣ, Тиллохочӣ, Миркомилбой ва баъзе дигарон ҳаёс карда шуданд.

Дар солҳои 1885—86 мавҷи тавонои шӯришҳои халқӣ қариб тамоми маҳалҳои тоҷиконро фаро гирифт. Деҳқонони вилояти Шӯробод, Муъминобод, Кӯлоб, Ҳисор, Балчувон ва Деҳнав ба шӯриш хестанд. Вазъияти вилояти Шӯробод ниҳоят шадид буд. Ба сабаби худсарона зиёд кардани андозҳо деҳқонон тамоман хонахаробу хонабардӯш шуданд. Амалдорони поёнии маъмурияти вилоят ниҳоят пуртахлука будани вазъиятро доништа фаҳмиданд, ки хоҷагии вилоят ба ростӣ ҳам хароб шудааст ва ба ин сабаб ошӯбгаронро тарафгирӣ карданд.

Кӯҳистониёни Деҳпаркент охири октябри соли 1885 ба амлокдорон андоз надоданд ва аз номи худ ба амир одам фиристоданд. Дар ҷавоби шикояти деҳқонон андозро бори дигар ҳисобукитоб карданду вале чунон карданд, ки талаботи мардум қонеъ нашуд, бинобар ин ошӯбгарон аз додани андоз боз сар қашиданд. Барои тафтиши ҷанҷол аз Бухоро ясовул Бобоҷон чебачӣ ном амалдори амир омад. Дар натиҷаи тафтише, ки бо ғарази тамом қозию ҳоким гузаронданд, намояндагони ошӯбгарон ба дуруғғӯй муттаҳам гардида, ба зиндон партофта шуданд. Пас аз як сол 10 октябри соли 1886 боз ошӯб такрор шуд, ки ин дафъа ба ошӯбгарон баъзе намояндагони синфҳои доро — хоҷаҳо, бойҳо, оқсаққолҳо²⁹ ҳам ҳамроҳ шуданд, ки ин ҳаракатро ба манфиати худ истифода бурданӣ буданд. Боз ба амир ариза доданд, ки аз деҳқонон 50—60 фонзи ҳосил ба тариқи андоз гирифта мешавад.

Ин ошӯб ба дараҷае воҳима андохт, ки маъмурияти Бухоро маҷбур шуд роҳи ҳилаву найрангро пеш гирад. Барои тафтиши ариза аз Бухоро Муллошароф мирохур омада фармуд ба дасти деҳқонон маншуре диҳанд, ки миқдори андозро аниқ муқаррар менамуд ва ҳамин тарик, анъанаҳои дар ин маҳал мавҷударо ғӯба ба расмият даровард. Ин иқдоми маъмурияти Бухоро танҳо муваққат гузашт кардан буд. Зулму асорати андоз бошад аз пеш беш мешуд, бинобар ин мардум умеди худро қанда ҳавлию заминҳои худро партофта баромада рафтаи гирифтанд, зеро замин дигар ба онҳо қути лоямут ҳам дода наметавонист.

Дар Муъминобод ҳам вазъият аз ин бадтар буд. Соли 1884 ва

*

²⁸ ЦГА Уз. ССР, ф. и. 1, оп. 22, д. 147 лл. 1—2, X-13, 17; *Мухторов А.*, 1964, с. 147—150.

²⁹ ЦГА Уз. ССР, ф. 4-126. оп. 1, д. 1267, л. 72, 76.

чанд соли аз ин пеш барои мардуми вилояти Қӯлоб ниҳоят вазнин омад, зеро аксари зироат аз хушкӣ сӯхта рафту боқимондаи онро малах нобуд кард. Соли 1885 пас аз чанд соли беҳосилӣ бори аввал андак ҳосил шуда буд, ки амлоқдорон қарзҳои солҳои пештарро ҳам талаб карданд. Ғайр аз ин миқдори андоз ҳам зиёд карда шуд. Одамонро, ки барои шикоят ба Қӯлоб фиристода буданд, ба зиндон партофтанд. Амалдорони ҳокими Қӯлоб Муҳаммадназирбекро, ки ба Муъминобод барои андозгундорӣ омаданд, деҳқонон дошта заданд. Пас аз ин деҳқонон хонаву замини худро партофта ба Балҷувон рафтанд ва умед доштанд, ки беки Балҷувон онҳоро паногоҳ медиҳаду муҳофизат мекунад. Вале ҳокими Балҷувон нахост, ки ба кори ҳамсолаш даҳлат кунад ва ба деҳқонон маслиҳат дод, ки ба манзили худ баргарданд. Моҳи декабри соли 1885 ошӯб ба авҷи аълои худ расид. Деҳқонон аз касе напурсида аз хирманҳо ғалларо ба хонаҳои худ бурданд, аз додани андоз сар кашиданд ва ба амир одам фиристоданду содалавҳона гумон доштанд, ки решаи ин касофат дар ҳуди ҳамин ҷойҳо мебошад. Ҳокими Қӯлоб дар навбати худ аз амир илтимос кард, ки барои қатъи ошӯб аскар диҳад. Ошӯб пахш гардид, вале ҳокими Қӯлоб Муҳаммадназирбекро ҳуди амир аз қор гирифт. Аммо ин аҳволи мардумро беҳ накард.

Дар миёнаҳои соли 1880 дар Ҳисор ҳам вазъият ниҳоят тезу тунд шуд. Мубориза барои шайбу об, муборизаи зидди асорати андозу хироч бо муборизаи шадиди қосибон, ки барои андак беҳ шудани зиндагии қашшоқонаи худ мебурданд, зич пайваст мегардид. Соли 1886 дар Қаротӯғ қосибони бофанда, ки қироя қор мекарданд, шӯриш бардоштанд. Шӯришро қосибони муздури Солеҳ Олимбой³⁰ сар карданд, вале дере нагузашта шӯриш қосибон ва дӯконҳои дигарро ҳам фаро гирифт. Ошӯби бофандагон тез паҳн мешуд, шумораи онҳо қариб ба ҳазор нафар расид. Қосибон зидди муомилаю муносибати ваҳшиёнаи соҳибқорон, зидди беҳад дароз будани рӯзи қор мубориза мебурданду бар зами ин музди қор ниҳоят кам ва шароити меҳнат ниҳоят вазнин буд. Яке аз «бобоёни» чамъияти бофандагон миёнравӣ карду вале натиҷае надод. Вазъият торафт бадтар мешуд. Ба якҷанд соҳибқорони беҳад золиму ҳарис рӯйрост гуфтанд, ки кушта мешаванд. Саид мингбошӣ ном амалдори ҳукумати ҳам ба миён даромада тарафдорро ошӯб додани шуд, вале ин ҳаракат ҳам бенатиҷа монд. Дар ниҳояти қор соҳибони дӯконҳо маҷбур шуданд, ки гузашт карда, баъзе талабҳои ошубгаронро иҷро намоянд. Масалан, маоши онҳо, ки 2 танга (30 тин) буд, 6 танга (90 тин) карда шуд.³¹

*

³⁰ Маҷлис А., номи ин одамро ҳамин хел зикр кардааст, 1967, с. 294; Ҳамроев М., мегӯяд, ки номи ин одам Солеҳ Одинабоев буд, 1959, с. 81—82.

³¹ Ҳамроев М., 1959, с. 82.

Айнан дар ҳамин вақтҳо, июли соли 1886 мардуми Ҳисор на фақат аз додани андозу закот саркашӣ карданд, балки ба замми ин яке аз амлоқдорони ҳарису бераҳмтарини амир — Абдурахмон мирохурро дошта заданд.

Гирамоҳи соли 1886 баромадҳои деҳқонон, ки соли 1885 сар шуда буд, алалхусус, дар ноҳияҳои соҳили дарёи Яксу якбора авҷ гирифт. Кӯҳистониён ҳам аз додани андозҳои беҳад сар печида ба назди амир одам фиристоданд. Мардум умед доштанд, ки ин ҷаллоди бераҳм лачоми нӯкарони зархариди худро кашида мекӯнад, вале ин умеди мардум барабас рафт. Ба сари деҳқонон дастаи чазодихандае фиристода шуд, ки аксари аҳолиро қир карда партофт. Чандин деҳаҳо оташ зада шуд. Ононро, ки роҳбари ошӯб дониста шуданд ба Бухоро оварданд ва дар ҳамин ҷо сар заданд.

Кӯҳистониёнро барои ҳамин ин қадар ваҳшиёна чазо доданд, ки ба ҳисориён ибрат шавад, чашми дигар ошӯбгарон тарсаду ба тақдиршон тан диҳанд. Вале кӯҳистониёни диловар ба тақдири шуми худ тан надоданд ва яроқ ба даст гирифтанд. Соли 1887 деҳқонони ноҳияи Ромит шӯриш бардоштанд. Онҳо ҳам ба дод омаданд, ки андозу хирочи чорво, мӯйина ва ғ. бар хилофи қонун (агар тартиботи ваҳшиёнаи аморати Бухоро умуман «қонун» ном чизе дорад гуфтан раво бошад) зиёд карда шудааст.³² Аҳолии Ромит яроқ дар даст зидди зулми феодали бархоста бо як андоза соддадилӣ ба ҳукумати подшоҳӣ аз ин зулму асорат шикоят карданд. Масалан, капитани Штаби генералии Россия Лилиенталь, ки дар охири асри XIX ба Ҳисор омада рафта буд, менависад, ки мардуми Ромит аз худсарии амалдорони амир чанд бор ба вай шикоят карда буданд.

Соли 1894 Лилиенталь дар бораи сафари худ ба Ҳисору Қабодиён асаре навишта онро ба таъъ расонд. Вай дар ин асараш менависад: «Ҳанӯз соли сеюми қорам мерафт, ки он кӯҳистониён ба назди ман омада аз ҳукуматдорони Бухоро рӯйрост арзу дод карданд ва маро илтиҷо доштанд, ки ҳимоят кунам... Дар кӯҳистон муносибати мардум ба ҳукуматдорони Бухоро... он қадар ҳам дӯстона не» — мегӯяд ин офицери армияи подшоҳӣ.³³

Ҳочати баён нест, ки аз капитан имдод пурсидани аҳли Ромит боиси қасофат нашуда бошад ҳам, яқпула фонда ҳам нарасонд. Ҳукуматдорони подшоҳӣ ҳам ба майли тамом бо амири Бухоро ва қалоншавандаҳои табақаи феодали ҳонҳо ҳамкорӣ мекарданд.

Дар солҳои 80-ум зидди андозҳои миёншикан деҳқонони Деҳнав шӯриш бардоштанд. Аз мардум назар ба миқдори маъмулии андоз бист маротиба зиёдтар гирифтаанд. Ба Бухоро аризае фи-

*

³² Маҷлисав А., 1967, с. 294.

³³ Лилиенталь, 1894, с. 314.

ристонданд, ки онро баробари деҳқонон намояндагони маъмурияти маҳал, арбобҳо ва оксаққолҳо ҳам имзо карда буданд. Амир ин аризаро гирифта пас аз тадқиқ фармуд, ки амлоқдорон аз кор гирифта шаванд, зеро маълум шуд, ки қисми зиёди маблағи андозхоро худи амлоқдорон ба киса задаанду бо ҳамин хеле бой шуда рафтаанд. Аммо дигар кардани амлоқдорон зиндагии деҳқононро дигар накард, зеро иллат дар худи ниҳоди тартиботи андозгирӣ буд.

Дар Деҳнав боз шӯриш шуд, ки ин дафъа Эрназар-пахлавон ном деҳқоне ба он сарварӣ мекард. Шӯришро беки Деҳнав Абдурахмон пахш карда, 48 кас ба дор кашида шуд, ки худи ҳамин аз миқёси шӯриш далолат медиҳад.

Ҳамаи ин шӯришу ошӯбҳо барои ҳаракати азиме, ки соли 1885 тамоми бекиҳои Балҷувону Кӯлобро фаро гирифт, гуё замина тайёр карданд³⁴ ва ин шӯриш дар адабиёти таърихӣ аз номи пешвон он Восеъ — чун «шӯриши Восеъ» маълум аст. Ин шӯриши ҳақиқатан халқӣ ин тавр ҷараён дошт.

Бо сардории Восеъ деҳқонони атрофи Ховалинг ба ҳавлии амлоқдори Ховалинг дарафтоданд, ҳавлиҳои дигар бою муллоҳоро ҳам ба хок яқсон сохтанду пас аз ин Восеъ ба деҳаҳои Балҷувону Кӯлоб одамони худро фиристод, ки мардум дар ҷанги зидди амир ба вай ҳамроҳ шаванд. Ҷавобан ба ин даъвати Восеъ ҳазорон деҳқонон, ки аз зулму асорати ҳукумати амир ба танг омада буданд, дар атрофи Восеъ гирд омаданд. Мардум бо сарварии Восеъ роҳи Балҷувонро пеш гирифт. Шӯришгарон аввал ният доштанд, ки ба назди ҳоким одам фиристанду бо маслиҳат миқдори андозро андаке кам кунанд. Аммо кор ранги дигар гирифт. Чанд нафар намояндагони шӯришгаронро ба даруни қалъаи Балҷувон роҳ доданду аз паси онҳо дарвозаро бастанд. Ба назди деҳқонон бошад, чанд муллоро фиристоданд, ки дар байни шӯришгарон низоъ андозанд ва онҳоро аз роҳ зананд. Муллоҳо ба панду насиҳат даромаданд, ки мардум бояд ба умеди «илтифоти» ҳоким бошанду аз паи зиндагии худ шаванд. Вале деҳқонон ба ин панду насиҳат гуш накарданд ва маътали бозгашти намояндагони худ шуданд.

Дар ҳамин лаҳза якбора дарвозаи қалъа воз шуду ба сари шӯришгарон сарбозони ҳокими Балҷувон фуру рехтанд ва бо ин ҳамлаи ногаҳонӣ шӯришро ба якборагӣ пахш карданӣ шуданд. Вале Восеъ феврал деҳқононро саф ораста ба мудофия омода сохт ва онҳо худ ба ҳучум гузашта сарбозонро гурезонданд ва қалъаро гирифтанд. Ҳокими Балҷувон ғайри пой ба каф гирифта гурехтан дигар илоче надошт.

*

³⁴ Болдырев А., 1936; Шодиншоев А., 1936; Гафуров Б. Ф. ва Прохоров Н. И., 1944, с. 154—156; Исқандаров Б. И., 1954; Стеценко И. А., 1963; с. 105—111.

Шӯришгарон қалъаро фатҳ намуда, намояндагони худро, ки пӯкарони ҳоким онҳоро ваҳшиёна калтаккорӣ карда ба зиндон андохтаанд, раҳой доданд. Баъд кӯрхонаи қалъаро кушода аслиҳаро байни худ тақсим намуданд. Се шабонарӯз қалъаи Балчувон дар дасти шӯришгарон буд. Хатои калони шӯришгарон ҳамин шуд, ки барои паҳи гардидани шӯриш ба дигар маҳалҳои водии Кӯлоб, ҳамчунин ба Ҳисору Қӯрғонтеппа ҳеч тадбире наандешиданд. Аз ғалабаи худ мамнун шуда қадаме аз Балчувон берун намонданд.

Дар ин мобайн ҳокими Балчувон ба Кангурт расида аз он ҷо ба ҳокими Кӯлобу Ҳисор ҷопар фиристод, ки фавран ба имдод оянд, ҳудаш бошад сарбозони худро чамъ кард, савдогарон, хизматгузори маъмурияти маҳаллӣ, рӯҳониён ва дигар душманони шӯришгаронро чамъ овард. Бо ин лашкар ҳоким боз ба сари Балчувон тохт ва қалъаи Балчувонро гирифт.

Восеъ бо ҳамсафони худ аз қалъаи Балчувон ақиб гашта деҳаи Кангуртро гирифт ва дар ин ҷо деҳқонони атрофи Кангурту Қизилмазорро чамъ карда бори дуюм қалъаи Балчувонро ишғол намуд. Ин дафъа ҳокими Балчувон ва амалдорони амир ба кӯҳҳои Қизилмазор гурехта рафтанд. Шӯришгарон на фақат ба Балчувон, балки ба Ховалингу Кангурт ҳам соҳиб шуданд.

Дар ин мобайн сарбозони аз Ҳисор омада дар қарибҳои Кангурт бо сарбозони парокандаи ҳокими Балчувон муттаҳид шуданд. Восеъ инро шунида ақиб гашт ва дар Сарипул ном қишлоқи кӯҳии шимолу шарқтари Ховалинг, ки барои мудофиа мавқеи басо қулай буд, камин гирифт. Вале ин тадбир шӯришгаронро аз шикаст эмин дошта наметавонист.

Сарбозони амир ва амалдорон шӯришро ба хун ғарқ карданд. Восеъ дар кӯҳҳои пинҳон шуда чанд маротиба ба қўшунҳои ҳокими Балчувон ҳамла кард, вале тамоми дўстони вай паси ҳам дар ҷангҳо ҳалок шуданд; ниҳоят, ҳуди Восеъ бо роҳи хиёнату фиреб дастгир карда шуд. Восеъро ишқелбанд карданд ва ҳокими Балчувон ўро ба ихтиёри амир фиристод, ки таъзир кунад.

Амир Музаффар, ки андаке пеш бо мадади қўшунҳои Россияи подшоҳӣ аҳолии Шаҳрисабзу Китобро тасхир карда буд, барои тарсондани чашми мардум фармуд, ки Восеъ дар Шаҳрисабз дар тоқи нимвайронии Оксарой ба дор кашида шавад.

Қатли пешвои шӯриш Восеъ деҳқонони тоҷикро рӯҳафта накард. Муваффақиятҳои рӯзҳои аввали шӯриши соли 1885, қалъаи Балчувонро фатҳ кардани шӯришгарон мардумро лутмаин сохт, ки муборизаи зидди амир беқибат нахоҳад монд. Ва халқ гаштаву баргашта зидди тартиботи феодалии аморат ба по мекест.

Дар ноҳияи Калиф ҳам вазъият ногинҷ буд. Дар ин ҷо ҳам мардум маъмурияти аморатро, ки ба қўшунҳои Россияи подшоҳӣ тақъя менамуд, чашми дидан надоштанд. Беҳуда нест, ки сардори бригади корпуси махсуси посбонони сарҳаддӣ Амударё «...ба

сабаби муносибати ниҳоят пуркирани мардуми кишлоқҳои кӯхистон нисбат ба русҳо ва ҳатто нисбат ба йигитҳои мусулмон...»³⁵ метарсид, ки солдатҳои худро барои хошокчамъкунӣ ба кишлоқҳои атроф фириштад.

Д. Н. Логофет, ки авзои «Бухорои шариф»-ро нағз мефаҳмид ва чанд асар навишта, дар онҳо ҷаҳолату таассуби асримиенагии феодалии он ва ҷазову кушокушиҳои синфҳои ҳукмрони онро мазаммат карда буд, оқибати дар понздаҳ соли аввал дар Бухорои Шарқӣ ҳукмронӣ кардани амиро ба андозае ҷамъбаст намуда, навишта буд: «Чандин шӯришҳое, ки дар кишвари Ҳисор ва дар бекиҳои нав ба он мулҳақ аз соли 1875 то соли 1890 ба вуқӯъ пайвастанд, ҳукумати Бухороро ба ғоят ба ташвиш андохтанд, ки он ҳукумат мардумро ба шиканҷаи оҳанин дароварда буд, ба дӯши мардум бор кардани андозҳои беҳад баъдҳо ҳам боиси ошӯбҳои нав мегардиданд, ки ҳамаи он ошӯбҳо пахш мегардиданд, ошӯбгарон ва тарафдорони ошӯбҳо қатл карда мешуданд».³⁶

Дар калонтарин шахру деҳаҳои аморат, аз ҷумла, дар Балҷувону Қалъанхумб, алалхусус, дар Кӯлоб гарнизонҳои сершумори аскарони подшоҳӣ меистоданд. Барои ҷӣ лозим будани онҳоро муаллифи «Тачрибае дар боби тавсифи бекии Кӯлоб» М. Варыгин хеле равшану аниқ гуфтааст: «...агар авзои дохилии мамлакат нотинҷ шуда монад, ба кор мераванд».³⁷ Вале мо борҳо дидем, ки амири Бухоро танҳо бо қувваи лашкари худ аз ўҳдаи қоре набаромад. Агар нӯкарони зархариди ҳукумати подшоҳӣ дар Туркистон доимо омодаи мадад намебуданду лозим шавад филҳол қўшунҳои империяи Россияро ба имдоди амир намефирсонданд, маълум, ки қор ҷӣ ранге мегирифт.

Ба генерал-губернатор бо илтиҷо муроҷиат карда ёрии ҷарбӣ талабидани амир (то ки онро дар муборизаи зидди деҳқонон истифода барад) дар муносибати тарафайни аморат ва Россияи подшоҳӣ як лаҳзаи мустасно набуд. Гумоштаи сиёсии Россияи подшоҳӣ дар Бухоро Н. В. Чарыков ҳанӯз соли 1886 ба генерал-губернатор чунин телеграф ирсол карда буд: «Агар илтимоси амиро иҷро кунему ақалан ҳеҷ набошад, ягон ҳазорто берданка диҳем, дилаш анча бардошта мешавад, рафъи бӯҳрони дохилӣ ҳам осонтар мегардад, ки дар ин роҳ эҳтимом дорам».³⁸ Одами тамоман ҳафтафаҳм будан дарқор, то гумон равад, ки генерал-

*

³⁵ ЦГА Уз. ССР, ф. И-3, д. 228, л. 30, 1898, иқтибос аз китоби *Раҷабов З.*, с. 199.

³⁶ *Логофет Д. Н.* 1911, с. 263.

³⁷ *Варыгин М. А.*, 1916, с. 800.

³⁸ ЦГ ВИА ф. 1396, оп. 2, д. 213, л. 24; телеграмма дар санаи 18 ноябри 1886, иқтибос аз китоби *Раҷабов З.*, 1957, с. 100.

губернатори Туркистон ба амири Бухоро фақат барои ҳамин лашкару аслиҳа меод, ки «дили амир бардошта шавад».

Соли 1898 мардуми Деҳнав ба шӯр омад. Сабаби ошӯб гирифтани харитаи маҳал буд, ки барои таъмини мақсадҳои ҳарбӣ ва иқтисодӣ ин корро дар ҳама ҷо харитагирҳои округи ҳарбии Туркистон янҷом меоданд. Мардум бо кинаву адоват ба қорн харитагирҳо муносибат мекарданд ва ҳаққонӣ чунин мепиндоштанд, ки ин қорн ҳам барои «қуллӣ явмин бадтар» шудани зиндагии деҳқонон боз як омиле мешавад. Мардум харитагирҳоро қалтақорӣ мекарданд ва аз деҳаҳо меронданд, намонданд, ки онҳо қорн кунанд. Моҳи майи соли 1898 вазъият якбора шиддат гирифт. 18 май аҳолии деҳаи Қатҷоғлик, 20 май аҳолии Шайтон ба по хестанд, 21 май харитагирҳоро аз деҳаи Толеъ (?) пеш карданд. Аз Патта Ҳисор аскар ҷеғ зада шуд. Ошӯбгаронро саҳт ҷазо доданд, бисёр одамонро парронданд.

Моҳи августи 1898 дар Нурато мардум ба ошӯб омаданд. Ошӯб дар бозор сар зад ва баҳона гӯё ҳамин шуд, ки миқдори тарозупулӣ беҳад зиёд аст, вале сабаби ҳақиқӣ ин буд, ки қирдори маъмурияти амир қосаи сабри ҳамаро лабрез гардонд. Дар ошӯб қариб 250 нафар деҳқонон ширкат доштанд.

Аҳволи мардуми бекиҳои Помир — Шугнон, Рушон ва Вахон ниҳоят вазнин буд. Дар маълумотномаҳои гумоштаҳои сиёсӣ ба номи генерал-губернатори Туркистон ва дар аризу шикастиҳои бешумори тоҷикони Помир аз андозҳои беҳаду бешуморе суҳан меравад, ки маъмурияти Бухоро ба василаи онҳо ин сарзаминро хароб мекард. Оқибати ин гуна сиёсат ҳамин шуд, ки «... обрӯи ҳукумати Бухоро дар пеши ҷаҳми мардум рехт. Агар бухориён ба ин ё он дараҷа расмиятчиӣ кунанд феврал боиси ошӯб мегардад. Бухориён ҳаргиз парвои беҳбудии табааи худро надоранд, бисёр худсариро мекунад ва дилашон пур аст, барои ин худсариро ҷазо нахоҳанд дид».³⁹

Аз дигар тараф, помириҳоро ҳукумати подшоҳӣ тазъиқ меод, ки отрядҳои ҳарбии он дар пойгоҳҳои сарҳад ҷой гирифта буданд. Онҳо аз аҳолии ҳӯроқворӣ талаб мекарданду нархи онро бо ихтиёри худ муайян менамуданд, аҳолиро маҷбур мекарданд, ки дар таъмири роҳ, боркашонӣ ва ғайра бемузд қорн кунанд, аспҳоро қашида мегирифтанд. Барои таъмини маъмурияти сарҳадбонҳо ва амалдорони подшоҳии вулус ба гардани аҳолии андозҳои иловагӣ меандохтанд. Ин қирдори ҳукуматдорон доимо боиси шӯру ошӯбҳои мардуми бекиҳои Помир мешуд.

Материалҳои шӯру ошӯбҳои нимаи дуюми асри XIX деҳқонони тоҷикро таҳлил намуда, баъзе нуқтаҳои асосии онро таъкид кардан лозим. Дар Бухорони Шарқӣ, дар ин кишвари соф аграрӣ

*

³⁹ ЦГА Уз. ССР И. 3, д. 50, л. 112, нқтибос аз китоби Раҷабов З., 1957, с. 103.

кувваи асосии истехсолкунанда деҳқон буд. Ба ин сабаб тадқиқи шӯру ошӯбҳои деҳқонон муҳимтарин масъалаест дар тадқиқи таърихи халқи тоҷик дар давраи мустамликадорӣ.

Аморати Бухоро протекторати Россияи подшоҳӣ бошад ҳам, дар айни ҳол, ҳамон давлати пешини феодалӣ буд. Деҳқонон дар зери асорати феодалҳо монда, тамоми қаҳру ғазаби худро маҳз ба сари феодалҳо фуру мерехтанд. Бевосита набошад ҳам, тамоми ин шӯру ошӯбҳо на фақат муқобили аморати Бухоро, балки муқобили Россияи подшоҳӣ ҳам буданд.

Неҳзатҳои деҳқонон хусусияти зиддифеодалӣ доштанд. Онҳо ба решаи, итоати феодалӣ теша мезаданд, вале дар айни ҳол, аз тамоми нуқсу иллатҳои ҷанги деҳқонон — стихиявӣ будан, ному-ташаккилӣ, аз ҷиҳати сиёсӣ пухта набудан, набудани роҳбарияти пуртаҷрибаву пухтакор озод набуд.

Ба Бухоро ҳамроҳ карда шудани ноҳияҳои ҷануби шарқии Осиёи Миёна ба шӯру ошӯбҳои деҳқонон ранги дигар дод. Шӯришгарон соддадилона бовар мекарданд, ки ин худсарро бедодихоро амир намедонад. Бинобар ин рӯйрӯст мусаллаҳона зидди феодалони маҳаллӣ шӯриш мекарданду дар айни ҳол ба амир аризаҳо менавиштанд ва ба наздаш одам мефиристонданд. Маъмурияти амир дар баъзе мавридҳо гуё манфиати деҳқононро ҳимоя мекард, ба доди баъзеҳо ҳатто мерасиду ҳокимони ниҳоят бепухташудаву обрӯрехта, амлоқдорони беҳад ҳарису носерамро аз қор ҳам мегирифт. Вале ин кирдори камшумори амир ҳам фақат дар сурате воқеъ мешуд, ки ба манфиати худ амир андак зиён расида бошад, ё неҳзати халқ ба бунёди ҳокимияти худ амир таҳдид наояд, ё хавф бошад, ки асоси иқтисодии ин ё он маҳал тамоман нобуд мешавад.⁴⁰ Вагарна аризаву шикоятҳои деҳқонон на фақат ғайриамал намедод, балки боиси ваҳшиёна ҷазо додани онҳо мегардид.

Созиши сиёсии ҳукуматдорони Бухоро ва генерал-губернатории Туркистон боз як омиле буд, ки истисмори аҳолии маҳаллиро ғаронтар мекард. Амалдорони Россияи подшоҳӣ ва маъмурияти аморати Бухоро дар бобати мақоми деҳқонон ва роҳҳои истисмори онҳо як забон доштанд. Бинобар ин бедодию худсарихое, ки дар маълумотномаҳои гумоштаҳои сиёсӣ ба назар мерасанд, ҳаргиз далели он нестанд, ки онҳо ғами мардумро меҳӯрда бошанд. Амалдорони Россияи подшоҳӣ таҷрибаву оқибати дигар маҳалҳои Туркистонро дар назар дошта фақат аз ҳамин метарсанданд, ки қорд ба устухон расиданаш мумкин ва ғазаби халқ тартиботи мавҷударо барбод доданаш мумкин. Генерал-губернатори Туркистон ноябри соли 1898 ба номи император чунин маълумотномае ирсол карда буд: «Аз Туркистон бениҳоят даромад гирифта

*

⁴⁰ Муқоиса шавад: *Муҳсинова К. З.*, 1959, с. 94—99.

хавф дорад, ин ба кор зарар меоварад ва кор аллакай зарар ҳам дидааст».⁴¹ Аммо ҳукумати подшоҳӣ ҳамоно амиро дастгирӣ мекарду бо қувваи аслиҳаи худ неҳзати халқро фуру менишонд.

Вале сарфи назар ба ҷазоҳои ваҳшиёна, ки ба сари шӯришгарон фуру мерехт, ошӯбу шӯриши деҳқонон беш аз пеш авҷ мегирифт. Мувофиқи далолати ҳуччатҳо дар зарфи солҳои 1896—99 дар Туркистон 647 шӯру ошӯбҳои халқӣ қайд шудааст ва зимнан аз ҳама зиёдтар шӯришҳо дар зарфи солҳои 1898—99 ба вуқӯъ омадаанд.⁴² Алҳол мо дар боран тамоми шӯру ошӯбҳои халқӣ маълумоти муфассал дар даст надорем, вале манзараи умумии таърихии он давра равшану возеҳ аст.

Дар ибтидои солҳои 70-уми асри XIX шӯру ошӯбҳои деҳқонон гӯё тасодуфӣ буданд, кам воқеъ мешуданд, гӯё худ аз худ аланга мезаданд, номуташакил буданд ва аксаран тез ба охир мерасиданд. Ин шӯру ошӯбҳои хурди зиддифеодалие буданд, ки асосан муқобили ҳукуматдорони маҳаллӣ карда мешуданд.

Дар миёнаҳои солҳои 80-уми асри XIX баъзе шӯру ошӯбҳои зиддифеодалӣ ба худ ранги ҷангҳои деҳқонро гирифтанд. Шӯришгарон аз ҷумлаи худ роҳбар интиҳоб мекарданд, маҷлису машваратҳо меоростанд, талаботи худро ба шакли муайяну расмият дароварда, ба сурати шикоят ба амир мефиристонданд ва бедодию худсариҳои ҳукуматдорони маҳаллӣ ва амлоқдоронро фош менамуданд. Ба деҳқонони шӯришгар табақаҳои дорои аҳоли, намояндагони маъмурияти маҳаллӣ низ ҳамроҳ шуда, онро ба маъфияти худ истифода карданӣ мешуданд. Маҳз онҳо аввалин шуда, ба шӯришгарон хиёнат мекарданд, байни шӯришгарон низоъ меандохтанд ва ба тезтар шикаст ёфтани шӯриш ҷаҳд мекарданд. Мисоли равшани ин нуктаҳо шӯриши Восеъ (1885) мебошад. Ин неҳзатҳои зиддифеодалие буданд, ки ба вучуди худи аморат ҳамчун як давлати калони феодалӣ таҳдид мекарданд, бинобар ин онҳоро ба ин ваҳшоният ғарқи хун месохтанд, деҳаҳоро ба тӯъмаи оташ медоданд, роҳбарону иштирокчиёни шӯришро ба зиндон мепартофтанд ва дар майдонҳои Бухоро сар мезаданд. Ҳукуматдорони Россияи подшоҳӣ ба амир малад мерасонданд, ки шӯришгаронро ба зиндон партояду ба дор кашаду сар занад.

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX шӯру ошӯбҳои зиддифеодалии деҳқонон аллакай хосияти зиддимустамликадориро ба худ касб карданд ва дар солҳои 1905—07 ба ҷараёни революционӣ ҳамроҳ гардиданд.

*

⁴¹ ЦГ ВИА ф. 1396, оп. 2, в. м. 1767, л. 57, 57 об.

⁴² ЦГ ВИА ф. 400, оп. 261/911, в. м. 87/605, л. 37.

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АРАФА ВА ДАВРАИ РЕВОЛЮЦИЯИ СОЛҲОИ 1905—1907

1. ВАЗЪИЯТИ КИШВАРИ ТУРКИСТОН ДАР АРАФАИ РЕВОЛЮЦИЯ

Тараққиёти саноати кишвари Туркистон. Сармояи банкҳо

Дар охири асри XIX ва аввали асри XX капитализм дар Россия подшоҳӣ ба марҳалаи олӣ, марҳалаи империалистии тараққиёти худ кадам ниҳод.

Капитализми навбаромади Россия ба иқтисодиёти кишвари Туркистон низ асар кард. Гарчанде ҳукумати подшоҳӣ Осиёи Миёнаро мисли пештара ҳамчун манбаи ашёи хоми империяи Россия ва ҷои фуруши маснуоти фабрику заводҳои Россия монандан буд, ба ҳар ҳол раванқу ривоҷи саноат, алалхусус раванқи саноати истихроҷи маъдан ва коркарди ашёи хом возеҳ ба назар мерасад. Истифодаи конҳо хеле ҷон гирифт. Аз пештара дида хеле бештар ангишт, нефт, металлҳои ранга ва муми табиӣ (озокерит) истихроҷ мешуд. Ба кор даромадани корхонаҳои коркарди нахусти ашёи хом, ҳамчунин истифодаи роҳҳои оҳан талаб мекард, ки самарани конҳои ангишт бештар шавад. Махсусан конҳои ангишти вилоятҳои Самарқанду Фарғона — Сулукта, Қизилқирик, Шӯроб, Андичон ва ғ. аҳамияти калон пайдо карданд. Дар уезди Хучанд панҷ кони ангишт амал дошт — конҳои Н. А. Овсянников ва шариконаш, Е. М. Краузе, Петрова, ворисони савдогар Иванов ва кӯҳкор Новиков¹. Ба андозаи тақмили усулҳои ангишткани ва ба конҳо

*

¹ ЦГА Тадж. ССР, ф. 1, оп. 1., д. 1926, л. 9.

кашидани рохҳои оҳан миқдори истехсоли ангишт ҳам меафзуд. Масалан, аз қони ангишт соли 1905 700 пуд, соли 1907 бошад, 1 млн. 220 пуд ангишт истихроҷ шуд².

Дар ибтидои асри XIX истихроҷи саноатии нафт ривоч ёфт. Бойтарин қонҳои нафт — қонҳои САНТО ва Чимиёни водии Фарғона ва қони қазираи Чалақони баҳри Қаспӣ буд. Дар даҳсолаи аввали асри XX аз ҳама бештар аз қони нафти Чалақон нафт кашида шуд. Агар соли 1901 дар ин ҷо 600 ҳаз. пуд нафт истихроҷ шуда бошад, пас аз даҳ сол миқдори он ба 15 млн. пуд расид³. Дигар соҳаҳои саноати истихроҷи маъдан аз қонҳои намаку озокерит, баъзе қонҳои хурди истихроҷаш дастии тилло ва баъзе металлҳои ранга иборат буд.

Иқтисодиёти кишвари Туркистон мисли пештара сирф зироатпарварӣ ва соҳаи муҳими он пахтакорӣ ва пахтатозакунӣ буд. Дар байни заводҳои бешак заводҳои пахта аз ҳама бештар буда, дар ҷойи якум меистоданд. Дар ҳоки генерал-губернаторӣ дар ибтидои асри XX 230 корхонаи пахта кор мекарданд, ки зиёда аз нисфи онҳо дар водии Фарғона воқеъ буданд. Ҷойи дуюмро саноати раған мегирифт, ки дараҷаи ҷиҳозоти он ниҳоят паст буд. Маҳалли асосии ин корхонаҳо ҳам дар Фарғона ҷой дошт.

Аз 34 заводи шаробкашӣ 28-тоаш дар вилояти Самарқанд буд. Ду ғоизи ин навъи маҳсулотро корхонаҳои уезди Хучанд мебуданд. Дар иқтисодиёти Осиёи Миёна заводҳои чармгарӣ ва рӯдатозакунӣ ҳам мақоми намоён доштанд (ҳамаи онҳо асосан азони ширкати немисии «Дюршмидт» буданд).

Дар марҳалаи монополии инкишофи капитализми Россия дар боби истифодаи захираҳои мулкҳои мустамликавии он сармояи банкҳои мақоми махсус пайдо кард. Даврае, ки мавриди назар аст, даврае мебошад, ки ҷашми калонтарин банкҳои Россия ба Туркистон дӯхта шуд. Чунон ки пас аз борони баҳорон занбӯруғҳо якбора ба рӯй мезананд, ана ҳамин ҳел дар шаҳрҳои Тошкент, Самарқанд, Андиҷон, Хўқанд, Бухорои Нав (Қогон) ва дигар шаҳрҳои Банки давлатӣ он тараф истад, шўббаю шўббачаҳои мухталифи корхонаҳои гуногуни молӣ пайдо шудан гирифтанд.

Сармояи банкҳои асосан худро ба саноати пахта мезад, вале аз дигар соҳаҳои иқтисодиёти Осиёи Миёна ҳам рӯ намегардонд. Масалан «Русский для внешней торговли банк» («Банки русии тижорати хориҷӣ») асосан ба савдон пусти қароқўлӣ часпида гирифт, «Русско-Азовский банк» («Банки Русу Азов») соҳтмони роҳи оҳани Бухороро бо пул таъмин мекард ва дар аморати Бухоро калонтарин ичорагирӣ замин буд; «Азовско-Донской банк»

✽

² Муфассалтар ниг.: Бобохонов М., 1975, с. 94—95.

³ Гулишамбаров С. И., 1913, с. 73.

(«Банки Азову Дон»), ки ба он аркони саноати газвори пахтагини Петербург соҳибхӯри мекарданд, тамоми хариди пахта ва коркарди нахусти онро ба даст гирифт; дар ин қор, шарик ва дар айни ҳол, рақиби он «Сибирский торговый банк» («Банки тичоратии Сибирь») буд; дар ин гушан дури империяи Россия «Московский учётно-ссудный банк» («Банки ҳисобию бунақдихандан Москва») ҳам тақопӯи зиёде дошт.

Дар як ҳуди шаҳри Бухоро дар солҳои ҷанги якуми ҷаҳонӣ 8 шӯъбаи банкҳо (1 шӯъбаи Банки давлатӣ ва 7 шӯъбаи банкҳои хусусӣ) қор мекарданд; муомилоти шаштои онҳо ба ҳисоби миёна соли 1915 20,3 млн. сӯм буд⁴. Дар ин ҷо барои амалиёти ширкатҳои қорчаллони ҳарис шароити басо мусоид муҳайё гардид. Ана, баъзе аз он ширкатҳои пулчаллон: ширкати тичорату саноати манафактураи қалони Ярослав, ширкати тичоратии Андреев, Потеляховский, Москва, ширкати тичоратии бародарон Крафт, Ширкати тичоратии бародарон Вадьяевҳо, ширкати тичоратии бародарон Шлосберг, ширкати саҳмдорин газворҳои пахтагини Познанский, ширкати тичорат бо Эрон ва Осиёи Миёна ва ғайраву ва ҳоказо.

Ҳамаи ин даррандагонии капиталистӣ, ки ба «ширкат»-у «ширкатҷаҳо»-и аз худ хурдтар такъя доштанд, деҳқонон, пролетарҳо, нимпролетарҳо, қосибонро бераҳмона талаву тороҷ мекарданд. Халқҳои мазлуми Осиёи Миёна мисли дигар халқҳои бисёр ноҳияҳои империяи Россия ҳам аз равнақу ривочи муносибатҳои капиталистӣ азоб мекашиданду ҳам ин муносибатҳо ба дараҷаи қофӣ равнақу ривоч надоштанд⁵.

Дар кишвари Туркистон истехсолоти молӣ ривоч меёфт. Аммо ин процесси прогрессивӣ дар шароите ҷараён дошт, ки дар ҳоҷагии қишлоқ муносибатҳои тоқапителистии истехсолот пурра ҳукмфармой мекарданд ва ин боиси ҳамин мешуд, ки меҳнатқашон беш аз пеш толону тороҷ мешуданд, тақсимои аҳоли ба синфҳо ва ба дараҷоти молумулқдорӣ суръат мегирифт.

Яке аз офатҳои мудҳиши иқтисодии Туркистон судхӯри буд, ки ба ривочи он банкҳо хеле мусоидат мекарданд. Банкҳо ба ширкатҳои қалони пахта ва дигар ҳоҷагҳо пул қарз меоданд. Дар болои ин пул ҷангу ҷанҷолу мочарову хархашан зиёде мешуд. Ин пул аз дасти як олам гумоштаву вақилу миёнраву ҷаллобу даллол гузашта фоидаи худро зиёд мекард. Қор ба дараҷае мерасид, ки агар банк ба шартҳои 6-6,5 фоида фоида қарз дода бошад, пул то ба дасти истехсолкунандаи бевосита, то ба дасти деҳқони пахтақор расидан фоидаи худро даҳ маротиба зиёд мекард ва то ба 50-70 фоидаи фоида мерасид.

*

⁴ Рябинский А., 1941, с. 4.

⁵ Дар ин бора муфассалтар илг.: Аминов А. М., 1959.

Тарозудору пахтакашҳо дар харидуфурӯши пахта як навъ гумоштаҳои бағкҳо буданд. Тарозудор аз савдогари серпул ё банк бунаки калон гирифта ба тарзи кӯтара пахтаи зиёдеро ме-харид. Одатан тарозудор ин бунакро байни пахтачаллобҳои хурдтар — байни пахтакашҳо тақсим мекард ва онҳо фоидаи қарзро боз зиёдтар карда, сад фиребу найранг сохта, ҳам аз пуду ҳам аз тор зада ба сари деҳқони бечора балое мешуданд.

Аҳволи меҳнаткашон

Ҳочати гап нест, ки ҳамаи ин дасисаҳо ба души меҳнаткашон бори гарон мегардид ва онҳоро ба ғуломони яқумраи як олам судхӯрон табдил меод. Микдори қарзе, ки пахтакорон аз муассисаҳои қарздиҳандаву молиявӣ гирифтаанд, равшан далолат менамояд, ки онҳо чӣ қадар ба қарз ғутидаанд — дар охири ҳаҷи соли 1912 ин қарз ба ҳадди беҳад бузург — қариб ба 160 млн. сӯм расида буд⁶. Деҳқононе, ки замини худро ба гарав монда, аз судхӯрон қарз мегирифтанд аксар вақт қарзи худро дар мӯҳлаташ дода наметавонистанду аз замини худ маҳрум мешуданд. Деҳқонони хонабардӯш ё батрак, ё чорьякқор ё худ қорғари оддӣ мешуданд. Дар баробари ин шумораи заминдорони калон ва бойҳо меафзуд.

Ҳукумати подшоҳӣ ҳарчониба мадад мерасонд, ки хоҷагии бойҳо дар равақ бошад. Масалан, хоҷагие, ки то 0,5 десятина замин дошт, барои ҳар як десятина 8 сӯму 64 тин андоз меод. Дар айни ҳол, хоҷағиҳое, ки зиёда аз 6 десятина замин доштанд, барои ҳар як десятина 6 сӯму 96 тин андоз меоданд.

Бойҳо замини деҳқонони ноилочмондаро харида мегирифтанд. Ба ҳамин тарик, ғайр аз заминдории калони феодалӣ заминдории нимфеодалию бойӣ ҳам маъмул шуд. Масалан, соли 1908 дар уезди Хучанд якчанд бой садҳо десятина замин доштанду 1369 хоҷагии деҳқонон умуман замин надоштанд, 1000 хоҷағӣ бошад, аз 1 то 0,25 таноб замин дошт. Дар кишлоқи Қистакӯз (ҳозира вилояти Ленинобод) 70 хоҷагии бою муллоҳо 3 ҳаз. га замин, 18 ҳаз. деҳқонон бошанд аз 500 га. андак зиёд замин доштанд. Дар Хучанд, Уротеппа, Нов ва Конибодом нархи як десятина замин 4-8 ҳазор сӯм буд. Деҳқонони хонавайронгардида мардикорӣ мекарданд, ё хизматгори дари бойҳову савдогарону судхӯрон мешуданд.

Пахтачаллобҳову судхӯрон аз бесаводию нодони деҳқонон истифода бурда, онҳоро фиреб меоданду талаву тороч мекарданд. Масалан, ба деҳқон 100 сӯм қарз меоданду ба қимати

*

⁶ Демидов А. П., 1926, с. 125.

500 сўм векселро имзо кунонда мегирифтанд. Хамаи ин тачзияи синфии деҳқононро суръат меод. Мустамлика будани кишвар, сохти иҷтимоию иқтисодии аморат, дараҷаи ниҳоят пасти саноат боиси он мегардид, ки деҳқонон пролетар не, балки паупер мешуданд. Пауперизм бениҳоят вусъат меёфт. Деҳқонон аз як порча замини худ маҳрум шуда, барои аз гушнагӣ намурдан ба корхонаҳои саноатӣ рафта кор мекарданд ва ҳамин тавр аввалин кадрҳои пролетариати маҳаллӣ ба вучуд меомад. Ин коргарон дар қонҳои мутлақо бечихози ангишту маъдану намак ва ғайра меҳнат мекарданду шароити кори онҳо бемуболига аз шароити ҷаҳаннам бадтар буд.

Дар арафаи соли 1905 дар Осиёи Миёна то 32 ҳазор нафар коргарон буданд, ки 77 фонзи онҳоро коргарони миллатҳои маҳаллӣ ташкил меоданд. Дар вилояти Фарғона, ки саноаташ бештар тараққӣ ёфта буд, то 40 фонзи корхонаҳои тамоми кишвар воқеъ гашта, дар онҳо зиёда аз 8 ҳазор нафар коргарон кор мекарданд, дар вилояти Самарқанд 2800 нафар коргарон буданд.

Аввалин кадрҳои пролетариати маҳаллӣ аз ҷумлаи деҳқонони бенавогашта ташкил меёфтанд, ки онҳо дар ҷустуҷӯи кор ба шаҳр равона мешуданд. Қисми асосии пролетарҳои аввалини тоҷик мардикорон, коргарони мавсимӣ ба ҳисоб мерафтанд ва онҳо дар қонҳо, корхонаҳои вилояти Самарқанд, заводҳои пахтаи Фарғона, дар сохтмони роҳи оҳан қорҳои вазнини зӯрталабро бачо меоварданд. Дар рубой ва таронаҳои ғарибӣ, ки то ба замони мо омада расидаанд, аз рӯзи сиёҳи мардикорони тоҷик ва ғарибмазор шудани онҳо суҳан меравад:

Дар ғарибӣ гашта-гашта, ранги зард овардаам,
Ранги зардамо ба пеши аҳли дард овардаам.
Ранги зардамо бубину аз ҳазонам ёд кун!
Дар сари қабраи нишину як даме фаръед кун!

Дар айни замон аз деҳот барои мардикорӣ ба шаҳрҳо баромада рафтани аҳоли «ҳодисаи прогрессивӣ мебошад. Вай аҳолиро аз ҷоҳои дурафтада, пасмонда, таърих фаромӯшкарда берун меорад ва ба гирдоби ҳаёти ҳозираи ҷамъиятӣ мекашад»⁷. Ин ҳулосаи В. И. Ленин, ки нисбат ба деҳқонони рус баровардааст, нисбат ба деҳқонони тоҷик ҳам қомилан татбиқпазир аст.

Мардикорони тоҷик аз диёри худ баромада, ба коргарони рус вомехӯрданд ва бо ҳамроҳии онон тамоми азобу азияти истисморӣ капиталистиро аз сар мегузаронданд. Робита бо пролетариати рус дар ҷараёни ташаккули пролетариати тоҷик роли қалони революционикунонӣ бозидани буд.

Дар байни аввалин пролетарҳои тоҷик баъзан ба муқобили

*

⁷ Ленин В. И., Асарҳо, ҷ. 3, с. 596.

золимон исъёнҳои номуташаккил сар мезаданд. Исъёне, ки соли 1885 дар қонҳои англишти Завронкиштут ба амал омада буд, ба ин мисол шуда метавонад. Қоргарон назоратчиёро дошта зада, таҷхизотро вайрон карданд ва устои қону назоратчиёро гирифта ба Панҷакент равона шуданд, ин барои муомилаи бераҳмона ба ҳукуматдорон шикоят кунанд. Дар исъён 80 кас иштирок карда буд. Дар Панҷакент се нафар аз исъёнгаронро ҳабс мекунанд, шикоят беқибат мемонад, ошуби қоргарон фуру нишонда мешавад.

Дар бораи дигар ошӯбҳои қоргарони қироя, ки алалхусус дар ибтидои асри ХХ тез-тез ба вуқӯ меомаданд, маълумоти ноқис боқӣ мондааст. Ин ошӯбу шӯришҳои меҳнатқашон алалхусус дар ибтидои асри ХХ ниҳоят вусъат ёфтанд, вале дар он давра онҳо раҳбарияти пролетарӣ надоштанд ва дошта ҳам наметавонишанд. Бинобар ин ғазби ҳалқ танҳо дар шакли шӯру ошӯбҳои ҷудогонаву стихиявӣ зоҳир мегардид. Ҳамаи ин шӯру ошӯбҳоро ҳукумати подшоҳӣ ва ҳукуматдорони маҳаллии Туркистон бераҳмона пахш мекарданд.

2. ВАЗЪИЯТИ АМОРАТИ БУХОРО ДАР АРАҒАИ РЕВОЛЮЦИЈАИ СОЛҲОИ 1905—1907

Аморати Бухоро дар давраи аз соли 1868 то охири асри XIX истиқлолияти худро торафт бештар аз даст медиҳад. Дар соли 1886 дар Бухоро Агентии сиёсии императории Россия таъсис меёбад, ки он ба вазирӣ қорҳои хориҷӣ ва генерал-губернатори Туркистон тобеъ буд. Агентӣ дар аморати Бухоро сиёсати мустамликадорӣ ҳокимияти подшоҳиро ба амал мебаровард. Дар ибтидои асри ХХ дар қаламрави аморат қушунӣ ҳаштҳазорнафарӣ подшоҳ мавҷуд буд, ки он хатти сарҳад ва пунктҳои муҳимтарини стратегӣ аморатро ишғол мекард. Дар соли 1895 қаламрави аморат ба сарҳади бочхонагии империяи Россия ҳамроҳ карда мешавад. Амир аз ҳуқуқи сикка задани пул бе иҷозати генерал-губернатори Туркистон маҳрум мегардад. Дар пойтахти аморат шӯъбаи банки давлатӣ Россия қушода мешавад. Шӯъбаҳои банкҳои хусусӣ пайдо мешаванд. Банкҳо иқтисодиёти мамлакатро тадриҷан ба даст гирифта, ба соҳаи савдо, ба пахтакорӣ, ғусфандҳои қароқўлпарварӣ ва ҳоказо сар мебароварданд.

Иқтисодиёти аморати Бухоро, алалхусус, ноҳияҳои шарқӣ он мисли пештара хусусияти ниҳоят қафомондаи зироатпарварӣ дошт. Дар ноҳияҳои тоҷикнишин саъоат қариб умуман набуд. Дар тамоми Бухорои шарқӣ фақат дар Чилликўл як заводи хурди пахта қор мекард. Ягона соҳаи саноат, ки гуё андаке қон гирифтани мешуд, саноати истихроҷи маъдан буд. Агар миқёси сарвати зерӣ замини Тоҷикистонро ба назар гирем, андозаи он ҳам ночиз

буд. Вале ҳаминро ҳам гуфтан даркор, ки ба шарофати захмаги олимону сайёҳони машхури чорьяки охири асри XIX Россия конҳои калони ангишт, тилло, оҳан, кӯрғошим, мис, селитра, намак ва ғайра кашф шуданд. Вале ба истифодаи босамари ин конҳо қафомонии умумии иқтисодии Бухоро монев мешуд. Ғайр аз ин бойҳои маҳаллӣ метарсиданд, ки ба ин «савдои» ношинусу номатлум маблағе гузоранд. Ба ин сабаб ва боз бо баъзе дигар сабабҳо ташкили истифодаи конҳо дар ихтиёри соҳибкорони империяи Россия монд. Яке аз кормандони боғайрати ин арса инженери кӯҳкорӣ П. Н. Жоравко — Покорский буд. Бо дастгирии Агентии сиёсии императории Россия дар Бухоро ба вай муяссар шуд, ки бо амир шартномае бандад (июни соли 1895) ва ҳуқуқ пайдо кунад, ки конҳои тиллои бекии Балҷувон ва Дарвозро истифода барад. Жоравко — Покорский дар соҳили дарёи Яхсу дар Балҷувон қони тиллоро ба қор андохт, ки аз он соли 1900 5 қадоқу 18 нахӯд ва соли 1909 16 қадоқу 23 нахӯд тилло гирифта шуд.

Дигар намудҳои маъданро асосан ҳуди аҳолии маҳаллӣ истихроҷ мекард ва ба ҳўчанҳои худ ҳаққи калони ичора меоданд (махз ба ҳамин сабаб, масалан, беки Балҷувон ва атрофиёнаш ҳарҷониба пеши роҳи соҳибкорони Россияро мегирифтанд ва намонданд, ки онҳо ба конҳои тилло қордор шаванд). Ҳаққи иҷозати истихроҷи тилло баъзан чорьяки тамоми он тилло буд, ки заршўйҳо бо машаққат ба даст меоварданд. Агар инро ҳам ба назар гирем, ки баъди адои ҳаққи иҷозат боз зақот додан даркор буд, амин ва як олам қалоншавандаҳо муллоҳоро қаноатманд қунонидан зарур буд, худ аз худ равшан мешавад, ки саноати истихроҷи маъдан қондаи қазойи нашошт, ба ҳар ҳол, ба соҳибкорони маҳаллӣ даромади қиройи намедод.

Равнақи муомилоти тиҷорат

Пас аз анҷоми сохтмони роҳи оҳани Тошкент, ки Оснён Миёнаро бо Оренбургу Москва пайваст, тиҷорат хеле раванқ ёфт. Масалан, агар соли 1865 содироти Бухоро 3306 ҳазор сўми тилло ва воридоташ 1913 ҳазор сўми тилло бошад, пас солҳои 1900—1904 ба ҳисоби миёна содирот ба 23700 ҳазор сўми тилло ва воридот ба 23 200 ҳазор сўми тилло расид.

Муносибатҳои пулику молӣ хеле ривоч ёфтанд. Деҳқонон беш аз пеш барои бозор шуда қор мекарданду ба тақозои содирот мутобиқ мешуданд. Агар солҳои 1850—1860 барои содирот тақрибан 50 ҳазор пуд пахта қудо қарда бошанд, пас дар арафаи асри XIX аллақай 1200 ҳазор пуд пахта барои содирот қудо қарда шуд. Дар миёнаҳои асри XIX содироти пусти қароқўли соли ҳа-

магӣ 30-40 ҳазор дона бошад, ин миқдор дар ибтидои асри ХХ ба 1 млн. дона расид, мисли ҳамин содироти пашм ҳам сола аз якчанд ҳазор пуд то 150-170 ҳазор пуд афзуд.

Бухорои Шарқӣ ҳам мисли тамоми аморат аз воридоти рӯзафзуни молҳои фабрику заводҳои Россия хеле зиён дид. Миқдори фуруши ин гуна молҳо дар Бухорои Шарқӣ нисбат ба вилоятҳои Туркистон камтар бошад ҳам, вале ба он дараҷае буд, ки тавонист ба саноати косибии маҳаллӣ зарбаи қарорӣ занад. Ин зарбаро фақат мушкилгузар будани баъзе вилоятҳову ноҳияҳо андак сабук кард. Дар якчанд шаҳрҳои нисбатан қалони Бухорои Шарқӣ — Душанбе, Ҳисор, Қўлоб, Қаротог, Балҷувон истехсоли газворҳои абрешимӣю пашмӣю пахтагин, маснуоти қулолӣю чармгарӣ, асбоби зироат, корду шамшер ва ғайра идома дошт. Зимнан баъзе бекиҳо маҳз дар истехсоли ин ё он намуди махсулоту маснуот таҳассус меёфтанд. Масалан, Дарвоз, ки аз қонҳои маъдани оҳан бой буд, асосан маснуоти оҳанин мебароварду ноҳияҳои ҳамсояро ҳам бо асбобу анҷоми зироат таъмин мекард. Дар Қўлобу Балҷувон чармгарӣ ва истехсоли маснуоти чармин мақоми намоён дошт. Ҳисор бо шохҳои худ, Қаротегин бо хўрчинҳои пат, намад, газворҳои пахтагин, Қабодиён бо абрешими худ ном бароварда буданд. Дар бекиҳо инчунин қорхонаву дўкониҳо, ки барои таъмини эҳтиёҷи рӯзгори мардум зарур мебошанд, низ вучуд доштанд — осиебҳо, обҷувозҳо, ҷувозхонаҳо, дўкониҳои оҳангарӣ, мисгарӣ ва ғ.

Худсарии бедодии феодалҳо ба раванки истехсолоти ин соҳаҳо ҳам монеъ шуд, намонд, ки он каму беш бемалол вусъат ёбад. Масалан, газетаи «Туркестанские ведомости» навишта буд: «Дар бекии Ҳисор бешубҳа шохии дар ҷаҳон беҳтарин истехсол қарда мешавад, вале он мутлақо ба бозор намебарояд, зеро тамоми онро худи бек қашада мегираду нархашро ҳам худаш менамояд ва бар замми ин чанд тўби онро як тин надода азони худ ҳам мекунад»⁶.

Аҳволи аҳли меҳнат

Дар хоҷагии кишлоқ ривож ёфтани муносибатҳои пулию молӣ таъзияи деҳқонро хеле тезонд — дар як қутб бойҳои кулак ва дар қутби дигар камбағалон, батрақҳои беамин (мардикорон, ятимон, хизматгорон), мазлумон ҷойгир шуданд.

Деҳқонон аз қулфати беаминӣ аз қон безор мешуданд. Масалан, дар бекии Ҳисор бойҳо, ки ҳамагӣ 7,6% аҳоли буданд, 45,6% тамоми заминҳои обиро соҳибӣ мекарданд. Дар дасти 28% хоҷагиҳои камзамин ҳамагӣ 1% заминҳои обӣ буд. Дар ноҳияи

■

⁶ «Туркестанские ведомости», 5 августи соли 1910.

райони хозираи Орчоникидзеобод 1,3%. бойҳо 32% заминҳои обиро соҳибӣ мекарданду 38% хоҷагиҳои камзамин ҳамагӣ 2,3% заминро кишт менамуданд. Бойҳо у судхӯрон деҳқони сарсаҳтро бо ҳазор ҳилаву найраг хонавайрон мекарданду маҷбур месохтанд, ки қарз бардораду як пора заминашро ба гарав монад. Барои ин ки деҳқон дар замини худаш қор қунад маҷбур буд, ки ба қарзҳои ғойаи ноинсофонае диҳад. Ҳамаи ин толону торочро бо васекаи замин ба расмият мебароварданд, ки он деҳқонро даступро баста ба дастӣ бой меод ва тамоми лоқупару чизу чораву аҳлу аёлаш ба ихтиёри бой ё судхӯр мегузашт.

Дар аморати Бухоро деҳқонони ба ғуломӣ афтада бисёр буданд. Ҳамаи қарздорони қарзашонро адо накарда, инчунин бақиядорони аз ҳазинаи амир қарздор ба дафтарҳои махсус қайд карда мешуданд. Деҳқоне, ки номаш ба чунин дафтар афтада бошад, аз ҳамаи ҳуқуқҳо, аз ҷумла, аз ҳуқуқи бемалол ба ягон ҷо сафар қардан маҳрум мегашт. Ҷорчиён номи ӯро дар бозорҳои эълон мекарданд ва баъд аз он ҳар касе ки қарзи дар дафтар қайдшударо адо қунад ё худ ба адо қардан ӯҳдадор шавад, ҳуқуқи хӯҷаи ҳамаи шахси қарздор шуданро молик мегашт.

Деҳқонони ба ғуломӣ афтада қашшоқона рӯз гузаронда, қорҳои вазнинтарини зӯрталабро иҷро мекарданд. Ҳатто онҳоро ба омочу ароба қатӣ мекарданд. Онҳо дар бадали меҳнати пуразоби худ як порча зағораи қоқу андаке шавлаи ҷуворӣ мегиританд, дар оғилхонаҳо бо чорпоён якҷоя мезистанд. Онҳоро калтаккорӣ қарда, ба пойҳояшон ишкел меандохтанд.

Ғуломоне ҳам ки вақти тохтутоз ба вилоятҳои ҳамсоя ба дастӣ бодиянишинҳо асир афтада ва дар бозорҳои ғуломфурӯшӣ фурӯхта мешуданд, дар шароити саҳти тоқатфарсо мезистанд. Аз заминҳои давлатӣ ба ғойаи ҳазина аз даҳ чор ё худ аз сад чил қисми ҳосил гирифта мешуд.

Мувофиқи маълумоти С. Айни: «истиқои ҳаққи подшоҳӣ ба ин тариқа буд: вақти расидани ҳосил муставфӣ хироҷ (амлоқдор) ё намояндаи он бо саворе чанд ба сари замин омада ҳосилро аз будаш ду дараҷа зиёдтар тахмин қарда, миқдори ҳаққи подшоҳиро ба қисми он тахмин ба номи деҳқони фалакзада навишта меравад... Дар охири сол, ки одатан нархи ғаллот гарон мешавад, билқасд маъмурони ҳукумат боз як ду бозорро гаронтар қарда, нархро ба амир арз мекунанд. Табиӣ, нархҳои арзшуда аз тарафи амир тасдиқ меёбад ва бо ҳамаи нарх ҳаққи подшоҳиро аз деҳқон нақдан меситонанд.

Бисёр воқеъ шудааст, ки деҳқон ҳама чизашро, ҳатто баъзан писар ва духтарашро фурӯхта ҳаққи подшоҳиро адо намудааст»⁹.

*

⁹ Айни С. Қуллийет, ҷ. 10, с. 111—112.

Закоти чорпоро мувофиқи қондаю қонуни маҳаллӣ аз рӯи саршумори мавҷудаи чорпо гирифтаи лозим буд, аммо чунон ки С. Айнӣ менависад, дар ин бобат найрангу ҳилаҳои гуногун ба қор бурда мешуданд. Масалан, агар падар ё худ бобои касе як вақтҳо як рама ғусфанд дошта бошад дар сари зақотандозӣ саршумори ғусфандон кам шуда бошад, писар ё набераи соҳибӣ рама аз рӯи миқдори пештари дар рӯйхати кӯҳна будагӣ зақот меод.

Дар сари роҳҳо аз роҳгузарон зақоти савора гирифта ғорат мекарданд. Чун ягон роҳгузар ё соқини ягон шаҳр ба вилояти Бухоро сафар мекард, менависад устод С. Айнӣ, ӯро одатан зақотчи аз назар мегузаронд. Агар ӯ ҳатто чизе надошта бошад ҳам, ки аз он зақот гирифтаи мумкин гардад, мебоист ба зақотчи ягон чизро ҳамчун «дастовез» меод. Ба зами ин тасдиқномаи як зақотчи зақотчи дигар ба эътибор намегирифт ва дубора зақот меҷуён. Ҳатто камбағалоне, ки аз мардиқорӣ ба диёри худ бармегаштанд, аз зақотдиҳӣ озод набуданд. Дар замони амир Абулаҳад (1885—1910) зақоти чорпо, хироҷ аз хоҷагии кишлоқ ва зақоти савдо шакли ғоратгарии рӯйростро ба худ гирифта буд.

Аҳволи хунармандони гуногунқасб низ вазнин буд. Ҳатто хунармандоне, ки дорон маҳорати баланди шахсӣ буданд, бо олоғи бағоят оддӣ маҳсули қорро зиёд ва бо молҳои аз дигар ҷойҳо оварда мешудагии фабрика рақобат қарда наметавонистанд.

Дар Бухоро 9 қорхонаи қалони боғандагӣ буд, ки ҳар қадоме 50-60-тогӣ дастгоҳ дошт ва ин мануфактураҳои хурд аз онҳо Ҳоҷӣ Қурбон, Ҳоҷӣ Абдулҷаббор ва дигарон буданд. Ба ғайр аз ин 80 қорхонаи хурди боғандагии 3-4 дастгоҳдор мавҷуд буд. Ҳамагӣ дар Бухоро қариб 1500 боғанда қор мекард. Онҳо дар шароити вазнини тоқатфарсо, рӯзи дароз аз дӯконхона берун наомада қор мекарданд. На ин ки хунармандони қироя, балки қосибони алоҳидаи якқадаст ҳам аз тарафи соҳибони қорхонаҳои қалони боғандагӣ гирифтори асорат шуда буданд.

Алалхусус аҳволи хунармандони қироя вазнин буд. Барои нишон додани системаи вақшиёнаи истисморшавии онҳо баъзе рақамқоро мисол меоварем. Қосибон ҳафтае як ҷӯра алоҷа мебофтанд, ки як тоқои он 12 олчин буда, дар бозор 10 сӯму 20 тин меистад. Қосиб бошад ҳафтае 1 сӯму 20 тин ҳақ мегирифт. Қосибон яқумр аз соҳибқорони худ қарздор буданд. Қосибон қарздорро ба қорхонаи дигар (агар соҳибон он қарзи қосибон диҳад) гузарондан, яъне фуруҳтан мумкин буд.

Мануфактураҳои дигар ҳам сохта мешуданд, ки дар онҳо хунармандон дар зерин истисмори саҳти бераҳмона мемонданд. С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» чунин мануфактура — устохонаи рехтагарии

еро тасвир мекунад, ки ба шайхи давлатманд тааллуқ дошт. Қоргарон дигар ба азобу машаққат тобоварӣ карда натавониста устохонаро оташ мезананд ва сохибаш дар он чо месӯзад. Эътирози қоргарони бадбахт дар ҳамин шакл зоҳир гардид.

Эътироз дар шаклҳои дигар ҳам баён мешуд. Аҳолии баъзе маҳалҳо ярок ба даст гирифта зидди талошу тороҷу худсарии бедодиҳои ҳукуматдорони амир мубориза мебуданд. Дар ибтидои асри ХХ дар бекиҳои Помир — дар Рушон, Шугнон, Вахон вазъият бениҳоят тезтунд шуд. Аҳолии ин маҳалҳо, ки худ гушнагӣ мекашиданд, андозҳои сершумореро, ки аз онҳо ҳукуматдорони амир ситондани мешуданд, адо карда наметавонистанд. Ба ин муносибат доимо шӯру ошӯбо мешуд.

Вазъият боз барои ҳамин ҳам шадид мешуд, ки дар ин ҷойҳо посбонгоҳҳои кӯшунҳои рус воқеъ буданд ва офицерони онҳо хавф доштанд, ки тоҷикон ба хориҷа кӯчида мераванд¹⁰. Агар ин тавр шавад, аз як тараф посбонгоҳҳо аз манбаи ҳуроку озуқа маҳрум мешуданд, аз тарафи дигар, ба ақидаи офицерон «ба номи империяи Россия иснод мерасид». Дар байни офицерон одамоне ҳам буданд, ки мафкураи демократӣ доштанд ва дар тоифаи худ нисбатан тараққиқпарвар ҳам буданду усулҳои асри-миёнагии идораи Бухоро онҳоро ба дахшат меовард. Масалан, сардори отряди Помир капитан А. Е. Снесарев дар бораи дигар шудани бекҳо навишта буд, ки «беки пештара мардумро ё ғорат мекард, ё калтак мезаду ҳардуи инро якбора намекард; беки нав бошад ҳардуи ин корро якбора мекунад, яъне ҳам калтак мезаду калтакхӯрдагонро ғорат ҳам мекунад. Зимнан барои ин талошу калтаккорӣ баҳонаи дуруст ҳам ҷуста наменишастанд, ҷаққа мешуданду беҳуда кӯфтан мегирифтанд»¹¹.

Бо исрори ҳукумати подшоҳӣ баъди дар бекиҳои Помир интишор ёфтани ҳокимияти Бухоро аз мардум дар муддати чанд сол андоз гирифтани мумкин набуд. Вале дар ин муддат сатҳи зиндагии мардум заррае боло нашуд, зеро асоси иқтисодии кишвар зироатпарварии беҳад қафомондае буд. Бинобар ин вақте соли 1903 амалдорони амир эълон карданд, ки андоз гирифтанианд, мардуми ғарби Помир якбора ба шӯр омад. Дар баъзе маҳалҳо (масалан дар Ғунд, Шохдара, Ғорон ва ғ.) мардум рӯй-рост раҳти сафар мебастанд, ки ба маҳалҳои озод аз ҳукми амир, масалан ба Туркистони тобеъи ҳукумати подшоҳии Россия кӯчида мераванд. Ҳамон сардори Отряди Помир ба губернатори ҳарбии Фарғона ҳаросон хабар дода буд, ки дар баъзе ҷойҳо

»

: 1

¹⁰ Ғайр аз ин шиддат ёфтани вазъияти Помирро империалистони Британия, ки қайҳо ба ин ноҳия тамаъ доштанд, мумкин буд истифода баранд ва инро З. Баҳромов дар мақолааш дуруст баён кардааст. Ниг.: *Баҳромов З.*, 1957, с. 63—64.

¹¹ ЦГА Уз. ССР, р. 77,— вар. 105—109; Муфассал ниг.: *Халфин Н. А.*: 1975.

«дар маҷлиҳои маҳфӣ» гап рафтааст, ки «акнун вақти он аст, ки тоҷикон худро муҳофизат кунанд ва милтик (чи тавре дар матни хабар айнан омадааст — «мултук») ба даст гиранд»¹².

Тақрибан пас аз ду ҳафта маълум шуд, ки ин хавф асос доштааст. 30 июни соли 1903 ба деҳан Зинг (Вахон) ду амалдори Бухоро омада адои андозро талаб карданд. Ин кор боиси ғазаби халқ гардид. Деҳқонон дар майдони канори деҳа ҷамъ омаданд. Дар ҷамъомади митингмонанд ҳама савганд хӯрданд, ки амлоқдоронро мекушанду баъд аз хоки амири Бухоро гурехта мераванд.

Ҳавлие, ки дар он амлоқдорон меистоданд, муҳосира карда ҳардуро кашолақунон бароварданду дасту пояшонро куллуқ бастанд. Баъд ҷизу чораи худро ба китф партофта, ба роҳ баромаданд, ки Бухорои манфурро тарк намоянд. Мардум хеле дур рафтанду вале сардори яке аз посбонгоҳҳо хорунжий Голявинский аз воқеа хабар ёфта аз паси онҳо давид ва расонда гирифтун амлоқдорони аз тарс қариб гурдакафшударо халос кард. Баъди маслиҳату машварати дурудароз Голявинский мардуми Зингро аз нияташон гардонд ва розӣ кард, ки ба деҳаашон баргарданд.

Шӯро ошӯбҳои халқӣ дар ғарби Помир рӯз ба рӯз вусъат меёфт. Ҳукумати подшоҳӣ инро дида амиро рӯзӣ кунонд, ки боз маншуре барораду дар бекиҳои Помир мӯҳлати ғундоштани андоз боз мавқуф гузошта шавад. Ин ғалабаи калони халқ буд.

Шӯро ошӯбҳои халқӣ

Авҷи шӯро ошӯбҳои халқӣ дар бекиҳои ғарби Помир ҳодисаи ҷудогонаву мустасно набуд. Худи ҳамин хел ҳодисаҳо ва дар ҳамин шакл дар ноҳияҳои гуногуни аморати Бухоро ба амал меомаданд. Дар Бухорои Шарқӣ, ки анъанаҳои озодидӯстӣ ҳанӯз мустаҳкам буданд, мардум зуд-зуд ба даст сангу кулӯҳ, калтаку таёк ва белу каланд гирифта ба по мехестанд.

Дар ибтидои асри XX неҳзатҳои зиддиҳукумати нихоят шиддат гирифтанд. Ин воқеа сабабҳои зерин дошт — истисмори феодалӣ ва зулму асорати андозҳо тоқатгудоз мешуд. Худшиносии синфӣ камбағалони маҳаллӣ такмил меёфт, ба сабаби ҳама бозорхоро зер кардани молҳои русии фабрику заводи мардум, алалхусус, қосибон тез бенаво мешуданд ва ғайраву ва ҳоказо. Ин неҳзатҳо барои ҳамин ҳам аҳамияти калон доштанд, ки бо муборизаи озодихонаи пролетариат ва деҳқонони тамоми Россия, бо ҳаракати революционии кишвари Туркистон зич алоқаманд шуда мерафтанд.

Масъалаи тадқиқи шӯро ошӯбҳои меҳнатқашони Бухорои Шарқӣ зидди ҳокимияти амир ва нуқарони вай дар солҳои охир

*

¹² ЦГА Уз. ССР, д. 77, лл. 160—170.

хеле пеш рафта бошад ҳам,¹³ аз афти қор, тадқиқи амиқу муфассали ин масъала дар пеш аст. Умуман материалҳои архиво, алалхусус ҳуҷҷатҳои архиви қушбегино, ки дар Тошкент маҳфуз аст ва фонди сектори таърихи асрҳои миёнаи Институти таърихи ба номи Аҳмади Дониши АФ РСС Тоҷикистонро дар Душанбе ниҳоят муфассал тадқиқ кардан дарқор, ки онҳо мадрақҳои басо муфид хоҳанд дод.

Вале маълумоти мавҷуда ҳам имкон медиҳанд иддао намоем, ки дар арафаи революцияи якуми буржуазии демократии солҳои 1905—1907-уми Россия замона ҳам барои ҳукумати подшоҳии Россия ва ҳам барои ҳукуматдорони аморат бағоят ғурӯҳи пуртаҳлука ва нотинҷ буд. Алангаи шӯро ошӯбҳои халқ гоҳ дар ин ҷову гоҳ дар он ҷо боло меҳест. Соли 1900 шӯриш бекии Калифорно фаро гирифт, соли дигар (1901) дар Деҳнав, соли 1902 дар Қӯрғонтеппа шӯриш шуд.

Дар солҳои аввали асри XX Қӯрғонтеппа ва ноҳияҳои атрофи он дучори офатҳои табиат шуда буданд — аввал малаҳ зер қард, баъд муромурии қорво сар шуд. Вале ба ин нигоҳ нақарда амлоқдорони бек бераҳмона зақоту андозро қашада мегирифтанд, судхӯроно савдогарон аз ноҷорию ноилоҷии мардум истифода бурда давлат мсандӯхтанд. Замона басо нотинҷ бошад ҳам амир бо таҳриқи амалдорони подшоҳӣ фармуд, ки тамоми ғаллаи шаҳру деҳахоро қамъ қарда гиранд, ҳол он ки худӣ мардум аз гушнагӣ мурда мерафт. Мардум дигар илоҷе намеёфтанд, баъзе мисли аҳолии Қӯрғонтеппа ният доштанд сарашонро гиранду ба Афғонистон, ё ягон ҷои дигар гурихта раванд, баъзе ҳамин тавр ҳам қарданд.

Ба ҳоки генерал-губернатории Туркистон, ба Афғонистон, ё ба дигар бекиҳо, ки аҳвол дар он ҷойҳо ҳам беҳтар набуд, гурихта рафтани фақат аз ҳамин далолат меод, ки мардум ноумед шудаасту ҷӣ қор қарданаширо наменонад. Ин қорро албатта усули қатъии мубориза номидан мумкин не. Аммо дар айни ҳол бояд гуфт, ки ин ҳам як шакли эътирози мардуми бадбахту сарсахту хонабардӯшу қашшоқу бенавои Бухорои Шарқӣ буд, ки нисбат ба муҳити пур аз ҳақорату залолат ва зулму асорат зоҳир мешафт...

3. РЕВОЛЮЦИЯИ СОЛҲОИ 1905—1907 ВА ИШТИРОКИ МЕҲНАТҚАШОНИ ТОҶИҚ ДАР ОН

В. И. Ленин навишта буд: «Капитализми ҷаҳонӣ ва ҳаракати рус дар соли 1905 Осиеро тамоман бедор қарданд. Садҳо миллион аҳолие, ки дар беҳаракатии асримеънагӣ қорозор ва ваҳшӣ

*

¹³ Дар бораи ин воқеаҳои муҳим дар қилди 2, китоби 2-юми «Таърихи халқи тоҷик», бисёр маълумоти пурқимат дода шудааст.

гаштааст, ба ҳаёти нав ва ба мубориза барои ҳуқуқҳои оддитарини инсон, барои демократия бедор шуданд»¹⁴. Ин суҳанон ба Осӣи Миёна, аз ҷумла, ба халқи тоҷик низ комилан дахл до- ранд.

Дар арафаи революцияи соли 1905¹⁵ пролетариати миллӣ камшумори Осӣи Миёна дар ҳаракати революционӣ роли асо- сиро бозӣ карда наметавонист. Дар сафи пеши ҳаракати револю- ционӣ пролетарҳои рус менстоданд, ки дар шаҳрҳои калони Туркистон ва станцияҳои роҳи оҳан гирд омада буданд. Кор- гарони рус дар Осӣи Миёна ба воқеаҳои революционӣ солҳои 1905—1907 фаъолона иштирок мекарданд: намоишҳо, корпарто- иҳо, маёвқаҳо ташкил намуда агитацияи васеъ мегузаронданд, шӯришҳо мебардоштанд, Советҳои депутатҳои коргарон ташкил мекарданд.

Ташкилотҳои социал-демократии Туркистон газетаҳои «Ра- бочий», «Русский Туркестан» ва «Самарканд» мебароварданд. Дар ин газетаҳо ваҳшигарии ҳуқумати подшоҳӣ фош карда шуда, аҳволи синфи коргар баён меёфт, вазифаҳои революция маъни- дод карда мешуданд. Газетаҳо инчунин ба задухӯрд бо ҳуқумати подшоҳӣ даъват мекарданд.

Дар инкишофи ҳаракати революционӣ дар Осӣи Миёна ва фаъолияти ташкилотҳои партиявӣ комитетҳои большевикии Боку роли роҳбарикунанда мебозид. Қомитетҳои Боку ба Осӣи Миёна кадрҳои ходимони партиявӣ фиристода, бо варақаҳо таъмин кар- да меистод¹⁶.

Муборизаи қаҳрамононаи пролетариати Россия, қори пропа- гандистӣ-агитационӣ ва ташкилӣ, ки большевикон мебарданд, пролетарҳои маҳаллиро, аз он ҷумла пролетарҳои тоҷикро ба роҳи ҳаёти сиёсӣ дароварда, онҳоро ба муборизаи революционӣ ҷалб менамуданд. Меҳнатқашони маҳаллӣ торафт бештар яқин ҳосил мекарданд, ки ба онҳо бойҳои маҳаллӣ ва амалдорони подшоҳӣ зулм мекунанду пролетарҳои рус дар мубориза барои озодин миллӣ ва иҷтимоӣ бародарони калони онҳо мебошанд. Коргарони шуурноқгари маҳаллӣ ба ташкилоти большевикон до- хил мешуданд.

То аввалҳои соли 1905 на танҳо дар Тошкент, балки дар як қатор шаҳрҳои дигар, аз ҷумла шаҳрҳои тоҷикнишин ҳам таш-

*

¹⁴ Ленин В. И., Асарҳо, ҷ. 19, с. 70.

¹⁵ Мо ин воқеаи таърихро аз нуқтаи назари таъсири он ба тараққиёти халқи тоҷик баррасӣ менамоем; муаллиф дар назди худ вазифаи ҳаматарафа тадқиқ кардани онро нагузоштааст, зеро ба ин масъала тадқиқоти асосии Пясковский А. В. (1958) ва як қатор асарҳои дигар мавҷуданд.

¹⁶ Очерки истории Коммунистической партии Туркистана; Социал-демократическая организации Туркистана в дооктябрьский период (1903 — март 1917), 1958, с. 27—28.

килотҳои партиявӣ вучуд дошанд. Дар моҳи октябри соли 1906 генерал-губернатори Туркистон ба вазирӣ ҳарбӣ ба ин мазмун хабар дода буд:

«Самарқанд дуввумин маркази амалиёти революционерон дар кишвар аст...» Дар шаҳро варақаю брошюраҳо, аз ҷумла, асарҳои В. И. Ленин паҳн карда мешуданд. Газетаҳои большевикӣ — «Искра»-и ленинӣ, «Пролетарий», «Вперед», «Новая жизнь» ва ғайра ғояҳои Маркс ва Лениро дар байни халқ интишор мекарданд. Полицияи Туркистон хангоми кофтукови шаҳру деҳаҳои гуногуни генерал-губернаторӣ ин гуна адабиёти инқилобиро беш аз пеш меёфт. Ин адабиёт ба қасабаҳои русҳо, ки дар баъзе маҳалҳои аморати Бухоро¹⁷ воқеъ буд, ба худи шаҳри Бухоро, ҳамчунин ба хони Хева низ роҳ ёфта буд. «Искра»-и ленинӣ дар Осиеи Миёна ханӯз соли 1902 пайдо шудааст (соли 1966 дар архиви шахсии яке аз сокинони шаҳри Уро-теппа шумораи якуми ин газета ёфт шуда буд). Дар газетаи «Искра» дар бораи аҳволи вазини меҳнаткашони Осиеи Миёна хабару мақолаҳо ҷоп карда мешуд ва ин равшан далолат мекунад, ки байни редакцияи ин газета ва ходимони фаъоли инқилобии дар ин ноҳия амалдошта робитаи мустақаме буд. Органҳои матбуоти ленинӣ ба дараҷаи ниҳоят бузург мусоидат карданд, ки ташкилотҳои социал-демократии Туркистон дар арафаи революцияи якуми буржуазии демократии рус муттаҳид гарданд ва тактикаи дурусти худро кор карда бароянд.

Дар мулкҳои мустамликавии осиеи миёнагии Россияи подшоҳӣ васеъ паҳн шудани брошюраи В. И. Ленин «Ба камбағалони деҳот» аҳамияти махсус дошт. Ин асар, ки аз тарафи доҳии даҳон пролетариат соли 1903 таълиф шуда буд, бо забони ба тамоми табақаҳои аҳоли фаҳмо программаи большевиконро, пеш аз ҳама, программаи большевиконро дар масъалаи аграрӣ баён мекард. Махсус кайд кардан лозим, ки вақте баҳори соли 1906 дар империяи Россия, аз ҷумла дар Туркистон ҳам ходисаҳои революционӣ ниҳоят авҷ гирифтанд, газетаи «Зеравшан» (номи пештарааш «Самарқанд»), ки онро социал-демократҳои маҳаллӣ нашр менамуданд, «Ислоҳоти аграрӣ» ном мақолаи махсус ҷоп карда буд.

Муаллифи ин мақола ба нуктаҳои асари В. И. Ленин «Ба камбағалони деҳот» комилан такя карда навишта буд: «...Намояндаи социал-демократҳои рус Ленин дар брошюрааш «Ба камбағалони деҳот» гӯё қарорҳои съезди III соли 1905 шудани партияро пешакӣ баён намуда ҳамчунин менависад, ки аз помещикон на қитъаҳои замин, балки тамоми заминҳоро мусодира кардан даркор... Вазифаи аввалин, асосӣ ва доимии мо бояд мус-

*

¹⁷ Дар ин бора ниг.: Фомченко А. Л., 1958, с. 31—39.

тахкам кардани иттифоки пролетархову нимпролетарҳои дехот ва пролетарҳои шаҳр бошад; модоме ин иттифок арзи вучуд ме-намояду мустаҳкам мегардад, пас ҳатман ғалаба ба даст ме-оварем ва бо суръати тамом ба озодии комили аҳли меҳнат му-яссар мешавем»¹⁸.

Ҳочати гап ҳам нест, ки тезисҳои Ленини оид ба мустаҳкам кардани аҳолии маълуми шаҳру дехот дар шаронти Осиеи Миёна, ки аҳолиаш асосан деҳқонон буданд, чӣ гуна аҳамияти калон доштанд!

Асарҳои классикии коммунизми илмӣ дар Туркистон васеъ паҳн шуда буд. Ҳамиро гуфтан кофист, ки сағони бӯйгири подшоҳӣ дар қучое адабиёти социал-демократиро ёбанд, аз он ҷо ҳатман «Манифести коммунистӣ» ҳам мебаромад. Дар Самарқанд, Хуқанд, Ашқобод, Марғелон, Тошкент, Марв, Чорҷӯй, Андичон — дар ҳама ҷо «Манифести коммунистӣ» буд ва ин нуқси инқилоб баланд садо медоду халқро ба муборизаи зидди истисмору асо-рат ба по меҳезонд.

Муҳаққиқи тоҷик М. Аслонов рӯйхати китобу мақолаҳои пин-ҳониеро меоварад, ки дар байни ҳуҷҷатҳои сардори уезди Хучанд ёфт шудаанд. Дар ин ҷо мо асарҳои В. И. Ленин «Маъруза дар боран съезди муттаҳидкунандаи Ҳизбҳои социал-демократии кор-гарии Россия», «Аз нав дида баромадани программаи аграрии Ҳизби коргарӣ», «Пароканда кардани Дума ва вазифаҳои про-летариат», «Ду тактикаи социал-демократия дар революцияи де-мократӣ», асарҳои К. Либкнехт «Тортанакҳо ва пашшаҳо», Р. Люк-сембург «Революцияи рус», В. Самойлов «Озод кардани коргарон бояд кори худӣ коргарон бошад», Поль Лафарг «Материализми иқтисодии Карл Маркс» ва дигар китобу мақолаҳои мебинем¹⁹.

Бешубҳа ташкилотҳои социал-демократии Туркистон, ки ба онҳо В. И. Ленин ва ҳамсафояш роҳбарӣ мекарданд, дар масъ-алаи дар байни халқҳои Осиеи Миёна паҳн кардани ғояҳои ре-волюционии большевикон хизмати бузургеро анҷом доданд. Са-баб маҳз ҳамин буд, ки революцияи солҳои 1905—1907 на фақат ноҳияҳои аз ҷиҳати иҷтимоиву иқтисодӣ ва саноатӣ нисбатан му-тараққии маркази мамлакат, балки ҳамчун сели тавоно тамоми ғушаву қанорҳои мустамликавии осиеи миёнагии империяро паҳн кард.

Уқдаи беҳад печдарпечи ихтилофҳои иҷтимоӣ, ки хоси ноҳия-ҳои руснишин буд, дар кишвари Туркистон ба касофати зулми гарони миллӣ боз ҳам мураккабтар мешуд. Пролетариати Тур-кистон нисбат ба пролетариати марказҳои калони саноатӣ аз ҷи-

*

¹⁸ Газ. «Зеравшан», № 27, 10 март соли 1906. Иқтибос аз китоби *Мавлонӣ И.*, 1960, с. 29—30.

¹⁹ *Аслонов М.*, 1965, с. 31.

хати сиёсӣ ба андозае қафо мемонд, он қадар муташаккилу муттаҳид набуд ва мисли пролетариати марказҳои калони саноатӣ дар муборизаи синфию сиёсӣ таҷрибаи казоӣ ҳам надошт, вале маҳз бори гарони зулми миллӣ кори пролетариати Туркистонро хеле осон мекард. Тасодуфӣ нест, ки вусъати воқеаҳои революционии Осӣён Миёна ҳукуматдорони Россияи подшоҳиро ҳам дар ҳуди Петербург ва ҳам дар ҳуди генерал-губернаторӣ гаранг карда партофт. Ин ҳодисаҳо барои онҳо ногаҳонӣ шуданд.

Зимнан муборизони зидди зулму асорат дар Осӣёи Миёна равшан ба исбот расонданд, ки онҳо ҳамсафони лоиқу шоистаи он қувваҳои революционие буданд, ки дар саросари мамлакати сермиллат амал доштанд.

«Якшанбеи хунин»-и 9 январи соли 1905, ваҳшиёна тирборон шудани намоишгарони беяроқ тамоми мамлакатро аз қаҳру ғазаб ба даҳшат оварду боиси нафрату адовати аҳли кишвари Туркистон ҳам гардид. Бо ташаббуси большевикон дар рузи «Иди Татьяна», яъне 12 январи 1905, ки дар ин рӯз 150-солагии Университети Москва ҷашн гирифта мешуд, дар чандин шаҳрҳои генерал-губернаторӣ — дар Тошкент, Самарқанд, Қизиларват митингу намоишҳо шуда, иштирокчиёни онҳо дар ҷавоби ваҳшонияти нӯкарони бенӯхтаи подшоҳ, ки дар Петербург содир намуданд, қаҳру ғазаб ва нафрату кинаи худро изҳор доштанд.

Дар Самарқанд, дар зиёфате ки ба муносибати ҷашни Университети Москва барпо гардид, большевикон М. В. Морозов ва П. В. Позняков иштирок карданд. Азбаски дар зиёфат асосан зиёиён ширкат мебариданд, Морозов ба онҳо мурочиаткунон нутқи шӯълаваре эрод кард ва хотирнишон намуд, ки «дар университет алангаи инқилоб мудом шӯълавар буд». Вақте бо талаби қисми иртиҷои ҳозирон гимни подшоҳӣ навохта шуд, большевикон ва ҳамфикрони онҳо намоишкорона аз зиёфат баромада рафтанд. Бисёр аҳамияти калон дошт, ки революционерони Туркистон ба «Иди Татьяна» ранги рӯйрости сиёсӣ доданд, алалхусус, мумкин гуфт, ки ин якумин воқеае буд, ки дар мулкҳои осӣёимиёнагии ҳукумати подшоҳӣ зидди он ин қадар эътирози оммавӣ зоҳир карда шуд.

Баҳори соли 1905 дар кишвари Туркистон ҳаракати социал-демократӣ хеле вусъат ёфт. Махсусан «Гуруҳи муттаҳиди социал-демократҳо ва социал-революционерҳо», ки аз охири соли 1904 то марти 1905 амал дошт (моҳи марти 1905 онҳо аз ҳам ҷудо шуданд ва Гуруҳи тошкентии РСДРП таъсис ёфт) хеле фаъолона кор кард. Ин гуруҳ чанд варақаи шиорҳо бароварда нашрияҳои гуруҳҳои социал-демократӣ ва ташкилотҳои дигар ноҳияҳои мамлакатро дар Осӣёи Миёна паҳн мекард. Яке аз варақаҳои Гуруҳи тошкентии РСДРП аз санаи 2 апрели соли 1905 махсус барои коргарони роҳи оҳани Осӣёи Миёна навишта шуда буд ва даъват

мекард, ки рохиоханчиён ва дигар коргарони ердамчиӣ станцияи Черняево иззати нафси худро нигоҳ доранд, аз маъмурият иҷро талабҳои худро иҷро намоянд ва агар маъмурият рад кунад, корро партоянд²⁰. Ин даъватнома ва дигар қорҳои революционерон, ки дар байни коргарони роҳи оҳан бурда мешуд, натиҷаи хуб доданд. «Черняевагиҳо» аз шарикони дар дигар станцияҳо қор мекардагии худ намонданд ва аз 9 апрел корро партофтанд. Ин нахустин иқдоми меҳнаткашонӣ мазлуми генерал-губернатории Туркистон буд, ки дар арсаи неҳзати зиддиҳукумати гузошта шуд. Ин неҳзатҳо аз бисёр ҷиҳат номуташаққил ва бенизом бошанд ҳам, вале ояндан онҳо калон буд.

Қорпартоиҳои отряди пешкадами пролетариати Осиёи Миёна — рохиоханчиён бо мавҷи тавони шӯро ошӯбҳои камбағалони деҳот, ки баҳори соли 1905 якбора авҷ гирифта буд, ба ҳам педида рафт. Шӯро ошӯбҳои деҳқонон тамоми Туркистони Россияро фаро гирифтанд, аммо дар водии Фарғона вусъати махсус доштанд. Онҳо зоҳиран зидди қаллобию қаззобӣ ва фиребу найрангу бедодию худсарихо, ки дар вақти интиҳоби қалонони деҳот рӯй мебуд, инчунин бар зидди тақсмоти беинсофони об ниғаронида шуда буданд.

Моҳи майи соли 1905 пур аз ҷамъомаду намоишу қорпартоӣ буданд, ки дар онҳо табақаҳои нав ба нави шахриён ва камбағалони деҳот, инчунин баъзе намояндаҳои табақаҳои майдабуржуазӣ, солдатҳои ақидаву мафкураашон революционӣ, муаллимон, адвокатҳо, инженерҳо ва дигар намояндаҳои ба революция хайрҳои зиёиён иштирок мекарданд. Тӯбистони соли 1905-уми Туркистон ҳам аз митингу намоишҳои сиёсӣ ва вусъати қорпартоӣҳо молотол буд. Обрӯю эътибори ташкилотҳои социал-демократӣ дар байни омма торафт баланд мешуд, онҳо аз пеш беш варақаву даъватномаҳо ҷоп мекарданд, қори ташкилии худро тақмил мебуданд. Намоишҳо дар Тошкенту Самарқанду Ашқобод ва дар дигар шаҳрҳои кишвари Туркистон зери шиорҳои «Зинда бод озодӣ!» «Нест бод ҳукумати мутлақ!» мегузашт. Дар қорпартоӣҳо вакилони харҷ, либосдӯзон ва қорқунони нақлиётӣ шаҳр ширкат мебарзиданд. Масалан, дар Самарқанд қариб тамоми қорқунони муассисаҳои савдо, қорқонаҳои ҷойпечонӣ, ки аксарияти он қорқунон аз ҷумлаи миллатҳои маҳаллӣ буданд, дар қорпартоӣ иштирок карданд.

Харакати эътироз торафт вусъат меёфт қушунҳои Оқруги харбии Туркистонро ҳам фаро гирифт. Дар ин қор ҳам хизмати ташкилотҳои социал-демократӣ қалон аст. Бисёр даъватномаҳои онҳо махсус барои солдатҳо навишта шуда «Ба солдатҳо!»

²⁰ Варақан «К рабочим Среднеазиатской железной дороги:» ниг.: Пяковский А. В., 1958, с. 118—119.

ном дошанд. Дар ин даъватномаҳо ҳаққонӣ исбот карда мешуд, ки ҳокимияти мутлақа, капиталистҳо ва помещикҳо барои пролетариату деҳқонони тамоми империяи Россия ҳар қадар касофатбор бошад, барои солдатҳо ҳам ҳамон қадар фалокатбор мебошад. Дар баъзе қисмҳои ҳарбӣ кружоку комитетҳои солдатҳо таъсис меёфтанд, ки зери таъсири социал-демократҳо буданд. Ин кружоку комитетҳо дар анҷоми корҳои сиёсӣ тарбиявии байни қушунҳо хизмати калон карданд. Тасодуфӣ нест, ки тобистони соли 1905 дар батальони саперҳои Тошкент, дар ротани телеграфчиёни ҳарбии Туркистон, дар батальони 7-уми тирандозони Туркистон, дар батальони роҳиоханчиёни ҳарбии Закаспий ва дар дигар қисмҳои ҳарбӣ зуд-зуд шӯру ошӯбҳо мешуданд. Ин шӯру ошӯбҳо пешхабари ҳамон неҳзатҳои қатъӣ буданд, ки минбаъда бунёди тартиботи ҳукумати подшоҳӣ—қушунхоро фаро гирифт.

Авҷи тавоноӣ ҳаракатҳои революционӣ дар ноҳияҳои марказии мамлакат, дар Украина ва дар Кавказ тирамоҳи соли 1905 дар кишвари Туркистон ҳам хеле ҳамовозӣ ёфт. Дар ин бобат корпартоии умумии сиёсӣ, ки моҳи октябр дар Россия ба вуқӯъ омад, хеле мусоидат кард. Дар ҷидду ҷаҳди революционии меҳнаткашон ҷӣ мақом доштани он корпартоиро В. И. Ленин ба тафеил тавсиф додааст: «Корпартоии сиёсӣ умумироссиягӣ ин дафъа ҳақиқатан ҳам тамоми мамлакатро фаро гирифта, ҳаман ҳалқҳои «империяи» лаънати Россияро ба хуруҷи қаҳрамононаи синфи мазлумтарин ва пешкадамтарин муттаҳид намуд. Пролетарҳои ҳаман ҳалқҳои ин империяи ҷабру зулм акнун дар як армияи бузурги озодӣ ва армияи социализм саф ораста истодаанд. Москва ва Петербург бо ташаббуси революционии пролетарии худ сазовори шаъну шараф гардиданд. Пойтахтҳои корпартоӣ карданд, Финландия корпартоӣ мекунад. Қишвари Остзей бо сардорӣ Рига ба ҳаракат ҳамроҳ шуд»²¹.

Ин нуктаҳо, ки 31 /18/ октябри соли 1905 баён шудаанд, пурра ба Осӣи Миёна ҳам нисбат додан мумкин аст. Тамоми роҳи охани Осӣи Миёна аз кор монд, зеро тамоми роҳиоханчиён корро партофтанд. Аз баромадҳои пештараи роҳиоханчиён фарқи ин корпартоӣ дар ҳамин буд, ки талаботи коргарон ҳосияти амиқу яқини сиёсӣ доштанд. Ин корпартоӣ барои тарафдорӣ дастгирӣ роҳиоханчиёни қисми европоии мамлакат ташкил карда шуда буд ва ин роҳиоханчиён дар баробари талаби бехтар кардани аҳволи иқтисодии худ ҳамчунин программаи мубориза барои ҳуқуқҳои сиёсиро ҳам пеш ниҳода буданд. Корпартоӣ аввал дар Ашқобод сар шуд ва зуд саросари роҳҳои охани Осӣи Миёна дастгирӣ карда шуд. Дар Ашқобод, Қизиларват, Тошкент, Самарқанд ба роҳиоханчиён, коргарону коркунони дигар соҳаҳо —

*

²¹ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 9, с. 408.

коркунони матбааҳо, вакилони харҷ ва ғайраҳо ҳамроҳ шуданд. Қоргарони матбааи Демурови шаҳри Самарқанд, ки маҳз дар ҳамин матбаа газетаи «Самарқанд» — органи большевикон ҷоп мешуд, хеле фаъолона амал карданд.²² Онҳо дар сафи пеши пролетариати Самарқанд мубориза мебарданд ва ханӯз соли 1904 ва ибтидои соли 1905 ба онҳо муяссар шуда буд, ки шароити қори худро ба андозае бехтар кунанд.

Ташкилоти большевикони Самарқанд ба муборизаи меҳнаткешон барои гузарондани корпартоии умумӣ сарвар шуд. Аллақай 17 октябр қоргарони шаҳр ба корпартоии роҳиоханчиён ҳамроҳ шуданд ва рӯзи дигар намоиши умумии серодам ташкил намуданд. Дар бораи воқеаҳои 18 октябри Самарқанд муҳбири газетаи «Русский Туркестан» чунин навишта буд: «Рӯзи сешанбе, соати 10 ба кӯча баромадаму дидам, ки харду матбаа бастагӣ, магазину дӯконҳо кулф; аз гимназияи бачагон писарбачаҳо «Ура!», «Зинда бод озодӣ!» — гӯён додзانون берун рехтанд, талабаҳои синфҳои болоии гимназия ба тарафи гимназияи духтарон давиданд, ки онҳоро ҳам «бардоранд». То соати 12 тамоми қоргарони шаҳри Самарқанд корро партофтанд. Идораҳои нақлиёти шаҳр ҳам ба корпартофтагон ҳамроҳ шуданд. Ҳаёти шаҳр дар як они ҳол қарахту шах шуда монд. Мардумони тангназар харосон ғаллаву дигар хӯрокворӣ харид қарда захира менамуданд, зеро гурдашон мекафид, ки корпартоӣ дер давом хоҳад қард. Дарвоқеъ то бегоҳ тамоми нонвойхонаҳо руст буданд, фақат қарибҳои шом мардум дар митинг ҷамъ омада қарор доданд, ки нонвойхонаҳо ва дӯконҳои қассобӣ ғавран қушода шаванд»²³.

Сонитар ба роҳиоханчиёни Осиёи Миёна қоргароне ҳамроҳ шуданд, ки шоҳаи қанубии роҳи оҳани Оренбург-Тошкентро ме-сохтанд. Даре нагузашта қорпартоии роҳиоханчиён ба қорпартоии умумии сиёсӣ табдил ёфт. Пролетариати Самарқанд, ки сарвараш большевикон буданд, қавобан ба манифести 17 октябри 1905-уми подшоҳ намоиши тавоное ташкил доданд ва дар қорбоғи шаҳр митинги серодаме барпо қарданд, ки дар он зиёда аз қазор қас иштирок доштанд. Ба раёсати маҷлис яқдилона большевик М. В. Морозовро интиҳоб қарданд. Вай ҳозиронро даъват намуд, ки эҳтироми шаҳидонро ба ҷо оваранд.

Ҳуқуматдорон митингро бо воситаи дастан қазакҳо пароканда қарданӣ шуданду вале натавонистанд. Дар резолюцияе, ки ҳозирон қабул қарданд, чунин гуфта мешуд: «...мо ба синфи қоргар, ба ин муборизи суботқору фидоқори роҳи озодӣ изқори ҳам-

*

²² Епифанов В. М., 1908.

²³ Газетаи «Русский Туркестан», 9 ноябри соли 1905. Иқтибос аз китоби Пясковский А.В., 1958, с. 195.

дардӣ менамоем ва талабҳои иқтисодии вайро, аз он ҷумла ин талабҳо — бетаъхир қорӣ қардани рӯзи 8-соатаи қор ва дар тамоми соҳаҳои меҳнату истеҳсолот муқаррар қардани рӯзи пурраи истироҳатро қатъиян дастгирӣ мекунем... Ҳамаи ононе, ки вобаста ба фаъолияти сиёсӣ таъкиб шудаанд, бояд фавран авф қарда шаванд. Ҳамаи маҳбусони сиёсӣ ва бадарғашудагон бояд фавран озод қарда шаванд»²⁴.

Мутаассифона, социал-демократҳои Самарқанд ба ҳуҷҷати авомфиреби подшоҳ — манифести 17 октябр созишқорона муносибат намуданд ва ин қори онҳо ба ҳукуматдорони Самарқанд ба андозае имқон дод, ки қорпартоии октябрро шикаст диҳанд. Вале қорпартонҳое, ки дар Самарқанд ва дар дигар маҳалҳои қишвар торафт авҷ мегирифтанду ба он қорқарони заводи пахта ва дигар заводҳо низ ҳамроҳ шуданд далолат менамуд, ки шури сиёсӣ ва синфии меҳнатқашон хеле баланд шудааст. Қувваҳои революционии қишвар, ки ҳанӯз таҷрибаи қофӣ надоштанд, саҳву хатоҳои худро бар тараф меқарданду аз онҳо ибрат мегирифтанд, дасисаву тўҳмату бўхтонҳои ҳукуматдоронро рафъ месохтанд, ба қушоқушиҳои террори полицайҳои қазакҳо муқобилат меқарданду торафт равшану возеҳтар изҳор мецоштанд, ки қувваи сиёсӣ гардидаанд, ки иқтидори онро пурра ба назар нагирифтани мумқин нест.

Ҳамин ҳам аҳамияти аввалиндараҷа дошт, ки муборизони пешқадам — аъзоҳои ташқилотҳои социал-демократӣ (большевикӣ) зарурати ба муборизаи зидди ҳукумати подшоҳӣ ва ирқиқопарастони ҳам умумироссия ва ҳам маҳаллӣ қалб қардани оммаи миллатҳои маҳаллиро нағз мефаҳмиданд. А. В. Пяковский қомилан дуруст таъқид менамояд, ки «Русский Туркестан» ва «Самарқанд» барин органҳои матбуот «Масъалаи озодӣ ва баробарии миллатҳо, масъалаи муборизаи зидди миллатчилигии буржуазиро ба таври большевикона пеш мениҳоданд ва борҳо ба ҳимояту муҳофизати халқиятҳои мазлуми Туркистон баромаданд. Масалан, газетани «Русский Туркестан» моҳи декабри соли 1905 «Неҳзати озодӣ ва мардуми таҳқой» ном мақолае қоп қарда дар ин мақола навишта буд: «Онҳо (яъне намояндагони аҳолии маҳаллӣ — Б. Ғ.) оқибати ноҳуши қорпартоии роҳиқоханчиён ва дигар қорпартонҳоро фаҳмида, рӯйрост изҳори умед менамоянд, ки пас аз табаддулоти давлатӣ дар ноҳияи дурдасти мо ҳам тартиботи дигар муқаррар меқардад ва баробари қорӣ шудани ин тартибот даҳшати халокатбори худсарии зулму асорату зўрварӣ, ки зодаи тарзи мавқудани идора асту дар ниқоди мардум тамоми падидаҳои солими ташаббуси шахсӣ, фаъолияти қамъиятӣ ва умуман

*

²⁴ Газетани «Самарқанд», 22 октябри соли 1905, Иқтибос аз қитоби *Пяковский А. В.*, 1958 с. 206.

пешрафти маданияро тамоман сухтаву хокистар мекунад, абад-дуддахр барҳам хоҳад хӯрд. Аз афти қор, қайҳост вақти он расидааст, назарияи беақлоии наҷодҳои олию омиро, ки мувофиқи он наҷодеро худо барои ҳокимият халқ кардаасту наҷоди дигар — наҷоди омиро ба тадричан нест шудан аз арсаи таърихи башар маҳкум намудааст, ба қутти ахлот бурда партоем. Фақат тартиботи давлатдории мо барин тартиботе, ки аз ӯҳдаи ягон иқдоми эҷодию оқилона баромада наметавонад, тавонистааст ин гуна назарияро асоси сиёсати дохилии худ қарор диҳад ва ин гуна сиёсатро нисбат ба мардумони шарқӣ ва сибирӣ раво бинад. Мо шубҳае надорем, ки аҳолии шашмиллионнафаран кишварии Туркистон дар ҳаёти иқтисодии Россия ва дигар мамлакатҳо мақоми наҷодеро хоҳад дошт, вале ин қор бо қомеъии қомил ба шарте чомаи амал меӯшад, ки қобилияти меҳнат ва умуман фаъолияти иқтисодии аҳоли ба дараҷаи лозима баланд бардошта шавад, ин қор бошад ба шартҳои озодии қомили сиёсии ин халқи меҳнатдӯсту дилсоф қобилии иҷро аст»²⁵.

Газетаи «Самарқанд» навишта буд: «Замоне, ки ҳокимияти мутлақа бо тарғибу ташвиқи риёкоронаи одамбадбинӣ ва низои миллӣ тамоми мамлакатро пур аз нақбат менамуд, пролетариати тамоми миллатҳо дар муборизаи зидди ҳукумати подшоҳӣ муттаҳид кардани муборизони ҳамаи миллатҳоро ягона роҳи халосӣ мешумурд»²⁶.

Ташкилоти социал-демократии Туркистон даъватномаҳо, варақаҳо, хитобномаҳо, ки аз маркази Россия мегирифт, дар маҳалҳо бо усули гектограф нусхаи онҳоро зиёд мекарду интишор менамуд. 9 январи соли 1906 дар яқсолагии «яқшанбеи хунин» дар кӯчаву паскӯчаҳо ва дару дарвозаҳои Уротеппа «Ба граждандҳои Уротеппа» ном хитобномае пайдо шуд, ки бо гектограф чоп карда буданд. Дар ин хитобнома ширҳои «Нест бод, ҳокимияти матруки мутлақа!», «Зинда бод Маҷлиси муассисон!» зикр шуда буд. Хитобнома хусусияти сирф революционӣ дошт. Дар байни аҳолии Уротеппа, ки шаҳри аз ҷиҳати саноат нисбатан суст таракқӣ кардае буд, паҳн шудани ин гуна хитобнома шаҳодат меод, ки ташкилоти революционии пинҳонқор дар арафа ва дар давраи революцияи якуми рус дар бобати ташаккули ҷаҳонбинии сиёсии аҳолии маҳаллӣ таъсири қалон дошт»²⁷.

Бо мақсади муттаҳид кардани ҳамаи ташкилотҳои партиавии Туркистон дар моҳи феввали соли 1906 якумин Конференцияи ташкилотҳои социал-демократии Туркистон даъват карда шуда

*

²⁵ Газетаи «Русский Туркестан», 6 декабри соли 1905, Иқтибос аз китоби Пяковский А. В., 1958, с. 486.

²⁶ Газетаи «Самарқанд», 8 июли соли 1906, Иқтибос аз китоби Раҷабов З. Ш., 1970, с. 68—69.

²⁷ Мухторов А., 1969, с. 62.

буд. Конференцияи мазкур дар хусуси ташкил додани Иттифоки ташкилотҳои туркистонии партияи социал-демократии Россия қарор мебарорад. Инчунин дар бобати вусъат додани қори байни пролетариати миллии маҳаллӣ қарор қабул карда мешавад.

Дар моҳи сентябри соли 1906 Конференцияи дуҷуми ташкилотҳои туркистонии социал-демократҳо дубора ба ин масъала таваккуф карда, бори дигар зарурати пурзӯр кардани муборизаи революциониро дар байни меҳнаткашони маҳаллӣ таъкид намуд. Ин мавқеи большевикон шаходат меод, ки онҳо ба муборизаи ҷидди ҳукумати подшоҳӣ сафарбар кардани меҳнаткашони тоҷик, ўзбек, туркман, кирғиз ва дигаронро нағз мефаҳмиданд. Ташкилоти партиявии Самарқанд аз рӯи қарордодҳои мазкур амал карда, бо меҳнаткашони миллати маҳаллӣ алоқаи зич барқарор менамояд.

19 октябри соли 1905 таҳти раёсати большевик Морозов маҷлис қалон барпо мегардад. Қорғарони маҳаллӣ на ин ки дар маҷлис ҳозир буданд, балки дар он фаъолона иштирок мекарданд. Дар резолюцияе, ки маҷлис қабул карда буд, чунин гуфта мешавад: «Маҷлис аз рӯи изҳороти қорғарони ҳозирбудаи сартоҳо (он вақт ўзбеку тоҷиконро ҳамин тавр меномиданд — Б. Ғ.) қарор дод, ки талаботи иқтисодии мардуми маҳаллиро дастгирӣ кунад ва ҳамаи он фирмаҳоеро, ки меҳнати мардуми маҳаллиро истисмор карда меоянд, саҳт мазаммат мекунад».

Таъсири большевикон ба қорғарони маҳаллӣ чунон зӯр буд, ки аксар вақт қорпартоиҳо характери революционӣ, сиёсӣ доштанд. Соли 1905 дар Осиёи Миёна ҳатто «Иттифоқи роҳиоханчиён» таъсис ёфта буд, ки қори Советҳои депутатҳои қорғаронро иҷро мекард. Дар байни аскарон ҳам ошӯб меҳест. Чунинчӣ, 25—27 декабри соли 1905 дар Хучанд дар ротаи понтони туркистонӣ шӯриши революционӣ сар зада буд. Шӯриш бераҳмона паҳш гардид. 26 нафар аскарони ротаи понтонӣ ба ҳабс гирифта, 7 нафарашон бадарға карда шуданд.²⁸ Аз рӯи маълумоти архив дар ноябри соли 1905 дар 9 заводи пахтадозакунии Бухорои Нав қорпартоӣ шуда, соли 1906 шӯриши яроқноки роҳиоханчиён ба амал омадааст.

Таъсири большевикон на ин ки ба қорғарону солдатҳо, балки ба дигар табақаҳои аҳолии маҳаллӣ мегузашт. Масалан, қосибони Самарқанд аз додани андоз сар кашиданд, дар Уротеппа деҳқонон андози заминро супурдан нахостанд. Генерал-губернатори Туркистон Сахаров 10 октябри соли 1905 ба Трепов хабар дода буд, ки эҳтимол шӯриши мусаллаҳ бархезад. Граф Витте дар телеграммаи рамзӣ ба генерал-губернатор 25 декабри соли 1905 чунин навишта буд: «ман ба шумо маслиҳат медиҳам, ки

*

²⁸ Раҷабов З. 1970, с. 97—98.

ба кишвари дар ихтиёри шумо будагӣ ҳолати ҳарбӣ қорӣ карда, ба корпартоён ва революционерон қатъиян хотима диҳед, вагарна кор ба ҷо мерасад, ки мо дар байни мардуми маҳаллӣ ҳама гуна нуфузу эътибори худро гум карда, ба шӯриш замина тайёр мекунем».

Губернатори ҳарбии вилояти Самарқанд ба генерал-губернатори Туркистон дар моҳи декабри соли 1905 ба ин мазмун хабарӣ хавотирангез дода буд: «Дар он қисмати Самарқанд, ки мардуми маҳаллӣ менишинад, агитаторон халқро ёд медиҳанд, ки андоз ва дигар хирочхоро насупоранд. Дар натиҷа ин ба ҷамъшудани андозу хироч аз аҳолии уезду шахрҳо хеле таъсир мерасонад». Дар ҳақиқат боқимондаҳои андозу хироч дар уезди Хучанд ба 355 ҳазор сӯми тилло, дар Самарқанд ба 155 ҳазор сӯм расида буданд.

Ошӯбҳои деҳқонон дар ҳама ҷо ба амал меомаданд. Сардори уезди Хучанд навишта буд, ки тирамоҳи соли 1905 тамоми аҳолии уезд аз адои ҳама гуна андозу хироч «ҳам давлатию ҳам иҷтимоӣ» бо исрор саркашӣ карданд. Масалан, вай деҳаи Гончиро мисол меоварад, ки аз аҳолии он ҷо аз нимаи дуоми соли 1905 сар карда то июли 1906 «ягон андозе ҷамъ кардан мумкин нашуд», чунки деҳқонон ба қавли сардори уезд, «як навъ муқобилати ғайрифаъолони дурудароз» нишон додаанд. Зимнан, кор фақат «бо муқобилати ғайрифаъолони анҷом намеёфт. Дар баъзе ҷойҳо деҳқонон аз ҷонашон сер шуда, ба ҳукуматдорони подшоҳӣ рӯйрост муқобилат мекарданд. 29 март соли 1906 дар қишлоқи Чоркуҳи вулуси Исфара воқеаи тезу тунде рӯй медиҳад. Ёрдамчи сардори уезди Хучанд капитан Румянцев бо ҳамроҳии қариб даҳ нафар амалдорон барои яктарафа кардани ҷанҷоли обӣ ба он ҷо меравад. Дар вақти ба вулуси ҳамсоя як қисми обро сар доданӣ шудани амалдорони подшоҳӣ гурӯҳи калони деҳқононе, ки бо сангу таёқ мусаллаҳ буданд, онҳоро фавран миёнагир мекунанд. Аз байни издиҳом нидохон: «Онҳоро сангсор кунед!» «Занед онҳоро!» баланд мешавад. Баъзе аз амалдоронро аз болои асп гирифта партофта, беяроқ мекунанд. Баъд дар ҳуди ҳамон ҷо ҷамъномаи деҳқонон барпо шуда, оқсаққоли қишлоқро, ки мардум бисёр бад меид, иваз мекунанд ва аз ёрдамчи уезд талаб мекунанд, ки фармонро дар бораи тасдиқ намулдани оқсаққоли нав фавран имзо кунанд. Румянцевро ғайр аз ризонят қоран дигар набуд. Оқсаққоли нав ҳамон дам ба иҷрои қори худ шурӯъ мекунад.²⁹ Айнан ҳамин гуна воқеа дар деҳаи Қуштегирмони вулуси Нов рӯй дод. Ба он ҷо ҳам барои ҳалли ҷанҷоли об бо як гурӯҳ одамонаш пристаи Исфону штабс-капи-

*

²⁹ Дар бораи шӯришҳои революционии меҳнатқашони уезди Хучанд ниг.: Қосимов Н., 1968, с. 121—126 ва ғ.

тан Арцишевский омад. Мисли Чоркӯҳ дар ин чо ҳам онҳоро деҳқонони бисъёр (зиёда аз 150 нафар) пешвоз гирифтанд, ки аз бедодии маъмурият ба дод омада буданд. Вақте бо фармони Арцишевский обро бастанд, мардум якбора дарафтода, худашон обро кушоданд, худи Арцишевскийро қариб зада чаппа карда буданд, штабс-капитан маҷбур шуд, ки одамонашро гирифта гу-резад.

Мо фақат ду мисол овардем, ки ба ҳама чо хос буд. Саҳифаҳои матбуоти он солҳо, даҳҳо чилд материалҳои архив пур аз тасвири шӯру ошӯбҳои деҳқонон мебошад, ки шаклу вусъати гуногун доштанд. Худ аз худ маълум аст, ки амалдорони подшоҳӣ асли воқеаро ба ҳар роҳ таҳриф менамуданд, хусусияти иҷтимоӣ доштани он шӯру ошӯбҳоро рӯйпуш мекарданд. Аз иттиҳоди ҳаракати революционии табақаи пешқадами русҳои кишвар ва муборизаи озодихонаи аҳолии маҳаллӣ, ки большевикон маҳз барои амалӣ шудани ҳамин гуна омилҳо исроркорона мубориза мебуданд, амалдорони подшоҳӣ мурданивор метарсиданд.

Яке аз шаклҳои ошӯбҳои деҳқонон ба бойҳои маҳаллӣ ва маъмури подшоҳӣ ҳамла овардан буд. Статистикаи расмӣ ин гуна ошӯбҳоро «ҳамлаоварии ғоратгарона» ҳисоб мекард, вале дар асл ҳама вақт дар паси таъбири «ҳамлаовариҳои ғоратгарона» золимону истисморкунандагони худро ҷазо додани деҳқонони камбағал пинҳон дошта мешуд.

Статистикаи ин гуна «ҳамлаовариҳои» аз рӯи «Маҷмуаи гузоришоти воқеаҳо», ки идораи вилояти Самарқанд тартиб дода буд, чунин аст:

Солҳои 1900—1904 — 131 бор ҳамла

Солҳои 1905—1909 — 359 бор ҳамла

Чунон ки дида мешавад, ба муносибати революцияи соли 1905 дар кишвари Туркистон миқдори «ҳамлаовариҳои ғоратгарона» афзудаанд. Дар байни иштироккунандагони онҳо шахсони шӯҷе низ буданд, ки бо корномаҳои худ шӯҳрат ёфтаанд. Яке аз ин қабил шахсони номвар Намоз Пиримкулов ном деҳқони камбағале буд, ки ба дастаи деҳқонони Самарқанд роҳбарӣ кардааст. Ёрдамчи губернатори ҳарбии Самарқанд дар бораи ин одам ба сардори худ чунин менависад: «Намоз дар байни мардуми камбағал бисъёр ном баровардааст. Барои хизмати одамон саховатмандона ҳақ медиҳад, танҳо бойҳоро ғорат мекунад ба камбағалон бо пул, ғалла, тухмӣ барои кишт ва ғайра ҳаргоҳ ёрдам карда меистад»³⁰.

Намоз ба дастгирию ҳамкори камбағалони деҳот такя мекард. Маҳз отряди вай аз ҷумлаи камбағалони деҳот пур мешуд,

*

³⁰ ЦГА Узб. ССР, И-1, оп. 35, д. 244, лл. 2—3.

махз камбағалони дехот ба вай мадад мекарданд, ки аз таъқиби ҳукуматдорон ҳалос шавад. Аз архив ҳуччате ёфт шуд, ки онро яке аз намояндагони маъмурияти ҳукумати подшоҳӣ тартиб дода будааст. Ин намоянда ин тавр менависад: «Мардуми уезд ба ҳеҷ вачҳ ягон дарак намедиханд, ҳеҷ кас, ҳатто подабонҳо ҳам, намегуянд, ки даста аз кучо гузашт, ба кучо рафт, чавоби ҳама як хел: ҳеҷ чизро надидаам, ҳеҷ чизро намедонам. Аз чор се қисми одамони маъмурияти маҳаллӣ тарафдори Намоз; роҳбарони даста дар ҳамсоғғии онҳо зиндагӣ мекунанду вале онҳо ягон хабар намедиханд. Чавоби аксари онҳо ҳам як хел: ҳеҷ чизро намедонам»³¹. Амалиёти ғаюронаву далеронаи шӯришгарони Намоз Пиримкулов то дар Туркистон андак паст шудани мавҷи ҳаракати революционӣ давом дошт. Фақат дар нимаи дуюми соли 1908 ҳукуматдорони подшоҳӣ эълон карданд, ки ин ҳаракат катъ шудааст, ҳол он ки сарвари часуру шучои ин ҳаракат Намоз Пиримкулов ҳанӯз моҳи июни соли 1907 ҳалок шуда буд.

Дар ин мобайн дар охири соли 1915 дар саросари Туркистон оташи инқилоб аланга мезад. Пас аз корпартоии умумии сийёсӣ октябри ҳамон сол дар қалъаи Тошкент шӯриши мусаллаҳ сарзад ва моҳҳои ноябрь-декабрь боз корпартоии умумии сийёсӣ авҷ гирифт. Дар ин корпартоӣ ҳам макоми асосиро роҳиоханчиён доштанд, аз ҷумла комитети корпартоии станцияи Черняево, ки қисми зиёди ҳаракат дар роҳҳои оҳани Осиёи Миёна дар зеринзороти он буд, хеле хизмат кард.

Ривоҷи минбаъдаи ҳодисаҳои революционӣ

Дар ин давра газетаи «Самарқанд», ки ба он большевикони дар боло номбурда М. В. Морозов ва П. В. Позняков (сонитар М. В. Морозов ба Тошкент кӯчида омад) роҳбарӣ мекарданд, тарғиботу ташвиқоти революциониро махсусан авҷ гирифт. Большевикони Самарқанд ҳам мисли социал-демократҳои дигар шахрҳои кишвари Туркистон дар байни мардум ташвиқоту тарғиботи революциониро васеъ идома медоданд, варақаю хитобномаву мурочиатномаҳо навишта паҳн мекарданд, дар митингу намойишҳои халқӣ нутқҳо эрод менамуданд ва ширкат меварзиданд.

Шикасти шӯриши мусаллаҳи декабрӣ дар ноҳияҳои марказии Россия, чи тавре маълум аст, боиси тадричан ақибравии революция гардид. Моҳҳои аввали соли 1906 дар Туркистон ҳам қувваҳои иртиқоъ тадричан ба ҳуҷум гузаштанд. Қишвар аз солдату казаку полицаёҳо моллом шуд. Қушоқушию дастгириҳову ҳабскуниҳову таъқибу таъзиру кофтуковҳову бадарғақуни-

*

³¹ ЦГА Узб. ССР, И-18, оп. 2, д. 34, лл. 14—15.

хо, судкуниҳо ниҳоят бисъёр шуд. Нукарони бенӯхтаи ҳукумати подшоҳӣ органҳои матбуоти тараққиқарварро мебастанд, наشري газетаву журналҳои революциониро манъ мекарданд. Позняков, Морозов ва дигар муборизони фидокори роҳи озодии халқ маҳкум гардида дар қалъа ҳабс карда шуданд. Вале ба ҳамаи ин бедодиҳо нигоҳ накарда большевикони Туркистон ба меҳнаткашони кишвар ҷасурона муроҷиат мекарданд, ки рӯҳафтада на-шаванд, ба воҳима наафтанд. «Кори мо ҳам омад мекунад,— ме-навиштанд онҳо дар варақаҳо,— ва ба он рӯз тайёри дидан даркор!»

Моҳи майи соли 1906 дар кишвар оташи ҳаракати революционӣ боз аланга зад. Қоргарони қорхонаҳои таъмири роҳи оҳан дар Тошкент расо як моҳ корро партофтанду онҳоро тамоми қувваҳои демократии кишвар дастгирӣ намуданд ва оқибат қоргарон ғалаба карданд. Сарвари ин корпартоӣ большевикон буданд. Тобистони ҳамон сол дар байни кӯшунҳои Округи ҳарбии Туркистон ҳам чанд шӯру ошӯбо шуданд. Дар деҳот ҳам деҳқонон бештар ба чунбиш меоманд.

Эҳтимоли такрори соли 1905 маъмурияти подшоҳиро ба воҳима меандоخت. Генерал-губернатори Туркистон Д. И. Суботич, ки нисбатан нав ба қор таъйин шуда буду зоҳиран гӯё андак озодибозӣ мекард, феврал маъзул гардид. Ба ҷояш генерал Мацневский таъйин шуд, ки одами бераҳму бешафқати золиму тарроре буд. Ин генерал тамоми ҳаёти сиёсии Туркистонро зери назорати саҳт гирифт. Тамоми кишвар ба қитъаҳо (қад-қад роҳи оҳани Оснён Миёна) тақсим карда шуд, дар сари ҳар як қитъа махсус «генерал-губернатори муваққатӣ» меистод, ки дар масъалаи таъқибу таъзиру ҷазодихӣ ҳуқуқи бекарон дошт³². Шумораи кӯшунҳои «ба тахт содиқ» зиёд карда шуда, амалиёти судҳои сайёри ҳарбӣ хеле авҷ гирифт. Намунаи ибрат барои тамоми маъмурони подшоҳӣ губернатори ҳарбии Фарғона Покотило буд, ки матбуоти демократии он солҳо ба вай як лақаби аҷоиб «Хони зирехдори Фарғона» дода буд.

Дар кишвари Туркистон, ки аз давраҳои Кауфман умуман жандарм набуд, соли 1907 Шӯъбаи ҳимояти ноҳиявии Туркистон таъсис ёфт. Зарбаи асосии ин нукарони подшоҳ ба сӯи ташкилотҳои большевикии социал-демократӣ равона гардид. Эсерҳо ва меньшевикҳо, ки дар бобати тарқиш ёфтани fronti қувваҳои революционӣ хеле қидду қаҳд карда буданд, барои ҳукумати подшоҳӣ хавфи казoi надоштанд, ба ин сабаб онҳоро саҳт таъқибу таъзир ҳам накарданд.

*

³² Ҷолиби диққат аст, ки ҳатто ҳамин Мацневский барин золими гузаро ба назари ҳукумати подшоҳӣ на он қадар бераҳм намуд, ба ин сабаб дар нбти-дои соли 1907 ўро маҷбур карданд, ки истеъфо диҳад.

Гарчанде дар ибтидои соли 1907 дар чойҳои «руснишини» Осиёи Миёна алангаи революция нисбатан боло хест, вале ин болоравии революция, чунончи дар тамоми хоки империяи Россия, ба мавҷи наву тавоноии пурвусъати революционӣ табдил наёфт. Равшан маълум буд, ки алангаи революция паст шуда истодааст. Вале, ба ҳар ҳол, ин революция барои пролетариат ва табақаҳои васеи демократии Туркистон таҷрибаи ниҳоят муфид гардид ва он барои сарнагун сохтани ҳокимияти мутлақа ва минбаъд, табaddулоти социалистии соли 1917 тайёрии ниҳоят муҳим шуд.

Революцияи солҳои 1905—1907-уми Туркистон ниҳоят возеху равшан нишон дод, ки байни пролетариати мубориз (асосан пролетариати рус) ва деҳқонони мубориз (асосан деҳқонони миллатҳои маҳаллӣ) иттиҳоди ниҳоят зич ҳатмист. Большевикон муҳим зарурати иртиботу илҳоки муборизаи зиддиимпериалистии миллии озодихоҳӣ ва революцияи зиддифеодалии буржуазии демократиро таъкид менамуданд ва ҳаёт қомилан дуруст будани ин мавқеи большевиконро исбот кард ва большевикон ҳам дарвоқеъ барои татбиқи амалии ин нуктаҳои ленинӣ қидду қаҳди бемисле нишон доданд. Маҳз ба шарофати ана ҳамин қидду қаҳд на фақат меҳнатқашони бисёрмиллионнафараи Осиёи Миёна, балки меҳнатқашони Шарқи хориҷа—Империяи Усмония, Хитой, Эрон, Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳо ба революция ҷалб гардиданд, барои фаъолияти сиёсӣ «бедор» шуданд.

Аммо маълум, ки ҳодисаҳои пуртуғъени ҷуфоннамои Туркистон аз ҳама бештар ба хоки ҳамсоя — ба аморати Бухоро асар кард. Хабарҳои революцияи рус ба тамоми шахру деҳоти аморат роҳ расид. Ин хабарҳо дар ин ҷо заминаи мусоид меёфтанд ва авзон бе ин ҳам шадиди ин мулки феодалиро шадидтар мекарданд. Мардуми зору ҳакиро помолу абгори Бухоро ба ғоят суст ба чунбиш меомад, кӯрқуруна амал мекард, вале ҳамин ки ба ҳаракат омад, пеши роҳи вайро гирифтанд қори осон набуд. Байни аҳолии кишвари Туркистон ва аморати Бухоро алоқаи мустақам буд. Дар айни авҷи шӯру ошӯбҳои кишвари Туркистон ғумоштаи сиёсии ҳукумати подшоҳӣ дар Бухоро ба губернатори ҳарбии вилояти Сирдарё 27 июли соли 1906 ҳаросон навишта буд: «Мувофиқи баъзе овозаҳои, ки то ба мо расид, сартҳои Самарқанду Фарғонаву Тошкент аз Бухоро таппончаву милтиқ харида гирифта мефтаанд. Дар Самарқанд ҳавлие набудааст, ки милтику таппонча надошта бошад».

Ба андозаи ба ғуҷи оммаи деҳқонону қосибони аморат расидани хабарҳои муборизаи қатъии қувваҳои тараққиқарварии Туркистон зидди мутлақияти подшоҳӣ, деҳқонону қосибон ҳам зидди ҳукуматдорони феодалии худ фаъолтару қатъитар ба ҷо меҳестанд. «Аз соли 1907,— навишта буд Д. Н. Логофет,— дар аморати Бухоро дар байни аҳолии қунбишу изтиробии номаъайяне мушо-

ҳида карда мешуд... дар аснои андозгундорӣ задухӯрдҳои майда бағоят тез-тез рӯй меодагӣ шуда, қариб ба ҳодисаи доимӣ мубаддал гардида буд... Мо дар кишлоки дурдасти Бухорои Шарқӣ нишаста будем ва аз бисёр одамон хабарҳои гуногуни тоза мешунидем. Онҳо гоҳ мегуфтанд, ки дар бекии Ҳисор талотӯб хеста, амлоқдорро дошта задаанд, гоҳо аз ҷое овоза пайдо мешуд, ки дар Деҳнав мардум ҷазои зақотчиرو додааст. Норозигии номауяйн аз бекҳо ба шикваю шикоятҳои бешуморе аз амалдорони хурд табдил меёфт, ки охири охирон одамон дар хусуси имкони сар шудани шӯриш дар давлати хонӣ гап мезадагӣ шуданд»³³. Дарвоқеъ соли 1905 ва соли 1908 садҳо нафар аҳолии Ҳойит ва Қалъаи Лабиоб зидди шаҳони Қаротегин рӯйрош ошӯб бардоштанд³⁴. Тирамоҳи соли 1907 дар Ҳисор мардум ба шӯр омад. 8 сентябри ҳамон сол шаҳри Қаротғ аз зилзилаи сахт вайрон шуд, вале дастаи ҳарису ноодами беку бойхову амалдорон ба ҷои мадад ба офатзадагон худашон ҷизу ҷораи ночизи мурдагону маҷруҳонро толону тороч карданд.

Соли 1908 аҳолии кишлоки Ғузни қитъаи Мастҷоҳ ва деҳаи Қароянтоки қитъаи Уротеппаи вилояти Самарқанд бедодию ҳаромкорӣ дуздӣ намояндагони маъмурияти подшоҳиро дида бо сангу калтак ба онҳо дарафтоданд. Албатта ин гуна шӯру ошӯбҳои зиддиҳукумати тоҷикони кишвари Туркистон ба тоҷикони аморати Бухоро ҳам бешубҳа таъсир расонда онҳоро ба мубориза сафарбар менамуд. Моҳи феввали соли 1910 мардуми Кӯлоб шӯриш бардошт. Сабаби шӯриш толону торочи амлоқдорону зақотчиҳои бек Муллоаҳмад-бий буд. Бек ва муқаррабони вай аз ҳисоби деҳқонони бенаво давлату сарвати беҳад ҷамъ карданд ва асосан аз фарқи он нархи ғалла истифода мебарданд, ки байни нархи бозори маҳаллӣ ва нархи ғалла дар вақти андозу ҳосилгундорӣ вучуд дошт.

Аҳоли ба муборизаи қатъии зидди феодалони истисморгар тайёри мидид. Амир ин авзон Кӯлобро шунида ба онҳо яке аз муқаррабони макқору фиребгари худ — девонбегиравон кард. Муллоаҳмад-бий бошад, дар навбати худ ба посбонҳои наздиктарини сарҳадчиёни рус, ба сардори дастаи сарҳадчиён полковник Гайдебуров қосид фиристода мадад пурсид. Девонбегӣ пеш аз кӯшунҳои русҳо расида омаду чанд тадбир андешид. Пеш аз ҳама аз номи издиҳомии панҷсаднафараи мардум аризае қабул кард ва бекро аз мансабаш азл намуд. Баъди ин кӯшунҳои рус ҳам расида омаданд, вале молу мулки торочкардаи бек дар дасти худааш монду ҳатто гапи гашта додани он набаромад ва шӯриш

*

³³ Логофет Д. Н., 1911, ҷ. II, с. 264.

³⁴ Маҷлисав А., 1967, с. 302—303; дар бораи Қаротегин умуман ниг.: тадқиқоти муфассали Кисляков Н. А., 1954.

хам пахш карда шуд.⁸⁵ Ин шӯру ошӯбҳои мардуми Бухорои Шарқӣ далолат менамоянд, ки дар шуури сиёсии аҳолии маҳаллӣ дигаргунӣҳо шудааст, шуурнокии синфӣ онҳо хеле такмил ёфтааст ва нисбат ба тарзи торочи феодалӣ, ки дар хоки аморат ҷараён дошт, муқобилату норозигӣ рӯз ба рӯз меафзояд.

Ба ҳамин тариқ, қисми пешқадами меҳнаткашонӣ тоҷик дар шаҳру деҳот таҳти таъсири революцияи рус ба амалиёти фаъолонаи сиёсӣ омода шуд. На ҷорӣ кардани ҳолати ҳарбӣ, на ҷазодиҳӣҳо оташи муборизаи революционӣ меҳнаткашонро фуру нишонда наметавонистанд, ки он баъдтар дар зери байрақҳои Революцияи Кабири Социалистӣ Октябр бо қувваи нави зафаровар авҷ гирифт.

*

⁸⁵ Стеценко И. А., 1963, с 126—127.

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВРАИ АЗ СОЛИ 1908 ТО СОЛИ 1917

1. РЕВОЛЮЦИЯИ ФЕВРАЛИИ СОЛИ 1917

Вазъияти кишвари Туркистон ва аморати Бухоро баъд аз революцияи солҳои 1905—1907 ва то Чанги якуми ҷаҳонӣ

Ба ҳукуматдорони подшоҳӣ муяссар гардид, ки муваққатан ғолиб омада, аввалин революцияи русро буғӣ кунанд. Аммо онҳо зиддиятҳои оштинопазиреро, ки пояи империяи калони подшоҳиро суст мекарданд, ҳеҷ бартараф карда наметавонистанд. Ин зиддиятҳо бағоят тезу тунд гашта, бонси хуруҷи нави революционӣ гаштанд. Соли 1910, чунон ки, дар Россия, дар Осиёи Миёна ҳам мавҷи муборизаи синфӣ боло хест. Масалан, худи ҳамон сол дар вулуси Конибодом қоргарони қони нефти «САНТО» корпартоӣ карданд. Муборизаи муттафиқу мутташаккили қоргарон маъмуриятро маҷбур сохт, ки ба талаби қоргарон розӣ шавад, дар натиҷа музди қор зиёд ва муддати он қутоҳ карда шуд. Худи ҳамон сол ангиштканони Сулукта корпартоӣ карданд ва ба онҳо қоргарону хизматчиёни станцияи Драгомирово ҳамроҳ шуданд (дар ин ҷо қорхонаҳои таъмири қонҳои Сулукта ва маъмурияти қон ҷойгир буд; ҳозир ин ҷо посёлкаи Пролетар). Шӯру ошӯбҳои деҳқонон ҳам авҷ гирифт. Соли 1912 дар вулуси Нав деҳқонони қарздор ба ҳавлии судхӯри қалон ҳамла карда васиқаҳои қарзро сӯхта партофтанд¹.

Меҳнатқашони аморати Бухоро, ки аз зулму асорати ғушношуниди бойҳои маҳаллӣ ба танг омада буданду ин бойҳоро ҳукуматдорони Петербург дастгирӣ мекарданд, махсусан бо қаҳру ғазаб шӯру ошӯб бардоштанд. Ин шӯри ошӯбҳо ба дараҷае вусъат ёфтанд, ки ҳукуматдорони империяи Россия ҳам ба воҳима

*

¹ Қаримов Т. Р., 1966, с 86—87.

афтоданд. Кор ба ҷое расид, ки «масъалаи Бухоро» ва роҳҳои «танзими» он (маълум, ки бо таъбири амалдорони подшоҳ) мавриди ташвишу тараддуди зиёд ва муҳокимаи махсуси амалдорони олимартаба қарор ёфт.

Соли 1909 нашр шудани «Кишвари беҳуқуқӣ. Аморати Бухоро ва авзои имрузаи он» ном китоби Д. Н. Логофет ба ин мочаро таконе гардид. Муаллифи ин китоб чанд сол дар Осиеи Миёна зиндагӣ карда буд. Дар байни дараҷоти мансабҳои маҳаллӣ мартабаи баланд ҳам дошт — сардори идораи Округи гумрукии Туркистон буд. Логофет чизи навиштаашро нағз мефаҳмид ва ҳукуматдорон ҳам ҳеҷ баҳонае надоштанд, ки ӯро дар «тарғиботи революционӣ» муттаҳам намоянд. Аслашро гирем, мавқеи Логофетро мавқеи ҳамдардию ғамхорӣ нисбат ба меҳнаткашони тоҷику ўзбек гуфтан ҳам ҳеҷ мумкин набуд. Логофет фақат ғами ҳаминро меҳурд, ки обрӯю эътибори ҳамон тартиботи маъмурию сиёсӣ, ки ҳукумати подшоҳӣ дар Осиеи Миёна ҷорӣ карда буд, паст нашавад. Вале дарвоқеъ, «Кишвари беҳуқуқӣ» ин ҳукми сахтест ба тамоми он худсарият бододихҳои феодали, ки дар аморати Бухоро ҳукмфармо буданд ва онҳоро табақаҳои ҳарбию феодалии Россия бевосита дастгирӣ мекарданд. Қорманди дар ихтиёри генерал-губернатор буда — генерал-майор Дрягин дар бораи ин китоб ба генерал-губернатори Туркистон маърузае ирсол намуда навишта буд, ки «ин китоб аз бододихҳои дохилии Бухоро, аз худсарихову бемаззағҳои маъмури Бухоро, ки барои кирдори худ ҳеҷ гуна ҷазое намебинанд, сухан меронад»².

Д. Н. Логофет менависад, ки тамоми амалдорону маъмури амир қариб 50 ҳазор нафар мебошанд (ба ин ҳисоб сарбозон дохил не) ва ҳеҷ кадоми онҳо аз ҳукумат маош нагирифта, фақат аз ҳисоби толону торочи аҳоли зиндагӣ мекунанд. Амир ба баъзе одамон оила-оила одамнро пешкаш намуда, қариб ба ғуломӣ медиҳад ва иҷозат ҳам медиҳад, ки сеяки даромади он оилаҳо кашида гирифта шавад. Барои адои қарзу ҷарима савдои музоядаро бисёр истифода мебаранд ва баъзан дар баробари молу мулк зану фарзанди қарздорро ҳам ба фуруш мемонанд. Боварии кас намеояд, ки дар асри XX, дар он сарзамине, ки тахти «васояти» империяи Россия мебошад... ғуломдорӣ ҳасту ривоҷ дорад! Ҳукумати амир микдори андозу хироҷро торафт зиёд мекунад барои эҳтиёҷи мамлакат як пули сиёхро дареғ медорад ва асосан пулро барои таъмини лашкар сарф мекунад, зеро он барои андозу хироҷчамъкунӣ даркор мешавад. Аммо пулҳои ниҳоят калон зери пардаи «тӯҳфа»-ю «пешкаш»-ҳо барои ришван амалдорони маъмурияти генерал-губернатории Туркистон ва калониони Петербург сарф мешавад. Расман даромади Бухоро 2,5 млн.

*

² ЦГА Узб. ССР, И-18, оп. 2, д. 251, л. 1.

сӯм аст, ки 1,5 млн.-и он барои лашкар, 900 ҳазораш барои амир ва 100 ҳазораш барои козиву муллоҳо харч мегардад. Вале аслан, мегӯяд Логофет, аз мардум соли 18 млн. сӯм пул ситонда мешавад, ки ҳамаи онро худи амир ва нӯкарони калону хурди вай — қушбегию парвоначию беку амлокдор ва ғайраву ва хозазои вай нӯши ҷон мекунад. Логофет гапашро давом дода мегӯяд, ки мардум ба ҳадди кашшокию бенавой расидаасту рӯзи сериро намебинанд ва ба мурданаҳ кам мондааст, бинобар ин таклиф мекунад, ки филҳол ба ҷои тартиботи маҳаллии маъмури тартиботи умумиро ссиягиро ҷорӣ карда, амирро фақат ҳамчун намояндае мондан даркор.

Вазъияти шадиди аморати Бухоро, ки эҳтимоли таркиданаҳ дур набуд, дар Тошкент дар маҷлиси махсуси машваратӣ муҳокима карда шуд, ки дар он генерал-губернатори Туркистон Мищенко, ёрдамчии вай Кондратович, сардори штаби Округи ҳарбии Туркистон Рихтер, гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро Лютш ва дигарон иштирок доштанд. Масъалаи яқум, ки диққати ҳама-ро ҷалб карда, ниҳоят қушоду равшану луччаку пӯстканда таъбир карда шуд, ин тавр буд: «Дар бораи ба гардани аҳолии аморати Бухоро беҳад зиёд бор шудани андозҳо, ки ба туфайли ниҳоятдараҷа бевичдон будани ҳукуматдорони маҳаллӣ ба аҳолии аморати Бухоро бағоят гарон меафтаду миёншикан аст». Акнун инаш иддаои кадом-як «нависандаи бенӯхта» набуд, ки китобаш ба ходимони давлатӣ маъқул нашуд. Инаш акнун муҳокимаи махсусу расмӣ пӯшидаи масъала буд, ки дар айни он фикру ақидаҳои расмӣ ба таври қушоду равшан изҳор гардиданд ва минбаъд дар мактуби комилан махфӣи генерал-губернатор, ки ба вазири ҳарбӣ ирсол дошта буд, зикр ҳам ёфтанд. Хӯш, ин шӯрои олии мансабдорони олимартабаи Туркистон чӣҳо гуфт? Иқрори онҳо ба дараҷае аҷиб аст, ки барои зикри онҳо мақоми муносиб додан даркор. Дар шартномаҳои солҳои 1868 ва 1873-уми байни Россия ва Бухоро моддаҳои низ буданд, ки мувофиқи онҳо амир бояд ғуломдорӣ ва ғуломфурӯширо бекор мекард, вале дар ин бобат дар Бухоро ҳеҷ қор карда нашуд. «Ба шарофати ҳокимияти русҳо ҳокимони Бухоро хеле бурд карданд, зеро пештар воҳимаи ҳуҷуми душманони берунӣ онҳоро маҷбур менамуд, ки ба ин ё он роҳ лутфу садокати табааи худро ба даст оваранд ва бедодиғу худсарии бекҳову амлокдоронро камтар кунанд. Акнун бошад, амир тамоман ба умеди ҳимояти сарнайзаҳои русҳо мебошад ва парвои қору бори мамлакатро надорад...»

Албатта ҳозирон ҳама мағз андар мағз подшоҳпараст буданд, ба ин сабаб имони комил доштанд, ки сабаби бадбахтии халқи тоҷик ва дигар халқҳои аморати Бухоро фақат «парвои қору бори мамлакатро надоштани амир» аст. Сарфи назар ба ин, онҳо маҷбур шуданд иқрор намоянд, ки мардум «батамом ба ихтиёри маъмурони ҳарис партофта шудааст, ба маорифи халқ касе аҳа-

мият намедиҳад, роҳову пулхо... ҳама фатарот шудаанд, нарҳи чизҳои зарурӣ ба касофати хирочҳои бешумор ниҳоят баланд мебошанд ва мардум рӯз ба рӯз бенавотар мешавад».

Масъалаи даромади амир ҳам диққати ҳамаро ҷалб кард. Гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро таъкидан гуфт, ки маблағи даромади амирро махфӣ нигоҳ медоранд, вале мувофиқи «гуфтаи баъзе одамон» ин даромад соле ба 7.350 ҳазор сӯм мерасидааст. Дар матни қарори маҷлиси машваратӣ чунин як таъбири такдор ба назар мерасад: «Агар фарз кунем, ки амир аз замин ба ҳисоби миёна соле 5 млн. сӯм меғундорад, ҳамин маблағ ҳам аз маблағе, ки тамоми аҳолии маҳаллии кишвари Туркистон медиҳаду илова бар ин нисбат ба аҳолии Бухоро шуморашон ду маротиба бештар аст, чор маротиба зиёдтар мебошад». Агар ҳаминро ба назар гирем, ки нӯқарони ҳукумати подшоҳӣ меҳнаткешони Туркистонро чанд қабат пӯст меканданд, пас таъсавур кардан муҳол аст, ки аҳволи табааи «аълоҳазрат амири Бухоро» то ба кадом дараҷа табоҳ буд.

Агар ба умеди он шавем, ки генерал-губернатору муқаррабони вай ҷиддан дар ғами ислоҳи вазъият мешаванд, саҳт саҳв хоҳем кард. Дарвоқеъ, ин калоншавандаҳо бедодию худсарии ваҳшиёнаи ҳукуматдорони Бухоро таъкид намуда, ғуломвор мутеъ будани халқро изҳор дошта, ба чунин қарор омаданд, ки... ба гумоштаи сиёсии дар Бухоро буда, супурда шавад, ки дар бораи иқтисод ва андозҳои маҳаллӣ чунин маълумотҳоро гирд оварад³. Иттиҳоди синфҳои истисморгарони мухталифу гуногунмиллати империяи Россия, ки зидди истисморшавандагон равона шудааст, ана ҳамин тавр кушоду равшан зоҳир шуд.

Пас аз якчанд моҳ, тирамоҳи соли 1909 дар Тошкент барои муҳокимаи вазъияти Бухоро боз ҷамъомаде баргузор гардид ва иштирокчиёни он ҳам хеле ғап доданд, ки «дар аморат дигаргуниҳо мувофиқи мақсад мебуд», пас аз ин масъаларо ба ихтиёри Маҷлиси махсуси машваратӣ оид ба вазъияти Бухоро ҳавола карданд, ки он дар Петербург 28 январи соли 1910 шуда гузашт. Аз дараҷаи эътибори ин маҷлис ҳайати иштирокчиёни он шаҳодат медиҳад. Маҷлиси машваратӣ дар таҳти раёсати раиси Совети вазирон ва вазири қорҳои дохилии Россияи подшоҳӣ Столыпин мегузашт, дар он вазири молия Коковцев, вазири қорҳои хориҷӣ Извольский, вазири ҳарбӣ Сухомлинов, сардори штаби генералӣ Гернгрос, ёрдамчи вазири қорҳои хориҷӣ Сазонов, генерал-губернатори Туркистон Самсонов ва дигарон иштирок карданд. Инҳо хеле ғапфурӯшӣ карданд, ки «ба сабаби дар кишвар набудани хоҷагии ботартиби пулӣ» ва набудани ёрии тиббӣ «аҳволи табааи Бухоро бениҳоят хароб аст», лашкари сершуморе

³ ЦГА Узб. ССР, И. 2, д. 251, лл. 65—68.

вучуд дорад, ки барои таъмини он 1 млн. сўм даркор ва ғайраву ва ҳоказо. Ба «гўшаи дурдасти аморат» — ба Бухорон Шарқӣ мароқи махсус зоҳир карда шуд, алалҳусус, ки дар бораи ин ноҳия ҳукуматдорони подшоҳӣ хабари ночизе мегирифтанд. Ин маҷлиси машваратӣ ҳам ғайр аз бозори гапфурушӣ дигар чизе нашуд. Пеш аз ҳама сабаб ҳамин буд, ки иштирокчиёни маҷлисро ҳатто ба гўшаи ҳаёлашон намеомад, ки бо чӣ роҳ «ба соҳибхитиёрии комили шоҳаншоҳ», яъне амир даҳолат кардан мумкин будааст. Самсонов дар як шакли ҳаросону ларзони нодилона барои муҳокима таклифе пеш ниҳод, ки дар аморат баъзе дигаргуниҳо кардан даркор, вале фақат баъди ин ки ягон вақт аморат ба Россия ҳамроҳ карда шавад, вале ҳамин таклифи нимҷорон ҳам Столыпин рад кард. Столыпин катъиян гуфт, ки «ҳомдаррон кардан лозим не... хусусан дар чуни замонан нотинҷ ки тамоми қувваи империя барои такмили дохилии мамлакат равона шудааст». Маълум ки Столыпин революцияи солҳои 1905—1907-ро дар назар дошт, ки баъди он аппарати давлатии ҳукумати подшоҳӣ хеле вақт ба ифоқа омада натавонист. Самсонов боз аз номи маҷлиси машваратии Тошкент лоиҳаи ноқису думбурридаи баъзе ислохотро — дар Бухоро қорӣ кардани «бюҷети ботартиб», дигар кардани тартиби андозҳо, ё кам кардани лашкарро низ пеш ниҳод, вале ҳамаи онро арқони ҳукумат фавран рад карданд.

Намоёндагони вазорати қорҳои хориҷӣ бо дастгирии дигар иштирокчиёни маҷлис таъкидан гуфтанд, ки «ба ҳисобу китоби пули амир даҳолат карда, аз вай тартиб додани ин ё он гуна бюҷетро талаб кардан ва ҳамчунин кам кардан шумораи лашкарро низ тақозо намудан, бешак, таҳрифи истиқлоли вай ва тақсири эътибори вай мебуд». Бинобар ҳамин чамъомади ин подшоҳпарастони гузаро чунин қарор баровард: «Масъалаи бюҷет, масъалаи лашкар, масъалаи тағйири тартиби андоз бардошта нашавад, роҳи ба мо мақбули беҳдошти вазъияти Бухоро муайян карда, онро рӯйрост не, балки тадричан ба иззати нафси амир нарасида, номаълум ба вай фаҳмондан даркор ва ба ҳуди вай имкон додан лозим, ки аз номи худаш ва бо роҳи усулҳои ба шароити маҳаллӣ мутобиқу муносиб он тадбирҳоро ба амал барорад». Маънои ин фақат ҳамин буд, ки лом нагуфта аз гуноҳи тамоми он селани даррандагони Бухоро гузаштанд ва хунрезияи кушокушиҳои онҳоро таҳсин гуфтанд.

Маҷлиси машваратӣ қобили қабул донист, ки «минбаъд он одати то ба ҳол дар Бухоро мавҷударо бояд бекор кард, ки мувофиқи он агар мансабдорони рус ин ё он қору вазифаи ба амир побастаро иҷро намоянд, амир ҳатман ба онҳо тортуқ медиҳад» (аслан ин ришваю порадиҳии рӯйрост буд, ки аз ҳисоби толону торочи меҳнаткшон карда мешуд) ва дар ин бобат як қарори мучмал қабул ҳам карда, ба вазири ҳарбӣ супориш дода шуд, ки «инро мавриди назари марҳаматбори аълоҳазрат император

созад, то рочеъ ба ин, маншури мубораке шавад, ки ба муас-
сисаҳои мутааллиқ чун дастурамал ирсол гардад»⁴.

Хуллас, тамоми амалдорони хурду калону пасту баланди под-
шоҳ аз худсарию бедодиҳои гӯшношунид, ваҳшиёна толону то-
роч шудани меҳнаткашон, ки дар аморати Бухоро ҳукм меронд,
воқиф буданд, аммо ба меҳнаткашони бадбахти Бухоро (ва маъ-
лум, ки ҳам ба меҳнаткашони Осиёи Миёна ва умуман ҳам ба
меҳнаткашони тамоми империяи Россия) дасти ёрӣ дароз наме-
карданд ва парвое надошанд. Аҳволи мардум сол ба сол табоҳ-
тар мешуд. Дар баробари ин даромади аппарати феодалию кле-
рикалии амир сол ба сол меафзуд. Аз ҳисоби арақи ҷабину хуни
меҳнаткашони тоҷику ўзбек ва ғайра на фақат бойҳои Бухоро
киса пур мекарданд. Табақаҳои буржуазию помещиқии Россия
ҳам насибаи худро зада мегирифтанд. Дар ин бобат тақопу
даводавию ташвишу тараддудҳои арқони молия, соҳибони банку
корхонаҳо ва умуман қаллобу қаззобони олимансаб, ки бо дар-
бори худи подшоҳ қаробат дошанд, ҷолиби диққат аст.

Соли 1915 дар Бухоро ғайр аз шўъбаи Банки давлатӣ боз
7 шўъбаи банкҳои хусусӣ буд, ки ҳамаи онҳо бо сармоия хориҷӣ
алоқаманд буданд. Ин банкҳо дар дасти концессионерҳои калон
буданд ва онҳо бо иҷозати ҳукумати амир барои концессияи ир-
ригационӣ заминҳои бисёреро мегирифтанд. Масалан, гумоштаи
Банки Русу Осиё Стовба соли 1913 дар бекии Қабодиён 10 ҳаз.
десятина заминро ба муддати 99 сол ба концессия гирифта буд
(қитъаи «Гавҳаралӣ»). Ҳукумати Бухоро аз соли 1912 то соли
1915 қамъулқамъ то 300 ҳаз. десятина заминро ба концессия дод.
Ғайр аз қитъаи «Гавҳаралӣ» боз ду концессияи дигар дода шуд—
соли 1914—«Айваҷ» 5 ҳаз. десятина заминҳое, ки дар қарибии ба
Аму рехтани Қофаринхон воқеъ буданд ва соли 1915 «Қўрғон-
теппа» 65 ҳаз. десятина замин (ин заминҳо ҳозир ҳудуди РСС
Тоҷикистон мебошанд).

Амири Бухоро ва амалдорони вай ғайр аз ситондани андозу
хироҷу, закату, пораву ришва ҳаннотию савдогарӣ ҳам мекарданд.
Ҳазинаи давлат тамоман қисаи худи амир шуда монд. Дар ин
бора устод Айнӣ дар «Материалҳо оид ба таърихи инқилоби Бу-
хоро» маълумоти аҷоиб овардааст. Соли 1913 даромади амир
30 млн. сўми тилло буд, ки ин тавр харҷ мешуд:

Таъмини сарбозон — 1 млн. сўми тилло
Таъмини нўкарҳо — 100 ҳаз. сўми тилло.
Ҳарчи тортуқҳо — 1 млн. сўми тилло
Ҳароҷоти гуногун — 100 ҳаз. сўми тилло

⁴ ЦГА Узб. ССР, И-3, оп. 2. 467, лл. 149—204.

Маорифи халк ва тандурустӣ — ягон тин ҳам не.

Тамоми хароҷот 2200 ҳаз. сӯми тилло. Тамоми пули аз ин боқӣ, яъне зиёда аз 27 млн. сӯми тилло барои зиндагию айшу ншрати амир сарф мешуд. Ҳамаи ин далолат мекунад, ки дар аҳди амири охири Олимхон толону тороҷ шудани мардум ба авҷи аъло расид. Саросари аморат қаҳатию гушнагию касалиҳу хукмфармо шуданд. Аммо ҳукуматдорони Бухоро ба ин парвоя надоштаранд, на дар ғами маорифи халк буданду на дар ғами нигоҳдории тандурустии мардум, ҳатто оддитарин намудҳои хизмати тиббӣ набуд.

Авҷ гирифтани фаъолияти миллатчиёни буржуазӣ

Робитаи миллатчиёни буржуазии Туркистону Туркия ҳанӯз дар охири асри XIX сар шуда буд (дар ин кор миллатчиёни то-тор ҳам сахм гузоштаанд), яъне дар ҳамон даврае сар шуда буд, ки панисломия ва пантуркия идеологияи расмии империяи Усмония гардид ва ин робитаҳо пас аз революцияи соли 1908-уми ҷавонтуркон ниҳоят вусъат ёфт. Пешвои ҷавонтуркон Анварлошшо, Талъатпошшо, Ҷамолпошшо ва дигарон ақидаҳои пантуркияро бо қидду чаҳд тарғибу ташвиқ менамуданд, тамоми халқҳои «мусулмон», аз он ҷумла, халқҳои Поволжъя, Кавказ, Закавказия, Осиёи Миёнаро даъват менамуданд, ки дар як «давлати усмонӣ» муттаҳид шаванд. Ходими намоёни пантуркия Зиё Гукалп нияту мақсади асосии онҳоро ба як шакли муайян оварда гуфта буд, ки «ватани туркон—на Туркияву Туркистон, балки кишвари абадзиндаву бекарони Тӯрон аст»⁵. Пешвои аслии ҷавонтуркон Анварлошшо ҳам ба нияти таъсиси «Тӯрони Қабир» аҳамияти калон меод. Вале кор фақат бо ният анҷом намеёфт. Аз Туркия ба Осиёи Миёна ҷосусони пантуркия меомаданд, қору бори пайравони худро тафтиш мекарданд, роҳу равиши қору амалиёти минбаъдари нишон меоданд, бо адабиёти лозима таъмин менамуданд.

Ғарҷанд ҳукумати подшоҳӣ ба интишори шиорҳои пантуркия дар Туркистон бо хавф менигарист ва ҷосусони онро саҳт ба назорат мегирифт, ба ҳар ҳол, бисёр ҷосусон аз доираи назорат берун мемонданд.

Баъди дар Истамбул охири соли 1909 таъсис ёфтани «Чамъияти Бухоро оид ба интишори дониши муфид дар байни ом» омаду рафти ҷосусони пантуркия аз Туркия ба Осиёи Миёна хеле зиёд шуд. Ин чамъият дар таҳти назорати махсус ва ҳимояти шӯъбаи маорифи партияи ҷавонтуркон «Иттиҳод ва тараққӣ» ва роҳбари он, ходими намоёни пантуркия доктор Нозим амал мекард. Ге-

*

⁵ Иқтибос аз китоби *Alp Tekli*, 1915, S. 16.

перал-губернатори Туркистон ба мулкҳои осеїмиёнагии Россия чакка шудани Туркияро дида, ба ташвиш афтод ва 24 августи 1910 ба раиси Совети вазирон ва вазири корҳои дохилӣ Столыпин навишт, ки соли 1910 «омаду рафти туркҳо ба кишвар ақаллан нисбат ба соли гузашта хеле зиёд шуд, фақат дар нимаи якуми ҳамин сол нисбат ба тамоми соли 1909 ду маротиба зиёдтар туркҳо омада рафтанд».⁶

Аллакай соли 1910 бо имдоди «Чамъияти Бухоро оид ба интишори дониши муфид дар байни ом» мактабҳои олии Истамбул аз Туркистон ва давлатҳои Осиеи Миёна қариб сад студент қабул карданд. Даре нагузашта дар Истамбул «Клуби студентони мусулмони Россия» кушода шуд. Ин клуб ҳам мисли «Чамъияти Бухоро...» маркази одамгирӣ, тайёркунӣ ва фиристодани ҷосусон ба Осиеи Миёна буд, ки дар ин ҷо ҳам ин қабил ташкилот таъсис кардаш буданд. Масалан, ҷадидони Бухоро бо ташаббуси худ барои мадад ба мусулмонони «доништалаб» муассисаи хайрияе кушодани шуданд. Гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро 11 июни соли 1912 навишта буд, ки ҳаёти муассисон нияти ба тамоми Осиеи Миёна паҳн кардани нуфузи ин «муассисаи хайрия» далолат менамояд, ки он «дар банди саъю кушишҳои миллатпарастӣ» мебошад. Гумоштаи сиёсӣ дуруст тахмин карда буд, ки ин чамъият бо чамъияти Истамбул бояд алоқа дошта бошад.⁷

Яке аз сарварони намоён ва роҳбарони ғоявии ҷадидони Осиеи Миёна Мунавварқорӣ Абдурашидовро сардори ҷавонтуркони ҷосуси партияи «Иттиҳод ва тараққӣ» дар Тошкент гуфта мумкин аст. Мунавварқорӣ мудири яке аз мактабҳои ҷадид буд, дар нашрияҳои панисломия фаёлона ширкат мекард, журналу китобҳои туркиро тарҷума ва нашр менамуду пулашро ба Истамбул ба фонди «Чамъияти имдоди миллӣ ба флоти Усмонӣ» мефиристод. Дар ҳавлии Мунавварқорӣ мунтазам маҷлисҳои пушидаи ҷадидон, ки зоҳиран ба зиёфат мемонд, баргузор мешуд ва дар ин чамъомадҳо оид ба усулҳои тарғиботи пантуркия мубодилаи таҷриба мекарданд, инструкторҳои аз Туркия омада дастурҳои медоданд. Худи Мунавварқорӣ борҳо ба Фарғонаву дигар вилоятҳои Туркистон рафта қору бори ҷадидонро тафтиш карда меомад. Фаёлияти Мунавварқорӣ ҷунон вусъат гирифт, ки Шӯъбаи ҳимояти ноҳиявии Туркистон ӯро ба вери назорати худ қарор дод.

Ҷадидон дар шаҳрҳои гуногуни Осиеи Миёна ҳар гуна «ташкilotҳои имдоди Туркия» таъсис медоданд, ки онҳо ба фонди Туркия ташвиқоти тарғибот мебуданд, барои иҷрои маросимҳои гуногуни динию дуньявӣ пул меғундошанд. Ҳатто ҳоҷиҳои Туркистон ҳам ба тарғибу ташвиқи ғояҳои панисломия сафарбар ме-

*

⁶ МГА Узб. ССР, п. 1, оп. 31, д. 648, л. 1.

⁷ ЦГА Узб. ССР, 4, 2, оп. 2, д. 439, л. 5—6.

шуданд. Ба ононе, ки ба ҳаҷ мерафтанд, таъкид карда мешуд, ки «султон халифи муслимин асту ба вай итоати комил бояд кард» ва онҳо пас аз ҳаҷ бояд дар ҳамон чо ғояҳои «иттиҳоду ваҳдати тамоми мусулмонон»-ро паҳн мекарданд.⁸

Дар солҳои Чанги якуми ҷаҳонӣ як гурӯҳ пайравони пантуркизм, ки ба онҳо Юсуф Окчуруғли роҳбарӣ мекарду ҳамаашон аз Россия муҳожират карда буданд, фаъолияти худро ниҳоят вусъат доданд. Ин миллатчиҳо, ки худро «намояндагони тамоми мусулмонони Россия» мехонданд, ба пойтахти давлатҳои рафтуомад доштанд, ки бо Россия меҷангиданд ва дар ҳама чо чор мезаданд, ки дар Россия «давлатҳои соҳибихтиёри исломӣ» ташкил кардан даркор. Дар ин бобат «фаъолияти» яке аз миллионерҳои калонтарини Осиёи Миёна, пайрави ашаддӣ пантуркизм Миркомил Муъминбоев қолиби диққат аст. Ҳанӯз соли 1911 маъмурияти маҳаллии Андиҷон хабар дошт, ки Миркомил ба манфиати пантуркия кор мебарад. Мувофиқи маълумоти муассисаи хуфия Миркомил сардори «ташкилоти мусулмононе» буд, ки ният дошт зидди русҳо шӯриши мусулмононро бардорад. Соли 1914 пеш аз оғози Чанги якуми ҷаҳонӣ вай ба Берлин рафта «бо амалдорони Германия нақшаҳои зидди Россияро муҳокима кард». Дар арафаи ҷанг ба Қўстантания омада бо Анварпошшо мулоқот кард ва ба Туркия маблағи калонеро хайр намуд.

Моҳи июли соли 1915 аз хонаи Миркомил 31 дона варақае ёфтанд, ки аҳолии маҳаллиро ба муборизаи зидди Россия ва тарафдорони Туркия даъват мекарданд. Дар шахрҳои гуногуни Осиёи Миёна чандин гурӯҳҳои пайравони пантуркизм буданд, ки зарурати «ғазовоти зидди кофирон» онҳоро муттаҳид менамуд. Қолиби диққат аст, ки амалиёти пайравони пантуркизми Осиёи Миёнаро разведкаҳои хориҷа таҳрику дастгирӣ мекарданд.⁹

Ҷидду ҷаҳди ҷадидону пайравони пантуркизму панисломия, ки аз номи «тамоми мусулмонон» ғап заданӣ мешуданд, авомфиребии маҳз буд. Миллатчиёни буржуазӣ кучо буданду меҳнаткашон кучо буданд — тафовут аз замин то осмон буд — миллатчиён аз орзуву умеду мақсаду нияти меҳнаткашони Осиёи Миёна басо дур буданд. Қамбағалони тоҷику узбек, туркману қирғиз ақидаи ҷадидонро намепазируфтанд, ба он ҳамрағӣ набуданд, онро тарафгирӣ намекарданд. Пролетариат ва деҳқонони Туркистон мегидиданд, ки миллатчиёни буржуазӣ душманони синфии онҳо мебошанду ғайр аз толону торочу зулму истисмор дигар чизро намендонанд ва аз истисморгарони дигар миллатҳо ҳеҷ фарқ надоранд.

*

⁸ Ниг.: газ. «Гюнаш», ки дар Боку нашр мешуд, № 10—12, 12 январи с. 1911.

⁹ Бобоҳонов М., 1970, с. 171—172.

2. ШҶРИШИ СОЛИ 1916 ВА АҲАМИЯТИ ОН

Таъсири харобиовари ҷанги соли 1914 ба иқтисодиёти Россия

Дар соли 1914 Ҷанги якуми империалистии ҷаҳонӣ сар зад. Азобу кулфати ҷанг, талафоти бисъёри одамон, белаёқатии ҳаёти фармондиҳии ҳукумати подшоҳӣ ва хиёнаткориҳои бевоситаи ҳукуматдорони намоёнтарини он, ки бо дарбор бевосита алоқа доштанд, шикастхӯрӣ дар фронт ва харобшавии ақибгоҳ — ҳамаи ин кинаю адоват ва хашму ғазаби коргарон, деҳқонон, солдатҳо ва интеллигенцияро нисбат ба ҳукумати подшоҳӣ ба вучуд оварда, ҳаракати революционии омҳои халқро чи дар марказ ва чи дар ғўшаву канори мамлакат зӯр ва тезу тунд гардонд. Аҳволи вазнини омҳои халқ дар Осиёи Миёна бо як қатор сабаҳо вазнинтар мешуд.

Ҷанги якуми ҷаҳонӣ ба иқтисодиёти Россия, аз он ҷумла, ба иқтисодиёти Осиёи Миёна ва ноҳияҳои тоҷикнишини он таъсири харобиовар расонд. Қашонда овардани молҳои саноатӣ бағоят кам шуда, аз Осиёи Миёна баровардани ашёи хом ва озуқаворӣ баракс ниҳоятдараҷа меафзояд. Дар натиҷа вазъияти хоҷагии халқи кишвар ва аҳволи табақаҳои меҳнатии аҳоли беш аз пеш вазнин мешаванд. Ба сабаби бисъёр паст фурумадани нархи пахта хоҷагии пахтакорон хароб гардида, солҳои 1915—1916 дар Осиёи Миёна бӯҳрони ба худ хоси хоҷагӣ сар зад, ки ин боиси норозигии калони пахтакорон шуда буд. Ба ғайр аз ин андозҳо хеле афзуда аспҳоро барои эҳтиёҷоти ҷанг меғундоштанд ва ғайра. Нархи молҳои сермасриф фақат дар зарфи як сол (1915—1916) 2—3 баробар гаронтар гардид. Дараҷаи зиндагии аҳоли хеле поин фурумад.

Дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ дар кишвари Туркистон фаъолияти ташкилотҳои социал-демократӣ боз сар шуд. На фақат дар Тошкент, балки дар бисъёр дигар шаҳрҳо круҷоку гуруҳҳои социал-демократӣ амал мекарданд. Дар Хучанд гуруҳи большевикон кор мебуданд, ки ба он Е. И. Иваницкий сардорӣ мекард. Маҳз дар ҳамин чо дар паҳлуи бародарони руси ҳамсинфи худ Ҷура Зокиров, Абдуқодир Раҳимбоев, Раҳимбердӣ Эгамбердиев ва дигарон зидди душманони худ мубориза бурданд, обутоб ёфтанд ва таҷрибаи муборизаи революциониро дарёфт карданд. Инчунин круҷоки социал-демократии роҳиоханчиёни Хучанд ва круҷоки социал-демократии Драгомирово буданд, ки дар байни роҳиоханчиён ва ангиштканони Сулуктаву Драгомирово тарғибот мебуданд. Большевикон хосияти империалистии ҷангро фаҳмонда мебуданд, ба муборизаи зидди истисморгарон даъват мекард-

данд. Соли 1914 коргарони Сулукта корро партофтанд. Дар уезди Хучанд деҳқонон паси ҳам шӯру ошӯб мебардоштанд.¹⁰

25 июни соли 1916 дар айни долузарби хосилгундорӣ укази подшоҳӣ баромад, ки номаш ҳам гуё қасдан муғлақ буд: «Дар бораи сафарбарии мардҳои аҳолии маҳаллии табааи империя ба кори сохтмони иншооти мудофия дар маҳалли армияи амалкунанда ва ҳамчунин барои анҷоми ҳама гуна корҳои барои мудофияи давлат зарур».¹¹ Мувофиқи яке аз моддаҳои ин указ «аз ҷумлаи мардҳои аҳолии маҳаллии табааи империя тамоми мардҳои аз 19 то 44-солаи вилоятҳои Сирдарё, Фарғона, Самарқанд...» ва дигар вилоятҳои кишвари Туркистон бояд сафарбар мешуданд.

Ҳар як вилоят бояд хеле мардикор меод. Тамоми вазни ин кулфат ба дӯши камбағалон афтид, зеро савдогарони калону бойҳо, ҳар гуна маъмуриҳои маҳаллӣ, элликбошиҳо, мирзоҳо, қорихо, муллоҳо ва дигар унсурони истисморгар ҳарисию пулпарастии маъмуриҳои идораҳои подшоҳӣ ва маҳаллиро ба кор бурда, имкони «ивази каси сафарбаршударо» истифода бурда, бо зӯри пул худро халос мекарданд, яъне ба ҷои худ ё наздикони худ камбағалбачаеро киро карда мефиристанд. Хеч ҷои аҷобат надорад, ки як ҳуҷҷати бениҳоят ачибу такдор диққати тамоми муаррихонро ҷалб кардааст — ин ҳуҷҷат мактуби сардори Шӯъбаи ҳимояти ноҳиявии Туркистон М. Н. Волков мебошад, ки 10 июли соли 1916 навиштааст ва дар он чунин гуфта мешавад: «...мувофиқи хабарҳое, ки ба шӯъба мерасанд, аҳолии маҳаллӣ бениҳоят ба ғазаб омадааст ва сабабаш овозаҳое мебошад, ки одамони пулдори босавод метавонистаанд худашон ба мардикорӣ ҷараванд, рафта хандаққовӣ нақунанду ба ҷои ин маблағи муайян диҳад. Дар бозору ҷойхонаҳову дигар ҷойҳо гап-гап шудааст, ки агар бойҳо ба мардикорӣ гирифта нашаванд, камбағалон ҳатман шӯриш мекунад ва худашон ин гуна бойҳоро кушта мебароянд».¹²

Ҷи тавре мебинем, халқ моҳияти синфӣ муносибати ҳукумати подшоҳиро дар масъалаи мардикорӣ нағз фаҳмидааст. Худи ҳамин ҳам як омили муҳиме гардид, ки оммаи халқро ба неҳзати тавоноии зиддиҳукумати сафарбар намуд.

Саршавӣ ва ҷараёни шӯриш

Ошӯбҳои аввалин дар шаҳри Хучанд сар шуданд. Аз рӯи тақсимот мувофиқи вилоят ва уездҳои кишвари Туркистон уезди Хучанд бояд 9 ҳазор мардикор меод. Ба мардикорӣ 4(17) июли соли 1916 бояд шурӯъ мекарданд. Опричники подшоҳӣ, губернато-

*

¹⁰ Қаримов Т. Р., 1966, с. 94—97.

¹¹ Матни указро ниг.: «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов», 1960, док. 1, с. 25—26.

¹² Ниг.: Халфин Н. А., 1950; Турсунов Х., 1962, с. 198.

ри ҳарбии Самарканд Н. С. Ликошин (мисли ҳамвазифаҳои худаш дар вилоятҳои дигар) рӯйро ба таҳдид мекард, ки дар сурати саркашӣ қардан мардикорон ба воситаи қувваҳои мусаллаҳ сафарбар карда хоҳанд шуд. Ҳашму ғазаби омма уезди Хучандро фаро мегирад.

Дар бораи воқеаҳои минбаъдаи шаҳр рапорти сардори гарнизони маҳаллӣ полковник И. В. Рубаҳ маълумоти муфасссал медиҳад. Ин полковник аз ошӯби мардум сари калобаи худро гум карда ва ҳатто тартиби ба ҷаҳон рапорт доданро ҳам аз ёд бароварда рапортро рост ба номи подшоҳ фиристодааст: «Ба Шумо аълоҳазрат императори аъзам бо тақсир камияти тамоми арз мекунам, ки 4 июль, рӯзона, дар шаҳри Хучанд, мардуми шаҳр издиҳом карда, ба идораи пристави полиция омаданд ва талаб карданд, ки рӯйхати мардикороне, ки мувофиқи фармоншоти Шумо аълоҳазрати императори аъзам аз санаи 25 июни ҳамаин сол бояд ба қорҳои ақибгоҳи армия фиристода мешуданд, бекор кунем. Хукуматдорони полиция хеле илтимосу зорию тавалло карданд, ки мардум хона ба хона раванд, вале касе ба гапи онҳо ғуш накарда ва ҳама баробар ғавғову мағал бардошанд. Вақте полицайҳо мардумро тела дода, дур кардаи шуданд, аҳолии маҳаллӣ муқобилат карданд ва полицайҳоро дошта заданд.

Аз посбонгоҳе, ки дар наздикии воқеъ буд, панҷ нафар аскарӣ қатори дастаи қаравулони Хучанд, ки барои рафти бетартибӣ омода меистоданд, ба сари ғавғои давида омаданд, вале издиҳом онҳоро ҳам филҳол печонида гирифт ва дар ин мобайн яке аз шаҳриён милтиқи аскарро қашида гирифтаи шуд, дигарон бошад, аскаронро сангборон карданд.

Дар ҳамаин лаҳза аз байни издиҳом касе тир кушода буд, ки ин аскарони қаторӣ ва шарикони онҳо, ки дар болои девори қалъа меистоданд, ба тарафи издиҳом 16 маротиба тир кушоданд, дар натиҷа ду кас кушта ва як кас маҷрӯҳ шуд — ҳар се аҳолии маҳаллӣ мебошанд. Издиҳом ғавран пароканда шуд.¹³

Воқеаҳои Хучанд ба шӯру ошӯбҳои оммавии саросари кишвари Туркистон як навъ сарахбор шуданд. Шӯриш шаҳри асосии кишвар Тошкент ва пас аз он тамоми дигар вилоятҳои фаро гирифт. Мо тамоми ҷузъиёти шӯриширо муфасссал баён намекунем, зеро дар бораи он тадқиқотҳои махсус ҷой шудаанд.¹⁴ Мо фақат дида мебароем, ки ин шӯриш дар ноҳияҳои тоҷикнишин ҷи гуна зоҳир шуд ва ба зуҳуроти он ҷи гуна баҳо додаанд.

Мо дар боло аз рӯи рапорти «бо тақсир камтарини» полков-

*

¹³ «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане», док. 53, с. 105.

¹⁴ Ниг.: Раҷабов З., 1955; Турсунов Х., 1962; Усенбоев Қ., 1967; Кагельская З. Д., 1972; нашрҳои махсуси «Аҳбороти» АФ Тоҷикистон ва АФ Узбекистон, «Рисолаҳои» Институти таърих, забон ва адабиёти АФ Қирғизистон ва ғ.

ник Рубах дидем, ки шӯриш аз нуқтаи назари ҳарбиёну полицайҳо чӣ гуна гузаштааст. Албатта ин рапорт бисёр тафсилоти воқеаҳои 4 июли соли 1916-уми Хучандро баён намекунад. Ҳол он ки бояд махсус таъкид кард, ки дар шӯриш на фақат аҳолии шаҳр иштирок доштанд. Мардуми деҳаҳои атроф ҳам аз ҷониби сер шуда, ба ғазаб омада буданд ва садҳо нафар деҳқонон ҳамон рӯз ба Хучанд омаданд. Вақте пристави полиция Устимович фармуд, ки бегоҳии 3 июль дар саҳни масҷиди Шайх Муслиҳиддин бо «калоншавандаҳои» мардум мулоқот мекунад, ба он ҷо понздаҳ-бист «калоншаванда» не, балки якчанд ҳазор одам ҷамъ шуд.

Ҳозирон қатъиян талаб карданд, ки тайёри ё худ сафарбарии мардикорон бекор шавад, ё мавқуф гузошта шавад. Устимович маҷбур шуд, ки маҷлисро қатъ кунад, аниқтараш, думро ҳода карда гурезад. Рӯзи дигар дар шаҳр як навъ намоише шуд. Марду зан, пиру кампир, хурду калон, баччаву қачча ҳам ба сӯйи гузари Охун рафтанд, ки дар он ҷо идораи оқсаққол воқеъ буд. Оқсаққол Мирзо Муинов ва пристав Устимович ин қадар одамро дида, зуд ваъда доданд, ки дигар рӯйхат тартиб дода намешавад. Баъди ин мардуми оташину пурғазаб, ки шумораашон ба 6—7 ҳазор расида буд, ба тарафи «шаҳри нав» равон шуданд.

Пешопеши ин намоиш Ҷӯра Зокиров, Додобой Машарифов барин одамон мерафтанд, ки баъдҳо дар роҳи ғалабаи ҳокимияти халқ дар Тоҷикистон муборизони машҳур шудаанд. Қозӣ Бузрукхӯча ва Қомилҷон Олимҷонов ном бойҳои шаҳр пеши роҳи издиҳомро гирифта аз роҳ гардондани ва пароканда кардани шуданд, вале мардум онҳоро ҳам гурезонданду идораи приставро печонида гирифтанд ва талаб карданд, ки рӯйхати мардикорон фавран нобуд карда шавад. Полицайҳо аз ғазаби мардум тарсида, андаруни бино пинҳон шуданд.

Ана дар ҳамин лаҳза аскарон пайдо шуданд, дастаи посбонони Хучанд пеш баромаданд ва якҷоя бо полицайҳо тир кушоданд. Аз тирҳои онҳо пирамарди ҳаштодсола шайх Оқил Неъматшайхов, ҷавони бистусесола Муҳаммадхон Миробидов ҳалок шуда, Мирзочон Мирфозилов маҷрӯҳ гардид. Аммо аскар кам буд. Ханӯз 7 июль Ликошин ба иҷроқунандаи вазифаи сардори штаби Округи ҳарбии Туркистон Н. Н. Сиверс муроҷиат карда, бо исрор илтиҷо карда буд, ки ба вилоят тезтар солдату казакҳоро фириствад. Ғайр аз ин Ликошин навишта буд, ки сардори уезди Хучанд ҳам талаб карда истодааст, ки ба шаҳрҳои Хучанд ва Уротеппа фавран яктоғ пулемёт ва ягон панҷоҳнафарӣ казакҳоро фиристодан даркор.¹⁵

*

¹⁵ «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане» док. 56. с. 109.

Аммо аскарфиристонӣ ҳеч натиҷа надод ва ин кори ҳукуматдорони подшоҳӣ барабас рафт. Ба ин ҳуди Ликошин ҳам боварӣ ҳосил кард. Барои тафтиши вазъият вай 12 июль ба сафари вилоят баромад. Вай баъдтар (17 декабри соли 1916) ба генерал-губернатори Туркистон навишта буд, ки дар вокзали Хучанд «ба вай издиҳоми бузурге маътал будаанд, ки аз деҳаҳои Қистакӯзу Исфисор омадаанд, ман бозистодам, ки бо онҳо гап занам. Гуфтам, ки ҳар каси дар чояш рост истодагӣ шинад, худам рост истода ба ҳозирон аҳамияти фармоишоти аълоҳазрат императорро дар бораи мардикоргиӣ ва тартиби мардикоргириро фаҳмонда додам. Ҳама гап назада, гуш мекарданд, вале рӯи ҳама тираву кавокҳо овезон буду аз сукути онҳо касро воҳима зер мекард».¹⁶

Дар омади гап, губернатор сонитар мегӯяд, ки «на ҳама дар сукут буданд». Исфисорие баромада гуфт, ки Кауфман дар вақташ ваъда дода будааст, ки дар муддати 50-сол ягон касро аз ин ҷо ба аскарӣ намегиранд. Пас аз ин Ликошин боз гапашро давом дода менависад:

«Ман ба он исфисорию ба издиҳом гуфтам, ки ин гап афсона асту маъно надорад ва зоҳиран гӯё ки гапҳои ман маъқул шуданд, вале оқибати кор тамоман дигар баромад — муллое, ки бо вай гап мезадам, якбора ба издиҳом рӯ оварду гуфт: «Гапро касшол додан чӣ лозим, ҳой халоиқ, шумо гуфта будед, ки мардикор намедиҳед, рост аст?» Тамоми издиҳом ба якборагӣ басо босалобату бадвоҳима ғурунгос зад, ки: «Рост, намедиҳем! Рост, намедиҳем!»— ман бошам фақат ҳаминро гуфта тавонистам, ки фармоиши аълоҳазратро дар бораи мардикорӣ ҳар коре шавад, иҷро кардан даркор».

Он чӣ аён аст чӣ ҳоҷат ба баён аст — магар аз ин зӯртар манзараро дидан мумкин аст? Қай пештар мардум дида буд, ки ҳуди губернатори ҳарбии вилоят дар пеши деҳқонону қосибони деҳот гап занад? Хайр, агар гап зада бошад ҳам, қай як одами олимансаби генерал-губернаторӣ аз даҳони ом ин қадар гапҳои рӯйросту пухтаву бурро шунида буд?

Минбаъд ҳам қистакӯзиҳову исфисориҳо бо камбағалони Хучанд алоқаи мустаҳкам доштанд ва дар зарурат феврал ба мадади онҳо меомаданд. Масалан, вақте 21 июли 1916 ҳукуматдорони Хучанд чор касро ба ҳабс гирифтанд, ки онҳо гӯё мардумро ба шӯриш даъват мекардаанд, тамоми қистакӯзиҳо ба мадади хучандиҳо шитофтанд. Хурду қалон, ҳар касе ки гашта метавонист, ба роҳ баромаданд. Қалонони шаҳр бо як азоб пеши роҳи ин издиҳомии панҷҳазорнафараро гирифтанд ва намонданд, ки ба Хучанд дароянд.

*

¹⁶ Дар ҳамон ҷо, с. 162—163, док. 92.

Дар Уротеппаву деҳаҳои атрофи он ҳам шӯру ошӯбҳо мешуданд. Ликошин ба генерал-губернатори Туркистон А. Н. Куропаткин 7 декабри соли 1916 мактубе фиристод, ки дар он навишта буд: «... 1 август ба шаҳр аз вулуси Ғонҷӣ ду гуруҳ деҳқонон омаданд — як гуруҳ 200 нафар, гуруҳи дигар 250 нафар, онҳо ба тартиб додани рӯйхат монетъ шуданд буданд. Бо ёрдами посбонони савора ва полицаёҳо Ғонҷигиҳо пароканда карда шуданд».¹⁷

Сарфи назар ба ҳамаи ин, сардори уезди Хучанд полковник Рубах хавф дошт, ки мардуми ин ҷойҳо боз шӯриш мекунанд. Бинобар ин вай аз губернатори ҳарбии Самарқанд илтимос кард, ки ба вулуси Ғонҷӣ «отряди чазодиҳандаи Шаҳристон фиристода шавад... ва он бояд ҳуқуқ дошта бошад, ки дар зарурат таъзир ҳам кунад». Пас аз ин Рубах менависад: «...азбаски бетаъхир тезутунд амал кардан даркор, бинобар ин даҳҳо ва садҳо касро ҳабе карда ба замми ин тамоми расмиятҳоро (қарори ҳабе, пурсишу тергав, маълумот ба идораҳои болоӣ) рӯя кардан мумкин нест»¹⁸ ва аз гапҳояш маълум, ки шӯриш ҳақиқатан вусъат ёфта будааст.

Маъмурияти подшоҳӣ армияи худро ба манбаҳои шӯриш бо азоб тақсим мекард, зеро отрядҳои чазодиҳанда намерасиданд. 9 август дар Қистакӯз мардум боз шӯриш бардоштан. Худи ҳамон Ликошин ба Тошкент чунин хабар дода буд: «Издихомни бузурги мардум — хурду калон, марду зан ба ҳавлии идораи сардори вулуси зада даромаданд ва сардори вулус, элликбошӣ (?) ва посбонро дошта заданд».¹⁹

«Солдату казак фиристед!», «Солдату казак фиристед!» — аз тамоми вулусу уезду вилоятҳои кишвари Туркистон ба маркази он фақат ҳамин гуна телеграммаҳо меомаданд. Зеро шӯриш дар Хучанд сар шуда, саросари кишварро фаро гирифт ва то тирамоҳи соли 1916 дар манбаҳои асосии худ ва дар баъзе ҷойҳо аз ин ҳам дертар давом кард. Фақат пас аз он ки ба Осиеи Миёна қисмҳои нави армия омаданд, шӯриш паҳш карда шуд. Қувваи асосии шӯриш деҳқонон ва қосибон буданд. Дар ноҳияҳои зироткорӣ муқобилати шӯришгарон ба дараҷае сахт шуд, ки генерал-губернатори Туркистон он муқобилатро фақат бо зӯри армия ва артиллерия рафъ карда тавонист.

Мувофиқи маълумоти архив дар аморати Бухоро ҳам шӯру ошӯбҳо аз ибтидои соли 1916 сар шуданд ва алалхусус, дар Китоб, Шаҳрисабз, Яккабоғ ва Чироқчи вусъат ёфтанд. Махсусан

*

¹⁷ «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане» док. 92, с. 170.

¹⁸ Дар ҳамон ҷо, док. 89, с. 137, ахбороти Ликошин ба генерал-губернатор Куропаткин, 5 августи соли 1916.

¹⁹ Дар ҳамон ҷо, док. 92, с. 170.

деҳқононе ба шӯр омаданд, ки амир барои сохтмони роҳи охани Бухоро-Тирмиз зуран сафарбар карда буд. Тақрибан моҳҳои март-апрели соли 1916 Агентии сиёсии Россия дар яке аз хабарҳои худ навишта буд: «Норозигии коргарон торафт зиёд шуда истодааст. Истисмору худсарӣ ҳад надорад. Барои ду ҳафта кор сартҳо ҳамагӣ як сӯм маош мегиранд ва хӯрду хӯрокашон аз худашон (дар мавзеи Қалиф — Тирмиз). Овоза паҳн кардаанд, ки роҳ давлатӣ аст ва дар он бепул кор кардан даркор». Аҳолии бекиҳои кӯҳистон, масалан, аҳолии Балҷувон боз сар бардоштанд.²⁰

Шӯриши соли 1916 неҳзати стихиявӣ буд ва на дар ҳама маҳалҳо хусусияти халқӣ дошт. Шӯришгарон на вазифаи шӯришро дуруст дарк мекарданду на роҳҳои ғалабаро медонистанд. Бисёр шӯришҳо чудо-чудои беробита буданд. Нақшаи ягонаи амалиёт, роҳбарияти ягона набуд.

Гарчанде мувофиқи маълумоти идораи полиция дар баъзе маҳалҳо баъзе социал-демократҳо, ки дар баъзе шаҳрҳои Осиеи Миёна зиндагӣ мекарданд, дар ин ё он шӯриш ба ин ё он андоза дахл доштаанд, вале мо гуфта наметавонем, ки дар ин шӯришҳо роҳбарии пролетарӣ вучуд дошт, ин гуна роҳбарӣ набуд. Пролетариати маҳаллии миллӣ ҳоло камшумор ва ташаккул наёфта буд, барои роҳбарӣ қодир набуд. Пролетариати рус бошад, гарчанде ба онҳо партиаи большевикон роҳбарӣ мекард, дар ибтидои шӯриш бо меҳнаткашони маҳаллӣ, ки асосан аз деҳқонон иборат буданд, робитаи мустақкам надошт. Натиҷаи муҳимтарини шӯриши соли 1916 дар ҳамин, ки шӯриш дар он ҷойҳое, ки хусусияти ҳақиқатан халқию озодкунанда дошт, пояҳои ҳокимияти подшоҳӣ ва истисморгарони маҳаллиро суст кард.

Дар айни ҳол, бояд ҳатман қайд кунем, ки дар баъзе шаҳру ноҳияҳои Осиеи Миёна ҷосусони империалистони Германия ва султони Туркия хеле ҷидду ҷаҳд карданд, ки шӯришҳои халқии зиддиподшоҳиро ба шӯриши зидди умуман русҳо табдил диҳанд. Дар навбати худ муллоҳои мутаассиб, алалхусус, пайравони ашаддӣ тасаввуф кӯшиданд, ки шӯриш ба худ шакли «ғазовот»-ро гирад, ки дар ин сурат тамоми русҳо бояд қир карда мешуданд.

Шоҳидон нақл мекунанд, ки дар яке аз маҳаллаҳои Хучанд як ғуруҳ одамон, ки ё ҷосуси империалистони Германия ё султони Туркия будаанд, байроқи халифаи Туркияро бардошта баромадаанд. Маълумоте ҳаст, ки султони Туркия Афғонистонро таҳрик мекардааст, ки ба қорҳои аморати Бухоро ва кишвари Туркистон даҳлат кунад.

Ба ҷосусони Туркия муяссар шуд, ки бо фиребу найрангу ришваю пора сардорони баъзе қабилаҳои туркманро аз роҳ бароранд

*
²⁰ Мухторов А., 1967, с. 33.

ва дар ин хел маҳалҳо шӯру ошӯби мардум ба фондаи султони Туркия чараён ёфт. Дар ноҳияҳои сарҳадди Афғонистон ва Эрон ҳодисаҳои рӯй доданд, ки шӯришгарон ба роҳиоханчиёни бегуноҳу муздури рус дарафтоданд, қасабаҳои русҳоро оташ заданд, побонгоҳҳо, воситаҳои алоқа ва ғайраро хароб карданд. Бойҳо ва муллоҳои туркман мехостанд, ки ба туфайли ин шӯриш қабилаҳои туркманро ба Эрон ё Афғонистон ва баъдтар ба Туркия ҳамроҳ кунанд. Ин гуна ниятҳои душманона дар дигар маҳалҳои Осиеи Миёна ҳам ҷой доштанд.

Хулласи калом, ҳангоми баҳо додан ба хусусияти шӯриши соли 1916 шароити конкретӣ ҳар як маҳалли Осиеи Миёнаро ба ҳисоб гирифтани даркор. Аниқу равшан ҷудо кардан даркор, ки кадом шӯриш стихиявӣ буд, кадом шӯриш хусусияти халқию озодкунӣ дошт, кадом шӯришро феодаҳои иртиҷой, муллоён ва дигар унсурҳои зиддиҳалқӣ ташкил кардаанд, ё ба манфиати худ истифода бурдаанд.

Баъди бераҳмона паҳш кардани шӯриши соли 1916 ҳукумати подшоҳӣ мардумро бемалол ба мардикорӣ, аниқтараш, барои қор дар ақибгоҳи армия сафарбар кардан гирифт. Ин сафарбарӣ бо худсарии бедодиҳои бешумор мегузашт. Ба мардикорӣ фақат фарзандони бенавоёну камбағалонро мегирифтанд, бойҳо бошанд, расман ҳуқуқ доштанд, ки ба ҷои фарзандони худ дигар касро киро карда фиристонанд. Фарзандони бойҳо, амалдорон, муллоҳо пораву ришва ҳам дода, аз мардикорӣ худро халос мекарданд. Деҳқонони бечора барои ришваю пора пул надоштанд, бинобар ин баъзан чунин мешуд, ки аз як оила якбора ду-се кас ба мардикорӣ мерафт — яке аз рӯйи «қонун», дигаре ба ҷои қарз ва сеюме худро мефурухт, ки зану кӯдаку пиру кампирони дар ҳона монда кути лоямуте дошта бошанд.

Қасони ба мардикорӣ сафарбаршуда дар сохтмони иншооти мудоғи қор мекарданд, дар қорхонаҳои саноатӣ ҳар гуна қорҳои сиёхро иҷро мекарданд, баъзан онҳоро дар заминҳои помешикҳо ҳам қор мефармуданд. На идораҳои ҳарбӣ ва на соҳибони заводу фабрикаҳо, ки бояд мардикорони осиемиёнагиро қабул мекарданд, ба ин қор мутлақо тайёри надида будаанд. Ҳазорон ҳазор мардикорон дар бараку заминканҳои хуноки бепечка зиндагӣ мекарданд, аз хунокию гурӯснагию касалиҳо садҳо нафарӣ онҳо мурда мерафтанд.

Ваҳшиёна паҳш карда шудани шӯриши соли 1916, худсарии бедодию беинсофиҳои бешумори тартиби мардикоргирӣ, зиндагии мудҳишу вазнину тоқатгудози мардикорон дар ғарибӣ — ҳамаи инҳо нафрату адовати меҳнатқашони Осиеи Миёнаро нисбат ба ҳукумати подшоҳӣ, ҳукуматдорони маҳаллӣ ва тамоми золимон хеле сахттар кард. Дар айни ҳол, шӯриши соли 1916 аз рӯи унсурҳои буржуазии милли ниқобро қанда партофт.

Тарғиботчиёни пантуркия натавонистанд, ки халқҳои Туркистонро ба роҳи қачи «иттиҳоди ҷамеи муслимин» равона кунанд, дар роҳи «иттиҳоди миллии динӣ» аз муборизаи синфӣ дур созанд.

Ҳамаи ин дар Осӣён Миёна дар вақти шӯриши соли 1916 ба со аён зоҳир гардид ва дар ин қор худи ҷадидҳо ҳам кӯмак карданд. Маълум, ки онҳо неҳзатҳои халқиро ба манфиати худ истифода бурданӣ мешуданд ва дар аҳён-аҳён ҷойҳо (масалан, дар Ҷиззах) ба онҳо муяссар шуд, ки эҳтисоси революционии оммаро ба маҷрои таассуби динӣ андозанд. Аммо аксари аҳоли — камбағалони маҳаллӣ душманони аслии худро нағз шинохта гирифтанд. Қайд кардан лозим, ки аз худи аввали шӯриш то пахш карда шудани он тамоми калонии «обрӯманд», бойҳои маҳаллӣ бо амалдорони хурду калони подшоҳӣ фаъолон ҳамаҷорӣ мекарданд. Ба маъмурияти подшоҳӣ миллатчиёни буржуазӣ — ҷадидҳо ҳам ҳарчониба кӯмак мекарданд. Аҳвол ҳам дар Хучанду Уротеппа, ҳам дар Самарканду Марғелон, ҳам дар Пишпеку Верный, дар ҳамашахрҳо, ниҳоят дар худи Тошкент ҳам ҳамин буд.

Ин ҳоинон ба манфиатҳои миллии халқи худ хиёнат карда, идораҳои махсус таъсис мебуданд, ки ба ҳукумати подшоҳӣ дар масъалаи мардикорӣ мадад расонанд. Масалан, дар маркази генерал-губернаторӣ «Комитети шаҳрии Тошкент барои ба қор даъват кардани аҳолии маҳаллӣ»²¹ ном муассисае таъсис ёфт, ки ба он Мунавварқорӣ дар боло ном бурдаи ҷо, Хоҷаев ном як савдогари серпули қорчаллон ва дигар намоёндоғони давлатманди бойҳову ҷадидҳо сарварӣ мекарданд. Дар вилояти Сирдарё намоёндоғони буржуазияи маҳаллӣ ба губернатори ҳарбии вилоят махсус ариза дода иҷозат нурсиданд, ки «дар байни аҳоли ташвиқоту тарғибот баранду онҳо ба маъракаи ғундоштани ҷизу қораву молу ашё барои эҳтиёҷи қанг муқобилат нақунанд.»²²

Ин иқдом ва дигар қирдорҳои ба ин монанд равшан далолат мекунад, ки ҷадидҳо ҳам мисли тамоми буржуазияи миллии Туркистон аз оммавӣ будан ва равияи муайяни синфӣ доштани шӯриши соли 1916 ба ҳарос афтада, дар ғами мавқеи худ шуда, бо душманони ашаддӣ тамоми халқҳои мамлакат — ҳукуматдорони подшоҳӣ забон як карданд.

3. РЕВОЛЮЦИЯИ БУРЖУАЗИЙ-ДЕМОКРАТИИ ФЕВРАЛИ 1917 ВА АҲАМИЯТИ ОН ДАР ҲАЁТИ ХАЛҚИ ТОҶИҚ

Ҷанги якуми ҷаҳонӣ, ки оқибат ва ифодаи бӯҳрони умумии капитализм ба шумор мерафт, ин бӯҳронро тезу тунд гардонда им-

²¹ ЦГА Узб. ССР, И. 1, оп. 31, д. 1128, лл. 5—8 ва ғайра.

²² ЦГА Узб. ССР, И. 17, д. 166, лл. 11—14.

периализми ҷаҳониро суст намуд. Коргарон ва солдатҳо 27 февралӣ (12 март) соли 1917 дар Петроград шӯриш бардошта, подшоҳро аз тахт сарнагун карда, Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳоро ташкил доданд. «Ба коргарони рус,— навишта буд В. И. Ленин,— чунин шараф ва иқбале насиб шуд, ки якумин шуда революцияро, яъне ҷанги бузург, ягона ҷанги қонунӣ ва ҳаққонии мазлумонро бар зидди золимон сар кушанд».²³

Ба шарофати роҳбарии Ҷангари бешевикӣ, ба шарофати геҶемонии пролетариат революцияи буржуазӣ-демократии февраль дар тамоми сарзамини васеи Россия ғалаба кард.

Дар натиҷаи хоинии эсерҳо ва меншевиконе, ки ба роҳбарияти Советҳо даромада гирифта буданд, ба сабаби зудбоварии аз ҳад зиёди оммаҳои васеи коргарон ва солдатҳо, ки аз аввалин коммюнистӣ революция сармаст шуда буданд, ҳокимияти давлатиро буржуазия ба дасти худ мегирад. Ҷокимияти нави давлатӣ дар шахси Ҷукумати Муваққатӣ аз намояндагони буржуазия ва помещикони буржуазияшуда иборат буд.

Ба як тарзи махсус ба ҳам пайвастании ду диктатура: диктатураи буржуазия дар шахси Ҷукумати Муваққатӣ ва диктатураи пролетариат ва деҳқонон дар шахси Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳо вазъияти ба вучудомада, рафти вусъати воқеаҳои революциониро чи дар тамоми мамлакат ва чи дар Осиёи Миёна ҳам муайян кард.²⁴

Революцияи февраль оммаҳои васеи халқи Осиёи Миёнаро сахт ба ҷунбиш овард. Дар рӯзҳои аввалини революция аввал дар Тошкент, баъд дар дигар шаҳрҳои кишвар, аз ҷумла дар шаҳрҳои аксарияти аҳолиаш тоҷик—дар Самарқанд, Хучанд, Уро-теппа, Бухорои Нав (Когон) Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо ба вучуд омаданд. Дар баробари Советҳо ташкилотҳои иттифоқҳои касабави коргарон, косибон, ҳунармандон ва дигар табақаҳои аҳли меҳнат таъсис меёфтанд. Дар Самарқанд Иттифоқи мусулмонони меҳнаткаш («Иттифоқ») роли калон мебозид, ки бисёр фаъолони он сиёсати бешевиконро суботкорона ва бо ҷиддият дастгирӣ мекарданд. Дар Хучанд, ки дар байни аҳолии он роҳи оҳанчиён хеле зиёд буданд, «Комитети роҳноҳани коргарон ва деҳқонони станцияи Хучанд» таъсис карда шуд.²⁵

31 март дар маҷлиси муттаҳидаи Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳои Тошкент, Комитети иҷроия, инчунин намояндагони Совети депутатҳои мусулмонон ва Совети деҳқонон дар бораи барҳам додани генерал-губернаторӣ яқдилона қарор қабул карда шуд. Ин ғалабаи калони революция ба ҳисоб мерафт.

*

²³ Ленин В. И., Асарҳо, ҷ. 23, с. 385.

²⁴ Искандаров Б. И., 1970, с. 28—35.

²⁵ «Очерки истории Коммунистической партии Туркестана», вып II, 1959, с. 32.

Як қисми халқи тоҷик, ки дар кишвари Туркистон зиндагонӣ мекард, ба муборизаи революционӣ халқҳои Россия ҳамроҳ шуд. Дар зери таъсири пролетариати Россия ва бо ёрии вай дар як қатор шаҳрҳои иттифоқҳои мусулмонони меҳнаткаш ва Советҳои депутатҳои коргарони мусулмон ташкил меёбанд, ки дар онҳо меҳнаткашони миллати маҳаллӣ бо қисми большевикии Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳои ҳамкорӣ карда, таълими муборизаи революционӣ мегиранд.

Дуҳокимиятӣ дар Туркистон дар ҳамин зоҳир мешуд, ки дар баробари Советҳои комитети туркистони Ҳукумати Муваққатӣ ҳамчун органи олии ҳокимият дар кишвар ташкил дода шуда буд, дар маҳалҳо (вилоят ва уездҳо) комиссарони Ҳукумати Муваққатӣ гузошта шуда буданд, инҳо органҳои ҳокимияти буржуазӣ ба ҳисоб мерафтанд, ки сиёсати Ҳукумати Муваққатино қорӣ мекарданд, сиёсатеро, ки аз ҷумла, барои дар Туркистон нигоҳ дошта шудани машинаи кӯҳнаи давлатӣ равона карда шуда буд.

Ҳукумати Муваққатии буржуазӣ тамоми ҷораҳоро меид, ки режими мустамликавино дар Осиёи Миёна нигоҳ дорад. Ҷаллоди халқҳои Осиёи Миёна генерал Куропаткинро Ҳукумати Муваққатӣ дар вазифаи пештарааш монанд. Вазири ҳарбии Ҳукумати Муваққатӣ капиталист Тучков дар телеграммаи худ изҳори боварӣ мекард, ки генерал Куропаткин барои нигоҳ доштани тартибот дар Туркистон «таҷрибаи худро истифода хоҳад бурд». Бо мақсади нигоҳ доштани ин «тартибот» губернаторони вилоятӣ, сардорони уезд ва тамоми дастгоҳи полиция дар ҷойҳои худ монанд шуданд.

Ҳамаи маҳдудиятҳои миллие, ки дар замони подшоҳӣ вучуд доштанд, бекор карда нашуданд, меҳнаткашон мисли пештара аз ҳуқуқ маҳрум буданд. Сардори комитети кадетҳои Туркистон Шепкин ба деҳқонони меҳнаткаш таҳдид мекард, ки барои заминҳои мулкдорони калон ва бойҳоро худсарона зер карда гирифта-нашон ҷазои саҳт хоҳад дод. Коргароне ки рӯзи қори 8-соата талаб мекарданд, дучори таъкибот мешуданд. Ба таври дигар ғуём, буржуазияи ба сари ҳокимият омада барои аз миён бурдани на зулми иҷтимоӣ ва на милли ҳатто кӯшиш ҳам накард. Вай баъзе зухуроти дурушти сиёсати милли-мустамликавни ҳукумати подшоҳиро (фақат зоҳиран) аз байн бурда, онҳоро бо сиёсати нозуктар ва аз ин рӯ боз ҳам хавфноктар иваз намуд.

Буржуазияи милли, унсурҳои феодалӣ-бой кӯшиш мекарданд, ки болоравии кайфияти милли озодихоҳии оммаи халқро зер роҳбарии худ гирифта ва онро ба манфиати маҳдуди синфиашон истифода баранд.

Ба андозаи дар Россия ривож ёфтани ҳодисаҳои революционӣ моҳияти зиддиҳалқии ҷадидизм торафт ошкортар мешуд. Табаддулоти моҳи феввали соли 1917-ро ҷадидҳо бо вачду шодии

тамом истиқбол гирифтанд. Хабари революция расидан замоно моҳи март соли 1917 дар Тошкент «Шӯрои исломия» ном ташкилотии буржуазии миллатчиғӣ таъсис ёфт, ки ба он собиқ депутати Думаи II давлатӣ Муллоабдувоҳид Қориев ва ҳамон Мунавварқорӣ Абдурашидов сарварӣ мекарданд. Онҳо бо М. Чӯкаев ва И. Сайфулмулуков барин пешвоёни пантуркия ба Шӯрои муттаҳидаи кишвари исломии Туркистон роҳбарӣ мекарданд ва «Турк эли» («Халқи турк») ном як газетача ҳам мебароварданд.

Моҳи апрели соли 1917 миллатчиёни буржуазии Осиёи Миёна дар Тошкент съезди мусулмонони Туркистонро даъват карданд. Иштирокчиёни съезд эълон карданд, ки барои нишиори нуфузи буржуазияи миллӣ дар байни аҳолии Осиёи Миёна ғояҳои панисломия ва пантуркизмро ҳатталимкон васеъ истифода бурдан даркор. Дар съезд ягон масъалае муҳокима нашуд, ки барои бехтар шудани аҳволи деҳқонон ё қосибон лозим бошад. Чадидон ва пайравони онҳо «соҳибхитиёрӣ ва худидорақунӣ»-и Туркистонро талаб карданд, то ки фақат ҳудашон меҳнатқашонро толону торҷ кунанд. Онҳо кӯшиш мекарданд, ки соҳти кӯҳнаи нимфеодалиро барқарор нигоҳдоранд, таъсири дини ислому ходимони он, таъсири буржуазияи миллиро ба халқҳои Осиёи Миёна мустаҳкамтар кунанд.

Пешвоёни чадидҳо — М. Бехбудӣ, Мунавварқорӣ Абдурашидов, Абдурауф Фитрат ба тарғибу ташвиқи ғояҳои пантуркизм аҳамияти махсус дода, «бою камбағал»-ро даъват мекарданд, ки «дар роҳи як мақсад» хизмат кунанд ва бо ҳамин байни меҳнатқашони маҳаллӣ ва камбағалони рус низоъ меандохтанд. Дар ин қор «Турон» ном гурӯҳи буржуазии миллӣ, ки сонитар ба «Ташкилоти федералистони турк» («Турк адам марказият») табдил ёфт, мақоми намоён дошт.

Ташкилоти маҳаллии буржуазии «Шӯрои исломия» ва ташкилоти феодалии динии «Уламо» таъсис ёфтанд, ки майдони амалиёташон хеле васеъ буд. Онҳо шиорҳои контрреволюционӣ, шиорҳои панисломия ва пантуркизмро пешбарӣ карда, мехостанд, ки оммаи маҳаллии меҳнатқашро аз қафои худ гирифта баранд, оммаеро, ки бедор шуда буду аммо аз қайди ҷаҳолат ва азияти асрина раҳо наёфта буд.

Роҳбарони ин ташкилотҳо ҳудро ҳомиёни дини ислом ва маффиатҳои умумимиллӣ-ба қалам дода, табақаҳои боқимондаи ноогоҳи аҳолии маҳаллиро ба муқобили большевикон иғво меоданд. Масалан, дар Хучанд ташкилоти «Шӯрои исломия» чунин овоза ғайр карда буд, ки гӯё большевикон молу мулки мардумро кашада гирифта, ҷамъияти қардан мехостаанд, гӯё большевикон расму сини диниро манъ карда, дини мусулмониро нест қарданӣ будаанд. «Шӯрои исломия» ва махсусан «Уламо» аҳолии маҳаллиро на ин ки фақат барои ба большевикон пайравӣ қардан, балки

барои иштирок кардан ба ҳар як ташкилоти меҳнаткашон таъкиб менамуданд.

Органи Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳои Тошкент «Наша газета» моҳияти зиддихалқии амалиёти «мустамликадорони навбаромади» ҳайати Ҳукумати Муваққатӣ ва хиёнаткорихои миллатчиёни буржуазиро бо далелу исботҳои фаш карда ба меҳнаткашон (алалхусус, ба меҳнаткашони маҳаллӣ) моҳияти ҳақиқии мутаассибонро нишон меод. «Инак боз як касофати дигар шуд — балои сеюм омад, ки номаш «Уламо» будааст! — навишта буд «Наша газета». — Ин бало аз қаҳатию вабо ҳам бадтар. Ин як селани бадаъмолони шаҳри кӯҳна аст, ки аз офати чанг миллионҳо сӯм дуздиданд, аз ҳисоби кулфати мардум давлатманд шудаанд».²⁶

Дар моҳҳои аввали Революцияи февраль ба миллатчиёни буржуазӣ муяссар шуд, ки қисме аз аҳолиро гаранг карда аз паси худ баранд. Онҳо мекушиданд, ки дар Осиёи Миёна зидди большевикҳои fronti ягона ташкил диҳанд, зеро таъсири большевикон ба халқҳои Осиёи Миёна рӯз ба рӯз меафзуд. Чадидон, панисломчиҳо, пантуркчиҳо ба тарғиботи ташвиқоти большевикон шиори худ «миллати ягонаи мусулмон»²⁷-ро муқобил гузоштани мешуданд, синфҳои гуногунро ба иттиҳод даъват мекарданд. Дар ин бобат як хитобаи Фитрат хеле ҷолиби диққат аст:

«Мусулмонони Туркистон! — навишта буд вай дар хитобааш, — биёед, аз барои пайғамбар, аз барои дин, аз барои илм мутаҳид шавем; ба низои байнихудӣ ва тафриқаи синфӣ чашм пушем, худро бо риштаҳои дӯстию иттиҳод барбандем, ки нахустпанди ислом аст, биёед, даст ба ҳамдигар диҳем»²⁸.

Вале вазифае, ки онҳо назди худ гузошта буданд, ба ҳеч ваҷҳ иҷро намешуд. Програмаи ленинии ҷумҳурии большевикӣ дар масъалаи миллӣ ҳалли ҳамон масъалаҳои умдаеро дар назар дошт, ки миллионҳо меҳнаткашони тамоми миллатҳо ба умеди ҳалли он масъалаҳо буданд ва ҳамин нияти ҷумҳурии большевикон ба дили ҳамаи меҳнаткашон роҳ меёфт ва ба туфайли ҳамин мардуми гушаву канорҳои Россия ҳам, аз ҷумла халқҳои Осиёи Миёна фаъолони большевиконро дастгирӣ мекарданд.

Худи ҳаёт ба ҷараёни аз ҳам ҷудошавии синфҳои аҳолии маҳаллӣ ёрӣ расонд. Меҳнаткашони тоҷикӣ ва туркману қирғиз торафт бештар боварӣ ҳосил мекарданд, ки бойҳои маҳаллӣ мардумро ба ягонагии миллӣ даъват карда, дар амал аз ҳисоби

²⁶ Аминов А., Бобоҳҷаев А., 1966, с. 121.

²⁷ Чадидизм умуман манфӣ бошад ҳам, ба он муваққат одамони покқиндони ҷуғанда ҳам ҳамроҳ мешуданду програмаи зиддихалқии миллатчиёни буржуазиро эътироф намекарданд ва ба андозаи фаш шудани моҳияти иртиқонии чадидизм аз он дур мешуданд.

²⁸ Газ. «Хуррият», 25 июни с. 1917.

бародарони «хамхуни» худ — деҳқонон ва камбағалони қашшо-
ку гуруснаи шаҳр, давлатманд мешаванд. Чунин воқеаи ҷолиби
диққатро мисол меоварем, ки онро матбуоти большевикӣ хабар
дода буд: «Масъалаи озуқаворӣ дар Уротеппа бисёр мушкил аст.
Мардум аз гуруснагӣ аз вулусҳои дар гирду атроф будаи Бас-
манда, Шахристон ва дигар маҳалҳо, ба сӯи Дарьё мегурезанд.
Чунки дар Дарьё ба ҳар ҳол арзан ҳаст. Воқеан, бо ин арзан кор-
ҳои беҳаёна мекунанд, бойҳои Уротеппа дар станцияи Кривошен-
но ҳар пуд арзанро 28 сӯмӣ харида, онро рустӣ бо поезде пасса-
жирӣ ва молкашон ё бо ароба ба Уротеппа мекашонанду дар ҳав-
лиҳошон орд карда, ба мардуми гурусна ҳар пудахро 50 сумӣ ме-
фурӯшанд»²⁹.

Оммаи меҳнаткаш торафт бештар ба ҳамин маънӣ сарфаҳм
мерафтагӣ мешавад, ки байни камбағалони аз гуруснагӣ мурда-
истода ва сабабгорони ин гуруснагӣ — бойҳои савдогар, ки ба
ташкilotи «Шӯрои исломия» сардорӣ мекунанд, ҳеч гуна манфи-
ятҳои «умумимиллӣ» шуда наметавонад.

Фаъолияти собиқ мардикорон, яъне ононе, ки барои кори
ақибгоҳ ба Россия сафарбар шуда буданд, ба инкишофи шуури
синфии пролетарҳову касибону деҳқонони маҳаллӣ хеле мусои-
дат кард. Онҳо ба Россия рафта, зуд ба майдони муборизаи ша-
диди сиёсӣ медаромаданд, дар роҳи муборизаи фаёлонаи зидди
золимон дари муҳим мегирифтанд ва бисёр вақт дар ҳамон ҷой-
ҳо ба партияи большевикон аъзо мешуданд. Албатта, ҳаман кор-
кунони ақибгоҳро яхела гуфта ҳисоб кардан нодуруст мебуд.
Қисми болонишини онҳо ки аз амалдорони хурди подшоҳӣ ва на-
мояндагони рӯҳониён иборат буданд, ҳаман чораҳоро медиданд,
ки коркунони ақибгоҳ бо коргарони рус ва украин алоқадор наша-
ванд. Аксар вақт аз рӯи маълумоти онҳо коркунони ақибгоҳро
ҳабс ва маҳкум мекарданд.

Аммо ҳаман чораҳое ки ҳукумати подшоҳӣ ва дертар Ҳукума-
ти Муваққатӣ, буржуазияи миллӣ ва рӯҳониёни мусулмон барои
мардикорони ақибгоҳро, инчунин меҳнаткашони миллатҳои ма-
ҳаллиро, аз таъсири идеяҳои большевикӣ нигоҳ доштан медиданд,
натиҷаи дуруст набахшид.

Мана, як мисоли ҷолиби диққат. Дар солҳои мардикорگیرӣ дар
қатори дигарон ҳукуматдорони подшоҳӣ Ҷӯра Зокиров ва Абду-
қодир Раҳимбоевро ҳам ба кори ақибгоҳ ба Россия гирифта раф-
танд. Ҷӯра Зокиров ба заводи шаҳри Бердянск (ҳозир шаҳри
Осипенко) афтод. Дар ин ҷо на фақат бо ғояҳои ленинии социал-
демократӣ шинос шуд, балки ба дурустии онҳо имони комил пай-
до кард. Пас дар байни дигар мардикорони осеёмимёнагӣ фаёо-

²⁹ «Наша газета», № 121, Тошкент, с. 1917 (Дарьё — маҳалли Сир-Дарьё ба на-
зар дошта шудааст).

лона ташвикуту тарғибот бурд. Уро ҳатто ба депутатии совети шаҳри Бердяиск номзад ҳам карданд.

Фаъолияти Абдуқодир Раҳимбоев ҳам чунин буд. Вай ба шаҳри Харьков ба заводи «Ширкати умумии электрикий» афтод. Баъдҳо Абдуқодир Раҳимбоев ба ёд меовард, ки чӣ гуна ба маҷлисҳои коргарони русу украин мерафт, чӣ гуна онҳоро бо ҳаёти халқҳои Осиёи Миёна шинос мекард ва худааш ҳам чӣ гуна аз воқеияти Россия ва Украина воқиф мегардид: «Ман ҳамон вақтҳо саводи дуруст надоштам, хусусан саводи аврупоӣ надоштам; аммо забони аврупоиро надонам ҳам ҳаракат мекардам, ки ҳамаи гапҳои дар маҷлисҳо мешудагиро фаҳмида гирам ва худам барои дигар дӯстони туркистонӣ тарҷумонӣ ҳам мекардам». Коргарони русу украин ба вай газета хонда воқеаву ҳодисаҳои замонаро фаҳмонда медоданд, худи Раҳимбоев бо ташкилоти большевикон алоқават мустақкам дошт ва бо хидояти ячейкаи партиявии завод дар намоишу митингҳо иштирок мекард.³⁰

Маълум ки вақте Зокиров, Раҳимбоев, ва дӯстони онҳо, ки дар кӯраи ҳодисаҳои революционӣ қисми европоӣи Россия обутоб ёфта буданд, ба шаҳру деҳоту авулҳои худ баргаштанд, дарсҳои оид ба ҳамкорию ҳамфикрии синфӣ дар он ҷойҳо гирифтанд. Худро зуд ба кор бурданд. 25 майи соли 1917 дар Хучанд ба муносибати бозгашти мардикорон митинг шуд ва иштирокчиёни он Совети депутатҳои мардикорони коргарро интихоб карданд. Ҷура Зокиров, Абдуқодир Раҳимбоев, ки дар фаъолияти ташкилотҳои революционӣ мақоми намоён доштанд, аъзои Президиуми ин Совет шуданд.

Асосан ба шарофати ғайрату хизмати мардикорони ба Россия рафта омадагӣ моҳи июни соли 1917 дар Хучанд Совети интернационалии меҳнаткашон таъсис ёфт ва чор депутати он ба ҳаёти Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳои шаҳр ҳамчун вакил фиристода шуданд.³¹ Ин гуна ҳодисаҳо ба бисёр дигар маҳалҳои Туркистон ҳам хос буданд.

Ташкилотҳои большевикӣ, ки дар шаҳрҳои Осиёи Миёна пайдо шуда буданд, ба иттифоқҳои меҳнаткашони маҳаллӣ, «Иттифок» ва Совети депутатҳои мусулмонон бештар таъсир мегузаронданд. Пролетарҳо, деҳқонон ва ҳунармандони меҳнаткаш аз миллатҳои маҳаллӣ торафт бисёртар ба сафи партияи большевикӣ мебаромаданд. Дар ин бобат баҳои комитетҳои партиявӣ ба аввалин большевикони миллатҳои маҳаллӣ бисёр ҷолиби диққат аст: «Пролетарҳои асил, ки фақат бо меҳнати худ зиндагӣ мекунанд, онҳо бо шавку рабати бағоят калон, бо ёрии тарҷумонҳо, идеяҳои социал-демократияро гуш карда, фаҳмида мегиранд; бо қув-

*

³⁰ «Очерки истории Коммунистической партии Туркестана», вып. II, 1959, с. 35.

³¹ Дар ҳамон ҷо, с. 38—39.

ван фаросати пролетарӣ... нуктаҳои асосии ҳаракати коргариро аз худ мекунад. Онҳо ба сафи партия дохил шуда, аъзоёни боғайрат мешаванд, вазифаҳои худро бо майли тамом иҷро меку-
нанд»³².

Съезди II кишварии ташкилотҳои РСДРП-и Туркистон, ки мо-
ҳи июли соли 1917 дар Тошкент кушода шуду ба қори байни му-
сулмонон махсус диққат дод, дар ин бобат аҳамияти калон дошт.
Дар резолюцияҳои съезд зарурати «аз банди ғояҳои клерикалию
буржуазӣ раҳо додани мусулмонон, ҳамчунин равшан кардани
худшиносии пролетариати мусулмон» қайд шуда буд.

На фақат дар шаҳрҳо, балки дар деҳоти Осиёи Миёна ҳам
авҷ гирифтани муборизаи шадиди синфӣ, дар маҳалҳои гуногун
таъсис ёфтани Советҳои революционӣ демократии мусулмонони
меҳнатқаш, ки бо Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо мут-
таҳид мешуданд ё амалиёти худро бо он мутобиқ менамуданд,
шиору программаи РСДРП-ро қомилан тарафдорӣ мекарданд —
ҳамаи ин падидаҳо гарави муҳим ва бурҳони қотеъи ҳамин бу-
данд, ки табақаҳои васеи аҳолии Туркистон бо миллатчиёни бур-
жуазӣ, қадидҳо, пантуркчиҳо не, балки ба ҳимоятгарони содиқи
қори халқ — большевикон пайравӣ мекунанд. Агар дар давраи ре-
волюцияи соли 1905 дар байни миллатҳои маҳаллӣ танҳо ягон-
ягон кас бевосита қори революционӣ мебурда бошад, ҳоло сад-
ҳо тоҷикон, ўзбекон, қазоқон, туркманҳо, қирғизҳо ва намоёнда-
гони дигар халқҳои Осиёи Миёна ба сафи партияи большевикӣ
дохил мешуданд. Дар зери роҳбарии партияи большевикӣ иттифо-
қи пролетариати рус бо меҳнатқашони миллатҳои маълум ташкил
меёфт.

Дар арафаи революцияи февралӣ буржуазӣ-демократӣ пар-
тияи мо доир ба масъалаи миллӣ назарияи аз тарафи В. И. Ле-
нин чуқур асоснок кардашудае дошт, ки ин дар қори бомуваф-
фақият ташкил ёфтани иттифоқи пролетариати рус бо меҳнатқаш-
шони миллатҳои маълум бисёр кӯмак расонд. Ташкилотҳои пар-
тиявӣ дар қори худ, ки байни меҳнатқашони миллатҳои маҳаллӣ
гушаву қанори мамлакат, аз қумла, байни меҳнатқашони Осиёи
Миёна мебуданд, чунин асарҳои В. И. Ленинро, монанди «Муло-
ҳизаҳои танқидӣ оид ба масъалаи миллӣ», «Дар бораи ҳуқуқи
худмаъиянкунии миллатҳо», «Революцияи социалистӣ ва ҳуқуқи
худмаъиянкунии миллатҳо», «Чамъбасти мувоҳида дар бораи худ-
маъиянкунӣ», ки дар солҳои 1913—1916 навишта шуда буданд,
ба роҳбарӣ мегирифтанд.

*

³² «Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Туркестане»,
Сб. документов, 1947, с. 41.

Қисми зиёди халқи тоҷик, ки дар аморати Бухоро сукунат дошт, аз нуқтаи назари ба революция ҳамроҳшавӣ дар шароити на чандон мусоид буд. Агарчанде ки амир Олимхон дар телеграммаи худ ба номи генерал-губернатори Туркистон Куропаткин ба муносибати «хушӣ ба хушӣ ва ба тариқи тамоман осоишта ба сохти нав гузаштани тамоми Туркистон мамнунияти самимона» изҳор карда буд, ё худ агарчанде ки Агентии сиёсии императорӣ дар Бухоро бо қарори Ҳукумати Муваққатӣ Резидентии Россия номида шуда буд, дар аморати Бухоро аслан ягон дигаргунӣ ба амал наомад. Дар ин мобайн дар аморат дар маҳалҳои руснишин вазъият якбора тезу тунд шуд. Ҳанӯз 8 март соли 1917 вақте хабари сукути подшоҳ ба ин ҷойҳо расид, коргарони роҳи оҳани станцияи Қогон митинги калон оростанд, ки дар он шаш ҳазор одам иштирок кард. Дар ин митинг большевик П. Г. Полторацкий нутқи оташин эрод намуд. Пас аз ин дере нагузашта мехнаткашонӣ маҳаллӣ яроқу аслиҳаи полицайҳоро кашида гирифтанд ва маҳбусони сиёсиро озод карданд. Дар телеграммаи бадвоҳимаи Гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро Миллер, ки ба Тошкент, ба генерал-губернатор Куропаткин фиристода буд, гуфта мешуд: «Қоргарони сершумори рус, ки дар заводҳои пахтаву рағани Бухоро кор мекунанд ва коркунони роҳи оҳани Осиёи Миёна ва Бухоро ба таъсиси муассисоте шуруъ карданд, ки аз рӯи гуфтаи онҳо бояд ҷои муассисаҳои полиция ва аз афти кор, ҷои дигар муассисаҳои давлатии моро гиранд».³³

Ҳукумати Муваққатӣ мекушид инони вазъиятро ба даст гирад. Моҳи майи соли 1917 дар Қогон, Чорҷӯй, Тирмиз, Қарқӣ комитетҳои иҷроия ташкил шуданд, ки бояд ба маҳалҳои руснишин роҳбарӣ мекарданд. Дар аввалҳои моҳи май дар Бухоро съезди вилоятии ин комитетҳо Комитети вилоятӣ таъсис кард, ки ба Комитети туркистонии Ҳукумати Муваққатӣ тобеъ буд.

Дар баробари ин органҳои ҳокимияти халқӣ — Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳои ташкил мешуданд. Ба қавли прокурори суди округи Самарқанд, советҳо на фақат бо масъалаҳои сиёсати хориҷию дохилӣ, балки бо масъалаҳои ҳаёти рӯзмарра, алаҳусус, масъалаи озуқа ҳам «машғул» мебошанд. «Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳои дар пеши мардум эътибори баланд доранд, онҳоро муассисаҳои давлатӣ ва ашхоси расмӣ ҳам эътироф мекунанд. Эътибори комитетҳои иҷроия (яъне органҳои Ҳукумати Муваққатӣ — Б. Ғ.) камтар аст. Ин комитетҳо дар қатори Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳои амал кунанд ҳам, ҳеч обрӯ надоранд. Сабаб бояд ҳамин бошад, ки ин комитетҳо

*

³³ ЦГА Узб. ССР, И. 3, оп. 2, д. 514, л. 100.

мисли Советҳои коргарон ва солдатҳо он қудрати реалӣ надо-ранд, ки барои дар ҳаёт қорӣ намудани қарорҳои худ истифода баранд»³⁴. Ҷи тавре мебинем, прокурори Самарқанд дидаи бино доштааст. Органҳои ҳокимияти халқ бар ташкилотҳои сунъии буржуазӣ эсеру меньшевикӣ афзалияти калон пайдо мекарданд.

Ташкил ёфтани Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳо, болоравии кайфияти революционӣ дар шаҳрҳои Осиёи Миёна ба оммаи халқи тоҷик дар аморати Бухоро рӯи революционӣ мебахшиданд. Аммо ба гушаю канори дурдасти давлати хонӣ дар он вақт хабарҳои ҳаққонӣ дар бораи революцияи февраль ханӯз рафта намерасиданд.

Табақаи пролетарии аҳолии маҳаллӣ ханӯз камшумор буд. Деҳқонон ба муллоҳо бовар мекарданд, онҳо аз ҷиҳати сиёсӣ ниҳоятдараҷа қафомонда буданд. Унсурҳои иртиқой қисми зиёди аҳолии маҳаллиро дар таъсири худ нигоҳ медоштанд. Бо вучуди ин, дар ҳамон вазъияте ки аморати Бухоро фаро гирифта буд, таъсири зӯри революция мушоҳида карда мешуд, дар байни меҳнаткашон хашму ғазаб аз беҳуқуқӣ дар аморат ва бедодгарӣҳои амиру муқаррабонаш торафт меафзуд.

Ҷадидони Бухоро ҳам ба ҷунбиш даромада буданд, аммо онҳо барои гузаронидани ягон хел ислоҳоти асосӣ, ки ба манфиати халқ равона шуда бошад, ҳаргиз намекушиданд. Ҷадидон ба амир талаботи қатъӣ пешниҳод накарданд ва бо як эҳтиёткории калон «азҳадгузариҳоро» дар системаи ҳукуматдорӣ амир маҳкум мекарданду бас. Онҳо ҳаргиз нияти сарнагун кардани амирро надоштанд. Онҳо кӯшиш мекарданд, ки бо ёрии Ҳукумати Муваққатӣ дар системаи ҳукуматдорӣ баъзе ислоҳоти ночиз дароварда дар қорҳои давлатӣ худшошон ҳам иштирок намоянд.

Амири Бухоро барои ором кардани халқ ва мустаҳкам кардани пояи давлати худ 7 апрели соли 1917 дар бораи «ислоҳот» манифест баровард. Дар ин манифест ба ғайр аз ваъдаҳои хушқу холии умумӣ чизе набошад ҳам, ҷадидони Бухоро ба ваҷд омаданду бо шиори «Зинда бод амири озодидӯст» ба намоиш баромада, изҳори миннатдорӣ тамаллуқкоронаи худро ба амир ифода карданд. Аммо азбаски ҳукуматдорони амир ҳатто ҷадидони хушомадгӯро ҳам «революционерони» хатарноктарин ҳисоб мекарданд, баъди намоиш онҳоро ба таъкибкунӣ даромаданд. Махсусан мардуми меҳнаткаш ва ходимони ҳақиқатан тараққипарвари аморати Бухоро ба таъкиботи саҳт дучор гардиданд.

Дар ин рӯзҳо ҳамаи зиндонҳо аз бандиён пур буданд. Ҷаллодони амири Бухоро дар кӯчаҳо ҳатто одамонро ҳам медоштанд, ки сару либосашон назар ба ақидаи онҳо «ба рӯи мусул-

*

³⁴ «Подготовка и проведение Великой Октябрьской социалистической революции», Сб. документов, 1947, с. 117.

монӣ» муносиб набудааст. Гуруҳ-гуруҳ одамони бегуноҳ ҳар рӯз ба марги пуразоб гирифтور мешуданд. Садҳо одамонро бо андак шубҳа ҷӯб зада ҷазо меоданд. Бо фармони амир С. Айниро дастгир карда 75 ҷӯб мезананд ва ба зиндон мебароянд. Уро солдатҳои революционии рус, ки аз Бухоро гузашта ба хонашонон мерафтанд, аз марг халос мекунанд. Хукумати Муваққатӣ барои маҳдуд кардани қатлу кушторӣ ваҳшиёнаи амири Бухоро ҷорӣ намедид. Резиденти Россия, ҳам, ки намоёндагии дипломатии Хукумати Муваққатӣ дар назди амир ҳисоб меёфт, нисбат ба бододгариҳои ҷаллоди хунхор амир Олимхон бепарво буд.

Иртиҷо дар Бухоро муваққатан тантана кард. Аммо рӯзи революционии омӯҳони меҳнаткаш рӯз ба рӯз болотар мешуд.

В. И. Ленин дар «Тезисҳои апрели» машҳури худ чунин вақифан нави мегузорад: «...Аз марҳилаи якуми революция ки дар натиҷа ба қадри кифоя шуурноқ ва муташаккил набудани пролетариат ҳокимиятро ба буржуазия додааст, ба марҳилаи *дуюми* вай гузаштан аст, ки ин марҳила бояд ҳокимиятро ба дасти пролетариат ва камбағалтарин табақаҳои деҳқонон диҳад».⁸⁵

Россия дар арафани революцияи нав, революцияи социалистӣ менстод. Ҳизби большевикон синфи коргар ва деҳқонони камбағалтарини ҳаман халқҳои Россия, аз ҷумла халқҳои Осиёи Миёнаро барои ба амал баровардани ин революция тайёр мекард.

4. МАОРИФПАРВАРӢ ВА АДАБИӢТИ ТОҶИК (НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX — ИБТИДОИ АСРИ XX)

Маорифпарварӣ дар нимаи дуюми асри XIX — ибтидои асри XX

Ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба раванги маданияту санъату адабиёт объективона мусоидат кард. Олимони тараққипарварии Россия дар бобати тадқиқи иқтисодиёт, этнография, таърих, забон, адабиёт, сарватҳои табиӣ ва ғайраи Осиёи Миёна хизмати калон карданд.

Бисёр мутафаккирон ва шоирони Осиёи Миёна аз намоёндагони зиёиёни пешқадами Россия сабақ мегирифтанд. Тадричан адабиёти кишвар ҳам пеш рафт. Дар ташаккули ҷаҳонбинии мутафаккири шаҳри он солҳо Аҳмад Маҳдуми Дониш, мулаққаб

*

⁸⁵ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 31, с. 4.

ба Аҳмади Қалла (1827—1897) таъсири маданияти пешқадами Россия калон аст.

Аҳмади Дониш яке аз фозилтарин одамони Бухоро ба шумор мерафт. У дар бораи худ ба таври ҳаққонӣ навишта буд, ки дар симои як шахс духтур, шоир, мусикачӣ, рассом, мунаҷҷим, олим ва ҳаттотро муҷассам намудааст. Аҳмади Дониш ба ивази озодфикрӣ ва ақидаҳои танқиднаш ба «кофирӣ» ном бароварда буд. Бо вучуди ҳамин ҳам, дониш ва маълумоти фавқуллоддаи ӯ амиро раҷабмурод мекард, ки ба вай бо назари эътибор нигарад. Аҳмади Дониш ба сифати котиби сафорати амир Ҷе маротиба ба Петербург сафар карда буд. Шинсоӣ бо Россия ва маданияти рус дар тамоми ҳаёт ва фаъолияти ӯ роли ҳалқунанда бозид. Дар ҳамон шароити таърихӣ ки Аҳмади Дониш умр ба сар мебард барои алоқа пайдо кардан бо одамони пешқадами Россия имконият надошт ва ба пояи ҳалли революционии масъалаи Россия дигаргун кардани тарзи зиндагонӣ расида наметавонист. У дар иброи мақсад ва орзуҳои сиёсии худ ба шиори ҳаёлпарастонаи подшоҳи маърифатнок рӯ меовард. Ба ақидаи вай, агар амир ба фоидаи маорифи халқ «бовар кунанда шавад», гӯё худи ҳамин барои ба тарзи нав сохтани ҳаёти воқеии Бухоро кофист. Лекин, дар айни замон, Аҳмади Дониш барои таъсис намудани идораҳои машваратӣ ва ба ин восита маҳлуд гардонидани якҷаҳуқумронӣ баромад мекард. Рӯҳи тамоми гуфтаҳои ӯро меҳру муҳаббат нисбат ба халқ ва ғамхорӣ барои содатмандии он фаро гирифтааст. Аҳмади Дониш асли моҳияти ҳукумати мутлақан Россияро дарк карда наметавониста бошад ҳам, аммо Россияро бо Бухоро муқоиса карда, табиист, ки аз маданият, саноат ва шахрҳои рус ба вачд меомад.

Муҳимтарин асари Аҳмади Дониш рисолаи «Наводир-ул-вақоъ» мебошад, ки аз маҷмӯи порчаҳои илмӣи фалсафӣ, публицистӣ ва бадеӣ фароҳам омадааст. Аҳмади Дониш дар ақидаҳои фалсафии худ дар мавқеи идеалист монда, монанди Абӯалӣ ибни Сино ва Умари Хайём ба таълимоти абадияти олам ва офариданашудани он мухлис будани худро низ итҳор доштааст, ки ин дар шароити онвақтани пуртаассуби Бухоро ҳамаи пояҳоро ба ларза медаровард. У дар рисолаи онд ба таърихи ҳуқумронии сулолаи Манғитияи Бухоро, ки ба тариқи пинҳонӣ паҳн гардида буд, Бухорои феодалиро ба зери танқиди саҳт гирифта, ошкоро гуфтааст:

«Бас, агар ҳоли султони тафтиш кунӣ, фосиқе, золиме, саф-фоке; ва қозӣ марди мурташии ҳоромхоре, фосибе; ва раис к... бедиянате ва асос мухаммир ва муқаммир, саргурӯҳи роҳзанон ва саркардаи сорикон мебуд»¹.

¹ Аҳмади Дониш, 1959, с. 72.

Вай ҳамчунин пешбинӣ карда буд, ки начот аз зулму истибдод ҷафат бо ёрии халқи рус муяссар хоҳад шуд.

Тамоми одамони боистеъдоду покқичдони он солҳои Бухоро дар атрофи Аҳмади Дониш гирд меомаданд. Устод Айнӣ дар «Ёддоштҳо»-и худ хеле зиндаву таъсирбахш ба қалам медиҳад, ки чӣ тавр Аҳмади Дониш ба тадриҷ худро аз дарбор дур мекашид ва дар атрофи худ одамонро чамъ мекард, ки кӯшиш доштанд мардумро аз банди ҷоҳилӣ ва бенавоӣ раҳо диҳанд.

Ба ин тариқа фикру ақидаҳои Аҳмади Дониш, бо вучуди он ҳама маҳдудиятҳои синфӣи худ, нисбат ба он замон ақидаҳои пешқадами ва прогрессивӣ буданд. Бузургтарин хизмати Аҳмади Дониш аз ин иборат аст, ки ӯ тавонист дар атрофи худ як гурӯҳ пайравон — маорифпарварони асри XIX тоҷикро муттаҳид кунад.

Абдулқодирхочаи Савдо (ваф. 1874), Қорӣ Раҳматуллоҳи Вовех (1828—1894), Исо Маҳдуми Бухороӣ (1826—1887), Шамсиддин Маҳдуми Шоҳин (1857—1893), Ҳайрати Бухороӣ (1876—1902) барин шоирони маҳфили Аҳмади Дониш ҳарчанд шоирони вабардасти охири асри XIX буданд, вале аз ҷиҳати ақидаву мафкура ба дараҷаи ин мутафаккири бузург расида натавонистанд.

Ба Россия ҳамроҳ шудани Осиеи Миёна дар вилояти Фарғона, ки аз ҷиҳати тараққиёти саноат нисбатан пеш буду бар хилофи аморати Бухоро худ ба ҳаёти генерал-губернатории Туркистон дохил мешуд, ба инкишофу равнақи ақидаҳои ҷамъиятию сиёсии ходимони ин кишвар хеле мусоидат намуд. Дар атрофи шахру деҳоти аҳолии маҳаллӣ пайдо шудани маҳаллаҳои русҳо, алоқаву робита бо русҳои тараққипарвар ва революционерони рус, ки ба ҳоки кишвари Туркистон бадарға шуда буданд, шиносӣ бо ҳаракатҳои революционии Россия дар охири асри XIX, сохтмони роҳи оҳан ва зиёдшавии рафтуомад ба ноҳияҳои марказии Россия ва ғайра ба адабиёти маорифпарваронаи нимаи дувуми асри XIX ва ибтидои асри XX хеле таъсир карданд. Намояндагони пешқадами ин гуна адабиёт дар вилояти Фарғонаи кишвари Туркистон Муқимӣ, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода, Дилшод ва Анбаротун буданд.

Дар эҷодиёти Муҳаммадаминхочаи Муқимӣ (1850—1903) ҳаҷв мақоми намоён дорад. Муқимӣ маҳз бо тавассути ҳаҷв беинсофию бедодию худсарият золими амалдорони идораҳои подшоҳӣ, заводчиҳо, соҳибони фабрикаҳо, риёкорӣ, муфтхурӣ ва ҷоҳилию подони муллоҳоро фош мекунад.

Зокирҷон Фурқат (1858—1909) ба Россия, ба маданияти рус хусни тавачҷӯи маҳсус дошт, дӯстият рафоқати халқи рус ва халқҳои Осиеи Миёнаро доимо тарғибу ташвиқ мекард.

Эҷодиёти шоири маорифпарвар Ҳамза Ҳакимзода (1889—1929) баъди революцияи якуми Россия хеле равнақу ривож ёфт.

Омилҳои асосии ташаккули ақидаҳои пешқадами маорифпар-

Камбағалони шаҳр. Асри XIX

варони халқҳои тоҷик ва ўзбек зиндагии вазнини халқҳои Осиёи Миёна ва шиносӣ шудани шоирону мутафаккирони Осиёи Миёна бо марказҳои илмию маданияи Россия ҳам дар ҳуди ҳамин ҷо, яъне Туркистон ва ҳам дар маркази ин мамлакати бекарон буд. Дар ташаккули ақидаҳои ҷамъиятию сиёсии Дилшод (1800—1905/06) ва Анбаротун (1874—1908/09) низ ин омилҳо яке аз омилҳои муҳимтарин буданд.

Дилшод ва Анбаротун мисли тамоми дигар равшанфикрон худсариро бедодии ҳукуматдорон, ҳокимияти ваҳшиёнаи феодалҳо, истимори гушношуниди халқро маҳкум карда тавонистанд. Онҳо риёкорӣ, ҳарисӣ, фосиқӣ, ҷоҳилия ва бераҳмии бойҳоро фошу ошкор карда муфтхӯрон, молимардумхӯронро зерӣ ҳаҷви саҳт мегирифтанд.²

5. АДАБИЁТИ ТОҶИК ДАР ИБТИДОИ АСРИ XX

Фаъолияти адибони пешқадами тоҷик

Дар ибтидои асри XX фаъолияти баъзе адибони пешқадами тоҷик басо вусъат ёфт. Ҳайрат, Саҳбо, Асирӣ, Айнӣ ва баъзе дигарон

*

² Муфассал дар бораи онҳо ниг.: *Мухторов А.*, 1969.

гарон аз чумлаи он адибон буданд. Шиносоӣ бо адабиёти рус ба эҷодиёти онҳо таъсири бузург расонд.

Ҳайрат (1878—1902) шоири боистеъдод ва ғазалсарои забардаст буд. Аммо шаклу мазмуни кӯҳнаи назм ба Ҳайрат тангӣ мекарданд ва ӯ дар назм роҳҳои нав меҷуст. Дар ҳаёти тираву тори аморати Бухоро вай нури умеди надида, рӯҳафтада шуд ва дар эҷодиёташ ҳам оҳангҳои яъсу ҳузну ғаму андӯҳ хеле афзуд. Вале гуфтан даркор, ки Ҳайрат шеърҳои низ дорад, ки дар онҳо оҳангҳои иҷтимоӣ равшан ба назар мерасанд ва шоир дар ин шеърҳои халқро ба маърифат даъват намуда, дар роҳи беҳбудии мардум ҷаҳд карданро сифати олиии инсон мешуморад.

Саҳбо худаш амалдори олимартаба буд, унвони тӯқсабо дошт. Аммо авомфиребию ҳарисию чоҳилии дарбориён ва амалдорони амир ба ин шоири поквичдон маъқул нашуд. Саҳбо аз дарбор рафт. Ашъори вай асосан лирикӣ бошад ҳам, вале ҳаҷви саҳт ҳам бисёр ба назар мерасад. Соли 1918 Саҳбо бо фармони амир барои иштирок дар неҳзати озодихоҳии халқ ба қатл расонида шуд.

Тошхӯча Асирӣ (1864—1915) дар Хучанд зиндагонӣ мекард. Ӯ косибӣ камбағалона рӯз мегузаронд, касбаш сангиосибтарошӣ буд. Асирӣ шоири инсондӯст буд ва мегуфт, ки вазифаи адабиёт тавсифи ақлу дониш аст. Асирӣ дар ашъораш бою муллоҳои риёкорро саҳт танқид карда онҳоро «худозадагонии роҳи дин» меномад ва дар ҷои дигар меғӯяд: «Ҳама хумории майхонаи шароратанд, ҷӣ мӯҳтасиб, ҷӣ мударрис, ҷӣ қозию, ҷӣ раис».³ Дар як шеъраш Асирӣ менависад:

Ох, аз ин ҷинси наҷосаттинатони зӯҳдкеш,
Ҷуз ба оби тег натвонӣ мутаҳҳар доштан.
Анкабутонанд хангоме ки гиранд эътиқоф,
Сайди мазлуме ғараз дар зери чодар доштан.
Суфпушонанд, аммо дар ғами дебои Рум,
Аз қулоҳ ин ҷо ҳавои зеби қайсар доштан.
Ҷумла тарророни роҳи дину имони туанд,
Ҷашм бар ҳамёни симу кисаи зар доштан.
Аз сарукори намозу рӯзаи эшон мапурс!
Хешро дар зери бори охират дар доштан.⁴

Асирӣ тарғиботчи фаъоли илму дониш буд ва ақидае дошт, ки бо роҳи маърифат халқро аз ҷаҳолат ва таассуби динӣ раҳо додаи мумкин аст. Вай имони комил дошт, ки мактабҳои дуньявӣ, илму маданият мардумро хушбахт карда метавонанд. Масалан, вай дар як шеъраш меғӯяд:

Шуморо шояд акнун ҷаҳд кардан,
Ҷами ислоҳи кори хеш хурдан,
Мақотибхон нав эҷод кардан,
Раҳи дарси нави иршод кардан,

³ Раҷабов З. Ш., 1974, с. 45.

⁴ Дар ҳамон ҷо, с. 44.

Устохоная наҷдор. Асри XIX

Қироатхонаҳо барпо намудан,
Макоми маслиҳат иншо намудан,
Ба авлоди азиз миннат ниҳодан,
Ба нури дидагон фан ёд додан,
Сару кори дигар бояд гирифтан
Ба роҳи тоза бояд пеш рафтан,
Сари худ дар ҳама сӯроҳ хастан,
Зи ҳар дар роҳи истикбол чустан.⁵

Садриддин Айни (1878—1954) ҳам аз адибони тараққипарвари он давра буд, ки соли 1909 аввалин китоби дарсии дуньявӣ «Таҳзиб-ус-сибъён»-ро таълиф кард. Дар ҳамон солҳо Айни бисёр шеърҳои навишта буд, ки ба масъалаҳои муҳими иҷтимоӣ бахшида шудаанд.

Тамоми адибони мазкур дар эҷодиёти худ хусусиятҳои мусбати маорифпарварии Аҳмади Донишро маҳфуз дошта, бо роҳи маърифат ба халқ хизмат мекарданд, аморатро зери танқид мегирифтанд ва бо Россия алоқаву робита карданро ташвиқ менамуданд. Вале бояд қайд кунем, ки онҳо фаъолияти маорифпарварии худро бо вазифаю талаботи революция, ки рӯз аз рӯз вусъат меёфт, мутобиқ карда натавонистанд, ба ҳамин сабаб, ақидаи онҳо ва умуман, фаъолияти онҳо ба андозае маҳдуд ва либералӣ буд. Зиёда аз ин баъзе аз ин адибон пайравии идеологияи қадидизм шуданд.

⁵ Дар ҳамон ҷо, с. 44.

Тадричан, адибони равшанфикр ва дилсофу поквичдон ба андозан ривочи революция боварй ҳосил карданд, ки ба кўчаи ҷадидӣ даромада хато рафтаанд. Онҳо бо мурури замон фаҳмиданд, ки фақат партияи коммунистӣ қудрат дорад ба халқ озодии ҳақиқӣ ва маърифат оварад. Ба қавли устод Айни, партия уро ва у барин бисъёр зиёнёни поквичдони ҷуяндаро «аз ботлоқи ҷадидизм берун кашид». Ин қабил одамони ботинан тараққипарвар ҷадидиро қатъиян тарк карда, ба мавқеи бинокори социализм, ба мавқеи маърифати коммунистии халқ қарор мегирифтанд.

ФЕХРИСТҲО

Мадракҳои археологӣ барои таҳқиқи таърихи сохти ҷамоаи ибтидоӣ дар Осиёи Миёна (бо баназаргирии маълумот оид ба ноҳияҳои муштарақ) сарчашмаи асосӣ ба шумор мераванд. Барои аниқ кардани муҳити атроф маълумоти палеогеографӣ ва геологӣ мадад мерасонад. Баъзе унсурҳои маданияти маънавияи одамони аҳди қадим дар фольклор, этнография ва забони халқҳои бокӣ мондаанд. Гирдоварӣ ва истифодаи маҷмӯи маълумотҳо, баҳаммуқоисакунии онҳо имконият медиҳанд бо таърихи қадим ошно гардида, таърихи умумии инкишофи ҷамоаҳои қадимтарини одамон дар ҳудуди Осиёи Миёна муайян карда шаванд. Хусусан аз он сабаб, ки ҳоло истехсолоти моддӣ бештар таҳқиқ шуда, маъсалаҳои иҷтимоӣ ва идеология ба таври боду шояд мавриди таҳқиқ қарор нагирифтаанд. Чуноне ки К. Маркс навишта буд «чи тавре, ки боқимондаҳои устухонҳо барои таҳқиқи намудҳои ҳайвонҳои ҳафриётӣ аҳамият дошта бошанд, боқимондаҳои воситаҳои меҳнат, ҳам барои таҳқиқи формацияҳои бархамхӯрдан ҷамъиятию иқтисодӣ ҳамон қадар аҳамият доранд.»¹

Муҳаққиқони таърихи Осиёи Миёна хангоми таҳқиқи давраи парокандашавии сохти ҷамоаи ибтидоӣ бидуни маъбаҳои дар боло зикргардида дар ихтиёри худ боз маълумотҳои қисмҳои қадимтарини осорни ҳиндӣ — «Ведаҳо» ва форсии «Авесто»-ро доранд.

Ҳангоми таҳқиқи аҳди қадимтарин

миқдори сарчашмаҳо ҳеле меафзояд.² Хусусан маъхаҳои гуногуни маҷмӯи ғиёнданд. «Авесто» манбаи муҳим ба шумор рафта дар фаслҳои ҷудогонаи он роҷеъ ба тарзи зиндагӣ, маданият ва идеологияи халқҳои аронинаҷод, аз ҷумла (эҳтимол, пеш аз ҳама) халқҳои қадими Осиёи Миёна маълумот медиҳанд. Бисёр воқеаҳои сиёсӣ ва ҳаёти маданияти халқҳои Осиёи Миёна дар қатбаҳои шоҳони ҳахоманишӣ, ки рӯи санг, асбобҳои филизӣ ва забони қадими форсӣ ё дигар забонҳо сабт шудаанд, ақс гардидаанд. Дар қатбаҳои ва навиштаҷоти расмӣ сулолаҳои минбаъдаи эронӣ — Сосониён низ доир ба таърихи Осиёи Миёна мадракҳои мавҷуданд. Барои таърихи давлати Кушонӣ қатбаҳои бохтарин аз Сурхкӯтал (Афғонистон) ёфташуда ҳеле муҳим аст; навиштаҷоти ба забонҳои миёнаи ҳиндӣ аз Ҳиндустон, Афғонистон ва Осиёи Миёна бадастомада низ ба аҳамияти қалон моллик аст.

Дар таълифоти муаллифони ҷунонӣ ва римӣ оид ба таърихи сиёсӣ ва этникӣ, иқтисодию иҷтимоӣ, маданият ва географияи таърихии Осиёи Миёна дар аҳди қадим материалҳо ҳеле фаровонанд. Муаллифони баъзе асарҳои, ки то ба замони мо расидаанд, дар Осиёи Миёна набуданд, вале аз қайдҳо ва хотироти ҳамватанони худ, — ҳабиён, тоҷирон ва сайёҳон, ки дар давраҳои гуногун ба ин кишвар сафар карда буданд, инчунин ҳуҷҷатҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ истифода бурдаанд. Ал-

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. т. 23, с. 191.

² Тавсифи нисбатан мукаммали сарчашмаҳо оид ба таърихи қадими ниг. дар: ИТН, т. I—III.

батта, муаллифони қадим бевосита аз сарчашмаҳо истифода набурдаанд. Бинобар ин, дар асарҳои онҳо баъзе ноаниқӣ ё тахрифи воқеаҳо дида мешаванд. Тақлид намудан ба анъанаҳои таърихнивисии юнонию римӣ баъзан боиси нодуруст инъикос намудан ё баҳо додан ба воқеаҳо ҳодисаҳои мегардид. Қатъи назар аз ин сарчашмаҳои юнонию римӣ яке аз манбаъҳои муҳимми ҳатти ба шумор мераванд ва аксар маълумоти гирдовардан онҳо қимати калони ялмиро дороянд. Бинобар ин, аз асарҳои Херодот (а. V то м.), Ктесий (а. IV то м.), Ксенофонт (а. V то м.), Полибий (а. II то м.), Помпей Трог (а. I то м., баъзе порчаҳои асари ӯ дар осори Юстин муаллифи а. II ё III милодӣ боқӣ мондааст), муаррихони охириҳои а. I то м. — а. II милодӣ — Квинт Курций Руф, Плутарх, Страбон, Арриан, инчунин асарҳои муаллифони минбаъда — Аммиан Марселлин, Прокопий Кесарӣ васеъ истифода бурда шудааст.

Баъзе маълумотҳои онд ба таърихи Осӣи Миёна дар сарчашмаҳои хитой (аз чорьяки охири а. II сарқарда), ки баъди ба ин кишвар сафар кардани сафири хитой Чжан Цянь боқӣ мондаанд, мавҷуданд. Инҳо мадракҳои мубозанд, ки дар сономаҳои сулолаҳои хитой, хотироти сафирҳо, пиллиграммаҳо боқӣ мондаанд, яқтарафа, субъективӣ буда, дар онҳо идеологияи сулолаи «хан» ва буаургдавлатӣ мавқеи калон дорад.

Барои таҳқиқи даврҳои алоҳидан таърихи қадими Осӣи Миёна, хусусан ҳамон замон, ки як қисми ин кишвар ва Ҳиндустон дар ҳаёти як давлат буданд, сарчашмаҳои гуногуни Ҳиндӣ, аз ҷумла катибаҳои аҳамияти калон пайдо мекунанд.

Дар сономаҳои суръени а. VI (хусусан асари Иешу Стилит), осори муаррихони асрҳои IV—V арман (Егише Варданет, Фавст Буванд, Моисей Хоренский ва диг.), асарҳои ба забони форсии миёна — паҳлавӣ таълиф гардида онд ба таърихи қадим ва ибтидои асрҳои миёнаи Осӣи Миёна маълумоти зиёд мавҷуд аст. Таърихи аҳди қадим ва асрҳои миёнаи Осӣи Миёна, дар

асарҳои ба забони арабию форсӣ таълифшуда инъикос ёфтаанд (асари Табарӣ ва тарҷумои тоҷикии он аз тарафи Балъамӣ, асари Берунӣ ва диг.). Аз ин ҷиҳат «Шоҳнома»-и бевозели Абулқосим Фирдавсӣ қобили қайд аст.

Тавсифи вазъияти Осӣи Миёна дар арафа ва давраи ба ҳаёти хилофати араб дохил шудани он дар адабиёти арабию форсӣ мавҷуд аст. Аз катибаҳои руни қадими туркӣ низ материалҳои муҳим пайдо кардан мумкин аст. Се архиви дорон хуччатҳои маҳаллӣ кашф карда шудаанд: дар Насо — портӣ (а. I то м.), дар Тупроққалъа — хоразмӣ (а. III м.), дар қалъаи Мур — суғдӣ (а. VII м.). Инчунин микдори зиёди катибаҳои дар рӯи маснуоти гуногун ва осори санъат сабтшуда ба даст омаданд. Аҳамияти ҷунин маънаҳои маҳаллӣ ниҳоят калон аст.

Умуман манбаъҳои ҳатти доир ба таърихи қадим ва ибтидои асрҳои миёнаи Осӣи Миёна парокандаанд. Дар қисми асарҳои ҳоло дур аз Осӣи Миёна таълифгардида, баъзе воқеаҳои таърихӣ нодуруст тавсир ё маънидод карда шудаанд. Давраҳои то қарнҳои милодӣ ва бисёр процессҳои муҳимтарини таърихӣ ва таърихию маданий ҳеле ҳам ё тамоман инъикос нагаштаанд. Баъзе мадракҳои аз материалҳои этнография, фольклор, забоншиносӣ, аз ҷумла этно ва топонимика, ономастика пайдо намудан мумкин аст; барои ҳалли масъалаҳои этногенези материалҳои палеонтологӣ роли калон мубозанд. Вале марҳалаҳои инкишофи таърихи қадим ва асрҳои миёнаи Тоҷикистонро танҳо дар яқоягии таҳқиқи манбаъҳои ҳатти бо материалҳои нумизматикӣ археологӣ муайян кардан мумкин аст. Мадракҳои нумизматикӣ, ки дар тӯли якуми аср дар асарҳои олимони рус, советӣ, инчунин хориҷӣ нашр гардидаанд, яқоя бо манбаъҳои ҳатти баъзе даврҳои сохти таърихи сиёсиро муайян кардани таърихи маданият, аз ҷумла, санъат ва идеология, аниқ намудани алоқаҳои тичоратӣ ёри калон мерасонанд. Бисёр вақт сик-

кашиноӣ ягона манбаест, ки ин ё он воқеаро равшан мегардонад. Захираҳои манбаъҳои археологӣ онд ба Осӣён Миёнаи аҳди қадим ва Ӯбтидон асрҳои миёна хеле зиёданд. Масъалаҳои асосии таърихи қадим дар асоси таҳқиқи ин материал муайян карда мешаванд, ки вай нафақат барои масъалаҳои таърихи маданият (муайян намудани ҷиҳатҳои таърихи маданияти моддӣ маънавӣ, алоқаҳои вай), балки барои аниқ кардани таъриқи кувваҳои истеҳсолкунанда, географияи таърихӣ, алоқаҳои иқтисодӣ, этногенез хеле муҳим аст.

Давран ба ҳайати ҳилофати араб дохил гардидани Осӣён Миёна дар асарҳои муаррихони арабзабон тасвир шудааст.³ Дар ин ҷо пеш аз ҳама асари компилятивӣ ба таърихи умумиҷаҳонӣ онди Табарӣ (ваф. 923) «Таърих ар-русул ва ал-мудук», асари хеле муҳими таърихӣ Балозурӣ (ваф. с. 892) «Китоб футӯҳ ул-булдон» (дар он роҷеъ ба ҷуришҳои ҳарбии арабҳо маълумот ҳаст), таълифоти Ибни Асир (ваф. с. 1231), таърихи умумиҷаҳонӣ Яъқубӣ (ваф. с. 897) ва ғайраро номбар кардан зарур аст. Инчунин дар осори хитӯю туркӣ қадим низ мадракҳо мавҷуданд.

Материалҳои тозае, ки ҳоло ба даст омадаанд, архиви аз қалъан Муғ ёфтшуда, ки дар он ҳуҷҷатҳои расмӣ иҷшодҳои сӯғдӣ, муносибати ҳокимони Осӣён Миёна ва арабҳо ва мадракҳои археологӣ мебошанд.

Таърихи давлатҳои Осӣён Миёна дар асрҳои IX—XIII дар манбаъҳои гуногуни ҳаттӣ ҳаматарафа инъикос шудааст. Бидуни асарҳои умумӣ тоҷикӣ инчунин осори гуногуни ба забонҳои арабӣ ва форсӣ таълифёфтаҳо номбар кардан зарур аст: асари Гардезӣ, ки с. 1050 таълиф гардидааст; асарҳои ба ягон сулолаю ҳоким онд ва ё ёддоштҳо, ба монанди таълифоти Байҳақӣ

(ваф. с. 1077); таърихи вилоятҳо ва шаҳрҳо (аз онҳо «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ муҳимтар аст); луғатҳои тарҷуманҳои ҷуғрофӣ (Самъонӣ, ваф. 1167; Ёқут, ваф. с. 1229), қомусҳо (муҳимтарини онҳо аз онҳо Юсуфӣ Хоразмӣ, ох. а. X), маҷмӯи ҳуҷҷатҳои расмӣ ва соҳан ҳуқуқ.

Дар таълифоти ҷуғрофӣ, маълумотномаи маъмурию ҷуғрофӣ, тавсифи саёҳатҳо дорои маълумоти хеле бой мебошанд. Яке аз аввалин муаллифоне, ки тавсифи географияи поҳияҳои гуногунро боқӣ гузоштааст, Ибни Хурдодбех (асараш с. 846/47 таълиф ёфта, с. 885/86 бори дуюм таҳрир шудааст) буд. Муаррих Яъқубӣ ҷуғрофидон ҳам буд. Тақрибан с. 903 асари ба ҷуғрофия онди Ибни Факҳ таълиф шуд. Дар солҳои минбаъда ҷуғрофидонҳо Ибни Русо (тақр. с. 943), Ибни Фазлон (солҳои 921—922 ба Осӣён Миёна омада буд), Қудаман (тақр. с. 928), Масъудӣ (с-ҳои 947—950), Истаҳрӣ (тақр. с. 941), Ибни Хавқал ва Мукаддасӣ (ниман дуюми а. X) асарҳои ҷуғрофияи худро эҷод карданд. Вале асарҳои ба забонҳои тоҷикӣ таълифгардида ҳам буданд. Асари муаллифи гумном «Худуд ул-олам» (с. 982—83), «Ҷаҳоннома»-и Баҳром (Ӯбтидон асри XIII) аз қабилӣ чунин асарҳоянд. Асарҳои мансуби дигар жанрҳо ҳам манбаъҳои муҳими таърихӣ мебошанд. «Сенасатнома»-ҳуҷҷати сиёсӣ, пандномаи охири асри XI-Ӯбтидон асри XII, «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ (соли 956—57 таълиф шудааст) «Ҷавомеъ-ул-хикӯят ва лавомеъ-ур-ривоёт»-и Авфӣ (тақр. с. 1228 навишта шудааст), асарҳои дигари илмӣ адабии ба забонҳои тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ таълифёфта ба ҳамин гуруҳи манбаъҳо дохил мешаванд. Қайд намудан зарур аст, ки аз ҷиҳати худуд, хронология ва мавзӯ

*

³ Тавсифи хеле хуби маъхазҳои онд ба таърихи Осӣён Миёнаи асрҳои IX—XII-ро В. В. Бартольд (1963 б, с. 45—108) додааст. Бельяев В. Н., 1939; Ромаскевич А. А., 1938, 1939; дар қисмати адабиёти ҷуғрофияи арабӣ Крачковский И. Ю., 1957 иловаи он тавсифанд. Аз тавсифи умумӣ ва хеле муфид ниг.: Spuler B., 1952, XVI—XXXII; 1968, 100—168;

ни маъхазҳо як ҳел нестанд. Масалан, таърихи давлатҳои Тохирӣён, Семонӣён ва Ғазнавӣён ҳеле муфассал тасвир шудааст, аммо донр ба таърихи Қарахонӣён маълумот ҳеле кам аст. Ӯ худ дар боран иқтисодӣи асрҳои IX—X (хусусан оид ба обёрӣ, хочагини кишлоқ, савдо, топографияи шаҳрҳо, сарватҳои зеризаминӣ ва истихроҷи онҳо, андозҳо) маълумотҳо зиёданд, вале структураи таърихи хунарамандӣ, ҳаёти шаҳрӣён, муносибатҳои иҷтимоӣ дар асрҳои IX—XII дар маъхазҳо ҷои намоёнро ишғол накардаанд.

Бинобар ин, дигар намудҳои манбаъҳо, хусусан мадракҳои нумизматикӣ ва археологӣ аҳамияти аввалиндарача пайдо мекунанд.

Таърихи Осӣён Миёнаро истилоқ кардани муғулҳо дар асрҳои се ҳамамонӣ он воқеаҳо Ибни Асир, Ҷувайнӣ ва Насавӣ ҳаматарафа тасвир шудаанд. Тасвири пурраи воқеаҳои вобастаи ин замон дар «Таърихи ҷаҳонкушой»-и Ҷувайнӣ (с. 1260 таълиф шудааст) дода шудааст. Ин таълифот боз аз он ҷиҳат муҳим аст, ки дар он таърихи Хоразмшоҳӣён низ инъикос ёфтааст. Ҷувайнӣ аз манбаъҳои гуногун, аз ҷумла муғулӣ истифода кардааст. Дар таълифоти ӯ баъзан идеализацияи ҳокимони муғул ба назар мерасанд. Умуман, ин асар барои ин давра сарчашмаи асосӣ мебошад. Асарҳои таърихи Рашидуддин ҳам ҳеле муҳиманд. Таълифоти энциклопедияи таърихи ӯ «Ҷомеъ ут-таворих» солҳои 1310—1311 ба охир расид. Тақрибан дар ҳамаи давраи Вассоф асари ба таърихи муғулҳо оиди худро эҷод кард. Қаме дертар асарҳои ҷуғрофияи таърихи Хамдуллоҳи Қазвинӣ ба миён омаданд. Яқанди дигар асарҳо, хусусан таълифоти Ҷамол Қаршӣ (ибтидои асри XVI), маъхазҳои муғулӣ, арманӣ ва ғайраро номбар кардан зарур аст. Сайёҳони аз Хитой (Чан-чунь), Европан Ғарбӣ (Марко Поло ва диг.), мамлакатҳои мусулмонӣ ба Осӣён Миёна сафаркарда хотироти худро боқӣ гузоштаанд, ки дар онҳо маълумоти конкретӣ оид ба ин кишвар мавҷуданд. Хуччатҳои ба вақфи макбара ва ҳонаҳои Сайфуддини Бохарзӣ (1326—1333) оид ҳама му-

ҳиманд. Ҷабҳаҳои иҷтимоӣ иқтисодии таърихи худ Осӣён Миёна дар маъхазҳо муқаммаля тасвир нагаштаанд. Бинобар ин, ҳиссаи таҳқиқоти нумизматикӣ барои муайян кардани ҳодисаҳои воқеаҳо ва ҷараёнҳои дар маъхазҳо аксиаёфта ҳеле калон аст. Баръакс мадракҳои археологӣ донр ба ин замон камтаранд.

Дар аҳди Темур ва Темурӣён асарҳои зиёди таърихи ба миён омаданд, ки асарҳои қулли онҳо ба забони тоҷикӣ, қисман ба забони арабӣ ва туркӣ қадим таълиф шудаанд. Асосатаринашон инҳоянд: «Рӯзномаи газавоти Хиндустон»-и Ғиёсуддин Алӣ; «Зафарнома»-и Низомуддини Шомӣ (с. 1404 хангоми дар ҳаёт будани Темур таълиф шудааст); асари ҳамноми Шарафуддини Яздӣ (с. 1424—25 таълиф гардидааст); таълифоти ҷуғрофияи таърихи Хофизӣ Абрӯ (с-ҳои 1417—1425 тартиб дода шудаанд); асари таърихи Абдураззоқи Самарқандӣ (соли 1470 ба охир расондааст); асари таърихи Мирхонд (охири а. XV) ва набаран ӯ Хондамир (с. 1524 ба охир расондааст). Аз асарҳои регионалӣ хусусан таълифоти Исфизорӣ оид ба таърихи Хирот ва вилояти он аҳамияти калон дорад, ки дар он оид ба иқтисодӣ ҳеле материалҳо фаровонанд. Асарҳои хусусиятҳои тарҷуманҳои дошта, ки тарзи зиндагӣ ва ҳаёти маънавии Осӣён Миёнаро инъикос кардаанд, ҳеле зиёданд. «Бадоеъ-ул-Вақоеъ»-и Восифӣ, «Бобурнома»-и Заҳируддини Бобур аз қабилӣ ҷунин асарҳоянд. Махзарот ё хуччатҳои қозғини ҳамаи давра боқӣ монданд, ки аҳамияти бузурги сарчашмаӣ доранд. Маълумотҳои муҳим ва муфид дар қайдҳо ва хотираҳои сайёҳон, хусусан дар асари Рюи Гонзалес де Клавихо, ки ба дарбори Темур омада буд, боқӣ мондаанд.

Нумизматикан ин давра пурра қор карда нашудааст, ҳарчанд, ки баъзе масъалаҳои дар манбаъҳои ҳатти аксиаёфта таҳқиқ гардиданд (масалан, ислохоти пулии Улуғбек). Аз маданияти моддӣ ёдгориҳои мейморӣ бештар мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Барои омӯзиши таърихи асрҳои XVI—XVIII сарчашмаҳои

накъл хеле зиѣданд. Инҳо солнома-ҳои таърихи ба забонҳои тоҷикии ўзбеки таълифѣфта мебошанд. Баъзе ҳуҷҷатҳои таърихи дар даврони гузашта ҳам буданд, вале танҳо дар асрҳои XVI—XVIII миқдори онҳо хеле афзуд: ҳазорҳо ҳуҷҷатҳои гуногунмаъмуни аз ноҳияҳои гуногуни Осиёи Миёна бадастомада, архивҳо ва ғ. Ин ҳуҷҷатҳо доир ба таърихи иқтисодии иҷтимоӣ материалҳои бебаҳо доранд.

Аз миёнаҳои а. XVI сар карда муносибатҳои иқтисодии дипломатии Россия бо хониҳои Осиёи Миёна инкишоф ѣфтанд. Дар ҳуҷҷатҳои идораҳои давлатӣ ва Вазорати қорҳои хориҷӣ, қайдҳои бочхонаҳо ва ведомостҳо, ҳисоботҳои сафирони рус, тоҷирон, асирони харбӣ доир ба соҳаҳои мухталифи ҳаёти мардуми Осиёи Миёна маълумотҳои гуногун мавҷуданд.

Қисми зиѣди сарчашмаҳои гуногуни нақли асрҳои XVII—XVIII бо супориши шохонӣ ҳокимон тартиб дода шуда буданд. Масалан, бо супориши Нодирмуҳаммади Аштарқонӣ соли 1634 Муҳаммад бини Валӣ асари «Баҳр-ул-асрор фи-мавокибу-ул-ахбор»-ро тартиб дод. Ба ғайр аз ин, таърихи сулолаи Аштарқонӣ дар асари Муҳаммадҷосуфи Муинӣ «Таърихи Муқимқонӣ» ақс ѣфтааст.

Таърихи ибтидоӣ асри XVIII дар асари Мирмуҳаммад Амини Бухорӣ «Убайдуллонома» тасвир шудааст. Ин асар давоми «Таърихи Муқимқонӣ» ба шумор меравад. Давоми ӯхӯситаи «Убайдуллонома» «Таърихи Абулфайзқонӣ»-и Абдурахмони Толье мебошад. Ин асар воқеаҳои ҳодисаҳои қордаҳои соли аввали ҳуқумронии Абулфайзқонӣро (1711—1747) дар бар мегирад. Дар он қанҷҳои феодалӣ, байиқхӯдӣ, ҳарачу мараҷи дарборӣ ва пароканда гардидани ҳокимияти марказӣ, ки хоҷагии баъзе вилоятҳои хориҷ қарда, мамлақатро заиф гардонда буданд, муфассал тасвир шудаанд. Дар охири асри XVIII сарчашмаи нақли асари машхӯри «Тӯҳфаи хонӣ» ба таърифи расид. ки дар он воқеаҳои байни солҳои 1722—1782 дар Осиёи Миёна баамаломата тасвир шудааст. Асар аз ду қисм иборат аст. Қисми якум воқеаҳои солҳои 1721—1758-ро дар

бар гирифта ба қалами Муҳаммад-вақон Қарминағӣ тааллуқ дорад. Қисми дуюм воқеаҳои солҳои 1758—82 тасвир қардааст, ки онро Олибек навиштааст. Дар асар қанҷҳои феодалӣ, ҳусусан муборизаи амӣронӣ манғит бо ҳокимони Хисор, Уро-теппа, Ҳучанд, Чиззах, Қулоб ва ғайра инъикос гардидаанд.

Барои таҳқиқи таърихи нимаи дуюми асри XVIII ва ибтидоӣ асри XIX-и халқи тоҷик асари машхӯри Муҳаммад Ёъқуб «Гулшан-ул-мулк» ба аҳамияти қалон молиқ аст. Асар боз аз он ҷиҳат қурқимат аст, ки муаллифани ба табақҳои қорон Манғития тааллуқ дошта шохиди бисѣр воқеаҳои буд ва онқорониқ тасвир қардааст.

Дар муқотибаҳои дипломатии байни қонҳои Осиёи Миёна ва подшоқонии рус, қайдҳои тоҷирони осӣемиёнағӣ ва сафирон қорѣ ба таърихи нимаи дуюми асри XVIII-и Осиёи Миёна маълумотҳои қолиби диққат мавҷуданд. Аз ин ҷиҳат ҳисоботи сафирони рус, ба монанди И. Д. Хохлов, бародарони Пазухинҳо, Флорио Беневени, материалҳои тоҷир Н. Григорѣв қимати қалон доранд. Онҳо дар қорон соҳти давлатӣ, ваъзиати хоҷагии қишлоқ ва истехсолоти хунармандӣ, инчунин савдои хориҷии қонҳои Осиёи Миёна маълумоти муфассал медиҳанд. Хотираҳои Ф. Ефремов дар қорон саъхати нӯхсолаи ӯ ва хизмат қардаш дар сафи қӯшуни қонҳои Осиёи Миёна аҳамияти қалонро дорост.

Барои таҳқиқи таърихи Бухорӣ охири асри XVIII маълумоти М. Бекчӯрни, С. Бурнашев, қайдҳои Мирзошамси Бухорӣ ва тавзеҳоти В. В. Григорѣв ба ин қайдҳо аз аҳамияти қоли нестанд. Барои таҳқиқи таърихи Бухоро ва қонии Хӯқанд дар нимаи якуми асри XIX «Таворихи авиол ва авохир»-и Муинӣ, «Таърихи амӣр Хайдар»-и мулло Ибодуллоҳ ва мулло Муҳаммад, «Фатҳнома»-и Бухорӣ, «Зафарномаи Хисравӣ»-и муаллифи гӯмно, «Шоқномаи Умарқонӣ», «Таърихи муқоҷирон»-и шонра Дилшод, «Мунтахаб-ут-таворих»-и Муҳаммад Ҳақимқонӣ, асари назими шонр Фазли Намангонӣ ва диғарон ѣрни қалон мерасонанд.

Таърихи асри XIX ҳусусан нимаи

дуюми он дар «Таърихи Шохруҳӣ»-и Муллониёз Мухаммад, «Зафарномаи Худӯрхон»-и Абдуғафур, «Таворихи манзума»-и Имом Алии Қундузӣ хеле хуб инъикос гардидааст. Маорифпарвари машқури халқи тоҷик Аҳмади Дониш (1827—1897) дар осори худ, хусусан дар асари таърихӣ «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадонӣ Манғития» ақибмонӣ ва бепарвонӣ ҳокимони аморати Бухороро мохирона тасвир кардааст. Асари Мирзоазими Сомӣ «Тӯҳфаи шохӣ» ба масъалаҳои иҷтимоӣ аморат бахшида шудааст.

Баъзе маълумотҳо роҷеъ ба таърихи асри XIX тоҷикон, арафа ва давраи революцияи якуми буржуазияи демократии рус дар архивҳои шаҳрҳои Душанбе, Тошкент, Москва, Ленинград ва дигар шаҳрҳои маҳфузанд. Сайёҳони рус ва муҳаққиқони асри XIX ибтидои асри XX (Н. В. Ханников, В. П. Наливкин, А. Л. Кун, А. Д. Гребенкин ва дигарон) дар бораи таърихи халқҳои Осиёи Миёна маълумоти пурқимат медиҳанд. Дар асарҳои муҳаққиқони тореволюционӣ баробари идеализацияи қардани баъзе ҳодисаҳои маълумотҳои ҷолиби диққати характери иқтисодидошта мавҷуданд.

Дар боби охири китоби дуюм илова ба сарчашмаҳои асарҳои муаррихони советӣ низ истифода шуданд, ки дар онҳо доир ба таърихи Тоҷикистон дар арафа ва давраи Революцияи февралӣ 1917 маълумоти муҳим ҳаст.

Хулоса, таҳлили мухтасар ва ҳама танҳо номбаркунӣ сарчашмаҳои имконият медиҳанд тасаввуроти пайдо кунем, ки барои таҳқиқи таърихи тоҷикон дар аҳди қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав

манбаъҳои гуногуну бой мавҷуд буданд. Сарчашмаҳои фаровони нақлӣ барои беҳтар таҳқиқи қардани таърихи сиёсӣ, иҷтимоӣ таърихи адабиёт⁴ ва илм мадади мерасонанд. Дар назар доштан зарур аст, ки баъзе асарҳои таърихшиносии замони феодалӣ Осиёи Миёна — панегриқӣ, ғаразнок буда, муаллифони онҳо ба таъсири вазъияти оммаи халқ, ҳаёти иқтисодӣ иҷтимоӣ марок зоҳир накардаанд. Бинобар ин, таҳқиқи ва муқоисаи дақиқи маҷмӯи сарчашмаҳо, хусусан манбаъҳои, ки дар онҳо доир ба таърихи ҳаёти иқтисодӣ иҷтимоӣ маълумотҳо мавҷуданд, зарур аст. Илова ба ин, материалҳои нумизматикӣ ва археологӣ васеъ истифода бурда шаванд. Дигар намуди манбаъҳои ҳаттиро бо баҳисобгирӣ мавқеи синфӣ муаллифони мураттибони онҳо аз ҷиҳати танқидӣ омӯхтан зарур аст. Муаррихи марксист илова ба таҳлили рақами сарчашмаҳои онҳоро аз мавқеи синфӣ таҳқиқи мекунад.

Манбаъҳои ҳатти асосан аз рӯи нашрҳои интиқодӣ матнҳои истифода шуданд: юнионӣ румӣ аз рӯи серияи «The loeb Classical Library» бо баҳисобгирӣ нашрҳои русӣ ва тарҷумаҳои истифода шуд; асарҳои ҷуғрофидонҳои араб — аз рӯи серияи «Bibliotheca geographorum arabicorum»⁵ ва нашрҳои алоҳидаи минбаъда: бисёр асарҳои асри миёнагӣ аз рӯи серияи Гиббов.

Дар баъзе мавридҳо мо тарҷумаҳои русӣ ва забонҳои Европои ғарбӣ асарҳои муаллифони Шарқро истифода кардем. Дар ҳолати набудани нашрҳои интиқодӣ сарчашмаҳои асри миёнагӣ баъзе дастнависҳои ва нашрҳои факсимилӣ истифода бурда шуданд.⁶

*

⁴ Аз обзори адабиёти тоҷик (тоҷиқу форс) ниғ: *Browke E. U.*, 1902; 1906, 1920, 1924; *Брагинский И. С.*, 1956 а. 1961; *Бертельс Е. Э.*, 1960; *Рупка J.*, 1963, 1918; *Рункоя.*, 1970.,

⁵ *Sarton G.*, 1962.

⁶ Обзори захираҳои дастхатҳои шарқшиносии СССР-ро ниғ. 1877, 1881; дар: *Тверетинова А. С.*, 1963; *Rosen V.*, *Миклухо-Маклай Н. Д.*, 1955, 1961, 1975; *Михайлова А. И.*, 1961; *Баевский С. И.*, 1962, 1968; *Тоҳирҷонов А. Т.*, 1962; *Акимовский О. Ф.*, ва диг., *Дмитриев Л. В.*, ва диг., 1965; «Собрание». I—VIII; «Каталог», I—III.

Осории классикони марксизм-ленинизм

- Маркс К.* Лорд Пальмерстон.— *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 9.
- Маркс К.* Британское владычество в Индии.— *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 9.
- Маркс К.* Письмо Ф. Энгельсу от 2 июня 1853 г.— *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 28.
- Маркс К.* Ост-индская компания, ее история и результаты ее деятельности 24 июня 1853 — *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 9.
- Маркс К.* Формы, предшествующие капиталистическому производству. Госполитиздат, 1940.
- Маркс К.* Письмо Фридриху Адольфу Зорге 27 сентября — *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 34.
- Маркс К.* Черновые наброски письма Маркса — В. И. Засулич (8 марта 1881).— *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 35.
- Маркс К.* Восстание в Индии.— *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 12.
- Маркс К.* Восточный вопрос.— *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 12.
- Маркс К.* Налоги в Индии.— *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 12.
- Маркс К.* Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта.— *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 8.
- Маркс К.* Наброски ответа на письмо В. И. Засулич.— *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 19.
- Маркс К.* Капитал, т. I, III.— *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 23, 25, ч. I, II.
- Маркс К.* Конспект книги Льюиса Г. Моргана «Древнее общество». — Дар кит. «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, М., 1941.
- Маркс К.* Хронологические выписки.— Дар кит. «Архив Маркса и Энгельса», т. V, VI. М., 1939.
- Маркс К.* Нищета философии. Ответ на «Философию нищеты» г-на Прудона.— *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 4.
- Маркс К.* К критике политической экономики.— *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 13.
- Энгельс Ф.* Крестьянская война в Германии.— *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 7.

*

* Фехристхоро А. Валнев тартиб додааст.

- Энгельс Ф. Действительно спорный пункт в Турции.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 9.
- Энгельс Ф. Персия и Китай.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 12.
- Энгельс Ф. Афганистан.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 14.
- Энгельс Ф. Атика.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 14.
- Энгельс Ф. К смерти Карла Маркса.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 19.
- Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 20.
- Энгельс Ф. Диалектика природы.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 20.
- Энгельс Ф. О разложении феодализма и возникновении национальных государств.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 21.
- Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 21.
- Энгельс Ф. Рабочее движение в Америке. Предисловие к американскому изданию «Положения рабочего класса в Англии».— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 21.
- Энгельс Ф. К истории первоначального христианства.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 22.
- Энгельс Ф. Послесловие к работе «О социальном вопросе в России».— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 22.
- Энгельс Ф. Письмо К. Марксу в Лондон (Манчестр около 26 мая 1853 г.) — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 28.
- Энгельс Ф. Письмо К. Марксу от 6 июня 1853 г.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 28.
- Энгельс Ф. Петру Лавровицу Лаврову в Лондоне.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 34.
- Маркс К. и Энгельс Ф. Немецкая идеология.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 3.
- Маркс К. и Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 4.
- Ленин В. И. «Дустига халк» члст ва онхо ба мукобили социал-демократхо чй тавр мечанганд? Асархо, ч. 1.
- Ленин В. И. Тараққии капитализм дар Россия. Асархо, ч. 3.
- Ленин В. И. Боз доир ба масъалаи назарияи реализация. Асархо, ч. 4.
- Ленин В. И. Чағи Хитой. Асархо, ч. 4.
- Ленин В. И. Сабакхон кризис. Асархо, ч. 5.
- Ленин В. И. Масъалаи миляй дар программаи мо. Асархо, ч. 6.
- Ленин В. И. Корпартони сиёсии умумироссиягӣ. Асархо, ч. 9.
- Ленин В. И. Моддан оташафруз дар сиёсати ҷаҳон. Асархо, ч. 15.
- Ленин В. И. Демократия ва халқчиғӣ дар Хитой. Асархо, ч. 18.
- Ленин В. И. Европоиёни маҷанӣ ва оснӣҳои ваҳшӣ. Асархо, ч. 19.
- Ленин В. И. Европаи кафомонда ва Оснён пешкадам. Асархо, ч. 19.
- Ленин В. И. Бедоршавии Оснӣ. Асархо, ч. 19.
- Ленин В. И. Тезисҳо оид ба масъалаи миляй. Асархо, ч. 19.
- Ленин В. И. Дар бораи программаи миллии РСДРП 15 (28) декабри 1913. Асархо, ч. 19.
- Ленин В. И. Чағи ва социал-демократияи Россия. Асархо, ч. 21.
- Ленин В. И. Империализм, ҳамчун дараҷаи балаидтарини капитализм. Асархо, ч. 22.
- Ленин В. И. Революцияи социалистӣ ва ҳукуки худмуайянқунӣ миллатҳо. (Тезисҳо). Асархо, ч. 22.
- Ленин В. И. Чамъбасти мувоҳиса дар бораи худмуайянқунӣ. Июли 1916. Асархо, ч. 22.
- Ленин В. И. Дар бораи китобчаи Юннус. Асархо, ч. 22.
- Ленин В. И. Дар бораи сулҳи сепаратӣ. Асархо, ч. 23.
- Ленин В. И. Революцияи Россия ва вазифаи коргарони ҳаман мамлакатҳо. Асархо, ч. 23.
- Ленин В. И. Дар бораи вазифаҳои пролетариат дар революцияи ҳозира. Асархо, ч. 24.
- Ленин В. И. Нутқ дар маҷлиси яқҷояи Комитети иҷроияи марказии умуми Россия, Совети Москва, комитетҳои фабрикау заводӣ ва иттифокҳои касабаи Москва 29 июли 1918. Асархо, ч. 28.

- Ленин В. И.** Дар бораи давлат. Маъруза дар университети Свердлов 11 июли 1919. Асарҳо, ҷ. 29.
- Ленин В. И.** Маъруза дар съезди II умумипросиягии ташкилотҳои халқҳои Шарқ 22 ноябри 1919. Асарҳо, ҷ. 30.
- Ленин В. И.** Ба рафшон коммунистони Туркистон, Асарҳо, ҷ. 30.
- Ленин В. И.** Мусаввадан аввалан тезисҳо онд ба масъалаҳои миллӣ ва мустамликавӣ (Барои съезди дуюми Интернационали Коммунистӣ). Асарҳо, ҷ. 31.
- Ленин В. И.** Қасалии бачагонаи «чаравӣ» дар коммунизм. Асарҳо, ҷ. 31.

- Ленин В. И.** Конспекти китоби Гегель «Лекцияҳои онд ба таърихи философия». Асарҳо, ҷ. 38.
- Ленин В. И.** Ба А. М. Горький. Асарҳо, ҷ. 35.
- Ленин В. И.** Внутреннее обозрение. Полн. собр. соч., т. 6.
- Ленин В. И.** Тетради по империализму. Полн. собр. соч., т. 28.
- Ленин В. И.** Тезисы ко II конгрессу Коммунистического Интернационала. Первоначальный набросок тезисов по национальному и колониальному вопросу. Полн. собр. соч., т. 41.

Монография ва мақолаҳо

- Абаев В. И., 1945.—В. И. Абаев.** Надпись Дария I о сооружении дворца в Сузе.—«Иранские языки», 1. М.—Л., 1945. (Серия «Граніса. Материалы и исследования по иранским языкам», № 3).
- Абаев В. И., 1945 а.—В. И. Абаев.** Антидевовская надпись Ксеркса.—«Иранские языки», 1. М.—Л., 1945. (Серия «Граніса. Материалы и исследования по иранским языкам», № 3).
- Абаев В. И. 1956.—В. И. Абаев.** Скифский быт и реформа Зороастра — АОР, XXIV, 1956, № 1.
- Абаев В. И., 1958 а.—В. И. Абаев.** Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. I. М.—Л., 1958.
- Абаев В. И., 1958 а.—В. И. Абаев.** Из истории слов.—ВЯ, 1958, № 2.
- Абаев В. И., 1959.—В. И. Абаев.** Среднеазиатский политический термин «афшин».—ВДИ, 1959, № 2.
- Абаев В. И. 1963.—В. И. Абаев.** Авеста. География Ирана. Авеста (религия).—«Хрестоматия по истории древнего Востока». М., 1963.
- Абаев В. И., 1965.—В. И. Абаев.** Скифоевропейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. М., 1965.
- Абаев В. И., 1967.—В. И. Абаев.** К этимологии древнеперсидских имён.—«Этимология». 1965 (МИИЯ, 1967).

- Абаза К. К., 1902.—К. К. Абаза.** Завоевание Туркестана. СПб., 1902.
- Абдураззоқов А. А. ва диг., 1963.—А. А. Абдуразақов, М. А. Безбородов, Ю. А. Заднепровский.** Стеклоделние Средней Азии в древности и средневековье. Ташкент, 1963.
- Абдураззоқов А. А., Безбородов М. А., 1966.—А. А. Абдуразақов, М. А. Безбородов.** Средневековые стёкла Средней Азии (опыт химической характеристики). Ташкент, 1966.
- Абдураимов М. А., 1956.—М. А. Абдураимов.** К истории народных движений в Бухарском ханстве в XVI—XVIII вв. Краткий обзор нарративных источников.—Изв. АН Уз. ССР, 1956, № 4.
- Абдураимов М. А., 1961.—М. А. Абдураимов.** Вопросы феодального землевладения и феодальной ренты в письмах эмира Хайдара. Ташкент, 1961.
- Абдураимов М. А., 1966.—М. А. Абдураимов.** Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI—первой половине XIX века, т. I. Ташкент, 1966.
- Азимҷонова С. А., 1954.—С. А. Азимджанова.** Черты социально-экономической жизни Ферганы на рубеже XV—XVI вв.—Тр. ИВАН УзССР, 1954, № 3.

- Азимҷонова С. А., 1957.— С. А. Азим-джанова. Из истории Ферганы, второй половины XV в. Ташкент, 1957.
- Айнӣ Қ., 1957.— Қ. Айнӣ. Бадриддин Хилоли (Поэт XV—XVI вв.). Сталинабад, 1957.
- Айнӣ С., 1926.— С. Айнӣ. Намунаи адабиёти тоҷик. М., 1926.
- Айнӣ С., 1944.— С. Айнӣ. Исьёни Муқаннаъ. Очерки таърихӣ-таджикотӣ. Сталинобод, 1944.
- Айнӣ С., 1944 а.— С. Айнӣ. Қахрамони халқи тоҷик Темурмалик. Очерки адаби-таърихӣ. Сталинобод, 1944. (Материалҳо барои таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон).
- Айнӣ С., 1948.— С. Айнӣ. Алишер Навоӣ. Сталинабад, 1948.
- Айнӣ С., 1954.— С. Айнӣ. Мирзо Абдулқодир Бедил. Душанбе, 1954.
- Айнӣ С., 1956.— С. Айнӣ. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ ул — вақоеъ». Душанбе, 1956.
- Айнӣ С., 1959.— С. Айнӣ. Устод Рудаки. Эпоха, жизнь, творчество. М., 1959.
- Айнӣ С., 1960.— С. Айнӣ. Воспоминания. М., 1960.
- Айнӣ С., 1961.— С. Айнӣ. Марги судхӯр. Куллиёт, ч. 4. Душанбе, 1961.
- Айнӣ С., 1962—1963.— С. Айнӣ. Еддоштох. Куллиёт, ч. 6—7. Душанбе, 1962—1963.
- Айнӣ С., 1966.— С. Айнӣ. Таърихи амирони манғитияи Бухоро. Куллиёт, ч. 10. Душанбе, 1966.
- Айнӣ С., 1966 а.— С. Айнӣ. Исьёни Муқаннаъ. Очерки таърихӣ-таджикотӣ. Куллиёт, ч. 10. Душанбе, 1966.
- Айнӣ Х. С., 1956.— Х. С. Айнӣ. Бедиль и его поэма. Сталинабад, 1956.
- Акимӯшкин О. Ф., ва диг. 1964.— О. Ф. Акимӯшкин, В. В. Кушев, Н. Д. Миклухо-Маклай, А. М. Мушинов, М. А. Салахетдинова. Персидские и таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР (Краткий алфавитный каталог). Под ред. Н. Д. Миклухо-Маклая, ч. I. М., 1964.
- Акимӯшкин О. Ф., Иванов А. А., 1968.— О. Ф. Акимӯшкин, А. А. Иванов. Персидские миниатюры XVI—XVII вв. М., 1968.
- Акишев К. А., Кушаев Г. А., 1963.— К. А. Акишев, Г. А. Кушаев. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963.
- Акрамов Н. М., 1974.— Н. М. Акрамов. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира в трудах Б. Л. Громбчевского. Душанбе, 1974.
- Алиев И., 1960.— И. Алиев. История Мидии, т. I. Баку, 1960.
- Ализода А. А., 1956.— А. А. Ализода. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956.
- Альбаум Л. И., 1963.— Л. И. Альбаум. Раскопки замка Зангтепе.— «История материальной культуры Узбекистана», вып. 4. Ташкент, 1963.
- Альбаум Л. И., 1965.— Л. И. Альбаум. Поселение Кучуктепе в Узбекистане.— «Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР (Тезисы докладов)». Баку, 1965.
- Альбаум Л. И., 1971.— Л. И. Альбаум. Новые росписи Афрасиаба.— «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Альбаум Л. И., 1974.— Л. И. Альбаум. Раскопки буддийского комплекса Фаяз-тепе (по материалам 1968—1972 гг.). В сб.: «Древняя Бактрия. (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана)». Л., 1974.
- Альбаум Л. И., 1975.— Л. И. Альбаум. Живопись Афрасиаба. Ташкент, 1975.
- Аминов А. Н., 1959.— А. Н. Аминов. Экономическое развитие Средней Азии (колонизальный период). Ташкент, 1959.
- Аминов А. Н., Бобоходжаев А. А., 1966.— А. Н. Аминов, А. А. Бобоходжаев. Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. Ташкент, 1966.
- Аминҷонова М., 1960.— М. Аминҷанова. О производстве стекляных изделий в средневековом городе Кува.— «Научные работы и

- сообщения ООН АН УзССР», т. I. Ташкент, 1960.
- Аминджанова М.*, 1961.— *М. Аминджанова*. О некоторых стеклянных сосудах Мавераннахра.— ИМКУ, вып. 2. Ташкент, 1961.
- Андреев М. С.*, 1926.— *М. С. Андреев*. Выработка железа в долине Ванча (верховья Амударьи). Ташкент, 1926.
- Андреев М. С.*, 1927.— *М. С. Андреев*. Из материалов по мифологии таджиков.— *М. С. Андреев*. По Таджикистану. Краткий отчет о работе этнографической экспедиции в Таджикистане в 1925 году, вып. 1. Ташкент, 1927.
- Андреев М. С.*, 1928.— *М. С. Андреев*. Экспедиция в Ягноб в 1927 г. под руководством М. С. Андреева.— Бюл. САГУ, вып. 17. Ташкент, 1928.
- Андреев М. С. вв Пещерева Е. М.*, 1957.— *М. С. Андреев, Е. М. Пещерева*. Ягнобские тексты. С приложением ягнобо-русского словаря, составленного М. С. Андреевым, В. А. Лившицем и А. К. Писарчик. М.—Л., 1957.
- Андреев М. С., Писарчик А. К.*, 1953—1958.— *М. С. Андреев*. Таджики долины Хуф. Примеч. и дополнения А. К. Писарчик. Душанбе, вып. I — 1953, вып. II — 1958
- Андрианов Б. В.*, 1969.— *Б. В. Андрианов*. Древние оросительные системы Приаралья (в связи с историей взаимодействия и развития орошаемого земледелия). М., 1969.
- Андронов М. С.*, 1965.— *М. С. Андронов*. Дравидские языки. М., 1965
- Аполлова Н. Г.*, 1948.— *Н. Г. Аполлова*. Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. Алма-Ата, 1948.
- Артамонов М. И.*, 1973.— *М. И. Артамонов*. Сокровища саков. М., 1973.
- Арунова М. Р.*, 1959.— *М. Р. Арунова*. О некоторых общих результатах археологических раскопок в Лашкаргах.— КСИВ, вып. XXXIII, 1959.
- Арунова М. Р., Ашрафян К. З.*, 1958.— *М. Р. Арунова, К. З. Ашрафян*. Государство Нодир-шаха Афшара. Очерки общественных отношений в Иране 30—40-х годов XVIII в. М., 1958.
- Аскарлов А.*, 1969.— *А. Аскарлов*. Раскопки могильника эпохи бронзы в Муминабаде.— ИМКУ, вып. 8. Ташкент, 1969.
- Аскарлов А. А.*, 1972.— *А. А. Аскарлов*. Сапаллтепа. Ташкент, 1972.
- Асланов М.*, 1965.— *М. Асланов*. Из истории распространения марксистско-ленинских идей в Таджикистане (1905—1924). АКД. Душанбе, 1965.
- Атагарриев Е. А.*, 1967.— *Е. А. Атагарриев*. Средневековое городище Шахр-Ислам (Языр). (Историко-археологический очерк). АКД. М., 1967.
- Ашрафий М. М.*, 1974.— *М. М. Ашрафий*. Бухарская школа миниатюрной живописи 40—70-е годы XVI века. Душанбе, 1974.
- Ашрафий М. М.*, 1974 а.— *М. М. Ашрафий*. Персидско-таджикская поэзия в миниатюрах XIV—XVII вв. Из собрания СССР. Душанбе, 1974.
- Ашуров Ф.*, 1965.— *Г. Ашуров*. Философские взгляды Носири Хисрава (на основе анализа трактата Зад-ал-мусафирин). Душанбе, 1965.
- Ахмадов Б. А.*, 1965.— *Б. А. Ахмадов*. Улугбек и политическая жизнь Мавераннахра первой половины XV в.— «Из истории эпохи Улугбека». Ташкент, 1965.
- Ахмадов Б. А.*, 1965 а.— *Б. А. Ахмадов*. Государство кочевых узбеков. М., 1965.
- Ахроров И.*, 1960.— *И. Ахроров*. Средневековые стеклянные бокалы из Кувы.— Изв. АН УзССР, серия общественных наук, 1960, № 4.
- Ахроров И.*, 1966.— *И. Ахроров*. Керамика Ферганы IX—XII вв. АКД. Ташкент, 1966.
- Баевский С. И.*, 1962, 1968.— *С. И. Баевский*. Описание персидских и таджикских рукописей Института народов Азии, вып. 4. Персидские толковые словари (Фарханг). М., 1962; вып. 5. Двухязычные словари. М., 1968.
- Баженов Л. В.*, 1937.— *Л. В. Баженов*. Средняя Азия в древнейшей

- период (между IV и II веками до нашей эры). Ташкент, 1937.
- Бакланов Н.*, 1944.— *Н. Бакланов*. Архитектурные чертежи узбекского мастера XVI века.— *Сообщения Института истории и теории архитектуры*, вып. 4. М., 1944.
- Бартольд В. В.*, 1893.— *В. В. Бартольд*. О христианстве в Туркестане в домонгольский период.— *ЗВОРАО*, т. 8, вып. 1—2, 1893.
- Бартольд В. В.*, 1898.— *В. В. Бартольд*. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, ч. 1. Тексты. СПб., 1898.
- Бартольд В. В.*, 1903.— *В. В. Бартольд*. Историко-географический обзор Ирана. СПб., 1903.
- Бартольд В. В.*, 1918.— *В. В. Бартольд*. Улугбек и его время. Пг., 1918 («Записки Российской Академии наук по историко-филологическому отделению», т. 13, № 5).
- Бартольд В. В.*, 1922.— *В. В. Бартольд*. История Туркестана. Ташкент. 1922.
- Бартольд В. В.*, 1923.— *В. В. Бартольд*. К истории крестьянских движений в Персии.— «Из далёкого и близкого прошлого». Сб. в честь Н. И. Кареева. Пг., 1923.
- Бартольд В. В.*, 1925.— *В. В. Бартольд*. История изучения Востока в Европе и России, изд. II. Л., 1925.
- Бартольд В. В.*, 1927.— *В. В. Бартольд*. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927.
- Бартольд В. В.*, 1963.— *В. В. Бартольд*. Таджики. Исторический очерк.— Соч., т. II, ч. 1. М., 1963.
- Бартольд В. В.*, 1963 а.— *В. В. Бартольд*. Очерк истории Семиречья.— Соч., т. II, ч. 1. М., 1963.
- Бартольд В. В.*, 1963 б.— *В. В. Бартольд*. Туркестан в эпоху монгольского нашествия.— Соч., т. I. М., 1963.
- Бартольд В. В.*, 1963 в.— *В. В. Бартольд*. Очерк истории туркменского народа.— Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В. В.*, 1963 д.— *В. В. Бартольд*. Таджики.— Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В. В.*, 1963 е.— *В. В. Бартольд*. История культурной жизни Туркестана.— Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В. В.*, 1963 ж.— *В. В. Бартольд*. История Туркестана (конспект лекций).— Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В. В.*, 1964.— *В. В. Бартольд*. К вопросу об языках согдийском и тохарском.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В. В.*, 1964 а.— *В. В. Бартольд*. Афшин.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В. В.*, 1964 б.— *В. В. Бартольд*. Грско-бактрийское государство и его распространение на северо-восток.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В. В.*, 1964 в.— *В. В. Бартольд*. К истории арабских завоеваний в Средней Азии.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В. В.*, 1964 г.— *В. В. Бартольд*. Улугбек и его время.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В. В.*, 1964 д.— *В. В. Бартольд*. Народное движение в Самарканде в 1365 г.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В. В.*, 1964 е.— *В. В. Бартольд*. Мир Али-Шер и политическая жизнь.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В. В.*, 1964 ж.— *В. В. Бартольд*. Еще о слове «сарт».— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В. В.*, 1964 з.— *В. В. Бартольд*. Сарт.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В. В.*, 1964 и.— *В. В. Бартольд*. Церемониал при дворе узбекских ханов в XVII веке.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В. В.*, 1965 а.— *В. В. Бартольд*. К истории орошения Туркестана.— Соч., т. III. М., 1965.
- Бартольд В. В.*, 1965 б.— *В. В. Бартольд*. Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVII века.— Соч., т. 3. М., 1965.
- Бартольд В. В.*, 1965 в.— *В. В. Бартольд*. Фергана.— Соч., т. III. М., 1965.
- Бартольд В. В.*, 1965 г.— *В. В. Бартольд*. Хлопководство в Средней Азии с исторических времен до

- прихода русских.—Соч., т. II, ч. 1. М., 1965.
- Бартольд В. В.*, 1965 д.—*В. В. Бартольд. Согд.*—Соч., т. III. М., 1965.
- Бартольд В. В.*, 1966 а.—*В. В. Бартольд. Ещё о самаркандских оссуриях.*—Соч., т. IV. М., 1966.
- Бартольд В. В.*, 1966 б.—*В. В. Бартольд. К вопросу об оссуриях Туркестанского края.*—Соч., т. IV. М., 1966.
- Бартольд В. В.*, 1966 в.—*В. В. Бартольд. Бармакиды.*—Соч., т. VI. М., 1966.
- Бартольд В. В.*, 1966 г.—*В. В. Бартольд. Персидская надпись на стене анийской мечети Мануче.*—Соч., т. IV. М., 1966.
- Бартольд В. В.*, 1977.—*В. В. Бартольд. История изучения Востока в Европе и России.*—Соч., т. IX. М., 1977.
- Баскаков Н. А.*, 1969.—*Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков.* М., 1969.
- Бауэр Г. М.*, 1966.—*Г. М. Бауэр. Язык южноаравийской письменности.* М., 1966.
- Бачинский Н. М.*, 1939.—*Н. М. Бачинский. Мавзолей Фахр-Рази.*—АПТ, вып. 1. М.—Ашхабад, 1939.
- Бачинский Н. М.*, 1947.—*Н. М. Бачинский. Резное дерево в архитектуре Средней Азии.* М., 1947.
- Баҳор М. Т.*, I—II, 1942.—*М. Т. Баҳор. Сабқиносои ё таърихи таввурӣ насри форсӣ, I—II, Техрон, 1942.*
- Баҳромов З.*, 1957.—*З. Баҳромов. Земельные отношения в Шугнани в конце XIX—начале XX вв. (1895—1920 гг.). В кн.: Очерки по истории Таджикистана, т. 2. Сталинабад, 1957.*
- Бектурин М.*, 1872.—*М. Бектурин. Туркестанская область.* Казань, 1872.
- Бектурин М.*, 1916.—*М. Бектурин. Посольство переводчика Бектурина в Бухару в 1781 г.*—В кн.: «К истории сношений России с Бухарой и Хивой конца XVIII в.—«Восточный сборник общества русской ориенталистики». Кн. 2. Пг., 1916.
- Беленицкий А. М.*, 1940.—*А. М. Беленицкий. Организация ремесла в Самарканде XV—XVI вв.*—КСИИМК, вып. VI, 1940.
- Беленицкий А. М.*, 1940 а.—*А. М. Беленицкий. Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии XIV—XV вв.*—Тр. ОВГЭ, т. II, 1940.
- Беленицкий А. М.*, 1941.—*А. М. Беленицкий. К истории феодального землевладения в Средней Азии и Иране в тимуридскую эпоху (XIV—XV вв.). (Образование института суюргал).*—ИМ, 1941, № 4.
- Беленицкий А. М.*, 1946.—*А. М. Беленицкий. Историческая география Герата XV в.*—«Алишер Навои». М., 1946.
- Беленицкий А. М.*, 1948.—*А. М. Беленицкий. К вопросу о социальных отношениях в Иране в хулагуидскую эпоху.*—СВ, т. V, 1948.
- Беленицкий А. М.*, 1949.—*А. М. Беленицкий. О появлении и распространении огнестрельного оружия в Средней Азии и Иране в XIV—XVI веках.*—Изв. Тадж. ФАН СССР, 1949, № 5.
- Беленицкий А. М.*, 1950.—*А. М. Беленицкий. Мавзолей у селения Саят.*—КСИИМК, вып. 33, 1950.
- Беленицкий А. М.*, 1950 а.—*А. М. Беленицкий. Историко-географический очерк Хутталя с древнейших времен до X в. н. э.*—МИА, 1950, № 15.
- Беленицкий А. М.*, 1950 б.—*А. М. Беленицкий. Раскопки здания № 1 на шахрестане Пенджикента.*—МИА, 1950, № 15.
- Беленицкий А. М.*, 1953 а.—*А. М. Беленицкий. Бадахшанский лал.*—Тр. АН Тадж. ССР, т. XVII, 1953.
- Беленицкий А. М.*, 1953 б.—*А. М. Беленицкий. Раскопки согдийских храмов в 1948—1950 гг.*—«Труды Таджикской археологической экспедиции», т. II. М.—Л., 1953 (МИА, № 37).
- Беленицкий А. М.*, 1954.—*А. М. Беленицкий. Вопросы идеологии и культов Согда по материалам пенджикентских храмов.*—«Живопись древнего Пянджикента». М., 1954.
- Беленицкий А. М.*, 1955.—*А. М. Беленицкий. О периодизации истории Средней Азии.*—«Материалы

- научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период». Ташкент, 1955.
- Беленицкий А. М.*, 1956.—*А. М. Беленицкий*. Из итогов последних лет раскопок древнего Пянджикента.—СА, 1956, № 3.
- Беленицкий А. М.*, 1958.—*А. М. Беленицкий*. Общие результаты раскопок городища древнего Пянджикента (1951—1953).—«Труды Таджикской археологической экспедиции», т. III. М.—Л., 1958.
- Беленицкий А. М.*, 1959.—*А. М. Беленицкий*. Новые памятники искусства древнего Пенджикента. Опыт иконографического истолкования.—«Скульптура и живопись древнего Пенджикента». М., 1959.
- Беленицкий А. М.*, 1960.—*А. М. Беленицкий*. Древнее изобразительное искусство и «Шахнамэ». М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Беленицкий А. М.*, 1961 а.—*А. М. Беленицкий*. Об археологических работах Пенджикентского отряда в 1958 г.—АРТ, VI, 1961.
- Беленицкий А. М.*, 1961 б.—*А. М. Беленицкий*. О работе Пенджикентского отряда ТАЭ в 1959 г.—АРТ, VII, 1961.
- Беленицкий А. М.*, 1962 а.—*А. М. Беленицкий*. Зооморфные троны в изобразительном искусстве Средней Азии.—ИООН АН Тадж. ССР, № 1 (28), 1962.
- Беленицкий А. М.*, 1962 б.—*А. М. Беленицкий*. Результаты раскопок на городище древнего Пенджикента в 1960 г.—АРТ, VIII, 1962.
- Беленицкий А. М.*, 1967.—*А. М. Беленицкий*. Древний Пенджикент.—раннефеодальный город Средней Азии. АДД. М., 1967.
- Беленицкий А. М.*, *Ставиский Б. Я.*, 1959.—*А. М. Беленицкий*, *Б. Я. Ставиский*. Новое о древнем Пенджикенте.—«Археологи рассказывают». Сталинабад, 1959.
- Беленицкий А. М.*, *Бентович И. Б.*, 1961.—*А. М. Беленицкий*, *И. Б. Бентович*. Из истории среднеазиатского шелкоткачества (к идентификации ткани «занданечи»).—СА, 1962, № 2.
- Беленицкий А. М.* в диг., 1963.—*А. М. Беленицкий*, *И. Б. Бентович*, *В. А. Лившиц*. Камчатные ткани с горы Муг. СЭ, 1963, № 4.
- Беленицкий А. М.*, *Маршак Б. И.*, 1976.—*А. М. Беленицкий*, *Б. И. Маршак*. Черты мировоззрения согдийцев в VII—VIII вв. в искусстве Пенджикента.—«История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Беляев В. И.*, 1939.—*В. И. Беляев*. Арабские источники по истории туркмен и Туркмени IX—XIII вв.—МИТТ, т. I, 1939.
- Беляев Е. А.*, 1957.—*Е. А. Беляев*. Мусульманское сектанство. М., 1957.
- Бентович И. Б.*, 1956.—*И. Б. Бентович*. Плетеные изделия из раскопок на горе Муг.—КСИИМК, вып. 61, 1956.
- Бентович И. Б.*, 1958.—*И. Б. Бентович*. Находки на горе Муг. (Собрание Государственного эрмитажа)—МИА, № 66, 1958.
- Бентович И. Б.*, 1969.—*И. Б. Бентович*. Совещание по археологии Средней Азии.—СА, 1969, № 3.
- Бернштам А. Н.*, 1934.—*А. Н. Бернштам*. (Выступление)—ИГАИМК, вып. 103. М.—Л., 1934.
- Бернштам А. Н.*, 1940.—*А. Н. Бернштам*. Согдийская колонизация Семиречья.—КСИИМК, вып. 6, 1940.
- Бернштам А. Н.*, 1947.—*А. Н. Бернштам*. Новые работы по тохарской проблеме.—ВДИ, 1947, № 2.
- Бернштам А. Н.*, 1947 а.—*А. Н. Бернштам*. К вопросу об усунь, кушан и тохарах. (Из истории Центральной Азии).—СЭ, 1947, № 2.
- Бернштам А. Н.*, 1947 б.—*А. Н. Бернштам*. Среднеазиатская древность и ее изучение за 30 лет.—ВДИ, 1947, № 3.
- Бернштам А. Н.*, 1947 в.—*А. Н. Бернштам*. Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии.—СЭ, VI—VII, 1947.
- Бернштам А. Н.*, 1949.—*А. Н. Бернштам*. Советская археология Сред-

- ней Азии.—КСИИМК, вып. XXVIII, 1949.
- Бернштам А. Н.*, 1950.—Труды Семиреченской археологической экспедиции «Чуйская долина». Сост. под рук. А. Н. Бернштама. М.—Л., 1950 (МИА, № 14).
- Бернштам А. Н.*, 1951.—*А. Н. Бернштам. Очерк истории гуннов.* Л., 1951.
- Бернштам А. Н.*, 1952.—*А. Н. Бернштам. Наскальные изображения Саймали-Таш.*—СЭ, 1952, № 2.
- Бернштам А. Н.*, 1952 а.—*А. Н. Бернштам. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая.* М.—Л., 1952 (МИА, № 26).
- Бернштам А. Н.*, 1956.—*А. Н. Бернштам. Саки Памира.*—ВДИ, 1956.
- Бертельс А. Е.*, 1958.—*А. Е. Бертельс. Рудаки и карматы.*—«Рудаки и его эпоха». Сталинабад, 1958.
- Бертельс А. Е.*, 1959.—*А. Е. Бертельс. Насир- и Хосрав и исмаилизм.* М., 1959.
- Бертельс Е. Э.*, 1924.—*Е. Э. Бертельс. Орывки из Авесты.*—«Восток», IV, 1924.
- Бертельс Е. Э.*, 1950.—*Е. Э. Бертельс. Персидский — дари — таджикский.*—СЭ, 1954, № 4.
- Бертельс Е. Э.*, 1960.—*Е. Э. Бертельс. История персидско-таджикской литературы,* М., 1960 (Избранные труды).
- Бертельс Е. Э.*, 1965.—*Е. Э. Бертельс. Суфизм и суфийская литература.* М., 1965.
- Бертельс Е. Э.*, 1965 а.—*Е. Э. Бертельс. Навои и Джами.* М., 1965 (Избранные труды).
- Беруни*, 1950.—*Бируни. Сб. статей.* Под ред. С. П. Толстова. М.—Л., 1950.
- Бобоев А. Ч.*, 1965.—*А. Д. Бабаев. Крепости и погребальные сооружения древнего Вахана (Ишкашимский район ГБАО).* АҚД. 1965.
- Бобоев А.*, 1973.—*А. Бабаев. Крепости древнего Вахана.* Душанбе, 1973.
- Бобохонов М.*, 1970.—*М. Бабаханов. Социально-экономическое положение Северного Таджикистана накануне Октября.* Душанбе, 1970.
- Бобохонов М.*, 1975.—*М. Бабаханов. Предпосылки революционного союза трудящихся Туркестанского края с российским пролетариатом.* Душанбе, 1975.
- Бобохоҷаев М. А.*, 1966.—*М. А. Бобоходжаев. Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России.* Ташкент, 1966.
- Богавский Б. Л.*, 1936.—*Б. Л. Богавский. Техника первобытно-коммунистического общества.*—Тр. ИИИТ, сер. IV, вып. I, 1936.
- Боголюбов М. Н.*, 1956.—*М. Н. Боголюбов. Ягнобский язык (Новосогдийский). Исследование и материалы.* АДД. Л., 1956.
- Боголюбов М. Н., Смирнова О. И.*, 1963.—*М. Н. Боголюбов, О. И. Смирнова. Согдийские документы с горы Муг.* Вып. 3. Чтение, пер. и коммент.—В кн. Хозяйственные документы. М., 1963.
- Богомолова К. А.*, 1952.—*К. А. Богомолова. Следы древнего культа воды у таджиков.*—ИООН АН Таджикской ССР, вып. II, 1952.
- Богословский, 1842, 2.—Богословский 2-й. Записка о долине Зеравшана и горах, ее окружающих.*—Горный журнал, 1842, кн. X, ч. 2.
- Бокциани А. Р.*, 1949.—*А. Р. Бокциани. Битва при Каррах.*—ВДИ, 1949, № 4.
- Болдырев А. Н.*, 1936.—*А. Н. Болдырев. К фольклору Таджикистана. 1. (Предварительные данные об эпической традиции у таджиков).* Тр. Таджикистанской базы АН СССР, т. 3, 1936.
- Болдырев А. Н.*, 1955.—*А. Н. Болдырев. Из истории развития персидского литературного языка.*—ВЯ, 1955, № 5.
- Болдырев А. Н.*, 1957.—*А. Н. Болдырев. Зайнабдин Васифи. Таджикский писатель XVI в. (Опыт творческой биографии).* Сталинабад, 1957.
- Большаков О. Г.*, 1956.—*О. Г. Большаков. Заметки по исторической топографии долины Зеравшана в IX—X вв.*—КСИИМК, вып. 61, 1956.
- Большаков О. Г.*, 1958, 1963, 1965.—

- О. Г. Большаков. Арабские надписи на поливной керамике Средней Азии IX—XII вв.—ЭВ, XII, 1958; XV, 1963; XVII, 1965.
- Большаков О. Г., 1961.—О. Г. Большаков. Отчет о раскопках северо-восточной части объекта III.—МИА, № 124, 1964.
- Большаков О. Г., 1976.—О. Г. Большаков. Хронология восстания Мукашны.—«История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Большаков О. Г. в Негматов Н. Н., 1958.—О. Г. Большаков, Н. Н. Негматов. Раскопки в пригороде древнего Пенджикента.—МИА, № 66, 1958.
- Бонгард-Левин Г. М., 1962.—Г. М. Бонгард-Левин. Хараппская цивилизация и арийская проблема.—СЭ, 1962, № 1.
- Бонгард-Левин Г. И., Ильин Г. Ф., 1969.—Г. М. Бонгард-Левин, Г. Ф. Ильин. Древняя Индия. М., 1969.
- Борисов А. Я., 1940 а.—А. Борисов. К истолкованию изображений на блях — найманских оссуариях.—ТОВЭ, т. II, 1940.
- Борисов А. Я., 1940 б.—А. Я. Борисов. О значении слова «наус».—ТОВЭ, т. III, 1940.
- Боровков А. К., 1952.—А. К. Боровков. Таджикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков.—УзИВ АН, т. IV, 1952.
- Бородина И. Ф., 1965.—И. Ф. Бородина. Интерьер монументальных сооружений Самарканда конца XIV—XV веков. АКД, Л., 1965.
- Брагинский И. С., 1954.—И. С. Брагинский. Садриддин Айни. Очерк жизни и творчества. Сталинабад, 1954. (Тр. АН Тадж. ССР, т. XXIV).
- Брагинский И. С., 1955.—И. С. Брагинский. К вопросу о периодизации истории народов Средней Азии и Казахстана в досоветскую эпоху.—«Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период». Ташкент, 1955.
- Брагинский И. С., 1956.—И. С. Брагинский. Из истории таджикской народной поэзии. Элементы на-родно-поэтического творчества в памятниках древней и средневековой письменности. М., 1956.
- Брагинский И. С., 1956 а.—И. С. Брагинский. Очерки из истории таджикской литературы. Сталинабад, 1956.
- Брагинский И. С., 1966.—И. Брагинский. 12 миниатюр. М., 1966.
- Брагинский И. С. в диг., 1953.—И. С. Брагинский, С. Раҷабов, В. А. Ромодин. К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России.—ВИ, 1953, № 8.
- Бретаницкий Л. С., 1958.—Л. С. Бретаницкий. Об одном малоизвестном памятнике таджикского зодчества.—«Труды Таджикской археологической экспедиции», т. III. М.—Л., 1958 (МИА, № 66).
- Бретаницкий Л. С. в диг., 1950.—Л. С. Бретаницкий, А. В. Саломзаде. Зодчие средневекового Азербайджана.—В. кн.: «Памятники архитектуры Азербайджана». Сб. материалов, Баку, 1950.
- Бродовский М., 1875.—М. Бродовский. Технические производства в Туркестанском крае. Приложение к промысловому альбому Туркестанского края, составленное и изданное по распоряжению Туркестанского генерал-губернатора, генерал-адъютанта К. П. Фон-Кауфмана 1-го. СПб., 1875.
- Бродовский М., 1892.—М. Бродовский. Колониальное значение наших среднеазиатских владений. М., 1892.
- Брыкина Г. А., 1971 а.—Г. А. Брыкина. Раскопки усадьбы Кайрагач.—«Археологические открытия 1970 года». М., 1971.
- Брыкина Г. А., 1971 б.—Г. А. Брыкина. Некоторые вопросы идеологии и культурные связи населения юго-западных предгорий Ферганы в V—IV вв. (По материалам усадьбы Кайрагач).—«Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований в СССР в 1970 году (археологические секции)». Тбилиси, 1971.
- Бубнова М. А., 1961.—М. А. Бубнова. К истории металлургии се-

- ребра в Средней Азии.—ИООН АН Тадж. ССР, вып. 1 (24), 1961.
- Бубнова М. А.*, 1962.—*М. А. Бубнова*. Извлечение серебра купелированием в Средней Азии в IX—XI вв.—ИООН АН Тадж. ССР, 1962, № 1 (28).
- Бубнова М. А.*, 1975.—*М. А. Бубнова*. Добыча полезных ископаемых в Средней Азии в XVI—XIX вв. М., 1975.
- Булатов М. С.*, 1953.—*М. С. Булатов*. О некоторых приемах пропорционирования в архитектуре Средней Азии.—ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Булатов М. С.*, 1962.—*М. С. Булатов*. Построение архитектурной формы мавзолея Саманидов. «Искусство зодчих Узбекистана». 1. Ташкент, 1962.
- Булатов М. С.*, 1969.—*М. С. Булатов*. Искусные приемы в зодчестве Самарканда конца XIV—начала XV в.—«Искусство зодчих Узбекистана». IV. Ташкент, 1969.
- Булатова В. А.*, 1965.—*В. А. Булатова*. К истории сложения ансамбля Шах-и Зинда в XV в.—«Из истории эпохи Улугбека». Ташкент, 1965.
- Булатова-Левина В. А.*, 1961.—*В. А. Булатова-Левина*. Буддийский храм в Куве.—СА, 1961, № 3.
- Бунаков Е. В.*, 1941.—*Е. В. Бунаков*. К истории сношений России с среднеазиатскими ханствами в XIX веке.—СВ, т. II. М.—Л., 1941.
- Бунаков Е. В.*, 1960.—*Е. В. Бунаков*. Тенденции развития капиталистических отношений в Средней Азии накануне присоединения ее к России.—«Проблемы востоковедения», 1960, № 6.
- Буряков Ю. Ф.*, 1965.—*Ю. Ф. Буряков*. Древний серебрянный рудник Лашкерек.—СА, 1965, № 1.
- Бутинов Н. А.*, 1968.—*Н. А. Бутинов*. Первобытнообщинный строй (основные этапы и локальные варианты).—«Проблемы истории докапиталистических обществ», кн. 1. М., 1968.
- Бутомо С. В. ва диг.*, 1964.—*С. В. Бутомо, В. А. Ранов, Л. Ф. Сидоров*. Некоторые вопросы исследования каменного века Памира.—СА, 1964, № 4.
- Вактурская П. П.*, 1959.—*П. П. Вактурская*. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма IX—XVII вв.—«Керамика Хорезма». М., 1959. (Тр. ХАЭЭ, вып. IV).
- Вамбери Г.*, 1873.—*Г. Вамбери*. История Бохары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего. Перев. А. И. Павловского, т. 1—2, СПб., 1873.
- Вамбери Г.*, 1874.—*Г. Вамбери*. Путешествие по Средней Азии в 1862 году. СПб., 1874.
- Васильев А. И.*, 1936.—*А. И. Васильев*. Согдийцы и их вооружение. АКД. Л., 1936.
- Васильев Л. И.*, 1955.—*Л. С. Васильев*. Бань-Чао на Западном крае—ВДИ, 1955, № 1.
- Васильев Л. С.*, 1958.—*Л. С. Васильев*. Культурные и торговые связи хакасского Китая с народами Центральной и Средней Азии.—ВИМК, 1958, № 5.
- Ваххобов М.*, 1957.—*М. Ваххобов*. Ташкент в период трех революций. Ташкент, 1957.
- Ваххобов М.*, 1961.—*М. Ваххобов*. Формирование узбекской социалистической нации. Ташкент, 1961.
- Веймарн Б.*, 1946.—*Б. (В). Веймарн*. Регистан в Самарканде. М., 1946.
- Веймарн Б. В.*, 1947.—*Б. В. Веймарн*. Мечеть Кок-Гумбез в Ура-Тюбе.—«Новые исследования по истории архитектуры народов СССР». М., 1947 (СИИА, вып. 8).
- Вельяминов-Зернов В. В.*, 1853.—*В. В. Вельяминов-Зернов*. Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России со Средней Азией со времени кончины Абул-Хайр хана (1748—1765), т. I. Уфа, 1853.
- Вельяминов-Зернов В. В.*, 1856.—*В. В. Вельяминов-Зернов*. Исторические известия о Кокандском ханстве—от Мухамед-Али до Худояр-хана.—ТВО РАО, т. II, 1856.
- Вельяминов-Зернов В. В.*, 1859.—*В. В. Вельяминов-Зернов*. Монеты Бухарския и Хивинския.—ТВО РАО, ч. IV, 1859.

- Вельяминов-Зернов В. В., 1864.— В. В. Вельяминов-Зернов. Исследование о касымовских царях и царевичах, ч. II.— ТВО РАО, ч. X, 1864.
- Венюков М. И., 1877.— М. И. Венюков. Россия и Восток. СПб., 1877.
- Венюков М., 1878.— М. Венюков. Очерк политической этнографии стран, лежащих между Россией и Индией.— «Сборник государственных знаний», т. 3. СПб., 1878.
- Веселовский Н., 1877.— Н. (И). Веселовский. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. СПб., 1877.
- Веселовский Н., 1886.— Н. Веселовский. Новые материалы для истории Кокандского ханства.— «Журнал министерства народного просвещения», 1886.
- Веселовский Н. И., 1910.— Н. И. Веселовский. Гератский бронзовый котелок 559 года гджры (1163 г. по р. X.) — МАР, № 33, 1910.
- Виноградов А. В., 1968.— А. В. Виноградов. Неолитические памятники Хорезма. М., 1968.
- Винокурова М. П., 1957.— М. П. Винокурова. Ткани из замка на горе Муг.— ИООН АП Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Вишневская О. А., 1973.— О. А. Вишневская. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII—V вв. до н. э. по материалам Уйгарака. (Тр. ХАЭЭ, т. VIII). М., 1973.
- Владимирцов Б. Я., 1922.— Б. Я. Владимирцов. Чингис-хан, Берлин—СПб.,— М., 1922.
- Владимирцов Б. Я., 1934.— Б. Я. Владимирцов. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л., 1934.
- Воеводский М. В., Грязнов М. П., 1938.— М. В. Воеводский, М. П. Грязнов. Усунские могилы на территории Киргизской ССР. К истории у-суней.— ВДИ, 1938. № 3.
- Волин С., 1940.— С. Волин. К вопросу о замке на горе Муг.— «Труды Таджикстанской АН СССР», т. IX. М.— Л., 1940.
- Воробьева М. Г., 1959.— М. Г. Воробьева. Керамика Хорезма античного периода.— «Керамика Хорезма». Сб. статей. М., 1959 (Тр. ХАЭЭ, IV).
- Воробьев-Десятовский В. С., 1956.— В. С. Воробьев-Десятовский. К вопросу о роли субстрата в развитии индоарийских языков.— СВ, 1956, № 1.
- Воробьева-Десятовская М. И., 1964.— М. И. Воробьева-Десятовская. Памятники индийской письменности из Средней Азии.— «Индия в древности». Сб. статей. М., 1964.
- Воронец М. Э., 1957.— М. Э. Воронец. Археологические исследования Института истории и археологии и Музея истории АН УзССР на территории Ферганы в 1950—1951 годах. Ташкент, 1957 («Тр. музея истории УзССР», вып. II).
- Воронина В. Л., 1949.— В. Л. Воронина. Узбекское народное жилище.— СЭ, 1949, № 2.
- Воронина В. Л., 1950.— В. Л. Воронина. Неизвестные памятники Средней Азии.— «Материалы по истории и теории архитектуры Узбекистана». Сб. статей, вып. I. М., 1950.
- Воронина В. Л., 1950 а.— В. Л. Воронина. Изучение архитектуры древнего Пенджикента (по материалам раскопок 1947 г.) — МИА, № 15, 1950.
- Воронина В. Л., 1950 б.— В. Л. Воронина. Резное дерево Зарафшанской долины.— МИА, № 15, 1950.
- Воронина В. Л., 1951 а.— В. Л. Воронина. Народные традиции архитектуры Узбекистана. М., 1951.
- Воронина В. Л., 1953.— В. Л. Воронина. Архитектурные памятники древнего Пенджикента.— МИА, № 37, 1953.
- Воронина В. Л., 1954.— В. Л. Воронина. К характеристике архитектуры Средней Азии эпохи Саманидов.— Тр. АН Таджикской ССР, т. XXVII, 1954.
- Воронина В. Л., 1957.— В. Л. Воронина. Городище древнего Пенджикента как источник для истории зодчества.— «Архитектурное наследство», 8. М., 1957.
- Воронина В. Л., 1958.— В. Л. Воронина. Архитектура древнего Пенджикента. (Итоги работ 1952—1953 гг.).— МИА, № 66, 1958.

- Ворогина В. Л.*, 1959.—*В. Л. Ворогина*. Архитектурный орнамент древнего Пенджикента.—«Скульптура и живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1959.
- Ворогина В. Л.*, 1959 а.—*В. Л. Ворогина*. Народная архитектура Северного Таджикистана. М., 1959.
- Ворогина В. Л.*, 1959 б.—*В. Л. Ворогина*. Раннесредневековый город Средней Азии.—СА, М., 1959, № 1.
- Ворогина В. Л.*, 1964.—*В. Л. Ворогина*. Архитектура древнего Пенджикента.—МИА, № 124, 1964.
- Вороновский Д. Г.*, 1965.—*Д. Г. Вороновский*. Астрономы Средней Азии от Мухаммеда ал-Хаваризми до Улугбека и его школы (IX—XVI вв.).—«Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сб. документов. Ташкент, 1960.
- Восток, II. «Литература Ирана X—XII вв». М.—Л., 1935 («Восток», сб. II).
- Вязигин С. А.*, 1949.—*С. А. Вязигин*. Стена Антиоха Сотера вокруг древней Маргианы.—Тр. ЮТАКЭ, т. 1, 1949.
- Вязьмитина М. И.*, 1945.—*М. И. Вязьмитина*. Раскопки на городище Айртан.—ТАЭ, т. II, 1945.
- Вяткин В. Л.*, 1902.—*В. Л. Вяткин*. Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята.—СКСО, вып. VII, 1902.
- Вяткин В. Л.*, 1912.—*В. Л. Вяткин*. Отчет о раскопках обсерватории Мирзы Улугбека в 1908 и 1909 гг.—«Известия Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии», № 11, сер. 2. СПб., 1912.
- Вяткин В. Л.*, 1927.—*В. Л. Вяткин*. Шейхи Джуйбары.—«В. В. Бартольд». Сб. статей. Ташкент, 1927.
- Вяткин В.*, 1927 а.—*В. (Л.) Вяткин*. Афрасиаб-городище былого Самарканда. Археологический очерк. Ташкент, 1927.
- Вяткин В. Л.*, 1928.—*В. Л. Вяткин*. Каршинский округ, организация в нем войска и события в период 1215—1217 (1800—1803 гг.).—Изв. Ср. Аз. отдела РГО, т. XVIII, 1928.
- Гаггеймстер Ю.*, 1882.—*Ю. Гаггеймстер*. О торговом значении Средней Азии в отношении к России.—«Русский вестник», 1862, № 110.
- Гаевский П.*, 1919—1923.—*П. Гаевский*. Курган-Тюбинское бекство.—ИРГО, т. V, 1919—1923 гг., вып. 2. М.—Л., 1924 г.
- Галеркина О. И.*, 1956.—*О. И. Галеркина*. Рукопись сочинений Навои 1521—1522 гг. из собрания ГПБ им. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде.—«Труды АН Таджикской ССР», т. 62, 1956.
- Галкин М. Н.*, 1867.—*М. Н. Галкин*. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю, т. I. СПб., 1867.
- Галкин М. Н.*, 1868.—*М. Н. Галкин*. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. СПб., 1868.
- Галкин А.*, 1890.—*А. Галкин*. Краткий очерк Бухарского ханства.—«Военный сборник», № 11, 1890.
- Ганковский Ю. В.*, 1958.—*Ю. В. Ганковский*. Северо-Западная Индия под властью шахов Дуррани (некоторые вопросы организации управления индийскими вилайятами).—«Краткие сообщения Института востоковедения», АН СССР, М., 1958.
- Ганковский Ю. В.*, 1958 а.—*Ю. В. Ганковский*. Империя Дуррани. Очерки административной и военной системы. М., 1958, № 58.
- Гейнс А. К.*, 1898.—*А. К. Гейнс*. Управление Ташкентом при Кокандском владчестве (как характеристика администрации среднеазиатских народов). В кн. его же. Собрание литературных трудов, т. II. СПб, 1898.
- Герасимов М. М.*, 1959.—*М. М. Герасимов*. Скульптурный портрет Рудаки. Душанбе, 1959.
- Герценберг Л. Г.*, 1965.—*Л. Г. Герценберг*. Хотано-сакский язык. М., 1965.
- Гинзбург В. В.*, 1949.—*В. В. Гинзбург*. Таджики предгорий.—Сб. МАЭ, XII, 1949.
- Гинзбург В. В.*, 1950.—*В. В. Гинзбург*. Материалы к палеоантропологии восточных районов Средней

- Азии. (Группы и саки Тянь-Шаня, Алая и Южного Памира).— КСИЭ, 1950.
- Гинзбург В. В., 1959.— В. В. Гинзбург. Основные вопросы палеоантропологии Средней Азии в связи с изучением этногенеза ее народов.— КСИЭ, вып. XXXI, 1959.
- Гинзбург В. В., 1962.— В. В. Гинзбург. Антропологический состав населения Средней Азии и Казахстана.— «Народы Средней Азии и Казахстана».— I. М., 1962.
- Гинзбург В. В., 1964.— В. В. Гинзбург. Расовые типы Средней Азии и их формирование в процессе этногенеза ее народов.— Тр. ТГУ, вып. 235. Исторические науки, кн. 39. Ташкент, 1964.
- Гиришман А., 1946.— А. Гиришман. Раскопки Французской археологической делегации в Беграме (Афганистан).— КСИИМК, вып. 13, 1946.
- Глуховской А., 1867.— А. Глуховской. Записка о значении Бухарского ханства для России и о необходимости принятия решительных мер для прочного водворения нашего влияния в Средней Азии. СПб., 1867.
- Гордлевский В., 1941.— В. Гордлевский. Государство Сельджукидов Малой Азии. М.—Л., 1941.
- Грантовский Э. А., 1960.— Э. А. Грантовский. Индо-иранские касты у скифов. М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Грантовский Э. А., 1963.— Э. А. Грантовский. Из истории восточно-иранских племен на границах Индии.— КСИИМК, вып. 63, 1963.
- Грантовский Э. А., 1963. а.— Э. А. Грантовский. Племенное объединение Paṅṣi-Paṅṣava у Панини.— «История и культура древней Индии». М., 1963.
- Грантовский Э. А., 1970.— Э. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен Средней Азии. М., 1970.
- Гребенкин А. Д., 1872 а.— А. Д. Гребенкин. Мелкие народности Зеравшанского округа.— «Русский Туркестан». вып. 2. М., 1872.
- Гребенкин А. Д., 1872 б.— А. Д. Гребенкин. Таджики.— «Русский Туркестан», вып. 1. М., 1872.
- Грек Т. Е. ва диг., 1967.— Т. Е. Грек, Е. Г. Пчелина, Б. Я. Ставиский. Кара-тепе — буддийский пещерный монастырь в старом Термезе. М., 1967.
- Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. 1950.— Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950.
- Григорьев В. В., 1861.— В. В. Григорьев. Записки Мирзы Шемса Бухары. О некоторых событиях в Бухаре, Коканде, Кашгаре. Казань, 1861.
- Григорьев В. В., 1867 а.— В. В. Григорьев. Греко-бактрийское царство.— ЖМНП, ч. 136, отд. II, 1867.
- Григорьев В. В., 1867 б.— В. В. Григорьев. Кабулистан и Кафиристан. СПб., 1867.
- Григорьев В. В., 1871.— В. В. Григорьев. О скифском народе саках. СПб., 1871.
- Григорьев В. В., 1874.— В. В. Григорьев. Русская политика в отношении Средней Азии. Исторический очерк.— «Сборник государственных знаний», т. I. СПб., 1874.
- Григорьев В. В., 1881.— В. В. Григорьев. Поход Александра Великого в Западный Туркестан.— ЖМНП, ч. 217, отд. II, сентябрь-октябрь, 1881.
- Григорьев Г. В., 1940 а.— Г. В. Григорьев. Городище Тали-Барзу. Краткий очерк.— ТОВЭ, т. 2, 1940.
- Григорьев Г. В., 1940 б.— Г. В. Григорьев. Поселения древнего Согда.— КСИИМК, вып. VI. М.—Л., 1940.
- Григорьев Г. В., 1948.— Г. В. Григорьев. Келесская степь в археологическом отношении. (К истории культуры древних саков).— Изв. АН Каз. ССР, № 46, серия археологическая, вып. I, 1948.
- Грулев М., 1909.— М. Грулев. Соперничество России и Англии в Средней Азии. СПб., 1909.
- Грязневич П. А. ва Болдырев А. Н., 1957.— П. А. Грязневич, А. Н. Болдырев. О двух редакциях «Табрих-и Табари и Балъами».— СВ, 1957, № 3.
- Губаревич-Радобильский А. Х., 1912.—

- А. Х. Губаревич-Радобильский. Значение Туркестана в торговле России с сопредельными странами.— «Материалы для изучения хлопководства», вып. II. СПб., 1912.
- Гудкова А. В., 1964.—А. В. Гудкова. Ток-кала. Ташкент, 1964.
- Гудкова А. В., Лившиц В. А., 1967.—А. В. Гудкова, В. А. Лившиц. Новые хорезмские надписи из некрополя Ток-калы и проблема «хорезмской эры».—Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1967, № 1.
- Гулишамбаров С. И., 1913.—С. И. Гулишамбаров. Экономический обзор Туркестанского района, обслуживаемого Среднеазиатской железной дорогой, ч. I. Производительные силы. Асхабад, 1913.
- Гумилев Л. Н., 1959.—Л. Н. Гумилев. Эфталиты и их соседи в IV в.—ВДИ, 1959, № 1.
- Гумилев Л. Н., 1960 а.—Л. Н. Гумилев. Война 589 г. и Гератская битва.—ИООН АН Тадж. ССР, 1960, № 2 (23).
- Гумилев Л. Н., 1960 б.—Л. Н. Гумилев. Хунны. Средняя Азия в древние времена. М., 1960.
- Гумилев Л. Н., 1967 а.—Л. Н. Гумилев. Древние турки. М., 1967.
- Гумилев Л. Н., 1967 б.—Л. Н. Гумилев. Эфталиты-горцы или степняки?—ВДИ, 1967, № 3.
- Гуревич А. М., 1935.—А. М. Гуревич. О классовой борьбе в Самарканде в 1365—1366 гг.—«Труды Государственной публичной библиотеки УзССР», т. I. Ташкент, 1935.
- Гюзальян А., 1938.—А. Гюзальян. Бронзовый калемдан 1148 г.—«Памятники эпохи Руставели». Л., 1938.
- Давидович Е. А., 1949.—Е. А. Давидович. Стекло из Нисы.—Тр. ЮТАКЭ, т. I, 1949.
- Давидович Е. А., 1950.—Е. А. Давидович. К вопросу о курсе и обращении серебряных монет в государстве Шейбанидов (XVI в.).—Тр. САГУ. Новая серия вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.
- Давидович Е. А., 1951 а.—Е. А. Давидович. Две денежные реформы в государстве Шейбанидов.—Тр. САГУ. Новая серия, вып. 23. Гуманитарные науки, кн. 4, 1951.
- Давидович Е. А., 1952.—Е. А. Давидович. Из истории Хисара в XVI в. (по нумизматическим данным).—ИООН АН Тадж. ССР, вып. 2, 1952.
- Давидович Е. А., 1953.—Е. А. Давидович. Средневековое оконное стекло из Таджикистана.—ДАН Тадж. ССР, вып. 7, 1953.
- Давидович Е. А., 1953 а.—Е. А. Давидович. Среднеазиатские серебряные монеты с наименованием хорасанских городов.—ИООН АН Тадж. ССР, вып. 4, 1953.
- Давидович Е. А., 1953 б.—Е. А. Давидович. Термезский клад медных серебрянных дирхемов 617, 1220 г.—ЭВ, VIII, 1953.
- Давидович Е. А., 1954.—Е. А. Давидович. Нумизматические материалы для истории развития феодальных отношений в Средней Азии при саманидах.—Тр. АН Таджикской ССР, т. 27, 1954.
- Давидович Е. А., 1954 а.—Е. А. Давидович. Денежная реформа Шейбани-хана (из истории среднеазиатской экономики в XVI в.).—«Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии». Сб. статей, вып. I. Сталинабад, 1954 (Тр. АН Таджикской ССР, т. XII).
- Давидович Е. А., 1955.—Е. А. Давидович. Неопубликованные монетные находки на территории Узбекистана. Тр. ИИАН Узб. ССР, 1955.
- Давидович Е. А., 1956.—Е. А. Давидович. О работах Гиссарского отряда в 1955 г.—АРТ, VII. Сталинабад, 1956.
- Давидович Е. А. 1957.—Е. А. Давидович. Коллекция восточных монет Ферганского областного музея.—ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Давидович Е. А., 1957 а.—Е. А. Давидович. Нумизматические материалы для хронологии и генеалогии среднеазиатских Караханидов.—Тр. ГИМ, вып. 26. Нумизматический сборник, ч. 2, 1957.
- Давидович Е. А., 1958.—Е. А. Давидович. Раскопки замка Калан Боло. (Из работ Исфаринского

- отряда ТАЭ в 1951—1952 гг.).— МИА, № 66, 1958.
- Давидович Е. А., 1959.— Е. А. Давидович. Монетные находки на территории Таджикистана, зарегистрированные в 1957 г.— АРТ, V, 1959.
- Давидович Е. А., 1960.— Е. А. Давидович. Два самаркандских кувшина с датой и именем мастера в надписи.— КСИИМК, вып. 80, 1960.
- Давидович Е. А., 1960 а.— Е. А. Давидович. Из области денежного обращения в Средней Азии XI—XII вв.— НЭ, II, 1960.
- Давидович Е. А., 1961.— Е. А. Давидович. Материалы для характеристики экономики и социальных отношений в Средней Азии XVI в.— ИООН АН Тадж. ССР, 1961, № 1 (24).
- Давидович Е. А., 1964.— Е. А. Давидович. История монетного дела Средней Азии XVII—XVIII вв. (Золотые и серебряные монеты Джанидов). Душанбе, 1964.
- Давидович Е. А., 1965 а.— Е. А. Давидович. Материалы для характеристики денежной реформы Улугбека.— «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Давидович Е. А., 1965 б.— Е. А. Давидович. Новые нумизматические материалы для характеристики товарно-денежных отношений на территории Южного Таджикистана в XV в.— «Абдурахман Джами. Эпоха, жизнь и творчество». Сб. статей. Душанбе, 1965.
- Давидович Е. А., 1966.— Е. А. Давидович. Денежное обращение в Мавераннахре при Саманидах.— НЭ, VI, 1966.
- Давидович Е. А., 1968 а.— Е. А. Давидович. Нумизматические заметки (Караханиды, Чингиз-хан, Шейбаниды).— ИООН АН Таджикской ССР, 1968, № 3 (58).
- Давидович Е. А., 1968 б.— Е. А. Давидович. О двух караханидских каганатах.— НАА, 1968, № 1.
- Давидович Е. А., 1970.— Е. А. Давидович. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. М., 1970.
- Давидович Е. А., 1970 а.— Е. А. Давидович. Денежное хозяйство и частичное восстановление торговли в Средней Азии XIII в. после монгольского нашествия. (По нумизматическим данным).— НАА, 1970, № 6.
- Давидович Е. А., 1970 б.— Е. А. Давидович. Клад саганянских монет второй четверти XI в. как исторический источник.— «Письменные памятники Востока», 1968. М., 1970.
- Давидович Е. А., 1972.— Е. А. Давидович. Денежная реформа Кучкунчи-хана.— НЭ, X, М., 1972.
- Давидович Е. А., 1976.— Е. А. Давидович. Первый клад тетрадрахм кушанца «Герая».— ВДМ, 1976, № 4.
- Давидович Е. А. ва Литвинский Б. А., 1955.— Е. А. Давидович, Б. А. Литвинский. Археологический очерк Исфаринского района. Сталинабад, 1955 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. 35).
- Давидович Е. А., Мухторов А., 1969.— Е. А. Давидович, А. Мухторов. Страницы истории Гиссара. Душанбе, 1969.
- Давлатов Ч., Ильёсов А., 1972.— Дж. Давлатов, А. Ильёсов. Присоединение Туркмении к России. Ашхабад, 1972.
- Дальский А. Н., 1949.— А. Н. Дальский. Наскальные изображения Таджикистана.— Изв. ВГО, т. 81, вып. 2, 1949.
- Дандамаев М. А., 1958.— М. А. Дандамаев. Социальная сущность переворота Гауматы.— ВДИ, 1958, № 4.
- Дандамаев М. А., 1963.— М. А. Дандамаев. Поход Дария против скифского племени тиграхауда.— КСИНА, 1963, вып. 61.
- Дандамаев М. А., 1963 а.— М. А. Дандамаев. Иран при первых Ахеменидах (VI в. до н. э.). М., 1973.
- Данилевский В. В. ва диг., 1940.— В. В. Данилевский, В. Н. Кононов и В. А. Никитин. Исследование расщепленных остатков из раскопок согдийского замка на горе Муг в Таджикистане.— «Тр. Тадж. базы АН СССР», т. VIII. М.—Л., 1940.
- Данилевский Г. Н., 1851.— Г. Н. Да-

- нилевский. Описание Хивинского ханства.—ЗИРГО, 1851, кн. 5.
- Дебец Г. Ф., 1948.—Г. Ф. Дебец. Палеоантропология СССР. М.—Л., 1948 (Тр. ИЭ, новая серия, т. IV).
- Демидов А. П., 1926.—А. П. Демидов. Экономические очерки хлопководства, хлопковой торговли и промышленности в Туркестане. М., 1926.
- Денике Б. П., 1928.—Б. П. Денике. Резная штукатурная стенная декорация в Термезе.—Труды секции искусств. РАНИОН, VII. М., 1928.
- Денике Б. (П.), 1938.—Б. (П.) Денике. Живопись Ирана. М., 1938.
- Денике Б. П., 1939.—Б. П. Денике. Архитектурный орнамент Средней Азии. М.—Л., 1939.
- Деоник Д. В., Мерперт Н. Я., 1957.—Д. В. Деоник, Н. Я. Мерперт. К вопросу о конце цивилизации Хараппы.—СА, 1957, № 4.
- Дингельштедт Н., 1895.—Н. Дингельштедт. Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сыр—Дарьинская область, т. II, ч. III. СПб., 1895.
- Дмитриев В. И., 1950.—В. И. Дмитриев. Композиционные особенности бухарской архитектуры второй половины XVI века.—МИТАУ, вып. 1, 1950.
- Дмитриев Л. В. *в диг.*, 1965.—Л. В. Дмитриев, А. М. Мугинов, С. Н. Муратов. Описание тюркских рукописей Института народов Азии, I. История. Под ред. А. Н. Кононова. М., 1965.
- Добротыслов А. И., 1911.—А. И. Добротыслов. Ташкент в прошлом и настоящем, вып. 1. Ташкент, 1911.
- Долгорукой Дм., 1871.—Дм. Долгорукой. Пять недель в Кокане.—«Русский вестник», 1871.
- Долинская В. Г., 1955.—В. Г. Долинская. Художник-миниатюрист Мухаммед Мурад Самарканди.—Изв. АН УзССР, 1955, № 9.
- Долинская В. Г., 1958.—В. Г. Долинская. Миниатюры рукописи «Таърихи-Абул-Хайр-хани» из собрания Института востоковедения АН УзССР.—ИООН АН Таджикской ССР, 1958, № 2 (17).
- Дройзен И. Г., 1890—1893.—И. Г. Дройзен. История эллинизма. Перев. с франц. М. Шелгунова, тт. I—III, 1890—1893, т. I. История Александра Великого. М., 1890.
- Дружинин Н. М., 1927.—Н. М. Дружинин. В страну туркмен и узбеков. Л., 1927.
- Дьяконов И. М., 1949.—И. М. Дьяконов. Развитие земельных отношений в Ассирии. Л., 1949.
- Дьяконов И. М., 1956.—И. М. Дьяконов. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. М.—Л., 1956.
- Дьяконов И. М., 1959.—И. М. Дьяконов. Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер. М., 1959.
- Дьяконов И. М., 1963.—И. М. Дьяконов. Община на древнем Востоке в работах советских исследователей.—ВДИ, 1963, № 1.
- Дьяконов И. М., 1966.—И. М. Дьяконов. Основные черты экономики в монархиях древней Западной Азии.—ВДИ, 1966, № 1.
- Дьяконов И. М., 1967.—И. М. Дьяконов. Языки древней Передней Азии. М., 1967.
- Дьяконов И. М., 1970.—И. М. Дьяконов. Арийцы на Ближнем Востоке. Конец мифа.—ВДИ, 1970, № 7.
- Дьяконов И. М., Дьяконов М. М., Лившиц В. А., 1951.—И. М. Дьяконов, М. М. Дьяконов, В. А. Лившиц. Документы из древней Нисы (дешифровка и анализ).—Мат. ЮТАКЭ, вып. 2, 1951.
- Дьяконов И. М. *в Лившиц В. А.*, 1960 а.—И. М. Дьяконов, В. А. Лившиц. Документы из Нисы I в. до н. э. Предварительные итоги работ. М., 1960.
- Дьяконов И. М. *в Лившиц В. А.*, 1960 б.—И. М. Дьяконов, В. А. Лившиц. Парфянское царское хозяйство в Нисе I в. до н. э.—ВДИ, 1960, № 2.
- Дьяконов И. М., Лившиц В. А., 1966.—И. М. Дьяконов, В. А. Лившиц. Новые находки документов в старой Нисе.—«Переднеазиатский сборник», II. М., 1966.
- Дьяконов М. М., 1950.—М. М. Дьяконов. Работы Кафирниганского отряда.—МИА, № 15, 1950.
- Дьяконов М. М., 1951.—М. М. Дья-

- конов. Образ Сиявуша в среднеазиатской мифологии.— КСИИМК, вып. XI, 1951.
- Дьяконов М. М., 1953.— М. М. Дьяконов. Археологические работы в нижнем течении река Кафирнига на (Кобадиян) (1950—1951 гг.).— МИА, № 37, 1953.
- Дьяконов М. М., 1954 а.— М. М. Дьяконов. Росписи Пянджикента и живопись Средней Азии.— «Живопись древнего Пянджикента». Сб. статей. М., 1954.
- Дьяконов М. М., 1954 б.— М. М. Дьяконов. Сложение классового общества в северной Бактрии.— СА, XIX, 1954.
- Дьяконов М. М., 1956.— М. М. Дьяконов. У истоков древней культуры Таджикистана. Сталинабад, 1956.
- Дьяконов М. М., 1961.— М. М. Дьяконов. Очерк истории древнего Ирана. М., 1961.
- Дьяконова Н. В., 1964.— Н. В. Дьяконова. Среднеазиатские миниатюры XVI—XVIII вв. М., 1964.
- Дьяконова Н. В., Смирнова О. И., 1967.— Н. В. Дьяконова, О. И. Смирнова. К вопросу о культуре Наны (Анахиты) в Согде.— СА, 1967, № 1.
- Ершов Н. Н., 1960.— Н. Н. Ершов. Сельское хозяйство таджиков Ленинабадского района Таджикской ССР перед Октябрьской революцией.— «Труды АН Тадж. ССР», т. 28. Сталинабад, 1960.
- Жуков В. Д., 1940.— В. Д. Жуков. Стекланные «медальоны» из дворца Термезских правителей. Изв. Уз ФАН СССР, 1940, № 4—5.
- Жуков В. Д., 1945.— В. Д. Жуков. Развалины ансамбля дворцовых зданий в пригороде средневекового Термеза.— ТАЭ, т. II, 1945.
- Жуковский В. А., 1894.— В. А. Жуковский. Древности Закаспийского края. Развалины старого Мерва. СПб., 1894, (МАР, № 16).
- Жуковский С. В., 1915.— С. В. Жуковский. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. Пг., 1915 («Труды общества русских ориенталистов», № 2).
- Забелина Н. Н., 1952.— Н. Н. Забелина. Обзор древнейших монет из коллекций Республиканского историко-краеведческого музея Тадж. ССР, вып. 1. Сталинабад, 1952.
- Забелина Н. Н. ва Ремпель Л., 1948.— Н. Н. Забелина, Л. Ремпель. Согдийский всадник. Ташкент, 1948.
- Заднепровский Ю. А., 1960.— Ю. А. Заднепровский. Археологические памятники южных районов Ошской области (середина I тыс. до н. э.—середина I тыс. н. э.). Фрунзе, 1960.
- Заднепровский Ю. А., 1962.— Ю. А. Заднепровский. Древнеземледельческая культура Ферганы. М.—Л., 1962 (МИА, № 118).
- Заднепровский Ю. А., 1967.— Ю. А. Заднепровский. Тюркские памятники в Фергане.— СА, 1967, № 1.
- Залеман К. Г., 1888.— К. Г. Залеман. Новые материалы по ягнобскому языку.— ЗВОРАО, т. III, вып. 1—2, 1888.
- Зарубин И. И., 1926.— И. И. Зарубин. Сказание о первом кузнеце в Шугане.— «Известия АН СССР», 1926, VI серия, т. XX, № 12.
- Засыпкин Б. Н., 1928.— Б. Н. Засыпкин. Архитектурные памятники Средней Азии. Проблемы исследования и реставрации.— «Вопросы реставрации». Сб. статей. Пг.— М., 1928.
- Засыпкин Б. Н., 1948.— Б. Н. Засыпкин. Архитектура Средней Азии. М., 1948.
- Засыпкин Б. Н., 1961.— Б. Н. Засыпкин. Своды в архитектуре Узбекистана.— «Архитектурное наследство», 13. М., 1961.
- Заходер Б. Н., 1940.— Б. Н. Заходер. Мухаммед Нахшаби. К истории карматского движения в Средней Азии в X в.— УЗ МГУ, вып. 41, 1940.
- Заходер Б. Н., 1943.— Б. Н. Заходер. Дендагекан.— ИЖ, 1943, № 3—4.
- Заходер Б. Н., 1945.— Б. Н. Заходер. Хорасан и образование государства сельджуков.— ВИ, 1945, № 5—6.
- Зеймаль Е. В., 1960.— Е. В. Зеймаль. Кушанские монеты из собрания Института истории, археологии и

- этнографии АН Таджикской ССР.— ИООН АН Тадж. ССР, 1960, № 1.
- Зеймаль Е. В.*, 1963.— *Е. В. Зеймаль*. Шива на монетах Великих кушан.— «Тезисы докладов научной сессии, посвященной итогам работы Государственного Эрмитажа за 1962 г.» Л., 1963.
- Зеймаль Е. В.*, 1964.— *Е. В. Зеймаль*. Проблемы кушанской хронологии и монеты.— «Тезисы докладов на юбилейной научной сессии (Гос. Эрмитаж)». Л., 1964.
- Зеймаль Е. В.*, 1965.— *Е. В. Зеймаль*. Кушанское царство по нумизматическим данным.— АКД. Л., 1965.
- Зеймаль Е. В.*, 1967.— *Е. В. Зеймаль*. Монеты Великих кушан в Государственном Эрмитаже.— «Нумизматика». Сб. статей, 3. Л., 1967 (Труды Гос. Эрмитажа, т. IX).
- Зеймаль Е. В.*, 1968 а.— *Е. В. Зеймаль*. Кушанская хронология. (Материалы по проблеме). М., 1968.
- Зеймаль Е. В.*, 1968 б.— *Е. В. Зеймаль*. Начальная дата Канишки — 278 г. н. э.— «Тезисы докладов и сообщений советских ученых». Международная конференция по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. М., 1968.
- Зеймаль Т. И.*, 1962.— *Т. И. Зеймаль*. Археологические работы в Вахшской долине в 1960 г.— АРТ, вып. 8, 1962.
- Зеймаль Т. И.*, 1971.— *Т. И. Зеймаль*. Древние и средневековые каналы Вахшской долины.— «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Зеймаль Т. И., Зеймаль Е. В.*, 1962.— *Т. И. Зеймаль, Е. В. Зеймаль*. Еще раз о месте находки Амударьинского клада.— ИООН АН Тадж. ССР, 1962, № 1 (28).
- Зельин К. К.*, 1953.— *К. К. Зельин*. Основные черты эллинизма. (Социально-экономические отношения и политическое развитие рабовладельческих обществ Восточного Средиземноморья в период эллинизма).— ВДИ, 1954, № 4.
- Зельин К. К., Трофимова М. К.*, 1969.— *К. К. Зельин, М. К. Трофимова*. Формы зависимости в Восточном Средиземноморье эллинистического периода. М., 1969.
- Зиёев Х. З.*, 1962.— *Х. З. Зиёев*. Урта Осиё ва Сибирь (XVI—XIX асрлар). Тошкент, 1962.
- Зиёев Х. З.*, 1965.— *Х. З. Зиёев*. Урта Осиё ва Волга буйлари (XVI—XIX). Тошкент, 1965.
- Зиманов С. З.*, 1960.— *С. З. Зиманов*. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX в. Алма-Ата, 1960.
- Зиновьев Н.*, 1868.— *Н. Зиновьев*. Осада Ура-Тюбе и Джизага.— «Русский вестник», 1868, № 3—6.
- Зограф А. Н.*, 1937.— *А. Н. Зограф*. Монеты «Герая». Ташкент, 1937.
- Зохидов П. Ш.*, 1965.— *П. Ш. Зохидов*. Самаркандская школа зодчих XIX — начала XX века. Ташкент, 1965.
- Зуев Ю. А.* 1960.— *Ю. А. Зуев*. Тамги лошадей из вассальных княжеств.— Тр. ИИАЭ АН Каз. ССР, т. 8, 1960.
- Иброҳимов С. К.*, 1960.— *С. К. Иброҳимов*. Еще раз о термине «казах».— «Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана». Сб. статей, Алма-Ата, 1960.
- Иброҳимов С. К.*, 1960 б.— *С. К. Иброҳимов*. «Михман-намен Бухара». Рузбехана как источник по истории Казахстана. Алма-Ата, 1960.
- Иванов В. В.*, 1967.— *В. В. Иванов*. Языковые данные с происхождением кушанской династии и тохарская проблема. НАА, 1967, № 3.
- Иванов В. В. ва Топоров В. Н.*, 1960.— *В. В. Иванов, В. Н. Топоров*. Санскрит, М., 1960.
- Иванов Д.*, 1873.— *Д. Иванов*. Туркестанские походы.— «Военный сборник», 1873, № 3, 4, 6, 7, 9, 10.
- Иванов И. К.*, 1965.— *И. К. Иванов*. Геологический возраст ископаемого человека. М., 1965.
- Иванов П. П.*, 1932.— *П. П. Иванов*. К истории развития горного промысла Средней Азии. Краткий исторический очерк. Л.— М., 1932.
- Иванов П. П.*, 1937.— *П. П. Иванов*. Восстание китай-кипчаков в Бухарском ханстве в 1821—1825 гг. «Труды ИВАН СССР», т. XXVIII, 1937.
- Иванов П. П.*, 1937 б.— *П. П. Иванов*. Новые материалы по истории

- Средней Азии (по поводу открытия архива хивинских ханов).— «Историк-марксист», 1937, № 3.
- Иванов П. П.*, 1937 а.—*П. П. Иванов.* «Удельные земли» Сейид-Мухамед-хана хивинского (1856—1865).— «Записки Института востоковедения АН СССР», т. VI. М.—Л., 1937.
- Иванов П. П.*, 1939.—*П. П. Иванов.* Казахи и Кокандское ханство (к истории их взаимоотношения в начале XIX в.).— «Записки Института востоковедения АН СССР», т. VII, 1939.
- Иванов П. П.*, 1940.—*П. П. Иванов.* Архив хивинских ханов XIX в. Исследования и описание документов с историческим введением. Новые источники для истории народов Средней Азии. Л., 1940.
- Иванов П. П.*, 1954.—*П. П. Иванов.* Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI—XVIII вв. М.—Л., 1954.
- Иванов П. П.*, 1958.—*П. П. Иванов.* Очерки по истории Средней Азии (XVI—середина XIX в.). М., 1958.
- Иванов С. В.*, 1952.—*С. В. Иванов.* О находках в замке на горе Муг. (Керамика, плетенные и кожаные изделия, ткани).— ИООН АН Тадж. ССР, вып. II, 1952.
- Игнатъев Н.*, 1897.—*Н. Игнатъев.* Миссия в Хиву и Бухару в 1858 г. СПб., 1897.
- Иерусалимская А. А.* 1967 а.—*А. А. Иерусалимская.* К вопросу о связях Согда с Византией и Египтом (об одной уникальной ткани из северокавказского могильника Мошная балка).— НАА, 1967, № 3.
- Иерусалимская А. А.* 1967 б.—*А. А. Иерусалимская.* О северокавказском «шелковом пути» в ранне средневековье.— СА, 1967, № 2.
- Ильин Г. Ф.*, 1958.—*Г. Ф. Ильин.* Древний индийский город Таксила. М., 1958.
- Иностранцев К. А.*, 1907 а.—*К. А. Иностранцев.* К изучению оссуариев.— ЗВОРАО, т. XVIII, 1907.
- Иностранцев К. А.*, 1907 б.—*К. А. Иностранцев.* Туркестанские оссуарии и астоданы.— ЗВОРАО, XVII, 1907.
- Иностранцев К. А.*, 1909.—*К. А. Иностранцев.* О древненранских погребальных обычаях и постройках.— ЖМНП, № 3—4, 1909.
- Иностранцев К. А.*, 1911.—*К. А. Иностранцев.* О домусульманской культуре Хивинского оазиса.— ЖМНП, новая серия, ч. XXXI, № 2.
- Искандаров Б. И.*, 1958.—*Б. И. Искандаров.* Из истории Бухарского эмирата. М., 1958.
- Искандаров Б. И.*, 1960.—*Б. И. Искандаров.* Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России. Сталинабад, 1960.
- Искандаров Б. И.*, 1962, 1963.—*Б. И. Искандаров.* Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в., ч. I, 1962; ч. II, 1963.
- Искандаров Б. И.*, 1970.—*Б. И. Искандаров.* Бухара в 1919—1920 гг. Душанбе, 1970.
- Исломов О. И.*, 1955.—*О. И. Исломов.* Из истории горного дела и геологических представлений у народов Средней Азии с древнейших времен до XVIII в.— «Очерки по истории геологических знаний». Сб. статей, вып. 4. М., 1955.
- «История Бухары», 1976.— «История Бухары с древнейших времен до наших дней». Ташкент, 1976.
- «История Казахской ССР», 1957.— «История Казахской ССР. С древнейших времен до Октябрьской Социалистической революции», т. I. Алма-Ата, 1957.
- «История Киргизской ССР», т. I, 1963.— «История Киргизской ССР», т. I. Фрунзе, 1968.
- «История народов Узбекистана», 1947—1950.— «История народов Узбекистана», т. I. С древнейших времен до начала XVI в. Ташкент, 1950; т. II. От образования государства Шейбанидов до Великой Октябрьской Социалистической революции. Ташкент, 1947.
- «История Самарканда», т. I. 1969.— «История Самарканда. С древнейших времен до Великой Октябрь-

- ской Социалистической революции», т. 1. Ташкент, 1969.
- «История Туркменской ССР», т. 1, кн. 2, 1957.— «История Туркменской ССР. С начала XIX века до Великой Октябрьской социалистической революции», т. 1, кн. 2. Ашхабад, 1957.
- «История Узбекской ССР», 1967.— «История Узбекской ССР», 1967, т. 1.— С древнейших времен до середины XIX века, Ташкент, 1957.
- Исхоқов А., 1971.— А. Исаков. Дворец правителей древнего Пенджикента — «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Итина М. А., 1958.— М. А. Итина. Памятники первобытной культуры Верхнего Узбая.— Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1949—1953 гг. М., 1958 (Тр. ХАЭЭ, т. 2).
- Итина М. А., 1959.— М. А. Итина. Первобытная керамика Хорезма.— «Керамика Хорезма». М., 1959 (Тр. ХАЭЭ, т. 4).
- Итина М. А., 1962.— М. А. Итина. Степные племена среднесазанского междуречья во второй половине II — начале I тысячелетия до нашей эры.— СЭ, 1962, № 3.
- Итина М. А., 1968.— М. А. Итина. Древнехорезмские земледельцы.— «История, археология и этнография Средней Азии». Сб. статей. М., 1968.
- ИТН, I, 11 (1), II (2), 1963, 1964.— «История таджикского народа», т. I. С древнейших времен до V в. н. э. М., 1963; т. II, кн. 1. Возникновение и развитие феодального строя (VI—XVI вв.). М., 1964; т. II, кн. 2. Поздний феодализм (XVII в.—1917 г.). М., 1964.
- Кабанов С. К. 1956 а.— С. К. Кабанов. Археологические данные по истории Нахшеба в III—V вв.— ВДИ, 1956, № 2.
- Кабанов С. К., 1956 б.— С. К. Кабанов. Раскопки жилого квартала X в. в западной части городища Варакша.— Тр. ИИА АН Уз ССР, вып. VIII, 1956.
- Кабанов С. К., 1961.— С. К. Кабанов. Кешские монеты V—VI вв.— ВДИ, 1961, № 1.
- Кабанов С. К., 1963.— С. К. Кабанов. Археологические данные к этнической истории южного Согда в III—VI вв.— СА, 1963, № 1.
- Кабо В. Р., 1968.— В. Р. Кабо. Первобытная община охотников и собирателей (по австралийским материалам). «Проблемы истории докапиталистических обществ». Сб. статей, кн. I. М., 1968.
- Камолов С., 1968.— С. Камолов. Каракалпаки в XVIII—XIX веках. (К истории взаимоотношений с Россией и с среднеазиатскими ханствами). Ташкент, 1968.
- Капранов В. А., 1964.— В. А. Капранов. «Луғати фурс» Асади Туси и его место в истории таджикской (фарси) лексикографии. Душанбе, 1964.
- Каримов Т., 1957.— Т. Каримов. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Северном Таджикистане. Сталинабад, 1957.
- Каримов Т., 1965.— Т. Каримов. Таджикистан в период революции 1905—1907 гг. Душанбе, 1965.
- Каримов Т., 1968.— Т. Каримов. Восстание 1916 г. в Таджикистане. Душанбе, 1966.
- Кармышева Б. Х., 1954.— Б. Х. Кармышева. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана. Душанбе, 1954 (Тр. АН Таджикской ССР, т. 28).
- Кармышева Б. Х., 1957.— Б. Х. Кармышева. Некоторые данные к этногенезу населения южных и западных районов Узбекистана.— КСИЭ, вып. XXVII, 1957.
- Кармышева Б. Х., 1960.— Б. Х. Кармышева. Этнографическая группа «тюрк» в составе узбеков (историко-этнографические данные).— СЭ, 1960, № 1.
- Кармышева Б. Х., 1960 а.— Б. Х. Кармышева. Этнические и территориальные группы населения северо-восточной части Кашка-Дарьинской области Узбекской ССР.— КСИЭ, вып. 33, 1960.
- Кармышева Б. Х., 1964.— Б. Х. Кармышева. К истории формирования населения южных районов Узбекистана и Таджикистана. М., 1964 (VII Международный кон-

- гресс антропологических и этнографических наук).
- Кастальский Б. Е.*, 1909.— *Б. Е. Кастальский*. Бия-пайманские оссуарии.— ПТКЛА, год 13, 1909 (приложение).
- Кастельская З. Д.*, 1934.— *З. Д. Кастельская*. К истории англо-русского соперничества в Средней Азии (с 1-й половины XIX века по 1907 г.).— НЗВ, 1934, № 2.
- Кастельская З. Д.*, 1937.— *З. Д. Кастельская*. Восстание 1916 г. в Узбекистане. (К 20-летию восстания). Ташкент, 1937.
- Кастельская З. Д.*, 1972.— *З. Д. Кастельская*. Основные предпосылки восстания 1916 г. в Узбекистане. М., 1972.
- «Каталог», I—III.— «Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР». Сталинабад, 1960; т. II. Душанбе, 1968; т. III. Душанбе, 1968.
- Качановский Ю. В.*, 1971.— *Ю. В. Качановский*. Рабовладение, феодализм или азиатский способ производства? Спор об общественном строе древнего и средневекового Востока, доколониальной Африки и докулмбовой Америки. М., 1971..
- Кибиров А. К.*, 1959.— *А. К. Кибиров*. Археологические работы в Центральном Тянь-Шане 1953—1955 гг. Тр. Кирг. АЭЭ, II, 1959.
- Кисляков Н. А.*, 1939.— *Н. А. Кисляков*. Жилище горных таджиков бассейна р. Хингоу.— СЭ. Сб. статей, вып. 2, 1939.
- Кисляков Н. А.*, 1940.— *Н. А. Кисляков*. Ишан-феодал Восточной Бухары.— «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX, 1940 г.
- Кисляков Н. А.*, 1947.— *Н. А. Кисляков*. К вопросу об этногенезе таджиков.— Сб. «Советская этнография», вып. VI—VIII, 1947.
- Кисляков Н. А.*, 1954.— *Н. А. Кисляков*. Очерки по истории Каратегина, 2 изд., Душанбе, 1954.
- Кисляков Н. А.*, 1967.— *Н. А. Кисляков*. Проблемы семьи и брака в работах советских этнографов.— «Советская этнография», М., 1967, № 5.
- Кияткина Т. П.*, 1965.— *Т. П. Кияткина*. Формирование антропологического типа таджиков по палеоантропологическим данным.— АКД. Душанбе, 1965.
- Кияткина Т. П.*, 1976.— *Т. П. Кияткина*. Материалы к палеоантропологии Таджикистана. Душанбе, 1976.
- Климчицкий С. И.*, 1940 а.— *С. И. Климчицкий*. Название Согдианы в топонимике Таджикистана.— «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX. М.—Л., 1940.
- Климчицкий С. И.*, 1940 б.— *С. И. Климчицкий*. Ягнобцы и их язык.— «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX. М.—Л., 1940.
- Кляшторный С. Г.*, 1954.— *С. Г. Кляшторный*. Из истории борьбы народов Средней Азии против арабов (по руническим текстам).— ЭВ. IX, 1954.
- Кляшторный С. Г.*, 1959.— *С. Г. Кляшторный*. Древнетюркская руническая надпись на бронзовом перстне из Ферганы.— АРТ, вып. V, 1959 (Тр. АН Тадж. ССР, т. СIII).
- Кляшторный С. Г.*, 1960.— *С. Г. Кляшторный*. Титул согдийского владетеля в древнетюркском тексте.— ПВ, 1960, № 6.
- Кляшторный С. Г.*, 1960 а.— *С. Г. Кляшторный*. К вопросу о подлинности древнетюркской рунической надписи с именем Чингис-хана.— ПВ, 1960, № 1.
- Кляшторный С. Г.*, 1964.— *С. Г. Кляшторный*. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.
- Кляшторный С. Г.*, 1965.— *С. Г. Кляшторный*. Проблемы ранней истории племени турк (ашина).— «Новое в советской археологии». М., 1965.
- Кляшторный С. Г.*, *Лившиц В. А.*, 1971.— *С. Г. Кляшторный*, *В. А. Лившиц*. Согдийская надпись из Бугута.— «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Ковалев С. И.*, 1949.— *С. И. Ковалев*. Монархия Александра Македонского.— ВДИ, 1949, № 4.
- Кожемяко П. Н.*, 1959.— *П. Н. Кожемяко*. Раннесредневековые го-

- рода и поселения Чуйской долины. Фрунзе, 1959.
- «Койкрылганкала», 1967.— «Койкрылганкала» — памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н. э.— IV в. н. э. М., 1967. (Тр. ХАЭЭ, V).
- Колесников А. И., 1970.— А. И. Колесников. Иран в начале VII века (Источники, внутренняя и внешняя политика, вопросы административного деления). Л., 1970 («Палестинский сборник», вып. 22 (85)).
- Кононов А. Н., 1949.— А. Н. Кононов. Опыт анализа термина «турк» — СЭ, 1949, № 1.
- Коробкова Г. Ф., 1969.— Г. Ф. Коробкова. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии. Л., 1969. (МИА, № 158).
- Коробкова Г. Ф., Ранов В. А., 1968.— Г. Ф. Коробкова, В. А. Ранов. Неолит горных районов Средней Азии (по раскопкам поселения Туткаул).— «Проблемы археологии Средней Азии». Тезисы докладов. Л., 1968.
- Коссович К., 1861.— К. Коссович. Четыре статьи из Зенд-Авесты. СПб., 1861.
- Костенко Л. Ф., 1871.— Л. Ф. Костенко. Путешествие в Бухару русской миссии в 1870 г. СПб., 1871.
- Костенко Л. Ф., 1871 а.— Л. Ф. Костенко. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. СПб., 1871.
- Костров П. И., 1954.— П. И. Костров. Техника живописи и консервация росписей древнего Пенджикента.— «Живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1954.
- Костров П. И., 1959.— П. И. Костров. Исследование, опыт реконструкции и консервация живописи и скульптуры древнего Пенджикента. «Скульптура и живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1959.
- Кошеленко Г. А., 1966.— Г. А. Кошеленко. Культура Парфии. М., 1966.
- Кошеленко Г. А., 1968.— Г. А. Кошеленко. Некоторые вопросы истории ранней Парфии.— ВДИ, 1968, № 1.
- Кошеленко Г. А., 1971.— Г. А. Кошеленко. Царская власть и ее обоснование в ранней Парфии.— Сб. «Истории Иранского государства и культуры». М., 1971.
- «Краткое описание...», 1823.— «Краткое описание Бухары и Хивы».— «Сибирский вестник». СПб., ч. 1, 1823.
- Крачковская В. А., 1949.— В. А. Крачковская. Эволюция купфического письма в Средней Азии.— ЭВ, III, 1949.
- Крачковская В. А., 1958.— В. А. Крачковская. О средневековых текстильных изделиях в Средней Азии (мервские ткани IX—X вв.).— «Материалы Первой Всесоюзной научной конференции востоковедов», вып. 2. Ташкент, 1958.
- Крачковский И. Ю., 1945.— И. Ю. Крачковский. Над арабскими рукописями. М.— Л., 1945.
- Крачковский И. Ю., 1957.— И. Ю. Крачковский. Арабская литература.— Избр. соч., т. V. М.— Л., 1957.
- Крачковский И. Ю., 1958.— И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики.— Избр. соч., V. М.— Л., 1958.
- Крачковский В. А. ва И. Ю., 1934.— В. А. и И. Ю. Крачковские. Древнейший арабский документ из Средней Азии.— «Согдийский сборник». М., 1934.
- Крестовский В. В., 1884.— В. В. Крестовский. В гостях у эмира Бухарского. (Путевой дневник).— «Русский вестник», 1884, № 2, 3, 5, 8.
- Кривцова-Гракова О. А., 1955.— О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. М., 1955 (МИА, 46).
- Кругликова И. Т., 1974.— И. Т. Кругликова. Дяльберджин. М., 1974.
- Кругликова И. Т., 1976.— И. Т. Кругликова. Настенные росписи Дяльберджина.— «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969—1973 гг.». Сб. статей. М., 1976.
- Кругликова И. Т., Сарияниди В. И., 1976.— И. Т. Кругликова, В. И. Сарияниди. Пять лет работы Со-

- ветско-Афганской археологической экспедиции.— В кн.: «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969—1973 гг.», М., 1976.
- Крюгер Е. В.*, 1935.— *Е. В. Крюгер*. Сельскохозяйственное производство в эллинистическом Египте.— ИГ АИМК, вып. 108, 1935.
- Кузьмина Е. Е.*, 1958.— *Е. Е. Кузьмина*. Могильник Заман-Баба. (К вопросу о культурных связях населения долины нижнего Зеравшана в III—II тысячелетиях до н. э.).— СЭ, 1958, № 2.
- Кузьмина Е. Е.*, 1964.— *Е. Е. Кузьмина*. О южных пределах распространения степных культур эпохи бронзы в Средней Азии.— «Памятники каменного и бронзового века Евразии». Сб. статей. М., 1964.
- Кузьмина Е. Е.*, 1975.— *Е. Е. Кузьмина*. Рец.: *С. А. Вишневская*. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи по материалам Уйгарака. М., 1973.— СА, 1975, № 2.
- Кузьмина Е. Е.*, *Певзнер С. Б.*, 1956.— *Е. Е. Кузьмина*, *С. Б. Певзнер*. Оборонительные сооружения городища Кей-Кобад-шах.— КСИИМК, вып. 64, 1956.
- Кун А. Л.*, 1874.— *А. Л. Кун*. Поездка по Хивинскому ханству в 1873.— ИИ РГО, т. X, отд. 2, 1874.
- Кун А. Л.*, 1873 а.— *А. Л. Кун*. Бухарские порядки. Заметки о порядке взимания поземельных податей.— «Туркестанские ведомости», 1873, № 32.
- Кун А. Л.*, 1876.— *А. Кун*. Очерк Коканского ханства.— «Известия Русского имп. Географического общества», 1876, т. XII, вып. I.
- Кун А. Л.*, 1880.— *А. Л. Кун*. Очерки Шахрисябзского бекства.— ЗИРГО по отделению этнографии, т. VI, СПб., 1880.
- Куфтин Б. А.*, 1954.— *Б. А. Куфтин*. Работа ЮТАКЭ в 1952 г. по изучению культур Анав.— Изв. АН Туркм. ССР, 1954, № 7.
- Куфтин Б. А.*, 1956.— *Б. А. Куфтин*. Полевой отчет о работе XIV отряда ЮТАКЭ по изучению первобытнообщинных оседлоземледельческих поселений эпохи меди и бронзы в 1952 г.— Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Кушакевич А. А.*, 1872.— *А. Кушакевич*. Сведения о Ходженском уезде.— ЗИРГО, т. IV. СПб., 1871.
- Кушакевич А. А.*, 1872 а.— *А. Кушакевич*. Аксакальство и кишлаки полуседлых узбеков и число юрт в них.— «Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник, вып. 1, 1872.
- Лазар Ж.*, 1961.— *Ж. Лазар*. Общий язык иранских земель и его диалекты по текстам X—XI вв. н. э.— ИАА, 1961, № 4.
- Лев Д. Н.*, 1949.— *Д. Н. Лев*. Древний палеолит в Аман-Кутане. (Предварительное сообщение). Самарканд, 1949. (Тр. УзГУ, новая серия, № 39).
- Лев Д. Н.*, 1960.— *Д. Н. Лев*. Археологические исследования Самаркандского государственного университета (1955—1956).— Тр. САГУ, вып. 101, ч. 2, 1960.
- Лев Д. Н.*, 1964.— *Д. Н. Лев*. Поселение древнекаменного века в Самарканде (исследования 1958—1960 гг.).— Тр. САГУ, вып. 135, 1964.
- Лев Д. Н.*, 1965.— *Д. Н. Лев*. Самаркандская палеолитическая стоянка.— ИМКУ, вып. 6, 1965.
- Лев Д. Н.*, 1967.— *Д. Н. Лев*. Керамика нижней и средней Сырдарьи в первом тысячелетии н. э. АДД. М., 1967.
- Левина Л. М.*, 1968.— *Л. М. Левина*. К вопросу об антропоморфных изображениях в джетысарской культуре.— «История, археология и этнография Средней Азии». Сб. статей. М., 1968.
- Лерх П. И.*, 1870.— *П. И. Лерх*. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. СПб., 1870.
- Лерх П. И.*, 1875—1909.— *П. И. Лерх*. Монеты бухархудатов.— ТВОРАО, ч. XVIII, СПб., 1875—1909.
- Лившиц В. А.*, 1957.— *В. А. Лившиц*. Согдийские слова в таджикском языке.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 12, 1957.
- Лившиц В. А.*, 1962 а.— *В. А. Лившиц*. Иранские языки народов Средней Азии.— «Народы Средней Азии и Казахстана», т. I. М., 1962.

- Лившиц В. А.*, 1962 б.— *В. А. Лившиц*. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии *В. А. Лившица*. М., 1962. («Согдийские документы с горы Муг», вып. II).
- Лившиц В. А.*, 1965 а.— *В. А. Лившиц*. Надписи на фресках из Афрасиаба.— «Тезисы докладов сессии, посвященной истории живописи стран Азии». М., 1965.
- Лившиц В. А.*, 1965 б.— *В. А. Лившиц*. Согдиана. «Ленинский путь», 6 июля, 1965.
- Лившиц В. А.*, 1966.— *В. А. Лившиц*. Первая согдийская азбука.— «Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Тезисы докладов II годичной научной сессии ЛО ИНА, март 1966 года». Л., 1966.
- Лившиц В. А.*, 1967.— *В. А. Лившиц*. *Cusanoundica*. — «Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и философия. Сборник в честь Н. В. Пигулевской». М., 1967.
- Лившиц В. А.*, 1968.— *В. А. Лившиц*. Письменность древней Ферганы (?).— НАА, 1968, № 6.
- Лившиц В. А.*, 1969.— *В. А. Лившиц*. К открытию бактрийских надписей на Кара-тепе.— «Буддийские пещеры в Старом Термезе. Основные итоги работ 1963—1964 гг. Надписи, терракоты, каменные рельефы». М., 1969.
- Лившиц В. А.*, 1976.— *В. А. Лившиц*. Надписи из Дильбержина.— «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969—1973 гг.». М., 1976.
- Лившиц В. А.*, *Лукокин В. Г.*, 1964.— *В. А. Лившиц*, *В. Г. Лукокин*. Среднеперсидские и согдийские надписи на серебряных сосудах.— ВДИ, 1964, № 3.
- Лиллиенталь*, 1894.— *Лиллиенталь*. Гиссарское и Кабадианское бекства. 1889.— «Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии», вып. 57. СПб., 1894.
- Лисицина Г. Н.*, 1965.— *Г. Н. Лисицина*. Орошаемое земледелие эпохи энеолита на юге Туркмении, М., 1965 (МИА, № 128).
- Литвинский Б. А.*, 1949.— *Б. А. Литвинский*. К истории добычи полезных ископаемых в Челекене (до русского завоевания).— МЮТАКЭ, вып. I, 1949.
- Литвинский Б. А.*, 1950.— *Б. А. Литвинский*. К истории добычи олова в Узбекистане.— Тр. САГУ, новая серия, вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.
- Литвинский Б. А.*, 1952 а.— *Б. А. Литвинский*. Горные инструменты из коллекций Ленинабадского краеведческого музея.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 2, 1952.
- Литвинский Б. А.*, 1952 б.— *Б. А. Литвинский*. Намазга-тепе по данным раскопок 1949—1950 гг. (Предварительное сообщение).— СЭ, 1952, № 4.
- Литвинский Б. А.*, 1953.— *Б. А. Литвинский*. Мечеть-намозго в кишлаке Навгулем (Исфаринский район).— ДАН Тадж. ССР, вып. 9, 1953.
- Литвинский Б. А.*, 1953 а.— *Б. А. Литвинский*. Архитектурный комплекс Ходжа Нахшран.— Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. XVII, 1953.
- Литвинский Б. А.*, 1953 б.— *Б. А. Литвинский*. О некоторых моментах развития средневекового города Средней Азии.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. IV, 1953.
- Литвинский Б. А.* 1953 в.— *Б. А. Литвинский*. Отчет о работе археологической группы V отряда ЮТАКЭ, т. II, 1953.
- Литвинский Б. А.*, 1954 а.— *Б. А. Литвинский*. Археологическое изучение Таджикистана советской наукой (краткий очерк). Сталинабад, 1954.
- Литвинский Б. А.*, 1954 б.— *Б. А. Литвинский*. Древнейшие страницы истории горного дела Таджикистана и других республик Средней Азии. Сталинабад, 1954.
- Литвинский Б. А.*, 1954 в.— *Б. А. Литвинский*. Из археологических материалов по истории средневековой горной техники Средней Азии (преимущественно IX—XII вв.).— Тр. АН Тадж. ССР, т. 27, 1954.
- Литвинский Б. А.*, 1956 а.— *Б. А. Литвинский*. Новые находки в старинных рудниках Кара-Мазара.— Тр. АН Тадж. ССР, т. 63, 1956.

- Литвинский Б. А.*, 1956 б.—*Б. А. Литвинский*. Об археологических работах в Вахшской долине и в Исфаринском районе (в Ворухе).—КСИИМК, вып. 64, 1956.
- Литвинский Б. А.*, 1958.—*Б. А. Литвинский*. Предметы из погребения на Сталинабадских холмах.—«Сообщения Республиканского историко-краеведческого музея Тадж. ССР», вып. 3. Сталинабад, 1958.
- Литвинский Б. А.*, 1959.—*Б. А. Литвинский*. Изучение курумов в северо-восточной части Ленинабадской области в 1957 г.—АРТ, V, 1959.
- Литвинский Б. А.*, 1960.—*Б. А. Литвинский*. Даханинский могильник эпохи бронзы в Западной Фергана.—КСИИМК, вып. 80, 1960.
- Литвинский Б. А.*, 1960 а.—*Б. А. Литвинский*. Археологические открытия на Восточном Памире и проблема связи между Средней Азией, Китаем и Индией в древности. М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Литвинский Б. А.*, 1960 б.—*Б. А. Литвинский*. «Саки, которые за Согдом».—Тр. АН Тадж. ССР, т. XX, 1960.
- Литвинский Б. А.*, 1961.—*Б. А. Литвинский*. О топорах эпохи бронзы из Таджикистана.—Изв. АН Тадж. ССР, вып. 1, 1961.
- Литвинский Б. А.*, 1961 а.—*Б. А. Литвинский*. Исследование могильников Исфаринского района в 1958 г.—АРТ, VI, 1961.
- Литвинский Б. А.*, 1964.—*Б. А. Литвинский*. Таджикистан и Индия (примеры древних связей и контактов).—«Индия в древности». М., 1964.
- Литвинский Б. А.*, 1965.—*Б. А. Литвинский*. Среднеазиатские железные наконечники стрел.—СА, 1965, № 2.
- Литвинский Б. А.*, 1966.—*Б. А. Литвинский*. Сложно-составной лук в древней Средней Азии. (К проблеме эволюции лука на Востоке).—СА, 1966, № 4.
- Литвинский Б. А.*, 1967 а.—*Б. А. Литвинский*. Археологические открытия в Таджикистане за годы Советской власти и некоторые проблемы древней истории Средней Азии.—ВДИ, 1967, № 4.
- Литвинский Б. А.*, 1967 б.—*Б. А. Литвинский*. Джунский могильник и некоторые аспекты кангюйской проблемы.—СА, 1967, № 2.
- Литвинский Б. А.*, 1967 в.—*Б. А. Литвинский*. Махадва и Дуттхагамани. (О начале буддизма в Парфии).—ВДИ, 1967, № 3.
- Литвинский Б. А.*, 1968.—*Б. А. Литвинский*. Сарматско-кангюйский фарн. Душанбе, 1968.
- Литвинский Б. А.*, 1969.—*Б. А. Litvinsky*. Saka Naumavarga в свете советских археологических исследований.—«Beitäge zur Alten Geschichte und deren nachleben. Fest scëriff fur F. Alteim», Bd. v. Berlin, 1969.
- Литвинский Б. А.*, 1972.—*Б. А. Литвинский*. Курганы и курумы Западной Ферганы. (Раскопки. Погребальный обряд в свете этнографии). М., 1972.
- Литвинский Б. А.*, 1976.—*Б. А. Литвинский*. Работы Южно-Таджикистанского отряда в 1972 г. (Памятники Шаартузского района).—АРТ, вып. XII (1972 г.). Душанбе, 1976.
- Литвинский Б. А.*, 1976 а.—*Б. А. Литвинский*. Проблемы этнической истории древней и раннесредневековой Ферганы.—«История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Литвинский Б. А., Антонова Е. В., Виноградова Н. М.*, 1976.—*Б. А. Литвинский, Е. В. Антонова, Н. М. Виноградова*. Раскопки могильника Тандыр-йуль.—«Археологические открытия 1975 г.». М., 1976.
- Литвинский Б. А. ва Давидович Е. А.*, 1954.—*Б. А. Литвинский, Е. А. Давидович*. Предварительный отчет о работах Хутгальского отряда на территории Кулябской области в 1953 г.—ДАН Тадж. ССР, вып. 11, 1954.
- Литвинский Б. А. ва Зеймаль Т. И.*, 1964.—*Б. А. Литвинский, Т. И. Зеймаль*. Раскопки и разведки в южном Таджикистане.—АРТ, IX, 1964.
- Литвинский Б. А. ва Зеймаль Т. И.*

- 1968.—Б. А. Литвинский, Т. И. Зеймаль. Буддийский сюжет в среднеазиатской живописи.—СЭ, 1968, № 3.
- Литвинский Б. А. *ва Зеймаль* Т. И., 1971.—Б. А. Литвинский, Т. И. Зеймаль. Аджина-тепе. М., 1971.
- Литвинский Б. А., Исламов О. И., 1953.—Б. А. Литвинский, О. И. Исламов. О некоторых орудиях и приемах средневековых рудокопов Средней Азии.—ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Литвинский Б. А. *ва Муҳиддинов* Х., 1969.—Б. А. Литвинский, Х. Муҳиддинов. Античное городище Саксапохур.—СА, 1969, № 1.
- Литвинский Б. А. *ва диг.*, 1962.—Б. А. Литвинский, А. П. Окладников, В. А. Ранов. Древности Кайрак-Кумов. (Древнейшая история Северного Таджикистана). Душанбе, 1962 (Тр. ИИА АН Тадж. ССР, т. XXXIII).
- Литвинский Б. А., Пьянков И. В., 1966.—Б. А. Литвинский, И. В. Пьянков. Военное дело у народов Средней Азии VI—IV вв. до н. э.—ВДИ, 1966, № 3.
- Литвинский Б. А., Турсунов Н. О., 1971.—Б. А. Литвинский, Н. О. Турсунов. Ленинабадский кратер и луврская ваза Сосбия. Неоаттическое искусство и Средняя Азия.—ВДИ, 1971, № 3.
- Логофет Д. Н., 1909.—Д. Н. Логофет. Страна бесправия. (Бухарское ханство и его современное состояние). СПб., 1909.
- Логофет Д. Н., 1911.—Д. Н. Логофет. Бухарское ханство под русским протекторатом, тт. 1—2. СПб., 1911.
- Логофет Д. Н., 1913.—Д. Н. Логофет. В горах и равнинах Бухары. СПб., 1913.
- Луконин В. Г., 1961.—В. Г. Луконин. Иран в эпоху первых сасанидов. Л., 1961.
- Луконин В. Г., 1967.—В. Г. Луконин. Кушано-сасанидские монеты.—ЭВ, XVIII, Л., 1967.
- Луконин В. Г., 1969 а.—В. Г. Луконин. Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии.—ВДИ, 1969, № 2.
- Луконин В. Г., 1969 б.—В. Г. Луконин. Культура сасанидского Ирана. Иран в III—V вв. Очерки по истории культуры. М., 1969.
- Лундин А. Г., 1961.—А. Г. Лундин. Южная Аравия в VI веке. М.—Л., 1961. («Палестинский сборник», вып. 8 (17)).
- Лундин А. Г., 1971.—А. Г. Лундин. Государство мукаррабов Саба (сабейский эпонимат). М., 1971.
- Лунин Б. В., 1958.—Б. В. Лукин. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане.—«Туркестанский кружок любителей археологии (1895—1917 гг.)». Ташкент, 1958.
- Лукин Б. В., 1972.—Б. В. Лукин. У истоков великой дружбы. Ташкент, 1972.
- Лунина С. Б., 1962.—С. Б. Лунина. Гонимое производство в Мерве X—начале XIII в.—Тр. ЮТАКЭ, т. XI, 1962.
- Лыко М., 1871.—М. Лыко. Очерк военных действий 1868 г. в Зеравшанской долине.—«Военный сборник», 1871, № 5—8.
- Лэн-Пуль С., 1899.—С. Лэн-Пуль. Мусульманские династии. Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями. Перев. с англ. с примеч. и дополн. В. Бартольда. СПб., 1899.
- Лященко П. И., 1947.—П. И. Лященко. История народного хозяйства СССР, тт. 1—II. М., 1947.
- Мавлоний И. М., 1946.—И. М. Мавлоний. Распространение марксистско-ленинской литературы в Туркестане в период революции 1905—1907 гг. Ташкент, 1946.
- Маев Н., 1876.—Н. Маев. Азиатский Ташкент.—«Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник, вып. 4. СПб., 1876.
- Маев Н. А., 1879.—Н. А. Маев. Очерки Бухарского ханства, Гиссарского края и горных бекств.—«Материалы для статистики Туркестанского края», 1879, т. V.
- Макишеев А. И., 1871.—А. И. Макишеев. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае. СПб., 1871.

- Макшеев А. И.*, 1890.— *А. И. Макшеев*. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. СПб., 1890.
- Маллицкий Н. Г.*, 1924.— *Н. Г. Маллицкий*. Ягнобцы.— «Известия Туркестанского отдела Русского географического общества», т. XVII. Ташкент, 1924.
- Малов С. Е.*, 1951.— *С. Е. Малов*. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951.
- Малов С. Е.*, 1951 а.— *С. Е. Малов*. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. М.—Л., 1951.
- Малов С. Е.*, 1959.— *С. Е. Малов*. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.—Л., 1959.
- Малов С. Е.*, 1961.— *С. Е. Малов*. Уйгурские наречия Синьцзяна. Тексты, переводы, словарь. М., 1961.
- Мандельштам А. М.*, 1954.— *А. М. Мандельштам*. К вопросу о значении термина «чакир».— ИООН АН Тадж. ССР, вып. V, 1954.
- Мандельштам А. М.*, 1954 а.— *А. М. Мандельштам*. О некоторых вопросах сложения таджикской народности в Среднеазиатском Междуречье.— СА, XX, 1954.
- Мандельштам А. М.*, 1956.— *А. М. Мандельштам*. Несколько замечаний о наскальных изображениях бассейна верхнего Зеравшана.— Тр. АН Тадж. ССР, т. XVII, 1956.
- Мандельштам А. М.*, 1957.— *А. М. Мандельштам*. Материалы к историко-географическому обзору Памира и припамирских областей.— Тр. АН Тадж. ССР, т. LIII, 1957.
- Мандельштам А. М.*, 1958.— *А. М. Мандельштам*. К вопросу о кидаритах.— КСИЭ, вып. XXX, 1958.
- Мандельштам А. М.*, 1966 а.— *А. М. Мандельштам*. К вопросу об особенностях расположения памятников кочевого населения в Северной Бактрии.— «Сообщения государственного республиканского объединенного музея историко-краеведческого и изобразительных искусств», вып. IV. Душанбе, 1966.
- Мандельштам А. М.*, 1966 б.— *А. М. Мандельштам*. Кочевники на путях в Индию. М.—Л., 1966 (МИА, № 136).
- Мандельштам А. М.*, 1966 в.— *А. М. Мандельштам*. К предкушанскому чекану Бактрии.— ЭВ, XVII. М.—Л., 1966.
- Мандельштам А. М.*, 1968.— *А. М. Мандельштам*. Памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане. Л., 1968 (МИА, № 145).
- Мандельштам А. М.*, 1975.— *А. М. Мандельштам*. Памятники кочевников кушанского времени в Северной Бактрии. Л., 1975.
- Мандельштам А. М.* и *Певзнер С. Б.*, 1958.— *А. М. Мандельштам*, *С. Б. Певзнер*. Работы Кафирниганского отряда в 1952—1953 гг.— МИА, № 66, 1958.
- Марков А. К.*, 1896.— *А. К. Марков*. Инвентарный каталог мусульманских монет императорского Эрмитажа. СПб., 1896.
- Марков Г. Е.*, 1966.— *Г. Е. Марков*. Грот Дам-Дам Чашме 2 в Восточном Прикаспии.— СА, № 2, 1966.
- Марков Е.*, 1901.— *Е. Марков*. Россия в Средней Азии, тт. 1—2. СПб., 1901.
- Марр Ю. Н.*, 1939.— *Ю. Н. Марр*. Статьи и сообщения, т. II. М.—Л., 1939.
- Мартенс Ф.*, 1880.— *Ф. Мартенс*. Россия и Англия в Средней Азии. СПб., 1880.
- Марущенко А. А.*, 1959.— *А. А. Марущенко*. Елькен-депе.— Тр. ИИАЭ АН Туркм. ССР, т. V, 1959.
- Маршак Б. И.*, 1961.— *Б. И. Маршак*. Влияние торевтики на согдийскую керамику.— «Труды Государственного Эрмитажа», т. V, 1961.
- Маршак Б. И.*, 1964.— *Б. И. Маршак*. Отчет о работах на объекте XII за 1955—1960 гг.— МИА, 124, 1964.
- Маршак Б. И.*, 1976.— *Б. И. Маршак*. Серебряные сосуды X—XI вв. и их значение для периодизации искусства Ирана и Средней Азии.— «Искусство и археология Ирана», II. М., 1976.
- Масальский В. И.*, 1892.— *В. И. Масальский*. Хлопковое дело в Средней Азии (Туркестан, Закаспийская

- область, Бухара и Хива) и его будущее. СПб., 1892.
- Масальский В. И.*, 1913.—*В. И. Масальский*. Туркестанский край. СПб., 1913. («Россия. Полное географическое описание нашего отечества», т. XIX).
- Маслова О. В.*, 1955—1971.—*О. В. Маслова*. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Ч. I—IV. Ташкент, 1955—1971.
- Массон В. М.*, 1954.—*В. М. Массон*. Древнесогдийская монета из собрания Музея истории Академии наук УзССР.—«Труды Музея истории УзССР», вып. II. Ташкент, 1954.
- Массон В. М.*, 1955.—*В. М. Массон*. Денежное хозяйство древней Средней Азии по нумизматическим данным.—ВДИ, 1955, № 2.
- Массон В. М.*, 1956.—*В. М. Массон*. Первобытнообщинный строй на территории Туркмении. (Энеолит, бронзовый век и эпоха раннего железа).—Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В. М.*, 1956 а.—*В. М. Массон*. Памятники культуры архайического Дахистана в юго-западной Туркмении по раскопкам Б. А. Куфтина.—Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В. М.*, 1956 б.—*В. М. Массон*. Расписная керамика Южной Туркмении по раскопкам Б. А. Куфтина.—Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В. М.*, 1956 в.—*В. М. Массон*. Древнебактрийские монеты, чеканные по типу тетрадрахм Геллокла.—ЭВ, II, 1956.
- Массон В. М.*, 1957.—*В. М. Массон*. Восточно-парфянский правитель Санабар.—Тр. ГИМ, «Нумизматический сборник», ч. 2. М., 1957.
- Массон В. М.*, 1957 а.—*В. М. Массон*. Древнеземледельческие племена Южного Туркменистана и их связи с Ираном и Индией.—ВДИ, 1957, № 1.
- Массон В. М.*, 1957 б.—*В. М. Массон*. К вопросу о чекане юэчжуйской Бактрии.—ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Массон В. М.*, 1958.—*В. М. Массон*. Проблемы древней Бактрии и новый археологический материал.—СА, 1958, № 2.
- Массон В. М.*, 1959.—*В. М. Массон*. Древнеземледельческая культура Маргианы. М.—Л., 1959 (МИА, № 73).
- Массон В. М.*, 1960.—*В. М. Массон*. Джейтунская культура.—Тр. ЮТАКЭ, т. 10, 1960.
- Массон В. М.*, 1961.—*В. М. Массон*. Деметрий Бактрийский и завоевание Индии.—ВДИ, 1961, № 2.
- Массон В. М.*, 1964.—*В. М. Массон*. Средняя Азия и Древний Восток. М.—Л, 1964.
- Массон В. М.*, 1966 а.—*В. М. Массон*. Археологические памятники Средней Азии и греко-римские влияния и связи.—«Academia nazionale dei Lincei» anno CCCLXIII, N 76, Roma, 1966.
- Массон В. М.*, 1966 б.—*В. М. Массон*. Хорезм и кушаны. (Некоторые вопросы хорезмийской нумизматики).—ЭВ, XVII, 1966.
- Массон В. М.*, 1966 в.—*В. М. Массон*. Страна тысячи городов. М., 1966.
- Массон В. М.*, 1967 а.—*В. М. Массон*. Еще раз о геродотовой реке Акес.—«Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран». М., 1967.
- Массон В. М.*, 1967 б.—*В. М. Массон*. Протогородская цивилизация юга Средней Азии.—СА, 1967, № 3.
- Массон В. М.*, 1968.—*В. М. Массон*. Открытие монументальной архитектуры эпохи бронзы в Южном Туркменистане.—СА, № 2.
- Массон В. М.*, 1971.—*В. М. Массон*. Поселение Джейтун.—МИА, № 180, Л., 1971.
- Массон В. М.*, 1974.—*В. М. Массон*. Раскопки погребального комплекса эпохи бронзы на Алтын-депе.—СА, 1974, № 4.
- Массон В. М.*, 1974 а.—*В. М. Массон*. Проблема древнего города и археологические памятники Северной Бактрии (Перспективы исследования).—«Древняя Бактрия». (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана). Л., 1974.
- Массон В. М.*, 1976.—*В. М. Массон*. Цивилизация древневосточного типа на юге Средней Азии.—«Памятни-

- ки культуры. Новые открытия. Ежегодник 1975». М., 1976.
- Массон В. М., Ромодин В. А., 1964, 1965.*— В. М. Массон, В. А. Ромодин. История Афганистана, т. I. С древнейших времен до начала XVI века. М., 1964; т. II. Афганистан в новое время. М., 1965.
- Массон В. М., Сарияниди В. И., 1973.*— В. М. Массон, В. И. Сарияниди. Среднеазиатская терракота эпохи бронзы. М., 1973.
- Массон М. Е., 1929.*— М. Е. Массон. Монетный клад XIV в. из Термеза.— Бюлл. САГУ, 18, 1929.
- Массон М. Е., 1929 а.*— М. Е. Массон. Мавзолей Гур-Эмир, усыпальница Тимуридов, изд. II. Самарканд. 1929.
- Массон М. Е., 1929 б.*— М. Е. Массон. Регистан и его медресе, изд. II. Самарканд, 1929.
- Массон М. Е., 1929 в.*— М. Е. Массон. Соборная мечеть Тимура, известная под именем мечети Биби-ханым, изд. II. Самарканд, 1929.
- Массон М. Е., 1933.*— М. Е. Массон. Находка фрагмента скульптурного карниза первых веков н. э. Ташкент, 1933.
- Массон М. Е., 1934.*— М. Е. Массон. Из истории горной промышленности Таджикистана. Былая разработка полезных ископаемых. Л., 1934. («Таджикско-Памирская экспедиция 1933. Материалы экспедиции», вып. XX).
- Массон М. Е., 1935.*— М. Е. Массон. К истории промышленности Карамазара—«Труды Таджикской базы АН СССР», т. IV. М.—Л., 1935.
- Массон М. Е., 1935 а.*— М. Е. Массон. Скульптура Айртама.— «Искусство». № 2, 1935.
- Массон М. Е., 1936.*— М. Е. Массон. К истории добычи меди в Средней Азии. В связи с прошлым Алмалыка. М.—Л., 1936 (Тр. Тадж.-Памирской экспедиции АН СССР, вып. XXXVII).
- Массон М. Е., 1938.*— М. Е. Массон. Термезская археологическая комплексная экспедиция 1936—1937 гг.— «Социалистическая наука и техника», 1938, № 7.
- Массон М. Е., 1941.*— М. Е. Массон. Обсерватория Улугбека. Ташкент, 1941.
- Массон М. Е., 1945.*— М. Е. Массон. Работы Термезской археологической комплексной экспедиции (ТАКЭ) 1937—1939 гг.— ТАЭ, т. II, 1945.
- Массон М. Е., 1947.*— М. Е. Массон. К истории черной металлургии Узбекистана. Ташкент, 1947.
- Массон М. Е., 1948.*— М. Е. Массон. Самарканд времени Улугбека.— «Звезда Востока», 1948, № 5.
- Массон М. Е., 1949.*— М. Е. Массон. Городища Нисы в селении Багир и их изучение.— Тр. ЮТАКЭ, т. I, 1949.
- Массон М. Е., 1950 а.*— М. Е. Массон. К периодизации древней истории Самарканда.— ВДИ, 1950, № 4.
- Массон М. Е., 1950 б.*— М. Е. Массон. Происхождение безыменного «царя царей великого спасителя».— Тр. САГУ, новая серия, вып. XI. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.
- Массон М. Е., 1950 в.*— М. Е. Массон. Самаркандский регистан.— «Археология Средней Азии», I. Ташкент, 1950 (Тр. САГУ, новая серия, вып. 11).
- Массон М. Е., 1951.*— М. Е. Массон. Новые данные по древней истории Мерва (из работ ЮТАКЭ).— ВДИ, 1951, № 4.
- Массон М. Е., 1953 а.*— М. Е. Массон. Ахангеран (археолого-топографический очерк). Ташкент, 1953.
- Массон М. Е., 1953 б.*— М. Е. Массон. К истории горного дела на территории Узбекистана. Ташкент, 1953.
- Массон М. Е., 1954.*— М. Е. Массон. Прошлое Ташкента. (Археолого-топографический очерк).— Изв. АН УзССР, 1954, № 2.
- Массон М. Е., 1955 а.*— М. Е. Массон. К вопросу о «черных дирхемах мусейби».— Тр. ИИА АН Уз. ССР, вып. 7, 1955. (Материалы по археологии Узбекистана).
- Массон М. Е., 1955 б.*— М. Е. Массон. Народы и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства.— Тр. ЮТАКЭ, т. 5, 1955.

- Массон М. Е.*, 1957.— *М. Е. Массон*. Исторический этюд по нумизматике Джагатаидов. (По поводу Таласского клада монет XIV в.).— «Археология Средней Азии». Ташкент, 1957 (Тр. САГУ, новая серия; вып. III. Исторические науки, кн. 25).
- Массон М. Е.*, 1957 а.— *М. Е. Массон*. Архитектурно-планировочный облик Самарканда эпохи Навон.— «Археология Средней Азии», IV. Ташкент, 1957 (Тр. САГУ, новая серия, вып. XXXI. Исторические науки, кн. 25).
- Массон М. Е., Пугаченкова Г. А.*, 1953.— *М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова*. Шахрисабз при Тимуре и Улугбеке.— «Археология Средней Азии». Ташкент, 1953 (Тр. САГУ, новая серия, вып. LXI. Гуманитарные науки, кн. 6).
- Массон М. Е., Пугаченкова Г. А.*, 1957.— *М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова*. Мраморные статуи парфянского времени и Старой Нисы. (Предварительная публикация) Ежегодник Ин-та истории искусства, 1956.— «Скульптура, живопись, архитектура», М., 1957.
- Массон М. Е., Пугаченкова Г. А.*, 1959.— *М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова*. Парфянские ритоны Нисы. Ашхабад, 1959. (Тр. ЮТАКЭ, т. 4).
- Массон М. Е., Пугаченкова Г. А. и др.*, 1958.— *М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова, Б. Н. Засыпкин и др.* Мавзолей Ишратхона. Ташкент, 1958.
- Массэ А.*, 1962.— *А. Массэ*. Ислам. Очерк истории. М., 1962.
- «Масчиди Гури Мир», 1905.— «Мечеть Гур-Эмир. Альбом архитектурных рисунков и чертежей». СПб., 1905 («Самаркандские мечети», в. 1)
- «Материалы для истории Хивинского похода, 1881—1885.— «Материалы для истории Хивинского похода, вып. I—VIII. Ташкент, 1881—1885.
- Махмудов Н.*, 1966.— *Н. Махмудов*. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии в XIV—XV вв. Душанбе, 1966.
- Мацлисов О.*, 1967.— *А. Маджлисов*. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX—начале XX века. Душанбе — Алма-Ата, 1967.
- Медведская И. Н.*, 1976.— *И. Н. Медведская*. Новый кушанский могильник в Бешкентской долине.— «Археологические открытия 1975 г.» М., 1976.
- Мейендорф Е.*, 1826.— *Е. Мейендорф*. Статистический взгляд на Бухарию.— «Северный архив», 1826, октябрь, № 19—20.
- Мейендорф Е. Ф.*, 1975.— *Е. Ф. Мейендорф*. Путешествие из Оренбурга в Бухару в 1820 г. М., 1975.
- Мелюкова А. И.*, 1950.— *А. И. Мелюкова*. Войско и военное искусство скифов.— КСИИМК, вып. 34, 1950.
- Мережин Л.*, 1956.— *Л. Мережин*. К характеристике средневекового стекла из Мерва.— «Сборник студенческих работ САГУ, вып. XV. История. Ташкент, 1956.
- Мец А.*, 1966.— *А. Мец*. Мусульманский ренессанс. Перев. с нем. *А. Е. Бертельса*. М., 1966.
- Мешкерис В. А.*, 1962.— *В. А. Мешкерис*. Терракоты Самаркандского музея. Каталог. Л., 1962.
- Мешкерис В. А.*, 1964.— *В. А. Мешкерис*. Коропластика Согда. (К истории согдийской культуры с середины I тыс. до н. э. по V в. н. э.). АКД. Душанбе, 1964.
- Миддендорф А. Ф.*, 1882.— *А. Ф. Миддендорф*. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882.
- Миклухо-Маклай Н. Д.*, 1952.— *Н. Д. Миклухо-Маклай*. К истории политических взаимоотношений Ирана с Средней Азией в XVI веке.— КСИА, IV, 1952.
- Миклухо-Маклай Н. Д.*, 1955.— *Н. Д. Миклухо-Маклай*. «Описание таджикских и персидских рукописей Института востоковедения» (вып. I. «Географические сочинения»). М.— Л., 1955.
- Миклухо-Маклай Н. Д.*, 1961.— *Н. Д. Миклухо-Маклай*. «Описание таджикских и персидских рукописей Института народов Азии», вып. 2. «Биографические сочинения». М., 1961.
- Минаев И.*, 1879.— *И. Минаев*. Сведения о странах по верховьям Аму-Дарьи. СПб., 1879.
- Мирзоев А.*, 1949.— *А. Мирзоев*. Забони адабиёти классики ва муно-

- еквати он бо забони имрӯзаи тоҷикӣ.— «Шарки сурх», 1949, № 4.
- Мирзоев А.*, 1951.— *А. Мирзоев*. Чамбасти ва вазифаҳои мо дар соҳаи таърих, археология, этнография, забон ва адабиёт.— «Труды Таджикского филиала АН СССР», т. 27, 1951.
- Мирзоев А. М.*, 1954.— *А. М. Мирзоев*. Сайидо и его место в истории таджикской литературы. Сталинабад, 1954.
- Мирзоев А.*, 1957.— *А. Мирзоев*. Биной. Душанбе, 1957.
- Мирзоев А. М.*, 1968.— *А. М. Мирзоев*. Рудаки. Жизнь и творчество. М., 1968.
- Мирзоев А.*, 1975.— *А. Мирзоев*. Як омили котеъ.— «Садон Шарк», 1975, № 8.
- Мирзоев К. М.*, 1954.— *К. М. Мирзоев*. Амляковая форма земельной собственности в Бухарском ханстве. Ташкент, 1954.
- Мирзозода Х. М.*, 1956.— *Х. М. Мирзозода*. Шамсиддин Шохин. Душанбе, 1956.
- Мир Ғуломмуҳаммади Ғубор*.— Афғонистон ба як بازار. Кобул, 1959.
- Михайлова А. И.*, 1961.— «Каталог арабских рукописей Института народов Азии АН СССР». Сост. *А. И. Михайлова*, вып. 2. Географические сочинения. М., 1961.
- Мончадская Е. А.*, 1959.— *Е. А. Мончадская*. О «Царском городе» или «второй столице» Согдианы.— ВДИ, 1959, № 2.
- Мончадская Е. А.*, 1961.— *Е. А. Мончадская*. О правителях Бактрии и Согдианы VI—IV вв. до н. э. (Из древней истории народов Средней Азии).— ТОВЭ, т. V. Культура и искусство народов Востока, 6. Л., 1961.
- Молчанов А. А.*, 1940.— *А. А. Молчанов*. К характеристике налоговой системы в Герате эпохи Алишера Навои.— «Родоначальник узбекской литературы». Ташкент, 1940.
- Мукминова Р. Г.*, 1950.— *Р. Г. Мукминова*. Народные движения в Узбекстане в 1499—1501 годах.— Изв. АН УзССР, 1950, № 1.
- Мукминова Р. Г.*, 1966.— *Р. Г. Мукминова*. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам «Вақф-наме». Ташкент, 1966.
- Мухторов А.*, 1957.— *А. Мухторов*. Административное устройство и поземельно-податная система Ура-Тюбинского владения в первой половине XIX в.— «Очерки по истории Таджикистана», т. I. Душанбе, 1957.
- Мухторов А.*, 1960.— *А. Мухторов*. Надписи с именем Бабура в верховьях Зарафшана. М., 1960 (XXV международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Мухторов А.*, 1963.— *А. Мухторов*. Материалы по истории Ура-Тюбе. М., 1963.
- Мухторов А.*, 1963 а.— *А. Мухторов*. К истории народных движений в Бухарском ханстве в первой четверти XIX в.— ИООН АН Тадж. ССР, № 1 (32). Душанбе, 1963.
- Мухторов А.*, 1964.— *А. Мухторов*. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. Душанбе, 1964.
- Мухторов А.*, 1966.— *А. Мухторов*. Резьба по дереву в долине Зарафшана. (Альбом средневековых орнаментов). М., 1966.
- Мухторов А.*, 1967.— *А. Мухторов*. Восстание крестьян Бальджуанского бекства в 1916 г.— ИООН АН Тадж. ССР. № 1 (47). Душанбе, 1967.
- Мухторов А.*, 1967 а.— *А. Мухторов*. Надгробные кайраки XIII—XVI вв. с упоминанием термина «дижкан».— ЭВ, XVIII. Л., 1967.
- Мухторов А.*, 1969.— *А. Мухторов*. Дильшод и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX—начале XX вв. Душанбе, 1969.
- Мухторов А.*, 1975.— *А. Мухторов*. Гузары Ура-Тюбе.— «Материалы по истории городов Таджикистана». Душанбе, 1975.
- Мухторов А.*, 1975 а.— *А. Мухторов*. Аз пай таърихи кухан. Душанбе, 1975.
- Мухторов А.*, 1976.— *А. Мухторов*. Новые находки каменных капителей кушанского времени из Шахринау (Южный Таджикистан).— «Центральная Азия в кушанскую эпоху», т. II.— «Тр. Международной конференции по истории, ар-

- геологии и культуре Центральной Азии в Кушанскую эпоху (Душанбе 27 сентября — 6 октября 1968 г.)». М., 1976.
- Мушкетов И. В.*, 1915.— *И. В. Мушкетов*. Туркестан, т. I, ч. I, изд. 2, Пг., 1915.
- Мухаммад Хайтхон*, 1874.— *Alghanistan and its inhabitants translated from Hayat-i Af-ghan' by Muhammad Hayat Khan du Henry Priestly*, Lahor, 1874.
- Мухаммадзонов А.*, 1955.— *А. Мухаммеджанов*. Характеристика основных изданных источников по взаимоотношениям Бухарского ханства с Россией в 20—50-х годах XIX в. Ташкент, 1955.
- Мухаммадзонов А. Р., Негматов Т.*, 1957.— *А. Р. Мухаммаджанов, Т. Негматов*. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. Тошкент, 1957.
- Мўҳсинова К. З.*, 1965.— *К. З. Мухсинова*. Документы о крестьянских движениях в Бухарском ханстве в 80-х годах XIX в.— «Из истории Средней Азии». Ташкент, 1965.
- Мўҳсинова К. З.*, 1969.— *К. З. Мухсинова*. К истории выступления бухарских крестьян против налогового гнета в конце XIX в.— «Проблема востоковедения», 1969, № 1.
- Набиев Р.*, 1942.— *Р. Набиев*. XIV асрда Урта Осиёда сарбадорлар кўзғолони. Тошкент, 1942.
- Набиев Р. Н.*, 1948.— *Р. Н. Набиев*. Из истории политико-экономической жизни Мавераннахра в XV в.— «Великий узбекский поэт». Ташкент, 1948.
- Набиев Р. Н.*, 1959.— *Р. Н. Набиев*. Новые документальные материалы к изучению феодального института «суюргал» в Фергане XVI—XVII вв.— Изв. АН УзССР. Серия общественных наук, 1959, № 13.
- Набиев Р. Н.*, 1960.— *Р. Н. Набиев*. Из истории феодального землевладения в Фергане в XVI—XVII вв. Изв. АН УзССР Серия общественных наук, 1960, № 3.
- Набиев Р. Н.*, 1966.— *Р. Н. Набиев*. Ташкентское восстание 1847 и его социально-экономические предпосылки. Ташкент, 1966.
- (Назаров Ф.)*, 1968.— *(Ф. Назаров)*. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии Филиппа Назарова. М., 1968.
- Наливкин В. П.*, 1886.— *В. П. Наливкин*. Краткая история Кокандского ханства. СПб., 1886.
- Нафисий С.*, 1303—1313.— *С. Нафисий*. Ахвол ва ашъори Абуабдулло Рӯдакӣ. Техрон, тт. I—III, 1309—1313 х.
- Небольсин Г. П.*, 1835.— *Г. П. Небольсин*. Статистические записки о внешней торговле России. СПб., 1835, ч. I—2.
- Небольсин Г. П.*, 1850.— *Г. П. Небольсин*. Статистическое обозрение внешней торговли России. Тт. I—II. СПб., 1850.
- Небольсин П.*, 1856.— *П. Небольсин*. Очерки торговли России со странами Средней Азии, Хивой, Бухарой и Коканом (со стороны Оренбургской линии). СПб., 1856.
- Немцева Н. Б. ва Шваб Ю.*, 1968.— *Н. Б. Немцева, Ю. Шваб*. Шахизинда, изд. III. Ташкент, 1968.
- Неразик Е. Е.*, 1966.— *Е. Е. Неразик*. Сельские поселения афригидского Хорезма. М., 1966.
- Неразик Е. Е.*, 1969.— *Е. Е. Неразик*. Раскопки городища Топрак-кала.— «Археологические открытия 1968 года». М., 1969.
- Несмеянов С. А., Ранов В. А.*, 1964.— *С. А. Несмеянов, В. А. Ранов*. О геологическом возрасте верхнепалеолитической стоянки Ходжа-Гор (Южная Фергана).— Тр. ИИ АН Тадж. ССР, т. XLII. Душанбе, 1964.
- Нестурх М. Ф.*, 1964.— *М. Ф. Нестурх*. Проблемы первоначальной прародины человечества. («Основные проблемы антропогенеза»). М., 1964.
- Негматов Н. Н.*, 1954.— *Н. Н. Негматов*. Усрушана в борьбе с арабским нашествием (конец VII — первая половина IX в.).— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 5, 1954.
- Негматов Н. Н.*, 1956.— *Н. Н. Негматов*. Предварительный отчет о работах Ходжентского отряда в 1954 г.— Тр. АН Тадж. ССР, т. XXXVII, 1956.

- Негматов Н. Н., 1957.— Н. Н. Негматов. Усрушана в древности и раннем средневековье. Сталинабад, 1957 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. 55).
- Негматов Н. Н., 1959.— Н. Н. Негматов. Из истории позднесредневекового Ходжента.— «Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии». М.— Л., 1959.
- Негматов Н. Н., 1968.— Н. Н. Негматов. «Капитолийская волчица» в Таджикистане.— НЖ, 1968, № 2.
- Негматов Н. Н., 1973.— Н. Н. Негматов. О живописи афшипов Усрушаны. (Предварительное сообщение).— СА, 1973, № 3.
- Негматов Н. Н., Соколовский В. М., 1975.— Н. Н. Негматов, В. М. Соколовский. «Капитолийская волчица» в Таджикистане и легенды Евразии.— «Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1974 г.» М., 1975.
- Негматов Н. Н. ва Хмельницкий С. Г., 1966.— Н. Н. Негматов, С. Г. Хмельницкий. Средневековый Шахристан. Душанбе, 1966. (Материальная культура Усрушаны», вып. 1).
- Негматов Т. Н., 1955.— Т. Н. Негматов. Характеристика основных изданных источников по взаимоотношениям Хивинского ханства с Россией в 20—50-х годах XIX века. Ташкент, 1955.
- Никифоров В. Н., 1975.— В. Н. Никифоров. Восток и всемирная история. М., 1957.
- Нильсен В. А., 1950.— В. А. Нильсен. Мавзолей Мир-Саид Бахрам в Кермине.— МИТАУ, вып. I, 1950.
- Нильсен В. А., 1953.— В. А. Нильсен. Архитектурный облик обсерватории Улугбека в Самарканде.— Тр. ИИА АН УзССР, т. V, 1953.
- Нильсен В. А., 1966.— В. А. Нильсен. Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V—VIII вв.). Ташкент, 1966.
- Ноткин И. И., 1961.— И. И. Ноткин. Бухарская резьба по ганчу. В работах усто Ширина. Ташкент, 1961.
- Обельченко О. В., 1956.— О. В. Обельченко. Куя-Мазарский могильник.— Тр. ИИА (АН УзССР), вып. VII, 1956.
- Обельченко О. В., 1961.— О. В. Обельченко. Лявандакский могильник.— ИМКУ, вып. 2, 1961.
- «Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии», 1849.— «Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии.— ЗИРГО, кн. III, СПб., 1849.
- Оболдуева Т. Г., 1955.— Т. Г. Оболдуева. Погребения эпохи бронзы в Ташкентской области.— КСИИМК, вып. 59, 1955.
- Огибенин Б. Л., 1968.— Б. Л. Огибенин. Структура мифологических текстов «Ригведы» (ведийская космогония). М., 1968.
- Одилов Н., 1964.— Н. Одилов. Чахонбинини Чалолитдини Румй. Душанбе, 1964.
- Озодаев Ф., 1959.— Ф. Озодаев. Ташкент во второй половине XIX века. Очерки социально-экономической и политической истории. Ташкент, 1959.
- Окладников А. П., 1949.— А. П. Окладников. Исследование мустьерской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тешик-Таш, Южный Узбекистан (Средняя Азия).— «Тешик-таш», М., 1949.
- Окладников А. П., 1956.— А. П. Окладников. Пещера Джебел — памятник древней культуры прикаспийских племен Туркмении.— Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Окладников А. П., 1956 а.— А. П. Окладников. Древнейшее прошлое Туркменистана (Древние охотники и собиратели в степях и пустынях Туркменистана). — Тр. ИИАЭ АН Туркм. ССР, т. I, 1956.
- Окладников А. П., 1961.— А. П. Окладников. Ходжикентская пещера — новый мустьерский памятник Узбекистана.— КСИНА, вып. 82, 1961.
- Окладников А. П., 1964.— А. П. Окладников. Каменный век Таджикистана. Итоги разведок каменного века на Памире (1956—1958 гг.).— МИА. № 12, 1964.
- Окладников А. П., 1966 а.— А. П. Окладников. К вопросу о мезоли-

- те и эпипалеолите в Азиатской части СССР.—МИА, № 126, 1966.
- Окладников А. П.**, 1966 б.—А. П. Окладников. Палеолит и мезолит Средней Азии.—«Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.—Л., 1966.
- Окладников А. П., Рацек В. И.**, 1954.—А. П. Окладников В. И. Рацек. Следы древней культуры в пещерах Тянь-Шаня.—Изв. ВГО, т. 86, вып. 5, 1954.
- Ольденбург С. Ф.**, 1931.—С. Ф. Ольденбург. Восток и Запад в советских условиях. М.—Л., 1931.
- Оранский И. М.**, 1960.—И. М. Оранский. Введение в иранскую филологию. М., 1960.
- Орбели И. А., Тревер К. В.**, 1935.—И. А. Орбели, К. В. Тревер. Сасанидский металл. Художественные предметы из золота, серебра и бронзы. М.—Л., 1935 (Государственный Эрмитаж. III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Л., 1935).
- Османов М.-Н. О.**, 1959.—М.-Н. О. Османов. Фирдауси. Жизнь и творчество. М., 1959.
- Остроумов Н. П.**, 1908.—Н. П. Остроумов. Сарты. Этнографические материалы, изд. 3-е. Ташкент, 1908.
- Очерки истории..., 1959.—Очерки истории Коммунистической партии Туркестана, вып. II. Ташкент, 1959.
- Ошанин Л. В.**, 1937.—Л. В. Ошанин. Иранские племена Западного Памира. Сравнительно-антропологическое исследование. Ташкент, 1937. (Тр. Узбекского института экспериментальной медицины, т. I).
- Ошанин Л. В.**, 1957.—Л. В. Ошанин. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов, ч. I. Ереван, 1957 (Тр. САГУ, новая серия, вып. ХСVI. Исторические науки, кн. 16).
- Ошанин Л. В.**, 1957 а.—Л. В. Ошанин. Антропологический состав и вопросы этногенеза таджиков и узбеков Южного Таджикистана. Сталинабад, 1957 (Тр. АН Тадж. ССР, т. LII).
- Ошанин Л. В.**, 1958.—Л. В. Ошанин. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов, ч. II. Ереван, 1958 (Тр. САГУ, новая серия, вып. ХСVII. Исторические науки, кн. 18).
- Ошанин Л. В. ва Зезенкова В. Я.**, 1953.—Л. В. Ошанин, В. Я. Зезенкова. Вопросы этногенеза народов Средней Азии в свете данных антропологии. Ташкент, 1953.
- Оғоҷонов С. Г.**, 1969.—С. Г. Агаджанов. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX—XIII вв. Ашхабад, 1969.
- Панков А. В.**, 1927.—А. В. Панков. К истории торговли Средней Азии с Россией XVI—XVII вв.—«В. В. Бартольд». Сб. статей. Ташкент, 1927.
- Пачос М. К.**, 1966.—М. К. Пачос. Оборонительные сооружения Афрасиаба.—АКД. Ташкент, 1966.
- Пачос М. К.**, 1967.—М. К. Пачос. К изучению стен городища Афрасиаб.—СА, 1967, № 1.
- Пашино П. И.**, 1867.—П. И. Пашино. Туркестанский край в 1868 году. СПб., 1868.
- Певзнер С. Б.**, 1954.—С. Б. Певзнер. О двух арабских азбуках из раскопок в Мерве.—ЭВ, IX. М.—Л., 1954.
- Перепелицына Л. А.**, 1968.—Л. А. Перепелицына. Роль русской культуры в развитии культуры народов Средней Азии. М., 1966.
- Периханян А. Г.**, 1956.—А. Г. Периханян. Древнеармянские восстания.—ВДИ, 1956, № 2.
- Периханян А. Г.**, 1959.—А. Г. Периханян. Социально-экономическое значение храмовых объединений Малой Азии и Армении (IV в. до н. э.—III в. н. э.) М., 1959.
- Периханян А. Г.**, 1966.—А. Г. Периханян. К вопросу о происхождении армянской письменности.—«Переднеазиатский сборник». М., 1966.
- Периханян А. Г.**, 1968.—А. Г. Периханян. Агнатические группы в древнем Иране.—ВДИ, 1968, № 3 «Персидские миниатюры», 1968.—«Персидские миниатюры XIV—XVII вв». Вступительная статья О. Ф. Акимускина и А. А. Иванова. М., 1968. («Восточная миниатюра и каллиграфия в ленинградских собраниях»).

- Петровский П. П.**, 1874.— П. П. Петровский. Шелководство и шелководство в Средней Азии. Отчет министерству финансов агента в Туркестанском генерал-губернаторстве. СПб., 1874.
- Петрушевский И. П.**, 1948.— И. П. Петрушевский. Городская знать в государстве Хулагуидов.— СВ, т. V, 1948.
- Петрушевский И. П.**, 1949.— И. П. Петрушевский. Из истории Бухары в XIII в. Уз. ЛГУ, серия востоковедческих наук, вып. I, 1949.
- Петрушевский И. П.**, 1951.— И. П. Петрушевский. Феодалное хозяйство Рашид ад-дина.— ВИ, 1951, № 4.
- Петрушевский И. П.**, 1956.— И. П. Петрушевский. Движение сербеларов в Хорасане.— Уз. ИВАН, т. XIV, 1956.
- Петрушевский И. П.**, 1960.— И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV ввек. М.—Л., 1960.
- Петрушевский И. П.**, 1966.— И. П. Петрушевский. Ислам в Иране в VII—XV веках. Л., 1966.
- Пигулевская Н. В.**, 1940.— Н. В. Пигулевская. Месопотамия на рубеже V—VI вв. н. э. Сирийская хроника Иешу Стилта как исторический источник. М.—Л., 1940.
- Пигулевская Н. В.**, 1941.— Н. В. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. Л., 1941.
- Пигулевская Н. В.**, 1947.— Н. В. Пигулевская. Византийская дипломатия и торговля шелком.— ВВ, т. I (XXVI), 1947.
- Пигулевская Н. В.**, 1948.— Н. В. Пигулевская. Мар Аба I (К истории культуры VI в. н. э.).— СВ, 1948, т. Б.
- Пигулевская Н. В.**, 1949.— Н. В. Пигулевская. Маздакитское движение.— «Известия АН СССР». Отделение истории и философии, т. I, № 3, 1949.
- Пигулевская Н. В.**, 1951.— Н. В. Пигулевская. Византия на путях в Индию. Из истории торговли Византии с Востоком в IV—VI вв. М.—Л., 1951.
- Пигулевская Н. В.**, 1956 а.— Н. В. Пигулевская. Города Ирана в эпоху раннего средневековья. М.—Л., 1956.
- Пигулевская Н. В.** в диг. 1958.— Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Строева, А. М. Беленицкий. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л., 1958.
- Пидаев Ш. Р.**, 1976.— Ш. Р. Пидаев. Некоторые данные о раскопках кушанского поселения Ак-курган в Северной Бактриане.— СА, 1976, I.
- Пиотровский Б. Б.**, 1949.— Б. Б. Пиотровский. Разведочные работы в Гяур-Кала в Старом Мерве.— Мат-лы ЮТАКЭ, вып. I, 1949.
- Писарчик А. К.**, 1937.— А. К. Писарчик. Жилой городской дом Бухары и Хивы.— «Архитектура СССР», 1937, № 1.
- Писарчик А. К.**, 1944.— А. К. Писарчик. Памятники Кермине.— СИИТА АА СССР, вып. 4, 1944.
- Писарчик А. К.**, 1954.— А. К. Писарчик. Строительные материалы и конструктивные приемы народных мастеров Ферганской долины в XIX—начале XX в.— «Среднеазиатский этнографический сборник». М., 1954, № 1.
- Писарчик А. К.**, 1956.— А. К. Писарчик. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы.— Тр. АН Тадж. ССР, т. 42. Сталинабад, 1956.
- Писарчик А. К.**, 1958.— А. К. Писарчик. Примечания и дополнения к кн. М. С. Андреева «Таджики долины Хуф», вып. 2. Сталинабад, 1958.
- Писарчик А. К.**, 1970.— А. К. Писарчик. Жилище.— «Таджики Каратегина и Дарваза», вып. 2. Душанбе, 1970.
- Писарчик А. К.**, 1975.— А. К. Писарчик. Народная архитектура Самарканда. Душанбе, 1975.
- Писарчик А. К. в Кармышева Б. Х.**, 1953.— А. К. Писарчик, Б. Х. Кармышева. Опыт сплошного этнографического обследования Кулябской области.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Полупанов С.**, 1937.— С. Полупанов. Жилой дом в старом Самаркан-

- де — «Архитектура СССР». М., 1937, № 1.
- Попов А. Л.**, 1940 а.— *А. Л. Попов*. Из истории завоевания Средней Азии.— «Исторические записки», 1940, т. 9.
- Попов А. Л.**, 1940 б.— *А. Л. Попов*. Борьба за среднеазиатский плацдарм.— «Исторические записки», 1940, т. 7.
- Попов А. Н.**, 1853.— *А. Н. Попов*. Сношения России с Хивой и Бухарой при Петре Великом.— ЗИРГО, 1853, кн. IX.
- Постовская Н. М.**, 1961.— *Н. М. Постовская*. Изучение древней истории Ближнего Востока в Советском Союзе (1917—1959 гг.). М., 1961.
- Потанин Н.**, 1856.— *Н. Потанин*. Записки о Коканском ханстве хорунжего Потанина (1830 г.), с предисловием П. Савельева.— «Вестник РГО», т. 6, ч. 18. СПб., 1856.
- «Предварительное сообщение», 1965.— «Предварительное сообщение об исследовании протондийских текстов». М., 1965.
- «Присоединение Туркмении к России», 1960.— «Присоединение Туркмении к России». Сб. архивных документов. Ашхабад, 1960.
- «Проблемы», 1971.— «Проблемы докапиталистических обществ в странах Востока (общее и особенное в историческом развитии)». М., 1971.
- Птицын Г. В.**, 1947.— *Г. В. Птицын*. К вопросу о географии «Шахнамэ».— ТОВЭ, IV, 1947.
- Пугаченкова Г. А.**, 1950.— *Г. А. Пугаченкова*. Миниатюры «Фатх-намэ» — хроники побед Шейбани-хана из собрания Института по изучению восточных рукописей Академии наук Уз ССР.— Тр. САГУ, новая серия, вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.
- Пугаченкова Г. А.**, 1951.— *Г. А. Пугаченкова*. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов.— Тр. САГУ, новая серия, вып. XXIII. Гуманитарные науки, кн. 4 (История), 1951.
- Пугаченкова Г. А.**, 1953.— *Г. А. Пугаченкова*. К вопросу о научно-художественной реконструкции мечети Биби-Ханым.— Тр. САГУ, новая серия, вып. 49. Гуманитарные науки, кн. 6, 1953.
- Пугаченкова Г. А.**, 1954.— *Г. А. Пугаченкова*. Буддийская кумирня в Мерве.— КСИИМК, вып. LIV, 1954.
- Пугаченкова Г. А.**, 1956.— *Г. А. Пугаченкова*. Миниатюры «Хамсэ» Низами 1562/63 г. Самаркандского музея.— Тр. АН Тадж. ССР, т. 42, 1956.
- Пугаченкова Г. А.**, 1957.— *Г. А. Пугаченкова*. Памятники архитектуры Средней Азии эпохи Навои. Ташкент, 1957. (Тр. САГУ, новая серия, вып. CVIII. Исторические науки, кн. 22).
- Пугаченкова Г. А.**, 1958 а.— *Г. А. Пугаченкова*. Мастер-керамист Мухаммед-али Ипойтон из Мерва. (К характеристике штампованной керамики Мерва XII—начала XIII в.).— СА, 1958, № 2.
- Пугаченкова Г. А.**, 1958 б.— *Г. А. Пугаченкова*. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. М., 1958. (Тр. ЮТАКЭ, 1958).
- Пугаченкова Г. А.**, 1959.— *Г. А. Пугаченкова*. Бухарские миниатюры в списке Джами XVI века.— «Искусство», 1959, № 5.
- Пугаченкова Г. А.**, 1960.— *Г. А. Пугаченкова*. К проблеме среднеазиатской школы миниатюристов XVI—XVII вв.— «XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР». М., 1960.
- Пугаченкова Г. А.**, 1960 а.— *Г. А. Пугаченкова*. Ак-Астана-баба.— СА, 1960, № 3.
- Пугаченкова Г. А.**, 1962.— *Г. А. Пугаченкова*. Архитектурные заметки.— «Искусство зодчих Узбекистана». Сб. статей, I. Ташкент, 1962.
- Пугаченкова Г. А.**, 1963 а.— *Г. А. Пугаченкова*. Искусство Афганистана. Три этюда. М., 1963.
- Пугаченкова Г. А.**, 1963 б.— *Г. А. Пугаченкова*. Мавзолей Араб-ата. (Из истории архитектуры Мавераннахра IX—X вв.). Ташкент, 1963. («Искусство зодчих Узбекистана», II).
- Пугаченкова Г. А.**, 1965.— *Г. А. Пугаченкова*. Архитектурные памятники Мавераннахра эпохи Улугбека.—

- «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Пугаченкова Г. А.*, 1966 а.—*Г. А. Пугаченкова*. К дискуссии о «Сотере Мегасе».—Тр. ТГУ, вып. 295, 1966.
- Пугаченкова Г. А.*, 1966 б.—*Г. А. Пугаченкова*. Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. Ташкент, 1966.
- Пугаченкова Г. А.*, 1968.—*Г. А. Пугаченкова*. Самарканд, Бухара. По древним памятникам Самарканда и Бухары, изд. 2. М., 1968.
- Пугаченкова Г. А.*, 1969.—*Г. А. Пугаченкова*. Архитектура обсерватории Улугбека.—«Искусство зодчих Узбекистана». Сб. статей, IV. Ташкент, 1969.
- Пугаченкова Г. А.*, 1971.—*Г. А. Пугаченкова*. Новое в изучении Дальверзин-тепе.—СА, 1971, № 4.
- Пугаченкова Г. А.*, 1973.—*Г. А. Пугаченкова*. Новые данные о художественной культуре Бактрии.—«Из истории античной культуры Узбекистана». Ташкент, 1973.
- Пугаченкова Г. А.*, 1973 а.—*Г. А. Пугаченкова*. К архитектурной типологии в зодчестве Бактрии и Восточной Парфии.—ВДИ, 1973, № 1.
- Пугаченкова Г. А.*, 1973 б.—*Г. А. Пугаченкова*. Керамические печи эпохи кушан в Южном Узбекистане.—СА, 1973, № 2.
- Пугаченкова Г. А.*, 1976.—*Г. А. Пугаченкова*. Бактрийский жилой дом. (К вопросу об архитектурной типологии).—«История и культура Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Пугаченкова Г. А.*, 1976 а.—*Г. А. Пугаченкова*. К познанию античной и раннесредневековой архитектуры Северного Афганистана.—«Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969—1973 гг.». М., 1976.
- Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И.*, 1958.—*Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель*. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. Ташкент, 1958.
- Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И.*, 1965.—*Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель*. История искусств Узбекистана (с древнейших времен до середины XIX века). М., 1965.
- Пугаченкова Г. А., Тургунов Б. А.*, 1974.—*Г. А. Пугаченкова, Б. А. Тургунов*. Исследование Дальверзин-тепе в 1972 г.—«Древняя Бактрия». (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана). Л., 1974.
- Пьянкова И. В.*, 1961.—*И. В. Пьянков*. Сведения Ктесия о владениях Варди на востоке Ирана (Административная политика Кира II на северо-востоке его державы).—ВДИ, 1961, № 4.
- Пьянков И. В.*, 1964.—*И. В. Пьянков*. К вопросу о маршруте похода Кира II на массагетов.—ВДИ, 1964, № 3.
- Пьянков И. В.*, 1966.—*И. В. Пьянков*. Восточные сатрапии державы Ахеменидов в сочинениях Ктесия. АКД. М., 1966.
- Пьянков И. В.*, 1968.—*И. В. Пьянков*. Ктесий о Зороастре.—«Материальная культура Таджикистана», вып. 1. Душанбе, 1968.
- Пьянков И. В.*, 1970.—*И. В. Пьянков*. Мараканды.—ВДИ, 1970, № 1.
- Пяковский А. В.*, 1958.—*А. В. Пяковский*. Революция 1905—1907 гг. в Туркестане. М., 1958.
- Пяковский А. В.*, 1959.—*А. В. Пяковский*. К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России.—«Вопросы истории», 1959, № 8.
- Пулодов У. П.*, 1968.—*У. П. Пулатов*. Чильхуджра. (К истории культуры Уструшаны). АКД. М., 1968.
- Пулодов У. П.*, 1975.—*У. П. Пулатов*. Чильхуджра. («Материальная культура Уструшаны», вып. 3). Душанбе, 1975.
- Радлов В. В.*, 1880.—*В. В. Радлов*. Средняя Зеравшанская долина.—ЗИРГО по отделу этнографии, т. V, отд. 1. СПб., 1880.
- Радлов В. В.*, 1880 а.—*В. В. Радлов*. Остатки старинного зодчества (медресе, мечети и могильные памятники) в Самарканде.—ЗРГО по отд. этнографии, т. VI, отд. 1. СПб., 1880.

- Ранов В. А.**, 1960 а.—**В. А. Ранов.** Наскальные рисунки кишлака Лянгар (Западный Памир)—ИООН АН Тадж. ССР, вып. 1 (22), 1960.
- Ранов В. А.**, 1960 б.—**В. А. Ранов.** Новые наскальные изображения в Кураминском хребте—Тр. АН Тадж. ССР, т. XXIX, 1960.
- Ранов В. А.**, 1961.—**В. А. Ранов.** Рисунки каменного века в гроте Шахты.—СЭ, 1961, № 6.
- Ранов В. А.**, 1962 а.—**В. А. Ранов.** О стратиграфическом положении палеолита Средней Азии.—«Новейший этап геологического развития территории Таджикистана». Сб. статей. Душанбе, 1962.
- Ранов В. А.**, 1962 б.—**В. А. Ранов.** Раскопки памятников первобытно-общинного строя на Восточном Памире в 1960 г.—АРТ, VIII, 1962.
- Ранов В. А.**, 1964.—**В. А. Ранов.** Итоги разведок каменного века на Памире (1956—1958 гг.).—МИА, № 12, 1964.
- Ранов В. А.**, 1964 а.—**В. А. Ранов.** О связях культур палеолита Средней Азии и некоторых стран зарубежного Востока. М., 1964. (VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук).
- Ранов В. А.**, 1965 а.—**В. А. Ранов.** Главные вопросы изучения палеолита Средней Азии.—«Основные проблемы четвертичного периода СССР». Сб. статей. М., 1965.
- Ранов В. А.**, 1965 б.—**В. А. Ранов.** Каменный век Таджикистана, вып. 1. Палеолит. Душанбе, 1965.
- Ранов В. А.**, 1966.—**В. А. Ранов.** Галечные орудия и их роль в палеолите Средней Азии. (Тезисы доклада). М., 1966. («Доклады и сообщения археологов СССР. VII Международный конгресс доисториков и протоистория»).
- Ранов В. А., Гурский А. В.**, 1960.—**В. А. Ранов, А. В. Гурский.** Краткий обзор наскальных рисунков Горно-Бадахшанской Автономной области Таджикской ССР.—СЭ, 1960, № 2.
- Ранович А. Б.**, 1950.—**А. Б. Ранович.** Эллинизм и его историческая роль. М.—Л., 1950.
- Рапопорт Ю. А.**, 1958.—**Ю. А. Рапопорт.** К вопросу о хорезмийских оссуариях.—КИЭ, XXX, 1958.
- Рапопорт Ю. А.**, 1962.—**Ю. А. Рапопорт.** Хорезмийские астоданы. (К истории религии Хорезма).—СЭ, 1962, № 4.
- Рапопорт Ю. А.**, 1967.—**Ю. А. Рапопорт.** Кой-Крылган-кала как памятник погребального обряда.—Кой-Крылган-кала. Сб. статей. М., 1967.
- Рапопорт Ю. А.**, 1968.—**Ю. А. Рапопорт.** Раскопки на городище Топрак-кала.—«Археологические открытия 1967 года». М., 1968.
- Рапопорт Ю. А.**, 1971.—**Ю. А. Рапопорт.** Из истории религии древнего Хорезма (оссуарии). М., 1971 (Тр. ХАЭЭ, вып. VI).
- Располова В. И.**, 1971.—**В. И. Располова.** Один из базаров Пенджикента VII—VIII вв.—«Страны и народы Востока», вып. X, 1971.
- Расторгуева В. С. ва диг.,** 1964.—**В. С. Расторгуева, Ч. Х. Бакаев, М. И. Исаев, А. А. Керимова, Л. А. Пирейко.** Типы двуязычия у иранских народов Советского Союза. М., 1964.
- Рагия Ш. Е.**, 1950.—**Ш. Е. Рагия.** Мечеть Биби-Ханым в Самарканде. Исследование и опыт реставрации. М., 1950.
- Рагия Ш. Е. ва Воронин Л. Н.**, 1936.—**Ш. Е. Рагия и Л. Н. Воронин.** Мавзолей Барак-хана.—Ар. ССР, 1936, № 11.
- Рахимов М. Р.**, 1957.—**М. Н. Рахимов.** Земледелие таджиков бассейна реки Хингоу в дореволюционный период (историко-этнографический очерк). Сталинабад, 1957. (Тр. АН Тадж. ССР, т. 43).
- Раҷабов З. Ш.**, 1955.—**З. Ш. Раҷабов.** Шуриши соли 1916 дар музофоти Хучанд, 1955.
- Раҷабов З. Ш.**, 1957.—**З. Ш. Раҷабов.** Из истории общественно-политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX вв. Душанбе, 1957.
- Раҷабов З.**, 1961.—**З. Раҷабов.** Выдающийся просветитель таджик-

- ского народа Ахмад Дониш. Душанбе, 1961.
- Раҷабов З. Ш.*, 1970.—*З. Ш. Раҷабов*. Туркестан на страницах газет периода первой русской революции (1905—1907). Душанбе, 1970.
- Раҷабов З.*, 1974.—*З. Раҷабов*. Поэт-просветитель таджикского народа Асири. Душанбе, 1974.
- Раҷабов С.*, 1954.—*С. Раҷабов*. К вопросу об исторических корнях дружбы народов Средней Азии с великим русским народом. Сталинабад, 1954.
- Раҷабов С.*, 1955.—*С. Раҷабов*. Роль великого русского народа в исторических судьбах народов Средней Азии. Ташкент, 1955.
- Рейснер И. М.*, 1954.—*И. М. Рейснер*. Развитие феодализма и образование государства у афганцев. М., 1954.
- Ремпель Л. И.*, 1936.—*Л. И. Ремпель*. Мавзолей Исмаила Самани.—«Архитектура СССР», 1936, № 5.
- Ремпель Л. И.*, 1961.—*Л. И. Ремпель*. Архитектурный орнамент Узбекистана. История развития и теория построения. Ташкент, 1961.
- Ремпель Л. И.*, 1962.—*Л. И. Ремпель*. Из истории градостроительства на Востоке. (Материалы по планировке старой Бухары).—«Искусство зодчих Узбекистана», 1. Ташкент, 1962.
- Ремпель Л. И.*, 1963.—*Л. И. Ремпель*. Архитектурный орнамент Южного Туркменистана X—начала XIII вв. и проблема «сельджукского» стиля.—«Труды ЮТАКЭ», т. II. Ашхабад, 1963.
- Ремпель Л. И.*, 1969.—*Л. И. Ремпель*. Искусство Руси и Восток как историко-культурная и художественная проблема. Ташкент, 1969.
- Рерих Ю. Н.*, 1963.—*Ю. Н. Рерих*. Тохарская проблема.—НАА, 1963, № 6.
- Рифтин Б. Л.*, 1960.—*Б. Л. Рифтин*. Из истории культурных связей Средней Азии и Китая II в. до н. э.—VIII в. н. э.—ПВ, 1960, № 5.
- Рожкова М. К.*, 1949.—*М. К. Рожкова*. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. М.—Л., 1949.
- Рожкова М. К.*, 1960.—*М. К. Рожкова*. Из истории торговли Россия со Средней Азией в 60-х годах XIX века.—«Исторические записки», 1960, № 67.
- Розен В.*, 1888.—*В. Розен*. Рассказ Хилала ас-саби о взятии Бухары Богра-ханом.—ЗВОРАО, т. II, вып. 3—4. СПб., 1888.
- Розенбург Ф. А.*, 1932.—*Ф. А. Розенбург*. Согдийские «старые письма».—«Известия АН СССР». Отделение общественных наук, 1932, № 5.
- Романовский Д. И.*, 1868.—*Д. И. Романовский*. Заметки по среднеазиатскому вопросу. СПб., 1868.
- Ромаскевич А. А.*, 1938.—*А. А. Ромаскевич*. Очерк истории изучения «Шахнаме».—«Фердауси». 934—1934. Л., 1934.
- Ромаскевич А. А.*, 1938 а.—*А. А. Ромаскевич*. Иранские источники по истории туркмен и Туркмени XVI—XIX вв.—МИТТ, т. II, 1938.
- Ромаскевич А. А.*, 1939.—*А. А. Ромаскевич*. Персидские источники по истории туркмен и Туркмени X—XV вв.—МИТТ, т. I, 1939.
- Ростовцев М. И.* 1913.—*М. И. Ростовцев*. Эллинистическая Азия в эпоху Селевкидов.—«Научный исторический журнал», т. 1, вып. 1. СПб., 1913, № 1.
- Руир А. М.*, 1924.—*А. М. Руир*. Англо-русское соперничество в Азии в XIX веке. Пер. с франц. М., 1924.
- Рустамов У. А.* 1956.—*У. А. Рустамов*. Пригиндукушские княжества Северной Индии в конце XIX—начале XX в. Ташкент, 1956.
- Рустамов Э. Р.*, 1963.—*Э. Р. Рустамов*. Узбекская поэзия в первой половине XV в. М., 1963.
- Рычков П. И.* 1949.—*П. И. Рычков*. Топография Оренбургской губернии.—Оренбургские степи в трудах П. И. Рычкова, Э. А. Эверсмана и С. С. Наустрова. М., 1949.
- Рычков Ю. Г.*, 1969.—*Ю. Г. Рычков*. Антропология и генетика изолированных популяций. (Древние изоляты Памира). М., 1969.
- Рябинский А.*, 1941.—*А. Рябинский*. Царская Россия и Бухара в

- эпоху империализма.— «Историк-марксист», 1941, № 4.
- Рузиев М.*, 1967.— *М. Рузиев. Резные двери жилищ Бухары.* Душанбе, 1967.
- Сайко Э. В.*, 1963.— *Э. В. Сайко. Глазурованная керамика Средней Азии VII—XII вв. (По материалам керамических комплексов Хутталя, Согда, Ферганы).* Душанбе, 1963. (Тр. ИИ АН Тадж. ССР, т. XXXVI).
- Самойлович А.*, 1910.— *А. Самойлович. К вопросу о сартах.— ЖС, XIX, 1910, вып. III.*
- Свидина Е. Д.*, 1968.— *Е. Д. Свидина. Алишер Навои. Библиография (1917—1966 гг.). К 525 летию со дня рождения.* Ташкент, 1968.
- Северцов Н. А.*, 1860.— *Н. А. Северцов. Месяц плена у кокандцев. М., 1860.*
- Северцов Н. А.*, 1947.— *Н. А. Северцов. Путешествия по Туркестанскому краю. М., 1947.*
- Северцов Н. А.*, 1958.— *Н. А. Северцов. Сборник документов.* Ташкент, 1958.
- Семёнов А. А.*, 1924.— *А. А. Семенов. К истории бухарских мангытов.— Бюлл. САГУ, № 6, 1924.*
- Семёнов А. А.*, 1924 а.— *А. А. Семёнов. Светильник истории («Сираджат-таварих»). История Афганистана, составленная по велению и при ближайшем участии афганского эмира Хабибуллы Хана.— Известия Туркестанского отделения РГО, XVII. Ташкент, 1924.*
- Семёнов А. А.*, 1929.— *А. А. Семенов. Очерк поземельно-податного и налогового устройства б. Бухарского ханства.— Труды САГУ, сер. II, Orientalia. Вып. I. 1929.*
- Семёнов А. А.*, 1940.— *А. А. Семенов. Гератское искусство в эпоху Алишера Навои.— «Родоначальник узбекской литературы». Ташкент, 1940.*
- Семёнов А. А.*, 1940, 1941.— *А. А. Семенов. Уникальный памятник агрографической среднеазиатской литературы XVI века.— Изв. Уз ФАН СССР, 1940, № 12, 1941, № 3.*
- Семёнов А. А.*, 1946.— *А. А. Семенов. Письменности, существовавшие на территории Средней Азии.— Изв. Тадж. фил. АН СССР, № 12, 1946.*
- Семёнов А. А.*, 1946 а.— *А. А. Семенов. Среднеазиатский трактат по музыке Дарвиша Али (XVII в.).* Ташкент, 1946.
- Семёнов А. А.* 1946 б.— *А. А. Семенов. Гератская художественная рукопись эпохи Навои и ее творцы.— «Алишер Навои». М.— Л., 1946.*
- Семёнов А. А.*, 1948, 1949.— *А. А. Семенов. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и Эмире.— ЭВ, I, 1948; III, 1949.*
- Семёнов А. А.*, 1948 а.— *А. А. Семенов. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре.— СВ, № 5, 1948.*
- Семёнов А. А.*, 1952.— *А. А. Семенов. К вопросу об этническом и классовом составе северных городов империи хорезмшахов в XII в. н. э. (по актам того времени).— ИООН АН Тадж. ССР, II, 1952.*
- Семёнов А. А.*, 1953.— *А. А. Семенов. Абу-Али ибн Сина (Авиценна), 2-е изд., доп. Сталинабад, 1953.*
- Семёнов А. А.*, 1954.— *А. А. Семенов. К вопросу о происхождении Саманидов.— Тр. АН Тадж. ССР, т. XXVII, 1954.*
- Семёнов А. А.*, 1954 а.— *А. А. Семенов. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбанихана.— «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии». Сб. статей, вып. I. Сталинабад, 1954. (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).*
- Семёнов А. А.*, 1954 б.— *А. А. Семенов. Шейбани-хан и завоевание Тимуридов.— «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии», вып. I. Сталинабад, 1954. (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).*
- Семёнов А. А.*, 1954 в.— *А. А. Семенов. Первые шейбаниды и борьба за Мавераннахр.— «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии», вып. I. Сталинабад, 1954 (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).*
- Семёнов А. А.*, 1954 г.— *А. А. Семенов. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени.— Тр. ИИАЭ АН*

- Тадж. ССР, т. 26. Душанбе, 1954
- Семёнов А. А.**, 1955.—*А. А. Семёнов. К истории города Нисы в XII в. (По актам того времени).*—Тр. ЮТАКЭ, т. V, 1955.
- Семёнов А. А.**, 1956.—*А. А. Семенов. Миниатюры самаркандской рукописи начала XVII в. «Зафарнома» Шарафуддина Езды.*—Тр. АН Тадж. ССР, т. XLII, 1956.
- Семёнов А. А.**, 1959.—*А. А. Семёнов. К вопросу о культурно-политических связях Бухары и Великомогольской Индии в XVII в.*—МСАЭ. М.—Л., 1959.
- Семёнов А. А.**, 1960.—*А. А. Семенов. К вопросу о термине «дари» как названии языка.*—Тр. АН Тадж. ССР, т. 120, 1960.
- Семёнов А. А.**, 1960 а.—*А. А. Семенов. Взаимоотношения Алишера Навои и султана Хусейн-Мирзы.*—«Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь академика И. А. Орбели». М.—Л., 1960.
- Семёнов Ю. И.**, 1966.—*Ю. И. Семенов. Как возникло человечество.* М., 1966.
- Семёнов Ю. И.**, 1968.—*Ю. И. Семенов. Проблема начального этапа родового общества.*—«Проблемы истории докапиталистических обществ».—Сб. статей, кн. I. М., 1968.
- Симонова Л. Х.**, 1904.—*Л. Х. Симонова. Рассказы очевидцев о завоевании русскими Самарканда и о семидневном сидении.*—«Исторический вестник», 1904, № 9.
- Синха Н. К., Банерчи А. Ч.**, 1954.—*Н. К. Синха, А. Ч. Банерджи. История Индии.* Перев. с англ. Л. В. Степанова и др. М., 1954.
- Сироҷиддинов С. Х., Матвеевская Г. П.**, 1965.—*С. Х. Сироҷиддинов, Г. П. Матвеевская. О математических работах школы Улугбека.*—«Из истории эпохи Улугбека». Ташкент, 1965.
- Смирнов К. Ф.**, 1964.—*К. Ф. Смирнов. Савроматы. Ранняя история и культура савроматов.* М., 1964.
- Смирнова О. И.**, 1957.—*О. И. Смирнова. Из истории арабских завоеваний в Средней Азии.*—СВ, 1957, 2.
- Смирнова О. И.**, 1960 а.—*О. И. Смирнова. Карта верховый Зеравшана по мугским документам.* М., 1960 («XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР»).
- Смирнова О. И.**, 1960 б.—*О. И. Смирнова. К истории самаркандского договора 712 г.*—СКИВ, вып. XXXVIII, 1960.
- Смирнова О. И.**, 1963.—*О. И. Смирнова. Каталог монет с городища Пенджикент (материалы 1949—1956 гг.).* М., 1963.
- Смирнова О. И.**, 1965.—*О. И. Смирнова. Хумизматические заметки.*—ЭВ, XVIII, 1967.
- Смирнова О. И.**, 1969.—*О. И. Смирнова. К хронологии среднеазиатских династий VII—VIII вв.*—«Страны и народы Востока», вып. VIII. М., 1969.
- Смирнова О. И.**, 1971.—*О. И. Смирнова. Места домусульманских культов Средней Азии. (По материалам топонимики).*—«Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- «Собрание», I—VIII.—«Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР». Ташкент, т. I, 1952; т. II, 1954; т. III, 1955; т. IV, 1957; т. V, 1960; т. VI, 1963; т. VII, 1964; т. VIII, 1967.
- Содиқов А. С.**, 1965.—*А. С. Содиқов. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX—начале XX вв.* Ташкент, 1965.
- Соколов А. Я.**, 1971.—*А. Я. Соколов. Торговая политика России в Средней Азии и развитии русско-афганских торговых отношений.* Ташкент, 1971.
- Соколов Ю. А.**, 1957.—*Ю. А. Соколов Бухара, Самарканд, Келиф в 1813 году.*—«Труды САГУ», вып. 9, кн. 14. Ташкент, 1957.
- Соколов Ю. А.**, 1958.—*Ю. А. Соколов. К вопросу об исторических предпосылках присоединения Средней Азии к России.*—«Труды САГУ», вып. 142, кн. 3. Ташкент, 1958.
- Соколов Ю. А.**, 1965.—*Ю. А. Соколов. Ташкент, ташкентцы и Россия.* Ташкент, 1965.
- Соловьев М. М.**, 1936.—*М. М. Соловьев. Ученая экспедиция в Бу-*

- хару в 1841—1842 гг. при участии натуралиста Александра Лемана. М.—Л., 1936.
- Сорокин С. С.**, 1956.—**С. С. Сорокин**. Среднеазиатские подбойные и катакомбные захоронения как памятники местной культуры.—СА, вып. 26, 1956.
- Спришевский В. И.**, 1956.—**В. И. Спришевский**. Некоторые находки из мухона в собрании Музея истории.—Труды Музея истории Уэ. ССР, вып. III, 1956.
- Спришевский В. И.**, 1958.—**В. И. Спришевский**. Чтукское поселение эпохи бронзы (раскопки 1955 г.).—КСИМК, вып. 71, 1958.
- Ставиский Б. Я.**, 1950.—**Б. Я. Ставиский**. Раскопки жилой башни в кухендизе Пянджикентского владельца.—МИА, 1950, № 15.
- Ставиский Б. Я.**, 1952.—**Б. Я. Ставиский**. К вопросу об идеологии домусульманского Согда. (Погребальный обряд и представления о загробной жизни).—«Сообщение Республиканского историко-краеведческого музея Тадж ССР», вып. 1. Археология, 1952.
- Ставиский Б. Я.**, 1957 а.—**Б. Я. Ставиский**. Археологические работы в бассейне Магиан-Дарья в 1957 г.—АРТ, вып. V, 1959.
- Ставиский Б. Я.**, 1957 б.—**Б. Я. Ставиский**. Хутталь в сообщениях китайских путешественников Сюаньцзана и Хой Чао—ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Ставиский Б. Я.**, 1960.—**Б. Я. Ставиский**. Раскопки городища Кулдортепе в 1956—1957 гг. СА, 1960, № 4.
- Ставиский Б. Я.**, 1961.—**Б. Я. Ставиский**. Основные этапы освоения земледельческим населением горных районов верхнего Зеравшана (Кухистана).—«Материалы по этнографии. (Географическое общество СССР)», вып. 1. Л., 1961.
- Ставиский Б. Я.**, 1961 а.—**Б. Я. Ставиский**. О северных границах кушанского государства.—ВДИ, 1961, № 1.
- Ставиский Б. Я.**, 1961 б.—**Б. Я. Ставиский**. Осуарии из Бия-Найма.—«Труды Государственного Эрмитажа», т. V. 1961.
- Ставиский Б. Я.**, 1961 в.—**Б. Я. Ставиский**. Основные этапы освоения земледельческим населением горных районов верхнего Зеравшана (Кухистана).—МОЭ, 1, 1961.
- Ставиский Б. Я.**, 1961 г.—**Б. Я. Ставиский**. Работы Магианской группы в 1959 г.—АРТ, вып. VII, 1961.
- Ставиский Б. Я.**, 1964 а.—**Б. Я. Ставиский**. Работы Магианской группы в 1961 г.—АРТ, вып. IX, 1964.
- Ставиский Б. Я.**, 1964 б.—**Б. Я. Ставиский**. Раскопки квартала жилищ знати в юго-восточной части Пенджикентского городища (объект VI) в 1951—1959 гг.—МИА, № 124, 1964.
- Ставиский Б. Я.**, 1964 в.—**Б. Я. Ставиский**. Средняя Азия, Индия, Рим (К вопросу о международных связях в кушанский период).—«Индия в древности». М., 1964.
- Ставиский Б. Я.**, 1967.—**Б. Я. Ставиский**. О датировке ранних слоев Тали-Барзу.—СА, 1967.
- Ставиский Б. Я.**, 1967 а.—**Б. Я. Ставиский**. Раскопки буддийских комплексов на Каратепе в Старом Термезе.—«Археологические открытия 1966 г.». М., 1967.
- Ставиский Б. Я.**, 1969.—**Б. Я. Ставиский**. Буддийские пещеры Каратепе в Старом Термезе.—Основные итоги работ 1963—1964 гг. Надписи, терракоты, каменные рельефы. М., 1969.
(«Материалы советской археологической экспедиции на Каратепе. Под общей ред. Б. Я. Ставиского»).
- Ставиский Б. Я.** в диг., 1953.—**Б. Я. Ставиский**, **О. Ш. Большаков**, **Б. А. Монадская**. Пенджикентский некрополь.—МИА, 1953, № 37.
- Стебелева И. В.**, 1965.—**И. В. Стебелева**. Поэзия тюрков VI—VIII веков. М., 1965.
- Стеценко И. А.**, 1963.—**И. А. Стеценко**. (Из истории народных движений в Таджикистане во второй половине XIX и начале XX вв. 1870—1917 гг.).—Труды АН Тадж. ССР, т. 37. Душанбе, 1963.
- Стремоухов Н. Т.**, 1835.—**Н. П. Стремоухов**. Поездка в Бухару.—«Русский вестник», 1835, № 6.
- Стремоухов Н.**, 1875.—**Н. Стремоухов**.

- ухов.** Поездка в Бухару.—«Русский вестник», 1875, № 6.
- Строева Л. В.**, 1949.—*Л. В. Строева.* Сербедеры Самарканда—Уз. ЛГУ, вып. 98. Серия востоковедческих наук, вып. 1, 1949.
- Строева Л. В.**, 1958.—*Л. В. Строева.* Борьба кочевой и оседлой знати в Чагатайском государстве в первой половине XIV в.—«Памяти академика Игнатия Юлиановича Крачковского». Сб. статей. Л., 1958.
- Струве В. В.**, 1932.—*В. В. Струве.* Советская наука о древнем Востоке в период 1917—1932 гг.—ИГАИМК, 1932, № 9—10.
- Струве В. В.**, 1934 а.—*В. В. Струве.* Заключительное слово.—ИГАИМК, вып. 77, 1934.
- Струве В. В.**, 1934 б.—*В. В. Струве.* Проблема зарождения, развития и разложения рабовладельческих обществ древнего Востока—ИГАИМК, вып. 77, 1934.
- Струве В. В.**, 1945.—*В. В. Струве.* Родина вораостризма.—«Материалы по истории таджиков и Таджикистана», сб. 1. Сталинабад, 1945.
- Струве В. В.**, 1949.—*В. В. Струве.* Восстание в Маргиане при Дарии I.—ВДИ, 1949, № 2.
- Струве В. В.**, 1968.—*В. В. Струве.* Поход Дария I на саков-массагетов.—«Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии», Л., 1968.
- Субботин А. П.**, 1885.—*А. П. Субботин.* Россия и Англия на среднеазиатских рынках. СПб., 1885.
- Сулаймонов Р. Х.**, 1966.—*Р. Х. Сулеймонов.* Характер развития одной из локальных ветвей эволюции каменной индустрии.—«История материальной культуры Узбекистана», вып. 7. Ташкент, 1966.
- Сухарева О. А.**, 1954.—*О. А. Сухарева.* К вопросу об исторической топографии Бухары X—XIII вв.—Тр. АН. Тадж. ССР, т. XXVII.
- Сухарева О. А.**, 1958.—*О. А. Сухарева.* К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографические очерки). Ташкент, 1958.
- Сухарева О. А.**, 1962.—*О. А. Сухарева.* Позднефеодалный город Бухара конца XIX—начало XX в. (Ремесленная промышленность). Ташкент, 1962.
- Сухарева О. А.**, 1966.—*О. А. Сухарева.* Бухара XIX—начало XX в. (Позднефеодалный город и его население). М., 1966.
- Сухарева О. А., Бекзонова М. А.**, 1955.—*О. А. Сухарева, М. А. Бекжанова.* Прошлое и настоящее селения Айкиран. Ташкент, 1955.
- Тарн К.**, 1949.—*В. Тарн.* Эллинистическая цивилизация. Перев. с англ. С. А. Ляковского. М., 1949.
- Татаринов А.**, 1867.—*А. Татаринов.* Семимесячный плен в Бухарии. СПб., 1867.
- Тверитинова А. С.**, 1963.—Востоковедные фонды крупнейших библиотек Советского Союза. Статьи и сообщения. Сост. А. С. Тверитинова, М., 1963.
- Тер-Акопян Н. Б.**, 1968 — *Н. Б. Тер-Акопян, К. Маркс и Ф. Энгельс* о характере первичной общественной формации.—«Проблемы истории докапиталистических обществ». Сб. статей, кн. 1, М., 1968.
- Тереножкин А. И.**, 1947.—*А. И. Тереножкин.* Вопросы историко-археологической периодизации древнего Самарканда.—ВДИ, 1947.
- Тереножкин А. И.**, 1948.—*А. И. Тереножкин.* Археологические находки в Таджикистане.—КСИИМК, вып. 20, 1948.
- Тереножкин А. И.**, 1950 а.—*А. И. Тереножкин.* Раскопки в кухендизе Пянджикента.—МИА, 1950, № 15.
- Тереножкин А. И.**, 1950 б.—*А. И. Тереножкин.* Согд и Чач.—КСИИМК, вып. XXXIII, 1950.
- Терентьев М. А.**, 1874.—*М. А. Терентьев.* Статистические очерки Среднеазиатской России.—ЗИРГО по отделению статистики. ч. 4. СПб., 1874.
- Терентьев М. А.**, 1875.—*М. А. Терентьев.* Россия и Англия в Средней Азии. СПб., 1875.
- Терентьев М. А.**, 1876.—*М. А. Терентьев.* Россия и Англия в борьбе за рынки. СПб., 1876.
- Терентьев М. А.**, 1906.—*М. А. Терентьев.* История завоевания Средней Азии. Тт. 1—3. СПб., 1906.

- Тихвинский С. Л.*, 1970.— *С. А. Тихвинский*. Татаро-монгольские завоевания в Азии и Европе.— «Татаро-монголы в Азии и Европе». М., 1970.
- Тихомиров М. Н.*, 1960.— *М. Н. Тихомиров*. Присоединение Мерва к России. М., 1960.
- Толстов С. П.*, 1934.— *С. П. Толстов*. Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах.— ИГАИМК, вып. 103. 1934.
- Толстов С. П.*, 1938 а.— *С. П. Толстов*. Основные вопросы древней истории Средней Азии.— ВДИ, 1938, № 1.
- Толстов С. П.*, 1938 б.— *С. П. Толстов*. Тирания Абура (из истории классовой борьбы в Согдиане и тюркском каганате во второй половине VI в. н. э.).— ИЗ, вып. 3. 1938.
- Толстов С. П.*, 1940.— *С. П. Толстов*. Подъем и крушение империи эллинистического Дальнего Востока.— ВДИ, 1940, № 3—4.
- Толстов С. П.*, 1948 а.— *С. П. Толстов*. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М., 1948.
- Толстов С. П.*, 1948 б.— *С. П. Толстов*. По следам древнехорезмской цивилизации. М.—Л., 1948.
- Толстов С. П.*, 1949.— *С. П. Толстов*. Периодизация древней истории Средней Азии.— КСИИМК, вып. 28, 1949.
- Толстов С. П.*, 1958.— *С. П. Толстов*. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949—1953 гг. Тр. ХАЭЭ, т. 2, 1958 г.
- Толстов С. П.*, 1962.— *С. П. Толстов*. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962.
- Толстов С. П., Итина И. А.*, 1960.— *С. П. Толстов, И. А. Итина*. Проблемы суярганской культуры.— СА, 1960. № 1.
- Томсон Д.*, 1953.— *Д. Томсон*. История древней географии. Перев. с англ. Н. И. Скаткина, М., 1953.
- Тошхўчаев Ш. С.*, 1967.— *Ш. С. Тошхўчаев*. Художественная поливная керамика Самарканда IX—начала XIII в. Ташкент, 1967.
- «Точикон», 1966, 1970, 1976.— «Таджик Каратегина и Дарваза». Душанбе, вып. I, 1966; вып. II, 1970; вып. III, 1976.
- Тревер К. В.*, 1940.— *К. В. Тревер*. Памятники греко-бактрийского искусства. М.—Л., 1940 («Памятники культуры и искусства в собрании Эрмитажа», 1).
- Тревер К. В.*, 1947.— *К. В. Тревер*. Александр Македонский в Согде.— ВИ, 1947, № 5.
- Тревер К. В.*, 1954.— *К. В. Тревер*. Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам IX—VII вв.— СА, XXI, 1954.
- Тревер К. В.*, 1961.— *К. В. Тревер*. Бактрийский бронзовый фалар с изображением Диониса.— ТГЭ, т. VI, 1961.
- Тревер К. В.* в диг., 1950.— *К. В. Тревер, А. Ю. Якубовский и М. Э. Воронец*. История народов Узбекистана, т. 1. С древнейших времен до начала XVI в. Ташкент, 1950.
- Троицкая А. Л.*, 1953.— *А. Л. Троицкая*. Военное дело в Бухаре в первой половине XIX в.— «Труды АН Тадж. ССР», т. XVII, 1953.
- Троицкая А. Л.*, 1968.— *А. Л. Троицкая*. Каталог архива Кокандских ханов XIX в. М., 1968 г.
- Троицкая А. Л.*, 1969.— *А. Л. Троицкая*. Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. По документам архива кокандских ханов. М., 1969. (АН СССР. Ин-т востоковедения).
- Трофимова Т. А.*, 1959.— *Т. А. Трофимова*. Древнее население Хорезма по данным палеоантропологии, М., 1959. («Материалы Хорезмской экспедиции», вып. 2.).
- Трудновская С. А.*, 1958.— *С. А. Трудновская*. Стекло с городища Шах-Сенем.— Тр. ХАЭЭ, т. II. М., 1958.
- Тураев Б. А.*, 1935—1936 гг.— *Б. А. Тураев*. История Древнего Востока, т. 1, 2. (Л., 1935—1936 гг.).
- Туркестанский край, 1912—1916.— Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания. Собрал полковник А. Г. Серебрянников, тт. 1—8, 17—22. Ташкент, 1912—1916.
- Турсунов Х. Т.*, 1962.— *Х. Т. Турсунов*

- нов. Восстание 1916 г. в Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1962.
- Тюменев А. И., 1956.— А. И. Тюменев. Государственное хозяйство древнего Шумера. М.—Л., 1956.
- Тухтаметов Т. Г., 1966.— Т. Г. Тухтаметов. Русско-бухарские отношения в конце XIX — начале XX вв. Ташкент, 1966.
- Умняков И. И., 1930.— И. И. Умняков. Абдулла-наме Хафиз-Таниша и его исследователи.— ЗКВ, т. V, 1930.
- Умняков И. И., 1940.— И. И. Умняков. Тохарская проблема.— ВДИ, 1940, № 3—4.
- Умняков И. И., 1946.— И. И. Умняков. Тохары и тохарский вопрос.— Тр. УзГУ, новая серия, № 31. Серия историко-филологических наук, вып. 1, 1946.
- Умняков И. И., 1956.— И. И. Умняков. Международные отношения Средней Азии в начале XV в. Сношения Тимура с Византией и Францией.— Тр. УзГУ, вып. 61, 1956.
- Усенбоев К., 1960.— К. Усенбоев. Присоединение Южной Киргизии к России. Фрунзе, 1960.
- Федоров М. Н., 1965.— М. Н. Федоров. Новые факты из истории Караханидов первой четверти XI в. в свете нумизматических данных.— «Из истории культуры народов Узбекистана». Ташкент, 1965.
- Федоров М. П., 1903.— М. П., Федоров. Соперничество торговых интересов на Востоке. СПб., 1903.
- Федченко А. П., 1875.— А. П. Федченко. Путешествие в Туркестан. СПб., 1875.
- Федченко А. П., 1956.— А. П. Федченко. Сборник документов. Ташкент, 1956.
- Филанович М. И., 1969.— М. И. Филанович. К характеристике древнейшего поселения на Афрасиабе.— «Афрасиаб», вып. X. Ташкент, 1969.
- Фильштинский И. И., 1965.— И. И. Фильштинский.— Арабская классическая литература. М., 1965.
- Фильштинский И. И., Шидфар Б. Я., 1971.— И. И. Фильштинский, Б. Я. Шидфар. Очерк арабо-мусульманской культуры (VII—XII вв.). М., 1971.
- Фомченко А. П., 1958.— А. П. Фомченко. Русские поселения в Бухаре и их роль в экономическом развитии ханства и участие в революционном движении. АКД. Ташкент, 1958.
- Формозов А. А., 1966.— А. А. Формозов. О наскальных изображениях Зараут-Камара в ущелье Зараут-Сай.— СА, № 4, 1966.
- Формозов А. А., 1969.— А. А. Формозов. Очерки по первобытному искусству. Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР. М., 1969.
- Фрейман А. А., 1952.— А. А. Фрейман. Тохарский вопрос и его решение в отечественной науке.— УЗ ЛГУ, № 128. Серия востоковедческих наук, вып. 3, 1952.
- Френкель Н. И., 1950.— Н. И. Френкель. Мавзолей Абубекра Мухаммад Каффаль Шаши в Ташкенте.— «Материалы по истории теории архитектуры Узбекистана». М., 1950.
- Хазанов А. М., 1966.— А. М. Хазанов. Сложные луки евразийских степей и Ирана в скифо-сарматскую эпоху.— «Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана». Сб. статей. М., 1966.
- Халатьянц Г., 1903.— Г. Халатьянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского. Опыт критики источников. М., 1903.
- Халфин Н. А., 1958.— Н. А. Халфин. Британская экспансия в Средней Азии в 30—40-х годах XIX в. и миссия Ричмонда Шекспира.— «История СССР». М., 1958, № 2.
- Халфин Н. А., 1959.— Н. А. Халфин. Провал британской агрессии в Афганистане (XIX — начало XX вв.). М., 1959.
- Халфин Н. А., 1960.— И. А. Халфин. Политика России в Средней Азии (1857—1868 гг.). М., 1960 (АН СССР, Ин-т востоковедения).
- Халфин Н. А., 1965.— Н. А. Халфин. Присоединение Средней Азии к России (60—90-е гг. XIX в.). М., 1965.
- Халфин Н. А., 1972.— Н. А. Халфин. О движущих мотивах политики

- России в Средней Азии (60—70-е годы XIX в.).— «История СССР». М., 1972, № 4.
- Халфин Н. А.**, 1974.— *Н. А. Халфин.* Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX в.). М., 1974.
- Халфин Н. А.**, 1975.— *Н. А. Халфин.* Россия и Бухарский эмират на Западном Памире. М., 1975.
- Ханыков Н. В.**, 1843.— *Н. В. Ханыков.* Описание Бухарского ханства. СПб., 1843.
- Ханыков Н. В.**, 1844.— *Н. В. Ханыков.* Городское управление в Средней Азии. «Журнал Министерства внутренних дел», 1844, кн. 5.
- Ханыков Я. В.**, 1851.— *Я. В. Ханыков.* Пояснительная записка к карте Аральского моря и Хивинского ханства с их окрестностями.— ЗРГО, кн. V, 1851.
- Хвостов М.**, 1907.— *М. Хвостов.* История восточной торговли греко-римского Египта. Казань, 1907.
- Хлопин И. Н.**, 1966.— *И. Н. Хлопин.* Энеолит юго-запада Средней Азии.— «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. М.—Л., 1966.
- Хмельницкий С. Г.**, 1961.— *С. Г. Хмельницкий.* Исследование архитектурных памятников Ура-Тюбе в 1959 г.— АРТ, вып. 7, 1961.
- Хорошкин А. П.**, 1876.— *А. П. Хорошкин.* Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. СПб., 1876.
- Хромов А. Л.**, 1966 а.— *А. Л. Хромов.* Общая лингвистическая характеристика топонимии и микро-топонимии Яггоба.— ИООН АН Тадж. ССР, 1966, № 3 (45).
- Хромов А. Л.**, 1966 б.— *А. Л. Хромов.* Новые материалы по лексике языка ягнобцев.— «Acta Orientalia» Vol. XXX. Copenhagen, 1966.
- Хромов А. Л.**, 1968.— *А. Л. Хромов.* О роли экстралингвистических факторов в процессе взаимодействия ягнобского и таджикского языков.— «Язык и общество». М., 1968.
- «Центральная Азия в кушанскую эпоху», 1974.— «Центральная Азия в кушанскую эпоху, т. 1. Труды Международной конференции по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. (Душанбе, 27 сентября — 6 октября 1968)». М., 1974.
- Чабров Г. Н.**, 1957.— *Г. Н. Чабров.* Поездка в Бухару переводчика П. И. Демезона (1833—1834 гг.).— «Труды САГУ», вып. 94, кн. 14. Ташкент, 1957.
- Черкасов**, 1870.— *Черкасов.* Защита Самарканда в 1864 году.— «Военный сборник», 1870, № 9.
- Черников С. С.**, 1957.— *С. С. Черников.* Роль андроновской культуры в истории Средней Азии и Казахстана.— КСИЭ, вып. 26, 1957.
- Черников С. С.**, 1960.— *С. С. Черников.* Восточный Казахстан в эпоху бронзы. М.—Л., 1960 (МИА, № 88).
- Чехович О. Д.**, 1951.— *О. Д. Чехович.* Вакуфный документ времени Тимура из коллекции Самаркандского музея.— ЭВ, IV, 1951.
- Чехович О. Д.**, 1954.— *О. Д. Чехович.* Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве XVII—XIX вв. Ташкент, 1954 г.
- Чехович О. Д.**, 1954 а.— *О. Д. Чехович.* К вопросу о периодизации истории Узбекистана (XVI—XVIII вв.).— Изв. АН УзССР, 1954, № 5.
- Чехович О. Д.**, 1954 б.— *О. Д. Чехович.* К истории Узбекистана XVIII в.— «Труды Ин-та востоковедения АН УзССР», вып. 3. Ташкент, 1954.
- Чехович О. Д.**, 1959.— *О. Д. Чехович.* Новый источник по истории Бухары начала XIV века.— ПВ, 1959, № 5.
- Чехович О. Д.**, 1959 а.— *О. Д. Чехович.* Бухарская летопись XVIII века «Убайдуллонома».— ПВ, VIII, 1959.
- Чехович О. Д.**, 1965.— *О. Д. Чехович.* Из источников по истории Самарканда XV в.— «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Чехович О. Д.**, 1967.— *О. Д. Чехович.* Бухарский вакф XIII в. (Предварительное сообщение).— НАА, 1967, № 3.
- Чихачев П. И.**, 1849.— *П. И. Чихачев.* Об исследовании вершин Сыр и Аму-Дарьи и о нагорной площади Памир.— ЗИРГО, кн. III. СПб., 1849.

- Чугуевский Л. И.**, 1971.—*Л. И. Чугуевский*. Новые материалы к истории согдийской колоний в районе Дуньхуана.—«Страпы и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Чулошников А.**, 1932.—*А. Чулошников*. Торговля Московского государства со Средней Азией в XVI—XVII веках.—МИУТ., 1932.
- Шишкин В. А.**, 1936.—*В. А. Шишкин*. Архитектурные памятники Бухары, Ташкент, 1936.
- Шишкин В. А.**, 1946.—*В. А. Шишкин*. Гури-Эмир.—«Бюл. УзССР», 1946, № 2.
- Шишкин В. А.**, 1947.—*В. А. Шишкин*. Надписи на портале Большой мечети в Бухаре.—«Бюл. АН Уз. ССР», 1947, № 8.
- Шишкин В. А.**, 1953.—*В. А. Шишкин*. Обсерватория Улугбека и ее исследование.—Тр. ИИА АН Уз. ССР, т. V, 1953.
- Шишкин В. А.**, 1963.—*В. А. Шишкин*. Варахша. М., 1963.
- Шишкин В. А.**, 1965.—*В. А. Шишкин*. Самаркандская обсерватория Улугбека. «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Шишкин В. А.**, 1969.—*В. А. Шишкин*. Кальян Афрасиаб.—Работы Института истории и археологии АН Уз. ССР по изучению домонгольского Самарканда (1945—1966 гг.).—«Афрасиаб», вып. 1. Ташкент, 1969.
- Шишкина Г. В.**, 1961.—*Г. В. Шишкина*. Раннесредневековая сельская усадьба над Самаркандом.—ИМКУ, вып. 2, 1961.
- Шишкина Г. В.**, 1969 а.—*Г. В. Шишкина*. Древний Самарканд в свете стратиграфии западных районов Афрасиаба. АКД. Ташкент, 1969.
- Шишкина Г. В.**, 1969 б.—*Г. В. Шишкина*. О местонахождении Мараканды.—СА, 1969, № 1.
- Шмидт А. Э.**, 1925.—*А. Э. Шмидт*. Идеал мусульманского правителя — наместника IX в. (III в. хиджры). (Послание Тахир ибн-ал-Хусейна к сыну Тахиру).—Бюл. САГУ, 1925, № 8.
- Шохназаров А. И.**, 1908.—*А. И. Шохназаров*. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. СПб., 1908.
- Шкапский О.**, 1900.—*О. Шкапский*. Аму-Дарьинские очерки. К аграрному вопросу из нижней Аму-Дарьи. Ташкент, 1900.
- Штейн В. М.**, 1960.—*В. М. Штейн*. Экономические и культурные связи между Китаем и Индией в древности (до III в. до н. э.). М., 1960.
- Штейнберг Е. Л.**, 1950.—*Е. Л. Штейнберг*. Английская версия о «русской угрозе» Индии в XIX—XX вв.—«Исторические записки», 33, М., 1950.
- Штейнбергер Е. Л.**, 1951.—*Е. Л. Штейнбергер*. История британской агрессии на Среднем Востоке. М., 1951.
- Шубинский П.**, 1892.—*П. П. Шубинский*. Очерки Бухары. СПб., 1892.
- Щербак А. М.**, 1956.—*А. М. Щербак*. К истории образования узбекского национального языка.—«Вопросы языкознания», 1956.
- Щербак А. М.**, 1959.—*А. М. Щербак*. Огуз-наме. Мухаббатнаме. Памятник древнеуйгурской и старорубебской письменности. М., 1959.
- Щербак А. М.**, 1962.—*А. М. Щербак*. Грамматика старорубебского языка. М.—Л., 1962.
- Щетенко А. Я.**, 1974.—*А. Я. Щетенко*. Раскопки монументального архитектурного комплекса Зар-тепе.—«Древняя Бактрия (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана)». Сб. статей. Л., 1974.
- Эберман В. Л.**, 1927.—*В. Л. Эберман*. Персы среди арабских поэтов эпохи Омейядов.—ЗКВ, т. II, 1927.
- Эшнйёзов М.**, 1956.—*М. Эшнйёзов*. Хардурй (Баъзе маълумотҳои этнографӣ), Уз. ТГУ, т. IV, 1956.
- Эшнйёзов М.**, 1967.—*М. Эшнйёзов*. Говор хардури. АКД. Душанбе, 1967.
- Юлдошбоева Ф.**, 1963.—*Ф. Юлдошбоева*. Из истории английской колониальной политики в Афганистане и Средней Азии. Ташкент, 1963.
- Юлдошев М. Ю.**, 1959.—*М. Ю. Юлдашев*. Землевладение и государственное устройство феодальный Хивы. Ташкент, 1959.

- Юлдошев М. Ю.**, 1964.— М. Ю. Юлдошев. К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией в XVI—XVII вв. Ташкент, 1964.
- Юлдошев М. Ю.**, 1969.— М. Ю. Юлдошев. Аграрные отношения в Туркестане (конец XIX — начало XX вв). Ташкент, 1969.
- Юсуфов Ш.**, 1964.— Ш. Юсуфов. Очерки истории Кулябского бекства. Очерки истории Кулябского бекства в конце XIX и начале XX вв. Душанбе, 1964.
- Юферов В. И.**, 1925.— В. И. Юферов. Хлопководство в Туркестане. Л., 1925.
- Яворский И. Л.**, 1883.— И. Л. Яворский. Путешествие русского посольства по Афганистану, т. II, СПб., 1883.
- Ягони А. А.**, 1968.— А. А. Егани. Документы к истории аграрных отношений в северных районах Таджикистана в XVI — начале XX вв. АКД. Душанбе, 1968.
- Якубовский А. Ю.**, 1932.— А. Ю. Якубовский. Феодалное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X—XV вв. — МИУТТ., ч. 1, 1932.
- Якубовский А. Ю.**, 1934.— А. Ю. Якубовский. Махмуд Газнави.— «Фердауси». Л., 1934.
- Якубовский А. Ю.**, 1936.— А. Ю. Якубовский. Восстание Тараби в 1238 г. (К истории крестьянских и ремесленных движений в Средней Азии).— «Доклады группы востоковедов на сессии АН СССР 20 марта 1935 г. М.—Л., 1936. (Тр. ИВАН, т. XVII).
- Якубовский А. Ю.**, 1937.— А. Ю. Якубовский. Сельджукское движение и туркмены в XI в.— «Известия АН СССР». Отделение общественных наук, 1937, № 4.
- Якубовский А. Ю.**, 1940.— А. Ю. Якубовский. Краткий полевой отчет о работах Зеравшанской археологической экспедиции Эрмитажа и ИИМК в 1939.— ТОВЭ, т. 11, 1940.
- Якубовский А. Ю.**, 1941.— А. Ю. Якубовский. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Ташкент, 1941.
- Якубовский А. Ю.**, 1946.— А. Ю. Якубовский. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои.— «Алишер Навои». Сб. статей. М.—Л., 1946.
- Якубовский А. Ю.**, 1946 а.— А. Ю. Якубовский. Тимур (опыт краткой характеристики).— ВИ, 1946, № 8—9.
- Якубовский А. Ю.**, 1947.— А. Ю. Якубовский. Об исполных арендах в Иране в VIII в.— СВ, 1947, № 4.
- Якубовский А. Ю.**, 1948.— А. Ю. Якубовский. Восстание Мукадды.— движение людей в «белых одеждах».— СВ, т. V, 1948.
- Якубовский А. Ю.**, 1949.— А. Ю. Якубовский. Вопросы периодизации истории Средней Азии в средние века.— КСИИМК, вып. XXVIII, 1949.
- Якубовский А. Ю.**, 1950.— А. Ю. Якубовский. Итоги работ СТАЭ в 1946—1947 гг. МИА, № 15, 1950.
- Якубовский А. Ю.**, 1951.— А. Ю. Якубовский. Главные вопросы изучения истории развития городов Средней Азии.— Труды Таджикского филиала АН СССР, т. 29, Сталинабад, 1951.
- Якубовский А. Ю.**, 1954.— А. Ю. Якубовский. Вопросы изучения Пянджикентской живописи.— «Живопись древнего Пянджикента». Сб. статей. М., 1954.
- Якубовский А. Ю.** в диг. 1954.— А. Карыев, В. Мошкова, А. Н. Насонов, А. Ю. Якубовский. Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VII—XIX вв. Ашхабад, 1954.
- Янжул И.**, 1869.— И. Янжул. Исторический очерк русской торговли с Средней Азией.— «Московские университетские известия», 1869, № 5.
- Янин В. Л.**, 1956.— В. Л. Янин. Денежно-весовые системы русского средневековья. М., 1956.
- Гафуров Б. Ф.**, 1941.— Б. Г. Гафуров. История секты исмаилитов. Канд. дисс. М., 1941.
- Гафуров Б. Ф.**, 1945.— Б. Г. Гафуров. Глубже изучать богатое историческое прошлое таджикского народа. (Труды Таджикского филиала АН СССР, т. 21).— «Нау-

- ка в Таджикистане». Сталинбад, 1945.
- Гафуров Б. Ф.**, 1947.—**Б. Ф. Гафуров.** Таърихи мухтасари халқи тоҷик. ҷ. I. Сталинобод, 1947.
- Гафуров Б. Ф.**, 1949.—**Б. Г. Гафуров.** История таджикского народа в кратком изложении, т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917 г. Под ред. И. Брагинского. М., 1949.
- Гафуров Б. Ф.**, 1951.—**Б. Ф. Гафуров.** Барои ба таърихи марксистӣ баён кардани таърихи халқи тоҷик ва таърихи маданияти он.—«Большевики Тоҷикистон», 1951, № 8.
- Гафуров Б. Ф.**, 1952.—**Б. Г. Гафуров.** История таджикского народа в кратком изложении, т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917 г. Под ред. И. С. Брагинского Изд. 2-е, исправ. и доп. М., 1952.
- Гафуров Б. Ф.**, 1955.—**Б. Г. Гафуров.** История таджикского народа в кратком изложении, т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917 г. Изд. 3-е, исправ. и доп. М., 1955.
- Гафуров Б. Ф.**, 1957.—**Б. Г. Гафуров.** Состояние и задачи советского востоковедения в свете решений XX съезда. (Доклад на Всесоюзной конференции востоковедов). Ташкент, 1957.
- Гафуров Б. Ф.**, 1958.—**Б. Г. Гафуров.** О причинах возвышения и падения Саманидов — СВ, 1958, № 1.
- Гафуров Б. Ф.**, 1963 а.—**Б. Г. Гафуров.** Исторические связи Средней Азии со странами Арабского Востока. М., 1963 (XXVI Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Гафуров Б. Ф.**, 1963 б.—**Б. Г. Гафуров.** Особенность культурной революции в Советской Средней Азии. М., 1963 (XXVI Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Гуломов Я.**, 1941.—**Я. Г. Гулямов.** Новый источник по истории завоевания Туркестана русским царизмом.—Изв. Узб. филнала АН СССР, 1941, № 4.
- Гуломов Я. Ф.**, 1948.—**Я. Г. Гулямов.** Чупан-ата — Тр. ИИА АН Уз. ССР, т. I. Ташкент, 1948.
- Гуломов Я. Ф.**, 1957.—**Я. Г. Гулямов.** История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. М., 1957.
- Гуломов Я. Ф.**, 1969.—**Я. Г. Гулямов.** Стратиграфия Самарканда в свете новейших раскопок.—«Объединенная научная сессия, посвященная 2500-летию Самарканда. Тезисы докладов». Ташкент, 1969.
- Гуломов Я. Ф. ва Буряков Ю. Ф.**, 1958.—**Я. Г. Гулямов и Ю. Ф. Буряков.** К планировке обсерватории Улугбека по материалам раскопок 1967 года — ОНУ, 1968, № 2.
- Гуломов Я. Ф., Исломов У., Аскарлов А.**, 1966.—**Я. Г. Гулямов, У. Исломов, А. Аскарлов.** Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зеравшана, кн. 1. Ташкент, 1966.
- Гуломова Э.**, 1961.—**Э. Гулямова.** Раскопки цитадели городища Хульбук в 1957 г.—АРТ, вып. 5, 1961.
- Гуломова Э.**, 1961 а.—**Э. Гулямова.** Стекло с городища Хульбук.—ИООН АН Тадж. ССР, 1961, № 1 (24).
- Гуломова Э.**, 1962.—**Э. Гулямова.** Раскопки цитадели городища Хульбук в 1960 г.—АРТ, вып. 8, 1962.
- Гуломова Э.**, 1964.—**Э. Гулямова.** Раскопки в Хульбуке в 1961 г.—АРТ, вып. 9, 1964.
- Гуломова Э.**, 1968.—**Э. Гулямова.** Этапы истории Хульбукского дворца.—ИООН АН Тадж. ССР, 1968, № 3 (53).
- Қаюмов А. А.**, 1961.—**А. А. Қаюмов.** Қуқон адаби мухити. Ташкент, 1961.
- Қодирова Т.**, 1965.—**Т. Қадирова.** Из истории крестьянских восстаний в Мавераннахре и Хорасане в VIII — начале IX в. Ташкент, 1965.
- Қосимов Н.**, 1968.—**Н. Қосимов.** Прогрессивное значение образованные русских поселков в Ходженском уезде. Душанбе, 1968.
- Ҳамроев М.**, 1959.—**М. Ҳамроев.** Очерки истории Гиссарского бек-

- ства кон. XIX и нач. XX вв. Душанбе, 1959.
- Хасанов А.**, 1961.— *А. Хасанов. Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством и Россией в 50—70-х годах XIX века.* Фрунзе, 1961.
- Хасанов А.**, 1960.— *А. Хасанов. Экономические и политические связи Киргизии с Россией.* Фрунзе, 1960.
- Хидоятов Г. А.**, 1969.— *Г. А. Хидоятов. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60—70-е гг.)* Ташкент, 1969.
- Чалилов А.**, 1958.— *А. Джалилов. Войско и вооружение согдийцев накануне и в период борьбы с арабским нашествием.*— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 8, 1958.
- Чалилов А.**, 1961.— *А. Джалилов. Согд накануне арабского нашествия и борьба согдийцев против арабских завоевателей в первой половине VIII в.* Сталинабад, 1961 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. XXX).
- Чамгерчинов Б. Д.**, 1959.— *Б. Д. Джамгерчинов. Присоединение Киргизии к России.* М., 1959.
- Чамгерчинов Б. Д.**, 1966.— *Б. Джамгерчинов. Очерки политической истории Киргизии XIX века.* Фрунзе, 1966.
- Чамолов К.**, 1966.— *А. Джамолов. К вопросу о торговых путях, связывающих Среднюю Азию с Россией в XVII веке.*— Тр. ТГУ, серия исторических наук, вып. 2. Душанбе, 1966.
- Чувонмардиев А.**, 1965.— *А. Джувонмардиев. Земельно-водные отношения Ферганы XVI—XIX вв.* Ташкент, 1965.
- Abel-Rémusat**, 1829.— *Abel-Rémusat. Nouveaux mélanges asiatiques.* Paris, t. I, 1829
- Allan J.**, 1914.— *J. Allan. Catalogue of the coins of the Gupta Dynasties and of Sasanka, King of Gauda.* London, 1914
- Althelm F.**, 1947—1948.— *F. Althelm. Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter, Bd. I—II.* Halle (Saale), 1947—1948
- Althelm F.**, 1951.— *F. Althelm. Aus Spätantike und Christentum.* Tübingen, 1951
- Althelm F.**, 1953.— *F. Althelm. Alexander and Asien. Geschichte eines geistigen Erbes.* Tübingen, 1953
- Althelm F.**, 1959—1962.— *F. Althelm. Geschichte der Hunnen, Bd. I—IV.* Berlin, 1959—1962
- Althelm F., Stiehl R.**, 1953.— *F. Althelm., R. Stiehl. Mazdak und Porphyrios.*— «La Nouvelle Clío», V, 1953
- Altéim F., Stiehl R.**, 1954.— *F. Althelm., R. Stiehl. Ein asiatischer Staat.* Wiesbaden, 1954
- Assmussen J. P.**, 1965.— *J. P. Assmussen. Xuastvanif. Studies in Manichaeism.* Copenhagen, 1965 («Acta Theologica Danica», vol. VII)
- Assmussen J.**, 1967.— *J. Assmussen, ред. на: G. Binder. Die Aussetzung des Königskindes Kyros und Romulus.* Meisenheim, Glan, 1964.— «Orientalische Literaturzeitung», 62. Jahrg. 1967, N 5/6.
- Balley H. W.**, 1931 a.— *H. W. Balley. The Word «but» in Iranian.*—BSOS, vol. VI, pt. 2, 1931
- Balley H. W.**, 1931 b.— *H. W. Balley. To the Zamasp Namak II.*—BSOS, vol. VI, pt. 3, 1931
- Balley H. W.**, 1932.— *H. W. Balley. Iranian studies.*—BSO (A) S, vol. XI, pt. 4, 1932
- Balley H. W.**, 1937.— *H. W. Balley. Thaugara.*—BSOS, vol. VIII, pt. IV, 1937
- Balley H. W.**, 1943.— *H. W. Balley. Zoroastrian problems in the ninth century books.*—«Ratanbai Katrak lectures» Oxford, 1943
- Balley H. W.**, 1954.— *H. W. Balley. Hārahuna.*—«Asiatica, Festschrift Fr. Weller». Leipzig, 1954
- Balley H. W.**, 1960.— *H. W. Balley. Iranian Arya- and Dāha.*—Reprint from «Transactions of the Philological Society» (1959). London, 1960
- Balley H. W.**, 1968.— *H. W. Balley. Kaniska.*—«Papers on the date of Kaniska submitted to the conference on the date of Kaniska», London, 20—22 April 1960. Ed. by A. L. Basham. Leiden, 1968
- Balley H. W.**, 1964.— *H. W. Balley.*

- Sri Vlsa, Sura and the Ta-uang.—**AM. N. S.** vol. XI/1. London, 1964
- Bailey H. W.**, 1968.—**H. W. Bailey.** Saka of Khotan and Wakhan.—«Pratidanam. Indian, Iranian and Indo-European studies presented to F. B. J. Kuiper». Den Haag — Paris, 1968
- Barnett R. D.**, 1968.—**R. D. Barnett.** The art of Bactria and the treasure of the Oxus.—«Iranica Antiqua», v. VIII. Leiden, 1968
- Barthold W.**, 1906.—**W. Barthold.** Zur Geschichte der Saffariden.—«Festschrift Th. Nöldeke». Bd. I. Giesesen, 1906
- Barthold W.**, 1913.—**W. Barthold.** Barmakids (Barmecides).—EI, vol. I. Leiden — London, 1913
- Bartholomae [Ch.]**, 1895—1904.—[Ch.] Bartholomae. Grundriss der iranischen Philologie. Unter Mitwirkung von C. Bartholomae C. H. Ethé, K. F. Geldner (u. a.), hrsg. von W. Geiger und E. Kuhn, Bd. I—II. Strassburg 1895—1904. Bd. I, Abt. 1. Vorgeschichte der iranischen Sprachen. Awestasprache und Altpersisch, Mittelpersisch 1895/1901. Bd. I, Abt. 2. Neupersische Schriftsprache, Die Sprachen der Afghanen, Balutschen und Kurden, Kleiner Dialekte und Dialektgruppen, 1898/1901.—Anhang, Die Sprache der Osseten, von Wsewolod Miller, 1 1903. Bd. II. Literatur. Geschichte und Kultur, 1896/1904
- Bartholomae Ch.**, 1901.—**Ch. Bartholomae.** Awestasprache und Altpersisch.—«Grundriss der iranischen Philologie» hrsg. W. Geiger und E. Kuhn, Bd. I, Abt. 1. Strassburg, 1901.
- Bartholomae Ch.**, 1904, 1961—**Ch. Bartholomae.** Altiranisches Wörterbuch. Strassburg, 1904; 2. unveränderte Auflage. Berlin, 1961
- Bartholomae Ch.**, 1918.—**Ch. Bartholomae.** Zum Sasanidischen Recht. I—V. Heidelberg, 1918—1923.—«Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philologisch-historische Klasse», Bd. IX. 1918
- Bayer T. S.**, 1738.—**T. S. Bayer.** Historia regni Graecorum Bactriani in quasimul graecorum in India coloniarum vetus memoria explicatur. Petropoli, 1738
- Beal S.**, 1906.—**S. Beal.** Buddhist records of the Western World, vol. I. London, 1906
- Bellinger A. R.**, 1962.—**A. R. Bellinger.** The coins from the treasure of the Oxus.—MN (The American Numismatic Society). New York, 1962
- Benveniste E.**, 1929.—**E. Benveniste.** Essai de grammaire sogdienne, II. Paris, 1929
- Benveniste E.**, 1932.—**E. Benveniste.** Les classes sociales dans la tradition avestique.—JA, 1932, N 1
- Benveniste E.**, 1934.—**E. Benveniste.** L' Eranvez et l'origine légendaire des Iraniens.—BSOS, vol. VII, pt. 2, 1934
- Benveniste E.**, 1938.—**E. Benveniste.** Traditions indo-iraniennes sur les classes sociales.—JA, t. 230, 1938
- Benveniste E.**, 1947.—**E. Benveniste.** La ville de Cyreschata.—JA, 1947, t. 234
- Bernard P.**, 1966.—**P. Bernard.** Première campagne de fouilles d'Al Khanoum.—CRAI (BL), Janvier-Mars 1966
- Bernard P.**, 1967 a.—**P. Bernard.** Al Khanoum on the Oxus: a hellenistic city in Central Asia. London, 1967 («Proceedings of the British Academy», vol. LIII)
- Bernard P.**, 1967 b.—**P. Bernard.** Deuxième campagne de fouilles d'Al Khanoum en Bactriane.—CRAI (BL), Avril — Juin 1967
- Bernard P.**, 1968 a.—**P. Bernard.** Troisième campagne de fouilles a al Khanoum en Bactriane.—CRAI (BL), Avril — Juin 1968, p. 263—279
- Bernard P.**, 1968 b.—**P. Bernard.** Chapiteaux corinthiens hellénistiques d'Asie Centrale découverts a Al Khanoum — «Syria». t. XLV, 1968, fasc. 1—2, p. 111—151
- Bernard P.**, 1969.—**P. Bernard.** Quatrième campagne de fouilles a Al Khanoum (Bactriane).—CRAI (BL), 1969, Juillet — Octobre, p. 313—355
- Bernard P.**, 1970.—**P. Bernard.** Campagne de fouilles 1969 a Al Khanoum en Afghanistan.—CRAI (BL), 1970, Avril — Juin

- Berre le M. et D. Schlumberger, 1964.—Berre le M. et D. Schlumberger.—Observations sur les remparts de Bactres.—MDAFA, t. XIX. Paris, 1964
- Bevan E. R., 1902.—E. R. Bevan. The House of Seleucus, vol. I. London, 1902
- Bhandarkar D. R., 1902.—D. R. Bhandarkar. A Kushana stone-inscription and the question about the origin of the Saka Era.—JRAS, vol. XX. Bombay, 1902
- Bhandarkar D. R., 1930.—D. R. Bhandarkar. A peep into the early history of India from the Maurya Dynasty to the downfall of the Imperial Gupta Dynasty (B. C. 322—circa 500 A. D.). Bombay, 1930
- Bickerman E., 1938.—E. Bickerman. Institutions des Séleucides. Paris, 1938
- Bickerman E., 1966.—E. Bickerman. The Seleucids and the Achaemenids.—«Accademia Nazionale dei Lincei», anno CCCLXIII. Quarendo N 76. Roma, 1966
- Binder G., 1964—G. Binder. Die Aussetzung des Königskindes Kyros und Romulus. Meisenheim. Clam, 1964
- Bivar A. D., 1951.—A. D. Bivar. The Bactra coinage of Euthydemus and Demetrius.—NC, ser. VI, vol. XI, 1951
- Bivar A. D. H., 1955.—A. D. H. Bivar. Notes of Kushian cursive seal inscriptions.—NC, ser. VI, vol. XV, 1955
- Bivar A. D. H., 1956.—A. D. H. Bivar. The Kushano-Sasanian coin series.—JNSI, vol. XVIII, pt. I, 1956.
- Bivar A. D. H., 1961.—A. D. H. Bivar. An unknown Punjab seal-collector.—JNSI, vol. XXIII, 1961
- Bivar A. D. H., 1967.—A. D. H. Bivar. A Parthian amulet.—BSOAS, vol. XXX. London, 1967
- Bloch J., 1934.—J. Bloch. L'indou-aryen du Veda aux temps modernes. Paris, 1934
- Bombaci A., 1966.—A. Bombaci. The kufic inscription in Persian verses in the court of the royal palace of Mas'ud III at Ghazni. Rome, 1966 (Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente. Reports and Memoirs, vol. V).
- Bosworth C. E., 1961.—C. E. Bosworth. The early Islamic history of Ghur.—CAJ, vol. VI, 1961
- Bosworth C. E., 1963.—C. E. Bosworth. The Ghaznavids, their empire in Afghanistan and Eastern Iran 994—1040. Edinburgh, 1963
- Bosworth C. E., 1965.—C. E. Bosworth. Early sources for the history of the first four Ghaznavid sultans, IHQ, vol. XII, № 1—2, 1965
- Bosworth C. E., 1968.—C. E. Bosworth. The armies of the Saffarids.—BSOAS, vol. XXXI, pt. 3. London, 1968
- Bosworth C. E., 1968 a.—C. E. Bosworth. The political and dynastic history of the Iranian world (A. D. 1000—1217).—«The Cambridge History of Iran», vol. 5. «The Saljuq and Mongol periods». Cambridge, 1968
- Bosworth C. E., 1969 a.—C. E. Bosworth. The Tahirids and Arabic culture.—JSS, XIV/1, 1969
- Bosworth C. E., 1969 b.—C. E. Bosworth. The Tahirids and Persian literature.—JBIPS, vol. VII, London, 1969.
- Bouvat L., 1912.—L. Bouvat. Les Barmécides d'après les historiens arabes et persans. Paris, 1912
- Bowen R. le Baron and Albright W. F., 1958.—R. Bowen le Baron and W. F. Albright. Archaeological discoveries in South Arabia. Baltimore, 1958
- Braidwood R. J., 1967.—R. J. Braidwood. Prehistoric men, 7-ed. Glenview, Ill., 1967
- Brockelmann C., 1943—1949.—C. Brockelmann. Geschichte der arabischen Literatur, Bd. I—II. Zweite, den Suppenhänden angepasste Aufl. Leiden, 1943—1949
- Browne E. G., 1902, 1906, 1920, 1924.—E. G. Browne. A literary history of Persia. Cambridge, vol. I, 1902; vol. II, 1906; vol. III, 1920; vol. IV, 1924
- Burrow T., 1934—1935.—T. Burrow. Iranian words in the Kharosthi documents from Chinese Turkestan, I.—

- BSOS, vol. VII, 1934; II.—BSOS, vol. VIII, 1935
- Burrow T.**, 1937.—**T. Burrow.** The language of the Kharosthi documents from Chinese Turkestan, Cambridge, 1937
- Burrow T.**, 1955.—**T. Burrow.** The Sanskrit language, London, 1955
- Bussagli M.**, 1963.—**M. Bussagli.** Die Malerei in Zentralasien. Geneva, 1963
- Cameron I.**, 1936.—**G. Cameron.** History of early Iran. Chicago, 1936
- Campbell L. A.**, 1968.—**L. A. Campbell.** Mithraic iconography and ideology. Leiden, 1968
- Cahen C.**, 1953.—**C. Cahen.** L'évolution de l'Iqta du IXe au XIIIe siècle. Contribution à une histoire comparée des sociétés médiévales.—Annales: ESC, VIII, 1953
- Christensen A.**, 1925.—**A. Christensen.** Le règne du roi Kawadh I et le communisme Mazdakite. København, 1925
- Childe V. G.**, 1928.—**V. G. Childe.** The Aryans. A study of Indo-European origins. London—New York, 1926, XIII
- Christensen A.**, 1931.—**A. Christensen.** Les Kayanides. København, Hst, 1931
- Christensen A.**, 1943.—**A. Christensen.** Le premier chapitre du Vendidad et l'histoire primitive des tribus iraniennes. København, 1943
- Christensen A.**, 1944.—**A. Christensen.** L' Iran sous les Sassanides, 2-e ed., rev. et augm. Copenhagen, 1944
- Coon C. S.**, 1957.—**C. S. Coon.** The seven caves., New York, 1957
- Cunningham A.**, 1883.—**A. Cunningham.** Book of Indian eras with tables for calculating Indian dates. Calcutta, 1883
- Cunningham A.**, 1892.—**A. Cunningham.** Coins of the Kushânas, or Great Yue-ti.—NC, 3-d ser., vol. XII. London, 1892
- Curjel R.**, 1954.—**R. Curjel.** Inscriptions de Surkh Kotal.—JA, t. CCXLII, fasc. 2, 1954
- Curjel R. et Schlumberger D.**, 1953.—**R. Curjel et D. Schlumberger.** Trésors monétaire d' Afghanistan. Paris, 1953 (MDAFA, t. XIV)
- Curjel R. et Fussman C.**, 1965.—**R. Curjel et C. Fussman.** Le trésor monétaire de Qunduz. Paris, 1965 (MDAFA, t. XX)
- Dalton O. M.**, 1905.—**The Friasura of the Oxus.** London, 1905, 3-d ed., 1964
- Dalton O. M.**, 1964.—**O. M. Dalton.** The treasure of the Oxus. with other examples of early oriental metalwork, ed. III. London, 1964
- Dani A. H.**, 1967.—**A. H. Dani.** With the collaboration of F. A. Durrani, A. Rahman, M. Sharif. Timargarha and Gandhara grave culture. Peshawar, 1967 (AP, III)
- Dani A. H.**, 1968.—**A. H. Dani.** Date of Kaniska (palaeographical evidence).—«Papers on the Date of Kaniska submitted to the conference on the date of Kaniska», London 20—22 April 1960. Ed. by A. L. Basham. Leiden, 1968
- Dani A. H., Humbach H., Göbl R.**, 1964.—**A. H. Dani, H. Humbach, R. Göbl.** Tochi valley inscriptions in the Peshawar Museum.—AP, vol. I, 1964
- Debevoise N. C.**, 1938.—**N. C. Debevoise.** A political history of Parthia. Chicago, The University of Chicago press, 1938
- Deguignes I.**, 1756—1758.—**I. Deguignes.** Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols, et des autres Tartares occidentaux, t. I—IV. Paris, 1756—1758
- Dorn B.**, 1881.—**B. Dorn.** Inventaire des monnaies des Khalifes orientaux. SPb., 1881
- Droin E.**, 1896.—**E. Droin.** Notice sur les monnaies des grands Kouchans postérieurs et sur quelques autres monnaies de la Sogdiane et du Tokharestan.—RN, vol. 14, ser. 3. Paris, 1896
- Droysen J.**, 1834.—**J. Droysen.** Alexander des Grossen Züge durch Turan.—RMP, Zweiter Jahrgang
- Droysen I. G.**, 1952.—**I. G. Droysen.** Geschichte des Hellenismus. Neue Ausg. hrsg. von E. Bayer, T. I—III. Basel (cop. 1952—1953), T. I. Geschichte Alexanders des Grossen (cop. 1952)
- Dubs H. H.**, 1957.—**H. H. Dubs.** A.

- Roman city in Ancient China. London, 1957 (CSSS, N 5)
- Duchesne-Guillemin J., 1953.—J. Duchesne-Guillemin. Ormazd et Ahri-man. Paris, 1953
- Duchesne-Guillemin J., 1962.—J. Duchesne-Guillemin. La religion de l'Iran Ancien. Paris, 1962 («Mana», I. Les anciennes religions orientales, III)
- Dumézil G., 1930.—G. Dumézil. La préhistoire indo-iranienne des castes.—JA, t. 216, 1930
- Dumézil G., 1958.—G. Dumézil. L'idéologie tripartite des Indo-Européens. Paris, 1958
- Dumézil G., 1962.—G. Dumézil. La Socifete seythique revoit—elle des classes fonctionnelles Indo-Iranian Journdl, 1962, vol. V, N 3.
- Dyson R. H., 1965.—R. H. Dyson. Problems in the relative chronology of Iran, 6000—2000 B. C.—«Chronologies in Old World archaeology». Chicago and London, 1965
- Ellers W., 1964.—W. Ellers. Kyros.—«Beitrage zur Namenforschung», Bd. XV, Hft. 2 Heidelberg. 1964
- Emenau M. B., 1956.—M. B. Eménau. Linguistic prehistory of India—TC, 1956, vol. V, N 7
- Enoki K., 1955 a.—K. Enoki. Sogdiana and the Hsiung-nu.—CAJ, vol. I, N 1, 1955
- Enoki K., 1955 6.—K. Enoki. The Origin of the White Huns or Hephthalites.—EW, VI, 1955, N 3
- Enoki K., 1958.—K. Enoki. The date of Kidārites.—«The Toyo Gakuho (Reports of Oriental Library)», vol. XLI, N 3, 1958
- Enoki K., 1959 a.—K. Enoki. On the nationality of the Eupthalites.—MDTB, N 18. Tokyo, 1959
- Enoki K., 1959 6.—K. Enoki. The Yüehshih-Scythians Identity. A Hypothesis.—ISHEWCC, 1959
- Ettlinhausen R., 1960.—R. Ettlinhausen. Bihzad.—EI, New ed., vol. I, 1960
- «Explorations in Turkestan», 1908.—«Explorations in Turkestan». Expedition of 1904. Prehistoric civilizations of Anau. Origins, growth, and influence of environment. Ed. by R. Pumpelly, vol. I-II. Washington, 1908.
- Flügel G., 1862.—G. Flügel. Mani seine Lehre und seine Schriften. Ein Beitrag zur Geschichte des Manichaismus. Aus dem Fihrist des Abûlfaradsch Muhammad ben Is-hak al-Warrāk bekannt unter dem Namen Ibn Abî Ja'kûb an-Nadîm. Leipzig, 1862
- Foucher A., 1931.—A. Foucher. L'art grécobouddhique du Gandhāra, 1905—1931. Paris, I, 1905; II/1, 1918; II/2, 1922; II/3, 1931
- Frye R. N., 1949.—R. N. Frye. Notes on the early coinage of Transoxiana. New York.—ANS, 1949
- Frye R. N., 1962.—R. N. Frye. The Heritage of Persia. London, 1962
- Gabalin A. V., 1961.—A. V. Gabalin. Der Buddhismus in Zentralasien.—HO, I, VIII, 2 Leiden-Köln, 1961
- Gafurov B., 1957.—B. Gafurov. The rise and fall of Samanids. Paper for the XXIV International Congress of Orientalists. Moscow, 1957
- Gafurov B., 1959 a.—B. Gafurov. Nations in the Soviet Union. (Central Asia and Kazakhstan). New Delhi, Soviet Land Booklets, 1959
- Gafurov B., 1959 6.—B. Gafurov. The rise and fall of Samanids.—«Akten des vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten Kongresses», München, 28, August bis 4. September 1957. Wiesbaden, 1959
- Gafurov B., 1961.—B. Gafurov. The solution of the national question in the USSR. (Lecture delivered for the Diplomatic Corpus in Moscow at the Institute of Peoples of Asia of USSR Academy of Sciences on Oct., 12, 1961). Moscow, 1961.
- Gafurov B., 1966.—B. Gafurov. Das sowjetische Mittelasien. DA. Berlin, 1966, Jg. 11. Hf. 2
- Gafurov B., 1968.—B. Gafurov. Kushan civilization and world culture. Moscow, 1968. (International conference on the history, archaeology and culture of Central Asia in the Kushan period. Dushanbe, 1968)
- Gafurov B., 1970.—B. Gafurov. Kushan civilization and world culture.—«Kushan Studies in the USSR». Papers presented by the Soviet

- Scholars at the UNESCO Conference on history, archaeology and culture of Central Asia in the Kushan Period. Dushanbe, 1968. *Indian Studies*, March 31, 1970
- Gauthlot R.**, 1914—1923.—R. Gauthiot. *Essai de grammaire sogdienne*, I. Phonetique. Paris, 1914—1923
- Galerkina O.**, 1970.—O. Galerkina. On some miniatures retributed to Bihzad from Leningrad collections. *Urts orientalis*. v. VIII, 1970
- Galerkina O.**, 1976.—O. Galerkina. Originalite et emprunts traditionnels dans la miniature de Vnave-rannachre. *Arts Asiatiques*, t. XXXII, 1976.
- Gardin J. C.**, 1957.—J. C. Gardin. *Céramiques de Bactres*. Paris, 1957 (MDAFA, t. XV)
- Gardner M. A.**, 1878.—M. A. Gardner. A Catalogue of the Greek coins in the British Museum. The Seleucid Kings of Syria. London, 1878.
- Gardner P.**, 1886.—P. Gardner. The coins of the Greek and Scythic kings of Bactria and India in the British Museum, London, 1886 (Catalogue of Indian coins in the British Museum)
- Geiger W.**, 1882.—W. Geiger. *Ostiranische Kultur in Altertum*. Erlangen, 1882
- Geiger W.**, 1901.—W. Geiger. *Über das Jaghnobl.*—«Grundriss der Iranischen Philologie», 1/1. Strassburg, 1901
- Gershevitch I.**, 1954.—I. Gershevitch. *A Grammar of Manichean Sogdian*. Oxford, 1954
- Gershevitch I.**, 1959.—I. Gershevitch. The Avetan hymn to Mithra. With an introd., transl., and comment. by I. Gershevitch. Cambridge. The Univ. press, 1959
- Gershevitch I.**, 1964.—I. Gershevitch. Zoroaster's own contribution.—*JNES*, vol. XXIII, N 1, 1964
- Gershevitch I.**, 1967.—I. Gershevitch. Bactrian inscriptions and manuscripts.—*IF*, «Zeitschrift für Indogermanistik und allgemeine Sprachwissenschaft», 72, Bd. 1/2, Hft. Berlin, 1967.
- Ghirshman P.**, 1946.—R. Ghirshman. *Begram*. *Recherches archeologiques et historiques sur les Kouchans*. Le Caire, 1946 (MDAFA, t. XII)
- Ghirshman R.**, 1948.—R. Ghirshman. *Les Chionites-Hephtalites*. Le Caire, 1948 (MDAFA, t. XIII)
- Ghirshman R.**, 1954.—R. Ghirshman. *Village Perse-Achéménide*. Paris, 1954
- Ghirshman R.**, 1957.—R. Ghirshman. *La probléme de la chronologie des Kouchans.*—*CHM*, vol. III, N 3, 1957
- Ghirshman R.**, 1964.—R. Ghirshman. *Le trésor de l'Oxus, les bronzes du Luristan et l'art méde.*—«Vorderasiatische Archäologie. Studies and Aufsätze [Festschrift] A. Moortgat». Berlin, 1964, p. 88—94.
- Ghosh B. K.**, 1957.—B. K. Ghosh. *Indo-Iranian relations.*—«The history and culture of the Indian people. The Vedic Age». Gen. ed. R. C. Majumdar, 3-d impr., vol. I. London, 1957
- Gibb H. A. R.**, 1923.—H. A. R. Gibb. *The Arab conquests in Central Asia*. London, 1923 («James G. Forlong Fund», vol. II)
- Glaesser G.**, 1965.—G. Glaesser. Рецензия на: Б. А. Литвинский, А. П. Окладников, В. А. Ранов.—*Древности Кайрак-Кумов*. Древнейшая история северного Таджикистана—*EW*, N. S., vol. 15, N 3—4, 1965
- Gonda I.**, 1960.—I. Gonda. *Die Religionen Indiens*, I. Veda und älterer Hinduismus. Stuttgart, 1960
- Göbl R.**, 1957.—R. Göbl. *Die Münzprägung der Kusan, von Vima Kadphises bis Bahram IV.*—*Althelm F. und Stiehl R.* *Finanzgeschichte der Spätantike*. Frankfurt am Main, 1957
- Göbl R.**, 1960.—R. Göbl. *Roman patterns for Kushana coins.*—*JNSI*, vol. XXII, 1960
- Göbl R.**, 1964.—R. Göbl. *Zwie neue Termini für ein zentrales Datum der Alten Geschichte Mittelasiens, des Jahr I des Kusankönigs Kaniska.*—«Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreich. Akademie der Wissenschaft», 1964
- Göbl R.**, 1967.—R. Göbl. *Dokumente zur Geschichte der iranischen*

- Hunnen in Bactrien un Indien. Bd. I—IV. Wiesbaden, 1967
- Göbl R., 1968.—R. Göbl. Numismatic evidence relating to the date of Kaniska.—«Papers on the date of Kaniska submitted to the conference on the date of Kaniska, London, 20—22 April 1960, ed. by A. L. Basham. Leiden, 1968
- Gray B., 1961.—B. Gray. La peinture Persane. Genève, 1961
- Grohmann A., 1954.—A. Grohmann. Einführung und Chrestomathie zur arabischen Papyruskunde. I. Bd. Einführung. Praha, 1954 (Monografie Archivu Orientálního, vol. XIII) (на обл.—1955)
- Grousset R., 1944.—R. Grousset. Le conquérant du monde. Paris, 1944
- Gutschmid A., 1888.—A. Gutschmid. Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden. Tübingen, 1888
- Hackin J., Hackin R., 1939.—J. Hackin, R. Hackin. Recherches archéologiques à Bégam.—MDAFA, t. IX. Paris, 1939
- Hackin J., Hackin R., Carl J., Hamelin P., 1954.—J. Hackin, R. Hackin, J. Carl, R. Hamelin. Nouvelles recherches archéologiques à Bégam (ancienne Kâpici) (1938—1940).—MDAFA, t. XI. Paris, 1954
- Haloun G., 1937.—G. Haloun. Zur Ue-tsi Frage.—ZDMG. Bd. 91, N. F., Bd. 15, 1937
- Harmatta J., 1960.—J. Harmatta. Cusanice.—AOH, vol. XI. Budapest, 1960
- Harmatta J., 1965.—J. Harmatta. Minor Bactrian inscriptions.—AAH, vol. XIII/1—2. 1965
- Hansen O., 1951.—O. Hansen. Die Berliner Hephtaliten-Fragmente.—«F. Altheim. Aus Spätantike und Christentum». Tübingen, 1951
- Harmatta J., 1951.—J. Harmatta. The golden Bow of the Huns. Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest, 1951, t. I, fase, 1—2.
- Hauschild R., 1962.—R. Hauschild. Über die frühesten Arier im Atlen Orient. Berlin, 1962
- Hauszig H. W., 1956.—H. W. Hauszig. Die Quelle über die zentralasiatische Herkunft der europäischen Awaren.—CAI, vol. II, pt. 1, 1956
- Hawkes J. and Wolley L., 1963.—J. Hawkes and L. Wolley. Prehistory and the beginnings of civilization. London, 1963 (History of mankind. Cultural and scientific development, vol. I).
- Henning W. B., 1940.—W. B. Henning. Sogdica. London, 1940 («James G. Forlong Fund», vol. XXI)
- Henning W. B., 1944.—W. B. Henning. Warucan—Sah.—JGIS, vol. XI, N 2. Calcutta, 1944 («Sir Marc Aurel Stein Memorial Number, part. II)
- Henning W. B. 1945.—W. B. Henning. Sogdian tales.—BSOAS, vol. IX, pt. 3, 1945
- Henning W. B., 1946.—W. B. Henning. The Sogdian texts of Paris.—BSOAS, vol. XI, pt. 4, 1946
- Henning W. B., 1948.—W. B. Henning. The date of the Sogdian ancient letters.—BSOAS, vol. XII, N 3—4, 1948
- Hinning W. B., 1951.—W. B. Henning. Zoroaster, politician or witch—doctor? Oxford, 1951
- Henning W. B., 1956.—W. B. Henning. «Surkh-Kotal».—BSOAS, 1956, vol. XVIII, pt. 2
- Henning W. B., 1958.—W. B. Henning. Mitteliranisch.—«Handbuch der Orientalistik», I, Bd. IV. Leiden—Köln, 1958
- Henning W. B., 1960.—W. B. Henning. The Bactrian inscription.—BSOAS, vol. XXIII, (part. 1), 1960
- Henning W. B., 1962.—W. V. Henning. A Bactrian seal-inscription.—BSOAS, vol. XXV, pt. 2, 1962
- Henning W. B., 1965a.—W. B. Henning. A Sogdian God.—BSOAS, vol. XXVIII, pt. 2, 1965
- Henning W. B., 1956b.—W. B. Henning. Surkh-Kotal and Kaniska.—ZDMG, Bd. 115, 1965. Hft. 1
- Herrman A., 1914.—A. Herrman. A)te Geographie des unteren Oxusgebiets—«Abhandlungen der K. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen». Philologisch-historische Klasse. N. F., Bd. XV, N 4. Berlin, 1914
- Herrman [A.], 1920.—[A.] Herrman,

- Sakal.—RE, Zweite Reihe, Hibd. 2, 1920
- Herrman A., 1938.—A. Herrman. Das Land der Seide und Tibet im Lichte der Antike. Leipzig, 1938. (Quellen und Forschungen zur Geschichte und Völkerkunde, Bd. I)
- Hertzberg G. F., 1875.—G. F. Hertzberg. Die asiatische Feldzüge Alexanders des Grossen, T. I—II. Halle, 1875 (Jugend-Bibliothek des Griechischen und Deutschen Althertums, hrsg. von Dr. E. A. Eckstein, Bd. 7, 8, 9)
- Herzfeld E., 1930.—E. Herzfeld. Kushano-Sasanian coins.—MASI, N 88. Calcutta, 1930
- Herzfeld E., 1935.—E. Herzfeld. Archaeological history of Iran. London, 1935. (The Swedish lectures of the British Academy, 1934)
- Herzfeld E., 1941.—Herzfeld. Iran in the Anciienst East. Archaeological studies presented in the Lowell lectures at Boston London—New York, 1941
- Herzfeld E., 1947.—E. Herzfeld. Zoroaster and his world, vol. I—II. Princeton, 1947
- Herzfeld E., 1948.—E. Herzfeld. Geschichte der Stadt Samarra. Hamburg, 1948 (Die Ausgrabungen von Samarra, Bd. VI)
- Hinz W., 1936.—W. Hinz. Quellenstudien zur Geschichte der Timuriden.—ZDMG, Bd. 90 (N. F., Bd. 15), 1936
- «Historians», 1962.—«Historians of the Middle East». Ed. by B. Lewis and P. M. Holt. London—New York—Toronto, 1962 (Historical writing of the peoples of Asia)
- «History of Technology», 1957. Ed. by Ch. Singer, E. J. Holmyard, A. R. Hall. Vol. 1. From early times to fall of ancient empires. Oxford, 1957; vol. 2. The Mediterranean civilizations and the middle ages c. 700 B. C. to c. A. D. 1500. Oxford, 1957
- Hodgson M. G. S., 1955.—M. G. S. Hodgson. The order of assassins: the struggle of the early Nizari Isma'ilis against the Islamic world. The Hague, 1955
- Hodgson M. G. S., 1968.—M. G. S. Hodgson. The Isma'ili state.—«The Cambridge history of Iran, vol. 5. The Saljuq and Mongol periods». Ed. by J. A. Boyle. Cambridge, 1968
- Humbach H., 1959.—H. Humbach. Die Gathas des Zarathustra, Bd. 1—II. Heidelberg, 1959
- Oumbach H., 1961.—H. Humbach. Bestattungsformen im Videvdat.—ZVSlG, 77, Bd., 1/2 Hft. Göttingen, 1961
- Ingholt H., 1954.—H. Ingholt. Parthian sculptures from Hatra. Orient and Hellas in art and religion. New Haven, Connecticut, 1954 (Memoirs of the Connecticut Academy of Arts and Sciences, 1954, July)
- Jackson W., 1928.—W. Jackson. Zoroastrian Studies the Iranian religion and various monographs. New York, 1928, XXXIII (Columbia University Indo-Iranian series)
- Jayaswal K. P., 1928.—K. P. Jayaswal. Historical data in the Gargasaṃhitā and the Brahman empire.—JBORS, vol. XIV, 1928
- Junge J., 1939.—J. Junge. Saka-Studien. Der Ferne Nordosten im Weltbild der Antike. Leipzig, 1939 (Klio, Beiheft 4, I, Neue Folge Hft. 28)
- Kafesoglu I., 1956.—I. Kafesoglu. Harezmsahlar devlati tarihi 485—617 (1092—1229) Ankara, 1956
- Klaproth J., 1826.—J. Klaproth. Tableaux historiques de l'Asie, depuis la monarchie de Cyrus jusqu'à nos jours; accompagnés de recherches historiques et ethnographiques sur cette partie du monde. Paris—London—Stuttgart—Göta, 1826
- Klima O., 1957.—O. Klima. Mazdak. Geschichte einer sozialen Bewegung in Sassanidischen Persien. Praha, 1957
- Konow S., 1933.—S. Konow. Notes on Indo-Scythian chronology.—JH, vol. XII, pt. 1, Madras, 1933
- Kurat A. N., 1948.—A. N. Kurat. Kuteybe bin Müslim'in Hvarizm ve Semerkand'ı Zabtı.—«Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi», c. VI, 1948, N 4
- «Kutadgu bilig», 1947, 1959.—I. Metin, İstanbul, 1947; II. Tercümi. Ankara, 1959.
- Lahiri Q. N., 1957.—Q. N. Lahiri. When did Demetrius invade India?—IHQ, vol. XXXIII, 1957.
- Lahiri A. N., 1965.—A. N. Lahiri. Cor-

- pus of Indo-Greek coins. Calcutta, 1965.
- Lambton A. K. S., 1967.—A. K. S. Lambton. The evolution of the iqta' in medieval Iran.—*JBIPS*, vol. I, 1967
- Lambton A. K., 1969.—A. K. Lambton. Landlord and peasant in Persia.—*A Study of Land Tenure and Land Revenue. Administration*, 2-ed. Oxford, 1969
- Laszlo Gu., 1951.—Gu. Laszlo. The signification of the Hun golden Bow (Contribution to the structure of the Hun Nomad Empire). *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest, 1951, t. 7, fase. 1—2.
- Laufer B., 1919.—B. Laufer. Sino-Iranica, Chinese contributions to the history of civilizations in Ancient Iran, with special reference to the history of cultivated plants and products. Chicago, 1919.—*MNH*, publication 201, Anthropological series, vol. XV, N 3
- Lazard C., 1967.—C. Lazard. Abu-e Muaddat Balhi.—*Lodname ye-zan*, Rupka, Prague, 1967.
- Leakey I. S. B., 1951.—I. S. B. Leakey. Olduvai Gorge. Cambridge, 1951
- Lewis B., 1937.—B. Lewis. The Islamic guilds.—*EHR*, 1937.
- Lewis B., 1966.—B. Lewis. *The Assassins*. London, 1966
- Litvinsky B. A., 1968.—B. A. Litvinsky. Outline history of Buddhism in Central Asia. Moscow, 1968.
- Lockhart L., 1938.—L. Lockhart. Nadir shah. Critical study based mainly upon contemporary sources. London, 1938
- Lohulzen-de Leeuw J. E. van, 1949.—J. E. Lohulzen-de Leeuw van. The «Scythian» period. An approach to the history, art, epigraphy and palaeography of the North India from the 1st century B. C. to the 3 century A. D. Leiden.—Brill, 1949
- Lokkegaard F., 1950.—F. Lokkegaard. Islamic Taxation in the Classic Period. Copenhagen, 1950
- Lozinski B. P., 1959.—B. P. Lozinski. The original homeland of the Parthians.—S.-Gravenhage, 1959
- Lowick N. M., 1965.—N. M. Lowick. Some countermarked coins of the Shaybanids and early Meghuls.—*JNSI*, vol. XXVII, part II, 1965
- Lowick N. M., 1966.—N. M. Lowick. Shaybanid silver coins.—*NC*, ser. VII, vol. VI, 1966
- Mac Dowall D. W., 1960.—D. W. Mac Dowall. The weight standards of the gold and copper coinages of the Kushana dynasty from Vima Kadphises to Vasudeva.—*JNSI*, vol. XXII, 1960.
- Maenchen-Helfen O., 1945.—O. Maenchen-Helfen. The Yüeh-Chih problem re-examined.—*JAOS*, vol. 65, 1945. N 2
- Maenchen-Helfen O., 1959.—O. Maenchen-Helfen. The ethnic name—Hun. «*Studia Serica Bernard Karlgren dedicata*». Copenhagen, 1959
- Makdisi C., 1961.—S. Makdisi. Muslim institutions of learning in eleventh century Baghdad.—*BSOAS*, vol. XXIV, pt. 1, 1961
- Majumdar R. C., 1951.—R. C. Majumdar. The age of imperial unity. Bombay, 1951
- Majumdar, 1952.—Majumdar. The history and culture of the Indian people. Gen. ed. A. C. Majumdar. Assistant ed. A. D. Pusaker, vol. 1—2. London, Allen de Unwin, 1952
- Majumdar R. C., 1954.—R. C. Majumdar. The expansion and consolidation of the empire.—«*The Classical age*». Bombay, 1954 (The history and culture of the Indian people, vol. III)
- Margabandhi C., 1965.—C. Margabandhi. Trade contacts between western India and the Greco-Roman world in the early centuries of the Christian era.—*JESHO*, vol. VII, pt. III, 1965
- Maricq A., 1958.—A. Maricq. La grande inscription de Kaniska et l'etokharien-l'ancienne langue de la Bactriane.—*JA*, t. CCXCVI, N 4, 1958
- Markoff A., 1891.—A. Markoff. *Régistre général des mannaïs orientales*. Collections scientifiques de l'Institut des langues orientales du Ministère des Affaires Étrangères, vol. VII. SPb, 1891
- Marquart J., 1901.—J. Marquart. *Eransahr nach der Geographie des*

- Ps. Moses.** Xorenac'i. Berlin, 1901 (AKGWG, N. F., Bd. III, N 2)
- Marquart J.,** 1895, 1896, 1905.—**J. Marquart.** Untersuchungen zur Geschichte von Eran.—«Philologus», Bd. 54 (N. F., Bd. 8). Göttingen, 1895; Bd. 55 (NF., Bf. 9). Göttingen, 1896; Zweites Heft (Schluss)—Sonderdruck aus dem «Philologus», Supplementband, X, Nft. 1. Leipzig, 1905
- Marquart J.,** 1907.—**J. Marquart.** Untersuchungen zur Geschichte von Eran II.—«Philologus», Supplementband, X, Hft. 1, Leipzig, 1907
- Marquart J.,** 1938.—**J. Marquart.** Wehrot und Arang. Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen Landeskunde von Ostiran. Leiden, 1938
- Marshall J.,** 1956.—**J. Marshall.** Taxila. An illustrated account of archaeological excavations. Carried out at Taxila under the orders of the government of India between the years 1913—1934, vol. I—III. Cambridge University press, 1956
- Martin M.,** 1939.—**M. Martin.** Coins of Kidara and the little Kushans.—JASB, pt. III, 1939, N 2
- Moravcsik G.,** 1958.—**G. Moravcsik.** Die Indo-Arier im Alten Orient. Wiesbaden, 1966
- McGovern W. M.,** 1939.—**W. M. McGovern.** The Early Empires of Central Asia. New York, 1939
- Meyer Ed.,** 1925.—**Ed. Meyer.** Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien. Berlin, 1925 (Kunst und Altertum, Alte Kulturen im Lichte neue Forschung, Bd. V.)
- Minorsky V.,** 1934.—**V. Minorsky.** Esquisse d'une histoire de Nadir-Chah. Paris, 1934
- Mohammad Ali.** 1957.—**Ali Mohammad.** Aryana or ancient Afghanistan. (Kabul, 1957).—«Historical Society of Afghanistan», N 47
- Morgan J.,** 1923—1936.—**J. Morgan.** Manuel de numismatique orientale de l'antiquité et du moyen âge, t. I. Paris, 1923—1936
- Moravcsik G.,** 1958.—**G. Meravcsik.** Byzantinoturcica. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, II, 2 Aufl., Bd. 1—2. Berlin, 1958
- Moscatt S.,** 1949—1950.—**S. Moscati.** Studi su Abu Muslim.—«Rendiconti dell' Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche», VIII/4—5, 1949—1950
- Movius H. L.,** 1944.—**H. L. Movius.** Early man and pleistocene stratigraphy in Southern and Eastern Asia.—PPMHU, vol XIX, N 3, 1944
- Movius H. L.,** 1953.—**H. L. Movius.** Palaeolithic and mesolithic sites in Soviet Central Asia.—«Proceedings of the American Philosophical Society», vol. 97. Philadelphia, 1953, N 4
- Movius H. L.,** 1953 a.—**H. L. Movius.** The Mousterian cave of Teshik-Tash, Southeastern Uzbekistan, Central Asia.—ASPR, Bulletin 17, 1953
- Mukherjee B. N.,** 1967.—**B. N. Mukherjee.** The Kushana genealogy. Calcutta, 1967 (Studies in Kushana genealogy and chronology, vol. I. Calcutta Sanskrit Research Series, N LIX. Studies, N 38)
- Müller T. W. K.,** 1918.—**T. W. K. Müller.** Toxri und Kuisan (Kūsān).—SPAW. Philosophisch-historische Klasse. XXVIII. Berlin, 1918.
- Narain A. K.,** 1962.—**A. K. Narain.** The Indo-Greeks. Oxford, 1962
- Narain A. K.,** 1968.—**A. K. Narain.** The Date of Kaniska.—«Papers on the date of Kaniska submitted to the conference on the date of Kaniska, London, 20—22 April, 1960, Ed. by A. L. Basam. Leiden, 1968
- Nazim M.,** 1931.—**M. Nazim.** The life and times of Sultan Mahmud of Ghazna. Cambridge, 1931
- Nasir al-Din Tusi,** 1940.—**Nasir al-Din Tusi.** M. Minovsky and V. Minorsky.—Nasir al-Din Tusi on finance.—BSOS, vol. X, 1940. pt. 3
- Newell E. T.,** 1938.—**E. T. Newell.** The coinage of the Eastern Seleucid mints from Seleucus I to Antiochus III. New York, 1938
- Nielsen D.,** 1927.—**D. Nielsen.** Handbuch der altarabischen Altertumskunde. In Verbindung mit F. Hommel und N. Rhodokanakis, mit Beiträgen von A. Grohmann und E. Littmann Hrsg. von D. Nielsen, I. Paris — Kopenhagen — Leipzig, 1927
- Nöldeke Th.,** 1920.—**Th. Nöldeke.** Das

- Iranische Nationalepos, Auft. 2. Des im Grundriss der iranischen Philologie erschienen Beitrages. Berlin—Leipzig, 1920
- Nyberg H. S., 1938.—H. S. Nyberg. Die Religionen des alten Irans. Leipzig, 1938.—MVAG, Bd. 43
- Olmstead A. F., 1959.—A. F. Olmstead. History of the Persian Empire (Achaemenid period). Second Impression. Chicago-Illinois, 1959
- Parker R. and Dubberstein W. H., 1956.—R. Parker and W. H. Dubberstein. Babylonian chronology 626 B. C.—A. D. 75. Providence, 1956
- Parpola A., Koskenniemi S., Parpola S., Aalto P., 1969.—A. Parpola, S. Koskenniemi, S. Parpola, P. Aalto. Decipherment of the Proto-Dravidian inscriptions of the Indus civilization. A first announcement. Copenhagen, 1969 (SIAS, Special publication, N 1)
- Pelliot P., 1916.—P. Pelliot. Le «Chateoutou fou t'ou king» et la colonie segdienne de la region du Lob-Nor.—JA, XI, Ser., vol. VII, N 1, 1916
- Pelliot P., 1934.—P. Pelliot. Tokharien ou Koutchéen.—JA, t. CCXXIV, 1934
- Petech L., 1950.—L. Petech. Northern India according to the Shui-Ching-Chu. Roma, 1950 (Seria Orientale Roma, II)
- Petrushevsky I. P., 1968.—I. P. Petrushevsky. The socio-economic condition of Iran under the II—Khans.—«The Cambridge History of Iran», vol. 5. The Saljuq and Mongol periods, ed. by J. A. Boyle. Cambridge, 1968
- Piggott S., 1952.—S. Piggott. Prehistoric India to 1000 B. C. (Reprinted). Harmondworth, Middlesex, 1952
- [Pope, 1958].—Pope. A survey of Persian art, from prehistoric times to the present. Ed. by A. U. Pope, vols. I—IX. London—New York, 1938—1939. Printed in England. Index vol. comp. by T. Besterman, 1958
- Pritsak O., 1950.—O. Pritsak. Karachanidische Streitfragen 1—4.—«Oriens», vol. III, N 2, 1950
- Pritsak O., 1951.—O. Pritsak. Von den Karluk zu den Karachaniden.—ZDMG, Bd. 101, 1951
- Pritsak O., 1953.—O. Pritsak. Die Karachaniden.—DI, Bd. 30. Berlin, 1953
- Pritsak O., 1953 a.—O. Pritsak. Der Untergang des Reiches des oguzischen Yabgu.—«60 dogum yili münasebetiyle Fuad Köprülü armagani. Mélanges Fuad Köprülü». Istanbul, 1953
- Pritsak O., 1955.—O. Pritsak. Qara studie zur Türkischen Rechtssymbolik.—ZVFA, Dan Ayribasim. Istanbul, 1955
- Pulleyblank E. G., 1952.—E. G. Pulleyblank. A sogdian colony in inner Mongolia.—«T'oung Pao», vol. XLI, 4—5. London, 1952
- Pulleyblank E. G., 1962.—E. G. Pulleyblank. The consonantal system of Old Chinese—AM, N. S., vol. IX, pt. 1, 1962
- Pulleyblank E. G., 1966 a.—E. G. Pulleyblank. Chinese and Indo-Europeans.—JRS, 1966, N 1—2
- Pulleyblank E. G., 1966—1968.—E. G. Pulleyblank. Chinese evidence for the date of Kanishka.—«Bharati. BCI, X—XI. Central Asia Number». Banaras, 1966—1968
- Pulleyblank E. C., 1970.—E. C. Pulleyblank. The Wu-sun and Sakas and the Yüehchih migration.—BSOAS, vol. XXXIII, pt. 1, 1970
- Puri B. N., 1965.—B. N. Puri, India under the Kushanas. Bombay, 1965
- Ranov V. A., 1976.—V. A. Ranov. The Paleolithic Industries of the Central Asia, A. Revision IX' Congress UTSP, Loc. VII. Putiraque, Hice, 1976.
- Rapson E. J., 1922.—E. J. Rapson. The Cambridge history of India, vol. I. Ancient India, ed. by E. J. Rapson. Cambridge, 1922
- Rawlinson G., 1873.—G. Rawlinson. The sixth great oriental monarchy or the geography, history and antiquities of Parthia. London, 1873
- Rawlinson H. G., 1912.—H. G. Rawlinson. Bactria. The history of a forgotten empire. London, 1912 (Probshain's oriental ser., vol. 6)
- Rawlinson H. G., 1926.—H. G. Rawlinson. Intercourse between India and the Western World from the

- earliest times to the fall of Rome, Sec. ed. Cambridge, 1926
- Reichelt H., 1931.—H. Reichelt. Die soghdischen Handschriftenreste des Britischen Museum, Bd. II. Heidelberg, 1931
- Rieu Ch., 1879—1883.—Ch. Rieu. Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum, vol. I—III. London, 1879—1883
- Ringbom L.—I., 1957.—L.—I. Ringbom. Zur Ikonographie der Göttin Ardi Sura Anahita, Abo, 1957 («Acta Academiae Aboensis Humaniora», XXIII, 2)
- Rosen V., 1877.—V. Rosen. Collection scientifiques de l'Institut des langues orientales du Ministère des Affaires Étrangères, I. Les Manuscrits arabes. SPb., 1877
- Rosen V., 1881.—I. Rosen. Notices sommaires des manuscrits arabes du Musée Asiatique. Première livraison. SPb., 1881
- Rosenfield J. M., 1967.—J. M. Rosenfield. The dynastic arts of the Kushanas. Berkeley—Los Angeles, 1967
- Rostovtzeff M., 1953.—M. Rostovtzeff. The social and economic history of the hellenistic world, vols. I—II. Oxford, 1941; Sec. ed. (with additions and corrections by P. M. Fraser), vols. I—III. Oxford, 1953
- Ruben W., 1957.—W. Ruben. Die Lage der Sklaven in der altindischen Gesellschaft. Berlin, 1957
- Ryckmans J., 1964.—J. Ryckmans. La Chronologie es rois de Saba et du Raydan. Istanbul, 1964 (PIHANS, XVI)
- Rypka J., 1963.—J. Rypka. Dejiny, perské a tádžické literatury. Druhé, prepracované a rozsirené vydání. Za redakce J. Rypky napsali O. Klima, J. Rypka, V. Kubickova, F. Tauer, J. Becka, J. Marek, J. Cejpek. Praha, 1963
- Rypka J., 1968.—J. Rypka. History of Iranian literature. Written in collaboration with O. Klima, V. Kubicková, F. Tauer, J. Becka, J. Cejpek, J. Marek, I. Hrbek and J. T. P. Brujijn. Ed. by K. Jahn. Dordrecht, 1968
- Sadighi G. H., 1938.—G. H. Sadighi. Les mouvements religieux iraniens au II-e et au III-e siècles de l'Hégire. Paris, 1938
- Sankalia N. D., 1963.—N. D. Sankalia. New light on the Indo-Iranian or Western Asiatic relations between 1700 B. C.—1200 B. C. «Artibus Asiae», vol. 26, 1963
- Sarton G., 1962.—G. Sarton. Introduction to the history of science. Vol. I. From Homer to Omar Khayyam; vol. II, pt. 1—2. From Rabii ben Ezra to Roger Bacon; vol. III, pt. 1—2. Science and learning in the fourteenth century. Baltimore, 1962 (reprinted)
- Sastri K. N., 1956.—K. N. Sastri. New light on the Indus civilization, vol. II. Delhi, 1956
- Sauvaget J., 1965.—J. Sauvaget. Introduction to the history of the Muslim East. A bibliographical guide. Based on the sec. ed. as recast by C. Cahen. Berkeley and Los Angeles, 1965
- Scerrato U., 1959.—U. Scerrato. The first two excavation campaigns at Chazni, 1957—1958.—EW, N. S., X, 1959
- Schafer E. H., 1963.—E. H. Schafer. The golden peaches of Samarkand. A study of Tang exotics. Berkeley and Los Angeles, 1963
- Schlumberger D., 1949.—D. Schlumberger. La prospection archéologique de Bactres.—«Syria», t. XXVI, 1949
- Schlumberger D., 1953.—D. Schlumberger. L'argent grec dans l'empire Achéménide.—Paris, 1953 (MDAFA, t. 14)
- Schlumberger D., 1960.—D. Schlumberger. Descendants non-méditerranéens de l'art grec.—«Syria», t. XXXVII, 1960
- Schlumberger D., 1964.—D. Schlumberger. The excavations at Surkh Kotal and the problem of hellenism in Bactria and India.—Reprinted from «Proceedings of the British Academy», vol. XLVII. London, 1964
- Schlumberger D., 1966.—D. Schlumberger. Ai Khanoum. une ville hellénistique en Afghanistan.—CRAI (BL), Janvier—Juin, 1966
- Schlumberger D., Robert L., 1958.—D. Schlumberger, L. Robert, Dupont-Sommer A., Benveniste E. Une bilingue gréco-araméenne d'Asoka.—JA, t. CCXLI. N 1, 1958
- Schmidt H., 1908.—H. Schmidt. Archaeological excavations in Anau

- and Old Merv.—«Explorations in Turkestan. Expedition of 1904, Prehistoric civilizations of Anau. Origins, growth, and influence of environment». Ed. by R. Pumpelly, vol. I. Washington, 1908
- Schmidt E. F., 1953—1959.— E. F. Schmidt. Persepolis. vols. I—II. Chicago, 1953—1959 (The University of Chicago Oriental Institute publications, vol. LXVIII—LXIX)
- Schroeder L., 1923.— L. Schroeder. Arische Religion, Bd. I. Leipzig, 1923
- Schwartz F., 1906.— F. Schwartz. Alexander des Grossen Feldzüge in Turkestan. Zweite Auflage. Stuttgart, 1906
- Serjeant R., 1946.— R. Serjeant. Material for a history of Islamic textiles up to the Mongol conquest.—AI, vol. IX—XVI, vol. XI—XII. Ann Arbor, 1946
- Sezgin F., 1967.— F. Sezgin. Geschichte der arabischen Schriftums. Bd. I. Leiden, 1967
- Shiratori K., 1928.— K. Shiratori. A study on Su-t'è, or Sogdiana.— MD TB, 1928, N 2
- Simonetta A. M., 1958.— A. M. Simonetta. A new essay on the Indo-Greeks. The Saka and the Pahlavas.—EW, vol. IX, 1958, N 3
- Sircar D. C., 1953.— D. C. Sircar. The Kushanas. The age of Imperial unity. Bombay, 1953.—«The history and culture of the Indian people», v. II
- Sircar D. C., 1960.— D. C. Sircar. The Kanishka era.— JIH, vol. XXXVIII, pt. I. Trivandrum, 1960
- Sircar D. C., 1965.— D. C. Sircar. Indian epigraphy. Delhi, 1965
- Smith V. A., 1906.— V. A. Smith. Catalogue of the coins in the Indian Museum Calcutta, including the Cabinet of the Asiatic Society of Bengal. vol. I Oxford, 1906
- Smith S., 1924.— S. Smith. Babylonian historical texts relating to the capture and downfall of Babylon. London, 1924
- Sourdel D., 1959, 1960.— D. Sourdel. Le vizirat 'Abbaside de 749 à 936 (132 à 324 de l'Hégire), vol. I—II. Damas, 1959—1960
- Spiegel F., 1871.— F. Spiegel. Erânische Altherthumskunde, Bd. I, Geographie, ethnographie und älteste Geschichte. Leipzig, 1871
- Sprengling M., 1953.— M. Sprengling. Third century Iran. Sapor and Kartir. Chicago, 1953
- Spuler B., 1952.— B. Spuler. Iran in frühislamischer Zeit. Politik, Kultur, Verwaltung und öffentliches Leben zwischen der arabischen und der seldschukischen Eroberung 633 bis 1055. Wiesbaden, 1952 (AWL Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission, Bd. II)
- Spuler B., 1955.— B. Spuler. Die Mongolen in Iran. Berlin, 1955
- Spuler B., 1968.— B. Spuler. Handbuch der Orientalistik. Abt. I, Bd. IV. Iranistik. Abschn. 2. Literatur, Lief. I. Leiden, 1968
- Stagul G., 1969.— G. Stagul. Excavation near Ghaligai (1968) and chronological sequence of proto-historical cultures in Swat valley.—EW, vol. 19, N 1—2, 1969
- Stavisky B., 1960.— B. Stavisky. Notes of gem-seals with Kushana cursive inscription in the collection of the State Hermitage.— JNSI, vol. XXII, 1960
- Stchoukine I., 1954.— I. Stchoukine. Les peintures des manuscrits Timûrides. Paris, 1954 (Institut Français d'archéologie de Beyrouth. Bibliothèque archéologique et historique, t. LX)
- Stein A., 1887.— A. Stein. Zoroastrian deities on Indo-Scythian coins.— OBR, vol. I, N 10, 1887
- Stein A., 1907.— A. Stein. Ancient Khotan. Detailed report of archaeological explorations in Chinese Turkestan, vols. I—II. Oxford, 1907
- Stein A., 1928.— A. Stein. Innermost Asia, Detailed report of explorations in Central Asia, Kansu and Eastern Iran, Carried out and described..., A. Stein, vols. I—III. Oxford, 1928
- Stern S. M., 1961—1962.— S. M. Stern. Isma'ilis and Qarmatians.— LEI, 1961—1962
- Storey C. A., 1927—1958.— C. A. Storey. Persian literature.— A bio-bibliographical survey, vol. I—II. London, 1927—1958
- Tarn W., 1950.— W. Tarn. Alexander the Great. Cambridge, vol. I. Narrative. 1948; vol. II. Sources and studies, 1950

- Tarn W. W., 1951.— W. W. Tarn. The Greeks in Bactria and India. Ed. II. Cambridge, 1951
- Tavadia J. S., 1939.— J. S. Tavadia. Die Mittelpersische Sprache und Literatur der Zarathustrier. Leipzig (Iranische Texte und Hilfsbücher, Nr. 2)
- Terra H. de and Paterson T. T., 1939.— H. de Terra and T. T. Paterson. Studies on the ice age in India and associated human cultures. Washington, 1939 (Carnegie Institution of Washington, publication, N 493)
- Teufel F., 1932.— F. Teufel. Vorbericht über die edition des Zafarnama von Nizam Sami und der wichtigsten Teile der Geschichtswerke Hafiz-i Abru's.— AOr, vol. IV, 1932
- Tcherikower V., 1927.— V. Tcherikower. Die hellenistischen Städtegründungen von Alexander dem Grossen bis auf die Römerzeit. Leipzig, 1927 (Philologus, Suppl. XIX, Hft. I) «The Yakataka-Gupta age (circa 200—550 A. D.)», ed. by R. Ch. Majumdar, A. S. Altekar. Banaras, 1954 «The Vedic age. History and culture of the Indian people», vol. I. Bombay, 1950
- Thieme P., 1938.— P. Thieme. Der Fremdling im Rgveda. Eine Studie über die Bedeutung der Worte ari, arya, aryaman und arya. Leipzig, 1938
- Thompson S., 1955.— S. Thompson. Motif-Index of folk literature. A classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables... Rev. and enl. ed. by S. Thompson. Bloomington, Indiana University press, vol. I, 1955
- Tibawi A. L., 1962.— A. L. Tibawi. Origin and character of almadrasah.— BSOAS, vol. XXV, pt. 2, 1962
- Tomaschek W., 1877.— W. Tomaschek. Centralasiatische Studien. Sogdiana. Wien, 1877 (Sitz. d. Kais. Akad. d. Wiss. in Wien, «Phil—Hist. Klasse». Bd. LXXXVII)
- Tomaschek W., 1896.— W. Tomaschek. Baktrinae Baktrianoi.— RE, Bd. II. Hlbd. 4, 1896
- Treuer C., 1934.— C. Treuer. Terracottas from Afrasiab. Moscow — Leningrad, 1934
- Tritton A. S., 1957.— A. S. Tritton. Materials on muslim education in the middle ages. London, 1957
- Unvala G. M., 1925.— G. M. Unvala. Observations on the religion of the Parthians. Benbay, 1925
- Vasmer R., 1925.— R. Vasmer. Beiträge zur muchammedanischen Münzkunde.— NZ, 58, 1925
- Vasmer R., 1930.— R. Vasmer. Zur Münzkunde der Qarahaniiden — Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin, Jg. XXXIII, abt. II. Berlin, 1930
- Vogel J. Ph., 1930.— J. Ph. Vogel. La sculpture de Mathura. Paris, 1930. (AA, t. XV)
- Walker J., 1941.— J. Walker. A Catalogue of the Arab-Sassanian coins. London, 1941
- Wheeler M., 1955.— M. Wheeler. Rome beyond the imperial frontiers. Penguin Books, 1955
- Wheeler M., 1962.— M. Wheeler. César-sada. A metropolis of the North-West frontier. Oxford University press, 1962
- Whitehead R. B., 1914.— R. B. Whitehead. Catalogue of coins in the Panjab Museum Lahore, vol. I, Indo-Greek coins. Oxford, 1914
- Widengren G., 1965.— G. Widengren. Die religionen Iran. Stuttgart, 1965. (Die Religionen der Menschheit, Bd. 14)
- Wilson H. H., 1841.— H. H. Wilson. Ariana antiqua. A descriptive account of the antiquities and coins of Afghanistan. London, 1841.
- Wolski J., 1947.— J. Wolski. L'effondement de la domination des Séleucides en Iran au III-e siècle av. J.— C. Cracovie, 1947 («Bulletin international de l'Academie Polonaise des sciences et des lettres. Classe de philologie, classe d'histoire et de philosophie», Suppl. 5, 1939—1945)
- Wright E. M., 1948.— E. M. Wright. Babak of Badhdh and al-Afsin.— MW, 1948, N 1
- Zahner R. C., 1956.— R. C. Zahner.

The teachings of the magi at compendium of Zoroastrian beliefs. London, 1956 (Ethical and Religious Classics of East and West, N 14)
Zaehner R. C., 1961.— R. C. Zaehner.

The dawn and twilight of Zoroastrianism. New York, 1961
Zolling Th., 1875.— Th. Zolling. Alexanders des Grossen Feldzug in Central-Asien. Eine Quellenstudie. 2 Aufl. Leipzig, 1875

Сарчашмаҳо

Абдурazzoки Самаркандӣ. — Notice de l'ouvrage persan qui a pour titre Matla-assaadein ou-madjma albahrein
مطلع السعدين و مجمع البحرين

et qui contient l'histoire des deux sultans Schah-Rokh et Abou Said, par M. Quat — rémère. Paris, 1843 (Notices et extraits, t. XIV, pt. I)

Абдуррахмони Толев, 1959.— Абдурахман Тали. История Абулфейзхана. Пер. с тадж., предисловие, примеч. и указатель А. А. Семеновва. Ташкент, 1959.

Абулфидо.— Géographie l'Aboulféda. Texte arabe publié d'après les manuscrits de Paris et de Leyde par M. Reinaud et M. le Bon Mas Guckin de Slane. Paris, 1840

Абулгозӣ, 1958.— Абул-л-Гази. Родословная туркмен. Сочинение Абул-л-Гази хана хивинского. Пер. А. Н. Кононова. М.—Л., 1958

Абуъли ибни Сино, 1957.— Абу Али ибн Сина. Дошиш-намэ. Книга знания. Предисловие А. М. Богоутдинова. Душанбе, 1957

Абуъали ибни Сино, 1954—1960.— Абу Али ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки, кн. 1—5. Ташкент, 1954—1960

Абдулаф, 1955.— Abu-Dulaf Miscar Ibn Muhalhil's Travels in Iran (circa A. D. 950). Arabic text with an English translation and commentary by V. Minorsky. Cairo, 1955

Абдулаф, 1960.— Вторая записка Абдулафа. Изд. текста, пер., введение и комментарии П. Г. Булгакова и А. Б. Халидова. М., 1960 (ПЛНВ. Тексты, Малая серия, V)

Аммиан Марцеллин, I—III.— Аммиан Марцеллин. История. Пер. с латин. Ю. Кулаковского и А. Сонни, вып. 1—3. Киев, 1906—1908

Антология. 1951.— «Антология таджикской поэзии с древних времен до наших дней». Под ред. И. Брагинского и С. Улуг-Заде. М., 1951

Авфӣ.— Lubābu 'L-Albāb of Muhammad 'Awfi, ed. in the original Persian. Pt. 1, with indices, Persian and English prefaces and notes critical, in Persian, by E. G. Browne and Mirzā Muhammad ibn 'Abdu 'l-Wahhab-i-Qazwini. London—Leide. 1906 (PHT, vol. IV); pt. II, with preface, indices and variants by E. G. Browne. London—Leide, 1903 (PHT, vol. II)

Аппиан, 1946.— Аппиан. Митридатовы войны. Сирийские дела. Пер. С. П. Кондратьева.— ВДИ, 1946, № 4

Арриан, 1962.— Арриан. Поход Александра. Пер. с древнегреч. М. Е. Сергеевко. М.—Л., 1962

Баженов Л., 1940.— «Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н. э.— III в. н. э.)». Хрестоматия. Под ред. Л. В. Баженова. Ташкент, 1940

Байхакӣ, 1962.— Абу-л-Фазл Бейхакӣ. История Масъуда. 1030—1041. Пер. А. К. Арендса. Ташкент, 1962

Байхакӣ, 1969.— Абу-л-Фазл Бейхакӣ. История Масъуда. 1030—1041. Пер. с персидского, введение и приложение А. К. Арендса. Изд. 2-е, дополненное. М., 1969

Байхакӣ, нашри Нафисӣ.— تاريخ

مسعودى معروف به تاريخ

بييقى از ابوالفضل محمد بن

حسين كاتب بييقى بما مقابله

و تصحيح و حواشى و تعليقات

سعيد نفيسى تهران مجلد ۱

۱۳۹۱

Балозурӣ.—Liber expugnationis regionum, auctore Imamo Ahmed ibn Djâbir al Balâdsori, quem e codice Leidensi et codice Musei Britannici ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1866

Бальямӣ.—Chronique de Abou-Djâfar-Mo'hammed-ben-Djarirben-Jezid Tabari, traduite sur version persane d'Abou-Ali Mohammed Bel'ami, d'après les manuscrits de Paris, de Göttinge, de Londres et de Canterbury par H. Zotenberg, t. I—IV. Paris, 1867—1874

Беневени Ф., 1853.—Ф. Беневени (Реляция из Бухары).—А. Попов. Сношения России с Хивой и Бухарой при Петре Великом.—ЗРГО, т. IX, 1853

Беруни, 1957, 1963.—А. Беруни. Избранные произведения, т. I. Памятники минувших поколений. Ташкент, 1957; т. II. Индия. Ташкент, 1963

Бичурин, I, II, III.—Н. Я. Бичурин (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, изд. 2, т. I—III. М.—Л., 1950

Бобур, 1905.—The Bâbar-nama, being the autobiography of Emperor Bâbar, the founder of the Moghul dynasty in India, written in Chaghatai Turkish; now reproduced in facsimile from a manuscript belonging to the late Sir Sâlâr Jang of Haydarâbâd, and ed. with a preface and indices by A. S. S. Beveridge. Leyden—London, 1905 (GMS, 1)

Бобур, 1958.—Бабур. Бабур-намэ. Записки Бабур. Пер. М. Салье. Ташкент, 1958

Византийские историки, 1960.—Византийские историки. Пер. с греч. (Ю.) Дестуниса. СПб., 1960

Васифӣ, 1961.—Зайн-ад-Дин Васифӣ, Бадаи-ал-вакаи. Критический текст, изд. и указ. А. Н. Болдырева, т. I—II. М., 1961 (ПЛНВ. Тексты, Большая серия, V)

Гардзей, нашри Казвий.—زين

الاخبار تأليف ابوسعيد عبدالحى

بن ضحاک بن محمود گردیزی

(تاریخ تألیف در حدود سل)

٤٤٠ هجرى) با مقدمه حضرت
استا معظم آقا ميرزا محمدخان
قزوینى تهران ١٣١٥ ش (1937)

زين
Гардзей, нашри Нафисӣ.—

الاختار از ابوسعيد عبدالحى

بن ضحاک بن محمود گردیزی

(شامل تاریخ ساسانیان و سيرت

رسول اکرم و خلفا و اخبار

امرای خراسان تا پایان دوره

صفاری) با تصحيح و مقدمه و

فهرست و حواشى سعيد نفيسى
تهران شهر يور ماه ١٣٣٣ ش (1954)

Геродот, 1888.—Геродот. История в девяти книгах. Пер. с греч. Ф. Г. Мищенко, изд. 2, т. 1—2. М., 1888

Геродот, 1946, 1957.—Herodotus, with an english transl. by A. D. Godley, vols. 1—IV. London, 1946—1957 (The Loeb Classical library)

Диноварӣ.—Abû Hanifa ad-Dinaweri. Kitâb-al-ahbâr ai-at-tiwâl Publié par V. Guigass. Leide, 1888

Дониш, 1960.—Дониш Ахмад. Путешествие из Бухары в Петербург. Сталинабад. 1960

Дониш, 1967.—Дониш Ахмад. Трактат Ахмада Дониша. История мангитской династии. Душанбе, 1967

Диодор, 1946—1957.—Diodorus of Sicily, with an english transl. by C. H. Oldfather, vols. 1—II. London, 1946—1957 (The Loeb Classical library)

Егише Вардапет, 1853.—Егише Вардапет. История. Пер. Шаншьева. Тифлис, 1853

Ёқут. Иршод.—The Irshâd al-arib ilâ ma-rifat al-adib or Dictionary of learned men of Jâqût. Ed. D. S. Margolionuth, vol. I—VII. Leyden—London, 1907—1927 (GMS, VI, 1—7)

Ёқут. Муъҷам.—Jacut's geographisches Wortebuch aus den Handschriften zu Berlin, SP., Paris, London und

- Oxford.. hrsg. von. F. Wüstenfeld, Bd. I—VI. Leipzig, 1886—1873
- Захирия Самаркандӣ, 1960.—Захири Самарканди.** Сяндбад-намэ. Пер. Н. О. Османова. М., 1960
- Ибн ал-Асир, 1851—1876.—Ibn el-Athiri. Chronicon quod perfestissimum inscribitur ed. C. J. Tornberg, vol. I—XIV. Upsaliae et Lugduni Batavorum, 1851—1876**
- Ибни Арабшоҳ, 1868—1869.—کتاب عجائب المقلور فی اخبار تیمور للفاضل الادیب الكامل الاریب وحید عصره و فرید دهره اقصى القضاة شهاب الدین احمد بن محمد عبدالله الدمشقی الانصارى المعروف بابن عرب شاه القاهرة ۱۳۰۵ (1887—88)**
- Ибни Баттута, 1853—1858.—Voyages d'Ibn Batoutah, textearabe, accompagnée d'une traduction par C. C. Defrémery et B. R. Sanguinetti, t. I—IV. Paris, 1853—1858**
- Ибни Исфандиёр, 1320.—تاریخ طبرستان تألیف بهالدين محمد بن حسن بن اسفندیار کتاب که در ۶۱۳ هجرى تألیف شده است بتصحیح عباس اقبال قسم ۱—۲ تهران ۱۳۲۰ ش (1941)**
- Ибни Мисковайх. 1917.—The Tajārib al-Umam or History of Ibn Miskawah, (Abu 'Ali Ahmad b. Muhammad) ob A. H. 421. Reproduced in Facsimile from the Ms. at Constantinople in the Aya Sūfiyya library. With a preface and summary by L. Caetani Principe di Teano, vol. I, to A. H. 37. Leyden—London, 1909; vol. V. A. H. 284 to 326. Leyden—London, 1913; vol. VI. A. H. 326—369. Leyden—London, 1917 (GMS, VII, 1, 5, 6)**
- Ибни Русто, 1892.—Kitāb al-'alk an-pafisa VII auctore Abū Alī Ahmed ibn Rosteh et Kitāb al-boldān auctore Ahmed ibn abī Jakūb ibn Wāchiḥ al-Kātib al-Jakūbī (ed. M. J. de Goeje), edit. 2. Lugduni Batavorum, 1892 (BGA, VII)**
- Ибни Халдуи, 1958.—Ibn Khaldūn. The Muqaddimah. An Introduction to History. Trans. From the Arabic by F. Rosenthal, vol. 1—3. New York, 1958 (Bollingen Series, XLIII)**
- Ибни Хурдодбех, 1889.—Kitāb al-Masālik wa'lMamālik (Liber viarum) auctore Abu'l-Kāsim Obaidallah ibn Abdallah Ibn Khordādhbeh et Excerpta e Kitāb Al-Kharābj auctore Kodāma ibn Dja'far quae cum versione gallica edidit, indicibus et glossario instruxit M. J. Goeje. Lugduni Batavorum. 1889 (BGA, VI)**
- Идрисӣ, 1836—1840.—Géographie 'd'Edrisi traduite de l'arabe en français d'après deux manuscrits de la Bibliothèque de Boi et accompagné de notes, par A. Jaubert, t. I—II' Paris, 1836—1840**
- Истахрӣ, 1870.—Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishāk al-Fārisī al-Istakhri. Ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, 1870 (BGA, I)**
- Камоли Хучандӣ, 1955.—Камоли Хучандӣ. Мунтахабот. Сталинобод, 1955**
- Квинт Курций—Curtius Quintus. With an english transl. by I. C. Rolfe, vols. I—II. London, 1956 (The Loeb Classical library)**
- Квинт Курций, 1963.—Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. Сохранившиеся книги. (Под ред. В. С. Соколова). М., 1963**
- Клавиho, 1881.—Рюи Гонзалес де Клавиho. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1406 гг. Текст с пер. и примечаниями, составленный под ред. И. И. Срезневского. СПб., 1881. («Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук», т. XXVIII, № 1**
- Ковалевский А. П., 1956.—«Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг.». Статьи, пер. и комм. Харьков, 1956**

- Ксенофонт, 1897.— Ксенофонт. Киропедия, с примеч. и указ.— Сочинения Ксенофонта в 5-ти частях, ч. 3. Испр. и доп. СПб., 1897
- Ксенофонт, 1925—1943.— Xenophon, with an english transl. by W. Miller, vols. I—II. London—New York, 1925—1943 (The Loeb Classical library)
- Ксенофонт. 1951.— Ксенофонт. Анабасис. Пер., статьи и примеч. М. И. Максимовой. Под ред. И. И. Толстого. М.—Л., 1951
- Латышев В. В., 1900—1906.— «Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе». Пер. В. В. Латышева, т. I, вып. 1—3. Греческие писатели; т. 2, вып. 1—2. Латинские писатели. СПб., 1900—1906
- Лившиц В. А., 1962 б.— «Юридические документы и письма». Чтение, пер. и комм. В. А. Лившица. М., 1962 («Согдийские документы с горы Муг», № II)
- Масъудй. Муруч, 1861—1877.— Masoudi. Les Prairies d'or. Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, t. I—IX. Paris, 1861—1877
- Масъудй. Танбех, 1894.— Kitāb at-tanbih wa'l-ischrāf auctore al-Masūdī... (ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, 1894 (BGA, VIII))
- Масъудй. Танбех, 1896.— Masoudis. Le Livre de l'Avvertissement et de la revision. Traduction par V. Carra de Vaux. Paris, 1896
- «Материалы по истории Ура-Тюбе», 1963.— «Материалы по истории Ура-Тюбе». Сборник актов XVII—XIX вв. Сост., пер., примеч. А. Мухтарова. Под ред. А. А. Семенова и О. Д. Чехович. М., 1963
- Макдисй, 1877, 1906.— Descriptio imperii moslemici auctore Schamso' d'din Abū Abdollāh Mohammed ibn Ahmed ibn abī Bekr al-Bannā al Basschāri al-Mokaddasi Ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, 1877; ed. 2, 1906 (BGA, III)
- Махмуди Кошгарй. — کتاب دیوان
غات الترك مؤلفی محمود بن
الحسین بن محمد الکاشغری
- تاریخ تالیفی ۴۶۶ سنه هجریه
(مصحح کلیسلی معلم رفعت)
جلد ۱—۳ استانبول ۱۳۳۳—۱۳۳۵
[1915—1917]
- Мирхонд, 1849.— کتاب تاریخ
روضه الصفا تالیفی محمد خاوند
شاه مشتمل بر هفت جلد تمامی
در یکجلد و مجلد منتظم
گردیده بمبئی ۱۲۶۶
[-1849]
- Мирмухаммадамини Бухорой, 1957.— Мир Мухаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме. Пер. с тадж. с примеч. А. А. Семенова. Ташкент, 1957
- Моисей Хоренский, 1893.— «История Армении Моисея Хоренского». Нов. пер. Н. О. Эмина (с прим. и прил.). Посмертное изд. М., 1893, XXXVI (Этнографический фонд Н. О. Эмина, вып. 1)
- Мухаммадвафон Карминагй.— Мухаммадвафон Карминагй. Тухфат ул-хонй, дастхати Ин-ти шаркшиноси Аф РСС Узб., № 16
- Мушфиқй, 1958.— Мушфиқй. Мунтахабот. Сталинобод, 1958
- Мухаммад Солех, 1908.— Мухаммад Салих. Шейбани-намэ. Джагатайский текст, изд. П. М. Мелиоранского. Предисл. А. Н. Самойловича. СПб., 1908
- Мухаммадюсуфи Муншй, 1956.— Мухаммад Юсуф Мунши. Муким-хаи-ская история. Пер. с тадж., предисл., примеч. и указ. А. А. Семенова. Ташкент, 1956
- Мухаммад Хайдар, 1895.— The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammed Haidar, Dughlāt. A. History of the Moghuls of Central Asia. An English version ed., with commentary, notes and map by N. Elias. The transl. by E. Denison Ross. London, 1895
- Наршахй, 1897.— Мухаммад Наршахи. История Бухары. Пер. с персид. Н. Лыкошина. Под ред. В. В. Бартольда. Ташкент, 1897

- Наршахй, нашри Техрон.— تاريخ بخارا تأليف ابوبكر محمد بن جعفر النرشخي (٢٨٦—٣٤٨) ترجمه ابونصر احمد بن محمد بن نصر القبائوي تخلص محمد بن زفر بن عمر و تصحيح ملرس رضوى تهران ١٣١٧ ش (1939)
- Наршахй, 1954.— The history of Bukhara.— «The history of Bukhara. Transl. from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshahi». Massachusetts, 1954
- Насафй, 1906.— Насафи. Кандия Малая. (Пер. В. Вяткина).— СКСО, вып. VIII, 1906
- Низомиддини Шомй, 1937—1956.— «Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnama par Nizamuddin Sami... ed. par F. Tauer», t. I—II. Praha, 1937—1956
- Низомулмулк, 1949.— Низам ал-мулк. Сиасат-намэ. Книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-мулька». Пер., введение в изучение памятника и примеч. Б. Н. Заходера. М.—Л., 1949 («Литературные памятники»)
- Низомии Арузии Самаркандй. 1910.— Chahâr Maqâla («The Four Discourses») of Ahmad ibn' Umar ibn' Ali an-Nizâmi al-Ar'udî as-Samarqandî, ed., with introduction, notes and indices, by Mirzâ Muhammad ibn Abdû'l-Wahhâbû Qazwin, Leyden—London, 1910 (GMS, XI, I)
- Носири Хисрав, 1881.— Sefer Nameh. Relation du voyage de Nassiri Khosrau en Syrie, en Palestine, en Egypte, en Arabie, et en Perse, pendant les années de l'Hégire 437—444 (1035—1042). Publié, traduit et annoté par Ch. Schefer. Paris, 1881
- Носири Хисрав, 1954.— Носири Хисраву. Избранное. Душанбе, 1954
- Носири Хисрав, 1957.— Носири Хисрав. Гулчине аз девони ашъор. Душанбе, 1957
- Пазухин Б., 1894.— Наказ Борису и Семену Пазухиным, посланным в Бухару, Балх и Юргенч 1669 г. Статейный список их 1673 г.—«Русская историческая библиотека», т. XV. СПб., 1894
- Пигулевская Н. В., 1941.— Н. В. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. М.—Л., 1941
- Плано Карпини, 1911.— Иоанн де Карпини. История Монголов.— Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Введение, пер. и примеч. А. И. Малеина. СПб., 1911
- Плиний, 1947—1958.— Pliny. Natural history. With an english transl. in ten volumes by H. Backham, vols. I—IX. London. 1947—1958 (The Loed Classical library)
- Плутарх, 1963.— Плутарх. Сравнительные жизнеописания, т. 1—3. Изд. подгот. М. Е. Грибарь-Пассек в С. П. Маркиш. М., 1963
- Полибий, 1890—1899.— Полибий. Всеобщая история в сорока книгах. Пер. с греч. Ф. Г. Мищенко с его предисл., примеч., указ., карт., т. I—III. М., 1890—1899
- Полиен, 1842.— Полиен. Стратегемы. Пер. с греч. Дм. Паппадопуло. СПб., 1842
- Приск Панийский, 1861.— «Сказания Приска Панийского». Пер. С. Г. Дестуниса.—«УЗ II отд. АН», кн. 7. вып. I. СПб., 1861
- Прокопии Кесарй, 1862.— Прокопий Кесарийский. История войн римлян с персами в двух частях (книгах). Пер. с греч. С. Дестуниса. СПб., 1862 («Византийские историки. Прокопий Кесарийский», I, 1862)
- Птолемей, 1932.— Geography of Claudius Ptolemy, transl. into English and edited by E. L. Stevenson. New York, 1932
- Рашидаддин, 1957.— Фазлуллах Рашид ад-дин. Джами-ат-таварих. (Сборник летописей), т. III. Составитель научно-критического текста на перс. языке А. А. Али-заде. Пер. с персид. языка А. К. Арендса. Баку, 1957
- Рашидаддин, I—III.— Рашид-ад-Дин. Сборник летописей, т. I, кн. I. Пер. с персид. Л. А. Хетагурова, ред. и примеч. А. А. Семенова. М.—Л., 1952; т. I, кн. 2. Пер. с персид. О. И. Смирновой, примеч.

- Б. И. Панкратова и О. И. Смирновой, ред. А. А. Семенова. М.—Л., 1952; т. II. Пер. с персид. Ю. П. Верховского, примеч. Ю. П. Верховского и Б. И. Панкратова, ред. И. П. Петрушевского. М.—Л., 1960; т. III. Пер. с персид. А. К. Арендса, ред. А. А. Ромаскевич, Е. Э. Бертельс и А. Ю. Якубовский. М.—Л., 1946
- Рудакй, 1949.— Рудаки. Сталинабад, 1949
- Рудакй, 1958.— Абу-Абдулло Рудаки. Пер. с тадж.-фарси В. Левика и С. Липкина. Сталинабад, 1958
- Рудакй, 1964.— Рудаки. Стихи. Ред. и комм. И. С. Брагинского. М., 1964
- Самъонй, 1912.— The Kitab al Ansab of 'Abd al-Karim ibn Muhammad al-Sam'ani reproduced in facsimile from the manuscript in the British Museum Abd. 23 355 with an introduction by D. S. Margoliouth. Leyden—London, 1912 (GMS, XX)
- Саной, 1329.— حکیم ثنائی حلیقه و شریعة الطریقه
نهران ۱۳۲۹ (1950)
- Саъдй, 1959.— Саъди. Гулистан. М., 1959 (ПЛНВ. Тексты. Большая серия, III)
- Сборник, 1884.— В. Тизенгаузен. «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды», т. I. Извлечения из сочинения арабских. СПб., 1884
- Сборник, 1941.— «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды», т. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. М.—Л., 1941
- Себеос, 1939.— «История Епископа Себеоса». Пер. с испр. арм. изд. Ст. Малхасянц. Ереван, 1939
- Смирнова О. И., Боголюбов М. Н., 1963.— «Хозяйственные документы». Чтение, пер. и комм. М. Н. Боголюбова и О. И. Смирновой. М., 1963 («Согдийские документы с горы Муг», вып. III)
- Содикбеки Афшор, 1963.— Садиг-бек Афшар. Гапун ас-совар. Введение, перевод, коммент. и примеч. А. Ю. Казнева. Баку, 1963
- Сокровенное сказание.— Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongyol-un piуса tobciyan Юань чао би ши. Монгольский обыденный сборник, т. I. Введение в изучение памятника, пер., тексты, глоссарии. М.—Л., 1941
- Сомй, 1962.— Абдулазим Сами. История мангитских государей. Пер., предисл. и примеч. Л. М. Епифановой. М., 1962.
- Страбон, 1964.— Страбон. География в 17 книгах. Пер., статья и комм. Г. А. Стратановского. Под общей ред. С. Л. Утченко. Ред., пер. О. О. Крюгер. М., 1964
- Сюань-цзан, см. Beal, 1960
- Табарй.— Annales quos scripsit Abu Djarir Mohammed ibn Djarir at-Tabari cum aliis ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, series I, t. I—VI. 1879—1890; series II, t. I—III, 1881—1889; series III, t. I—IV, 1879—1890; Introductio, glossarium addenda et emendanda, 1901. Indices, 1801.
- Таджикская поэзия, 1949.— «Таджикская поэзия». Сталинабад, 1949
- Таърихи Бадахшон, 1959.— Таърихи Бадахшан. «История Бадахшана». Подг. к изд. А. Н. Болдырев. Л., 1959
- Умари Хайём, 1955.— Хайям. Рубаи. М., 1955
- Умари Хайём, 1959.— Хайям. Рубайят. М., 1959
- Умари Хайём, 1961.— Омар Хайям. Трактаты. Пер. Б. А. Розенфельда. М., 1961
- Умари Хайём, 1963.— Умари Хайём. Рубоист. Душанбе, 1963
- Утбй, 1858.— The Kitab-i Yamini, Historical Memoirs of the Amir Sabaktagin and the sultan Mahmud of Ghazna, Early Conquerors of Hindustan, and Founders of the Ghaznavide dynasty. Transl. from the Persian version of the contemporary Arabic Chronicle of al Utbl by J. Reynolds. London, 1858
- Фахриддини Гургонй, 1963.— Фахрадин Гургани. Вис и Рамин. Поэма. М., 1963
- Фидой, 1959.— Фидаъи. Китаб би ха-

- дабат ал-муъминин ат-талибин («История исмаилизма»). По таджикской рукописи издал, предисловием и примечаниями снабдил А. А. Семенов. М., 1959
- Фирдавси**, 1966.— Фирдавси Абулкосим. Шохнома, ч. VIII. Душанбе, 1966
- Фирдавси**, 1960—1971.— Фирдоуси. Шахнамэ. Критич. текст, т. 1—9. М., 1960—1971 (ПЛНВ. Тексты. Большая серия)
- Фирдавси**, 1971.— Фирдавси. Шохнома. Матни интикодй, ч. I. Техрон, 1971
- Фехрист**, 1871—1872.— Kitāb al-Fihrist. Mit Anmerkungen hrsg. von G. Flügel, nach dessen Tode besorgt von J. Roediger und A. Müller Bd. 1—II. Leipzig, 1871—1872
- Фома Мецопский**, 1957.— Фома Мецопский. История Тимур-ланка и его преемников. Баку, 1957
- Фрейман А. А.**, 1962.— Описание, публикации и исследование документов с горы Муг. М., 1962 («Согдийские документы с горы Муг», вып. I)
- Хондамир**.— حبيب السير في اخبار افراد البشر تأليف غياث الدين بن همام الدين الحسيني المدعو بخواند مير جلد ۱—۲ بمبئی ۱۲۷۳
- Чан-чун**, 1866.— Си ю цзи или описание путешествия на Запад. (Пер. с кит. с примеч. архимандрита Балладия).— «Труды членов русской духовной миссии в Пекине», т. IV. СПб., 1866
- Чехович О. Д.**, 1954 б.— «Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве», вып. I. Акты феодальной собственности на землю XVII—XIX вв. Подбор докум., пер., введ. и примеч. О. Д. Чехович. Ташкент, 1954
- Чехович О. Д.**, 1965 а.— Бухарские документы XIV в. Ташкент, 1965
- Шарафиддини Язди**, 1723.— Histoire de Timur-Bec, connu sous le nom du Grand Tamerlan, Empereur des Mogols et Tartares. Ecrite en Per-
- san par Charefeddin Ali, natif d'Yezd, Auteur contemporain. Traduite en Francois par feu M. Petis de la Croix... t. I—IV. Delf, 1723
- Шарафиддини Язди**, 1887—1888.— The Zafarnamah by Maujānā Sharfuddin 'Ali of Yazd. Ed. by Maulāwī Muhammad Lahdad, vol. I—II. Calcutta, 1887—1888
- Шайбонинома**.— «Шейбаниада». История монголо-тюрок на джагатаидском диалекте с пер., примеч. и прилож., изданная И. Березиным. Казань, 1849 («Библиотека восточных историков», издаваемая И. Березиным, т. I)
- Шмидт А. Э.**, 1958.— А. Э. Шмидт. Материалы по истории Средней Азии и Ирана.— УЗ ИВАН, XVI. М.—Л., 1958
- Шохин**, 1960.— Шохин. Ашъори мунтахаб. Душанбе, 1960
- Элиан**, 1964.— Элиан. Пестрые рассказы, пер. с древнегреч., статья, примеч. и указ. С. В. Поляковой. М.—Л., 1964
- Юань-ши**, 1829.— Юань-ши. «История первых четырех ханов из дома Чингисхана». Пер. с кит. монаха Якинфа. СПб., 1829
- Юстин**, 1954, 1955.— Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога. Пер. А. А. Деконского и Рижского. Под ред. М. Е. Грабарь-Пассек.—ВДИ, 1954, № 2—4; 1955, № 1
- Яъкуби**, 1937.— Ya'kubi. Les Pays. Traduit par G. Wiet. Le Caire, 1937
- Гийсиддин Али**, 1958.— Гийасаддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Пер. с перс., предисл. и примеч. А. А. Семенова. М., 1958
- Гийсиддин Али**, 1915.— Гийасаддин Али. «Дневник похода Тимура в Индию Гияс-ад-Дина Али». С приложением соотв. отрывков из «Зафар-намэ» Низам-ад-дина Шами. Изд. Л. А. Зимины под ред. В. В. Бартольда. II г., 1915. (Тексты по истории Средней Азии, вып. I)
- Хамдуллохи Қазвини**, 1910.— The Ta'rikh-i-Guzida or «Select History» of Hamdu'llāh Mustawfi-i Qazwini compiled in A. H. 730 (A. D. 1330), and now reproduced in facsimile from a manuscript dated A. H. 857 (A. D. 1453) with an introduction by E. G. Browne. Vol. I, contani-

- ning the text. Leyden — London, 1910, (GMS, XIV, I)
- Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ**, 1919.—The geographical part of the Nuzhat-al Qulub composed by Hamd-Allah Mustawfi of Qazwin in 740 (1340)
- Ҳофиз**, 1893.—Девони Ҳофиз. Навилкишур, 1893
- Ҳофизи Абрӯ**, 1936.—Hâfiz-i-Abbru. Chronique des Rois Mongols en Iran. Texte persan édité et traduit par K. Bayani.
- Ҳофизи Таниш**.—Ҳофиз-и Таниш. Абдулла-наме. Рук. ИНА. Д. 88 (574 аде)
- Худуд ул-Олам**, 1930.—Худуд ал-алем. Рукопись Туманского. С введ. и указ. В. Бартольда. Л., 1930
- Ченкинсон А.**, 1937.—А. Дженкинсон. Путешествие из Лондона в Москву.—В кн.: «Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке». Пер. с англ. Ю. В. Готье. Л., 1937
- Чувайни**.—The Ta'rikh-i-Jahân-gushâ of 'Alâ'u 'd-Din 'Ata Malik-i-Juwayni (composed in A. H. 658 — A. D. 1260) Ed. with an introduction, notes and indices from several old MSS. by Mirzâ Muhammad ibn 'Abdu'l-Wahhab-i-Qazwini pt. I—III. Leyden — London, 1912, 1916, 1937 (GMS, XVI, 1—3)
- Чузчонӣ**.—Tabakat-i-Nasiri: A General History of Muhammadan Dynasties of Asia, including Hindustan, from A. H. 194 (810 A. D.) and to A. H. 658 (1260 A. D.), and the Irruption of the Infidel Mughals into Islam. By the Maulana, Minhjud-Din, Abu-'Umar-i-'Usman. Transl. from Original Persian Manuscripts. by H. G. Raverty, vol. I—II. London, 1881 (BI, NS, N 272—273) Index. Calcutta, 1897.
- Anquetil du Perron**, 1771.—Zend-Avesta. Ouvrage de Zoroastre... trad. en français sur l'original zend, avec des remarques, vol. I—III. Paris, 1771
- Avesta**, 1886.—Avesta die heiligen Bücher der Parsen im Auftrag der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, hrsg. von K. F. Geldner, Bd. I—III. Stuttgart, 1886, 1889, 1885. Bd. I, Yasna, 1886, Bd. II. Vispered und Khorde Avesta, 1889. Bd. III, Vendidad, 1895
- Beal S.**, 1906.—Buddhist records of the western world, Transl. by S. Beal, vol. I, II. London, 1906
- Benveniste E.**, 1946.—Vessantara Jataka, texte Sogdien édité, traduit et commenté par E. Benveniste. Paris, 1946 (Mission Pelliot en Asie Centrale, IV)
- Bretschneider E.**, 1888, 1910.—E. Bretschneider. Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources. Fragments towards the knowledge of the geography and history of Central and Western Asia from the 13th to the 17-th century, vol. I—II. London, 1888; 2d ed. 1910
- Buddha Prakash**, 1957.—«Daiva-putra sahisahanu — sahi» in the Allahabad pillar inscription Samudragupta.—IHQ, vol. XXXIII, N 2, 1957
- Bulsara S. J.**, 1937.—The Laws of the ancient Persians as found in the «Mâtikan ê hazâr dâstân», or «The Digest of a thousand points of law», Transl. with trad., glossary and index by S. I. Bulsara. Bombay, 1937
- Chavannes E.**, 1903.—Documents sur les Toukiue (Turcs) occidentaux. Recueillis et commentés par Ed. Chavannes, SPb. 1903 (Сборник трудов Орхонской экспедиции, VI)
- Chavannes E.**, 1903 a.—Voyage de Song yun dans l'Udyana et le Gandhara (518—522 p. C.) — BEFEO, t. III, 1903, N 3
- Chavannes E.**, 1906.—Trois généraux chinois de la dynastie des Han orientaux. T'oung Pao», ser. II, vol. VII, 1906
- Chavannes E.**, 1907.—Les pais d'Occident d'après Heou Han chou.—«T'oung Pao», ser. II, vol. VIII, N 2. Leiden, 1907
- Darmesterer J.**, 1880—1887.—J. Darmesterer. The Zend-Avesta, I—III. Paris, 1892—1893; он же. англ. перевод: The Zend-Avesta, pt. 1—3. Oxford, 1880—1887 (SBE, vol. IV, XXII, XXXI)
- De Groot J. J.**, 1926.—Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens, Bd. II, Die Westlande Chinas in der vorchristlichen Zeit, In vollständiger

- zusammenfassung übersetzt und erläutert von J. J. De Groot. Berlin—Leipzig, 1926
- Duchesne-Guillemin J., 1963.—J. Duchesne-Guillemin. The Hymns of Zarathustra. Boston, 1963
- Fuchs W., 1938.—W. Fuchs. Huei—ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest Indien und Zentral-Asien um 726.—SPAW, 1938. Philosophisch-historische Klasse. Berlin, 1938
- Ferrand G., 1913—1914.—Relations de voyages et textes géographiques arabes, persans et turks relatifs à l'Extrême-Orient du VIIIe au XVIIIe siècles, traduits, revus et annotés par G. Ferrand, t. I—II. Paris, 1913—1914
- Gerchewitch J., 1959.—The Avestan Hymn to Mithra, Cambridge, 1959 (University of Cambridge Oriental Publications, N 4)
- Gibb H. A. R., 1923.—H. A. R. Gibb. The Arab Conquests in Central Asia. London, 1923
- Hanway J., 1754.—J. Hanway. An historical account of the British trade over the Caspian Sea: with the author's journal of travels from England through Russia into Persia, and back through Russia, Germany and Holland. To which are added the revolutions of Persia during the present century, with the particular history of the great usurper Nadir Kouli, 2d ed., vol. I—II. London, 1754
- Herzfeld E., 1924.—E. Herzfeld. Pal-kuli. Monument and inscription of the early history of the Sasanian empire, Vols. I—III Berlin, 1924 (Forschungen zur Islamischen Kunst, hrsg. Friedrich Sarre)
- Herzfeld E., 1938.—E. Herzfeld. Altpersische Inschriften, Berlin, 1938 (Erster Ergänzungsband zu dem Archaeologischen Mitteilungen aus Iran I)
- Hirth F., 1917.—F. Hirth. The story of Chang Kien, China's pioneer in Western Asia.—JAOS, vol. 37, pt. 2, 1917
- Hoffman, 1880.—Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Übersetzt und durch Untersuchungen zur historischen Topographie erläutert von G. Hoffman. Leipzig, 1880
- Ingholt H., 1954.—H. Ingholt. Parthian Sculptures from Halra. Orient and Hellas in Art and Religion. New Haven, Connecticut, 1954 (Memoirs of the Connecticut Academy of Arts and Sciences, 1954, July)
- Ingholt H., 1957.—H. Ingholt. Gandharan Art in Pakistan. New York, 1957
- Kent R. G., 1953.—R. G. Kent. Old Persian. Grammar. Texts, Lexicon, Second ed., revised, New Haven, Connecticut, 1953, (AOS, vol. XXXIII)
- Lommel H., 1927.—Die Yast's des Avesta. Übersetzt und eingeleitet von H. Lommel. Göttingen—Leipzig, 1927, Quellen der Religionsgeschichte, Bd. 15)
- Marquart J., 1901.—J. Marquart. Eran-sahr hach' der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Berlin, 1901—AKGWG, N. F., Bd. III, N 2
- Miller, 1959.—Accounts of western nations in the history of the northern Chou Dynasty, transl. and annotated by R. A. Miller. Berkeley and Los Angeles, 1959 (University of California. Chinese Dynastic Histories translations, N 6)
- Mohl J., 1866.—J. Mohl. Le livre des rois par Abou'l-Kasim Firdousi, publié, traduit et commenté par J. Mohl. Paris, t. I, 1838; II, 1842; III, 1846; IV, 1855; V, 1866; VI, 1868; VII, 1878
- Müller, 1851.—Fragmenta historico-rum graecorum, Collequit, disposuit, notes et prolegomenis illustravit, indicibus instruxit C. Mullerus, vol. IV Paris, 1851
- Nöldeke Th., 1879.—Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Aus der arabischen Chronik des Tabari übersetzt und mit ausführlichen Erläuterungen und Ergänzungen versehen von Th. Nöldeke. Leyden, 1879
- d'Ohsson C., 1834—1835.—C. d'Ohsson. Histoire des Mongols, depuis Tchingiz—khan jusqu'a Timour bey ou Tamerlan, t. I—IV. La Haye et Amsterdam, 1834—1835, éd. 2. 1852
- Schefer, 1883—1885.—Chrestomathie persane a l'usage des élèves de l'Ecole spéciale des langues orientales vivantes, publiée par Ch. Sche-

- fer, t. I—II. Paris, 1883—1885
(PELOV, IIe ser., vol. VI—VII)
- Si-Yu-Ki cm. Beal S., 1906
- Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi.—
Sharaf al-Zaman—Tahir Marvazi
on China, the Turks and India»,
1942. Arabic text (circa A. I. 1120)
with and English transitation and
commentary by V. Minorsky. Lon-
don, 1942
- «The life of Hsuan-Tsang». Compl-
led by monk Hui-li Peking, 1959
- West E. W., 1880, 1892.— E. W. West.
Pahlavi texts, transl. by E. W. West.
Oxford, 1880 (SBE, vol. V.
XXXVII)
- Wolff F. 1910, 1960.— F. Wolff. Aves-
ta die hei ligen Schriften der Par-
sen, Strassburg, 1910; II. Auflage,
1960
- Wylie A., 1881.— A. Wylie. Notes on
the Western Regions, transl. from
the «TS ë en Han Shoo», Book 96,
pt. I.— JAJGBI, t. 10, 1881, N 1

- АДД — Автореферат докторской диссертации
- АКД — Автореферат кандидатской диссертации
- АПТ — «Архитектурные памятники Туркмении». Ашхабад
- Ар. СССР — «Архитектура СССР», М.
- АРТ — «Археологические работы в Таджикистане». Душанбе (Тр. ИИ АН ТаджССР)
- Бюл. АН СССР — «Бюллетень Академии Наук СССР», М.
- Бюл. САГУ — «Бюллетень Среднеазиатского государственного университета». Ташкент
- ВВ — «Византийский вестник». Л., М.
- ВДИ — «Вестник древней истории». М.
- ВИ — «Вопросы истории». М.
- ВИМК — «Вестник истории мировой культуры». М.
- ВРГО — «Вестник Русского географического общества». СПб.
- ВС — «Военный сборник». М.
- ВЯ — «Вопросы языкознания». М.
- ГЖ — «Горный журнал». М.
- ДАН УзССР — «Доклады Академии наук Узбекской ССР»
- ДАН ТаджССР — «Доклады Академии наук Таджикской ССР»
- ЕТК — «Ежегодник Туркестанского края». Ташкент
- ЖМНП — «Журнал Министерства народного просвещения». СПб.
- ЖС ЗВОРАО — «Живая старина». СПб
- «Записки Восточного отделения русского археологического общества». СПб. Пг.
- ЗИВ — «Записки Института востоковедения АН СССР». М.— Л.
- З(И)РГО — «Записки Имп. Русского географического общества». СПб.
- ЗКВ — «Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук (Академии наук СССР)». Л.
- ИАН — «Известия (Императорской) Академии наук». СПб.
- ИВ — «Исторический вестник». М.
- ИГАИМК — «Известия Государственной Академии истории материальной культуры». М.— Л.

ИЖ	— «Исторический журнал». М.	ЛО ИИА	— Ленинградское отделение Института народов Азии АН СССР
ИЗ	— «Исторические записки». М.	ЛУ	— «Литературный Узбекистан». Ташкент
Изв. ВГО	— «Известия Всесоюзного географического общества». М.	МАР	— «Материалы по археологии России». СПб.
Изв. ОЛЕЭ	— «Известия Общества любителей естествознания и этнографии». М.	Мат-лы ЮТАКЭ	— «Материалы Южно-туркменской археологической комплексной экспедиции». М.—Л., Ашхабад
Изв. Тадж. ФАН СССР	— «Известия Таджикского филиала АН СССР»	МИА	— «Материалы и исследования по археологии СССР». М.—Л.
ИИ	— Институт истории	МИИЯ	— «Материалы и исследования по индоевропейским и другим языкам». М.
ИИАЭ	— Институт истории, археологии и этнографии	МИТАУ	— «Материалы по истории и теории архитектуры Узбекистана». Ташкент
ИИНТ	— Институт истории науки и техники	МИТТ	— «Материалы по истории туркмен и Туркмении». М.—Л.
ИМ	— «Историк - марксист». М.	МИУТТ	— «Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР»
ИМКУ	— «История материальной культуры Узбекистана». Ташкент	МОЭ	— «Материалы Отделения этнографии». Л.
ИНА	— Институт народов Азии АН СССР	МСАЭ	— Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии
ИООН АН ТаджССР	— «Известия Отделения общественных наук Академии наук Таджикской ССР». Душанбе	МСТК	— «Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник под ред. Н. А. Масва, вып. I—V. СПб., 1872—1879
ИРГО	— «Известия Русского географического общества». СПб.	НАА	— «Народы Азии и Африки». М.
ИТН	— История таджикского народа	НС	— «Нумизматический сборник». М.
ИЯЛИ	— Институт языка, литературы и истории	НТрТГУ	— «Научные труды Ташкентского государственного университета»
КСИВ	— «Краткие сообщения Института востоковедения Академии наук СССР». М.—Л., М.	НЭ	— «Нумизматика и эпиграфика». М.
КСИМК	— «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР». М.—Л., М.	ОВГЭ	— Отдел Востока Государственного Эрмитажа
КСИНА	— «Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР». М.		
КСИЭ	— «Краткие сообщения Института этнографии АН СССР». М.—Л.		

- ОИТ — «Очерки по истории Таджикистана». Сталинабад
- ООН — Отделение общественных наук
- ОРЯС — Отделение русского языка и словесности Имп. Академии наук. СПб.
- ПВ — «Проблемы востоковедения». М.
- ПЛИВ — «Памятники литературы народов Востока».
- ПС — «Переднеазиатский сборник». М.
- ПТКЛА — «Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского клуба любителей археологии». Ташкент
- РАНИОН — Российская Ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук
- РВ — «Русский вестник»
- РТ — «Русский Туркестан»
- СА — «Советская археология»
- САГУ — «Среднеазиатский государственный университет». Ташкент
- Сб. МАЭ — «Сборник Музея антропологии и этнографии при АН СССР». СПб., М.— Л.
- СВ — «Советское востоковедение». М.— Л., М.
- СГСТМА — «Сборник географических, статистических и топографических материалов по Азии». СПб.
- СИИА — «Сообщения Института истории архитектуры»
- СИИТА АА СССР — «Сообщения института истории и теории архитектуры Академии архитектуры СССР». М.
- СКСО — «Справочная книжка Самаркандской области»
- СМССДО — «Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области»
- СЭ — «Советская этнография». М.— Л., М.
- ТАН — Труды Академии наук
- ТАЭ — Термезская археологическая комплексная экспедиция
- ТВ — «Туркестанские ведомости»
- ТВОРАО — «Труды Восточного отделения Русского географического общества». СПб.
- ТНИЯО — «Труды Института истории, языка и литературы»
- ТИЭ — «Труды Института этнографии»
- ТОВЭ — «Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа»
- Тр. ГИМ — «Труды Государственного исторического музея»
- Тр. ИИНТ — «Труды Института истории науки и техники». М.— Л.
- Тр. ИЭ — «Труды Института этнографии»
- Тр. Кирг. АЭЭ — «Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции». М.
- Тр. ХАЭЭ — «Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции»
- Тр. УзГУ — «Труды Узбекского государственного университета». Самарканд
- Тр. ЮТАКЭ — «Труды Южнотуркменстанской археологической комплексной экспедиции». Ашхабад
- УЗ ИВАН — «Ученые записки Института востоковедения Академии наук СССР». М.
- УЗ ЛГУ — «Ученые записки Ленинградского государственного университета»
- УЗ МГУ — «Ученые записки Московского государственного университета»
- УЗ ТГУ — «Ученые записки Таджикского государственного университета»

- ФC — Фонди сектори таърихи асрҳои миёнаи Институту таърихи АФ РСС Тоҷикистон
- ЭВ — «Эпиграфика Востока». Л.
- AA — «Ars Asiatica». Paris
- AAH — «Acta Antiqua Hungarica». Budapest
- AI — «Ars Islamica». Paris
- AKGWG — «Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen». Berlin
- AM — «Asia Major». London
- ANS — American Numismatic Society. New York
- AOr — «Archiv Orientalni». Praha
- AP — «Ancient Pakistan». Peshavar
- AOH — «Acta Orientalia Hungarica». Budapest
- AOS — «American Oriental Series». New Haven, Connecticut
- ASPR — American School of Prehistoric Research
- AWL — Academie der Wissenschaft und der Literatur, Wiesbaden
- BCI — «Bulletin of the College of Indology», Banaras
- BI — Bibliotheca Indica: a collection of oriental works, published by the Asiatic Society of Bengal
- BGA — Bibliotheca geographorum arabicorum. Edidit M. J. de Goeje parc. I—VIII, Lugduni Batavorum
- BRIPII — Brief report on the investigation of the Proto-Indian texts. Moscow
- BSO(A)S — «Bulletin of the School of Oriental (and African) Studies». London Institution (University of London). London
- GAI — «Central Asiatic Journal» International periodical for the languages, literature, history and archaeology of Central Asia», Wiesbaden
- CHM — «Cahiers d'histoire mondiale», Neihatel
- CRAI(BL) — «Académie des inscriptions et belles-lettres. Comptes rendus des séances». Paris
- CSSS — China Society Sinological Series
- DI — «Der Islam». Berlin
- EHR — «Economic History Review», London
- EI — «Enzyklopaedie des Islam. Geographisches ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker, Bd. I—IV, Leiden — Leipzig (1908), 1913—1934
- EI, New ed. — «The Encyclopaedia of Islam». New ed., vol. I. Leiden—London, 1960
- ESC — «Economies, sociétés civilisations». Paris
- EW — «East and West»
- GMS — «E. J. W. Gibb Memorial Series». Leiden
- HO — «Handbuch d. Orientalistik». Leiden — Köln
- IF — «Indogermanschen Forschungen». Berlin
- IHQ — «The Indian Historical Quarterly». Calcutta
- IJBIPS — «Iran. Journal of the British Institute of Persian Studies». London
- ISHEWCC — «International Symposium on History of Eastern and Western Cultural Contacts». Japanese National Commission of UNBSO
- IQ — «Indian Quarterly». Calcutta
- ISQ — «The Islamic Quarterly»
- JA — «Journal asiatique». Paris

JAOS	— «Journal of the American Oriental Society»	NS	— New Series
JASB	— «The Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal». Calcutta	NZ	— «Numismatische Zeitschrift»
JBORS	— «Journal of the Bihar and Orissa Research Society»	OBR	— «Oriental and Babylonian Records». London
JESHO	— «Journal of the Economic and Social History of the Orient»	OTF	— Oriental Translation Fund
JGIS	— «Journal of the Greater India Society». Calcutta	PELOV	— Publications de l'École des langues orientales vivantes
JIH	— «Journal of Indian History». Madras	PHT	— Persian historical texts
JNSI	— «Journal of the Numismatic Society of India»	PZGA	— «Philologus. Zeitschrift für das classische Alterthum». Göttingen — Leipzig
JNES	— «Journal of Near Eastern Studies»	PIHANS	— Publications de l'Institut historique et archéologique Neerlandais de Stanbul. Stanbul
JRAS	— «The Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland». London	PPMHU	— «Papers Peabody Museum Harvard University»
JSS	— «Journal of Semitic Studies»	RB	— «Pauly's Real — Encyclopædie der Classischen Altertumswissenschaft», neue Bearbeitung, begonnen von G. Wissowa, hrsg. von W. Kroll
MAOr	— «Monografie Archivu Orientalního». Praha	RMP	— «Rheinschen Museum für Philologie». Bonn, Frankfurt am Main
MASI	— «Memoires of the archæological survey of India». Dehli	RN	— «Rhevue numismatique». Paris
MCAAS	— «Memoirs of the Connecticut Academy of Arts and Sciences». Connecticut	SBE	— The Sacred Books of the East
MDAFA	— «Mémoires de la Délégation archéologique Française en Afghanistan». Paris	SIAS	— «The Scandinavian Institute of Asian Studies». Copenhagen
MDTB	— «Memoirs of the Department of the Toyo Bunko»	SPAW	— «Sitzungsberichte der Preussischen Academie der Wissenschaften». Berlin
MMAI	— «Memoires de la Mission archéologique en Iran»	TC	— «Tamil Culture»
MN	— «Museum Notes». New York	ZDMG	— «Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft». Berlin
MNH	— Museum of Natural History	ZVTA	— «Zeki Velidl Togan'a armagan». Istanbul
MVAG	— «Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft». Leipzig	ZVSGIS	— «Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen». Berlin
MW	— «Muslim World»		
NC	— «Numismatic Chronicle»		

- Абаев В. И. — I—44, 45, 66, 69, 73, 76
 Аббоси I—II—58, 60
 Аббосиёи — I—431—437, 441, 443, 454, 455, 458, 550
 Аббот — Д. — II—139
 Абулазизхон — II—60, 61, 73, 81
 Абдуламин — II—58
 Абдулатиф — I—655, 656
 Абдулахадхон — II—207, 230
 Абдулкарим-додхох — II—175, 176
 Абдулкаримбек — II—211
 Абдулло-султон — II—18, 19
 Абдуллохони II — II—17, 19—21, 24, 27, 29, 32, 45, 56, 58, 59
 Абдуллох — I—623
 Абдуллох ибни Тохир — I—444—446, 464, 502
 Абдуллохи Ансорӣ, ниг. Ансорӣ
 Абдулмалик ибни Марвон — I—411
 Абдулмалики II ибни
 Нуҳи Сомонӣ — I—462, 522
 Абдулмуъмин — II—58
 Абдулқохири Бағдодӣ — I—539
 Абдулхамид — II—284
 Абдурашидов И. — II—59
 Абдурахимов М. А. — II—59
 Абдурахмон — II—215
 Абдурахмон мирохур — II—214
 Абдурахмон Мухаммади Нишопурӣ — I—287
 Абдурахмони Толез — II—298
 Абдурразоки Самарқандӣ — I—657, 693; II—288
 Абдуррахим Мухаммад — I—124
 Абдуррахмон — I—414
 Абдуррахмон-усто — I—635
 Абдуррахмони Офтобачӣ — II—173
 Абдуррахмонхон — II—182—183, 185
 Абдусамад — II—95
 Абдуғафур — II—299
 Абрамов — II—170
 Абруй — I—296, 297, 346, 397, 400
 Абубакр — I—406
 Абулмаҷди Саной, ниг. Саной
 Абулмауайяди Балхӣ — I—506
 Абулфазл Байҳақӣ, ниг. Байҳақӣ
 Абулфайзхон — II—67, 85, 86, 88
 Абулхайрхон — I—656; II—4, 50
 Абулғозӣ — II—68, 88, 145
 Абулқосим Махмуд Замахшарии Хоразмӣ — I—591
 Абулқосими Кушайрӣ — I—593

*

* Китоби якум бо рақами римии I, китоби дуоум бо рақами римии II ишорат шудааст.

Абулқосим Ҳақими Самарқандӣ —
I—507
Абулқосим Ҳасан ибни Аҳмад Ун-
сури Балхӣ. Ниг. Унсурӣ
Абулқосим Симҷурӣ — I—522
Абулқасан Шаҳиди Балхӣ — I—506,
514
Абу Нувас — I—503
Абушақурӣ Балхӣ — I—506, 514
Абуалии Балъамӣ, ниг. Балъамӣ —
I—460
Абуалии Симҷурӣ — I—461—462
Абуалии Чағонӣ — I—459, 460
Абуалӣ Муҳаммад Балъамӣ — I—506,
509
Абуалӣ Ҳасан ибни Алӣ бинни Ис-
ҳок, ниг. Низомулмулк
Абубақр Абулқохир бинни Абдурраҳ-
мони Чурчонӣ — I—591
Абубақри Қалавӣ — I—641
Абуиброҳим Исмонд ибни Нӯҳ, ниг.
Муитасир
Абумуашшар Чаъфар ибни Муҳам-
мади Балхӣ — I—518
Абумуслим — I—434—437
Абунасири Утбӣ — I—584
Абунасири Кубовӣ — I—518
Абунаҷм Аҳмади Манучехрӣ — I—583
Абусайд — II—54
Абусайд, шайх — I—593
Абусайди Гардизӣ — I—506
Абусайди Темурӣ — I—656, 657, 693
Абусайди Хулоқуӣ — I—693
Абусайдхон — II—15, 16
Абуумар Минхочиддини Қуззонӣ —
I—637
Абуҳотими Варроқ — I—493
Абучаъфар ал-Мансур — I—436, 443
Август — I—199, 200
Авлод — I—365
Аврагзеб — II—61
Авфӣ — I—692; II—287
Агафий — I—273
Азиз-парвоначӣ — II—128, 129
Айнӣ С.— I—6, 512; II—113, 124,
229, 236, 256, 277, 279, 282, 284
Айн-уд-Давлат, ниг. Муҳаммад ибни
Наср
Акбар — II—32, 56
Акбаршо — II—183
Акимбетов Ш.— I—372
Акимушкин О. Ф.— I—682
Алексей Михайлович — II—69
Алиев И.— I—46
Алиён (Қарахониён) — I—540, 541,
542
Алӣ — I—432, 458, 537

Алӣ, қарахонӣ — I—540—541
Алӣ ибни Муҳаммади Бурқай —
I—449
Алӣ-Тегин — I—526, 529, 530, 541—543
Алинга — I—334
Алишер Навоӣ, ниг. Навоӣ
Аллан Д.— I—262
Алмосбек — II—202
Алоуддини Ғурӣ — I—533, 534
Алп-Арслон — I—534, 535
Алп-Тегин — I—460, 461
Алтекар А. С.— I—261
Алутар — I—390, 425—427
Альбаум Л. И.— I—36, 228, 308, 317,
320, 321
Альтхайм Ф.— I—46, 129, 270, 275,
277, 281, 282
Амир Муҳаммади Муиззӣ, ниг. Му-
иззӣ
Амир Хусравӣ Дехлавӣ, ниг. Дех-
лавӣ
Амихромон — I—221
Аммиан Марцелин — I—260, 261, 272;
II—286
Амминасп — I—113
Амир ибни Лайси Саффорӣ — I—
447, 449, 452, 453
Амъаки Бухороӣ — I—585
Анахито — I—105, 113, 158, 204, 223
Анбаротун — II—280, 281
Анварӣ — I—510, 586, 590
Анварпошо — II—257, 259
Андалеб — I—691
Андратор — I—137, 138
Андреев М. С.— I—42, 60, 373
Андрюанов Б. В.— I—28, 243, 398
Андронов М. С.— I—48
Анкетиль Дюперрон — I—63
Ансори Хиротӣ, ниг. Ансорӣ
Ансорӣ — I—594, 595, 597
Антимах — I—149, 156
Антиох — I—171, 179
Антиохи II — I—135, 136
Антиохи III — I—143, 145, 153
Антиохи Гнеракс — I—137
Ануш-Тегин — I—548
Ань-Ши-гао — I—227
Апама — I—135
Аполлодор — I—146
Аполлон — I—156
Арасту — I—113, 519, 520, 596, 597
Ардавони I — I—257
Ардавони II — I—171
Ардашер — I—207, 258
Ардашери I — I—206, 257, 258
Ардашери II — I—113
Ардашери II Мнемон — I—119

- Ардашери III Ож — I—119, 120
 Ардвисура Анахито — I—84, 158, ниг.
 низ Анахито
 Ардатр — I—179
 Ардетр, ниг. Ардатр
 Арриан — I—121, 122, 124—130, 132,
 140, 248, 249; II—286
 Арсак (Арсок) — I—138—141
 Арсокиён — I—140, ниг. низ Ашкониён
 Арсас — I—120
 Арслон Тархон — I—390
 Арслонхон — I—540, 545, 546
 Артабони I—143
 Артемида — I—156
 Арцишевский — II—245
 Аршак — I—140, 162
 Аршакихо — I—142
 Арчосп — I—263, 515
 Асад, сомони — I—450
 Асад ибни Абдуллох — I—427, 428,
 434, 450, 504
 Асад ибни Ахмад — I—451
 Асадин Тусй — I—510, 586, 589
 Асвар — I—334
 Асири — II—158, 282, 283
 Аскарв А. — I—35, 36
 Аслонов М. — II—236
 Аспанаки Девгон — I—373
 Ассабол — I—304
 Астилхангис — I—221
 Аточонтұра — II—171
 Аттор — I—514; II—159
 Атурпати Мехроспандом — I—66
 Афина — I—156
 Афросиёб, асот. — I—78, 380
 Ашкониён — I—140, 142, 143
 Ашрафй М. М. — I—683
 Аштархониён — II—59, 298, ниг. низ
 Чониён
 Ахмад, набераи Сомон — I—450
 Ахмад Каракони — I—544
 Ахмад Темурй — I—653
 Ахмад ибни Исмоил — I—457
 Ахмад ибни Муҳаммад ибни Араб-
 шох — I—684
 Ахмад ибни Саҳл — I—548
 Ахмад Махдуми Дониш, ниг. Дониш
 Ахмади Ғазолй — I—595
 Ахмадхон (Ахмадшох) — II—22—87
 Ахра—Манйу (Ангро Майну), ниг.
 Ахриман
 Ахриман — I—81, 82, 383
 Ахурй, ниг. Ахура-Маздо — I—41,
 70, 71, 81, 82, 84, 85, 92, 95,
 107, 383
 Бага — I—383
 Бадр Тархон — I—428
 Байер Ф. — I—138
 Байхаки — I—501, 506, 531, 563, 585;
 II—287
 Балозурй — I—380, 410, 411; II—287
 Балъамй, вазир — I—460, 512, 513
 Баничуриён — I—456
 Баранд — II—193
 Бармакихо — I—443
 Барр Л. — I—69
 Барроу Т. — I—46, 48
 Бартольд В. В. — I—6, 7, 46, 73, 77,
 78, 352, 360, 378, 381, 416, 455,
 463—465, 467, 504, 539—541, 548,
 557, 559, 602, 621, 622, 652; II—
 118, 145
 Бахофер — I—198
 Башшор ибни Бурда — I—503
 Бахоуддин — II—48
 Бахром, ниг. Варахрони У.
 Бахроми I Гур — I—263—265, ниг.
 низ Варахрони V
 Бахроми Чубина — I—293, 294
 Бахромов З. — II—231
 Бахромшохи Ғазнавй — I—533
 Бахрон — II—296
 Бедл — II—126, 157, 158
 Безносиков А. — II—136
 Бейкер В. — II—180
 Бейли Г. — I—65, 75, 178, 202, 267,
 271, 275, 276,
 Бектузун — I—462
 Бекчурии М. — II—107, 116, 131, 298
 Беленицкий А. М. — I—245, 301, 304,
 341, 343, 353, 355, 357, 360, 364,
 365, 319, 380, 382, 384, 667
 Беляев Е. А. — I—404
 Беневени Ф. — II—67, 72, 78, 289
 Бентович И. Б. — I—341, 343
 Бенвенист Э. — I—46, 51, 69, 221, 373,
 374
 Березин И. Н. — II—146
 Бернштам А. Н. — I—24, 46, 174, 270,
 278, 346, 391; II—35
 Беросс — I—91—113
 Берра М. — I—153
 Бертельс Е. Э. — I—7, 66, 375, 689
 Берунй — I—204, 229, 283, 372, 376,
 377, 431, 502, 503, 583, 584; II—
 39, 286
 Бесс — I—121, 122, 125, 126
 Бехбудй М. — II—271
 Бехзод — I—682, 684; II—50
 Бивар А. — I—207, 259
 Бил С. — I—301
 Бинной — II—54—56

- Бичурин Н. Я.— I—295, 302, 333, 334;
 II—146
 Бобо Кухй — I—594
 Бобочон — II—212
 Бобур — II—5, 6, 8, 12, 13, 15, 16,
 32, 288
 Богаевский Б. Л.— I—27
 Боголюбов М. Н.— I—351, 373
 Бойсункар — I—654, 680, 681
 Бокщанин А. Г.— I—140
 Болдырев А. Н.— I—668
 Большаков О. Г.— I—354, 544, 559,
 561
 Бонгард-Левин Г. М.— I—44, 48
 Бонсдорф А. Р.— II—177
 Борисов А. Ю.— I—378
 Боту — I—628
 Боязид — I—648
 Боязиди Чалоир— I—623
 Бокимухаммад — II—59
 Бохуй — I—120
 Брагинский И. С.— I—66; II—147
 Бранденштайн В.— I—47
 Бринхандратха — I—146
 Брыкина Г. А.— I—392
 Бубнова М. А.— I—467
 Буддо — I—190, 204, 314, 316, 318,
 319, 323—326, 331, 374, 376
 Будха Пракаш — I—261
 Бузрукхоца коэй — II—263
 Бумон — I—286
 Бунаков Е. В.— II—112, 130
 Бурзмехр — I—221
 Бурнашев С.— II—107, 136, 298
 Буссальи М.— I—321, 322, 368
 Бутенев К.— II—140
 Бутинов Н. А.— I—18
 Бутомо С. В.— I—20
 Буррохон — К—461, 463, 540, 563, 637
 Бэрнетт Р. Д.— I—104, 105
 Бубилол — I—533
 Бўкарзод — I—335
 Бўри-Тегин, ниг. Иброхим ибни Наср
 Бўя — I—490
 Бхандаркор Д. Р.— I—191, 192, 194,
 195
 Вайу — I—41
 Валахш, ниг. Вологеси I
 Валимухаммадхон — II—59, 60
 Вальтер Рубен — I—251
 Варахрони V — I—262, 345
 Варохран — I—207
 Варуна — I—41
 Варыгин М.— II—217
 Вархуман (Авархумон) — I—333—336
 Васильев А. И.— I—349
 Васишка — I—193, 194, 205
 Васудева — I—192—196, 205, 207,
 229, 234
 Вата — I—41
 Вахш, худо — I—224
 Вахдодов М. Ф.— II—285
 Вельяминов — Зернов В. В.— II—146
 Веселовский Н. И.— I—360, 377, 378
 Вивасвонт, асот.— I—41
 Вивахвонт, асот.— I—41
 Виденгрэн Г.— I—69, 70
 Вима Кадфиз — I—191, 192, 194, 199,
 204, 205, 229, 234
 Винокурова М. П.— I—341
 Виткевич Я.— II—138
 Витте — II—243
 Вишневая О. А.— I—105
 Вишто — I—270
 Виштосп — I—263, 271, 513
 Возех — II—279
 Волков М. Н.— II—261
 Вологеси I — I—66
 Вольский И.— I—140, 141
 Воробьев — Десятовский В. С.— I—48
 Воронина В. Л.— I—349, 354, 355;
 II—154
 Восеъ — II—215, 216
 Восифй — I—668; II—9, 14, 53, 54,
 288
 Вревский А. Б.— II—184
 Вуд — I—301
 Ву-ди — I—181
 Вэй-цзе — I—377, 379
 Вэрэтрагна (Вашэгни) — I—204, 383
 Вяткин В. Л.— I—360
 Вгашфарн — I—373
 Гаевский — II—204
 Гайдебуров — II—249
 Галеркина О. П.— I—682
 Ганковский Ю. В.— I—46
 Гардезй (Гардизй) — I—457, 460, 106,
 585; II—287
 Герпаг — I—438
 Геготеи Милетй — I—78
 Гейгер В.— I—46, 68, 72, 79, 373
 Гейнс А. К.— II—125
 Геката — I—156
 Гекотей (Гекатей) — I—78, 111, 197
 Гелиокл, падари Евкратид — I—147
 Гелиокл, писари Евкратид — I—149,
 164, 179
 Гелиос — I—156
 Генрихи IV — I—651
 Герай — I—187—190, 234
 Геракл — I—156, 197
 Гермей — I—197, 198

- Геригрос — II—254
 Гародот (Херодот) — I—77—79, 90, 93, 94, 97—99, 106, 107, 111, 123, 124, 197, 248; II—286
 Герценберг Л. Г.— I—39
 Гершевич И.— I—69, 70, 73, 80, 221, 344, 395
 Гёбль Р.— I—194, 195, 207, 269
 Гёте — I—686
 Гибб Х. А. Р.— I—409, 415, 418
 Гил — II—180
 Гинаков Х. Қ.— II—141
 Гинзбург В. В.— II—42
 Гиркод — I—179
 Гиришман Р.— I—46, 105, 179, 191, 194, 271
 Голявинский — II—232
 Гораций — I—186
 Готье Р.— I—373
 Гоффман К.— I—67
 Грантовский Э. А.— I—40, 42, 44—46, 75, 80, 173
 Гребёнкин А. Д.— II—113, 117, 290
 Григорьев В. В.— I—126, 167; II—144, 146, 287
 Григорьев Г. В.— I—183
 Григорьев Н.— II—113, 289
 Грэмбат — I—261, 272
 Гултегин — I—418
 Гулханй — II—157, 159
 Гумилев Л. Н.— I—278, 281, 291, 296, 423, 424
 Гунхоз — I—266
 Гурак — I—335
 Гурский А. В.— I—25
 Гутшмид А.— I—283
 Гушнаспич — I—289
 Гуштосп, ниг. Виштосп
 Гуюкхон — I—610, 615
 Гхошак — I—227

 Давидович Е. А.— I—188, 189, 201, 391, 491, 543, 560, 660; II—35
 Давлатшоҳ — I—654, 658, 691, 692
 Даль В. 2 — II—138
 Дальский А. Н.— I—104
 Данилевский Г.— II—140
 Дармстетер Ж.— I—68
 Дарғмон — I—112
 Датон — I—332
 Дакиқй — I—506, 510, 515
 Деваштич, ниг. Дивоштак
 Демезон П. И.— II—133, 138
 Деметра — I—156
 Деметрий — I—144—148, 164
 Демодам — I—136
 Демокрит — I—111

 Денике Б. П.— I—673
 Денкарт — I—66
 Деннет — II—170
 Дехлавй — I—594, 635, 637, 683
 Дивбойс II.— I—140
 Дивастй, ниг. Дивоштак
 Диваштич, ниг. Дивоштак
 Дивоштак — I—335, 351, 359, 397, 415, 416, 418, 419, 424, 426, 428, 499, 503
 Дилшод — II—100, 159, 280, 289
 Диноварй — I—262, 263, 265, 289, 293, 434
 Динмухаммад — II—59, 60
 Диогени Лазотй — I—113
 Диодор — I—79, 121, 130
 Диодоти I — I—18—142, 149, 151, 157
 Диодоти II — I—140, 141, 142, 153
 Дионисий — I—161
 Диокура — I—156
 Дидоршиш — I—95
 Дола — I—294
 Дониёлбй — I—88—90, 92, 130
 Дониш — II—89, 101, 118, 159, 167, 278, 279, 284, 290
 Донй — I—69, 70, 91, 95—98, 112, 120, 222
 Дорон III Кудумов — I—120, 121
 Дрягин — II—252
 Дукчй эшон — II—209, 210
 Дун Дин — I—184
 Дуғдова — I—81
 Дьяков И. М.— I—48
 Дьяконов И. М.— I—46, 58, 64, 65, 69, 70, 75, 76, 79, 90, 159, 162, 186, 252
 Дьяконов М. М.— I—94, 103, 162, 232, 233, 341, 353, 360, 364, 368
 Дэси, асот.— I—376
 Дюранд — II—185
 Дюшен-Гюйимен Ж.— I—69
 Дхармамитра — I—227

 Евкратиди Кабир — I—146, 147—149, 151, 156, 157, 178, 188, 233, 234
 Евтидем — I—141—145, 149, 150, 163, 179
 Егнше Вардапет — I—263, 264; II—286
 Еноки К.— I—176, 260, 262, 274, 278
 Ефремов Ф.— II—118, 289

 Евмон — I—221
 Ербем — II—62
 Екубов Ю.— I—362
 Екут — I—330, 408, 535; II—287

Жоравко — Бокорский Б. Н.— II—227

Заднепровский Ю. А.— I—46

Зайниддин Исмоили Чурчонӣ — I—591

Залеман К.— I—65, 372

Заратуштра, ниг. Зардушт

Зарвона — I—383

Зардушт — I—67—72, 74, 80, 81, 83, 108, 248, 270, 271, 381

Заррина — I—109, 110, 365

Захау Э.— I—297

Захирри Самарқандӣ — I—590, 591

Захҳок, асот.— I—388, 516

Зевс — I—156

Зеймаль Е. В.— I—194, 195, 198, 199, 201, 205, 306

Зимарх — I—292

Зограф А. Н.— I—188

Зокиров Ч.— II—260, 263, 273, 274

Зол — I—516

Зороастр, ниг. Зардушт

Зоҳидов П. Ш.— II—154

Ибн ал-Асир (Ибни Асир) — I—457, 607; II—287

Ибн ал-Мукаффаъ — I—503

Ибн ан-Надим — I—514

Ибни Батута — I—632

Ибни Мисковайх — I—453

Ибни Муфарриғ — I—504

Ибни Русто — II—296

Ибни Сино — I—431, 503, 508, 519, 520, 583, 592, 594, 595; II—279

Ибни Фазлон (Ибни Фадлон) — I—481, 484; II—287

Ибни Факех — I—287

Ибни Хазм — I—539

Ибни Хурдодбех — I—491, 503, 504; II—287

Ибни Кутайба — I—518

Ибни Хавқал — I—420, 467, 474, 483; II—287

Иброҳим, султон — I—651

Иброҳим атолик — II—73

Иброҳим ибни Аҳмад — I—459

Иброҳим ибни Муҳаммад — I—433

Иброҳим ибни Наср — I—542—544

Иброҳим Тамғочхон — I—500, 543—545, 571

Иброҳим Аббос — I—435

Ибрҳимсултон — I—652

Иванов А. Л.— I—683

Иванов В. В.— I—40, 46, 176, 202

Иванов И. К.— I—17

Иванов П. П.— I—7; II—130

Иванов — II—221

Игнатъев А.— II—141, 145

Идрисбой — II—123

Иешу Стилит — II—286

Извольский — II—254

Ильёс — I—450

Ильёсхоҷа — I—640

Ильин Г. Ф.— I—44, 48

Ильминский П. И.— II—146

Имомалии Кундузӣ — II—290

Имомқулихон — II—60, 80

Иналхоқон — II—416

Ингольт Г.— I—237

Индра — I—82

Иностранцев К. И.— I—52, 279, 297, 378, 379

Иоани Антиохӣ — I—171

Ионов М.— II—184

Ирсини Хисорӣ — II—159

Исидори Хараксӣ — II—145

Искандар — II—19

Искандари Зулқарнайн, ниг. Искандари Макдунӣ

Искандари Макдунӣ — I—9, 64, 105, 110, 111, 118, 119, 121, 122, 125—133, 135—137, 152, 157, 168, 249, 380, 516, 555, 683

Исломон У.— I—35

Исмоил, писари Сабук-Тегин — I—525

Исмоил, имом — I—537

Исмоили I (Исмоили Сафавӣ) — I—683; II—11—13, 57

Исмоил (Исмоил ибни Аҳмад)-и Сомонӣ — I—451—454, 456, 457, 481, 488, 493, 533

Исо Маҳдуми Бухорой — II—279

Истам — I—286

Истахрӣ — I—420, 465, 467, 474, 481, 483; II—287

Исфандиёр — I—516

Исфизорӣ — I—288

Исфандиёр — I—516

Исхоқ ибни Аҳмад — I—488

Исҳоқов А.— I—359, 372

Итина М. А.— I—28, 34, 46

Ғама, асот.— I—41

Ғетгар К.— I—16

Ғима, асот.— I—41

Қабакхон — I—619—622, 624, 625

Қабанов С. Қ.— I—362

Қабо В. Р.— I—18

Қадфизи I — I—193, 197—199

Қадфизи II — I—199, 200, 202

Қайхусрав, хонадони қадими тоҷикон — I—623

- Кайкубодшоқ — I—282—285
 Каллисфен — I—181
 Камбучиё — I—94, 95
 Камерон Ч. — I—46
 Камолн Хучандй — I—685—687, 692
 Камолддин Хусайнй — I—691
 Канишка (Канишкан I) — I—191—
 196, 202—205, 221, 222, 233, 234,
 250
 Канишкан II — I—194
 Каннингэм А. — I—105, 191, 207
 Кан-Янь-тянь — I—347
 Карлгрен Б. — I—195, 197
 Карли VI — I—651
 Кармишева Б. Ж. — II—43
 Карпини, Плано — I—629; II—39
 Катульф — I—291
 Кауфман К. П. — II—168, 169, 171,
 173, 174, 177, 247, 264
 Квинт Курций Руф — I—100, 103,
 106; 124, 146, 128—130, 248, 249;
 II—296
 Кенагасхоним — II—97
 Кениг Ф. — I—46
 Кидара, ниг. Цидоро
 Киозюкю — I—189, 190, 197, 199
 Киплинг — I—239
 Клавдий — I—199
 Клавихо — I—646, 650, 671; II—288
 Клейтон — II—180
 Клима О. — I—282
 Климчицкий С. И. — I—373
 Кляшторный С. Г. — I—419
 Кова — I—516, 681; II—53
 Коваи Виштосп — I—271
 Коковцев — II—254
 Коль Е. Ф. — I—372
 Комаров А. В. — I—129; II—182
 Кондратович — II—253
 Конолли — II—139
 Конов С. — I—191, 194, 332
 Коробкова Г. Ф. — I—24
 Косвен М. О. — I—73
 Коссович К. — I—66
 Костенко Л. Ф. — II—177
 Кофизод — I—160
 Кошеленко Г. А. — I—140, 141, 161
 Кошиф — II—159
 Красс — I—185, 186, 249
 Краузе Е. М. — II—221
 Крачковская В. А. — I—351
 Крачковский И. Ю. — I—348, 351,
 352, 415
 Кречмер Б. — I—47
 Кристиensen А. — I—46, 51, 284
 Ксанф — I—113
 Ксенофонт — I—124; II—286
 Ктесий — I—67, 79, 91, 109, 110, 116,
 II—286
 Кувабара — I—172
 Кужула Кадфиз — I—191, 192, 194,
 197
 Кужула Кара Кадфиз, ниг. Кадфи-
 зи I
 Кузгашка — I—221
 Кузьмина Е. Е. — I—46, 105
 Кумарасвали А. А. — I—237
 Кун А. Л. — I—372; II—101, 290
 Кунхо — I—266
 Куропаткин А. Н. — II—265, 270, 275
 Курсул — I—425
 Куруш (Куруши II) — I—70, 79, 90,
 96, 111
 Курчи — I—384
 Куфтин Б. А. — I—29
 Кучлук — I—556
 Кушонийн — I—8, 170, 178, 188, 190,
 191, 195, 197, 199, 201, 203, 205,
 207, 208, 210, 213, 222, 229, 232,
 235, 250, 255
 Кучкунчихон — II—15, 16, 28, 32

 Лаодик — I—147
 Лаошан — I—172
 Лафарг П. — II—236
 Лев Д. Н. — I—17
 Леман А. — II—140
 Ленин В. И. — I—6, 19, 238, 246,
 594; II—110, 148, 165, 182, 189,
 190, 193, 225, 233, 235, 236, 239,
 269, 274, 277, 284, 288
 Лерх И. П. — I—345; II—145
 Лессар М. П. — II—205—207
 Лессепс Ф. — II—193
 Либкнехт К. — II—236
 Лившиц В. А. — I—64, 75, 159, 162,
 186, 220, 221, 248, 250, 276, 305,
 351, 360, 383, 389, 390, 394, 419
 Ликошин Н. С. — I—491; II—262—
 265
 Лилиенталь — II—214
 Лисипп. — I—157, 158,
 Лисицына Г. Н. — I—28
 Литвинский Б. А. — I—27—29, 31,
 36, 37, 58, 80, 129, 136, 180, 188,
 233, 244, 279, 314, 319, 320, 324;
 II—35
 Логофет Д. Н. — II—217, 248, 252,
 253
 Ломакин Н. — I—181
 Ломоносов М. В. — I—469
 Лохвизен де Леве — I—193, 200, 237
 Лохурй А. Н. — I—146, 156
 Луконии В. Г. — I—195, 206, 207

- Луғдин А. Г.— I—405
 Лутфӣ — II—40
 Люксембург Р.— II—236
 Лютш — II—253
- Маар Ҷуммо — I—206, 230
 Мавдуд — I—531
 Мавлоно Хурдаки Бухорой — I—641
 Мавлонозода — I—641, 642, 644, 646
 Маздак — I—207, 282—285, 437
 Мак — Грегор Ч.— II—180
 Макдональд Г.— I—138, 139
 Макдоуэлл Д.— I—200
 Макнуна — II—157
 Малик Санҷар — I—555, 612
 Маликшоҳ — I—535, 545, 548, 588, 590, 595
 Мали Қошғарӣ — II—36
 Малицкий Н. Г.— I—372
 Мамадниезов Э.— II—140
 Мамадқосимов Х. М.— II—137
 Мамай — I—648
 Манғуқоон — I—615, 616, 629
 Манделштам А. М.— I—25, 36, 46, 289
 Мансур — I—446
 Мансур ибни Исҳоқ — I—457
 Мансур ибни Нӯҳи Сомонӣ — I—460, 462, 506, 507
 Манғития — II—88, 91, 92, 97, 101, 119, 279, 298
 Мао (Маҳо), асот.— I—224
 Маодун (Модэ) — I—172
 Марвони II (Марвон ибни Муҳаммад) — I—433—435
 Мардонӣ — I—112
 Мардук, асот.— I—111
 Марик А.— I—221
 Маркварт И.— I—51, 69, 78, 174, 175, 197, 260, 263, 267, 271, 294, 297, 298, 301, 302, 304, 332
 Марк К.— I—4, 5, 27, 76, 77, 244, 246, 254, 565, 601, 608, 649; II—111, 114, 126, 141, 187, 189, 236, 285
 Мармар — I—109
 Марушенко А. А.— I—373
 Марч В.— II—180
 Маршак Б. И.— I—341, 382
 Маршалл Д.— I—194, 237
 Массон В. М.— I—21, 22, 29, 31—33, 37, 46, 136, 197,
 Массон М. Е.— I—140, 141, 199, 241, 313, 509, 620
 Масъуд ибни Аҳмад — I—570
 Масъудбек — I—615—618, 620, 624, 628
- Масъуди Саъди Салмон — I—566, 589
 Масъуди III — I—577
 Масъуди Ғазнавӣ — I—528—531, 542, 543, 571, 584, 585, 586
 Масъудӣ — I—289; II—287
 Маҳдумқули — I—691
 Махмур — II—159
 Мацневский — II—247
 Машарифов, Д.— II—263
 Маъдан — II—159
 Маъмун, халифа — I—444, 450
 Маъмуни Сонӣ (Маъмуни Хоразмшоҳ) — I—526, 583
 Мақдисӣ (Муқаддасӣ) — I—447, 465, 475, 491, 497, 499; II—287
 Маҳадева — I—227
 Маҳдӣ — I—437, 439, 440, 443
 Маҳмуд, писари Сабук-Тегин — I—462
 Маҳмудбӣ — II—62, 73
 Маҳмуди Музаҳҳиб — II—53
 Маҳмуди Торобӣ — I—612—614
 Маҳмуди Ялавоч — I—609, 615, 628
 Маҳмуди Ғазнавӣ — I—462, 508, 517, 519, 522, 524—530, 541, 558, 563, 571, 582, 583, 586, 597, 598
 Маҳмуди Қарахонӣ — I—546, 547
 Маҳмуди Қошғарӣ — I—346
 Маҳмудов Н.— I—658, 662
 Маҳмудхон — II—94
 Маҷдуддин Муҳаммад ибни Аднон — I—585
 Маҷлисов О.— II—213
 Маҷумдар Р.— I—194, 268
 Меванча — I—220, 221
 Мейе А.— I—67
 Мейендорф Г.— II—94, 102, 108
 Мейер Эд.— I—46, 70
 Меликишвили Г. А.— I—46
 Менандр — I—145, 149—151, 278, 280, 288, 289, 291
 Менчен-Хелфен — I—271
 Меҳрдоди II Кабир — I—171, 185
 Меҳримон — I—221
 Миддендорф А. Ф.— II—105, 110
 Миллер — II—275
 Мирабдулқарими Бухорой — I—103
 Мираки Наққош — I—682
 Миралибой — I—117
 Мирзо Абдулазими Сомӣ — II—85
 Мирзобаходурхон — II—195
 Мирзомухаммадсодики Мушӣ — II—158
 Мирзонуруллобек — II—202
 Мирзошамси Бухорой — II—289
 Мирризатулло — II—94, 132, 137
 Миркомилбой — II—212

- Мирмурод — II—203
 Мирмухаммадамини Бухорой — II—
 63, 65, 66, 74, 84, 289
 Мирмухаммадшоҳ — II—94
 Миробидов М. — II—263
 Мироншоҳ — I—651, 652, 656
 Мирфозилов М. — II—263
 Мирхонд — I—527, 642, 643, 693;
 II—288
 Митра — I—41, 71, 74, 80, 84, 107,
 113, 162, 204, 224, 383
 Миридоти I — I—146—150
 Мишенко — II—253
 Михиракул — I—268
 Михро, ниг. Митра
 Моисей Хоренский — II—286
 Монях — I—291, 292
 Монӣ — I—206, 229, 230, 232
 Моравиён — I—145, 146
 Моравчик Г. — I—289
 Моргенстьерне Г. — I—65, 271
 Морозов М. В. — II—237, 240, 243,
 246, 247
 Мохиён — I—337, 397
 Доҳеду-туғун (Баҳодур ғудун) —
 I—419
 Мочо (Қалаганхокон) — I—287
 Муваффақи Ҳираӣ — I—506
 Музаффар — II—97, 120, 166, 167,
 169, 175, 176, 178, 179, 216
 Музӣ — I—510, 586, 589, 590
 Муиниддин Муҳаммади Исфизорӣ —
 I—693
 Муинӣ — II—289
 Муинов М. — II—263
 Мулло Абдурахмон — I—372
 Мулло Ибодуллоҳ — II—248
 Мулло Исо-авлиё — I—173
 Мулло Муҳаммад — II—198
 Мулло Нафас — I—691
 Мулло Ниёз Муҳаммад — II—159,
 290
 Мулло Фозилҷон — II—123
 Муллоаҳмадбӣ — II—249
 Муллобой — II—195, 196
 Муллообиди Мумтоз — II—81
 Муллошариф мирохур — II—212
 Мултон Ч. — I—68
 Мунавварқорӣ — II—258, 268, 271
 Мунтасир — I—522—524
 Муоз ибни Муслим — I—440
 Муркрофт В. — II—138
 Муродбахш — II—61
 Мусайяб ибни Зухайр — I—440
 Мухторов А. — I—564; II—99
 Мушкетов И. В. — I—144
 Мушфиқӣ — II—56, 57
 Муғия — I—182
 Муқаннаъ — I—359, 437—442, 490
 Мукаффаъ — I—497
 Муқимӣ — II—280, 281
 Муқтадир — I—484
 Муҳаллаб — I—411
 Муҳаммад, пайғамбар — I—81, 405,
 406, 408, 432, 551
 Муҳаммад, султон — I—529, 531
 Муҳаммад Авфӣ — I—510, 515, 585,
 637
 Муҳаммад Бугроҳон — I—541
 Муҳаммад Давлатбӣ — II—117
 Муҳаммад ибни Абдулвоҳиди Ҳиро-
 тӣ — I—570
 Муҳаммад ибни Аҳад — I—553
 Муҳаммад ибни Баис — I—504
 Муҳаммад ибни Валӣ — II—289
 Муҳаммад ибни Восиф — I—505
 Муҳаммад ибни Наср — I—542, 543
 Муҳаммад ибни Нух — I—451
 Муҳаммад ибни Тохир — I—448
 Муҳаммад ибни Фазл — I—499
 Муҳаммад ибни Ховандшоҳ ниг. Мир-
 хонд
 Муҳаммад ибни Кайси Розӣ — I—637
 Муҳаммад Иброҳим — II—58
 Муҳаммад Раҳими II — II—171
 Муҳаммад Фаноро — II—129
 Муҳаммад Чехран Мухосин — II—53
 Муҳаммад Ҳаётхон — II—87
 Муҳаммад Ҳакимхон — II—298
 Муҳаммадалӣ (Мадалӣ) — I—98, 99,
 137, 159
 Муҳаммадалӣ, ниг. Дукчӣ эшон
 Муҳаммадамин — II—89
 Муҳаммадвафои Қарминағӣ — II—86,
 159, 289
 Муҳаммадонӣёлбӣ — II—86
 Муҳаммади Бағдодӣ — I—551, 561
 Муҳаммади Сонии Арслонхон — I—
 545
 Муҳаммади Хоразмшоҳ (Муҳаммад
 ибни Такеш) — I—552—557, 571,
 600, 602, 604, 606, 637
 Муҳаммади Шабонгарой — I—525
 Муҳаммади Шайбонихон — ниг. Шай-
 бонихон
 Муҳаммади Ғазолӣ — I—593, 595—
 598
 Муҳаммадмуродбӣ — II—202
 Муҳаммадмуроди Самарқандӣ — II—
 50
 Муҳаммадназирбек — II—213
 Муҳаммадраҳимбӣ — II—72, 86—88,
 94
 Муҳаммадсултон — I—651

- Мухаммадйусуф — II—136
 Мухаммадйусуф Муншй — II—59, 84, 289
 Мухаммадъякуб — II—95, 159, 289
 Мухаммадхаким — II—86, 87, 159
 Мухаммадхакимбй — II—68
 Мурчим — II—159
 Мышенков Д. К. — II—170
 Мўсо ибни Абдуллох — I—411
 Мўминбоев М. — II—259
 Мўминчонов А. — II—136
 Мўътасим — I—444, 446, 464
 Мухон — I—286
 Мухсин — I—693
- Навой — I—599, 680, 682, 689, 690—693; II—40, 43, 54—56, 156
 Навруз-Ахмадхон — II—18
 Нагасена — I—150
 ан-Надим — I—539
 Надир девонбегй — II—79
 Назаров Ф. — II—136
 Найзахочинов — II—137
 Наливкин В. П. — II—99, 290
 Нана (Нанайя) — I—163, 223, 365, 383
 Нанидод — I—221
 Нань — I—доу-ми — I—184
 Нарайн А. К. — I—139, 147, 149, 151, 168, 177, 194, 190
 Наршахй — I—296, 346, 375, 377, 379, 380, 396, 397, 408—410, 414, 438, 451—456, 475, 480, 485, 491, 493, 498, 499, 503, 507; II—287, 287
 Насавй — II—288
 Наср ибни Алий — I—540—542
 Насри II ибни Ахмади Сомонй — I—450—452, 455, 457—459, 488, 512, 514
 Насри III ибни Абдулмалики Сомонй — I—460
 Наср ибни Сайёр — I—429, 434, 435
 Насри Йлокхон (Илекхон) — I—462, 522—524
 Насриддин — II—173, 174
 Насри Ғазнавй — I—582
 Насрулло — II—95—97, 99, 101, 118—120, 140, 159
 Нахшабй — I—459
 Начмиддинхоҷа — II—176
 Небольсин П. И. — II—110, 112, 141
 Негри А. Ф. — II—136
 Неразик Е. Е. — I—264, 278, 398
 Несмеянов С. А. — I—17
 Нестурх М. Ф. — I—13
 Неъматов Н. Н. — I—387, 388
 Неъматшайхов О. — II—263
- Нёльдеке Т. — I—284, 288, 289
 Ниезали — II—92, 94
 Ниезкул — II—148
 Низомиддини Шомй — I—685; II—288
 Низомии Арузии Самаркандй — I—590—591; II—287
 Низомии Ганчавй — I—594, 597, 599, 637, 689, 690
 Низомулмулк — I—533, 535, 536, 538, 539, 558, 559, 595
 Ника — I—156, 187
 Никифоров П. — II—140
 Николай Димишкй — I—91
 Николай II — II—185
 Никонов А. А. — I—18
 Нильсен В. А. — I—320, 321
 Нино — I—79
 Нисорй — II—54
 Нишопурй — I—298
 Новиков — II—221
 Нодирадзе Л. И. — I—400
 Нодирмухаммадхон — II—60, 61, 289
 Нодиршохи Афшор — II—85—88, 97
 Нозим — II—257
 Норбута — II—159
 Носир, халифа — I—550, 551
 Носири Бухорой — I—687
 Носири Хисрав — I—510, 586—589
 Ноқанзоқ — I—221, 250
 Нуриддин — I—651
 Нэпир — II—180
 Ньюберг Х. — I—67, 69
 Нушофарин — I—347
 Нўх ибни Наср — I—459, 460, 514
 Нўхи I Сомонй — I—450
 Нўхи II ибни Мансури Сомонй — I—460—462, 515, 519, 525
- Обручев Н. Н. — II—207
 Овсяников Н. А. — II—221
 Огибенин Б. Л. — I—42
 Окладников А. П. — I—13, 15—17, 19, 20, 23, 25
 Олимбек — II—289
 Олимхон — II—98, 100, 257, 275
 Олимчонов Қ. — II—263
 Оллохбердй — II—70
 Оллохёрбй — II—70
 Оллохқулихон — II—140
 Олмстед — I—120
 Олтунтош — I—529, 542, 558
 Ольденбург С. Ф. — I—239, 348
 Оранский И. М. — I—40, 46
 Орифи Озарй — I—655
 Ороди II — I—185, 186

- Оромоздо — I—234, пнг. низ Ахура-Маздо
Оросий — I—148
Остонакулбй — II—175
Отаниёз Ходараис — II—140
Отсизя Хоразмшох — I—546, 548, 549, 590
Охшо (Оахшо) — I—224
Ошанин В. Ф. — II—177
Ошанин Л. В. — I—495; II—42
- Пазухин Б. — II—69, 71, 72, 289
Пален — II—196
Пармуда (Елтегин) — I—293
Пахомов М. М. — II—18
Пашино П. И. — II—112
Пельо П. — I—195, 197
Периханян А. Г. — I—65, 74
Перовский В. — II—138
Петеч Л. — I—197
Петрова — II—221
Петрушевский И. П. — I—405, 414, 424, 627, 645
Пещерева Е. М. — I—373
Пигулевская Н. В. — I—291, 292, 405
Пиримкулов — II—245, 246
Пирмухаммад, набереи Темур — I—651
Пирмухаммадхони I — II—18
Пирмухаммадхони II — II—58
Пирузи I — I—207, 258, 264—266, 270, 284, 345
Писарчик А. Қ. — II—154
Пичугин Ф. — II—142
Платон — I—149
Плиний — I—92, 103, 106, 136, 218
Плутарх — I—113, 150, 185, 249; II—286
Позняков П. В. — II—237, 246, 247
Покор — I—186
Покотило — II—205, 247
Полибий — I—141, 143—145; II—286
Полиен — I—107
Поло, Марко — II—288
Полторацкий П. Г. — II—275
Помпелли Р. — I—29
Посейдон — I—156
Поспелов М. — II—136
Потанин — II—110, 112
Поурушаспа — I—81
Приски Понй — I—260, 266
Прицак О. — I—541, 543
Прокопии Кесарй — I—265, 273, 274, 275; II—286
Птолемей — I—175
- Пугаченкова Г. А. — I—199, 320, 321; *I—49
Пуллейблэнк Э. — I—196, 205, 250
Пьянков И. Б. — I—67, 78, 79, 130
Пясковский А. В. — II—234, 241
Пулотбек — II—174
Пулудй А. — I—348, 349
- Радлов В. — I—332; II—107, 116
Райхона — I—584
Рамтиш — I—373
Ранов В. А. — I—13, 14, 16, 17, 18, 24, 25
Ранович А. Б. — I—135, 150
Раппопорт Ю. А. — I—378
Рапсон — I—192, 198
Рецек В. И. — I—25
Рашидаддин — I—604, 610, 615, 629, 638; II—288
Рашидаддинни Ватвот — I—591, 592
Рашидин Самаркандй — I—585
Рахимбек (Рахимбй) — II—113
Рахимбоев Абдукодир — II—260, 273, 284
Рахимшо — II—176, 177
Рахимкул — II—140
Рахмонбердй — II—96
Рахмонкулибек — II—179
Рахмонкулохчй — II—212
Ремпель Л. И. — I—673; II—154
Рерих Ю. Н. — I—176
ле Риде — I—140
Рихтер — II—253
Робиаи Балхй — I—514
Розен В. Р. — I—462
Розенфильд — I—199
ар*Розй — I—514
Романи IV Дноген — I—535
Романовский Д. И. — II—166, 167
Роулэнд Б. — I—237
Рофеъ ибни Лайс — I—442
Рохили Самаркандй — II—159
Рубах И. Б. — II—262, 263, 265
Рудоба — I—516
Руксона (Рухшонак) — I—131
Румй — I—594, 635, 636
Румянцев — II—244
Рустам, афсонавй — I—86, 365, 375, 516
Рудақй — I—504, 505, 510, 512—514, 589
- Сабол — I—410, 411
Сабук-Тегин — I—461, 462, 524, 525, 558, 585
Савдо — II—279
Сазонов — II—254

- Саид ал-Харошӣ — I—425
 Саид Алоулмулки Тирмизӣ — I—557
 Саид ибни Усмон — I—410, 411
 Саид-мингбошӣ — II—213
 Саид Мухаммадаминшо — II—177
 Саид Насифӣ — I—513
 Саидниёз — II—176
 Саидов М. — II—140
 Сайидон Насафӣ — II—72, 74, 81—83
 Сайфиддини Бохарзӣ — I—624, 632; II—288
 Сайфӣ — I—691
 Сайфулмулуков И. — II—271
 Сақандар (Искандари Мақдунӣ) ниг. Искандари Мақдунӣ
 Сақнот — I—112
 Салм ибни Зиёд — I—411
 Салчукиён (Салчукиҳо) — I—486, 487, 510, 534—538, 543, 546, 548, 549, 559, 564, 586, 590, 595
 Самадрагупта — I—261
 Самойлов Б. — II—236
 Самсонов — II—207, 254, 255
 Самсонӣ (Сомонӣ) — I—300, 513; II—287
 Саной — I—594, 595, 599
 Санҷар, хунарманд — I—553
 Санҷари Салҷуқӣ — I—535, 538, 545, 546—549, 555, 590
 Саолибӣ — I—503
 Сарахон — II—175, 176
 Сарниди В. И. — I—32, 33
 Саркор Д. — I—194, 197
 Сарнатха — I—250
 Сатибарзап — I—122
 Сафавиён — II—11, 12, 31, 55, 58
 Сафиуддини Исоқ — II—11
 Саффорӣён (Саффорихо) — I—442, 444, 447, 448, 449, 454, 504
 Сахаров — I—234
 Саъдӣ — I—514, 635, 636, 688
 Саъдулдин Масъуд ибни Умарӣ Тафтанонӣ — I—684
 Саҳбо — II—282
 Себеос — I—293
 Селевки I — I—105, 135, 136
 Селевки II — I—137, 138, 141
 Селевкиён (Селевкиҳо) — I—133, 135—145, 149, 150, 152, 153, 169, 170, 179
 Семёнов А. А. — I—6, 7; II—86, 93, 95, 97, 118, 123
 Сенковский О. И. — II—145
 Сиверс Н. И. — II—263
 Сиддиқмуҳаммад — II—62
 Сиёвуш, асот. — I—365, 375, 377, 380
 Снимон А. — I—197
 Снезбург — I—288
 Симбат Бағратунӣ — I—294, 295
 Симонетта А. — I—199
 Симчуриҳо — I—487, 489
 Сирочиддинхон — I—178
 Сисимитр. — I—131
 Сияруктени — I—624, 629
 Скаидрагупта — I—268
 Скобелев М. Д. — II—177, 181, 182, 193
 Скунха — I—96
 Смирнов Н. А. — I—405
 Смирнова О. И. — I—304, 333, 334, 356, 390
 Снесарев А. Е. — II—231
 Собирӣ Тирмизӣ — I—586, 590
 Соболев Л. Н. — II—170
 Совашох — I—293
 Содикбеки афшор — I—683
 Солах Олимбой — II—213
 Сомӣ — II—299
 Сомон — I—450
 Сомониён — I—442, 443, 450, 451, 454—458, 460, 462, 463, 480, 482, 483, 486, 490, 492—494, 503—507, 511, 512, 514, 518, 519, 523—525, 535, 558—564, 583; II—34, 36, 287
 Сон Юн — I—280, 299, 306, 308
 Сосониён — I—66, 67, 110, 116, 195, 203, 205—207, 230, 241, 250, 251, 257—260, 262, 264, 270, 275, 284, 289, 294, 295, 341, 346, 407, 422, 436, 482, 509; II—285
 Софагасен — I—145
 Спаргапис — I—94
 Спитаман (Спитамана) — I—81, 125, 127, 131, 135, 248
 Спитамен, ниг. Спитаман
 Спосак — I—160, 162
 Ставиский Б. Я. — I—354, 362, 370, 378
 Стеткевич — II—179
 Стомба — II—256
 Стодарт — II—139
 Столыпин — II—254, 255, 258
 Страбон — I—95, 100, 102, 123, 139, 140, 145—147, 151, 164, 173; II—286
 Странгей — I—109, 110
 Струве В. В. — I—69, 239, 240
 Суботич Д. И. — II—247
 Субҳогонасон — I—145
 Субҳонқулихон — II—61, 64, 69, 72, 81, 82
 Судошан — I—374
 Суй, сулона — I—347

- Султон Алй — II—6
 Султон Махмудхон — I—646
 Султон Муродбек — II—173
 Султон Саид — II—56
 Султоншоҳ — I—549, 550
 Султон Хусайн — I—657, 659, 660, 683, 684, 688, 689, 693, 694; II—6, 8
 Султон Хусайн ибни Мансур ибни Бойкаро, ниг. Султон Хусайн
 Сумбоди Муг — I—436, 437
 Сурен — I—249
 Суруна — I—185, 186
 Сухарева О. А. — II—108, 115
 Сухомлинов — II—254
 Суюрғотмиш — I—646, 652
 Сўзанин Самаркандӣ — I—585

 Табарӣ — I—206, 262, 263, 265, 282, 283, 288, 289, 304, 379, 380, 410, 412, 416, 426, 427, 453, 497, 503, 504, 506; II—287
 Таваккалхон — II—58, 59
 Тайшели — I—332
 Талъатпошо — II—257
 Талхан Тоҳирӣ — I—444, 446
 Тамғочхон Бугрохон — I—543
 Тарағай — I—639
 Тармаширин — I—620, 622
 Тарн В. В. — I—105, 134, 138, 139, 142, 144, 147, 151, 167, 168, 198
 Тарумана — I—268
 Тархун — I—414, 415
 Тахмина — I—365
 Телеско П. — I—67
 Текеш — I—550—552, 561, 562; II—39
 Телятников Д. — II—136
 Темур — I—9, 621, 639, 640, 642—644, 646, 647, 649, 652, 657—663, 666, 667, 669, 671, 674, 679, 684, 685, 692; II—80, 288
 Темур-Аҳмад — II—17
 Темуриён — I—595, 651, 652, 656—660, 662, 663, 666—668, 671, 678, 679, 689, 693; II—4, 12, 16, 22, 55, 288
 Темуриёни Ҳинд — II—32, 60
 Темурмалик — I—605, 606
 Тер-Акопян Н. Б. — I—18
 Тереножкин А. И. — I—359—361
 Тиберий — I—199
 Тизенгаузен В. Г. — II—146
 Тиллохоҷӣ — II—212
 Тиридоти — I—140, 141, 143, 160
 Тичо (Тиш?) — I—333
 Тиши Якчашма — I—305

 Тиш Трийа (Тиш) — I—383
 Толстов С. П. — I—32, 34, 46, 51, 69, 78, 175, 176, 182, 140—243, 279, 284, 294, 298, 398, 399, 405
 Томас Э. — I—191
 Томашек В. — I—329, 332
 Томирис — I—92, 93, 94
 Топоров В. Н. — I—40, 46
 Тоҳир (Тоҳир ибни Хусайн) — I—444—446
 Тоҳири II — I—446
 Тоҳириён (Тоҳирихо) — I—442—448, 450, 485, 490, 504; II—296
 Точиддин — II—70
 Требек Ч. — II—138
 Тревр К. В. — I—150, 157, 264
 Трог Помпей — I—91, 93, 135, 173, 174; II—286
 Тувахон — I—618
 Тулуй — I—603, 607
 Туншаху — I—295, 304
 Тури Фрастак (Афросиёб) — I—380, ниг. низ Афросиёб
 Турконхотун — I—600
 Тўхтамиш — I—647, 686; II—80
 Тучков — II—270
 Туғлук-Темур — I—640
 Туғоншоҳ — I—561
 Туғрал — I—530; II—158
 Туғралбеки Салчуқӣ — I—534, 535
 Туғрали Сонӣ — I—550
 Тўганхон — I—540

 Убайдуллохон — II—15—17, 39, 56, 63—67, 73, 76, 78, 81, 84
 Убайдуллох ибни Зиёд — I—410
 Уиллер Ч. — II—287
 Укборт — I—125
 Улуғбек — I—651—656, 658, 665, 666, 680, 687; II—53, 288
 Улуғбек, ибни Дехнав — II—175
 Умавиho — I—431—437, 441
 Умар — I—406, 409, 424
 Умар ибни Фазл — I—570
 Умарбӣ — II—92
 Умари Хайём — I—510, 514, 586, 589; II—279
 Умархон — II—94, 95, 98, 157, 158
 Умаршайх — I—651, 652, 657
 Умняков И. И. — I—175, 245
 Унсурӣ — I—510, 582, 583, 589
 Уокер Д. — I—345
 Усмон (Усмон ибни Иброҳим) — I—554—556
 Устимович — II—263
 Усто Абдулло — II—53
 Устод Сис — I—437

Утбй — I—455
Уэтхэйд Р.— I—146

Фавст Бузанд — I—261, 265; II—286
Фазли Намангонй — II—289
Фазлуллохи Рузбехон — II—57
Файлакуси II — I—118
Фаридаддини Аттор — I—594, 595, 597—599

Фарнарч — I—389
Фарозмон — I—132
Фарр, асот.— I—183, 383
Фарро — I—204, 224
Фаррухй — I—510, 583
Фарходй — II—170, 171
Фасмер Р.— I—541, 543
Фатуфарн — I—418, 420
Фахриддин Мухаммад ибни Умари Розй — I—591

Фахриддини Гургонй — I—586, 589
Федченко А. П.— II—150, 170
Феофани Византй — I—266, 276, 280
Фергюссон Д.— I—191
Филон — I—113
Фирдавсй — I—113, 263, 283, 288, 293, 505, 510, 514—517, 520, 589, 654; II—50, 288

Фитрат А.— II—271, 272
Фитрати Зардӯзи Самарқандй — II—85

Флор — I—219
Фоиқ — I—461, 462
Формозов А. А.— I—25
Форобй — I—431, 519, 596, 597, 688
Фотима — I—432, 537
Фотимиён (Фотимиҳо) — I—458, 459
Фраат — I—163
Фрад — I—96
Фрай Р.— I—46, 97, 345
Фраке О.— I—175
Фрейман А. А.— I—348, 349, 351
Френ Х. Д.— II—145
Фузулй — I—691
Фурқат — II—280, 281
Фухуман, ниг. Вархуман
Фуше А.— I—237

Халилсултон — I—651, 652
Халоун Г.— I—172, 174
Хамук — I—297
Хамулй — II—159
Хан-Жу лин — I—608
Ханьков Н. В.— II—96, 102, 108, 114, 140, 145
Ханьков Я. В.— II—146, 290
Ханхо — I—182, 183
Хаушильд Р.— I—46, 48

Хварэнах (Фарр), асот.— I—383
Хвостов М.— I—218
Херифельд Э.— I—68, 207, 271
Хетагуров Л. А.— I—373
Хизр — I—544
Хинц В.— I—70
Хисрави Анушервон, ниг. Хусрави I Анушервон
Хисравмалик — I—534
Хишоёршоҳ — I—112
Хой Чао — I—302, 303, 308, 331, 376, 390, 497; II—36
Хондамир — I—643, 644, 693; II—8, 57, 290
Хониён (Қарахониён) — I—463
ал-Хоразмй — I—456, 476, 489, 503
Хоразмшохиён — I—548, 555, 600
Хорошхин — II—114
Хохлов И.— II—289
Хозрко (Хувишка) — I—205, ниг. ния Хувишка
Хоҷа Ахрор — I—593, 656, 663, 664, Хоҷаев — II—268
Хоҷа Исломн Чуйборй — II—24
Хромов А. Л.— I—373
Хувишка — I—192—195, 204, 205, 234
Худодод — I—651
Худоёрхон — II—166, 168, 173, 176
Худойдод — II—148
Худойназар-додхо — II—178
Хумо, асот.— I—248
Хуни — I—262
ал-Хураймй — I—503
Хурзод — I—415
Хуррама — I—437
Хуршоҳ — I—538
Хусрави I, А. Анушервон — I—65, 66, 285, 287—291
Хусравшоҳ — I—666; II—7
Хушнавоз — I—265, 290
Хюснинг Г.— I—46

Ценнер Р.— I—69
Цидоло (Кидара) — I—208, 259, 260

Чан-Чун — I—610; II—290
Чарьков Н. В.— II—217
Чағатой — I—603, 607, 609
Чейлытко В. Р.— I—352
Черняев М. М.— II—166
Чехович О. Д.— I—621, 623
Чжан Цянь — I—180; II—288
Чийус — I—389
Чингизиён — I—600, 608; II—59, 83
Чингизхон — I—9, 601, 604, 606, 611, 615, 646, 650; II—4

Шаван Э.— I—195, 276, 289, 295, 302, 332—334, 385
Шайбониён — II—7, 18, 21, 22, 25, 26, 28, 30, 32, 54, 55, 58, 59, 68, 70
Шайбониҳон — I—525, 684; II—4, 15, 19, 41, 50, 55, 57
Шамсиддин Махбубӣ — I—613
Шамсиддин Муҳаммад Хофиз Шерозӣ, ниг. Хофиз
Шамс-ул-Мулк Наср — I—544, 545
аш-Шанфара — I—405
Шарафиддин Али Яздӣ — I—643, 649, 682, 685; II—80, 290
Шариқ ибни Шайх — I—435
Шашепа — I—333
Шашпир — I—333
Шварц Ф.— I—129
Шедер Х.— 332
Шекспир Р.— II—139
Шепард Д.— I—343
Шерак — I—96
Шерали-инок — II—167, 211
Шери Қишвар — I—297
Шерхони Лудӣ — I—688
Шефер Ш.— I—308
Шэфэр — I—350
Шиачӣе — I—333
Шива — I—203, 205, 229
Ширатори К.— I—332
Шишкин В. А.— I—361, 362
Шихобиддини Сухравардӣ — I—592
Шлюмберже Д.— I—153, 226, 237
Шопур, шоҳзода — I—336
Шопури I — I—203, 206, 258
Шопури II — I—66, 258, 260, 261
Шохин — II—279
Шохдихон — II—60
Шохмалик — I—652, 653
Шохмурод — II—90—93, 120, 155
Шохрух — I—651—655, 657, 671, 688
Штиль Р.— I—282
Эгамбердиев Р.— II—260
Эл-Арслонхон — I—549, 550
Элбарсхон — II—86
Энгельс Ф.— I—4, 19, 27, 60, 76, 77, 118, 227, 241, 246, 248, 252, 254, 258, 400, 403, 537, 565; II—111, 114, 137, 141, 142, 147, 187
Эрназарпахлавон — II—215
Эрот, асот.— I—161
Юдхитхира — I—219
Юнкер Г.— I—65, 373
Юстин — I—91, 93, 94, 128, 135, 138—141, 143, 145, 146, 148, 151, 170, 171; II—286

Юсуф Окчуруғлӣ — II—259
Юсуфалихон — II—180
Юсуфи Баласоғунӣ — II—36
Юсуфи Хоразмӣ — II—296
Юсуфи Қадархон — I—540, 541

Ҷаздигурди I — I—258
Ҷаздигурди II — I—263, 264
Ҷаздигурди III — I—409, 516
Ҷазид ибни Муовия — I—411
Ҷазид ибни Муҳаллаб — I—410, 411
Ҷакубовский А. Ю.— I—6, 7, 352, 353, 360, 364, 365, 370, 381, 405, 426, 490, 491, 559, 614, 621, 648; II—33
Ҷлангтушбӣ — II—70, 78, 79
Ҷингаочжань — I—190, 199
Ҷан-Ҷжи-Цзо — I—608, 609
Ҷархо А. И.— I—495; II—42
Ҷасовур — I—620
Ҷақуб, Сомонӣ — I—451
Ҷақуб — II—5
Ҷақуббек — II—175, 176
Ҷақуб ибни Ҷайс — I—447—449, 505
Ҷақуб-қушбегӣ — I—211
Ҷақубӣ — I—330, 333, 410, 417; II—287
Ҷашодхарман — I—268
Ҷашу Стилт — I—270, 284
Ҷахв, асот.— I—111
Ҷахъ, набераи Сомон — I—450
Ҷахъхоҷа — II—168

Ҷазанхон — I—625, 627
Ҷазавиён — I—462, 490, 524, 525, 530, 533, 534, 541, 542, 558, 559, 563, 580, 582, 585, 589, 637; II—36, 297
Ҷиёсиддин — I—655
Ҷиёсиддин Али — II—288
Ҷиёсиддин Муҳаммади Ҷурӣ — I—534
Ҷуломов Я. Ғ.— I—35, 361
Ҷурак — I—415—418, 424, 425

Қадархон — I—554
Қазарған — I—622
Қазанхон — I—622, 646
Қарахитонхо — I—546—550, 552—556, 601
Қарахониён (Қарахониҳо) — I—457, 459, 461, 462, 486, 487, 519, 522—525, 529, 539, 540, 541, 543, 545, 546, 547, 554, 556, 560, 561, 563, 564, 571, 572, 582; II—290
Қарақуёнлу — I—651, 652, 656
Қарзанҷ — I—425
Қаро-Чурин Турк — I—297
Қилчи Тамғочхон — I—585

Кобус ибни Вушмагир — I—503, 533
Қодирхонн Қарахонӣ — I—529, 556
Қозизодаи Румӣ — I—655
Қориев М. — II—271
Қосим Алий, наққош — I—684
Қотулф — I—288
Қубилойхон — I—628, 629
Қудама — II—287
Қутайба ибни Муслим — I—304, 411—
421, 502,
Қутайба ибни Туғшода — I—435
Қутбиддин Махмуди Ғурӣ — I—533
Қутбиддин Махмуд — I—548
Қутбиддин Муҳаммад ибни Ануш—
Тегин — I—592

Уткан — II—73
Уқтой (Угедей) — I—603, 607, 609,
610, 615

Хавма, асот. — I—71
Хайдар — I—389, 446
Хайдар, манғит—II—93—96, 119, 120,
153
Хайит Б. — II—285, 287
Хайрати Бухорой — II—279, 282
Хайтол — I—266
Хайтолиён — II—35
Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ — II—288
Ҳамза Ҳакимзода — II—280, 281
Ҳамидаддини Балхӣ — I—590
Ҳамроев А. — II—213
Ҳарғумон — I—221
Ҳарматта Я. — I—221
ал-Ҳасан — I—584
Ҳасан ибни Саббоҳ — I—538
Ҳасани Бугрохон, ниг. Бугрохон
Ҳасаниён (Қарахониён) — I—540—
542, 547
Ҳасани Чурӣ — I—593
Ҳахоманишиён (Ҳахоманишиҳо) — I—
68, 71, 89, 91, 95, 98, 99, 110—
116, 120, 121, 123, 132, 152, 162,
227, 272
Ҳаҷҷоҷ — I—413
Ҳеннинг В. Б. — I—39, 65, 67, 69, 70,
79, 202, 206, 220—222, 250, 343,
345, 381, 383, 446
Ҳилол ас-Сабӣ — I—462
Ҳилолӣ — II—56
Ҳишом — I—428, 429, 434
Ҳиҷлати Бухорой — II—159
Ҳозик — II—159
Ҳорис (ибни Аламдо) — I—523

Ҳорун, писари Олтунтош — I—529,
530, 542
Ҳорунаррашид — I—443, 475, 503
Ҳофиз — I—514, 685, 687, 692
Ҳофизии Абрӯ — I—693; II—288
Ҳофизии Таниш — II—20, 57
Ҳошим — I—433
Ҳошим ибни Ҳаким — I—437, ниг.
низ Муқаннаъ
Ҳоҷӣ Абдучаббор — II—230
Ҳоҷӣ Курбон — II—230
Ҳубилой — I—601
Ҳулокухон — I—629
Ҳумбах — I—221
Ҳуриён — I—131, 249
Ҳурмузд (Хурмуз) — I—222, 224, 267,
ҳамчунин, ниг. Ахура — Маздо
Хурмузди II — I—207
Ҳусайн — I—432
Ҳусайн, амир — I—640, 642—644, 646
Ҳусайн, манғит — II—95
Ҳусайн Бойқаро — I—680
Ҳусайн Воизи Қошифӣ — I—693
Ҳусайн ибни Алиии Марвазӣ — I—458,
459
Ҳусайн ибни Мансури Ҳаллоҷ — I—
592
Ҳусайн ибни Музо — I—438
Ҳусайн ибни Тохир — I—491

Ҷабраил ибни Яхъё — I—439
Ҷавҳарӣ — II—158
Ҷайхонӣ, хонадон — I—455, 457
Ҷалилов А. — I—411
Ҷалилов К. — II—153
Ҷалолиддин — I—606
Ҷалолиддини Давонӣ — I—693
Ҷалолиддини Маликшоҳ, ниг. Ма-
ликшоҳ
Ҷалолиддини Румӣ, ниг. Румӣ
Ҷалолиддини Юсуф — II—53
Ҷамол Қаршӣ — II—288
Ҷамолпошо — II—257
Ҷаъфар Содиқ — I—537
Ҷаъфар-тоғин — I—522
Ҷаҳонгир — I—651, 652
Ҷаҳоншоҳ — I—652, 656
ал-Ҷаҳишёрӣ — I—497, 503
Ҷебе — I—601
Ҷексон В. — I—68
Ҷенкинсон А. — II—26, 29, 31, 76
Ҷомӣ — I—514, 594, 597, 599, 688—
693; II—43

Чомравоз — I—419
Чониён — II—59, 61, 63, 66—71, 76,
81, 83—85, 89, 91
Чонимуҳаммад-султон (Чонибек-сул-
тон) — II—59
ал-Ҷоҳиз — I—504

Чувайнӣ — I—601, 612, 613, 638; II—
297
Чуззонӣ — I—532
Ҷузиён — I—628
Ҷузӣ — I—601, 603, 607, 609
Ҷураалӣ — I—317

ФЕХРИСТИ НОМҲОИ ҶУГРОФИ ВА ТОПОГРАФИ

- Абгор (Абаргор), кӯшк — I—426
 Абевард — I—434, 519, 523, 565; II—59
 Авлиёато — II—147
 Аврупо — I—572, 596, 651
 Аврупои Шарқӣ — I—647
 Аврупои Ғарбӣ — I—651
 Аврупои Ҷануби Шарқӣ — I—38
 Агриванам ваеҷах («Фароҳнои Ориёно») — I—51
 Айнӣ, р-н — I—347
 Акес, д.—I—78, 99, ниг. низ д. Таҷан
 Адам — I—159
 Адамут, қалъа — I—538
 Албаниян Кавказ — I—270
 Аллом — I—116
 Алуди — I—332
 Америка — I—238; II—134, 165, 192
 Амوراتи Бухоро — II—90, 98, 99, 101—103, 106, 107, 114, 121, 126, 128, 130, 135, 138, 139, 142, 145—147, 156, 159, 166, 169—178, 180, 185, 186, 202, 203, 205—208, 214, 219, 222, 226, 229, 235, 248, 249, 251, 253, 256, 265, 266, 275, 276, 280
 Амоқсой — II—175
 Аму (Амударё), д.—I—69, 79, 94, 105, 122, 125, 132, 166, 172, 179, 180, 188, 189, 223, 224, 262, 278, 279, 288, 289, 293, 409, 410, 412, 413, 418, 438, 461, 465, 484, 523, 525, 526, 534, 540, 542, 543, 555, 563, 584, 590, 603, 604, 607, 609, 620, 640, 651; II—87, 92, 94, 95, 143, 164, 170, 171, 176, 185, 256
 Амударё, ноҳия — II—172, 216
 Анав — I—29, 32—34, 36, 37, 61
 Англия — I—138, 651, 666; II—134, 137, 138, 141—143, 165, 170, 171, 174, 180, 182—185, 187, 189, 190
 Ангрен, д.—I—603
 Андичон — I—618, 666; II—114, 150, 174, 193, 209, 221, 222, 236, 259
 Андрон — I—34
 Андхой — II—87
 Анзоб, деҳа — I—334
 Ани Сағир — I—332
 Антиохия — I—433
 Ань (Бухоро) — I—331, 334, 395
 Ань (Порт) — I—227
 Аньси (Порт) — I—189, 197
 Анкара — I—648
 Анхор, деҳа — I—307
 Арабистон — I—218, 258, 403, 405, 406
 Арабистони Шимоли — I—404
 Аракс, д.—I—92
 Арахосия (Арахозия) — I—92, 145
 Аракчин, деҳа — I—35
 Ардабил — II—11
 Арей (Харируд), д.—I—143

- Арманистон — I—109, 163, 185, 270, 647, 649
- Архон — I—301
- Арчман — II—181
- Аршй — I—181
- Асбара (Исфара) — I—467
- Аспиён (Аспион) — I—142, 147
- Астаробод — II—8, 17, 56
- Атрек, д. — I—62; II—180, 181
- Атрилазмак — I—389
- Атропотена — I—67
- Афина — I—252
- Африкои Шимоли — I—430, 636
- Афросиёб, димна — I—100, 101, 276, 277, 305, 334, 335, 337, 342, 360, 361, 363, 367, 368, 377, 471, 480, 570
- Афшана — I—519
- Афғонистон — I—4, 26, 33, 45, 51, 54, 56—59, 70, 72, 122, 149, 152, 153, 168, 169, 190, 203, 208, 219, 224, 227, 236, 237, 270, 278, 326, 328, 462, 497, 506, 508, 509, 526, 531, 549, 556, 586, 600, 622, 648, 685; II—7, 32, 48, 85, 87, 117, 133, 137, 139, 143, 146, 170, 171, 176, 179, 181—186, 209, 233, 266, 267, 285
- Афғонистони Марказӣ — I—197, 322
- Афғонистони Шимоли — I—33, 607
- Афғонистони Чанубӣ — I—55
- Ахсикат — I—390, 451, 488, 489
- Ахча — II—87
- Ашт, р-н — I—35, 212, 392, 393, 467; II—110
- Аштархон — II—30, 59, 76
- Ашқобод (Ашқобод) — I—158, 160, 523; II—181, 193, 236, 238, 239
- Ахлтегин (Ахлтегин) — II—180, 193
- Ахору — I—408
- Ачам — I—505, 512
- Ачинатеппа — I—299, 306, 307, 309, 312, 313, 318, 320, 323, 325—328
- Балахшон — I—253, 278, 279, 302, 308, 313, 409, 467, 534, 588, 607, 623; II—19, 32, 48, 62, 87, 94, 110, 129, 170
- Бадия — I—299
- Бадна — I—590
- Байнахрайн — I—149, 163, 185, 223, 238, 239, 283, 380, 650
- Байрамали — I—62
- Бактра, ш. — I—152, 153, 157, 158
- Балалктеппа — I—307—312, 314, 317, 318, 320—325, 327, 328
- Баласогун — I—346, 484, 541, 543, 546, 547, 607; II—36
- Балкаш — I—39
- Балуҷистон — I—33
- Балх — I—103, 152, 206, 207, 209, 254, 261, 263, 266, 288, 293, 294, 328, 412, 427, 428, 434, 439, 450, 452, 460, 461, 497, 500, 504, 511, 514, 525—527, 531, 536, 549, 586, 607, 635, 640, 651, 693; II—8, 15, 18, 19, 48, 58—62, 65, 68, 69, 72, 74, 85, 87
- Балқаш — I—523
- Балҷувон — I—408; II—175, 176, 178, 210—213, 215—217, 227, 228, 266
- Бандихон — I—234
- Банокат (Бишоқат) — I—250, 260, 603
- Банорас — I—202
- Барк (Африкои Шимоли) — I—112
- Барка — I—248
- Барқад — I—493
- Басманда — II—273
- Басра — I—409, 504
- Бахли — I—219, ниг. низ Бохар
- Бағдод — I—438, 439, 444, 448, 449, 452, 475, 484, 518, 519, 525, 534, 536, 549, 551, 556, 557, 562, 595, 635, 636, 649, 656
- Бағлон — I—226
- Бағром — I—92, 209
- Бахди (Бохар) — I—70
- Бахрайн — I—533
- Бахри Арал — I—22, 50, 68, 272, 279, 523; II—98, 163, 164
- » — Балтика — I—233, 484
- » — Каспий — I—49, 50, 99, 292, 376, 583, 604; II—180, 193, 22
- » — Миёназамини — I—240, 387, 484, 535
- » — Сиёҳ — I—50, 106, 111, 219, 233, 287
- » — Хазар, ниг. Бахри Каспий
- Бекин Қўлоб — II—175, 198
- » — Намангон — II—174
- » — Қабодиён — II—256
- » — Қўрғонтеппа — II—122, 104
- » — Хисор — II—228, 249
- Беқобод (Бегобод) — I—128, 22
- Бельгия — I—343
- Бердянск (Осиленко) — II—276, 274
- Берлин — II—259
- Бешкаппа — I—306
- Бинкент (наздикии Чоч) — I—419, 450
- Бишорма — II—181
- Бия-Найман — I—377
- Бобошоб — I—179

- Бобул — I—79, 90—92, 94, 110—113,
 115, 116, 121, 132, 474
 Бобули Нав — I—90
 Бобулистон — I—135, 170, 229
 Бодочан (Бадахшон) — I—299
 Бодочуанна (Бадахшон) — I—301
 Бодхез — I—294
 Бож — I—515
 Бозордара — I—467
 Бойсун — II—175
 Бойсунтов — I—418
 Боку — II—234
 Боло, ш. — I—259
 Болооби Зарафшон ниг. Саргахи За-
 рафшон
 Болохисор — I—153
 Бомйён — I—322, 531
 Бомй — II—181
 Босфорн Киммерй — I—287
 Бохан (Фаргона) — I—181, 389, ниг.
 низ Даван, Полона
 Бо-хо (Вахон) — I—299
 Бохтар — I—51, 67, 68, 71, 79, 80,
 92, 95—99, 103—105, 112—116, 121,
 122, 126, 127, 129, 130, 132, 133,
 135, 137—142, 144—149, 151, 152,
 155—158, 168, 172, 173, 176—180,
 188, 191, 197, 209, 216, 218, 222,
 227, 228, 234, 237, 248—251, 253,
 269, 298, 307
 Бохтар (Бактра) — I—152
 Бохтари Шимолй — I—103, 188, 209—
 211, 228, 234, 253,
 Бошишгохи Самарканд — I—18
 Бошишгохи Шугнов — I—18
 Богир деа — I—160
 Британиян Кабир (Британия) — II—
 137, 139, 142, 163, 171, 180—182,
 184, 185, 189, 231
 Британия, казирахо — I—113
 Буконтоғ — I—28
 Булдойтеппа — I—103
 Булгор — I—484
 Бунчикат — I—408
 Бургуткальа — I—328
 Бурлй — I—3, 23
 Бурнамад — I—524
 Бутамон — I—334
 Буттоғ — I—408
 Бухоро — I—263, 274, 288, 289, 296,
 297, 331, 332, 334, 338, 344—347,
 370, 375—377, 383, 395, 396, 409,
 410, 412—415, 420—422, 435, 438—
 440, 442, 451—453, 455, 458—463,
 466, 474, 475, 477, 480—486, 488,
 489, 491—493, 495, 498, 499, 503,
 506, 507, 510, 515, 519, 522, 523,
 541, 542, 546, 547, 549 553—555,
 564, 570, 572, 574, 580, 581, 583,
 603, 605, 607, 612, 618—620, 622—
 624, 628, 629, 631—633, 655, 656,
 665, 666; II—4, 5, 8, 12, 13, 15,
 16, 18, 21, 26, 29—31, 43—45, 47—
 49, 53, 54, 56, 58, 59, 61, 62, 65—
 69, 71—75, 78, 80, 81, 85—87, 89,
 90, 92—94, 96, 97, 113—117, 120,
 122—124, 127, 128, 130—132, 136—
 143, 145—147, 149, 154, 158, 159,
 163, 165, 166, 169, 172, 176, 179,
 185, 186, 191, 194, 197, 198, 200,
 201, 205—207, 211, 212, 214, 217,
 218, 220, 223, 226, 227, 230—232,
 248, 252—258, 275—279, 282, 291
 Бухорон Нав (Когон) — II—222, 243,
 269
 Бухорон Шаркй — II—120, 125, 126,
 179, 197, 199, 201, 203, 206, 217,
 218, 226—228, 232, 233, 249, 250,
 255
 Бухорон Чанубй — II—206
 Бухэ (Бухоро) — I—331

 Валаам — I—266
 Вануфаэ — I—383
 Ванч — I—301; II—110
 Ванч, водй — I—60
 Варахша — I—323, 342, 345, 360,
 362—364, 366, 367, 370, 470
 Варагсар — I—336, 465
 Варз, ниг. Варзи Манор
 Варзи Манор — I—334
 Варзоб — I—35, 372; II—110
 Варзона — I—336
 Вармишон — I—532
 Варучан — I—206
 Вахон — I—301—304, 328, 409, 534;
 II—129, 146, 178, 182, 183, 185,
 186, 218, 231
 Вахш, д. — I—23, 57, 103, 155, 306,
 408, 465; II—12, 175
 Вахш, р.н — I—188, 408, 534, 542
 Вашгирд (Висагирд) — I—288, 300,
 408
 Вахруд (Амударьё) — I—393
 Ведар — I—474
 Верный — II—268
 Византия (империян Византия) — I—
 260, 265, 266, 287, 290—292, 341,
 407
 Вобканд — I—383
 Водии Белкент — I—179, 180
 —> — Ванч — II—178

- » — Вахш — I—15, 16, 213, 233, 307, 314, 318, 427, 570
- » — Евон — I—214
- » — Зарафшон — I—28, 129, 203, 213, 214, 289, 297, 330, 332, 345, 419, 438, 449; II—75, 85, 92, 93, 102, 127, 205
- Водии Исфара — I—392, 393, 395
- » — Кофарнихон — I—180
- » — Олой — II—173, 177, 182, 184
- » — Сарой — I—622
- » — Сурхондарьё — I—179, 209, 234, 307
- » — Талас — I—555
- » — Фаргона — I—35, 36, 80, 166, 214, 390, 392; II—136, 146, 166, 167, 173, 174, 184, 133, 219, 222, 287
- » — Чу — I—346
- » — Ширкент — II—179
- » — Ягноб — I—334, 373, 499
- » — Кашкадарьё — I—330, 332, 622, 639
- » — Кундуз — II—62
- » — Хинд — I—47, 48, 56, 95
- » — Хисор — I—15, 178, 300, 408; II—48
- Волга, д. — I—219, 484, 523, 647, 648
- Воронеж — I—143
- Ворошиловобод — I—155
- Ворух — I—392
- Восеъ, р-н — I—302
- Воҳаи Бухоро — I—22, 179, 298, 332, 336, 362, 414, 465, 618, 628; II—146
- Воҳаи Зарафшон — I—35
- » — Истаравшан — I—253
- » — Марв — I—33, 80, 102, 177, 657; II—93
- » — Пандин — II—181
- » — Тошкент (Воҳаи Тошканд) — I—35; II—41
- Воҳаи Хоразм — I—465
- » — Чоч — I—253
- » — Чу — I—565
- » — Кашкадарьё — I—336, 498
- Гава — I—70
- Гавгамел — I—121, 125
- Ганга, д. — I—45
- Гандҳара — I—260, ниг. низ Қандаҳор
- Гантола (Қандаҳор) — I—208, 259
- Ганчдех — I—618
- Гаофу (Қобул) — I—189, 197
- Гарлез — I—585
- Гарданаи Ҳисор (Гардани Ҳисор) — I—362
- Гарчистон — I—289, 533, 563
- Гелон — I—645
- Генерал-губернатории Туркистон — II—170, 173, 196, 208, 219, 233, 238, 280
- Германия — II—259, 266
- Германияи Ғарбӣ — I—129
- Гибин — I—172, 189, 197, 295
- Гимотоло — I—278, 280
- Гиркон — I—91, 141
- Гиркония — I—159
- Граник, наҳр — I—121
- Гуйшуан — I—189, 190, 197
- Гунт — II—231
- Гурганч (Урганч) — I—607
- Гургон — I—461, 506, 508, 519, 534, 583
- Гурчистон — I—593, 647
- ГЭС-и Норақ — I—20
- Гузалиқир (Қузалиқир) — I—102
- Дабусия — I—429
- Даван — I—175, 180, 182, 249
- Давлати Буйён — I—559
- » — Кушон — I—187, 190, 195—197, 201—205, 207, 208, 218, 242, 250; II—285
- » — Мидӣ — I—89, 90, 91
- » — Монӣ — I—89
- » — Моравиён — I—145
- » — Рус — I—484; II—68, 76, 77, 134, 135
- » — Салчукиён (Давлати Салчуқӣ) — I—534, 536, 548, 549, 557, 559, 563
- » — Сафавиён (Давлати Сафавӣ) — II—17
- » — Сафориён — I—501
- » — Салевкиён — I—136, 137, 139, 150
- » — Сомониён (Давлати Сомонӣ) — I—452, 454, 456, 457, 459—463, 466, 481, 485, 486, 489, 490, 493, 501, 516, 517, 519, 525, 560, 561, 582; II—36
- » — Сосониён (Давлати Сосонӣ) — I—71, 205, 207, 208, 257—259, 292, 293, 403, 407
- » — Темуриён (Давлати Темурӣ) — I—646, 651, 656, 671, 680; II—4, 8
- » — Темуриённ Хинд — II—6, 31,
- » — Тохириён (Давлати Тохириҳо) — I—446, 481, 501
- » — Хоразмшоҳиён (Давлати Хоразмшоҳӣ) — I—548, 551, 557, 561, 600, 601—603, 607
- » — Чағатойён — I—621, 623

- » — Шайбониён — II—31
 Давлати Ғазнавиён (Давлати Ғазна-
 ви) — I—525, 529—531, 533, 534,
 540, 557, 563, 571, 582
 — » — Ғурихо — I—532, 533
 — » — Қарахитой — I—546, 555
 — » — Қарахониён (Давлати Қара-
 хонӣ) — I—539, 540, 542, 543, 545,
 547, 556, 557, 559—561, 563, 585;
 II—33, 36
 — » — Хайтолиён — I—183, 267, 290,
 299
 — » — Хохоманишихо (Давлати Ха-
 хоманишӣ) — I—69—71, 89—92, 95,
 97, 99, 107, 110—112, 115—117,
 119—121, 125, 131, 132, 241, 428
 — » — Хулоқуиҳо — I—623, 624, 628
 — » — Чониён — II—69, 74
 Дадионакон — I—530, 531, 534, 543,
 565
 Даглитеппа, қалъа — II—181
 Данғара, р-н — I—15—16, 24, 328
 Дарай Шӯр — I—20
 Дарбанд — II—179
 Дарвоз — I—85, 301, 408, 467; II—
 146, 176—178, 185, 186, 198, 206,
 211, 227, 228
 Дарвозан Бойсун — I—330
 — » — Кухандиз — I—485
 «Дарвозан оханин» (Бойсунтови хо-
 зира) — I—418
 Даръё, ниг.: Сирдаръё (махал)
 «Даръёи Балх» (д. Аму) — I—289
 Даҳмаи Шоҳон — II—150
 Даҳъя, вил. — I—188, 189
 Дашти Каршӣ — I—606; II—60
 Дашти Қипчок — II—41
 Дашти Қирғиз — I—656
 Даштичум — I—223
 Даҳана деҳа — I—35
 Даҳбед, деҳа — II—72
 Даҳа — I—172, 178
 Дачла, д. — I—282
 Деметрий — I—145
 Дехистон — I—565
 Дехлӣ — I—219, 637, 648; II—56
 Дехмой — II—201
 Дехнав — I—209, 211; II—155, 175,
 205, 212, 215, 218
 Дилбарчин — I—223
 Дилварзинтеппа — I—209, 210
 Димишк — I—113, 433, 435, 519, 635,
 649, 684
 Дингилчӣ, макон — II—102
 Динур (Фатҳобод) — I—531
 Домоситеди (Вахон) — I—301
 Дон, д. — I—143
 Дор-ул-Акул — I—449
 Драгомирово — II—251, 260
 Драун — I—220
 Дуньхуан — I—220, 347
 Душанбе — I—20, 173, 196, 198, 223,
 233, 314, 348; II—88, 198, 199, 228,
 233, 290
 Евкратидея — I—147, 152, 153
 Европа — I—8—14, 42, 54, 63, 65,
 106, 107, 239, 242, 484, 520, 565;
 II—114, 165, 188
 Европаи Марказӣ — I—39
 Европаи Шарқи — I—482, 571
 Европаи Ғарбӣ — I—172, 238, 274,
 339, 342, 430, 431, 498; II—288,
 290
 Европаи Чануби Шарқи — I—49, 50,
 52
 Евросиё — I—33, 39, 107, 113, 114
 Елқинтеппа — I—102
 Елък — I—647
 Енисей, д. — I—546, 601
 Евон, р-н — I—210
 Ёдхшетака — I—335
 Ёзтеппа — I—62, 102
 Ём — II—93
 Ёникент — I—606
 Ёри — I—35
 Завронкиштут — II—226
 Закавказия — I—258, 270; II—257
 Закаспий — II—195, 239
 Зам — I—288
 Замба (Замм) — I—206
 Замзамчашма, ғор. — I—20
 Зангтеппа — I—277, 314, 317, 329
 Зангхона — I—311
 Зандане — I—474, 475
 Занчирсарой — I—622
 Заравутсоф — I—25
 Заранч — I—447
 Зарафшон, ноҳия — II—170, 186, 211
 Зарафшон, д. — I—25, 34, 80, 100,
 129, 132, 297, 334, 336, 348, 349,
 353, 369, 372, 464, 466; II—6, 20
 Зарнаспа (Бактарам) — II—144
 Заровадк, ниг. Зеробод
 Зартеппа — I—20, 210
 Земм — I—565
 Зеробод — I—334
 Зиёуддин — I—129
 Зинг (Вахон) — II—232
 Зирабулок — II—169
 Зомин — II—93

- Иваново Вознесенск — II—192
 Иеса — I—121
 Иззаткулӣ — I—62
 Илак — I—563
 Или — I—653
 Империяи Кушон — I—209
 Империяи Рим — I—113, 218, 242
 Империяи Усмония — II—243
 Империяи Юнону Макдушӣ — I—9
 Ис — I—133
 Ироқ — I—407, 413, 425, 426, 435, 449, 467, 474, 489, 492, 592, 648
 Иртыш, д. — I—609
 Искандария — I—310
 Искандарияи Аксо (Искандарияи Дур) — I—128, 133, 136, 152
 Искандарияи Бохтар — I—133
 Искандарияи лаби Ому — I—133
 Искандарияи Марвойӣ — I—133
 Искандарияи Марғиён — I—133, 136
 Искандарияи Миср — I—218, 219
 Искандарияи Ориёӣ (Хирот) — I—133
 Искандаркул — I—132; II—170
 Исқодар — I—334
 Исиккул — I—24, 484, 653
 Истанбул (Истамбул) — II—257, 258
 Истаравшан (Истаравшан) — I—212,
 Истахр — I—111, 113, 115, 121, 257
 Исфара — I—234, 391, 392, 419, 425, 467, 565, 573; II—244
 Исфара, д. — I—391, 392
 Исфароин — II—39
 Исфакон — I—508, 519, 526, 538, 587, 649
 Исфисор — II—264
 Исфичоб (Сайраи хозира) — I—420, 463, 475, 487, 541, 556; I—36
 Исфону — II—244
 Италия — I—197, 368
 Иттифоки Советӣ — I—15, 567, 609
 Ишкат — I—71
 Ишқошим — I—302
 Иштихон — I—331, 332
 Пазд — I—509
 Пе-ча — I—385
 Кабудан — I—331, 347
 Кавказ — I—46, 49, 50, 219, 292, 484, 534, 647; II—85, 165, 239, 257
 Кавкази Шимоли — I—344, 593
 Қайқубодшоҳ — I—155, 188, 210
 Калатсе — I—199
 Калининбод — I—306
 Калиф — II—216, 233, 266
 Калкатта — I—224; II—193
 Қалтамаюр — I—34
 Кан (Самарқанд) — I—331, 332, 385
 Кангурт — II—216
 Канд (Конибодом хозира) — I—419
 Қаниқчайтъя, маъбад — I—204
 Қанғуй — I—182, 183, 274
 Қаниса — I—92, 209, 302
 Қарасвағи — I—383
 Қаркӣ — I—206; II—275
 Қармина — I—477, 612, 645; II—18, 86
 Қарра — I—185
 Қаслӣ — I—20, 98, 233, 253, 502, 523, 648
 Кат — I—484
 Катвон, дашт — I—546, 547
 Қаттақурғон — I—377, 383; II—127, 128, 169
 Қашмир — I—200, 268
 Қенгалъа — I—272, 273
 Қеш — I—289, 330, 331, 333—335, 338—340, 347, 369, 410, 414, 417, 419, 434, 438, 440, 461, 498, 637, 639, 640, 655
 Қехитеппа — I—212
 Кипр — I—120
 Қирмон — I—509, 534, 549
 Қирополь (Қурушкада) — I—92, 105, 126, 127
 Қирзсхата — I—92
 Қитоб — I—147; II—216, 265
 Қл-ше (Кеш) — I—333
 Қиштут — II—170
 Қобул, д. — I—525
 Қобул ш. — I—132, 207, 209, 531, 652; II—12, 185
 Қоватии — I—22
 Қогон — I—116, 275; инг. низ Бухорон Нав
 Қолхозобод, р-н — I—314, 320, 328
 Қонжул — I—469
 Қони Тут — I—469
 Қони Мансур — I—468, 469
 Қонибодом — I—419; II—150, 197, 224, 251
 Қопетдор, ниг. Қўпетдор
 Қорей — I—287
 Қоринф — I—118, 252
 Қосон — I—390, 391, 420
 Қосонсой — I—391
 Қострома — II—192
 Қофарниҳон, д. — I—57, 103, 152, 179, 234, 300, 307, 408, 465; II—175, 256
 Қофарниҳон, қалъа — I—314, 315, 319, 320, 324, 325, 327
 Қофарниҳон, водӣ — II—198

Қофирканал — I—306, 307
 Қофирқалъа — I—277, 299, 314, 319,
 320, 328, 329, 362
 Қофирқалъа (пазди Самарқанд) —
 I—377
 Қош (Кеш ё Қошғар) — I—203
 Қошғар — I—540
 Красноводск, шимқаз. — I—15
 Красноводск — II—180, 181, 193
 Кривошеино, станция — II—273
 Ктесифон, ш. — I—229
 Куйбышев, р-н — I—35
 Қукшибағи — I—383
 Қулагъш — I—341
 Қулзортеппа — I—470
 Куликово — I—648
 Кум, деҳа — I—156
 Кумед — I—408
 Кунгур — I—344
 Курдистон — I—508
 Курут — I—334, 480
 Куру(ш)-ката — I—92
 Куфа — I—409
 Кучуктеппа — I—36, 62
 Кушка — II—20
 Кушон — I—201, 202, 204, 206, 207,
 223
 Кушония — I—331, 332, 335, 336, 347,
 380
 Кушоншаҳр — I—203, 206
 Қухон, ш. — I—302
 Қштут, (Қиштутин хозира) — I—334
 Қэ-до-ло (Хуталон) — I—300
 Қун Бульён — I—24
 Қуктеппа — II—181
 Қукчадаръё — I—153
 Қукчй — I—301
 Қўлоб — I—147, 408, 428, 495; II—
 89, 98, 110, 114, 175, 176, 178, 197,
 198, 206, 212, 213, 215—217, 228,
 249, 289
 Қўпетдоғ — I—21, 33, 80
 Қўпетдоғи Марказй — I—15
 Қўртқиссой — I—25
 Қўш (Эфиопия) — I—97
 Қўхи Бесутун — I—91, 95
 - » — Боси (ё Поси) — I—385
 - » — Зарафшон — I—334, 408
 - » — Намак, инг. Хоча Муъмин
 - » — Сим — I—467
 Қўхистон — I—253, 489
 Қўхи Қаромазор — I—392, 393
 Қўхи Ҳисор — I—334
 Қўхнааёз — I—272, 273
 Қўхнаарк (Хева) — II—149
 Қўхна-Урганч — I—577, 631, 633
 Қўхнақалъа — I—155, 233

Қўхсори Бойсун — I—15, 287
 Қўхҳои Ғузор — II—110

Лавандак — I—180
 Ладак — I—199, 347
 Лайлак — I—392
 Жангаркишт — I—24
 Лаоян — I—227
 Лашқари Бозор, қушк — I—576, 578,
 580
 Лағмон — I—570
 Ленинград — I—348, 352, 682; II—292
 Ленинобод, ш. — I—16, 35, 128, 633
 Ленинобод, вил. — I—392; II—224
 Ливерпуль — II—141
 Лидия — I—79, 90
 Лиссабон — II—193
 Лоб-Нор — I—347
 Лондон — I—196; II—137, 139, 141,
 185
 Лоҳур — I—534, 589
 Лоҳутй — I, бошишгоҳ — I—14

Мадина — I—404, 406
 Мадм — I—334, 362, 370
 Мадонн — I—509
 Мадрасаи Абдулазизхон — II—79, 80
 — » — Абдулатиф — II—47
 — » — Абдуллохон — II—45, 46
 — » — Қўқалтош — II—79
 — » — Қўхна (Ҳисор) — II—49
 — » — Масъудия — I—624
 — » — Мирпараб — II—47, 48
 — » — Миролим додхоҳ — II—150,
 152
 — » — Модарихон — II—150
 — » — Нав (Ҳисор) — II—151
 — » — Намозгоҳ (Уротеппа) — II—
 151
 — » — Рустамбек (Уротеппа) — II—
 151
 — » — Улугбек — I—674; II—69, 78
 — » — Хония (Бухоро) — I—624
 — » — Шайбонихон — II—23
 — » — Шердор — II—78
 — » — Махдуми Аъзам — II—49
 Мазори Шариф — I—152
 Маймана — II—87
 Маймурғ — I—331, 332, 338—340, 347,
 369, 409
 Майхона — I—565, 581, 590
 Макка — I—404, 406, 458, 553, 596
 Мақони Мор — I—62, 63
 Мандеш — I—532, 533
 Маноран Вобқанд (наздиқини Бухо-
 ро) — I—581

- » — Калон (Бухоро) — I—572, 580
 — » — Масъуди III (наздикии Ғазна) — I—581
 — » — Чарқургон — I—575, 581
 — » — Чом — I—581
 Манчестр — II—141
 Манқишлоқ, нимчаз. — I—548
 Марақанд (Смарқанд) — I—100, 101, ниг. низ Самарқанд
 Марв — I—69—71, 78, 79, 102, 103, 186, 206, 207, 227, 229, 262, 263, 289, 373, 409, 411, 413, 415, 418, 420, 422, 434, 435, 437—440, 446, 447, 460, 466, 475, 484, 497, 500, 502, 509, 530, 535, 536, 549, 550, 565, 568, 581, 584, 586, 607, 635, 637; II—8, 12, 92, 181, 236
 Марворруд — I—434, 530
 Мардот, деҳа — I—306
 Мароқанд — I—126, 127, 129, 152
 Мароға — I—136, 139, 141, 142, 504
 Марсманда — I—467
 Мардушқат (Мастчохи хозира) — I—334
 Марғелон — II—114, 193, 209, 236, 268
 Марғиён — I—51, 62, 69, 80, 95, 102, 560
 Мастчоҳ — I—214, 334, 408, 410, 564; II—89, 170, 249
 Масҷиди Баланд — II—47, 49
 — » — Бибиҳоним — I—673, 675
 — » — Дегрезон (Ҳазора) — I—580
 — » — Искодар — I—480
 — » — Калон — II—47, 48
 — » — Мағоқи Атторӣ (Бухоро) — I—573, 580
 — » — Хонақоҳ (Марғелон) — II—150
 — » — Хўча Аҳмади Ясағӣ — I—677
 — » — Чинорлики I (Хўқанд) — II—150
 — » — Чорбоғ (Хўқанд) — II—251
 — » — Шайх Муслиҳиддин — II—263
 — » — Хўча Зайниддин — II—47
 Матхура — I—199
 Машҳад — II—8, 31
 Машҳади Мисриён, фалот — I—61, 62
 Мағораи Шахта — I—25
 Мағриб — I—537
 Мақбарои Абӯсаид (Майхона) — I—581
 — » — Арабато (Тим) — I—477, 478, 479
 — » — Баёнқулиҳон (Бухоро) — I—633
 — » — Гавҳаршод — I—677
 — » — Гури Мир (Самарқанд) — I—672, 674
 — » — Ишратхона — I—674
 — » — Мақдуми Аъзам — II—35
 I—477
 — » — Муҳаммад Башоро (Панҷакент) — I—633
 — » — Начмиддин (Кўҳна-Урганҷ) — I—633
 — » — Ок-Остонабобо (наздикии Узун) — I—477
 Мақбарои Рухобод — I—674
 — » — Сайфиқини Бохарэй (Бухоро) — I—631—633
 — » — Сиюнқихон — II—47
 — » — Сомониён (Бухоро) — I—477, 478
 — » — Султон Санҷар (Марв) — I—581
 — » — Текеш — I—577
 — » — Темур — I—653
 — » — Тубахон (Лењинобод) — I—633
 — » — Туман-ака — I—674
 — » — Турабекхон (Кўҳна-Урганҷ) — I—633, 634
 — » — Хўча Аҳмад — I—633
 — » — Хўча Нақшрон (наздикии ш. Турсунзода) — I—581
 — » — Ширинбекака — I—674
 — » — Шодимулкака — I—678
 — » — Қарахониён — I—581
 — » — Қуссам ибни Аббос — I—633
 — » — Қутби Чаҳордахум — I—674
 Мақдуния — I—113, 118
 Мақован (Моқобан), калъа — I—526
 Мемфис — I—111, 113
 Метан — I—335
 Мехродқирт — I—160, 161, ниг. низ Нисои Кўҳна
 Ми (Маймуғ) — I—331, 332, 335
 Мидия — I—75, 149
 Миёнбағи — I—383
 Миёнқол — II—18, 127
 Милет — I—112
 Мимокния (Маймуғ) — I—331
 Мингарик — I—212
 Минк — I—467
 Миср — I—79, 91, 92, 95, 108, 111—113, 115, 116, 120, 121, 133, 163, 223, 238, 239, 407, 458, 475, 537, 538, 586, 648
 Мисри Поён — I—120
 Моварои Қавказ, ниг. Закавказия
 Моварон Каспӣ — II—180, 181, 182, 186, 193, ниг. низ Закаспӣ

- Мовароуннахр — I—39, 125, 289, 406,
 408—414, 418, 420, 421, 423, 429,
 433, 437—440, 442, 443, 452—454,
 456, 458, 461—463, 465, 474, 483—
 485, 490, 494, 497—499, 501—503,
 505, 507, 508, 510, 511, 515, 519,
 522—526, 530—532, 534, 535, 537,
 540—543, 547, 549, 550, 554—556,
 560, 582, 583, 585, 586, 592, 600,
 607—609, 618, 619, 621, 622, 625,
 628, 635, 637, 639, 640, 645, 646,
 648, 650—657, 688; II—5, 12, 13,
 33, 35, 36, 40, 41, 58, 60, 61, 80,
 83, 85, 94, 157
 Мовароуннахри Марказй — I—451,
 545—547; II—4
 Мод (Мидня) — I—67
 Мозандарон — I—448, 588, 645
 Москва — I—6, 648; II—24, 30, 31,
 192, 227, 239, 292
 Моуруш — I—70
 Мошениая Балка — I—344
 Могийн, води — I—362; II—170
 Мохенчо-Даро — I—47, 55
 Мохийн — I—334
 Музробод, дашт — I—62
 Мулки Булғор — I—484
 Мулки Хазар — I—484
 Мундигок — I—55
 Мунк (Балчувон) — I—408, 622
 Мунчиктеппа (Мунчоктеппа) — I—
 212, 307, 312, 320
 Мурғоб, д. — I—33, 62, 99, 133, 464—
 466, 657; II—92, 93
 Мурғоб — I—620; II—184
 Мусалло — I—677
 Муғ, кӯх — I—334, 335, 337, 340,
 415, 418, 426
 Муғ, калъа — I—341—343, 345, 348—
 352, 362, 373, 379, 384, 386, 389,
 394—396, 398, 499
 Муғтеппа — II—151
 Муғулистон — I—166, 171, 184, 286,
 347, 484, 601, 602, 629, 640, 651,
 653
 Муғулистон (дар Осиён Миёна) —
 I—623
 Мукрй — I—179
 Мултон — II—138
 Муъминобод — II—198, 212, 213

 Навкат — I—16, 28
 Навток — I—125, 126
 Наздиарал — I—78, 105, 114, 161,
 176, 177, 180, 182, 253
 Наздибалтика — I—482
 Наздипомир — I—73, 82
 Наздиурал — I—219
 Намангон — II—114, 150, 174
 Намозгоҳи — IV — I—30
 Намозгоҳи V — I—31, 33
 Намозгоҳи VI — I—33, 57, 58
 Намозгоҳтеппа — I—29—32
 Наршах — I—438, 439
 Насаф — I—289, 332, 335, 414, 419,
 421, 434, 438, 619, 631
 Насо (Нисо) — I—64, 141, 160—164,
 186, 282, 289, 434, 470, 471, 523,
 530, 561, 565; II—286
 Насои Кӯхна — I—161, 162
 Насои Нав — I—161
 Насробод — I—488
 Нахшаб — I—417, 461
 Нашебо (Насаф) — I—332
 Нахор — II—184
 Нахри аъзам (д. Аму) — I—300
 Нижгород — II—165
 Нимруз — II—8
 Ниппур — I—111, 112
 Нито, деҳа — I—661
 Нишопур — I—434, 435, 439, 444,
 448, 458, 462, 484, 500, 510, 527,
 530, 536, 549, 550, 586, 588, 590,
 595, 596, 635, 688; II—8
 Нов — II—167, 224, 244, 251
 Номик, д. — I—369, ниг. низ Зараф-
 шон
 Норак — I—23
 Норин, д. — I—13
 Норпай, канал — I—336
 Носири Хисрав, посёлка — I—155
 Нубия — I—111
 Нурато — II—119, 218
 Нурато, дарғот — II—19
 Нэуми (Бухоро) — I—334

 Оббурдон — I—480
 Обкинк — I—20
 Обирахмат — I—15
 Озарбойчон — I—67, 262, 490, 508,
 534, 549, 637, 652, 656
 Озарбойчони Эрон — II—11
 Ойхонум — I—153, 154, 157, 158
 Окс, д. — I—93, 125, ниг. низ д. Аму
 Оксус — I—224, 271
 Олимбойтеппа — I—212
 О-ли-ни — I—301
 Оллохобод — I—261
 Олтинтеппа — I—32, 247
 Олтинурда — I—620, 647, 648, 651,
 686, 687; II—41, 59, 80
 Олтой — I—52, 114, 278, 286, 609
 Омск — II—137, 163
 Ому, (Омударьё) д. — ниг. Аму

- Омул — I—262, 288, 446, 461, 465, 484, 565, 620
- Оренбург — II—76, 134, 138—140, 163, 164, 171, 193, 227
- Орехово-Зуево — II—192
- Ориѣ — I—51, 69, 92, 121, 122
- Орнѣно — I—139, 141, 142
- Осиѣ — I—8, 77, 90, 91, 93, 110, 131, 133, 138, 173, 237, 245, 535; II—127, 131, 133, 137, 140, 187, 233
- Осиѣн Даруні — II—141, 142
- Осиѣн Марказі — I—26, 196, 290, 344, 347, 369, 387, 393; II—35, 137, 145, 146
- Осиѣн Миѣна — I—3, 4, 6—9, 13—15, 17—29, 31, 33, 36, 38, 39, 45—61, 63, 64, 69, 70, 72, 73, 76—78, 82, 90, 92, 94, 95, 97, 99, 104, 106—117, 122—126, 132, 134—138, 141, 142, 147, 149, 150, 158, 162, 163, 166, 167, 174, 176—178, 180, 182—185, 187, 190, 198, 199, 203, 208, 209, 213, 214, 215, 217—220, 222—224, 226, 227, 229, 230, 233, 235—238, 240—242, 245, 247—254, 258, 259, 262, 266, 267, 270, 272, 277—279, 285—287, 289—291, 294—298, 302, 307—311, 313, 319, 321—322, 328, 329, 335, 336, 341, 344, 347, 350, 351, 363, 365, 368—372, 375, 376, 378—381, 384, 387—390, 393, 394, 396, 399—401, 403, 406, 408, 409, 411, 412, 420—424, 426, 427, 429—431, 435, 443, 444, 447, 448, 450, 452, 456, 459, 464—467, 470, 471, 474—477, 480—485, 487, 489, 491, 492, 494—498, 500—504, 507, 510, 511, 521, 523, 530, 533, 534, 537, 539, 540, 544—546, 556, 560, 564—566, 569—572, 579—583, 586, 595, 600—602, 607—611, 614—621, 623—629, 631, 635—636, 640, 645, 647—648, 650, 652, 653, 656, 658, 662, 665—667, 670, 671, 678, 693; II—5, 10, 14, 15, 17, 20, 24—36, 39—45, 48—50, 54, 55, 57, 65, 66, 68, 69, 76—79, 85, 94, 97, 104—111, 114, 115, 117, 118, 126, 130, 133—139, 141—145, 147—149, 151, 152, 157, 158, 163—166, 168, —171, 174, 176—178, 180—182, 184—195, 197, 199—201, 207—211, 219, 221—223, 225, 227, 234, 236—240, 243, 246, 251, 256, 260, 265—272, 274, 276—278, 280, 281, 290
- Осиѣн Наздик — I—80, 109
- Осиѣн Пеш — I—18, 20, 45—47, 49, 50, 114, 494
- Осиѣн Хурд (Осиѣн Сағир) — I—32, 90, 95, 112, 118, 120, 121, 141, 186, 508, 549, 586, 635, 649, 650
- Осиѣн Шаркі — I—17, 18
- Осиѣн Шинмоли Шаркі — II—35
- Осиѣн Фарбі — I—648
- Ошур — I—89, 90, 223, 244
- Ошхона, кароргох — I—20, 21
- Оғзикичик, гор — I—16
- Окмачит — II—98, 164
- Оксарой — I—671; II—216
- Оксу, д.— II—184
- Октеппа — I—212
- Октеппаи II — I—211
- Оқғозй, фалот — I—306
- Оққургон — I—211
- Оқурда — 647
- Оҳангарон, д.— I—465
- Пазирик — I—114, 176
- Пайканд — I—362, 380, 412, 413, 440
- Панч, д.— I—153, 154, 301, 403, 428, 465, 565; II—178, 185
- Панч, р-п — I—147, 622
- Панч, ноҳия — II—178, 179
- Панч (Панчакент) — I—334, 335, 408
- Панчакент — I—35, 179, 323, 333—335, 337, 339, 340, 342, 345, 348, 352, 353, 357, 359, 363—366, 368—370, 372, 373, 377, 379, 382, 384, 399, 408, 415, 426, 512, 633; II—89, 99, 151, 197, 226
- Панчоб — I—47, 202; II—141
- Панчоби Фарбі — I—197
- Панчруд — I—512, 513
- Парак (Чорғиз) — I—465
- Паргар (Фалғари хозира) — I—334, 408
- Паропамис — I—132
- Паруг — I—71
- Паршавоп (Порсиѣб) — I—360, ниг. низ Афросиѣб
- Пассочиктеппа — I—22
- Паталипутра — I—146
- Патга-Хисор — II—218
- Паханна (Фарғона) — I—389
- Пахут (Похут) — I—334
- Пашй — I—211
- Пекин — I—287, 601
- Перекосельск — II—145
- Перм, губерния — I—341
- Персида — I—159
- Петербург — II—135—138, 140—143, 163—165, 172, 177, 180—184, 186,

- 192, 223, 237, 239, 251, 252, 254, 278
- Петро-Александровск — II—172
- Петроград — II—269
- Пишпек — II—268
- Пишовур — I—202—204, 209, 236
- Платель — I—112
- Поволжье — I—26, 34, 52; II—257
- Подшохи Аллом, ниг. Аллом
- Подшохи Мидй — I—91
- Пойарик — I—335
- Пойкент — I—297
- Покистон — I—4, 48, 57, 190, 194, 584; II—189
- Политимет — I—100, 369; ниг. низ Зарафшон, д.
- По-ли-хо — I—301; ниг. низ Фархор
- Помир — I—20, 25, 58, 61, 73, 114, 123, 175, 177, 203, 253, 300, 327, 328, 350, 363, 496; II—173, 177, 178, 182—185, 218, 231, 232
- Помири Шаркй — I—63, 105, 166, 467; II—182, 185
- Помири Фарбй — I—24, 216; II—129, 182, 183, 185, 186
- Помири Чануби Шаркй — I—172
- Понгоз — I—393
- Порт — I—9, 51, 64, 71, 92, 95—98, 108, 135, 137—143, 146—150, 158, 159, 161—163, 170, 171, 178, 185, 197, 205, 206, 223, 227, 237, 250, 251, 257
- Порти Шаркй — I—186, 197
- Порти Шимоли Шаркй — I—159, 160
- Порти Фарбй — I—160
- По-хо (Балх) — I—301
- Пролетар, посёлка — II—251
- Пуду — I—189, 197
- Пули Дарунта — I—115
- Пурушapura (Пишовур) — I—202
- Путаочен — I—347
- Пушкалаватй — I—209; ниг. низ Чор-сада
- Пэтаман (Бутамон) — I—334
- Рабинчон — I—475
- Работи Малик — I—580
- «Работи Хоца» — I—336
- Раззок (Хучанд) — II—114
- Раим (Калъачан Арал) — II—163
- Рай — I—437, 457, 519, 526, 652
- Рангкул — II—184
- Регар — I—36; II—179
- Республикаи Халкни Муғулистон — I—609
- Республикаи Халкни Хитой — I—608
- Рим (империя Рим) — I—185, 186, 198, 200, 201, 218, 219, 223, 252, 254, 257, 258, 260, 267, 290
- Рифон — I—661
- Риштон — II—150
- Ромит, д. — I—408
- Ромит — II—214
- Ромитан (Рометан) — I—380, 410, 413, 493
- Россия (Руссия) — I—138, 648, 665; II—28, 30, 59, 76—78, 97, 100, 104, 107, 109, 110, 112, 116—118, 124, 131—138, 140, 142—145, 147, 163—167, 169—172, 174, 177, 180, 182—185, 187—193, 197, 199, 200, 205, 207, 209, 214, 216, 217, 219—223, 226—228, 231, 233, 234, 237—239, 242, 246, 251, 252, 254, 256—260, 266, 269, 270, 273—275, 277—281, 284, 289
- Рошт (Фарм) — I—409
- Роғ — I—70
- Рум (Византия) — I—407, 534, 535; ниг. низ Византия
- Рустовағн — I—383
- Рушон — I—409, 467; II—129, 178, 182, 183, 185, 186, 218, 231
- Сабзавор — I—642, 649
- Саврон — II—20
- Сайгашэнь — I—302
- Сайёд, маҷмаи мезморй — I—581
- Сайрам — I—420; II—5
- Сакнстон — I—159; 177, 206
- Саксонохур — I—154, 158
- Саланг, д. — I—609
- Самарканд, ш. — I—15, 100, 101, 103, 155, 172, 179, 183, 212, 220, 250, 276, 295, 305, 330—336, 336, 338, 340, 346, 350, 353, 360—362, 364, 369, 371, 375—377, 380, 383—385, 395, 410, 414—422, 425, 427, 429, 440, 442, 450, 457, 459, 463, 465—467, 470, 474—476, 482—484, 487, 489, 497—500, 503, 504, 509, 510, 515, 522, 523, 530, 543—547, 549, 554—556, 560, 561, 564, 593, 604—607, 609—611, 620, 632, 640—647, 650—658, 661, 663—665, 668, 671—676, 678, 679, 681, 682, 684, 686—688, 690; II—5, 6, 8, 12—16, 19, 23, 43, 50, 54—56, 58, 59, 61, 70, 72, 74, 75, 78, 80, 81, 85, 86, 88, 92, 93, 100, 103, 107, 108, 114—118, 127, 128, 140, 149, 153, 158, 168—172, 192—195, 222, 236—241, 243, 244, 246, 248, 262, 265, 268, 269, 275, 276

- Самарқанд, вил.— I—336, 661; II—120, 196, 205, 206, 221, 222, 225, 244, 245, 249, 261
Самитан — I—335
Самокиён (Самоцзань) — I—330, 331, ниг. низ Самарқанд.
Санам — I—440
Сангистон — I—480
Санцибу — I—288
Сарандеб — I—261
Сарахс — I—434, 510, 550, 556, 684; II—8
Сарғахи Зарафшон.— I—467, 480; II—43, 89, 93, 100
Сардах — I—113
Сари Баланд (Хучанд) — II—114
Сарика — I—218
Сари пул — II—216
Саричас, нахр — I—25
Сарой — I—647, 648, 651, 687
Сассиккўл — II—167
Сатагидия — I—92
Сафолтеппа — I—36, 37
Сват — I—57
Селевкияи соҳили Дачла — I—137
Сериндия — I—322, ниг. Туркистони Шарқӣ
Се-чу-кань — I—302
Сибири Ғарбӣ — I—52
Сибирь — I—18, 26, 113; II—30, 76, 163, 165
Сивандӣ — I—509
Сибё (Сибёхоб) — I—100, 361
Силсилакўхи Туркистон — I—17
Силсилакўхи Қурама — I—25
Синд — II—141
Сиппар — I—112
Сир Сирдарьё) д.— I—16, 34, 35, 69, 94, 105, 127, 128, 136, 166, 177, 182, 183, 203, 212, 273, 278, 279, 385, 425, 462, 465, 519, 523, 548, 549, 602, 603, 605, 606, 647; II—4, 11, 39, 164, 167, 172
Сирдарьё, вил.— I—551; II—164, 168, 172, 195, 248, 261, 268
Систон (Синстон) — I—69, 79, 177, 206, 445, 448, 457, 493, 503—505, 508, 510, 525, 531, 640
Сигнок — I—603
Соймалитош — I—24
«Сольпром», посёлка — I—467
Су-ду — I—385
Су-дуй-ша-на — I—385; ниг. низ Уст-рушан
Судэ — I—262
Сибёб (водни д. Чу) — I—498
Суйоб — I—484
Су-ли (Суғд) — I—276, 498
Сули (Хафтруд — I—346
Султонбанд, сарбанд — I—657
Султопия — I—651
Султопуиздоғ — I—23
Сулукта — II—221, 251, 260, 261
Сулё (Кошгар) — I—203
Сурня — I—32, 121, 133, 163, 170, 186, 261, 273, 310, 407, 476, 586, 596, 635, 648, 649
Сурх — I—392
Сурхкўтал — I—221, 222, 224—226, 254; II—285
Сурхоб, д.— I—165
Сурхон, д.— I—408
Сурхондарьё, вил. ноҳия — I—36, 62, 211, 298, 307, 311, 317, 327, 581; II—175
Сутилисена — I—385
Суғд — I—8, 51, 69, 73, 80, 92, 97—100, 108, 114, 125—127, 129—133, 135, 139, 141, 142, 149, 152, 155, 156, 163, 173, 177—179, 203, 211, 212, 219, 223, 224, 237, 249, 251—254, 262, 267, 287, 291, 296—298, 300, 305, 311, 328—335, 338, 340—346, 348, 360, 363, 368—370, 373, 376, 377, 379, 381, 384, 389, 394, 396, 409, 413—416, 418, 419, 424—428, 438, 439, 442, 465, 478, 482, 498, 499, 502, 503
Суғди Бухоро — I—330, 344, 345, 362
Суғди Самарқанд — I—330—333, 337, 338, 340, 345, 415
Суғди Чанубӣ — I—362
Табаристон — I—437, 534, 588, 605
Табрез — I—508, 683, 686, 687; II—11, 54
Тавовис — I—380, 383
Таксила (Сиркап) — I—115, 198, 209
Талас, д.— I—436, 618
Тали Барзу — I—179, 212, 214, 362
Тамазон — I—532
Тамархуш — I—395
Тамрон — I—532
Танаис (д. Сир), д.— I—125, 128
Тандир-йўл — I—37
Тарбанд (Утрори хозира) — I—419
Тарбоғатой — I—610
Тарим — I—203
Тароз — I—484, 568, 651; II—36
Тахористон — I—8, 227, 253, 260, 264, 265, 267, 287, 293—295, 298—311, 313, 314, 319, 321, 327—329, 347, 385, 396, 409, 414, 428, 434, 494, 497, 499, 502, 531, 582, 586

- Тахористони Шимолӣ — I—327
 Тахти Чамшед — I—97, 114
 Темурқалик — I—286; инг. низ «Дар-
 возаи оҳанин»
 Теппаи Шоҳ — I—188, 211, 229, 233,
 234
 Теппаи Ғозӣён — I—24
 Теппахисор — I—247
 Тешиктош, мағок — I—15, 16
 Техрон — I—67, 509, 654
 Течен (Тацан), д. — I—78, 99
 Тибет — I—190, 281, 347
 Тиёншон — I—174, 656
 Тим — I—477, 479
 Тирмиз — I—15, 188, 209, 210, 215,
 223, 227, 228, 288, 293, 300, 301,
 313, 328, 410, 411, 450, 465, 531,
 542, 557, 564, 568, 569, 576, 578,
 579, 606, 607, 611, 620, 666; II—
 266, 275
 Тироз — I—297, 541, 618
 Тифлис — II—181
 Тозабоғъёб — I—34, 35, 52
 Толиқон, — I—294, 434
 Тороб — I—612
 Точи, д. — I—277
 Тошкент (Тошканд) — I—15, 182,
 271—273, 275, 287, 291, 299, 347,
 377, 385, 691; II—14, 15, 18, 19,
 47, 50, 54, 58—60, 72, 74, 88, 97,
 98, 99, 108, 109, 114, 115, 121,
 128, 129, 136, 166, 172, 177, 183,
 187, 192, 193, 207, 222, 227, 233,
 234, 236—239, 246—248, 253—255,
 258, 260, 262, 268, 269
 Тошрабат — I—179, 530
 Тоштеппа — I—318
 Тошхавлӣ — I—149
 Тоғистон — I—34, 38
 Тоҷикистон, РСС — I—103, 180, 211,
 349, 622; II—89, 146, 179, 186,
 194, 226, 256
 Тоҷикистон — I—9, 14—16, 18, 24,
 25, 37, 55, 62, 105, 155, 179, 198,
 199, 213, 234, 301, 311, 348, 352,
 408, 534, 571, 573, 581, 586, 685;
 II—43, 56, 290
 Тоҷикистони Марказӣ — I—35, 372
 Тоҷикистони Шарқӣ — I—276, 607
 Тоҷикистони Шимолӣ — I—24, 35,
 313, 571
 Тоҷикистони Ҷанубӣ — I—35, 37, 57,
 62, 155, 178, 180, 203, 209, 224,
 288, 289, 298, 328, 427, 497, 565,
 569, 576, 622, 626; II—7, 28, 110,
 286
 Тупрокқалъа — I—213, 223, 251; II—
 286
 Турғондарё — I—15
 Турива — I—142, 147
 Туристон — I—206
 Туркистон, кишвар — I—297, 525, 531,
 586, 607, 651, 652, 677, 684; II—
 128, 144, 168, 174, 177, 183, 185,
 186, 193, 195, 196, 201, 217, 219—
 223, 226, 228, 231, 234—237, 239,
 241, 242, 245—249, 252—254, 257,
 258, 260—262, 265—268, 270—272,
 274, 275, 280, 281
 Туркистон, ш. — II—98
 Туркистони Марказӣ — I—175
 Туркистони Шарқӣ — I—39, 50—52,
 172, 175, 177, 183, 185, 203, 218,
 220, 223, 230, 232, 252, 267, 278,
 323, 324, 347, 348, 368, 372, 461,
 498, 502, 508; II—36, 183
 Туркистони Ғарбӣ — I—126
 Туркия — I—691; II—142, 143, 209,
 257—259, 266, 267
 Туркманистон — I—14, 15, 22, 54, 55,
 61, 248, 266, 289, 581; II—180,
 182, 183
 Туркманистони Ҷанубӣ — I—26, 28,
 29, 33, 34, 51, 53, 54, 56, 58, 160,
 162, 247, 259, 393, 496, 559, 565,
 571, 621, 630
 Туркманистони Ҷануби Шарқӣ — I—
 62
 Турсунода, ш. — I—581
 Турфон — I—267, 274
 Тутқавул — I—20, 23, 24
 Тухоло (Ту-хо-ло) — I—298, 301, 385;
 инг. низ Тахористон
 Тяншон — I—184
 Тупхона — I—216, 232
 Турон, — I—688; II—133
 Туронтош — I—305, 355
 Тус — I—434, 506, 510, 515—517, 550,
 595, 596; II—8
 Тўққалъа — I—251, 394
 Узбой — I—94
 Узун — I—477
 Уйғуристон — I—616
 Украина — II—239, 274
 Улуси Чағатаӣ — I—639
 Умеда — I—261
 Унарча — I—13
 Урал — I—50
 Урарту — I—89, 90
 Урганҷ — I—484, 607, 647, 651
 Ургут — I—383
 Уротеппа (Уротеппа) — I—15, 105,

- 348, 385, 408, 507; II—47, 88, 93—
95, 98—101, 108, 109, 114—117,
150, 151, 153, 167, 170, 172, 186,
197, 198, 201, 212, 224, 235, 242,
243, 263, 265, 268, 269, 273, 289
- Урумчй — I—267
- Уструшан (Уструшана) — I—73, 126,
127, 129, 385, 389, 408, 419, 420,
428, 442, 446, 450, 467, 482
- Устувағи — I—383
- Уттор-Прадеш — I—202
- Уху (Панц), д.—I—302
- Уялй, посёлка — I—213
- Укъёнуси Хинд — I—233, 656
- Фаёзтеппа — I—209, 228
- Файзобод — I—300, 408
- Файзобод (назди Бухоро) — II—45,
48, 62
- Фаластин — I—32, 121, 186, 407
- Фалмоут — I—334
- Фалғар — I—334, 564; II—170
- Фархор, р-н — I—62, 154, 179, 301,
328, 329
- Фар(о)ғона — I—389
- Фарғона, вил.—II—174, 182, 183,
164, 175, 177, 180—182, 203, 211,
214, 251, 253, 273, 279, 295, 296,
336, 338, 385, 389—391, 393, 408,
416, 418—420, 425—428, 442, 450,
451, 465, 467, 475, 482, 488, 489,
541, 543—545, 547, 554, 556, 560,
568, 569, 571, 611, 616, 618, 653;
II—12, 14, 26, 34, 35, 40—42, 72,
89, 94, 97, 98, 105, 110, 111, 151,
154, 172, 192, 194, 195, 248, 258
- Фарғона, вил.—II—174, 182, 183,
196, 221, 225, 231, 247, 261, 280
- Фарғонаи Ғарбӣ — I—15, 129
- Фатмев — I—334, 480
- Фатхобод — I—531
- Фейханъ (Фарғона) — I—389
- Фермопил — I—112
- Финикия — I—120, 121
- Финляндия — II—239
- Фирузкӯх — I—534
- Фон — II—170
- Фондарё — I—372
- Фороб — I—429, 519, 620
- Форс, вил.—I—89, 98, 109, 112, 118,
119, 125, 257, 292, 295, 503, 534,
549
- Франция — I—153, 373, 651, 666
- Фрағона (Фарғона) — I—389
- Фригияи Кабир — I—133
- Фундукистон — I—326
- Фурот, д.—I—185
- Фушанг, — I—434, 444
- Хазовот — II—171
- Хайробод — I—348
- Хайрободтеппа — I—209, 328
- Хавос — I—524
- Жамук — I—297
- Хараппа — I—47—49, 55, 56
- Хара-Хого — I—267
- Харьков — II—274
- Хатлон (Хуталон) — I—263, 288,
290, 300—305, 310, 313, 327, 328,
408, 410, 427, 428, 434, 442, 456,
504, 526, 542, 560, 565, 576, 582,
623
- Хева — I—244; II—61, 69, 86, 87,
93, 95, 97, 137—143, 145, 148, 163,
171, 186, 207
- Хилофати Араб — I—9, 403, 411, 421,
443, 450, 455, 476, 486, 517, 521;
II—286, 287
- Хилофати Фотимиён — I—537
- Хитой — I—26, 61, 124, 171, 172, 174,
181, 184, 195, 197, 199, 203, 217,
219, 227, 230, 242, 260, 264, 268,
274, 287, 310, 311, 313, 332, 338,
340, 342, 344, 347, 370, 379, 385,
423, 424, 435, 436, 483, 484, 498,
511, 608, 609; II—78, 98, 183—
185, 248, 288
- Ховалинг — II—216
- Холчиён — I—211—232
- Хонакоҳтеппа — I—211
- Хони Бухоро — I—595; II—62, 82,
85, 99
- » — Хева — II—58, 89, 95, 117,
122, 126, 130, 135, 136, 142, 146—
148, 171, 180, 186, 235,
- » — Хуканд — II—89, 93, 97—
103, 112, 114, 117, 121, 122, 124,
125, 128, 135, 137, 140, 142, 143,
146, 147, 149, 159, 163, 166, 168,
169, 172—174, 176, 177, 289
- » — Қазон — II—30
- Хоразм — I—28, 51, 69, 71, 78, 80,
92, 97—99, 102, 108, 114, 132, 164—
166, 182, 203, 206, 211—214, 223,
233, 237, 242—244, 251, 253, 254,
272, 283, 328, 393, 394, 398, 415,
419, 421, 442, 446, 456, 465, 502,
503, 519, 522, 526, 529, 530, 534,
546, 548—552, 556, 558, 560, 568,
583, 590, 592, 600, 602, 606, 609,
616, 631, 635, 647, 648, 654, 684;
II—8, 19, 34, 37, 39, 40, 41, 59,
94, 129, 150, 154
- Хоразми Бузург — I—77—79
- Хоразми Чанубӣ — I—484
- Хористон — I—428

- Хоруг — I—198
 Хо-ша (Вахи) — I—300
 Хоконни турк — I—286, 287, 298, 408, 495
 Хоконни шаркин туркко — I—287
 Хоконни гарбин туркко — I—287, 295, 304, 332
 Хочабокиргон, д. — I—392
 Хочанлгор — I—639
 Хоцагор — I—17, 18
 Хоцақаландар — II—128
 Хуанхэ, д. — I—287
 Хуиза — II—184
 Хуньтодо — I—301
 Хурбағи — I—383
 Хуросон — I—206, 253, 254, 262, 263, 265, 282, 406, 409—413, 418, 420, 424, 425, 429, 430, 433—435, 437, 439, 440, 442—444, 448—450, 452—454, 460—462, 464, 466, 467, 474, 475, 487, 494, 496—498, 501—506, 508, 510, 511, 515, 521, 522, 524—527, 530—532, 534, 535, 537, 549, 550, 552, 553, 564, 582, 583, 588, 590, 592, 607, 635, 642, 644, 645, 649, 656—659, 667; II—11, 16, 17, 19, 29, 31, 32, 41, 58, 92, 147
 Хуросони Шимолі — I—497
 Хутан — I—267, 292, 313; II—147
 Хуттал, ниг. Хатлон
 Хушекат — I—334
 Хушуфағи — I—383
 Хучанд — I—128, 385, 411, 420, 425—427, 442, 467, 482, 545, 546, 605, 606, 609, 616, 622, 623, 626, 686; II—88, 93, 99, 104—109, 114—117, 128, 151, 153, 158, 166, 167, 186, 197, 198, 200, 211, 212, 221, 222, 224, 236, 243, 244, 260—266, 268, 269, 271, 274, 282, 289
 Хучистон — I—467
 Хшиканд (Хушекати хозира) — I—334
 Хэ (Кушония) — I—332
 Хукэнд — II—95, 99, 100, 108, 109, 114, 115, 128, 129, 151, 157—159, 163, 166, 172, 173, 176, 193, 209, 222, 236, 244
 Хуча Муъмин, кон — I—302, 428; II—110
 Цао (Истаравшан) — I—347, 385
 Цао (Иштихон) — I—331, 332, 335
 Цао (Кабудон) — I—347
 Цейлон — I—323
 Цзэбудан (Кабудон) — I—331
 Цзешуанна (Кеш) — I—331
 Цзин — I—601
 Цзю-хэ-яньпа (Кабодпён) — I—300
 Цзюй-ми-то (Кумод) — I—301
 Цуплин (Помир) — I—300
 Цюйшуанниця (Кушония) — I—331
 Чаёнтеппа — I—318
 Чалак — I—335; II—128
 Чағониён, вил. — I—263, 300, 305, 329, 335, 368, 408, 409, 412, 434, 442, 456, 459, 460, 526, 534, 542, 560, 563, 582, 611
 Чағониён, ш. — I—408, 493
 Чағонруд, ниг. Сурхон, д. — I—408
 Черняево — II—237, 246
 Чехословакия — I—282
 Чжунду (Пекин) — I—601
 Чилкон — II—110
 Чилхучра — I—388, 389
 Чимкент — I—420; II—147, 166
 Чин — I—535, 607, 648
 Чини Шаркй — I—601
 Чи-о-янь-ка (Чағониён) — I—300
 Чироққй — II—265
 Чирчик — I—640
 Чирчик, д. — II—166
 Чорғиз, д. — I—465
 Чоргултеппа — I—306
 Чоркүх — I—17, 581; II—244, 245
 Чорсада — I—209
 Чорқуй — II—85, 236, 275
 Чоч — I—203, 211, 227, 294, 328, 336, 369, 385, 393, 395, 416, 418—420, 429, 450, 451; II—34
 Чу, д. — I—330, 498
 Чуст — I—495; II—150
 Чўпонато — I—676; II—103
 Чўпонтеппа — I—21
 Шавкат (Шватки хозира) — I—334
 Шавушкунтеппа — I—212
 Шайтон — II—218
 Шакала, ш. — I—158
 Шаршар, деҳа — I—35
 Шарк — I—8, 26, 46, 77, 90, 93, 110, 111, 116—118, 133—138, 141, 146, 156, 157, 170, 185, 206, 236, 237—242, 244, 245, 247, 252, 253, 257, 270, 321, 340, 344, 363, 376, 387, 431, 458, 475, 483, 487, 492, 518, 520, 540, 555, 571, 583, 584, 588, 608, 636, 650, 656, 680, 684, 688; II—138, 141, 290
 Шарки Миёна — I—26, 168, 466, 501, 508, 510, 537, 560
 Шарки Наздик — I—16, 23, 26, 162, 168, 430, 431, 466, 483, 485, 501, 508, 510, 519, 521, 560, 596

- Шарки Пеш — I—28
 Шахринав — I—198, 210, 216
 Шахрисабз — I—203, 414, 461, 498,
 639, 640, 646, 671; II—88, 92—95,
 97, 101, 108, 114, 115, 124, 175,
 178, 216, 265
 Шахристон, ноҳия — I—35, 385, 386,
 388, 391, 408; II—99, 265, 273
 Шахристон, агба — I—426
 Шахристон, сой — I—388
 Шахртуз, р-н — I—180, 210, 211, 307,
 320
 Шватк — I—334
 Шеробд — I—211; II—175
 Шероз — I—616, 625; II—54
 Шн (Кеш) — I—331
 Ши (Тошкент) — I—273, 385
 Шибиргон — II—48, 67
 Шигинон (Шугнон) — I—303
 Ши-ло — I—331
 Шимоли Афғонистон — I—122, 294,
 302
 Шимоли Порт — I—102, 141
 Шимоли Хитой — I—287
 Шимоли шарки Байнаннахрайн —
 I—121
 Шимоли шарки Эрон — I—69
 Шимоли ғарби Афғонистон — I—69
 Шимоли ғарби Эрон — I—69
 Шимоли Қирғизистон — I—166
 Шимоли Хиндустон — I—168, 200,
 203, 208, 247, 259, 267, 268, 328,
 582
 Ши-ци-ни (Шугнон) — I—301
 Шом — I—484, 487
 Шопурком (Шофирком), канал —
 I—336
 Шотландия — I—217
 Шофирком — II—124
 Шоҳдара — II—231
 Шош — 464, 466, 467, 475, 482,
 488, 489, 556, 611, 618
 Шоҳи Зинда — I—632, 633, 674, 676,
 678, 679
 Шукнон (Шугнон) — I—288
 Шу-мань (Шумон) — I—300
 Шумер — I—32, 163
 Шумон — I—300, 304, 328, 408, 412,
 414
 Шуш (Шуш) — I—111, 113—115, 222
 Шугнон — I—301—304, 409, 467, 534;
 II—94, 129, 146, 178, 182, 183, 186,
 218, 231
 Шўроб — II—221
 Шўробод — II—212
 Шўробшат (Шўрабашот) — I—212
 Эжботан (Ҳамадон) — I—89, 113, 121,
 126
 Элефантина, қаз.— I—112
 Эллада — I—131
 Эллин, нимқаз.— I—119
 Элок (Илак) — I—458, 561
 Элок (Охангарон), д.— I—465
 Эмба — I—484
 Эрон — II—4, 8, 26, 27, 33, 43, 44,
 46, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 59, 63,
 64, 72, 78, 79, 81, 89, 95, 104, 108,
 113—116, 124, 134, 135, 143, 163,
 195, 205—207, 217, 223, 229, 230,
 249, 257, 258, 260, 263, 264, 266,
 267, 270, 271, 275, 278, 282—285,
 287, 289, 290—295, 308, 331, 341,
 344, 379—381, 407, 408, 429—431,
 443, 446—449, 454, 484, 497, 498,
 502—504, 507, 508, 510, 515, 526,
 534, 537, 550, 551, 556, 571, 582,
 584, 600, 605, 614, 616, 622, 623,
 625, 627, 628, 629, 635, 637, 638,
 648, 650—652, 654, 656, 662, 685,
 688; II—11, 31, 59, 60, 78, 83, 85,
 86, 92, 117, 139, 147, 180, 224,
 248, 267
 Эрони Шарқӣ — I—56
 Эрони Шимоли Шарқӣ — I—55, 69,
 70
 Эрони Ғарбӣ — I—45, 50, 69, 70, 89,
 149, 489, 501, 503, 508
 Эртмаут (Фалмоути ҳозира) — I—334
 Эрши (Фарғона) — I—385
 Эрчар — II—166
 Эсамбой, деҳа — I—314
 Эскотар (Искодари ҳозира) — I—334
 Юн — I—343
 Юмғон — I—588
 Юнон — I—9—111, 112, 118, 133, 134,
 152, 156, 157, 163, 187, 223, 254,
 688
 Юнони Қадим — I—8, 9, 50, 79, 92,
 95, 111, 113, 131, 150, 519, 537
 Юнону Бохтар — I—137—139, 141—
 158, 163, 164, 167, 169—171, 176—
 179, 197, 198, 202, 210, 233, 249
 Язир — I—565
 Язгулом — I—42
 Яккабоғ — II—265
 Яксарт, д.— I—173, 271
 Яман — I—288, 403, 434
 Ямчун, қалъа — I—216
 Янгийул — I—183
 Янгикент — I—523
 Янгиқўрғон — II—128

- Япъцай — I—182, 183
 Япония — I—172, 176, 274, 278
 Ясса — II—5
 Яхсу, д.—18; II—214, 227
 Яхшибойтеппа — I—318
 Ягноб, д.—I—372
 Ягноб — I—372, 373; II—170
 Яхудистон — I—110

 Гави Суғд — I—71
 Газна (Газнин) — I—460, 461, 508, 524—527, 530, 531, 533, 534, 576, 577, 580, 581, 583—585, 652
 Фарб — I—26, 70, 112, 113, 116, 134, 137, 163, 167, 168, 184, 203, 239, 257, 259, 260, 270, 272, 280, 286, 287, 290, 293, 310, 340, 344, 387, 431, 483, 520, 608, 688
 Фарм — I—409; II—203
 Фаюрқалъа — I—102
 Гинждувон — I—383, 655, 684; II—13, 20
 Гончй — II—244, 265
 Гори Чабал — I—20
 Горон — II—231
 Гузн (Мастчоҳ) — II—240
 Гузор — II—211
 Гур — I—526, 531—534, 563, 607, 637, 638

 Қааҳка — I—216
 Кабодиён (Кубодиён) — I—103, 104, 178, 198, 211, 300, 304, 328, 408, 526, 586; II—88, 94, 214, 228
 Кавунчй — I—183, 212
 Казвин — I—519, 538
 Казон — II—30
 Казокистон — I—26, 51, 114, 253
 Казокистони Фарбй — I—34
 Казокистони Чанубй — I—35
 Кайроқкум — I—16, 35, 52, 55, 63
 Калъаи Балчувон — I—211, 216
 —> — Барпанч — II—129
 —> — Боло — I—391, 392, 573, 576
 —> — Вомар — II—129
 —> — Дабусй — I—297
 —> — Дехнав — II—175
 —> — Ем — II—88
 —> — Зомин — II—88
 —> — Кофир — I—392
 —> — кӯҳи Муғ (қалъа Муғ) — I—348, 349; II—286, 287
 Қалъаи Лабноб — II—249
 —> — Ленинобод — I—212
 —> — Мир — I—103, 152, 155
 —> — Маҳрам — II—174
 —> — (Хучанд) — II—114

 —> — Ниёзбек — II—166
 —> — Нов — II—167
 —> — Тошкент — II—246
 —> — Хумб — II—178, 217
 —> — Фарм — II—178
 —> — Қаҳқаҳаи I — I—386, 391
 —> — Қаҳқаҳаи II — I—388, 391
 —> — Ҳисор — II—49, 73, 157
 —> — Чиззах — II—166, 168
 Қампшқурғон — II—110
 Қандаҳор — I—9, 92, 115, 146, 197, 219, 236, 260, 267, 268, 652; II—87, 176
 Қараторғ (Қаротоғ) — II—94, 179, 198, 205, 213, 228, 249
 Қарнаб, кон — I—28
 Қаробура — I—16
 Қарокул — II—6, 7, 184
 Қаромазор — I—183, 214, 467
 Қароргоҳи Самарқанд — I—17, 18
 Қаротегин — I—85, 301, 363; II—98, 124, 146, 176—178, 186, 194, 202, 203, 206, 228, 249
 Қаротеппа — I—209, 223, 228, 277
 Қаротоғи I, бошишгоҳ — I—14
 Қарошара — I—267
 Қароянтоқ (дар Уротеппа — II—249
 Қаршй — I—414, 461, 620, 622, 646, 666; II—12, 13, 59, 68, 108, 114, 117, 140, 175, 211
 Қаторқӯҳи Туркистон — I—385, 408, 408
 Қаторқӯҳи Қурама — I—392
 Қаторқӯҳи Ҳисор — I—385
 Қатрон — I—508
 Қатчоклик — II—218
 Қафқоз, ниг. Кавказ
 Қашқадарьё, вил.—I—147, 382, 626
 Қашқадарьё, д.—I—80; II—92
 Қизиларват — II—180, 181, 237, 239
 Қизилкник — II—221
 Қизилмазор — II—216
 Қизилсу, д.—II—57, 63, 328
 Қизилтумшуқ — I—306
 Қизилўрда — II—98
 Қирғизистон — I—13, 392, 571, 581; II—129
 Қирғизистони Шимолй — I—15
 Қирққиз — I—479
 Қистакўз — II—195, 224, 264, 265
 Қошғар — I—267, 461, 541, 607, 653; II—98, 117, 133, 147
 Куба — I—488
 Кува — I—391, 569
 Куддусия (Кадисия) — I—407
 Қулқутан — I—388

- Кум — I—334, 426
 Кум, д. — I—349
 Кумод — I—327, 369
 Кумсангир, р-н — I—306
 Кундуз — I—221, 666; II—12, 48, 87
 Куния (Осиён Хурд) — I—635
 Куррон — I—409
 Куруксой — I—393
 Кустанания — II—259
 Куймазор — I—180
 Куйкирилганкалъа — I—164—166
 Кургантеппа — I—20, 103, 306, 318, 408; II—94, 216, 233
 Куштегирмон — II—244
 Ўзбекистон — I—15, 25, 203, 234, 289, 298, 307, 391, 534, 571, 581; II—33, 37
 Ўзбекистони Чанубӣ — I—33, 62, 209; II—48
 Уганд — I—541—543, 547, 556, 560, 581
 Уйгарак — I—105, 106
 Уртакургон — I—388
 Утруп — I—419, 602, 603, 616, 618, 620, 648; II—5
 Уш — II—114, 209
 Хадда — I—326
 Хазора — I—580
 Хазорасп — II—39
 Хайратон — I—215, 228
 Хайтуманта (дар водии Хилманд) — I—70
 Халаб — I—635
 Халқачар — I—213
 Хамадон — I—484, 519, 550
 Харайва (похияи Хирот) — I—70
 Харахвати (Арахосия) — I—70
 Харируд (Харируд) — I—78, 99, 466, 531
 Харрон — I—433
 Хафтруд (Хафтруд) — I—105, 114, 174, 177, 180, 184, 186, 253, 346, 393, 461, 499, 541, 601, 609, 616, 618, 621; II—36, 37, 41, 98, 163, 168, 195
 Хилманд, кӯл — I—78
 Хинд, мавзеъ — I—63, 70, 80, 115, 637
 Хиндукуш — I—122, 145, 259; II—139
 Хиндустон — I—4, 8, 9, 14, 16, 26, 27, 33, 38, 39, 43, 45—49, 53, 57—59, 63, 104, 111, 115, 124, 132, 139, 145—147, 149, 156—158, 169, 172, 190, 191, 194, 195, 197, 199, 201, 206, 209, 217—219, 228, 229, 237, 244, 250—252, 260, 262, 263, 268—270, 278, 290, 375, 378, 525—527, 531, 538, 571, 584, 586, 589, 593, 635, 637, 648—650, 688; II—31, 32, 56, 61, 78, 85, 117, 127, 137—139, 141, 147, 157, 176, 185, 189, 248, 285, 286
 Хиндустони Шимоли — I—8, 44, 135, 148, 152, 208, 501, 508
 Хиндустони Шимоли Шарқӣ — I—177
 Хиндустони Шимоли Ғарбӣ — I—177
 Хиндустони Ғарбӣ — I—56
 Хирот — I—51, 71, 78, 79, 121, 207, 289, 293, 294, 434, 437, 444, 450, 458, 500, 505, 510, 531, 533, 536, 552, 586, 591, 620, 651—657, 660, 666, 668, 671, 677, 680, 682—684, 688, 689, 691, 693, 694; II—8, 9, 11, 16, 17, 19, 31, 49, 50, 53—56, 58, 80, 87, 290
 Хисор — I—20, 23, 24, 178, 216, 232, 328, 408, 666; II—7, 12—15, 18, 19, 48, 73, 88, 89, 93, 94, 114, 116, 151, 175, 176, 197—199, 204, 211—214, 216, 217, 228, 249, 291
 Хисори III — I—55
 Ҳичоз — I—404, 586, 635, 636
 Ҳонг — II—202, 249
 Хом — I—347
 Хулбук — I—408, 505, 569, 576
 Чайтуи — I—21, 22
 Чамбул — I—436; II—98
 Чамна — I—45, 47
 Чанд — I—551, 603, 606
 Чануби Арабистон — I—404
 Чануби Афғонистон — I—48, 92, 295
 Чануби назди Урал — I—46
 Чануби Рус — I—166
 Чануби Фарғона — I—392
 Чануби Хоразм — I—69
 Чануби Казокистон — I—166
 Чахидонак — I—514
 Челонутӣ, дара — I—653
 Чиззах — I—524, 653; II—88, 93, 99, 166, 167, 169, 268, 289
 Чилликӯл — I—16; II—226
 Чинтеппа — I—212
 Чонз — I—661
 Чом — I—684, 688
 Чонбозкалъа (Чонбоскалъа) — I—4, 22, 164, 242, 243
 Чондавлаттеппа — I—209
 Чумалактеппа — I—327
 Чуно — I—183, 212
 Чурчон (Гургон) — I—583
 Чӯйбори Боло — I—103

- англисxo — II—138, 141, 189
 арабxo — I—65, 115, 241, 259, 287,
 303, 335, 343, 346, 351, 352, 359,
 379, 380, 390, 403—405, 407—430,
 432, 434—440, 442, 443, 464, 465,
 494, 496—499, 501, 502, 504, 464;
 II—102
 араxотxo — I—146
 аризонтxo — I—45
 арлатxo — I—622
 асианxo — I—173
 асиxo — I—173, 174
 афғонxo — I—49, 59, 508; II—87
- балучиxo — I—50
 барбариxo — I—94, 133, 176
 барлосxo — I—622, 626, 639, 640, 646
 бобулиxo — I—111
 бохтариxo (бохтариён) — I—38, 51,
 59, 104, 112, 113, 122, 132, 137,
 143, 144, 146, 151—153, 157, 158,
 168, 180, 219, 222, 224, 228, 381
- вахоннxo (вахониён) — I—303; II—
 183
 византихxo (румиxo) — I—290, 292,
 407
- габрxo — I—378
 гирконнён — I—77
 «готxo» — I—76
 гуниxo — I—260, 266, 270, 272—274
- гуниxон сафед — I—273, 274, 279,
 284
- да-йучй — I—172, 173, ниг. низ йучи-
 хон кабир
 дарбикxo — I—93
 дошxo (арабxo) — I—416
 дрангаxo — I—146
- е-да — I—280, 299, ниг. низ хайто-
 лиён
- жожxo — I—259, 267, 276, 286
- нониxo — I—90
 йучиxo — I—170—178, 182, 184, 188—
 191, 195, 197, 201, 203, 208, 259,
 274, 278, 331
 йучиxон кабир — I—172, 175, 189,
 189, 190, 310
 йучиxон сағир — I—172, 259
- кангли — I—600
 канғуйxo — I—182, 183
 кариxo — I—111
 кармихнонxo — I—276
 касситxo — I—50
 кидориён — I—259—262, 266, 269
 курдxo — I—50, 501
 кушониён — I—249, 260—264, 270,
 275, 276, 290, 293, 312, 315, 391
 лакайxo — II—42, 107, 211

- лидихо — I—49, 111
лубубихо — I—50
- марвонихо — I—112
марғиёнихо — I—38, 51, 112
массагетҳо — I—80, 92, 94, 123, 124,
175, 279; II—33
макдунихо (макдуниён) — I—100, 126,
128, 129, 132, 133, 137, 138, 140,
155, 249
мидихо — I—45, 46, 89, 111, 112, 115,
126
мисриҳо (мисриён) — I—79, 90, 111,
403
моғулҳо — II—3, 4, 5, 6, 10
муңҷонҳо — I—59
муғулҳо — I—510, 600, 601, 603—604,
607—610, 613, 616, 618, 619, 623—
630, 637, 639, 642, 643, 650, 657,
659, 660, 667; II—40
- найманҳо — I—555
- ориёнҳо (ориён) — I—38, 45, 46,
47, 49, 53, 54, 55, 71, 122
ориёнҳои ведӣ — I—47, 57
ориёнҳои ҳиндӣ — I—47, 53, 55
орихо — I—51, 146
оромихо — I—111
осетинҳо — I—43, 45, 50, 73
ошуриён — I—403
оғузҳо — I—549
- пасанҳо — I—173
порсийёни Ҳинд — I—84
портҳо (портҳо) — I—38, 51, 64, 77,
80, 91, 110, 112, 116, 137, 138,
141, 143, 146, 147, 170, 171, 185,
186, 203, 233, 241, 257
- римҳо (римён) — I—134, 185, 186,
195, 257, 260
русҳо — I—180; II—113, 139, 209,
210, 259, 266, 280
- савроматҳо — I—114
сакараукҳо — I—177, 179
сакараулҳо — I—173, 174
сақонҳо — I—38, 51, 79, 80, 90, 91,
92, 95, 96, 98, 105—107, 109, 111—
113, 124, 127, 129, 130, 166, 170,
173, 174, 177, 180, 185, 191
сақонҳои он сӯи Сирдарё — I—128
сақонҳои Осӣи Мнѐна — I—69, 106
сақонҳои паси Суғд — I—97
сақонҳои Сир — I—183
сақонҳои тиграҳуд — I—80, 114
- сақонҳои ҳавмаварға — I—92
салҷуқиҳо — I—530, 531
сарангҳо — I—77
сараукҳо — I—173
сартҳо — II—41
сафедхӣниён — I—276
скифҳо — I—43, 93, 106, 107, 128,
129, 143, 147, 169—171, 173, 176
сурххӣниён (қирмизхӣниён) — I—
276
- суғдиён (суғдиҳо, суғдҳо) — I—38,
51, 59, 70, 80, 92, 100, 112, 126,
127, 129—132, 137, 146, 152, 168,
173, 219, 220, 223, 241, 248, 251,
286, 290, 291, 298, 330—332, 334,
339—341, 343, 344, 346—348, 351,
368, 373, 375—377, 379, 382, 383,
410, 412, 413, 415—418, 423—426,
428, 435, 438, 494, 499, 583; II—
33, 36
сэ — I—172—174
- тамананҳо — I—77
тахориён (тахориҳо) — I—51, 52,
173—175, 300, 301, 302, 309, 494
тахористониён, ниг. тахориён
тахорҳо — I—175, 177, 181
теталиён — I—293, ниг. низ ҳайто-
лиён
тибатҳо — I—423
тозикҳо (тозихо) — I—501
тоторҳо — I—607
точикон (точикҳо) — I—3, 4, 6, 7,
42, 132, 183, 343, 350, 380, 496,
500, 511, 528, 532, 552, 605, 691;
II—30, 34, 37, 42—44, 87, 102,
144, 146, 156, 172, 183, 184, 186,
201, 205, 207, 218, 243, 249
туркманҳо — I—3, 6, 240; II—36,
87, 102, 129, 144, 146, 185
туркони салҷуқӣ — I—36
туркҳо (туркон) — I—176, 178, 262,
263, 265, 267, 275, 276, 270, 280,
286—300, 303, 328, 329, 347, 393,
407, 409, 410, 413, 414, 417, 418,
419, 421, 423—425, 429, 430, 442,
461, 462, 495, 528, 535, 552, 640;
II—36, 39, 40, 258
туҷзюе — I—236
- уйғурҳо — I—602, 609; II—36
усунихо — I—172, 174, 180, 241, 249
усуноҳо — I—184, 185
- фарғонагиҳо (фарғониён, фарғони-
ҳо) — I—80, 182, 419, 420, 423,
424, 427, 494

финикихо — I—111
форсхо — I—45, 46, 49, 50, 93, 96,
111, 112, 114, 115, 126, 260, 261,
264, 266, 273, 276, 280, 286, 290,
292, 294, 407, 583
франсавихо — I—224

хиёона — I—271
хиёниён — I—260—264, 267, 270—
275, 279

хиёниёни сафед — I—275

хиёниёни сурх — I—275

хитоихо (хитонён) — I—172, 176, 178,
181, 182, 184, 267, 280, 286, 310,
313, 424, 501

хитой-кипчоқхо — II—95, 127, 128

хоразмиён (хоразмихо) — I—38, 51,
77, 78, 80, 111, 112, 114, 130, 168,
241, 494, 556; II—33

хорасмихо, инг. хоразмиён

ху — I—303

хунихо — I—172, 176, 184, 220, 240,
259, 262, 271

хуноён — I—269

чағатонхо — I—646

чигилй (чигил) — I—540; II—36

шумерхо — I—223

шугнониён — I—301

элжинхо — I—168

эронён (эронихо) — I—41, 43—46,
48, 53, 69, 80, 113, 271, 277, 295,
282, 284, 287—295, 297, 299, 302,
303, 305, 308, 328, 329, 407, 408,
409

хардурихо — I—495

хиндуориёихо — I—41, 45, 46, 48

хиндуэронихо — I—43

хиндухо (хиндуён, хиндувон) — I—
41, 43—45, 111, 145, 146, 501, 508,
516; II—31, 158

чалориho — I—622, 626

Фасли панҷум

Точикон дар охирҳои асри миёна

Боби якум

Ҳаёти халқи тоҷик дар давлати Шайбониён (асри XVI) 5

1. Таърихи сиёсӣ. Истилои давлати Темуриён
 Сиёсати дохилии Шайбониён.— Муборизаи байни Шайбониён ва Бобур.— Сиёсати Миёна дар нимаи аввали асри XVI.— Низоъҳои феодалон. Абдуллоҳони II ва «чамъ кардани мулкҳои хоса».

2. Муносибатҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ , 22
 Моликият ва истифодаи замин. Қасбу хунар, тижорати дохилӣ ва муомилоти пулӣ.— Тижорати хориҷӣ. Муносибатҳои дипломатӣ.

3. Масъалаи этногенези халқи узбек , 33

4. Маданияти модӣ ва маънавӣ , 45
 Биноқорӣ ва меъморий.— Адабиёти бадеӣ ва таърихнигорӣ тоҷик дар асри XVI.

Боби дуюм

Ҳалқи тоҷик дар ҳаёти давлати Ҷониён (асри XVII — нимаи аввали асри XVIII) 59

1. Таърихи сиёсӣ , —
 Низоъҳои байниҳудуди феодалон дар асри XVII.— Афзудани парокандагии феодалӣ. Сиёсати дохилии Убайдуллоҳон.

2. Муносибатҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ , 69
 Вазъи хориҷӣ. Даромади замин. Андозҳои шаҳр.— Ба дастӣ феодалон чамъ шудани моликияти замин.— Ҷунбишҳои халқӣ. Қасбу хунар, тижорат, муомилоти пулӣ

3. Маданияти моддӣ ва маънавӣ, меъморӣ ва санъат 79
Адабиёти бадени тоҷик ва солномаҳои таърихӣ асри XVII — ибтидои асри XVIII.

Боби сеюм

- Ҳаёти тоҷикон дар аморати Бухоро ва давлати хонии Ҳуқанд (аз миёнаҳои асри XVIII то миёнаҳои асри XIX 86
1. Таърихи сиёсии аморати Бухоро ва хонигарии Ҳуқанд. Экспансияи Британия дар Осиёи Миёна —
Ҳучуми Нодиршоҳ ба Бухоро ва Хева.— Оғози ҳукмронии Мангития.
 2. Мубориза дар роҳи мустақкам кардани аморати Бухоро 91
Аморати Бухоро дар нимаи аввали асри XIX аввали асри XX.— Хонии Ҳуқанд дар нимаи аввали асри XIX.— Нобудшавии аҳолии ва ҳарбии хоҷагӣ дар натиҷаи ҷангҳои байни давлатҳои феодалии.
 3. Муносибатҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ 103
Қувваҳои истеҳсолкунанда.— Тиҷорат.— Заминдорӣ ва феодализм. Аҳволи уммаи халқ.— Муборизаи синфӣ.
 4. Муносибатҳои иқтисодии байни Осиёи Миёна ва Россия. Тадқиқи Осиёи Миёна аз тарафи олимони рус 132
Тавасеаталабии Британия дар Осиёи Миёна ва рақобати Англия ва Россия.— Тадқиқи илмӣ ва давлатҳои хонии Осиёи Миёна.
 5. Маданияти моддӣ ва маънавӣ, бинокорӣ ва меъморӣ 149
Бинокорӣ ва меъморӣ.— Ҳаёти илмӣ ва адабӣ.

Фасли шашум

Тоҷикон дар давраи ба Россия ҳамроҳ шудани
Осиёи Миёна ва тараққиёти муносибатҳои
капиталистӣ дар ин сарзамин.

Боби якум

- Халқи тоҷик дар давраи ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна 163
1. Оғози ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна —
Инкишофи минбаъдаи робитаҳои тиҷоратӣ ва сиёсии Россия бо давлатҳои хонии Осиёи Миёна.— Ҳучуми қўшунҳои подшоҳӣ ба Осиёи Миёна.— Таъсиси генерал-губернатории Туркистон ва пешравиҳои минбаъдаи қўшунҳои подшоҳӣ.— Муборизаи Англия ва Россия барои доираи нуфуз. Вусъати мулкҳои Россия дар Осиёи Миёна.— Ҳучуми қўшунҳои подшоҳӣ ба Туркистон.— «Масъалаи Помир» ва ҳалли он.
 2. Аҳамияти прогрессивии таърихӣ ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна

Боби дуюм

Аҳволи халқи тоҷик ва муборизаи он бар зидди аморати Бухоро ва ҳукумати подшоҳӣ (нимаи дуюми асри XIX) 191

1. Сиёсати мустақимдорини ҳукумати подшоҳӣ —

Ду марҳалаи сиёсати иқтисодии ҳукумати мутлақа дар Осиёи Миёна.
Роҳ ёфтани муносибатҳои капиталистӣ.

2. Вазъияти оммаи халқ дар кишвари Туркистон ва аморати Бухоро. . 200

3. Ҳаракати халқӣ дар Осиёи Миёна ва дар онҳо иштирок кардани тоҷикон 208
Ошӯбҳои халқӣ дар Балҷувон.—Ошӯбҳо дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна.

Боби сеюм

Халқи тоҷик дар арафа ва давраи революцияи солҳои 1905—1907 221

1. Вазъияти кишвари Туркистон дар арафаи революция —
Сармояи банкҳо.—Аҳволи меҳнаткашон.

2. Вазъияти аморати Бухоро дар арафаи революцияи солҳои 1905—1907. 226
Равнақи муомилоти тижорат.—Аҳволи аҳли меҳнат.—Шӯру ошӯбҳои халқӣ.

3. Революцияи солҳои 1905—1907 ва иштироки меҳнаткашони тоҷик дар он.

Ривочи минбаъдаи ҳодисаҳои революционӣ.

Боби чорум

Халқи тоҷик дар давраи аз соли 1908 то соли 1917 251

1. Революцияи феввали соли 1917 —
Вазъияти кишвари Туркистон ва аморати Бухоро баъд аз революцияи солҳои 1905—1907 ва то Чанги якуми қаҳонӣ.—Авҷ гирифтани фаъолияти миллатчиёни буржуазӣ.

2. Шӯриши соли 1916 ва аҳамияти он 260
Таъсири харобиовари чанги соли 1914 ба иқтисодиёти Россия.—Саршавӣ ва қараёни шӯриш.

3. Революцияи буржуазӣ-демократии феввали соли 1917 ва аҳамияти он дар ҳаёти халқи тоҷик.

4. Маорифпарварӣ ва адабиёти тоҷик (нимаи дуюми асри XIX — ибтидои асри XX).

Маорифпарварӣ дар нимаи дуюми асри XIX — ибтидои асри XX 278

5. Адабиёти тоҷик дар ибтидои асри XX 281

Фаъолияти адабони пешқадами тоҷик.

Тавсифи сарчашмаҳо 287
Сарчашмаҳо ва адабиёти истифодашуда 293
Рӯйхати ихтисораҳо 367
Феҳристи ашхос 372
Феҳристи номҳои ҷуғрофӣ ва топографӣ 389
Феҳристи номҳои этникӣ 407

Гафуров Б. Г.

Д 45 Тоҷикон: (Иборат аз 2 китоб). Китоби 2: Охирҳои асри миёна ва давраи нав. Душанбе, «Ирфон», 1985.

416 сах.

Китоби дуҷуми «Тоҷикон» ҳаёти социалию иқтисодӣ, сиёсӣ ва мадания халқи тоҷикро аз мавқеи таълимоти марксистӣ-ленинӣ дар охирҳои асри миёна ва давраи нав дар бар мегирад.

Гафуров Б. Г.

Таджики: В 2-х кн. Кн. 2-я.

Д $\frac{10204-123}{М 501(13)-85}$ -85

ББК 63.3 (2Т)
9 (С53)

Гафуров Бободжан Гафурович

ТАДЖИКИ

В конце средних веков и нового периода

Вторая книга

(на таджикском языке)

Мудири шӯъба *М. Наимов*

Мухаррирони нашриёт
С. Миродов, А. Азизқулов

Мухаррири ороиш
В. Нелобов

Мухаррири техникӣ
Е. Цынн

Мусаҳҳохон
И. Хамроев, И. Алиева

БИ № 821

Ба матбаа 11.06.84 супурда шуд. Ба чопаш
21.06.85 имзо шуд. КЛ 05389. Формати 60×90^{1/16}.
Қоғози типографии № 2. Гарнитурааш адабӣ.
Чопаш барҷаста. Ҷузъи чопии шартӣ 26,06. Ҷузъи
рангаи шартӣ 27,45. Ҷузъи нашрию хисобӣ 30,31.
Адади нашр 35000. Супориши № 805. Нар-
хаш 2 с. 20 тин.

Душанбе, нашриёти «Нирфон», кучаи Айня, 126.

Комбинати полиграфии Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба корҳои нашриёт, полиграфия ва савдои китоб.

Душанбе, кучаи Айня, 126.

Дар матбааи № 1 Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба корҳои нашриёт, полиграфия ва савдои китоб чоп шудааст. Супориши 7774.
Душанбе, хиёбони Ленин, 37.